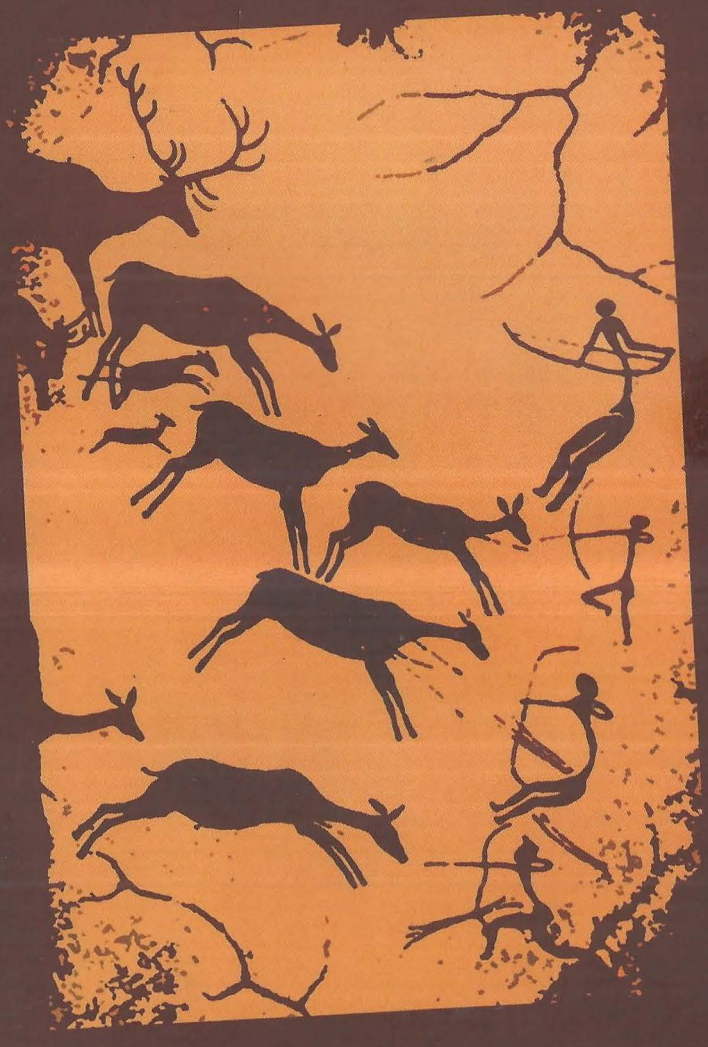
İNSAN TOPLUMUNUN KÖKENLERİ

Peter Bogucki



KALKEDON

İNSAN TOPLUMUNUN KÖKENLERİ

Peter Bogucki

KALKEDON

İNSAN TOPLUMUNUN KÖKENLERİ

PETER BOGUCKI

İnsan Toplumunun Kökenleri

Peter Bogucki

Orijinal Adı
The Origins of Human Society

Kalkedon Yayınları: 233
Arkeoloji Dizisi: 1

Yayına Hazırlayan: Hakan Tanıttıran

Türkçesi: Cumhur Atay
Dizin: Bora Bozatlı
Redaksiyon: Onur Gayretli
Kapak Tasarım: Şahan Yatarkalkmaz

Kalkedon Yayınları
Hırkai Şerif Mahallesi, Bali Paşa Caddesi, No 155 A
Fatih - İstanbul

Telefon ve Fax: 0212 512 43 56
e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Bu kitap Ceylan Matbaası'nda (Ahmet Uçar) basılmıştır
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi 83/ 317-318-319 Zeytinburnu - İstanbul
Tel: 0212 613 10 79 Fax: 0212 613 10 79

İngilizce İlk Basım: 2004 - Blackwell Publishing - 350 Main Street, Malden, MA 02148-5020, USA

Türkçe Birinci Basım: Şubat 2013

Tüm hakları saklıdır.

© Kalkedon 2012

ISBN: 978-605-4511-63-1

İNSAN TOPLUMUNUN KÖKENLERİ

PETER BOGUCKI

Türkçesi
Cumhur Atay

KALKEDON

All Rights Reserved. Authorised translation from the English language edition published by Blackwell Publishing Limited. Responsibility for the accuracy of the translation rests solely with Kalkedon Yayınları and is not the responsibility of Blackwell Publishing Limited. No part of this book may be reproduced in any form without the written permission of the original copyright holder, Blackwell Publishing Limited.

İçindekiler

Şekil ve Tablo Listesi	6
Önsöz	11
1- İnsanın Tarihöncesine Geçiş	15
2- En Eski İnsan Toplumları	51
3- İnsan Diasporası	113
4- Buz Çağı Sonrası	175
5- Uygarlık Tohumları	217
6- Eşitsizliğe Giden Yollar	273
7- Seçkinler ve Halk	343
8- İlk Devletler ve Devletlerin Gölgesindeki Şeflikler	431
Kaynakça	511
Dizin	563

ŞEKİL VE TABLO LİSTESİ

ŞEKİLLER

1.1 Bağlantılı disiplinlerle ilişkili olarak tarihöncesi arkeoloji. 44

2.1 Son 5.000.000 yılda jeolojik zamanın ana kronolojik bölümleri. 54

2.2 Son 5.000.000 yılda insanın evrim sıralamasının görünümü. 57

2.3 Bu bölümde bahsedilen ana insan sitelerini gösteren Afrika haritası. 62

2.4 Gona, Habeşistan'da bulunan ve 2,5 milyon yıl öncesine tarihlenen keskin yontulmuş taş el baltası/maça (Fotoğraf Rutgers Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden Profesör J. W. K. Harris'in izniyle yayımlanmıştır). 66

2.5 Kalambo Şelaleleri, Zambiya'dan bir Acheulian baltasının görünüm ve kesiti (Schick ve Toth, 1993: s. 241). 69

2.6 Bu bölümde bahsedilen ana *Homo erectus* ve Neanderthal sitelerini gösteren Yakın Doğu haritası. 76

2.7 Bu bölümde bahsedilen ana *Homo erectus* ve Neanderthal sitelerini gösteren Doğu Asya haritası. 79

2.8 Bu bölümde bahsedilen ana *Homo erectus* ve Neanderthal sitelerini gösteren Avrupa haritası. 83

2.9 La Cotte de St. Brelade'deki kemik yığını (Scott, 1986; Şekil 18.3). 93

2.10 Modern *Homo sapiens*'in ortaya çıkışının bir evrimsel gidişat modeli (Aiello, 1993: Şekil 5). 104

3.1 Fennoscandian Buz Tabakasının yerini gösteren (taranmış alan) son dönem Pleistosen Avrupa. Kalın çizgi tundranın ve donuk toprağın güney sınırını, kesik çizgi son dönem Pleistosen kıyı çizgilerini göstermektedir. 116

3.2 Laurentide ve Cordilleran buz tabakalarının sınırını gösteren 20.000 yıl önceki son dönem Buzul Çağı Kuzey Amerika (Frison ve Walker, 1990: Şekil 17.2). Cordilleran ve Laurentide tabakaları ayrıldığında ortaya çıkan varsayımsal "buzsuz koridor." 118

3.3 Bu bölümde bahsedilen ana Sibirya ve Kuzey Amerika sitelerini gösteren Beringia. 121

3.4 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Avustralya haritası. Kalın çizgi son dönem Buzul Çağı kıyı çizgisinin yaklaşık yerini göstermektedir. 123

3.5 Bu bölümde bahsedilen ana Yukarı Paleolitik [Yontma Taş Devri] sitelerini gösteren Avrupa ve Doğu Akdeniz haritası. 127

3.6 Kuzey Amerika kıta ortasından Clovis uçları (Tankersley, 1994: Şekil 6.1). 153

3.7 Buz tabakalarının güneyindeki Kuzey Amerika ve bu bölümde bahsedilen (kabul edilen, tartışmalı ve aldatıcı) ana siteleri gösteren Güney Amerika haritası. 157

3.8 Foz Côa'daki Yukarı Yontma Taş Devri oymaları (fotoğraf Lizbon, Portekiz Arkeoloji Enstitüsünden Dr. JoÇo ZilhÇo'nun izniyle). 166

4.1 Bu bölümde bahsedilen ana Jomon sitelerini gösteren Japonya haritası. 181
4.2 Bu bölümde bahsedilen Mezolitik siteleri gösteren Avrupa haritası. 183
4. 3 Cesedin bacakları üzerine yerleştirilmiş alageyik boynuzlarını gösteren Skateholm'daki Mezolitik mezar (Fotoğraf Lund Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden Profesör Lars Larsson'un izniyle yayımlanmıştır). 185
4. 4 Rymarkgård, Danimarka'daki yaban öküzü kemiğine oyulmuş, su kenarındaki yağmacı bir aile olarak yorumlanan 2-3 cm boyundaki şematik insan şekilleri (Orijinal örnek Kopenhag, Danimarka Ulusal Müzesindedir). 186
4. 5 Bu bölümde bahsedilen ana Hoabinhian sitelerini gösteren Güneydoğu Asya haritası. 187
4. 6 Bu bölümde bahsedilen ana Arkaik sitelerini gösteren Kuzey Amerika ve Mezoamerika haritası. 191
4. 7 Bu bölümde bahsedilen ana Epipaleolitik ve Natufian sitelerini gösteren Yakın Doğu haritası. 197
4. 8 Ain Mallaha'daki Natufian ev ve mezarları (Perrot ve Ladiray, 1988: Şekil 6). B - birinci derecede (dokunulmamış) mezarlar; İ - İkinci derecede mezarlar. 199
5.1 Dünyanın farklı bölgelerindeki evcilleştirmenin şematik kronolojisi. 222
5.2 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Yakın Doğu haritası. 222
5.3 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Doğu Asya haritası. 228
5.4 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri ve bölgeleri gösteren Kuzey Amerika ve Mezomerikaharitası. Noktalı çizgiler kronolojik bakımdan farklı alanları göstermektedir. Mezomerika'daki siteler MÖ 5000-3000 arasına tarihlenmektedir; Kuzey Amerika'nın doğusundaki siteler MÖ 2500-1000 arasına tarihlenmektedir; Kuzey Amerika'nın batısındaki siteler MÖ 1500-1000 arasına tarihlenmektedir. 233
5.5 İlk evcilleştirme merkezleri haritası. A1, B1, C1 ve D merkezken, A2, B2 ve C2 ilk evcilleştirmenin yerinin kesin olarak belirlenemediği daha geniş bölgelerdir (A1-C2 Harlan'dan 1995, D ise Smith'ten 1992). 235
5.6 Bu bölümde bahsedilen sitelerin yerlerini gösteren Avrupa haritası. 238
5.7 Güneybatı Almanya'daki Vaihingen/Enz'de uzun evleri ve sınır hendeğini gösteren Doğrusal Çömlekçilik yerleşkesindeki kazı yapılan alanın bir kısmının planı (Çizim Landesdenkmalamt Baden Württemberg izniyle yayımlandı). 240
5.8 Richard Ford'un sonunda evcilleştirmeye yol açan yağmacılıkla yiyecek üretimi arasındaki aşamalar modeli (Ford, 1985: Şekil 1.1). 247
5.9 David Harris'in bitki sömürüsünün gelişimi ve bunun ekolojik ve kültürel etkileri modeli (Haris, 1989: Şekil 1.1). 248
5.10 Yiyecek üretiminin kökenlerinin açıklanması için, "ittirme," "çekme" ve "toplumsal" modellerindeki çeşitli süreçler arasındaki ilişkilerin şematik anlatımı. 252
6.1 Fried ve Service'e göre 1960 ve 1970'lerde arkeologlar arasında popüler olan toplumsal evrim kategorileri. 276
6.2 Rakip aileler arasında aşağı doğru toplumsal hareketlilik modeli. A zamanında topluluktaki tüm aileler birikim çizgisinde nispeten eşittir; B zamanında iki aile bu çizginin altına düşmüştür; C zamanında zenginliğini sürdüren iki aile kalacak şekilde, daha fazla aile bu standardın altına düşmüştür;

D zamanında yalnızca bir aile ilk birikim ve zenginlik çizgisinde kalırken, diğer tümü belli bir derecede düşmüştür. 286
6.3 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Avrupa haritası. 291
6.4 Oslonski, Polonya'daki Mezar XIII'de, alın çemberi oluşturmak için deri ya da kumaş gibi yok olabilir bir malzemenin etrafına sarılmış bakır şeritleri gösteren kafatası yakın çekimi. Bu mezar ayrıca beş bakır kolye ve çok sayıda bakır boncuk içermektedir (Fotoğraf Polonya, Łódź Arkeoloji ve Etnografya Müzesinden Ryszard Grygiel'in izniyle yayımlanmıştır). 293
6.5 Brittany'de, Barmenz H'deki dev taş mezarın geçidi ve odayı çizen dikey taşları ve çatıyı oluşturan kapak taşlarını (taranmış) gösteren planı (Patton, 1993: Şekil 4.9c). 295
6.6 Polonya, Bronocice'den tekne üzerindeki bir arabanın gösterimi (Milisauskas ve Kruk, 1982: Şekil 8). 302
6.7 Bu bölümde bahsedilen siteleri gösteren Yakın Doğu haritası. 305
6.8 Tell Abada, II. Seviyedeki A Evinin gösterildiği ev planları (Jasim, 1985: Şekil 13). 308
6.9 Eridu, Seviye VII'deki "tapınak" (Forest, 1987: Şekil 8). 310
6.10 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Kuzey Amerika ve Mezomerika haritası. Kesik çizgiler kronolojik olarak farklı alanları bölmektedir. Mezomerika'daki siteler MÖ 1800-500; Kuzey Amerika'nın doğusundaki siteler MÖ 500-MS 200; Kuzey Amerika'nın batısındaki siteler MS 300-1300 tarihlidir. 312
6.11 Bir nehir boyundaki Hopewellian topluluklarının bir tören merkezi etrafında gruplanmış ailelerle şematik olarak örgütlenmesi (Dancey ve Pacheco, 1997: Şekil 1.2) Not: Dancey ve Pacheco burada kullanılan "hanehalkı - household" yerine "mezra - hamlet" terimini kullanmaktadırlar; ilki bu bölümdeki "hanehalkı" teriminin kullanılışıyla bağıntılıyken, "mezra" daha geniş bir topluluğu belirten farklı bir anlama sahiptir. 320
6.12 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Güneydoğu Asya haritası. 324
6.13 Khok Phanom Di'deki "prenses" mezarı 15 (Fotoğraf Otago Üniversitesinden Profesör Charles Higham'ın izniyle yayımlanmıştır). 325
6.14 Snaketown site yapısı (Wilcox, McGuire ve Sternberg 1981, şekil 5.5). A: ev toplulukları; B: *caliche* denilen kalsiyum karbonat bir kabukla kapatılmış tepecikler; C - diğer tepecikler. 330
6.15 Phoenix havzasındaki Hohokam kanal sistemleri ve bunların arkeolojik sitelerle ilişkisi (Abbott, 1996: Şekil 18.4). 331
7.1 Basit, karmaşık ve yüksek şeflikler yapısının şematik gösterimi (Anderson, 1996: Şekil 10.1). 349
7.2 Seçkinlerin ekonomik gücü karşısında halkın demografik gücü, şeflik sistemlerini nitelendiren salınımların ana nedeni (Stuart ve Gauthier, 1988: Şekil II.1'den uyarlanmıştır). 357
7.3 Bu bölümde bahsedilen ana Bronz Çağı sitelerini gösteren Ilıman Avrupa haritası. 362
7.4 İngiltere, Sussex Black Patch'deki kulübe çemberlerini ve ilişkili sınır

özelliklerini gösteren Son Dönem Bronz Çağı yerleşkesi planı (Parker Pearson, 1993: Şekil 98). 364
7.5 Stonehenge gelişimindeki aşamalar. Bugün görünen anıtın çok daha büyük ve karmaşık bir yapının yalnızca bir parçası olduğuna dikkat edilmelidir. 372
7.6 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Mezomerika haritası. 378
7.7 Meksika yaylalarındaki Loma Terramote'de Kesim A, Seviye 3 ve 4'teki bileşkeler ve evler (Santley, 1993: Şekil 6). 379
7.8 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Güney Amerika'nın kuzeyi haritası. 385
7.9 Peru'nun Chillon Vadisi'nde El Paraiso'daki *shicra*, taş doldurulmuş fileler (fotoğraf Dumbarton Oaks, Washington, DC'den Dr Jeffrey Quilter'in izniyle). 388
7.10 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Kuzey Amerika'nın Kuzeybatı sahili haritası. 398
7.11 Bu bölümde bahsedilen ana Mississippi sitelerini gösteren Kuzey Amerika'nın güneydoğu haritası. 403
7.12 Cahokia'daki Höyük 72'deki deniz kabuklarından bir yatak üzerindeki ana mezar (Fotoğraf Milwaukee'deki Wisconsin Üniversitesinden Dr. Melvin L. Fowler'ın izniyle yayımlanmıştır; bu fotoğrafın elde edilmesinde Urbana-Champaign'deki Illinois Üniversitesinin Illinois Taşımacılık Araştırma Programından Dr. Thomas E. Emerson'un yardımı şükranla kabul edilmiştir). 406
7.13 Höyüklerin stilize edilmiş gösterimleriyle Alabama, Moundville'deki merkez bölgenin planı. 407
7.14 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Çin haritası. 419
7.15 Bu bölümde bahsedilen ana adaları ve ada zincirlerini gösteren Güney Pasifik haritası. 423
8.1 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Mezopotamya ve İran Platosu haritası. 444
8.2 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Mezomerika haritası. 450
8.3 Monte Albán'daki merkezi tören bölgesi (Flannery, 1983: Şekil 4.12). 453
8.4 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Güney Amerika haritası. 459
8.5 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Afrika haritası. 466
8.6 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren İndüs Vadisi haritası. 471
8.7 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Doğu Asya ve Filipinler haritası. 476
8.8 Erlitou'da bir teras üzerine yerleştirilmiş, keresteden salonu ve kolonlu bir koridorla kuşatılmış avlusuyla saray yapısı (Chang, 1986: Şekil 262). 477
8.9 Büyük Zimbabwe'deki Büyük Surların bugün ayakta olan ana taş duvarları gösteren planı. 482
8.10 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Avrasya haritası. 485
8.11 Kerpiç-tuğla tahkimat sistemini, güneydoğu köşesindeki kazı yapılmış yapıları ve Tuna Nehrine tepeden bakan konumunu gösteren Güneybatı Almanya'daki Heuneburg (Wells, 1984: Şekil 31). 488

10 İnsan Toplumunun Kökenleri

HARİTA KAYNAKLARIYLA İLGİLİ NOT

Kiel, Almanya'daki Körsgen, Kantz+Weinelt Digitale Kartografie (http://aquarius.geomar.de/omc/) tarafından sağlanan Online Map Creation kolaylığıyla oluşturulan haritalara dayanan şekil 3.3 ve 7.15 dışında, bu ciltteki taslak haritaları, Cornell Üniversitesi Jeoloji Bilimleri Bölümü, Kıtalar Araştırma Enstitüsündeki (http://atlas.geo.cornell.edu) etkileşimli GIS harita sunucusu kullanılarak hazırlanmıştır.

TABLO

6.1 Hopewell halklarının kullandıkları hammaddeler ve bunların temin edildiği kaynak sahaları (Brose, 1990). 319

ÖNSÖZ

Dünyanın tarihöncesi hakkında her kitap yazma teşebbüsü, aşırı gururlu bir egzersiz gibi görünmektedir. Son elli yıllık arkeolojik bilgi patlaması, 2,5 milyon yıllık insan başarı ve başarısızlık kayıtlarının hiçbir bireyin uzman olmayı umamayacağı bir noktaya kadar genişlediği anlamına gelmektedir. Bu zaman genişliğini küresel ölçekte kapsama işiyle görevli bir yazar işin enginliğinden felç olmalıdır. Yine de ben aşırı bir kendine güven anında bu görevi üstlenmeye razı oldum.

Sonuç, iyisiyle kötüsüyle şu an elinde tuttuğunuz kitaptır. Bunu yazmaktaki amacım ilk toplumsal davranış pırıltılarından, kendimizinkiyle kıyaslanabilir bir örgütsel karmaşıklığa sahip toplumların ortaya çıkışına kadar beşeri işlerle ilgili mevcut bilgi ve bilgisizliğin bir özetini sunmaktı. Bunu yazmak benim kendi bilgi dağarcığım hakkında derin bir tevazu hissi uyandırırken, aynı zamanda dünyanın daha önce ancak üstünkörü bilgiye sahip olduğum kısımlarının ve geçmiş dönemlerin arkeolojik kayıtlarını araştırmam için olağanüstü bir fırsat sağlamıştır. Bu kitap geniş bir okuyucu kitlesini hedeflemektedir. Bu okurlardan bazıları benim gibi arkeolog olabilecekken, diğer pek çoğu yazılı kayıtların erişiminin ötesindeki geçmiş hakkında merak sahibi, bilim disiplini olarak arkeoloji ve tarihöncesinde özel bir uzmanlık iddiası olmayan, akıllı ve bilgili kişiler olacaktır.

Bu kitabı yazarken tarihöncesi arkeoloji disiplininin yaşam hissiyatını, özellikle de az kesinlik olduğu gerçeğini aktarmaya gayret ettim. Arkeolojik verilerden sıklıkla uzak geçmişteki yaşam hakkında bir şeyler "kanıtlamış" şeklinde bahsedilir ama bu iddialar eleştirel biçimde sınanmalıdır. Arkeolojik veriler kendi içlerinde nesnel ve somuttur. Yine de ne kadar bilimsel yönteme ve toplumsal bilim kuramına dayandırılmış olurlarsa olsunlar, bunların tüm yorumlanışları daima düzeltmeye tabidir. Bu kitabın her yerinde üzerinde önemli anlaşmazlık olan konular tartışılmıştır. Bu anlaşmazlığın tadını aktarmaya gayret ettim, bazen de taraf tuttum.

Bu kitap, arkeolojide akademik ilgi sahibi olduğum 25 yıl boyunca edinebildiğim bilgilerin bir özetidir. Buna katkısı olan herkese teşekkür etme çabası, bu sahada karşılaştığım herkesin basit bir listesi olabilirdi, onun için bunları listelenmesi amaca fazla hizmet etmeyecektir. Öte yandan, kendi dar uzmanlık konularımın dışında geniş bilgi sahibi olmam ve küresel kıyaslamalı bir disiplin olarak tarihöncesi arkeolojiye bakmam için beni teşvik eden Pennsylvania ve Harvard üniversitelerindeki hocalarıma özellikle teşekkür ediyorum.

Sırasıyla özel birkaç teşekkürüm var. John Davey ve Bob Moore, böyle bir cildi yazacak iyi bir aday olduğuma beni ikna ettiler. Graeme Barker'ın onları bana yönlendirdiğine inanıyorum; onun için ona da teşekkür ederim. El yazmasını buzul hızıyla tamamlarken Tessa Harvey ve Anthony Grahame oldukça sabırlıydılar. Prinston'daki üstlerim -Forbes Kolejinden John Gager; Kolejin Dekanlık Ofisinden Nancy Malkiel; ve 1994'ten beri Mühendislik ve Uygulamalı Bilimler Okulundan James Wei, Brad Dickinson, Rob Stengel ve Sundar Sundaresan- idari sorumluluklarımdan bu projeye zaman ayırmamı önleyebilecek zahmetli görevler vermemişler ve arkeoloji konferanslarına katılmamı desteklemişlerdir. D. Whitney Coe ve Firestone Kütüphanesindeki diğer bibliyograflar tarihöncesi arkeoloji kitaplarının kapsamlı olmasını sağlamışlardır. Cheryl Cantore ve Caroline Bogucki, el yazmasından geniş bölümler okumuşlar ve anlamsız olduğu yerleri göstermekten çekinmemişlerdir.

Elbette en büyük teşekkürü karım Virginia ve kızlarım Caroline ve Marianna'ya, arkeoloji alanında devam eden ilgimi yalnızca hoş gördükleri için değil, cesaretlendirdikleri için borçluyum.

Peter Bogucki

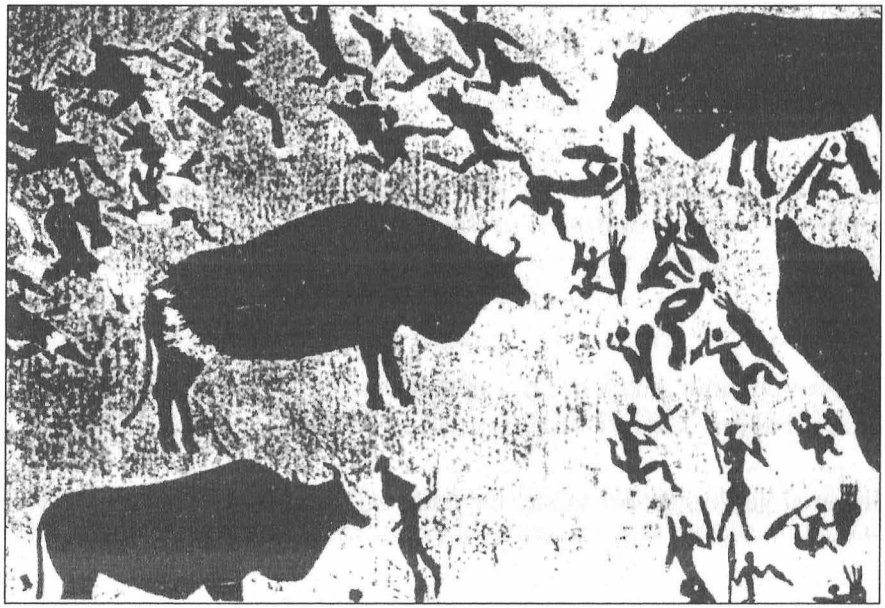
Öncü Arkeolog John L. Cotter (1911-1999)
Anısına

TARİHLENDİRME İLE İLGİLİ BİR NOT

Farklı dönemleri inceleyen arkeologlar, çeşitli tarihlendirme düzenleri kullanırlar. Daha yeni bir binyıl üzerinde, genel olarak 10.000 öncesinden itibaren çalışanlar normal olarak MÖ/MS düzenini kullanırlar. 10.000 yıl öncesi için "zamanımızdan önce" ve "yıl önce" gibi terimler dönüşümlü olarak kullanılır. 2, 3 ve 4. bölümlerde çoğunlukla "yıl önce" kullanılırken, 6, 7 ve 8. bölümlerde MÖ/MS kullanılmıştır. Bölüm 5, her iki tür ifadenin de görüldüğü ama hangisinin kullanıldığı her zaman belli olan bir dönüm bölümüdür. Tarihlendirmenin radyokarbon yaş belirlemelerine dayandığı 10.000 yıldan sonrası için takvim yıllarını yansıtmak üzere yeniden ayarlanan bir ölçek kullanılmıştır.

[1]

İNSANIN TARİHÖNCESİNE GEÇİŞ



GİRİŞ

İnsan olmanın anlamının çok muhafazakâr bir tarifiyle bile, insan türünün bugüne kadarki varlığının yüzde 99'dan fazlası yazılı kayıtların gelişiminden önce olmuştur. Bu oranın yüzde bir bile düşmesi için binlerce yıl geçecektir. Bu sarsıcı bir ifade değilse, bir nesil öncesinde bile dünyanın kendi yazılı kayıtlarını üretmemiş kısımlarının olduğunun ve eski okuryazar uygarlıklar dünyasında bile belgelere kaydedilen şeylerin toplumun çok dar bir kesimini yansıttığının hatırlanması da önemlidir.

Buna bakmanın bir başka yolu, tüm niyet ve amaçlar için bu gezegen üzerindeki insan hayatı kaydının tarihöncesi olduğunun düşünülmesidir. Bugün varlığımızı yöneten insan davranış biçimleri, bu sisli geçmişin derinlerinde kurulmuştur. İlk önder, ilk savaş, ilk antlaşma, ilk suç hakkında kimse yazmamıştır. İlk anıtsal mimari ya da ilk artistik başarılar hakkında hiçbir eleştirmen yorum yapmamıştır. Aile ve toplumsal farklılaşma gibi kurumlar, bu kaydedilmemiş geçmişte başlamıştır.

İnsanın tarihöncesinin kapsamı yıllar, onyıllar ve yüzyıllarla düşünmeye alışkın olan bizler için çok zordur. Yazılı kayıtların gelişmesinden bu yana ancak elli yüzyıl, en fazla 250 nesil geçmiştir. Okuryazarlıktan önceki binlerce yüzyıllık insan varlığı, olaylar daha sıradan olsa da hiç de az olaylı değildi. Yine de 500 nesil önce Kuzey Amerika'nın doğu-

sunda bir mastadonun* başarıyla öldürülmesi, yıllarca olmasa da aylarca konuşulan bir hadise olmuştur. Kendi küresel dünyamızda uluslararası ya da ulusal ehemmiyeti olmayan olayların önemini asgariye indirmek eğilimindeyiz. Yine de mastadonu öldüren avcı-toplayıcı ekip için bu, bir tarih kitabı için değerli sayılan herhangi bir şey gibi, onun varlığındaki bir deneyimin tanımlanması şeklinde olmuş olabilir.

Tek sorun insanları tanımamamızdır. Onlar hem bireysel hem de kolektif olarak mechul ve kimliksizdir. Tarihçiler tarihsel dönemlerin mechul ve tanımlanamayan insanlarını incelemeye ancak yeni yeni başlamıştır ama tarihöncesini inceleyen arkeologlar hep kendileriyle konuları arasındaki bu büyük mesafeyle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Kişi tarihöncesi araştırmacısı olunca, kişiler hakkında ve okuryazar komşuları onlara isim takmadıkça inceledikleri insanların toplu kimlikleri hakkında bilgisiz kalacağı gerçeğini kabullenir. Arkeologlar onlara isim takarlar -"Lucy," Jaguar Kral, Willendorf Venüsü, Gömüt 3- ama elbette bunlar kuru kalıntılara biraz insanlık verilmesine ya da katalog kartına yazılmasına yardım eden uyduruk etiketlerdir.

Yine *insan* oldukları hakkında herhangi bir soru işareti yoktur ve onları açık bir şekilde atalarımız olarak tanımlayabiliriz. Başarısız evrim yollarından geçmiş en eski primatlar bile bizlerle ortak bir geçmişi paylaşmaktadırlar. Anatomik bakımdan modern insanlar son 100.000 yılda ortaya çıktığına göre, genetik kodumuzun doğrudan onlardan geldiğini artık inkâr edemeyiz.

Bu kitabın amacı, bu insan geçmişini tarihten ayrı olarak değil ona giriş olarak araştırmaktır. Arkeologlar tarafından bu geçmişi incelemek için kullanılan teknikler tarihçilerinkilerden farklı olsa bile, onlar daha az entelektüel ya da özenli değillerdir. Arkeologların birincil verileri, metinler ve belgeler yerine imal edilmiş objeler ve yapımcılarının fiziksel kalıntılarıdır ama bilimsel amaçlar aynıdır. Bu ciltteki ana temalarından biri, okuyucuya uzak geçmişle ilgili yaptıklarımızı *neden* ve *nasıl* anlattığımız hissini vermek için arkeolojik geçmiş bilgisinin ardındaki bilginlik olacaktır.

---

* Nesli tükenmiş file benzer bir hayvan - ç.n.

TARİHÖNCESİ FİKRİ

Kaydedilmemiş tarihten önceki insan varlığı kavramı bu kitabın okurlarına sezgisel olarak belli görünebilir ama durum böyle değildi. Önde gelen Britanyalı arkeoloji tarihçisi Glyn Daniel'in (1914-86) "tarihöncesi fikri" dediği şey, ancak on dokuzuncu yüzyılın ilk kısmında kristalleşmiştir (Daniel, 1964). 1820 ile 1860 arasında geçmiş incelemesi eski şeylere olan antikacı ilgisinden, tarihsel kayıtlardan önce önemli miktarda insan deneyiminin olduğunu kabul eden ve bu dönemi kesin ve akılcı terimlerle anlamaya ve açıklamaya çalışan bilimsel bir disipline doğru kaymıştır. Birçok mükemmel arkeoloji tarihi vardır (iki yeni ve iyi kitabın yazarı Bahn [1996] ve Trigger [1989]'dir) ve bu bölüm bunları kopyalamaya kalkmayacaktır. Onun yerine izleyen tartışmaya önsöz olacak birkaç husus belirtilecektir.

İnsanın tarihöncesi incelemesi, Avrupalı kökenlerinde iki önemli çizgi boyunca gelişmiştir. İlkine genel olarak "antik çağ uzmanlığı" denilir ve son dönem tarihöncesi sitelerinin araştırılmasını ve yapıtlarının uzmanlığını gerektirir. Son dönem Rönesans'ta başlayan antik çağcılık, on dokuzuncu yüzyıldaki Romantik dönemde erginliğe ulaşana kadar, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda gelişmiştir. Geçmiş kendisini kolaylıkla bu dönemin hassasiyetine bırakmış ve yapıtların toplanması ve restore edilmesi sistemli bir hale gelmiştir. Müzeler ve sonunda üniversite bölümleri teşkil edilmiş ve arkeoloji meşru bir bilimsel araştırma alanı olarak diğer "beşeri ilimlerin" yanındaki yerini almıştır.

Eski Dünya'da arkeoloji gelişimindeki ikinci önemli akım doğal bilimlerin, özellikle yaşam ve yer bilimlerinin gelişmesi ile ortaya çıkmıştır. Jeolojik tabaka incelemesi, hepsi de ilgili buluntular olarak gayet uygun şekilde incelenen insan kalıntılarını, yapıtları ve hayvan kemiklerini gün yüzüne çıkarmıştır. Bu arkeolojik gelişim çizgisi daha eski tarihöncesi, özellikle Yontma Taş Devri ya da Eski Taş Devri dönemlerine temas etmiştir. O bu şekliyle, on dokuzuncu yüzyıl başlarında ortaya çıkan insanın kökenlerine ilginin gelişmesi kadar biyolojik taksonominin* ve yaşam bilimlerinde görülen terminolojinin ayrıntılı hale getirilmesiyle de bağlantılıydı.

Yeni Dünya'da arkeoloji, biraz farklı bir çizgide gelişmiştir. Avrupalı koloniciler Yeni Dünya'da hakikaten tarihöncesi halklarla karşılaşmış-

* Organizmaların tıbbi ilişkilerine göre tasnif edilmesi - ç.n.

lardı ve böylece ilk soru, "Bunlar kim (kısa zamanda da kimdi)?" haline gelmiştir. Yokolan yerli halklar ve Mezoamerika ve Andes uygarlık anıtları ile ilgili ilk antik çağ merakı aşamasından sonra, tarihöncesi arkeoloji, antropolojinin oluşum halindeki disiplinine sıkıca bağlanmış ve bu bağlantıyı o zamandan beri sürdürmüştür.

Gerçek bir tarihöncesi incelemesinin gerçekleşmesi için önemli bir entelektüel engel yıkılmak zorundadır. Geçmişin incelenmesi on yedinci yüzyılda ilk antikacı tartışmaları başladığından beri papazlar tarafından teşvik edilmiş olan Tufan'a sabitlenmiş İncil kronolojisinden ayrılması gerekmektedir. Bunun için ilk onur Narbonne yakınlarındaki mağara tortularını inceleyen Paul Tournal (1805-72) isminde bir Fransız eczacıya verilmiştir (Chippindale, 1988). Tournal, "Tufan öncesi" ve "Tufan sonrası" zihniyetinden ayrılmış ve "période anté-historique" hakkında yazmıştır. Bu, ilk insanları sıkıca modern zamanlar öncesi döneme, yazılı kayıtların erişiminin ötesine yerleştirmiştir.

Bu dönemi tanımlamak için Tournal'ın "antehistory" terimi yerine "prehistory [tarihöncesi]" terimini kullanmamız, yalnızca bir etimoloji rastlantısı gibi görünmektedir. "Préhistorique", Fransa'da 1840'larda kullanıma girmiş ve "antehistory" unutulmuştur. Hiç kimse abes "tarihöncesi olayları" fazla dert etmediği halde İngilizcede "prehistoric"in ilk kullanılışı, bilindiği kadarıyla Daniel Wilson'un (1816-92) *The Archeology and Prehistoric Annals of Scotland* [İskoçya Arkeolojisi ve Tarihöncesi Olayları], 1951, isimli kitabındadır. Bunu Edward Tylor'un (1832-1917) *Primitive Culture* [İlkel Kültür]'ündeki "prehistory" ve 1892'de *American Catholic Quarterly Review*'da tarihöncesi çalışan birisi için "prehistorian" izlemiştir (Chippindale, 1988). Chippindale'in belirttiği gibi bugüne kadar tarihöncesi zamanlarda yaşayan bir *kişiyi* tanımlayacak iyi bir kelime yoktur!

Yine de konunun isimlendirilmesi ve İncil'den ayrılması bu şekilsiz konuya yapı vermenin yalnızca iki parçasıydı. Bir yöntem ve kuram birliği gerektiriyordu. Yöntem, Ramsauer'in Avusturya Hallstatt'daki kazıları ve Stephens ve Catherwood'un Tucatan keşifleri gibi, tarihöncesi sitelerin giderek daha titiz kazılması ve belgelenmesiyle sağlanıyordu. Kuram ise biraz daha kaypaktı. Bunu büyük ölçüde Darwinci düşüncenin arkeolojik kayda tercüme edilişi olan insanın doğrusal kültürel evrimi sağlamaktaydı (Trigger, 1989: s. 114). Bu modeli açıkça söyleyen önemli kişilerden birisi, 1865'te yayımlanan *Pre-Historic Times* [Tari-

höncesi Zamanlar] kitabı modern grup ve kabile toplumlarıyla eskilerin varsayılan yaşam biçimleri arasında paralellikler kuran John Lubbock (1834-1913) idi.

Kuzey Amerika'da antropoloji alanı, yerli halklar incelemesindeki bir türler Venn diyagramında hepsi çakışan etnoloji, biyolojik evrim, dilbilim ve arkeolojiyi kucaklamıştır. İlk Amerikan antropoloğu için modern puebloların etnolojisiyle, çöp yığınlarının dip tabakalarında bulunan tarihöncesi çömleklerle, yine bulunan insan kemiklerinin osteometrik nitelikleriyle ve yaşayan kabileler tarafından konuşulan dilin linguistik ilişkileriyle ilgili tezler yayınlamak alışılmamış değildi. Eski Dünya Tarihöncesinin tersine, her alan kendi yoluna gitmeden önce böyle "dört alanlı" bir yaklaşım Kuzey Amerika antropolojisinin klasik bir özelliğiydi.

ARKEOLOJİ VE KOMŞULARI

Tarihöncesi arkeolojisinin dünya bilim haritasındaki entelektüel yerinin tam olarak tespit edilmesi zordur. Birçok tarihöncesi araştırmacısı tarafından yapılan, kulağa hoş gelen ama soruyu gerçekten yanıtlamayan üstünkörü açıklama onun, "bilimlerin en beşerisi ve beşeri bilimlerin en bilimseli" olduğudur. Arkeolojik veri ve yorumların karmaşık doğası konuyu önemli ölçüde bulanıklaştırmaktadır. Doğa bilimi ve toplumsal bilimlerin bazıları gibi arkeoloji de, sayılabilecek ve gözlemlenebilecek deneysel veriler toplar. Doğa bilimi ve toplumsal bilimlerin bazıları gibi arkeoloji araştırmanın, muğlak bir "çünkü orada" mantığına sahip olmak yerine, çözülmemiş belli bir probleme hitap etmek üzere tasarlandığı, probleme yönelik bir yaklaşımdır. Fakat beşeri bilimler gibi, arkeoloji de verilerinin yorumlanmasında hayali yeniden inşaya ve sezgisel birçok inanç değişimlerine dayanır. Bu değişimlerin meydana geldiği aralık genişliğinin azaltılması çabalarına rağmen arkeoloji, kimya ya da fizikte olduğu gibi sonuçlarını laboratuvar deneylerinde tekrarlayabilmenin uzağındadır.

Arkeoloji, gelişimi boyunca entelektüel yeri sorunuyla boğuşmuştur; bu sorun bilhassa bu yerin, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında akademik çevrelerde giderek belirgin hale gelmesiyle ortaya çıkmıştı. Yine de yirminci yüzyılın ilk yarısında Yeni Dünya arkeolojisiyle Eski Dünya arkeolojisi çok benzer görünmekteydi. Hâkim ilgi kronoloji ve taksono-

mik birimler üzerineydi. Belki de en önemli fark Avrupa'nın çoğunda kabul edilen analiz biriminin, antropolojik arkeolojideki "kültür" sözcüğünün kullanımından çok farklı bir anlama sahip olan arkeolojik "kültür" olmasıydı. Orta Avrupa'da özellikle son dönem tarihöncesinin arkeolojik kültürleri, modern milliyetçilikte ve beraberindeki etnik farklılıkların tanımında kökleşen sözde etnik bir önem üstlenmişti. Her iki yarım kürede de arkeolojinin amacı bir eksenin zaman, diğerinin mekân olduğu bir matrisin geliştirilmesi haline gelmiştir. Bu matris yoluyla, bir çömlek süsleme tarzı gibi belli özelliklerin başlangıç, yayılış ve bitişi izlenebilirdi. Arkeolojik kayıttaki değişim mekanizmaları göç ve "nüfuz etme" idi ki, bu ikincisi kültürel özelliklerin bir arkeolog için açıklanması zor olan ama gördüğünde anladığı iyi tanımlanmamış bir yayılma sürecidir. Arkeoloji 1950'lere kadar kapılarını birkaç kadın bilginden fazlasına açmadığı için, "o"nun erkek merkezli kullanımı burada tamamen uygundur.

Ara sıra eleştirilere rağmen tarihöncesi arkeolojisi II. Dünya Savaşı sonuna kadar bu yorumlayıcı damardan sürmüştür. Disiplin, 1960'ların sonuna kadar bugünkü biçimini almaya başlamamıştır. O onyıl boyunca arkeolojik kanıtın özel karakterine ve bunun yorumlanışına olan geniş ilgi arkeolojiyi tarihin okuryazarlık öncesi geçmişe uzanması şeklindeki ilk rolünden uzaklaştırmıştır. Onun için, tarihöncesi arkeolojiyi yirminci yüzyılın kapanışında olduğu şekilde nitelendirmeden önce, onunla tarih arasındaki ana farkların düşünülmesi ve arkeolojik kanıtın yorumlayıcı çerçevesinin oluşumuna dönmeden önce onun doğasının biraz daha yakından incelenmesi yararlı olacaktır.

ARKEOLOJİ VE TARİH

Disiplin olarak tarih, kaydedilmiş belli tarih aralıklarındaki koşulları ya da kısa dönemlerdeki değişiklikleri inceler. Bir tarihçi, Romalıları ya da Orta Çağ'ı inceleyebilir ama bir tarihsel araştırmanın gerçek zaman kapsamı çok dardır. Bugün hiçbir tarihçi Avrupa toplumunun Klasik Yunanistan'dan yirminci asrın sonuna kadar gelişimini izlemeye kalkmaz: alanın düzenlenişinin ve eldeki kanıt miktarının belirlediği konu ezici, böyle bir inceleme de kesinlikle üstünkörü olacaktır. Oysa inceleme zamanının çerçevesi iki bin yıl geriye çekilirse, insanın tarihöncesinin araştırılması için oldukça sıradan, hatta ezoterik bir döneminiz olur.

Belki MÖ 2000 ve MÖ 1 arasında insan toplumundaki değişikliklerin

MS 1 ve MS 2000 arasındakilerden önemli şekilde daha az olduğu iddia edilebilir. Gerçekten öyle miydi? Birinci dönemde Kuzey Amerika'ya tarım geldi, Pasifik adaları kolonileştirildi, bronz ve demir metalürjisi Avrupa'yı dönüştürdü ve Yunan, Roma, Mısır uygarlıkları gelişti. Bu, insanın tarihöncesinin bir başka önemli yönünü vurgulamaktadır: O, yer kürenin daha küçük bir parçası ölçeğinden çok, küresel bağlamda anlaşılmalıdır. Doğru, insanın tarihöncesini araştıran çoğu kişi özel bir alana odaklanmaktadır. Örneğin ben, Tarihöncesi Avrupa'yı incelemekteyim. Diğer taraftan, Orta Çağ İngiltere'si Avrupa'daki bitişik yerlerin az ötesinden bahisle anlaşılabilirken, ilk çiftçi kültürler, Yakın Doğu öncülleri ve Mezoamerika, Sahraaltı Afrika'sı ve Güneydoğu Asya'daki paralelleri bakımından anlaşılmalıdır.

Tarihöncesi, olayların değil süreçlerin incelenmesidir. Çiftçiliğin ne zaman icat edildiğini ya da tohum ekmeyi kimin akıl ettiğini tam olarak bilmiyoruz. Gerçekten de, bitkilerin tohumdan yetiştiği gerçeği muhtemelen insan beyninin gözlem yeteneklerinin bu bilgiyi işleyebildiği andan itibaren, en eski insanlardan beri bilinmekteydi. Son on bin yılda (yani daha çok yeni) meydana gelen tarıma geçişler, ani bir icadın sonucu değil tarımı aniden çekici bir geçim yolu haline getiren insanların, bitkilerin, hayvanların ve çevrenin davranışlarındaki değişiklikler dizisinin ürünleriydi. Aynı şekilde insanlar 30.000 yıl önce mağara duvarlarına çizim yapma parlak fikrine birdenbire sahip olmadılar. Muhtemelen bunu uzun zamandır ama kalıcı olmayan malzemelerle ve bu sanatın yaşamayacağı kadar düşük seviyede yapıyorlardı. Arkeologların ve tarihöncesi araştırmaların karşısına çıkan soru bunun neden aniden dünyanın birkaç yerinde birden insan varlığının önemli bir yönü haline geldiğidir. Araştırma artık ilk ve en olağanüstü olan için değildir; onun yerine insan toplumunda uzun vadeli değişime götüren nedensel faktörlerin anlaşılması içindir.

ARKEOLOJİ VE ANTROPOLOJİ

Arkeoloji ve antropoloji çok daha birbirine girmiş bir ilişkiye sahiptir. Amerika'da arkeoloji, etnolojinin bir uzantısı ve biyolojik antropolojinin tamamlayıcısı şeklinde ortaya çıkmıştır. On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başında, hızla ortadan kalkan Yeni Dünya yerli halklarını incelediğinde, antropoloğun onların tarihöncesiyle, modern koşullarıyla ve anatomik özellikleriyle ilgilenmesi beklenmekteydi. Av-

rupa'da antropoloji ve arkeoloji, yerel geçmişin anlaşılmasına gelindiğinde çoğunlukla ayrı kalmışlardır ama Avrupalılar yerli halkların kalıntılarıyla karşılaştıkları Eski Dünya'nın (sömürgeler gibi) diğer ülkelerine gittiklerinde mevcut ve tarihöncesi verilerin sık sık birbirine karıştığı olmuştur.

Kuzey Amerika'da akademik tarihöncesi araştırması antropoloji bölümlerine ve Smithsonian Institution ve Harvard ve Pennsylvania'daki üniversite müzeleri gibi kapsamlı araştırma kurumlarına bağlanmıştır. Öte yandan yirminci yüzyılın ilk yarısında arkeologluğa ve kültürel ve biyolojik antropologluğa doğru bireysel seviyede hızlı bir uzmanlaşma gerçekleşmekteydi. Çok az kişi genelci olarak bilim disiplini duruşunu sürdürüp disiplin içerisinde özgürce hareket edebildi. Kültürel antropolojide kültürel evrim fikri gözden düşmüştü, yine de arkeologlar için bu model, verilerinin yorumlanması için daha da ilgi uyandırıcı görünmeye başladı. Sonra aniden, özellikle Michigan Üniversitesinde kültürel antropologların evrimci bir kültürel gelişim modelini benimsemesiyle, iki alt alanın gündemleri birbirlerine doğru döndü. Bu uzlaşmanın arkeolojiyle antropoloji arasındaki ilişkide derin etkileri olmuştur.

1960 ve 1970'lerin "Yeni Arkeoloji"sinin temel ilkelerinden birisi arkeolojinin daha fazla antropolojiye, ya da daha doğrusu birçok arkeoloğun antropoloji dalı olarak konu hakkında almış oldukları zorunlu etnografya ve akrabalık derslerinde incelemiş oldukları türden antropolojiye benzemesi gerektiğiydi. Akrabalık sistemleri ve toplumsal örgütlenme cazip hale geldi ve bir toplumun anaerkil mi yoksa ataerkil mi olduğuna ya da "Büyük Adam" sosyopolitik örgüt biçimini kullanıp kullanmadığına karar verilmesi çabaları, "Yeni Arkeoloji"nin başarı hanesine yazıldı (örn. Deetz 1965; Hill 1970; Longacre 1970, vb.). Ne yazık ki bunlar ya tarihsel olarak bilinen bir örneğin sığ tarihöncesine doğru genişletilmesine ya da kolaylıkla belgelenemeyen "çömlekleri kadınlar yaptı" şeklindeki yüzeysel varsayımlara dayanmaktaydı.

Geriye dönüp bakıldığında arkeoloji üzerinden etnografya çalışmasına yönelik böylesi girişimlerin, onu kronoloji ve sistematiğe odaklanmadan kurtararak yeniden yönlendiröeye yardımcı olmak amacıyla alanda güçlü siyasal etkilerine rağmen neyse ki alanlar olarak araştırmanın takibinde neredeyse başarı şansı olmadığı ortaya çıktı. Akrabalık sistemleri ve genel sosyopolitik örgüt kategorileri arkeolojideki zaman-mekân sistematiğinin etnografik eşdeğerleriydi ve arkeolojinin

böyle yavan konulara itilmesi hakikaten sıkıcı olabilirdi.

Yoffee (1985, s. 45), "arkeolojik veriler uzun vadeli toplumsal değişikliklerin değerlendirilmesinde etnografların çalıştıkları geçici malzemelerden ve emik* sistemlerden belki de daha önemlidir. Arkeologlar etnografik araştırmayı kullanabilir ve kullanmalıdır da ama bunu kendi katı standartları ve ayrı araştırma gündemleri içerisinde yapmalıdır." Ben de bu konuda kesinlikle aynı kanaatteyim. Bu kitabın her yerinde yankılanacağı gibi, arkeoloji özgün bir uzun vadeli değişim izleme konusunda eşsiz bir yeteneğe sahiptir ve etnografik bir kaydın devamlılığını ya da devamsızlığını göstermek anlamında genel şartları taşımaz.

Bu noktada arkeolojinin -teorik olarak arkeoloji ve fiziksel antropoloji gibi farklı alanları desteklemek için fazla genişlemiş ve şişmiş bir süper-disiplin olan- antropolojinin tamamen alt bir alanı da olmadığı şeklindeki sapkın (ABD için) konumu ortaya koymak isterim. Elbette, dünyanın diğer kısımlarının çoğunda bu bağlantısızlık açık şekilde görülmektedir fakat ABD'de Amerikan antropolojisini, çocukların hatırına birlikte olan uyumsuz karı ve koca gibi, bir arada tutmak için sürdürülen bir çaba vardır. Arkeoloji, neredeyse diğer tüm disiplinlerden olduğu gibi, sosyal antropolojiden çok şey öğrenebilir ama *disiplin* olarak bu alanlara *katkıda* bulunacak nispeten az şeye sahiptir. Yine de bu konumu daha da anlayabilmek için arkeolojik delil ve arkeolojik akıl yürütmenin özgün doğası düşünülmek suretiyle bunun etrafında yeniden çalışılması gerekecektir.

ARKEOLOJİK KANITIN DOĞASI

Tarihçilere göre ana kaynaklar yazılı belgelerden -antlaşmalar, mektuplar, senetler, hiyeroglifler, mesajlar- ve destek rolünde, belli bir dönemdeki yaşamı aydınlatan nesneler ve binalardan oluşmaktadır. Tarihsel araştırmanın önemli bir unsuru, ana kaynakların eleştirel analizi ve bunların incelenen konu hakkında tarihçiyi ne kadar iyi bilgilendirdiğinin değerlendirilmesidir. Genellikle tarihsel kaynakların sahip olduğu yoğun eleştirel incelemeye tabi olmasalar da arkeologların da ana kaynakları vardır. Belki de arkeolojik bir teori ya da model ender ola-

* Davranış bilimleri ya da dilbilimde olduğu gibi, bir sistemin yapısal birimi şeklindeki rollerine göre tahlil edilen özellikler ya da maddelerle ilgili (emic) - ç.n.

rak tek bir çömlek kırığı ya da tek bir radyokarbon tarihine bağlı olduğu için bu alandaki akademik söylem, bizatihi kaynakların güvenilirliği yerine, genellikle kaynakların *yorumlanışı* ile ilgili tartışmayı içerir.

Tarihöncesi arkeologlarının ana kaynakları *siteleri*, *yapı* ve *yapıtları* kapsar. Siteler, arkeolojik kalıntıların bulunduğu yerlerdir. Bunlarda yerleşkeler ve mezarlar gibi binalar vardır ya da saçılmış çakmaktaşı ya da kemik, hatta tecrit olmuş tek tük buluntular gibi şekilsiz şeyler olabilir. Yapılar; gömütler, fırınlar ve ev temelleri gibi taşınmaz binalarıdır. Bunların bir sitedeki düzeni, onun yapısını ve içindeki buluntuların ortamını ortaya koyar. Bu buluntular geniş ölçüde yapıtlardan, ham maddeleri alıp bir şekilde değiştiren ve şekillendiren insan elinin taşınabilir ürünlerinden oluşur. Tarihöncesinin geniş eriminde bu malzemeler taş, ahşap, bitki elyafı, kemik, metaller ve kili içermiştir. İnsanlar tarafından kullanılan ham maddelerin bugün bildiğimiz çeşitliliğe erişmesinin çok yakın zamana kadar olmadığının anlaşılması önemlidir.

Arkeologların bir başka önemli bilgi kaynağı insan faaliyetlerinin tohum, kemik ve odunkömürü gibi organik kalıntılarından gelmektedir. 1960'ların iyi niyetli arkeologları bu buluntu kategorisini kapsamak için "ecofacts" terimini uydurmaya teşebbüs etmişlerdir ama birçok kişi bu kelimenin kökleşmediğine müteşekkirdir. Ben bunları ana arkeolojik kaynaklar içersine dâhil etmedim çünkü bunların bilgi değeri arkeolog ya da başka bir ara uzman tarafından yorumlanmalarından sonra ortay çıkmaktadır. Bu analiz daha uygun şekilde, asıl arkeolojik yorum için kullanılan ana kaynak olarak görülmelidir. Meslektaşlarımın birçoğu bu durumla münakaşa edebilirler ama ben hayvan kemikleri incelemesinde uzmanlaşmış bir arkeolog olarak yazıyorum. Sonuçta arkeolog uyumlu bir sentez üretmek için farklı birçok veri kaynağını dokuduğu için fark her halükârda akademiktir.

KANITTAKİ EĞİLİMLER

Arkeolojik kanıt tarihöncesi yaratıcılarının kasıtlı eğip bükme çabalarından nispeten muaf olsa da, diğer iki ana hata kaynağından muaf değildir. Birincisi, tarihöncesi toplumun maddi kalıntılarından geriye ne kaldıysa onunla sınırlıdır. İkincisi, arkeologların bu izleri maddelerin kendilerini koruyacak ve bunların ortamlarının gözlemlenmesine izin verecek şekilde topraktan çıkarma yetenekleriyle, ayrıca arkeoloğun kanıtı belli bir araştırmayla ilişkili olarak seçme derecesiyle sınırlıdır.

Sonuç, atıldığı zamandan itibaren mevcut veri miktarının giderek azalmasıdır, öbür türlü arkeolojik kaydı arkeoloğun tarihöncesi toplumla ilgili çıkardığı sonuçların zamanına sokar.

Mikropların, yer suyunun, toprak kimyasının, fiziksel tahrip vasıtalarının ve maddi kalıntıların bileşiminin karşılıklı etkileşimi, yapıtlar tarihöncesi yapımcılarının elini terk ettiği zamanla topraktan çıkmak için kendilerini gösterdikleri zaman arasında arkeolojik veri miktarında hızlı bir azalma sonucunu verir. Organik maddelerdeki çürüme süreci çürüyen ahşaba aşina olan herkesçe iyi bilinir. Organik maddeler hızla şekil ve yapılarını kaybeder ve çürütme vasıtaları tarafından parçalanıp tüketilirler. Çoğu kişi için daha az bilinen şey çeşitli toprak türlerinin kimyasının ve diğer tüketim vasıtalarının oynadığı rollerdir. Örneğin, Orta Avrupa'nın kireçsiz killi toprağında kemik genellikle korunmaz. Bohemya'daki muazzam Cilalı Taş Devri Bylany sitesinde, MÖ 5200 civarında herhangi bir öğleden sonrası muhtemelen birkaç milyon olan ama şimdi birkaç bini geçmeyen küçük bir hayvan kemiği kalıtı bulunmuştur. O zamanların Hollanda'sındaki Cilalı Taş Devri mezarları ancak çömlek ve taş baltalar çıkarılan kuyulardan bilinir. İçlerindeki iskeletler altın renkli toprakta yalnızca silik koyu lekeler bırakır. Köpekler hayvan kemiği koleksiyonlarını mahveder. Son dönem Amerikan arkeo-zoologlarından John Guilday (1971), eğer bir sitede köpeklerin var olduğu gösterilebildiyse, bir zamanlar orada olan hayvan kemiklerinin yüzde 96'sının insanın en iyi dostu tarafından yok edilmiş, çiğnenmiş ve hazmedilmiş olduğu tahmininde bulunmuştur. Yer suyuyla temas eden demir yapıtlar, bir zamanlar orijinal yapıt olan bir oyuğun etrafında bir pas kabuğu bırakarak oksitlenir. Arkeolojik kayıtlar sürekli bir gelişme, otoyol yapımı, savaş ve dikkatsizlik kuşatması altındadır. Herhangi bir şeyin bile kalması şaşırtıcıdır.

Öte yandan arkeolojik kayıtlara en büyük tahribat belki de arkeologların kendileri tarafından yapılmaktadır. Bir arkeolojik sitenin kazılması, doğası buluntuların fiziksel ilişkileri için tahrip edici olduğundan bunun bir kısmı mecburidir. Yine de bir arkeolog kazı tekniği seçimiyle, buluntuların topraktan çıkarılmasındaki dikkatle, topraktan çıkarılan buluntuların ellenmesiyle ve nihai depolama yöntemleriyle arkeolojik kanıtı farkında olmadan tahrip edebilir. Bunların çoğu kaçınılmazdır. Hiçbir arkeolog alandaki her ihtimal için tam hazırlıklı olamaz. Malzemelere olan zarar belli oluncaya kadar saha stratejisiyle ilgili ter-

cih ve kararların değiştirilmesi gerekli görülmeyebilir.

Tanım olarak arkeolojik verileri kasten yok eden birisi, arkeolog değildir fakat arkeologların, zamanında ilgisiz gelen ama sonradan önemli olduğu kanıtlanan ilişkileri ya da diğer gözlemleri kaydetmekte istemeden başarısız olduğu zamanlar vardır. Tahrip edici olmayan öngörü tekniklerinin çıkışı ve arkeolojik kazıların kaydedilmesi için video kameraların kullanılması son yıllarda kazayla veri kaybının azaltılmasındaki büyük ilerlemelerdir. Yine de veriler topraktan ayrılırken yapıtların kaybolması gayet mümkündür. Atık toprak yığını üzerinde, ilişkilerden yoksun kalmış bir yapıt bulma deneyimi olmayan çok az arkeolog vardır. Yıkama ve paketleme sırasında dikkatsizce ellemek, kırılgan yapıtların parçalanmasına neden olabilir. Az yeri olan bir müzede yüksek istiflenen kutular sağlam çömlek örneklerini bile ezebilir, kocaman hayvan kemiklerini toza dönüştürebilir.

O nedenle arkeolojik kanıt, tarihöncesi kültürden modern arkeoloğa giden yolunda, giderek incelen birkaç elekten geçmiştir. Sonuç, anahtar deliğinden bakarak bir odanın içeriğinin yeniden oluşturulması teşebbüsüne benzemiştir. Bir başka benzetme arkeolojik araştırmanın kutuda resim olmayan ve birisinin parçaların çoğunu çöpe attığı dev bir yapboz bulmacası üzerinde çalışmakla kıyaslanmasıdır.

Arkeolojik verinin bu tamam olmayan yapısı, onunla meşgul olanlar üzerinde iki farklı etkiye sahiptir. Bazı arkeologlar herhangi bir kesinlik derecesiyle herhangi bir şey söyleyememekten umutsuzluğa kapılırlar ve verideki boşluklar yüzünden artan şekilde hüsrana uğrarlar. Diğerleri yapboz bulmacasına daha bir iki parça bulma ve bunları resimdeki pürüzlü bir yere koyma olasılığıyla heyecanlanırlar. En heyecanlı an bir parçanın orada olan diğerlerine gerçekten de uyduğu andır.

ARKEOLOJİK YÖNTEMLER

İnsanın tarihöncesini anlamada arkeolojinin yöntemlerinin anlaşılması önemlidir. Çoğu kimse için arkeologlar, eski zaman kalıntılarını bulmak için tarlalarda, çöllerde, mağaralarda kazı yapan, biraz takıntılı da olsa hoşnut kişiler olarak görünürler. Gerçekten de çoğu arkeolog kazı yapar: bazıları kariyerlerinde bir ya da iki kez, diğerleriyse onyıllar boyunca her yıl düzenli olarak. Bir asır ya da daha önce neredeyse tüm arkeolojinin, büyük ölçüde kendi hatırına, alan çalışmasından oluştuğu

bir zaman vardı. Antik lâhitler açılıyor ve içlerindeki yapıtlar teşhir ya da koleksiyon için çıkarılıyordu. Mağara çökeltileri, kataloglama için kazılıyordu. Arkeolojik verilere anlamlarını veren ana unsura, ortama dikkat nispeten azdı.

Geçmişe bakıldığında, son yüzyılda arkeolojik veri toplamanın ve bu verilerin mantıklı yorumunun tesis edilmesinin belki de en büyük ilerleme ölçüsü, *ortamın* yapıtların kendilerine eşit, hatta daha önemli bir konuma yükseltilmesi olmuştur. Yapıtların diğer yapıtlarla, katmanlarla ve diğer tortularla ve bu tortuların içerdiği ekolojik ve çevresel verilerle ilişkilerinin uygun şekilde belgelenmesi ve analizi yapılmadan yapıtların bilgi içeriği, bunların nihai biçimlerini ve süslemelerinin tanımlayan temel niteliklerle ve yapıldıkları hammaddeyle sınırlıdır. Ortam hakkında bilgi olmadan, yalnızca farklı türde kalıntıların ilişkileri ve dağılımlarında gözlemlenen kalıplardan gelen teknoloji, ekonomi ve toplumsal organizasyon hakkında daha fazla sonuç çıkarmak imkânsızdır.

Ortamın kaydı olmadan, karbon 14 sayesinde gerçekleşen arkeolojik tarihlendirme devrimi imkânsız olurdu çünkü bu yöntem, yapıtların kendilerini değil, çömlek ve taş aletler gibi inorganik yapıtlarda bulunan organik malzemeyi analiz eder. Antik beslenmenin, hayvan kemikleri ve tohumların incelenmesi yoluyla yeniden oluşturulması da imkânsız olurdu, çünkü böyle malzemeler yine tarihlenebilir yapıtlar, ev gibi yapılar ve toprakla ilişkileri yoluyla analitik değer verir. Arkeologlar, ortam ve ilişkiler ana veri olarak görülür hale gelince mümkün olan sezgileri fark etmiş olmasalardı, arkeoloji oldukça sıkıcı bir tanımlayıcı uygulama olurdu ve tahmin edilebilir ki şimdi kral lâhitlerinin içeriği gibi ayrık buluntu koleksiyonlarının incelemesiyle sınırlı kalırdı. Ortamın öneminin anlaşılması, tarihöncesi arkeolojisinin son 150 senelik başarılarının takdir edilmesinin temelidir.

KANIT ÇIKARILMASI

Arkeologlar tarihöncesi yaşamla ilgili ana verileri, sitelerin bulunması için *araştırma* ve kalıntıların kontrollü ve düzenli bir şekilde çıkarılması için *kazı yapılması* yoluyla elde ederler. Çöllerdeki ve diğer kurak çevrelerdeki olağanüstü koşullar dışında, tarihöncesi siteleri ender olarak açıkta bulunur ve bu koşullarda bile yapıtlar önceden gömülmüş, arkeoloğun işiniyse rüzgâr yapmıştır. Arkeolojik araştırma, kaçınılmaz şekilde birisinin ya da bir şeyin biraz toprak kaldırmasını gerektirir.

Şimdi tüm yaptıkları bilgisayar başında oturup kitap yazmak da olsa, kişinin "arkeolog" unvanını alabilmesi için bir noktada kürek ya da mala kullanmış olması zorunludur.

Neredeyse tüm arkeolojik siteler, tesadüfen bulunmuştur. Bununla yerkürenin her tarafında meydana gelen tekdüze çökelme ve toprak oluşum süreçlerinin, arkeolojik kalıntılar bir tür doğal ya da beşeri faaliyet yüzünden karıştırılmadıkça bunları sonsuza kadar örteceğini kastediyorum. Böyle karıştırmalar yerel olarak ve çoğunlukla da rastgele meydana gelir. Bir çiftçi bir tarlayı sürer, bir yol yapılır, bir kuraklık toprak yüzeyine yakın yapıların ekini kurutmasına yol açar ya da göller çekilir. Arkeologlar bu keşif sürecini, arkeolojik araştırmalar yaparak hızlandırırlar ama çoğunlukla onlar da site kanıtlarının çıkarılmasında insan müdahalesine dayanırlar. Sürülmüş tarla araştırmaları, arkeolojik sitelerin keşfiyle sonuçlanacaktır ama ormanlık arazide arkeolog, yüz kürek oyuğundan birisi tarihöncesi yaşam kanıtı vereceği umuduyla, sık aralıklarla yere kürek sokmak zorundadır. Avrupa'da ormanlık koşullarda çalışan bir arkeolog bana, site bulmada en iyi müttefikinin koruluklarda yaşayan ve eşelenip yuvarlanarak tarihöncesi yerleşke izlerini ortaya çıkaran yaban domuzları olduğunu söylemiştir.

Modern arkeologlar site keşiflerinde mıknatıs metre ve yer altı radarı gibi tespit cihazlarından yardım alırlar. Son zamanlarda uydu görüntüsü içeren uzaktan tespit teknikleri de, özellikle Mezoamerika'da İspanyollardan önceki sulu alan tarımı ve Arap Yarımadası'nda gömülmüş kent merkezleri gibi yeterince büyük işaretler ürettiklerinde site keşfine yol açarlar. Öte yandan çoğu arkeolog için sürülmüş tarlalarda ya da çorak arazilerde yürünmesi boru hattı hendeklerine ve yol kazılarına bakılması ve yerel çiftçi ve antikacıların bulguları hakkında soruşturulması halâ temel site keşfi yöntemlerindendir ve gelecek yıllarda da öyle olmayı sürdürecektir.

Bir kez site bulunduğunda arkeolog onun önemini değerlendirmeli ve kazı yapılıp yapılmayacağına karar vermelidir. Bazı durumlardaysa otoban ya da baraj gibi planlanmış bir gelişme faaliyeti yüzünden büyük bir tarihöncesi malzeme birikimine yakın tehdit nedeniyle arkeoloğa karar verilir. Dünyada bugün çoğu arkeolojik kazının böyle durumlarda yapıldığı söylenebilir. Yalnızca Avrupa ve Kuzey Amerika'da değil, dünyanın her tarafında olağanüstü miktarda toprak kaldırılmaktadır ve arkeolojik sitelerin yok olma tehdidi altında olmadığı çok az yer vardır.

O nedenle arkeoloji topluluğu (bunu buldozerin yapamayacağı şekilde bilimsel olarak yapmayı ve ortamı kaydetmeyi tercih ederek) yok edilebilecek sitelere öncelik vermekte ve gelecek nesiller için emniyette olacak siteleri bırakmaktadır.

Tehdit yalnızca büyük ölçekli inşaatlardan değil, pullukla sürmek gibi küçük ölçekli faaliyetlerin toplu sonuçlarından da gelmektedir. Örneğin 1990'da Polonyalı meslektaşlarım ve ben, bir kadının başının etrafında bakır bir bantla gömüldüğü 6.000 yıllık olağanüstü bir gömütte kazı yapmıştık (Grygiel ve Bogucki, 1997). Bu alanda erozyon her sene az bir miktar toprağı yokuş aşağı kaydırarak, pulluğun biraz daha derin kazmasına neden olmuştu. Pulluk bu kadının kafatasının hemen tepesini kazımış ama onu parçalamamış, baş bandının parçalarını dağıtmıştı. Bir yıl daha geçmiş olsaydı bu gömütü böylesine olağanüstü durumda bulamazdık özellikle de böyle tam bir ortam belgelemesi elde edilecek şekilde kafatası parçalarını baş bandıyla açıkça ilişkilendiremezdik.

Arkeolojik kazı tekniklerini kapsayan uzun el kitapları vardır; onun için birkaç paragraf süreci yeterince anlatmayacaktır. Kullanılan kazı tekniğini büyük çapta sitenin boyutlarının belirlediği genel olarak söylenebilir. Katmanların tabakalaşmasının ortam hakkında önemli bilgi sağladığı derin bir site dikey boyutu vurgulayacaktır. Genellikle derin hendekler ya da kesikler açılacaktır. Ne yazık ki böyle kazılar, daha geniş alanların incelenmesi için kritik düzeyde genişlemedikçe, insan faaliyetinin yatay modeliyle ilgili bilgi vermez. Geniş, sığ, açık bir site (tipik olarak ılıman Avrupa'da ve Kuzey Amerika'nın kıta ortasında bulunanlar gibi) genellikle geniş açmalı bir kazı yaklaşımını gerektirir. Böyle siteler yapıların çöp çökeltilerinin üst üste geldiği çok sınırlı durumlar dışında tabakalaşma yönünden fazla bir şeye sahip olmayabilirler.

Böyle bir kazının titizlik derecesi, tortuların yapısına bağlıdır. Popüler arkeolog aletleri imajı, kürdan ve resim fırçasıdır. Bazılarına kürek, hatta çapanın ana kazma aletleri olarak ne kadar sık kullanıldığı şaşırtıcı gelebilir. Birçok durumda site, ortamdan yoksun yapıtlar içerebilen sürülmüş toprak katmanıyla yüklüdür. Zaman ve mekân her zamanki gibi önemli sınırlamalar olduğunda, arkeolog, alttaki zarar görmemiş katmanlara erişmek için sürülmüş bölgeyi çapayla kaldırmayı tercih edebilir. Bu katmanlarda bazı hassas yapıtlardan toprağı ayırmak için kürdan, hatta vakum kullanılması daha uygun olabilir. Bir "toprak arkeoloğu" pratiktir ve işe uygun olan doğru aleti kullanır.

Her modern arkeolog, kazdığı toprağın bir kısmını ya da hepsini eler. Elemenin yapıtların, özellikle de ufak parçalı kalıntıların ve hayvan kemiklerinin çıkarılmasındaki etkisi çarpıcıdır. Yapıtlar ve kemikler bulundukları toprağın rengini almaya meyillidir ve binlerce yıldır içinde yattıkları topraktan tanınmaları ve ayrılmaları ancak elekte olur. Buna ek olarak, (kömürleşmiş tohumlar gibi) küçük, yumuşak maddeler yüzsün ya da çevreleyen zarf eriyince (balık kılçıkları gibi) daha ağır küçük maddeler ortaya çıksın diye toprağın bir bölümü suyla karıştırılır.

VERİLERİN DÜZENLENMESİ

Ortamın tanınması tek bir yapıtın ötesindeki arkeolojik verilerin diğer temel birimlerinin tanımlanmasını mümkün kılar. Yapılar; ev, kuyu, mezar ve direk çukuru gibi yerden kaldırılamayacak arkeolojik bulgulardır. Yapılarla yapıtlar arasındaki ilişkiler, yapıtların kendi aralarındakiler kadar önemlidir. Arkeolojik siteler normal olarak çeşitli sayıda ve ortam hakkında bilgiyle birlikte yapıt ve yapıların bulunduğu yerlerdir. Sitelerin kendilerinin bir ortam biçimi vardır; bunlar doğal çevrenin özellikleriyle ve aynı ya da farklı dönemin diğer siteleriyle ilişkili bir şekilde konumlanmışlardır. Sitelerin daha geniş ortamı, yirminci yüzyıl ortalarında olgunlaşan bir arkeolojik analiz biçimi olan, modellerin kendi dağılım ve düzenleri içerisinde incelenmesini mümkün kılar.

Ortam fikri, arkeolojik araştırmanın temel örgütleniş ilkesi olan, yapıtlardaki ve bunların coğrafi kapsamlarındaki benzer grupların ya da "asamblajların [toplanma]" saptanmasını mümkün kılar. Bir toplanmanın boyutu, tek bir kuyuda bulunan yapıtlardan bir sitedeki çömlek koleksiyonuna kadar değişebilirken, daima hem içeriği hem de ortamı bakımından bir grup arkeolojik örnek için toplu bir terim şeklinde tanımlanır. O nedenle arkeologlar, tek tek yapıtlara yoğunlaşmaktan bölgelere ve kıtalara dağılmış buluntu modellerine bakmaya doğru ilerleyebilmişlerdir. Ortamda bulunan toplanma fikri, arkeologların uzak kıyaslamalar yapmak için rastlantısal aynı yapıt buluntularına dayanmak zorunda olmadıkları, bunun yerine Site A'daki buluntu koleksiyonunun Site B'deki buluntu koleksiyonuna benzediğini iddia edebilecekleri ve bu gerçeğe dayalı neticeler çıkarabilecekleri anlamına gelmektedir. Bunlar ayrıca hangi tür toplanmaların diğer tür toplanmalar üzerinde tabakalaştığını belirtir, böylece de artan arkeolojik buluntu çalılığı içerisinde bir kronolojik sıra ölçütüne izin verir.

"Toplanma" terimi yansızdır ve basit olarak belli bir ortamdan çıkmış yapıt koleksiyonunu tanımlamaktadır. Yine de bir coğrafi ortamdaki toplanma grupları, genellikle arkeologlar için hatırı sayılır öneme sahiptir ve bunlar anlam ve kavram yüklü çeşitli isimler almıştır. Örneğin benzer yontma taş alet toplanmalarından, (özellikle Eski Dünya'da) sıklıkla "endüstriler" diye bahsedilir. Terim seçimi yansız olmaktan uzaktır ve kolektif bir girişimdeki örgütlü üretimi, uyumlu bir teknolojiyi ve becerikli işçileri ima etmektedir. Tarihöncesi durumda öyle nitelendirilen bu koşullar egemen olsun ya da olmasın, arkeolojik terminoloji tartışmayı renklendiren bazı temel varsayımlar getirmiştir.

Daha da karmaşık bir terim geniş şekilde kullanılmaya devam eden kavramsal ve analitik bir birim olan arkeolojik "kültür"dür. Arkeolojik kültür fikri on dokuzuncu yüzyıl sonunda doğmuş, analitik bir alet olarak içeriği Alman tarihöncesi araştırmacısı Carl Schuchhardt'ın (1859-1943) yazılarında verilmiş ve İngilizce konuşulan arkeolojik topluluk içerisinde Avustralya doğumlu Britanyalı tarihöncesi araştırmacısı V. Gordon Childe (1892-1957) tarafından temel kavram yapılmıştır. Arkeolojik kültürün klasik tanımı, Childe tarafından 1929 tarihli *The Danube in History* [Tarihte Tuna] kitabının önsözünde verilmiştir:

> Belli tür kalıntıların -çömlekler, aletler, takılar, mezar usulleri, ev biçimleri- sürekli olarak birlikte tekrar ettiklerini bulmaktayız. Böyle düzenli şekilde ilişkili özellikler kompleksine "kültürel grup" ya da yalnızca "kültür" adını vereceğiz (Childe, 1929: s. v-vi.).

"Kültür" teriminin tekrar eden yapıt (bazı durumlarda ev ve mezar siteleri gibi yapı türleri) toplanmasını tanımlamak için kullanılması yapıtları imal edenlerce paylaşılan bir dizi adet, değer ve inancı ima eder. Açıktır ki bu, bir inanç değişimdir. Gerçekten de bir dakika durup bu varsayımı düşündüğünde insan bunun zorlamasından etkilenir. Kabile halkları arasında farklı yapıt imal ve süsleme teknikleriyle bunların kültürel kimliği arasında daha sık bir bağıntı daha büyük bir dava olabildiği halde, modern maddi kültür buna nispeten az deneysel destek sağlar. Evrensel olmaktan uzak bile olsa "kültür" teriminin kullanılması bir başka anlam ve varsayım katmanı getirmiştir: Tarihöncesindekiler gibi "daha basit" halklar arasında yapıt tipleri toplumun maddi olmayan yönlerini yansıtır, yapıt tarzlarındaki devamsızlıklar da toplumsal ve ideolojik uygulamalardaki farkları yansıtır.

Son yüzyılda arkeologlar bu varsayımları farklı derecelerde benimsemişlerdir. 1960'lara kadar geniş ölçüde bunlar konuşulmuyor ve gerçek olarak alınıyordu. Bir arkeolojik kültür maddi kalıntılarında belirtildiği şekilde farklı bir etnik kimliğe sahip bir grup insana eşitlenmişti. Öyleyse, arkeolojik kültür dizileri de belli bir bölgenin "kültür tarihi"nin yaratılması için oluşturulmuştu ve etki yönlerinin izlenmesi için bunlar komşu bölgelerden itibaren diziler halinde yerleştirilmeliydi. Bu etkinin aldığı biçim ya uygun yayılım terimi olan "difüzyon" (belirsiz bir kültürel özellik geçiş şekli) kullanılarak ya da ona "göç," hatta "istilâ" denilerek modelleniyordu.

Böylece yirminci yüzyılın ilk yarısında çoğu arkeolog için arkeolojinin nihai hedefi, dikey eksende zamanın yatay eksendeyse mekânın ilerlediği bir ağın inceltilmesiydi. Kültürler "gruplara" veya harf ya da numara verilmiş safhalara bölünmüştü. Bu yaklaşım, rakip Alman ve Polonyalı arkeologların Oder ve Vistül arasındaki alanda Germen ya da Slav halklarının eskiliği iddiasında bulunmak için benzer yöntem ve verileri kullandıkları 1920'lerin ve 1930'ların ortadoğu Avrupa'sı arkeolojisinde aşırıya götürülmüştü. Gerçekten de arkeolojik kültürün farklı bir halk grubuyla yapay olarak eşitlenmesi, modern küresel arkeoloji topluluğu içerisinde Avrupalı tarihöncesi araştırmacılarından kalan karikatürlerden biridir.

ANLATMA ZAMANI

Bu boyut içerisinde tüm arkeolojik yorumun gerçekleştiği çerçevenin (diğeri mekân olan) bir eksenini tanımladığı için arkeologların hep bir zaman takıntıları olmuştur. Yine de 1948'e kadar neredeyse tüm arkeolojik kronoloji geniş ölçüde, bir grup insan ve yapıtları bir başkasıyla buluştuğunda ne olduğuyla ilgili tahmine ve bir dizi varsayıma dayalıydı. Bunun istisnaları bir arkeoloğun yakınında bir tarihsel kronolojinin olduğu ya da korunmuş ahşabın yaş halkalarıyla tarihlenebildiği sonraki bir tarihöncesi dönemi incelediği vakalardı. Bununla birlikte dünyanın çoğu ve onun tarihöncesi geçmişi için zamanın anlamlı birimlerle ölçülebildiği açık zaman ölçütleri yoktu. Yine de bu geçmişi arkeolojik kayıt için zamansal bir yapı oluşturacak şekilde örgütlemeye yönelik kullanışlı aletler geliştiren bilimsel tarihlendirme yöntemleri yaklaşımının öncesinde de arkeologları durdurmamıştı.

Jeolog ve arkeologların "Üst Üste Bulunma Yasası"nı kabul ettikleri

(bu ilkenin ortaya konması ayrıcalığı on yedinci yüzyıl doğa bilimcisi Nicolaus Steno'ya verilmiştir) on dokuzuncu yüzyılın ilk onyıllarından itibaren bazı arkeolojik kalıntı tiplerinin diğerlerinden daha yaşlı olduğu görülebilmiştir. Mağaralarda olduğu gibi bazı durumlarda bunlar düzgün, tabaka-kek çökeltiler halinde katmanlaşabilirler. Öte yandan daha yaygın olarak bunun çözülmesi çok daha karmaşıktı. Bir sitedeki kuyu, daha alt bir katmandaki mezarı bozan bir ev temelini kesiyor olabilir vb. Bir süre sonra tutarlılıkların kabul edilebileceği kadar çok sayıda böyle yerel katmanlaşma örnekleri geliştirildi. Böylece on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Oskar Montelius (1843-1921), Sophus Müller (1846-1934) ve Jaroslav Palliardi (1861-1922) gibi titiz bilim adamları Avrupa'nın bir çok kısmında farklı yapıt tipleri arasındaki karşılıklı ilişkiler ve üst üste bulunmalar labirentini inşa ettiler. Onları Carl Schuchhardt (1859-1943), V. Gordon Childe (1892-1958) ve Paul Reinecke (1872-1958) gibi yirminci yüzyıl başı kültür tarihçileri izledi. Bu bilim adamlarının her birisi yapıt tipleri ve bunların birbirleriyle olan göreceli konumları hakkında ansiklopedik bir kavrayışa sahiptiler.

Arkeolojik kaydın biraz daha sığ olduğu Yeni Dünya'da böyle stratigrafi bilimcileri daha az bulunmaktaydı. Avrupa'da kazı yapmış Nels Nelson (1875-1964) ve Harvard'da Mısırologlarla çalışmış Alfred V. Kidder ABD'in güneybatısındaki katmanlı çökeltilerde kazı üstlenene kadar böyle bölgesel kronolojiler inşa edilmeye başlamadı. Kuzey Amerika'nın doğu kısmında ve Güney Amerika'nın çoğunda bu noktada tabakalaşmış çok az site kazılmış ve çakışan çok az yapı kabul edilmişti. Siteler geniş ölçüde zamanın içerisinde yüzüyordu.

Böyle analizlerin ortak değerleri Eski Dünya'da "kültürler," (Taş Devri toplanmalarında olduğu gibi) "endüstriler" ve (diğer alt bölümlerle birlikte) "gruplar," Yeni Dünya'da ise "dönemler," "safhalar," "odaklar" ve (yine daha hassas alt bölümlerle) "öğeler" gibi birimlerdi. Her iki yarım kürede özgün yapıt tarzları (genellikle çömlekçilik) bu bölünmelerin belirleyici unsuruydu. Uygulamada bunlar tek bir tanısal yapıt türü temelinde tanımlandığı halde, V. Gordon Childe (1929, s. v-vi) arkeolojik kültürün klasik tanımını vermiştir: -sürekli olarak birlikte tekrar eden belli tür kalıntılar- çömlekler, aletler, takılar, mezar usulleri, ev biçimleri." "Kültür" sözcüğünün arkeolojik kullanımı özellikle uygun olmamıştı çünkü sözcük etnografik kültürlerle ve antropolojik kültür kavramıyla birleşmişti. Yeni Dünya'da, arkeologlar safhaları ve bunların alt bölümle-

rini idari birimler, doğal yer işaretleri ve ünlü yerel kazıcılarla adlandırdığı için bu şaşırtıcı bir terminolojik batağa neden olduğu halde, terimlerin daha fazla kronolojik ve sınıflandırıcı çağrışıma sahip olan kullanımı Orta Batı Taksonomi Sistemi (McKern, 1939) tarafından getirilmişti.

Böyle bağıl tarihlendirmenin ana sorunu, elbette kültürel zaman ölçüsünün gayet esnek olmasıdır. Neolitiğin (ya da tarım ve çömlekçiliğin nitelediği "Yeni Taş Devri") Avrupa'da bazılarınca MÖ 5000'de, bazılarınca MÖ 3000'de başladığı söylenir. Hangi kronolojinin doğru olduğunu kim söyleyebilir? Elbette bu, arkeologlar arasında sıcak tartışmalara sebep olmuştur ama son tahlilde kabul edilen sonucu kişilik sağlamlığı, ikna gücü ve yayın uzunluğu belirlemiştir.

Arkeolojik tarihlendirmedeki devrim (sadece teknik bir ilerleme olmak yerine sonuçta arkeolojinin amaç ve hedeflerinde radikal bir değişikliğe neden olduğu için hakikaten bir devrim olarak görülebilir), Willard Libby tarafından (1908-80) 1940'ların sonunda radyokarbon tarihlendirme tekniğinin keşfedilmesi *ve* onun, bunun arkeolojik buluntulara uygulanabileceğini kabul etmesiydi. Bu tarihlendirme tekniğinin birçok güzel anlatımı mevcuttur (örn. Renfrew, 1973: s. 48-54), onun için burada kapsamlı bir tartışma yapılmayacaktır. Temel olarak radyoaktif C^{14} izotopunun nispeten sabit bir hızla yarı ömrünü 5.730 yılda çürütmesine ve yaklaşık bir yaş bulunması için tarihlenen malzemede mevcut olan miktardan sonuç çıkarılmasına dayanmaktadır.

Radyokarbon tarihlendirmesi hakkında akılda tutulması gereken temel birkaç ilke vardır. Birincisi radyokarbon, "tarihi" gerçekte bir ölçü aletinin metrik okumasından çok istatistiksel bir olasılık ifadesidir. Bir örnekte kalan C^{14} miktarının saptanmasının içersine birçok faktör girmektedir: örnek ebadı, arka plan kozmik radyasyon, sayım hataları ve basit olarak çürüme taneciklerinin yayılış sıklığının sayılış süresinin uzunluğu. İkincisi radyokarbon tarihlendirmesi, yalnızca karbon özümsemiş malzemeler üzerinde işleyebilir ki bu, onu biyolojik kökenli malzemelerle sınırlamaktadır. Örneğin çakmaktaşından bir alete radyokarbon tarihlendirmesi yapılamaz ama onunla birlikte bulunan bir parça odun kömürüne yapılabilir. Bu nedenle ortam çok önemli hale gelmektedir. Üçüncüsü, radyokarbon tarihlendirmesinin ana varsayımı olan atmosferik C^{14} üretiminin bin yıl da sabit olduğunun yanlışlığı kanıtlanmıştır. Bazı zamanlarda daha fazla, diğerlerindeyse daha az C^{14} vardı. Onlarca yıldan daha uzun bir süre bu dalgalanmaların modelinin

belirlenmesi için gayret sarf edilmiştir ve sonuçta ilk radyokarbon tarihlerinin aslında daha eskiye gittiği görülmüştür ki bunların çoğu bin yıla kadar ger gitmektedir. Son olarak, geleneksel radyokarbon tarihlendirmesi yalnızca 50.000 yıl ya da daha yeni tarihlerde çalışmaktayken, hızlandırıcı kütle-spektrometresi (AMS) kullanan daha üstün radyokarbon tarihlendirme teknikleri 100.000 yıl yaşındaki maddeleri tarihleyebilmektedir. 100.000 yıldan öncesi için, bir değer radyometrik teknik olan potasyum-argon tarihlemenin güvenilir aralığı olarak yaklaşık 500.000 yıl öncesine gidebilen daha az güvenilir yöntemlerin doldurduğu önemli bir boşluk vardır.

Radyokarbon tarihlendirmesi uygulamasındaki hataların çoğundan muhtemelen arkeologlar sorumludur. Saf, kirlenmemiş örnekler bu yöntemin *sine qua non*'udur [olmazsa olmazı]. Meselâ, (kömür damarı örnekleri gibi) karbon taşıyan doğal tortular hatta kazı kuyusunda sigara içen birisi tarafından kirlenmiş örnekler yapay şekilde eski ya da yeni tarihler verecektir. Arkeologların, radyokarbon tarihlerinin doğrudan bir saat okuması değil, istatistiksel olasılık ifadeleri olduğunu unutma eğilimleri vardır. Bir arkeoloğun diğerine, MÖ 2800 ±130 şeklindeki tek tarihli materyalin, MÖ 2700 ± 120 biçimindeki tek tarihli materyale sahip meslektaşınınkinden kesinkes daha eski olduğunu söylediğini işitmiştim. Elbette istatistiksel olarak böyle bir ifade gülünçtür ve her halükârda tek tarihler ciddi anlamda hatalı olabilen kadar örnekleme ve sayma faktörlerine bağımlıdır. Kesin kronoloji hakkında bildirim yapılmadan önce esas eğilimi gösterebilecek bir tarih dizisine sahip olmak çok daha iyidir.

Modern bir arkeolog, göreceli ve mutlak tarihlendirme yöntem ve usullerinin bir birleşimini kullanacaktır. Toplanmaların ve sitelerin özelliklerinin ve bunların diğer site ve koleksiyonlarla göreceli zamansal ilişkilerinin iktisadi olarak anlatılması için dönemlerin, kültürlerin, grupların ve safhaların tanımlanması, artık kullanışlı bir niteliksel steno sağlamaktadır. Aynı zamanda, kronoloji üzerinde daha sıkı bir kontrol oluşturulması ve belli önemdeki kalıntıların daha kesin şekilde tarihlenmesi için mutlak tarihlendirme -öncelikle radyokarbon- kullanılmaktadır. Yine de bir site ile böylesi uzun bir süre meşgul olmak pek olası değildir zira bir arkeoloğa, bir sitenin içsel gelişimini gözler önüne serme imkanı tanıyan radyokarbon yönteminin tikel yapılara uygulanması bu türden bir süreci gerektirir. Dikkatli kazım sırasında modası geçmiş statigrafik gözlem ve her nesnenin ortamının en azından bu-

lunduğu yapının seviyesine kadar titiz bir şekilde belgelenmesinin yerini alacak bir şey halâ yoktur.

ARKEOLOJİK YORUM

Arkeologların uygun ortamları içerisinde yapıt, yapı ve siteleri olduğu ve bunlara uygun kültür, safha ve dönem tayin ettiği zaman, mesele her şeyin nasıl olduğu şekle geldiğinin ve o durumdan bir sonrakine neden değiştiğinin açıklanması haline gelir. Arkeologların, arkeolojik araştırmanın son hududu olan yorum alanına girişi buradadır.

ARKEOLOJİNİN POSTULATLARI

Arkeolojik yorum birkaç ana postulat üzerine inşa edilir. Bu iddialar öylesine temel yapıdadır ki, bunların diğerlerinden çıkarılması için bir teşebbüste bulunulmamıştır. Zaman zaman bu postulatlar sorgulanmıştır fakat zamanın sınamasına dayanmıştır ve çoğu arkeolog tarafından inançla kabul edilmeye devam edilmektedir. Birörneklilik Postulatı, Bağlantılılık Postulatı ve Kaçınılmaz Değişiklik Postulatı bu postulatlar arasındadır.

BİRÖRNEKÇİLİK POSTULATI

Bir örnekçilik Postulatı geçmişte insan toplumların yaşadığı süreçlerin bugün sürmeye devam edenlere benzer olduğunu bildirir. Nüfuslar artmış, akrabalık bağları oluşmuş, kaynaklar sağlanmış ve dağıtılmış, insanlar da yiyecek, barınak ve sıcaklık istemiştir. Bir başka deyişle, bu ihtiyaçları gidermemiz, modern yöntemlerle oldukçafarklı olsa da, prehistorya dönemin insanlarının bize bugün gerekenden farklı ihtiyaçlara sahip olduklarını varsayamayız. Dahası insan varlığının, modern arkeolog için tamamen bilinmez olacak kadar tümüyle yabancı gizli boyutları yoktu.

Diğer taraftan bu postulat, modern toplumsal, iktisadi ve sembolik biçimlerin belli biçimsel nitelikleri paylaşan tarihöncesi vakalarla eşitlenebileceği varsayımının gerekçelendirilmesi için eleştirilmeden genişletilemez. "Etnografik benzeşim" olarak bilinen bu uygulama neredeyse her arkeolog tarafından şu ya da bu zaman yapılmıştır fakat bunun kullanılmasını kontrol eden belli kurallar vardır (Binford, 1967). Bu, hipotez geliştirilmesi için çok faydalı bir araçtır, fakat bu hipotezlerin desteklenebilir kabul edilmesi için ek birtakım mantıksal temeller ilâve

edilmelidir. Bir arkeoloğun, örneğin, bugün tropik bölgelerdeki ufak çapta tarımcılar rotasyonlu tarım yaptıkları için Avrupa'daki Cilalı Taş Devri çiftçilerinin de aynısını yaptıklarını söylemesi yeterli değildir. Başka koşullar (gerçekten olduğu gibi) bu konumu savunulmaz kılmış olabilir (Bogucki, 1988).

BAĞLANTILILIK POSTULATI

Bağlantılılık postulatı, toplumun bir yönündeki değişkenliğin diğer unsurlardaki değişkenlikle eşleşeceği ya da onunla yansıtılacağıdır (Dent, 1995: s. 131). Bu, arkeologların, hammadde sağlanması ya da yerleşim modellerinin incelemesinin, toplumsal örgütlenmeyle ilgili söyleyecek şeyleri olduğunu varsaydıkları anlamına gelir. Vekil kanıta olan böyle bir güven, arkeologların insan varlığının arkeolojik kayıtta hiçbir fiziksel iz bırakmayan çok daha büyük bir kısmı hakkında sonuç çıkarmalarına izin veren şeydir.

Bu postulata inanış, 1960 ve 1970'lerde Amerikan ve Britanya arkeolojisini nitelendirir hale gelen düşüncenin ayırt edici özelliğiydi ve buna dünyanın diğer birçok kısmında özellikle Kıta Avrupa'sında halâ kuşkuyla bakılmaktadır. Yine de bağlantılılık postulatı olmadan arkeoloji, yavan bir tarihöncesi kalıntıların çıkarılması, sınıflandırılması ve tarihlendirilmesi alıştırmasından öteye geçmezdi. Bu varsayım arkeolojiye entelektüel heyecan katmakta ve arkeoloğa sosyal bilimi uygulama özgürlüğü vermektedir.

KAÇINILMAZ DEĞİŞİKLİK POSTULATI

Arkeologlar, değişimin meydana geleceğini varsayarlar. Bu yavaş ya da hızlı, coğrafi bakımdan geniş ya da sınırlı olabilir ama belli bir zaman ve belli bir alanda bulunan arkeolojik kalıntıların, belli coğrafi ve zamansal ölçüde farklı oldukları varsayılır. Değişim olmadan incelenecek bir şey olmazdı, onun için arkeolojik *talepler* onun varlığının bir önkoşulu olarak değişir.

Bu postulat komik görünecek kadar aşikar olsa da koşulların sabit gibi göründüğü birçok alan vardır. Jeoloji ve sanat tarihi gibi tarih alanları da değişimi varsayarlar ama yalnızca arkeoloji, değişim *süreçlerini* sentezinin odağı ve varlık nedeni kılar ("art-süreçsel" arkeolojinin temsilcileri arkeologlar bile süreci ele alırlar, sadece bunu tanımlamak için farklı bir yorumsal çerçeveye sahiptirler).

ÇIKARIM SIÇRAMALARI

Tüm bilimsel araştırma alanları içerisinde konularının özellik ve davranışlarından anlam çıkarmak için vekil kanıt kullanma derecesi bakımından arkeoloji nadir, hatta istisnadır. Çömlekler, taş aletler ve hayvan kemikleri ne insandır ne de tarihi belgedir; bunlar doğrudan gözlemlenmeyen ya da rapor edilmeyen insan faaliyetlerinin kalıntılarıdır. Arkeolojik kanıtın bu yönünün iyi noktaları da kötü noktaları da vardır. Tarihi belgelerin tersine arkeolojik veriler bunları üretenler tarafından, nadiren de olsa manipüle edilirler. Okuryazar insanlar arasındaki tarih hissi öylesine güçlüdür ki, esaslı bir belge yazarken bunun kendilerinden fazla yaşayacağının farkındadırlar. O yüzden tarihçi, yanlılığı ve dalavereyi tecrit etmek için esas kaynakları dikkatle analiz etmek zorundadır. Arkeolog kendi konuları bakımından böyle kasıtlı davranışla neredeyse hiç karşılaşmamalıdır. Hayvan kemiklerinin, kırık çömleklerin, yıpranmış taş aletlerin ve diğer döküntülerin bertaraf edilmesi bunların üretebileceği örneklere aldırılmaksızın yapılır.

Arkeolojik veriyle ilgili problem, veriden onun arkasındaki insan öznelerine varmanın bilinmeze çıkarımsal bir sıçrama gerektirmesidir. İnsan davranışıyla ilgili diğer bilimsel araştırma alanları, kusurlu da olsa doğrudan gözlemlere dayanır. Buna karşılık arkeolojik malzeme çıkarılması, bunları üreten davranıştan yüzlerce ya da binlerce yıl sonra meydana gelir. Bu çıkarım sıçraması arkeolojinin Aşil topuğudur; yine de alandaki tartışma ve çatışmaların en yaygın şekilde meydana geldiği ve arkeolojik düşüncedeki kilit ilerlemelerin oluştuğu merkezdir. İnsan davranışı hakkında sonuç çıkarmaktan kaçınan arkeolog defalarca çömlek ayıklamak, aynı taş aletlerini düzinelerce kez incelemek ya da toprak temizlemenin daha iyi yollarını düşünmek şeklindeki bir hayata mahkûm olur. Bazı arkeologlar çok dikkatlidir ve her cümleye bir "belki" ya da "muhtemelen" ile başlarlar. Diğerleri cesaretle kenardan atlar ve ancak gelecek nesillerin anlayacağı doğru noktaya inmemiş olarak gösterilme riskini göze alır.

Arkeoloji modern hayal gücünün insan davranışında izin verdikleriyle çok sınırlıdır. Dahası modern uygulamaların ve âdetlerin getirdiği peşin hükümler mevcuttur. Örneğin Polonya'da incelediğim sitelerdeki çöp çökeltilerinde tipik olarak tatlı su istiridyeleri buluruz. Bu istiridyeler açılmış ve parçalanmış ve içindekiler iyice temizlenmiştir. Polonyalı meslektaşlarımdan bazıları son zamanlara kadar bunların törensel

adak olduğunda ısrar ettiler. Yirminci yüzyıl Polonya menüsünde istiridye bulunmadığı için, istiridyelerin tüketim kalıntıları olduğu fikri onlara göre asla bir olasılık olmamıştı. Bu arada istiridye sevmememe rağmen New England kıyısında bunların yenebilir olduklarını ve bunlardan azının büyük miktarda kabuk atığı üretebileceğini bilecek kadar kumsal partisi kalıntısı kesinlikle görmüştüm. Benim yorumum doğru mu? İnanıyorum ki öyle.

DEĞİŞEN YORUMSAL ÇERÇEVELER

Her disiplinde olduğu gibi arkeologlarca kullanılan yorumsal çerçeveler de zamanla değişmiştir. Son zamanlara kadar arkeoloji tarihini genel olarak tarihöncesi değişikliği açıklayan iki ana paradigma nitelendirmiştir: difüzyonizm [yayılmacılık] ve fonksiyonalizm [işlevselcilik]. Yayılmacılık, tarihöncesi kalıntıların bir zaman ve mekân matrisi içerisinde düzenlenmesi şeklindeki geleneksel arkeolojik hedefte kökleşmiştir. Onun özel gündemi, bu matristeki bitişik hücreler arasındaki benzerlik ve farklılıkların açıklanmasıdır. İşlevselcilik, insanların doğal ve toplumsal çevrelerindeki koşullara cevap verdiği "uyum" şeklindeki kültür görüşüyle bağlantılıdır. Bu görüşe göre arkeolojik kayıttaki değişiklik, bir toplumun kontrolünün ötesindeki koşullardaki değişikliğin getirdiği probleme tepkidir.

1960'lardan önce egemen olan paradigma neredeyse tamamen yayılmacı paradigmaydı. Tarihöncesi değişiklik, fikir ve tekniklerin ya verici ve alıcı kültürler arasındaki temas ya da halkların gerçekten hareket etmesi yoluyla yayılmasının sonucu olarak görülüyordu. Bu paradigma (Mısır uygarlığını sonraki tüm uygarlıkların atası olarak gören) Grafton Eliot Smith'inki gibi aşırı yayılmacılıktan, (buna neyin sebep olduğu asla tam olarak açıklanmasa da) bir takım kendiliğinden gelişimlere izin veren ılımlı yayılmacılığa kadar gitmektedir. Yayılmacı paradigma, tarihöncesi değişime neyin sebep olduğundan aslında hiç bahsetmemiştir. Civarda yapıt, ev ve ekonomide benzer bir değişime yol açan farklı bir kültürel özelliğin ya da yabancı bir halkın ortaya çıkması yeterliydi. İki farklı yapıt tarzı üstü örtük şekilde biyolojik çiftleşme modelini izleyen melez biçimlere yol açmıştır. Bu paradigmada, veriler hakkında zor sorular sorulmasından kaçınmak ve malzeme tanımlarına ve kataloglanışına kaçmak da nispeten kolaydı. Arkeoloğun amaçları; (1) veri çıkarılması, (2) bunun uygun bir dönem ya da kültüre tahsis edilmesi ve (3) toplan-

ma üzerindeki "etkilerin" yönünün ve kaynağının izlenmesi için bunun komşu gruplarla olan bağlantılarının teşhis edilmesi olarak görülmüştür.

Yayılmacı modeller, değişimleri açıklamak için yalnızca "temasa" dayandıklarından, çabucak zaman ve mekân içerisindeki çeşitli noktalarda arkeolojik kaydın nasıl ortaya çıktığının basit tarifleri haline gelmiştir. Bu değişimin altında yatan sebeplerin keşfedilmeden kalacağıyla ilgili gevezece bir kuşku mevcuttu. Arkeolojik yorum gündeminde hakiki bir kayma olmadan nerdeyse yirmi yıl geçtiği söylenebileceği halde, bu tatminsizlik 1948'de Walter Taylor tarafından neredeyse sürekli olarak ortaya konulmuştur. Oysa arkeologlar insanın tarihöncesinde toplayıcılıktan çiftçiliğe kayış gibi kilit geçişleri araştırmaya başladıkları için, bu sıralarda yayılmacı paradigmanın güçsüzleştiği daha da belli olmuştu.

1960'lar birçok bilim alanında muazzam bir yükselişe şahit oldu ve arkeoloji de bir istisna değildi. Bu on yılın ortasında yayılmacı paradigmanın yerini işlevselci yaklaşım aldı. Bu yer değişimi ancak sonradan bakıldığında belli olmuştur, çünkü o zaman zorlama daha fazla bilimsel güç, hipotezlerin açıkça test edilmesi ve nedensellik ve süreç arayışı içindi. Arkeolojik yorum (kolonileştirme ve göç gibi mekanizmalarıyla birlikte) yayılımcılığı terk etmiş ve uyum sağlamayı kültürel değişimin altındaki mekanizma olarak benimsemiştir. Bu yaklaşımın felsefi rasyonalizasyonu olarak, tümdengelimci akıl yürütülmesindeki katı ısrarıyla mantıksal pozitivizm benimsenmiştir.

Bu yer değişiminin nedenleri çeşitlidir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra fon kaynaklarındaki kaymalar Amerikan antropolojisinin kuşkusuz biçimde sosyal bilimler içersine yerleşmesine ve böylece sosyal bilim olarak ne kadar iyi işlediğiyle ilgili incelemeye açılmasına neden olmuştur. Antropolojinin bir alt alanı olarak arkeolojiye sözde bağlılık artık yeterli değildi ve arkeologlar gündemi kültürel antropolojinin belirlediği bir antropolojiyi *uygulamaya* gerçekten ihtiyaçları olduğunu anlamışlardı. Kültürel antropolojide birçok araştırma canlı haberciler olmadan imkânsız olduğu için bunun söylenmesi yapılmasından kolaydı. Arkeologlar, antropolojinin kültürel evrim ve insan ekolojisi gibi belirli dallarına kayıyorlardı ki antropoloji, meşruiyetini sadece sahada kazansa da arkeolojik olarak da ele alabiliyordu. Akrabalık modellerini incelemek için (örn. Deetz, 1965; Hill, 1970) bazı hevesli teşebbüslerde bulunuldu, ancak bunlar esasen bilgiyi etnik tarih olarak zaten bilinenlerin çok ötesinde genişletmeyen metodoloji gösterileriydi.

Bu kaymaya dünyanın diğer kısımlarında, özellikle de Britanya Adaları'nda paralellik olmuştur. Arkeoloji asla resmen antropolojinin bir parçası olmadığı halde, bu alanı doğa bilimleriyle ve coğrafya gibi daha "deneysel" sosyal bilimlerle bütünleştirme çabaları mevcuttu. Arkeoloji hakkında 1960'ların sonundaki Britanya ve Amerikan eğilimleri arasındaki ufak vurgu farkına rağmen net sonuç benzerdi ve Kuzey Atlantik'in her iki yakasındaki arkeologlar ortak ilgiler bulmayı sürdürdüler.

Bu sırada dünyanın diğer birçok kısmında yerli arkeologlar tanım, kronoloji ve kültür tarihine olan ilgilerini sürdürdüler. Arkeolojik analize fiziksel bilimlerin dâhil edilmesi için daha büyük çaba sarf edildiği halde arkeolojinin amaçları değişmeden kalmıştır. Aslında arkeolojinin amaçlarının genişletilmesiyle ilgili belli bir derecede kuşkuculuk doğmuştur. Deneysel verilere sağlam biçimde dayanmayan modellere kuşkuyla yaklaşılmış ve bu modeller (bazı Avrupa ülkelerinde bugün devam eden bir durum) doğru bulunmamıştır. ABD'nin Vietnam Savaşı'na girmesinin Amerika'dan çıkmış görünen her yeni fikre karşı hoşnutsuzluğa yol açmış olması da mümkündür.

İşlevselci yorumların vurgulanmasını arkeoloji pratiğinin giderek artan disiplinler arası yapısı ve onun doğa bilimleriyle olan iş birliği kışkırtmıştır. Ulusal Bilim Vakfı ve Britanya Akademisi gibi kaynaklardan fon sağlanması jeologları, botanikçileri, zoologları ve daha önce arkeolojik araştırmanın esas dürtüsüne yardımcı olan diğer bilimleri içeren çok disiplinli ekiplerin oluşumunu teşvik etmiştir. Arkeolojinin insan ekoloji ve kültürel evrim içine işlevselci katılımı, sonuçlar ender olarak sistemli şekilde bütünleştirilse de, bu tür bir araştırma örgütlenişiyle birbirlerine gayet iyi geçmiştir. Özellikle ABD'de akademik terfi ödüllendirme yapısı kıyaslamalı araştırma, bağış alma ve yüksek lisans öğrencisi yetiştirme şeklindeki doğal bilim modelini tercih eder hale gelmiştir.

İşlevselci paradigmaya kaçınılmaz olarak, daha yüksek sesli "Yeni Arkeologların" abartılarıyla anlaşmazlığın da ötesine giden ve daha önceki yükselişi doğuran pozitivizme ve bilimciliğe ciddi bir karşı çıkışı temsil eden bir tepki oluştu. 1980'lerin ortalarındaysa özellikle Birleşik Krallık'ta Feyerabend, Derrida, Foucault ve Barthes gibi Marksist toplum ve edebiyat filozoflarının teşvik ettiği ve kendisine "art-süreçsel arkeoloji" diyen bir hareket doğdu. Açıkça bilimsel terimlerle nedensellik ve açıklama arayışının yerini arkeolojik kaydın çeşitli yönleri içerisinde somutlaşmış "anlamın" keşfedilmesi teşebbüsleri aldı. Bazıla-

rına göre bu anlam, arkeolojik kalıntılarda ortaya çıkarılabilecek soyut sembolik önem şeklinde yorumlanmıştır. Kıta filozoflarını daha yakından izleyen diğerleri, anlamı gizli iktidar ve otorite inşa ediliş şekilleri olarak görmüştür.

Art-süreçsel (ya da yaklaşımın daha iyi bir anlatımı olabilecek "*karşıt*-süreçsel) arkeoloji Britanya Adaları'ndaki "arkeolojik kuram" başlığını kendine mal etmiş birkaç arkeoloji bölümü dâhil, bazı çevrelerde kökleşmiştir. Diğer yerlerde, özellikle ABD'de tüm iyi süreçselci arkeologların buna karşı aşılanması gereken bir virüs olarak görülmektedir. İlginçtir ki bu yaklaşımın benimsenmesi, Amerikalı arkeologları antropoloji bölümlerinde birlikte yaşamaya devam ettikleri sosyal antropologlarla ortak daha fazla şeye sahip olmaya geri götürebilirdi. Olmamayı seçtikleri gerçeği son otuz yılda iki disiplinin ne kadar farklılaştığının inandırıcı bir delilidir.

MODERN ARKEOLOJİ

1960'larda Amerikan arkeolojisini antropolojinin bir parçası haline getirme merakına rağmen 1970 ve 1980'lerde sosyal antropoloji, arkeolojiden uzaklaşmıştır. Arkeologlar daha önceki nesillerin insan ekolojisi, ekonomi ve toplumsal örgütlenmeye olan geleneksel ilgilerini benimserken, yeni nesil sosyal antropologlar dikkatlerini sembolizme ve onun ötesinde metin olarak etnografyanın yorumsal analizine kaydırmıştır. Biyolojik antropoloji de, bu alanın arkeolojiyle olan geleneksel çakışmasını kapsayan ve yeni ortaya çıkan paleontoloji alanını terk ederek, kapsamını esas olarak insan nüfusunun biyolojisi haline gelecek şekilde genişletmiştir. Böylece disiplin çizgileri belirli şekilde yeniden çizildi ve arkeologlarla sosyal antropologlar, birçok Amerikan kampüsünde tek bölüme ait olmayı sürdürürken çoğunlukla bu bölümlerin komşu ofislerini işgal edenler arasında pek az entelektüel ortak ilgi mevcuttu.

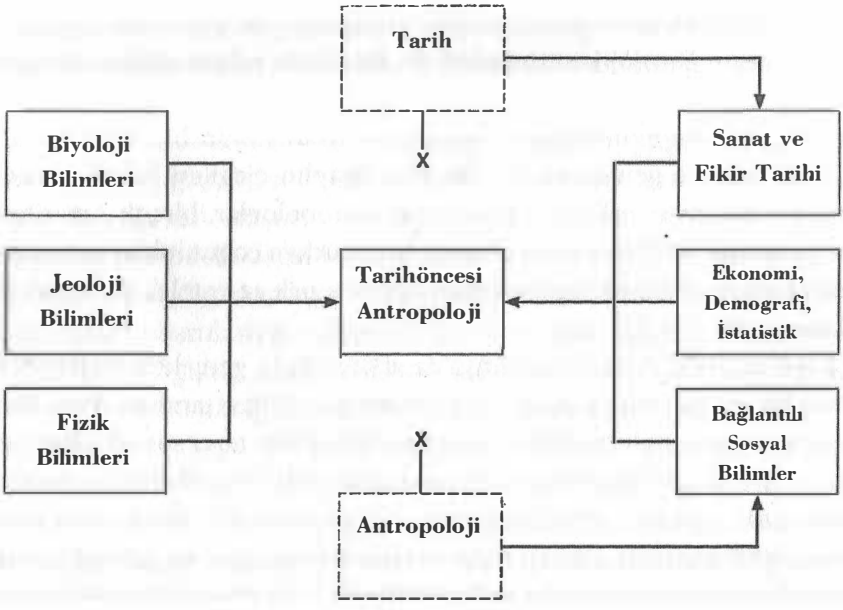
1960 ve 1970'lerde Eski Dünya'da arkeolojinin gerçekten antropolojinin bir parçası olma iddiası hiç olmamıştır. Diğer taraftan Amerikan arkeolojisine paralel şekilde, yaklaşımı Amerikan tarzı sosyal bilim jargonuyla ifade edilmese de geleneksel antropolojinin ekoloji, ticaret ve toplumsal yapıdaki temel değerlerini benimsemiştir. Artan radyokarbon tarihlendirmesi olanağı uzun süredir kronolojiye ve tipolojiye olan yoğunlaşmanın toplumsal sorular lehine terk edilebileceği anlamına ge-

liyordu. Genelde bu, arkeolojiyi yavan bir sistematik uygulama olmaktan ve dikkatini yeniden çömleklerin gerisindeki insanlara odaklamaktan kurtardığı için çok yararlıydı.

1980'lerin sonu ve 1990'ların başında Sovyetler Birliği ve uydularında komünizmin çökmesi bütün bir yeni arkeolog grubunu küresel arkeoloji topluluğunun içersine sokmuştur. Aslında bu ülkelerdeki arkeologlar tamamen tecrit olmuş değillerdi ama 1960'lar ve 1970'lerde Batı Avrupa ve Amerika'da gerçekleşen arkeolojideki teknik ilerlemeler onlara tam ulaşmamıştı ve yorumsal çerçeve kaymaları Demir Perdeyi sıklıkla çarpık bir şekilde geçmişti. Bu yüzden Batı'daki daha fazla bilimsel güç çağrısı Doğu'da bazen sistematiğe daha fazla yaklaşma gereksinimi olarak yorumlanmıştı. Sözler öteye geçiyordu ama entelektüel ortamı içerisinde değil. Bu ülkelerin arkeologları, artık dünya arkeolojisine kendi bakış açılarını katmak ve başkalarının deneyiminden doğrudan öğrenmek konumundadır.

Yirminci yüzyılın kapanışında arkeoloji artık fiilen özgür bir bilim alanıdır ama yüzyıl önce disiplinlerin tanımlandığı sonlu ve sınırlı anlamda

Şekil 1.1 Bağlantılı disiplinlerle ilişkili olarak tarihöncesi arkeoloji.



değil. Daha önceki bir dönemde arkeoloji, tarihle antropoloji arasında köprü olarak görülmüştü. Bugünse, tarihsel iki disiplinin genişlik iddialarına rağmen genelde kapsam olarak çok daha sınırlı kaldığı fazla sayıda bağlantılı alana olan uzantılarıyla modern çok disiplinli bir alandır. Şekil 1.1 arkeolojinin sahip olduğu teori ve metodun temel yapısında vuku bulan bu ilişkiyi ortaya koymaktadır; öyle ki kullanılan analitik araçlar, birbirlerinden bağımsız olmayan diğer farklı didiplinlerden türer.

Modern arkeoloji gerçekten bir "üst-disiplin," disiplinlerin disiplinidir. Bu anlamda mühendislik denilen bir başka üst-disiplinle ortak çok şeye sahiptir. Bu gözlem belki de halen bir Mühendislik Okulunda istihdam edilme durumumdan koşullanmıştır ama günlük olarak iki alan arasındaki, her ikisinin de farklı bir yöntem ve kuram bütünü içerisinde diğer birkaç disiplinden (mühendislikte: matematik, fizik, kimya, jeoloji, ekonomi; arkeolojide: antropoloji, botanik, zooloji, kimya, jeoloji, ekonomi) türeyen analitik aletleri uygulayışındaki benzerliklerden etkilendim. Bu mühendisliğe benzer bir üst-disiplin şeklindeki arkeoloji görüşü beşeri bilimler, sosyal bilimler ve doğa bilimlerindeki alanların geleneksel tanımıyla kesin bir zıtlık içerisindedir. Tek tek bilim adamları arasında kayda değer istisnalar olsa bile bu alanlar büyük ölçüde oldukça dar ve bir bakıma içe doğru büyümüş yöntem ve kuram bütünüyle tanımlanmıştır. Beşeri bilimler ve sosyal bilimlerdeki "çokdisiplinli yaklaşımlar" onaylansa da, bunlar genellikle arkeoloji ve mühendislikte olduğu gibi bütünleşmek yerine, diğer alanlardan bilim adamlarıyla konuşmalardan ibarettir.

Eğer kişi fizik bilimleri içerisinde arkeolojinin esasına akraba bir ruh arıyorsa, daha tanıdık olan kimya ya da biyoloji bilimleri yerine astrofiziği öneririm. Astrofizik muazzam zaman süreleriyle de -arkeoloji sahasını oluşturan iki milyon yılı cüceleştiren yüzlerce milyon yılla- ilgilenmektedir. Daha önemlisi bir ürünün, ışıklarının özellikleri yoluyla gök cisimlerinin davranışlarını yeniden oluşturmaya çalışmaktadır. Yansıyan ışıkları astrofizikçilerin teleskoplarına eriştiğinde, incelenen cisim artık var olmayabilir ya da önemli ölçüde biçim değiştirmiş olabilir. Evrenin bu büyüklüğüyle, bunun tek bir astrofizikçinin bir yaşam süresi içerisinde gerçekten inceleyebileceği kısmı sonsuz küçüktür; onun için bu bilim adamları çok küçük bir örnek temelinde genellemeler de yaparlar. Teknik terminolojilerinin yanı sıra süreci daha anlaşılır kılmak için benzetmeler icat ederler. Zaman ölçüleri önemli ölçüde

farklı da olsa arkeologlar ve astrofizikçiler tarafından kullanılan referans çerçeveleri kayda değer biçimde benzerdir.

Yirminci yüzyılın kapanışında modern tarihöncesi arkeolojinin bırakın yüzyılın başını, birkaç on yıl önceki gibi bile olmadığı açıktır. Aynısı diğer birçok alan için de söylenebilir mi? Arkeolojinin yalnızca temel veri külliyatı kat kat genişlememiş, bu verileri elde etme tekniklerinde de devrim olmuştur. Bu teknik gelişmelerin yanı sıra arkeolojik yorum paradigmasındaki değişiklikler öylesine belirgin biçimde kaymıştır ki, on ya da yirmi yıl önce yayınlanan makaleler ve kitaplardan ya içerdikleri deneysel veri için ya da demode yorumsal yaklaşımların "gösterge fosilleri" olarak alıntı yapılmaktadır. En önemlisi arkeoloji geniş bir yorum çeşitliliğinin kullanılabildiği çoğulcu bir disiplin haline gelmiştir. Şimdi bazıları farklı "arkeolojiler"den bahsetmeye çalışmaktadır ama ben bu eğilime kuvvetle direnmekteyim. Onun yerine, bu çerçevelerin hepsinin bir disiplin içerisinde medenice kullanılabileceği gerçeğinin, alanın olgunluk ve gücünün bir işareti olduğuna inanıyorum.

BU BÖLÜMÜN DÜZENLENİŞİ VE KONULARI

BAŞLANGIÇ NOKTASI - BİTİŞ NOKTALARI

İnsanın tarihöncesi, insanlık öncesi atalarımızla başlayan ve tarihsel dönemlerde devam eden bir sürekliliğin yalnızca bir kesimi olsa bile, bunun gibi bir kitabın kesin bir zamansal başlangıcı ve sonu olmalıdır. Zamanın kapsamı muazzamdır. Dahası bunun çoğu, kronometrik tarihlendirmeyle bir miktar düzen getirilen takvimsiz zamandır; onun için kapsamın basit olarak belli bir yüzyıl ya da çağ olarak belirlenmesi lüksü yoktur.

Muhtemel öncüllerimiz olan australopithecines [Afrika hominidi] arasında bulunacak arkeolojinin olduğu gerçeğine rağmen ben bu kitabın kendi cinsimiz olan *Homo*'nun üyeleriyle sınırlanmasını öneriyorum. "Lucy" ve kuzenlerinin arkeolojisini inceleyen meslektaşlarımı gücendirmek istemediğim halde bu kitaba yalnızca hominidlerin değil, *insanların* ortaya çıkışıyla başlamayı tercih ediyorum. Bu, kitabın başlangıç noktasını iki milyon yıl öncesinin Afrika'sına götürmektedir ki, bu halâ kapsayacak çok zaman bırakmaktadır!

Bu tarihöncesiyle ilgili bir kitap olduğuna göre, dünyanın farklı kı-

sımlarında okuryazar karmaşık toplumların sahnede göründüğü çok sayıda bitiş noktası olacaktır. O nedenle, Yakın Doğu'da yaklaşık MÖ 2500'lerde, Avrupa'da Romalıların ortaya çıkışıyla, Amerika ve Afrika'daysa Avrupalıların ufukta olduğu zaman kapanacaktır. Kitap bu yerlerin hiçbirisinde çarpıcı bir neticeye varmayacak, sadece tarihöncesi amansızca tarihin içlerine doğru kaydıkça o da bitecektir.

BU KİTABIN ANA KONULARI

Bu cilt baştan sona devam edecek olan tekrarlayan birkaç konu etrafında düzenlenmiştir. Bunlar şöyle özetlenebilir:

1) Teknoloji ve toplumun karşılıklı etkileşimi; hammadde sağlanması, tahsisi ve tüketimi.

2) Tehlikeye ve belirsizliğe cevap veren kişisel çıkar sahibi karar vericiler olarak insanlar; çeşitli dönemlerde ve bölgelerde kilit karar verme birimlerinin teşhisi.

3) Toplumun bu temel karar verme birimlerinin, özellikle de iç ve dış taleplere cevap verdikleri için *hanehalkının* zaman içerisindeki davranışı.

4) Fiziksel, biyolojik ve sosyal boyutları olan bir *manzara* içerisinde işlev gören insanlar.

5) Durağan antik dönem merakından çok evrim geçiren bir üst-disiplin olarak tarihöncesinin entelektüel tarihi.

KURAMSAL YAKLAŞIM

Bu kitap genel okuyucu için dünyanın tarihöncesinin bir gözden geçirilişi olmayı amaçlasa da, okuyucunun haberdar olması gereken özgün bir kuramsal eğilime sahiptir. Esasen bu kitapta alınan konum, tarihöncesi toplumun tamamen ortadan kalkmasının kişisel çıkar sahibi bireylerin nesiller boyu aldıkları kararların toplam sonucu olduğudur. Bu perspektif, 1960'ların ve 1970'lerin işlevselci arkeologlarının "problem çözme" perspektiflerinden olduğu kadar art-süreçselci arkeologların gizli mana arayışlarından da ayrılmaktadır. Teknolojik gelişim, tarım ve toplumsal eşitsizlik hayattaki durumlarını iyileştirmekle ilgilenen çok sayıda bireyin yaptığı bilinçli tercihlerin beklenmeyen sonuçlarıydı fakat bu ilerlemeler, kendi kültürel ortamı içerisinde ölçülmüştü: avcılık başarısı, eş sahibi olma, evlatlar, müttefikler, konum, zenginlik, itibar ya da yetki. Esas olarak çoğu insan, kendi yüksek çıkarını

gördüğü şekilde hareket eder.

Bazıları bunu Cumhuriyetçi Partinin tarihöncesi insan görüşü olarak kabul edebilir. Okuyucunun merakını gidermek gerekirse, gerçekten de politik eğilimim budur. Öte yandan bazı eleştiricilerin bu kitabı bu ışık altında göreceklerinden emin olmama rağmen, ben bunun (benim istikrarsız oy kayıtlarımın gösterdiği gibi!) tarihöncesini yazışımla bir ilgisi olmadığı iddiasındayım. Benim argümanım sağduyuya ve sistemlerden çok insanların esas değişim vasıtası olduğu minimalist bir tarihöncesi görüşüne dayanmaktadır.

Bu, insanların çevresel değişim gibi harici güçlere yanıt vermediğini söylemek demek değildir. Böyle olaylar elbette olmuştur ve insanlar bunları yanıtlamak zorundaydı. Oysa burada bile onların yanıtları, durumu taktik olarak halledecek bir sonuç veren pasif tepkiler olmak yerine yeni koşul ve durumların avantajlarından yararlanmıştır. Dahası, insanlar mevcut teknoloji kadar kendi geçmiş pratikleri ve toplumsal normlarıyla da kısıtlıdırlar. Onların herhangi bir ortamdaki inisiyatiflerinin ve becerilerinin sınırları olduğu açıktır. Buradaki husus kendileri için hep daha iyisini aramaları ve bunun için her fırsattan yararlanmalarıdır. Nihai kişisel başarı stratejisi olmaktan çok toplumsal değer olarak başkalarını düşünmenin, tersine iddialara rağmen muhtemelen çok derin kökleri yoktur. İnsan toplumunun gelişim yörüngesi, önce kendilerine bakan toplumsal aktörler olan insanlar tarafından mümkün kılınmıştır.

Sanıyorum bu tarihöncesi insanı görüşü, özellikle dünyanın neredeyse her tarafında tarım toplumlarının kurulmasını ve kurumsallaşmış toplumsal eşitsizlik ve siyasal ayrıcalığın nitelendirdiği toplumların yükselişini içeren son 10.000 yılın olaylarının açıklanmasında faydalı olmaktadır. Ayrıca bu dönemdeki gözlemlenir değişikliğin büyük ölçüde teknolojik olmasıyla insan varlığının daha önceki yüzde 99'u için geçerliliğe sahiptir. Yine de bu dönemde bildiğimiz insan toplumunu kuran ve insanın temel toplumsal ilişkilerini diğer yüksek primatlardan ayıran, gözlemlenmeyen birçok toplumsal karar da verilmişti. Yine bunlar sadece dış uyarıcıya cevap değil, bilinçli birçok kararın toplam sonucuydu.

İKİ ÖZDEYİŞ

Birkaç sene önce şu özdeyişi not almıştım: "İyi niyet, davranışı sıradanlaşır." Bu bir akademik tavsiye ve akademik yönetmeliklerin uy-

gulanması bağlamı içerisindeydi; özdeyiş de tutarlılığın hatta sağduyunun sürdürülmesi için bir tembihti. Diğer taraftan özdeyiş, bir tarihöncesi tartışmasına da aynı şekilde uygundu. Tarihöncesi insanları rastgele davranmıyorlardı. Arkeolojik kayıtlarda görülen modellemeyi açıklayan tutarlı ve düzenli davranışlarda bulunuyorlardı. Bu modelleri toplumsal, ekolojik ve iktisadi kurallar yönetmekteydi fakat iddia ediyorum ki bu kuralların altında temel olarak kişisel çıkar dürtüsü vardı. Bir toplumun faal üyeleri olan tüm insanlar esas olarak kendilerinin ve ait oldukları aile grubunun iktisadi ve toplumsal durumunu ilerletmenin peşindedir. Ego, herkesin toplumsal alanının merkezindedir.

"İlkel" toplumu; başkalarını düşünmenin, karşılıklılığın ve cömertliğin hâkim olduğu bir toplum şeklinde betimleme teşebbüslerine rağmen, etnografik incelemelere göre paylaşma gibi pratikleri bile toplumsal konum arzusunun güdülendirdiği ve sağlayıcının ailesi için güvenilir bir yiyecek kaynağı elde edilmesi ihtiyacının sertleştirdiği açıktır. Bu kişisel çıkar ilkeleri, Buzul Çağı'ndan modern zamanlara kadar insanın toplumsal gelişiminin altında yatan büyük güçtü. Bunlar bir kez kabul edildiğinde insan deneyiminin engin kapsamı çok daha anlaşılır hale gelmektedir. Kişisel çıkarla ilişkili ama ondan farklı bir şey de hırstır ve bu, bazen kişisel çıkarla karıştırılan bir değişkendir. Tüm insanların kişisel çıkarları vardır ama hırslarını yönlendirme tercihleri, herkesin kendi toplumsal ortamı içerisinde bir kişiden diğerine önemli ölçüde değişir.

Daha yeni duyduğum diğer özdeyiş de, "Yapmaya değer hiçbir şey mükemmel yapmaya değmez"dir. Bu, birbirine rakip birkaç hususla oynayarak bunları optimize eden birinin parolasıdır. Ne kadar meşgul ya da aylak olurlarsa olsunlar, insanlar zaman ve enerjilerini nasıl tahsis edecekleriyle ilgili sürekli seçim yaparlar. Hiçbir şeyi de mükemmel yapamazlar. Bir işi yeterince yerine getirince, ender olarak ek zaman harcayıp, düzgün bir sonuç elde etmeye çalışırlar. İnsan yaşamının yaşayan her kişiyi etkileyen kritik bir başka boyutuysa seçeneklerdir.

Modern haftamız 168 saate bölünmüştür. Bir berduştan ABD başkanına kadar herkes yapması gereken her şeyi bu 168 saat içerisinde yapmak zorundadır. Aynı kısıtlama, zaman hesapları farklı birimleri kullansa bile, Yontma Taş Devri avcısı ya da Cilalı Taş Devri çiftçisi için de geçerlidir. Zaman tahsisi evrensel ve kaçınılmaz olduğundan, insanın örgütlenmesi için çalışmaktan ya da mekândan bile daha temeldir. Bir bireyin yaşamı süresince zamana dayalı dengelemeler sürekli yapılmak

zorundadır. Kişi, yaşamın tamamen tükenmesinden muzdarip olduğu bu kadar çok seçeneği dışlama lüksüne sahip olmadıkça, hiçbir şey gerçekten mükemmel yapılamaz.

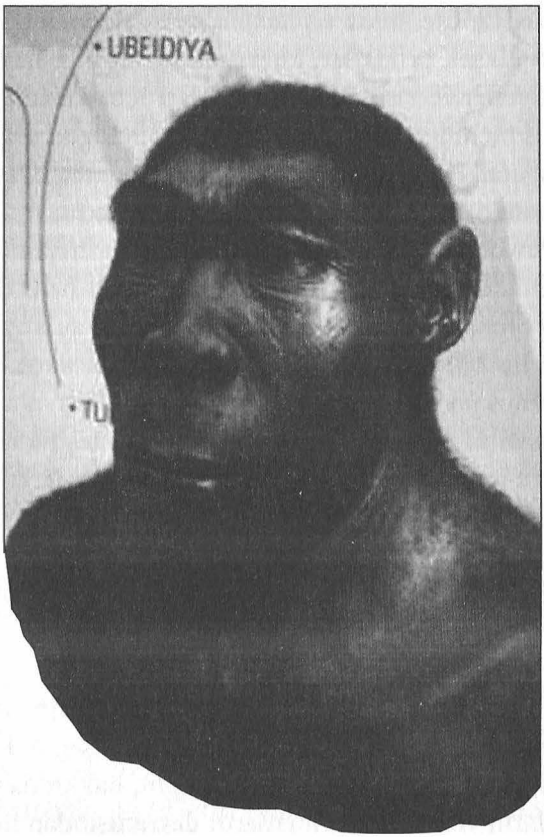
Bu mesut nottan sonra insan kararlarının ve bunların sonuçlarının uzun yörüngesini incelemeye başlayalım.

İLÂVE OKUMA

Okuyucuyu tarihöncesi arkeolojisinin uygun amaç ve yöntemleri hakkında son on yıllardaki tartışmalara dahil etmek zalimlik olsa da, birkaç kitap, arkeoloji ve tarihöncesiyle ilgili iyi bir tarihsel bakış sağlamaktadır. Bunlar arasında önde gelenleri Paul Bahn'ın editörlüğünü yaptığı *Cambridge Illustrated History of Archeology* ve Bruce Trigger'ın (1989) *The History of Archeological Thought*'tur. Tarihöncesi arkeolojisi tekniklerinin kapsamlı bir incelemesi ve bunun yorumsal çerçeveleri Colin Renfrew ve Paul Bahn'ın (1996) *Archeology: Theories, Methods and Practice*'tir. Graeme Barker'ın (1999) editörlüğünü yaptığı *Routledge Companion Encyclopedia of Archeology*, önde gelen arkeologların önemli arkeolojik araştırma konuları ve bulgularıyla ilgili bölümler ihtiva etmektedir. Çoğu ülkeler ABD'deki *Archeology* ve Büyük Britanya'daki *Current Archeology* gibi son bulguları anlatan popüler arkeoloji dergilerine sahiptir. *National Geographic*'te sık sık arkeoloji, özellikle de Eski Dünya ve Yeni Dünya medeniyetlerindeki ilk insanlarla ilgili otoriter makaleler mevcuttur. Kütüphanelerde, Kuzey Amerika'daki *American Antiquity* ve Büyük Britanya'daki *Antiquity* gibi bazı bilimsel bültenler de bulunabilir. Son keşifleri öğrenmenin bir başka güzel yolu da üniversitelerin antropoloji ve arkeoloji bölümleri ve arkeoloji cemiyetleri tarafından sunulan kamuya açık derslere katılmaktır. Son olarak birçok arkeoloji projesi gönüllüleri buyur etmekte olup, arkeolojik araştırmayı böylesine ödüllendirici kılan parlak keşiflerle kesilen uzun can sıkıntısı sürelerinin tecrübe edilmesinin tek yolu, malayı ele alıp katılmaktır.

[2]

EN ESKİ İNSAN TOPLUMLARI



GİRİŞ

İnsanın hikâyesi, dört milyondan fazla yıl önce Doğu Afrika ovalarında başladı. Son otuz yılın her birinde yaklaşık bir milyon yıl geriye itilmiş olan bu uzak tarihte, insan *toplumundan* bahsetmek çok zordur. İnsanlar ve diğer yüksek primatlar, kuzen oldukları ve bütün bu yaratıklar bu tür faaliyetler içerisinde bulundukları için kesinlikle bazı toplumsal davranış biçimleri mevcuttu. Paleantropologlar arasında tartışılan temel soru, atalarımızı izleyebileceğimiz primatlar arasında en eski *insanlık* kıvılcımlarını gördüğümüz tarih hakkındadır.

1959'da Olduvai Geçidi'nde Mary Leaky *Zinjanthropus*'u keşfettiğinden beri hominid atalarımızla ilgili hem doğrudan hem de dolaylı bir bilgi patlaması olmuştur. Bu keşiflerin kapsamlı bir anlatımını sunmak, burada ayrılan bir bölümden çok daha fazlasını alacaktır onun için bu sınırlı yerde mümkün olan tek şey, bazı ana konuların altını çizmektir. Öte yandan insan filogenezi* anlayışımız tek bir keşifle radikal biçimde değişebilir ve bu bölümdeki bilgilerin raf ömrü aylarla ya da en fazla birkaç yılla ölçülebilir.

Başlangıç puslu da olsa insan toplumu yaklaşık 500.000 yıl öncesinden itibaren çok daha keskin bir odaklanma içerisine girmektedir. Yaklaşık 100.000 yıl önce anatomik bakımdan modern insanların ortaya çıkışıyla birlikte halen mevcut olan toplayıcılarla ilişkilendirebileceğimiz davranışın varlığını görmeye başlıyoruz. Bu yüzlerce bin yıl boyunca insan biyolojisi ve teknik evrimle aynı anda gerçekleşen önemli bir gelişme, benim "Pleistosen grup toplumu" dediğim, hakkında yalnızca modern toplayıcıların ve yüksek primatların davranışından dolaylı sonuçlar çıkarabileceğimiz bir toplumsal örgüt biçimiydi. Yine de bu toplumsal rejimde insanlar; kendilerini birçok büyük maymundan birisi olmaktan, son elli bin yılda, iyi ya da kötü, Yeryüzünün egemen türü olmaya götüren ve fiziksel ve biyolojik dünyayı daha da fazla dönüştürme yeteneği üstlenmeleri konumuna getiren temel teknolojik, davranışsal ve toplumsal değişiklikler yapmışlardır.

---

* Organizma tipinin evrimsel gelişimi (phylogeny) - ç.n.

İLK İNSAN EVRİMİ VE TOPLUM

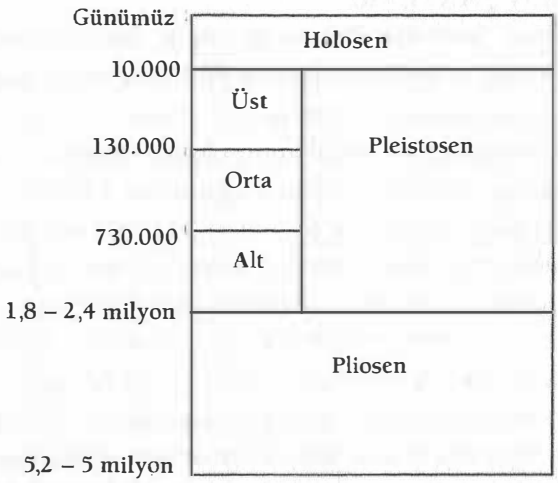
PLEİSTOSEN ŞARTLARI

İnsanın hikâyesi Senozoik Dönem'in son üç devrinde meydana gelir: Pliyosen, Pleistosen ve Holosen. Bunlar dünya tarihinin son beş milyon yılını, gezegenin toplam varlığının kabaca yüzde 0,1'ini kapsar. Bu çağlar arasındaki bölünmelerin tarihlenmesi kolay olmayıp, tartışma konusudur, ama şekil 2.1'de ortak görüş sunulmuştur. Literatürde ek bir terminoloji ortaya çıkmaktadır: Pleistosen ve Holosen'den birlikte Kuaterner diye bahsedilirken, Pliyosen ve öncülleri Tersiyer'i oluşturmaktadır.

İnsanların doğrudan öncüleri öncelikle Pliyosen yaratıkları olmasına rağmen, mevcut tarihlendirme delilerinin gösterdiği kadarıyla, bizzat insanlar Pleistosen'in ilk bin yılında sahneye çıkmışlardır. Bu nedenle Pleistosen, insan toplumunun ortaya çıkmasında özel bir öneme sahiptir. Pliyosenin sonunda kıtalar şimdiki yerlerine aşağı yukarı erişmişlerdi. Yine de Pleistosen dünyası 10.000 yıl öncesinden çok farklı görünüyordu. Bu bir, genişleyen ve daralan buz örtüleri, iklimsel dalgalanmalar, deniz seviyesindeki belirgin değişiklikler ve okyanus deveranındaki değişiklikler dünyasıydı. Geleneksel olarak iklim hudutlarına ve yeryüzünün manyetik alanındaki değişikliklere dayanan üç kesime ayrılmıştı (Şekil 2.1). Alt ve Orta Pleistosen arasındaki ayrım, yaklaşık 730.000 yıl öncesine konulmuşken Orta ve Üst Pleistosen arasındaki ayrım çizgisi yaklaşık 130.000 yıl öncesidir.

Kuzey Yarımküre'de Pleistosen'in geniş buz örtüsüyle nitelendirildiği gerçeği, ilk olarak on dokuzuncu yüzyılın başında Louis Agassiz tarafından tanınmıştır. Buz hareketinin morenler [buzultaşlar] ve çökeltiler gibi karasal işaretleri, buzul ilerleme ve gerilemelerinin oldukça basit bir resmini çizmiştir. 1970'lerin başına kadar çoğu jeolog, buzullaşma arası dönemlerle ayrılmış dört, belki de beş buzullaşma olduğuna inanmaktaydı. Bunların adları antropolojiye girişte ezberlenmektedir: Günz-Mindel-Riss-Würm (adlar Tuna'nın Alpler'in kuzey tarafındaki küçük kollarından gelmektedir). Bu buzullaşmaların yaklaşık son bir milyon yıl içersine düzgün şekilde sıralandıkları düşünülmekteydi. Oysa son otuz yılda okyanus tabanları ve kutup buzul örtüleri üzerindeki araştırmalar, Pleistosen iklimin çok daha ince noktalı bir resmini vermiştir. Ortaya çıkan, Kuzey Yarımkürede yaklaşık 30 buzul ilerleyişinin saptanmasını mümkün kılacak şekilde daha sıcak ve daha soğuk koşul-

Şekil 2.1 Son 5.000.000 yıldaki jeolojik zamanın ana kronolojik bölümleri



lar arasında çeşitli yoğunluk ve sürelerdeki birçok salınım resmidir (van Andel, 1994: s. 66).

Buzul Çağı nasıl oluşmuştu? Esas olarak okyanus deveranındaki önemli değişiklikleri içeren gayet makul bir senaryo, Tjeerd van Andel tarafından anlatılmıştır (1994, s. 226-7). Tekil değişiklikler, Kutup buzul katmanlarının oluşum ve genişlemesine kendi başlarına neden olamazlardı ama biraraya gelip zaman içerisinde hareket etmeleriyle toplu etkilerinin dramatik sonuçları olmuş olabilirdi. Kıtasal sürüklenmeyle ilişkili okyanuslardaki iki büyük oşinografik değişiklik önemli rol oynamıştır. İlki, yaklaşık 25 milyon yıl önce Avustralya'nın kuzeye doğru ilerlemesiyle Antarktika'nın etrafında tam bir geçit açılmasıydı. Bu, Kuzey Atlantik'ten okyanusun derinliklerinden güneye giden soğuk suyla çoğalan ve yaklaşık 15 milyon yıl önce Antarktika'nın daimi bir buzla kaplanmasına yol açan bir Antarktika Çevresel Akıntısı'nın oluşmasına izin vermiştir. İkincisi, beş ila üç milyon yıl önce Panama Kıstağı'nın sıcak Ekvator Çevresel Akıntısı'nı kesen kapanışıydı. Atlantik'ten batıya Pasifik'e geçmek yerine bu sıcak suyun çoğu Kuzeybatı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'nın kuzey doğusunda yağmur ve kar yağışlarını arttıran Gulf Stream'i beslemiştir. Ek iki faktör destek rolü oynamıştır. Yaklaşık altı milyon yıl önce dünya deniz seviyelerindeki bir düşüş, Akdeniz'in

Atlantik'ten kopmasına neden olmuştur. Akdeniz'deki su, kuzey okyanuslarında daha fazla deniz buzlanması sonucunu veren dünya tuz seviyelerinin yaklaşık yüzde 6 düşmesine yol açarak derhal buharlaşmıştır. Rocky Dağları'nın ve Himalayalar'ın ortaya çıkışının, düşük seviyeli rüzgâr deveranında, belki de yaygın buzul koşullarının oluşumu için gerekli nihai baskı olan, Kuzey Yarımküre'deki kıtasal bitki örtüsünde ve iklimde büyük etkilere sahip değişikliklere yol açmış olması da mümkündür.

Bu ve diğer gelişmelerin birbirine eklenmesi, küresel buz çağına ve özellikle Kuzey Yarımküre'deki büyük buz katmanlarının oluşmasına yol açmış olabilir fakat gelecekteki araştırmalar ek faktörler de getirebilir. Öte yandan buz tabakaları, son iki milyon yıldır neden büyüyüp küçülmüştür. Yugoslav astronom M. Milankoviç tarafından ortaya atılan bir kuram, dünya yörüngesindeki çok küçük bir devirsel değişimin ve eksen sapmasının, aldığı güneş enerjisi miktarında farklılığa neden olduğu ve bu farklılığın sıcak ve soğuk olaylarına yol açtığıdır. Dört-buzullaşma modeliyle bağdaşır görünmediği için Milankoviç'in kuramına uzun zaman önem verilmemiş ama kuram, buzul kayıtlarının daha iyi bilinir hale geldiği 1970'lerde tekrar önem kazanmıştır (Hays, Imbrie ve Shackleton, 1976). Van Andel (1994, s. 96-7), buzul koşullarının aniden ilerleyiş ve duruşunun açıklaması için okyanus ve atmosfer deveranının hesaba katılmasının da gerekli olduğunu öne sürmektedir.

Buz tabakalarının ötesindeki dünya da bu değişikliklerden etkilenmiştir. Buz tabakaları ilerleyip geriledikçe önlerinde bir tundra ve permafrost [donuk toprak] bölgesini, sonra da büyük otçul sürüleriyle dolu step bitki örtüsü bölgesini ittirmiştir. Ekvator yakınlarında iklimsel değişiklikler, geniş ölçüde yağış ve kuraklıktaki değişiklikler biçiminde ifade edilmiştir. Bu değişiklikler buzul ilerlemeleriyle tam olarak bağdaşmaz, onun için küresel bir teoriyle de açıklanamazlar. Yerel birçok faktör, yerkürenin her bölgesinin paleo çevresel tarihine katkıda bulunmuş olabilir.

FİLOGENEZ HAKKINDA SON TARTIŞMALAR

Bundan milyonlarca yıl öncesinden beri açık şekilde ilkel evrim ve türleşme* gerçekleşmiş olduğu halde, insan evrimi tartışmalarının çoğu yaklaşık dört ya da beş milyon yıl önceki bir başlangıç noktasına sahiptir. Altı ila sekiz milyon yıl önce hominidlerin (insanlar ve türdeşleri-

nin) ve Afrika maymunlarının (özellikle şempanzelerin) ortak bir atayı paylaştıklarına inanılmaktadır; öte yandan sekiz ila dört milyon yıl öncesi hominid üyelerinin fosil kayıtları halâ pek bilinmemektedir. O zamandan bu yana yaklaşık dört milyon yıl önce doğu Afrika'da *Australopithecus* cinsinin üyeleri fosil kaydında görünmüşlerdir. Ondan sonra insan evrimi hikâyesi iki cinstir: birçok türün artık ışığa çıktığı ve dört ila bir milyon yıl önce olan *Australopithecus* ve daha az türün bilindiği yaklaşık 2,5 milyon yıldan itibaren *Homo*.

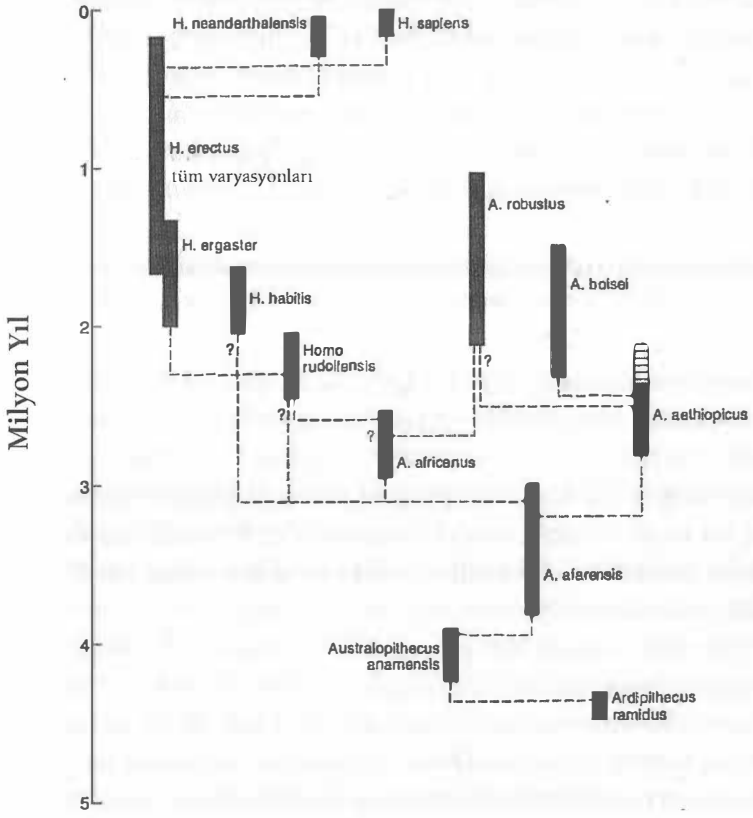
Yaklaşık otuz yıl önce arkeolojiyi ilk okumaya başladığımda insan evrimi modeli oldukça basitti (ve muhtemelen yeni lisans öğrencilerine sunulmak üzere daha da basitleştirilmişti!). 1920'lerde Güney Afrika'da teşhis edilmiş bulunan *Australopithecus*'un; biri yaşayıp *Homo erectus*'a, sonra *Homo sapiens neanderthalis*'e, son olarak da bize *Homo sapiens sapiens*'e evrim geçiren, iki türü olmuştu. *Australopithecus*'un iki türü, ince yapılı *A. Africanus* ve çok daha iri yapılı *A. Robustur*'tur. 1959'da *Zinjanthropus boise*'inin (Louis Leakey tarafından böyle isimlendirilmiştir, ama açık bir robust australopithecine'dir) keşfedilmesi, doğu Afrika'da *Australopithecus*'un varlığını kanıtlamışken; sonraki, *Australopithecus* ile *Homo* arasında taş aletlerle ilişkisi yüzünden *Homo habilis* diye sınıflandırılan bir geçiş türünün keşfedilmesi, 1970'lerin şafağında diziyi tamamlamıştır.

1960'ların sonunda başlayan ve bugün de devam eden saha araştırması ve fosil hominid örneklerinin çıkarılması, bu basit resmi önemli ölçüde değiştirmiştir. Potasyum argon yöntemi kullanılarak bu örneklere tarih tayin edilmesinin mümkün olduğu ve yukarda anlatılan evrim dizisinin süresinin yaklaşık bir milyon yıldan şimdiki dört milyona hatta daha fazlasına uzatıldığı gerçeği çok önemliydi. *Australopithecus* türlerinin sayısı orijinal ikiliye göre önemli ölçüde artmış ve *Homo erectus* bazı kuzenlere sahip olmuştur. *Homo erectus* ile *Homo sapiens* arasındaki daha önceki basit evrim yolu, Neanderthallerin şeceremizdeki rolünü soru işareti olarak bırakarak, sıcak tartışma konusu olmuştur. Henüz yeni olan, Habeşistan'ın Orta Avaş bölgesinde şimdi *Ardipithecus ramidus* türüne atfedilen ve yaklaşık 4,4 milyon yıl öncesine tarihlenen (White, Suwa ve Asfaw, 1994, 1995) ilkel hominidlerin keşfedilmesi, hominid ve maymun hatlarının ayrılmasıyla *Australopithecus*'un ortaya çıkışı arasındaki boşluğu tamamlamaya başlayabilir.

İsmi "Güneyli Maymun" anlamına gelse de *Australopithecus* ne may-

mundu ne de Afrika içerisindeki dağılımı sadece güneydeydi. İnsan da değildi ama sonunda insanların ortaya çıktığı evrimsel soyu oluşturmuştu. Tüm *Australopithecus* türleri, modern insanların geliştirdiği düzgün gidişin muhtemelen aynısı olmasa da, iki ayak üzerinde dik yürüyorlardı. Maymunların hiçbirisi sürekli olarak dik yürümezler. İki ayaklı dolaşma, yalnızca fosillerin anatomik kanıtlarıyla değil, 3,6 milyon yıl önce kuzey Tanzanya'daki Laetoli'deki ıslak bir volkanik kül parseli üzerinde yürüyen iki hominidin bıraktığı ayak izlerinin keşfedilmesiyle de onaylanmıştır (Feibel ve diğerleri, 1995; Agnew ve Demas, 1998). Böylece australopithecinler ya da onların doğrudan ataları, pri-

Şekil 2.2 Son 5.000.000 yıldaki hominid evrim dizisinin görünümü



mat öncülerinden kesin bir kopuş gerçekleştirmişler ve kendilerini ağaçlarda değil, yerde yaşamaya adamışlardır. *Australopithecus* ile şempanzeler arasındaki bir başka ana fark, köpek dişi ebadının küçülmesinde ve australopithecine dişinin beden büyüklüğüne göre çok daha iri olmasındadır.

Bunları yazarken en az altı tür *Australopithecus* türü tespit edilmiştir. En eskisi olan *Australopithecus anamensis,* 3,9 ila 4,2 milyon yıl öncesine tarihlenmiş (Leakey, 1995; Leakey, Feibel, McDougall ve Walker, 1995) ve kuzey Kenya'da bulunmuştur. İzleyen bir milyon yıldaki yegane hominid fosilleri, en meşhur temsilcileri, "Lucy" ve "İlk Aile"de dâhil, Habeşistan'ın Afar bölgesindeki *Australopithecus afarensis* türlerine atfedilebilecek olan buluntulardır (Johanson ve Edey, 1981; Johanson ve Edgar, 1996). Sonraki buluntular, sonuçta konuyu bulutlandırsa da (yeni bir türe atfedilen ve 3 ila 3,5 milyon yıl öncesine tarihlenen yeni bir *Australopithecus* çenesinin Çad'daki Yarık Vadisi'nin 2.500 km batısında keşfedilmesi gibi (Brunet ve diğerleri, 1996), atalarımızın açıkça *A. afarensis*'den geldiğine makul kanıt getirilebilir.

Üç ila iki milyon yıl önce hominid türlerinin arttığını görüyoruz ki bu, yalnızca birkaç on yıl öncesinin basit doğrusal ilerleme modelinden çok farklı bir resimdir. Örnekleri 2,7 ve 2,3 milyon yıl öncesine tarihlenen *Australopithecus aethiopicus,* onu esas çağdaşı olan *A. africanus*'tan ayıran bazı farklı anatomik özelliklere sahiptir. Mesele sonrasında ne olduğudur. Bir olasılık *A. aethiopicus*'un iri australopithecines, *A. robustus*'un ve yok olana kadar yaklaşık bir milyon yıl devam eden *A. boisei*'nin atası olabileceğidir. Öyleyse *A. africanus, Homo* türünün öncülü olmaya aday olabilir. Buna alternatif olarak *A. africanus, A. robustus*'un öncülü, böylece evrimsel bir çıkmaz yola dalmış olabilirken, ilk *Homo* doğrudan *A. afarensis*'ten ya da onun şimdiye kadar keşfedilmemiş bir başka torunundan türemiş olabilir. Bu evrim dizilerinin her birisinin yandaşları ve karşıtları vardır ve diğer birkaç model de aynı şekilde akla yatkındır.

Böyle karışıklıklar bizi şaşırtmamalı ve aslında bu dönemdeki hominid tiplerinin çoğalması hoş karşılanmalıdır. Biz evrimi, bir türün çeşitli seçme baskılarına yanıt olarak aralıksız şekilde evrim geçirdiği merdivene benzer bir dizi şeklinde düşünmek gibi doğal bir eğilime sahibiz. Robert Foley (1995), Stephen Jay Gould'un (1989) uygun evrim benzetmesinin merdiven değil, çalılık olduğu konumunu tekrarlayarak

bu görüşün yanlışlığına işaret etmiştir. Farklı türler farklı çevre koşullarına cevap verirler; üzerinde evrimin rol oynadığı hammaddeyi sağlayan da bu değişimdir. Dört ila üç milyon yıl önce çalı oldukça ince, belki de tek bir sap gibi görünmektedir ama üç ila iki milyon yıl önce hominid türleri çoğaldıkça gayet yoğunlaşmıştır.

Foley'in görüşüne göre muhtemelen yaklaşık 2,5 milyon yıl önce iki önemli özellik kristalleşmiştir. Birincisi iri australopithecine'leri nitelendiren iri çene dişleri ve güçlü çiğneme kasları dâhil iri diş düzeninin gelişimine neden olmuştur. Diğeri *Homo*'nun görünüşünü belirleyen beyin ebadındaki sürekli artıştır. 2,5 ila 1 milyon yıl öncesi dönemde her iki hominid tipinin temsilcileri de, muhtemelen her kategoride birkaç türle Afrika'dan yayılmıştır. Yalnızca entelektüel anlayışımız ve gururumuz büyük beynin iri dişlere göre avantajlarını sonradan anladığı için, hangisinin şimdiye kadar sürmüş olabileceği mutlaka sonuçlanmış bir kanaat değildi. Elizabeth Vrba (1996) bu değişimlerin her ikisinin de çorak ve açık ortamlar yaratan küresel iklim soğumasına yanıt olduğunu öne sürmüştür.

Hikâyenin geri kalanında dikkatimizi *Homo* türüne verelim. 1960'ların başında Louis Leakey, kafatası kapasitesi bilinen australopithecine'lerinkini geçen ve çene ve dişleri diğer tüm öncüllerden çok *Homo*'nunkilere yakın olan bir hominid fosili teşhis etmiştir. Jeolojik bakımdan bu türlerin yaklaşık 1,8 milyon yıl önce *A. boisei* ile birlikte var oldukları açıktı, o kesinlikle bir australopithecine değildi. Leakey bu türe, bu fosillerin taş aletlerle ilişkisine atfen, *Homo habilis* ya da "el becerili adam" adını verdi. Daha sonra 1960'ların sonundaki *H. habilis* fosili keşifleri bu terminolojinin geçerliliğini onaylamıştır. Öte yandan 1980'lerdeki *H. habilis* kafatası arkası kalıntısının keşfedilmesi, onun bacaklarının şaşırtıcı biçimde kısa olduğunu ve australopithecine özelliklerini sürdürdüğünü gösterdi.

1970'lerin başında Richard Leakey (Louis'in oğlu), Turkana Gölü yakınlarında daha büyük beyinli bir hominid kafatası buldu. O, "1470" olarak bilinen bu kafatasını *H. habilis*'e değil, belirsiz bir *Homo* türüne atfetti. 2,6 milyon yıl yaşındaki bir volkanik kül katmanından geldiğine inanıldığı için ilk baştan bu buluş heyecan yaratmıştı. Sonraki tarihlendirme bu yaşı *H. habilis*'inkiyle aynı olan yaklaşık 1,8 milyona değiştirdi. Yine de kafatası 1470 *H. habilis*'inkinden daha büyüktü ve mevcut fikir birliği bunun farklı bir türe, *H. rudolfensis*'e ait olduğuydu. Bu neden-

le australopithecine'ler bu zamanda resmin dışında olsa bile, *Homo* soyunun kalanının öncülü olarak şimdi iki adayımız bulunmaktadır.

Bu dönemin üçüncü *Homo* türü daha sonraki insanlar yönünde diğer ikisinden açıkça daha ileridir. İlk *Homo erectus*, ya da bazılarının bu örneklere denmesini istediği gibi *Homo ergaster* (Wood, 1992), fosillerinin Turkana Gölü civarında bulunduğu alanda *H. habilis*, *H. rudolfensis*, hatta *Australopithecus boisei* ile yan yana yaşamaktaydılar. *H. erectus/H. ergaster* daha büyük bir beyne ve uzun bacaklı insana benzeyen bir kafatası gerisi iskeletine sahiptir. İlk *H. erectus/H. ergaster*'in en iyi tanınan temsilcisi, yaklaşık 1,6 milyon yıl önce cesedinin, neredeyse tam bir iskelet bırakan leş yiyicilerin erişiminin dışında battığı Narikotome, Kenya'daki eski bir bataklıkta ölen dokuz on yaşlarında birisidir (Walker ve Leakey, 1993; Walker ve Shipman, 1996). Eğer erişkinliğe kadar yaşamış olsaydı, bugün aynı bölgede yaşayan modern Afrikalılarınkine benzeyen uzuv oranlarıyla Turkana Oğlanı uzun boylu bir adam olabilirdi.

Ne ki *H. ergaster* terimi, genel olarak kabul edilmemiştir ve birçok kişi bu örnekleri *Homo erectus sensu stricto*'nun ilk temsilcileri olarak görmektedir. *H. erectus* en az 1,6 milyon yıl önce, eğer *H. ergaster* örnekleri dâhil edilirse daha da önce, çeşitli *Homo* türleri karmaşasından ortaya çıkmış ve 200.000 yıl öncesine hatta daha sonrasına kadar sürmüştür. *H. erectus* fosilleri yalnızca Afrika'da değil, Asya ve Java Adası'nda da bulunmuştur, daha sonraki halklarsa Avrupa'yı kolonize etmiştir. *H. erectus*'un küresel yayılışı aşağıda tartışılacaktır ama bu büyük beyinli hominidin ortaya çıkışından sonra kayda değer biçimde hızlı olmuş görünmektedir.

İnsan evriminin bu gözden geçirilişi, karmaşık bir fosil dizilişini ve çekişmeli evrim ilişkilerini birkaç paragrafa indirmektedir. Amacı temel hominid türlerinin ve bunların evrim şemasındaki yerlerinin bir özetini vermektir. Ayrıca fosil kaydı tarihlenmesinin bazen arkeolojik tarihlendirmeyle çakışmadığı da açıktır. Habeşistan'ın Hadar bölgesinden yaklaşık 2,5 milyon yıl öncesine tarihlenmiş çok eski taş aletler bildirilmiştir (Kimbel ve diğerleri, 1996). Bunları hangi türler yapmıştır? Eğer *Homo*'ya kredi verirsek o zaman bu tarihlendirme *H. habilis* ve *H. rudolfensis* fosillerinin tarihlerinden birkaç yüz bin yıl öncedir. Dahası Çin'deki ilk taş alet tarihleri Afrika'daki ilk *Homo* fosillerinin tarihleriyle neredeyse çakışmaktadır. 2,5 ila 2 milyon yıl öncesi dönemin hem biyolojik hem de kültürel olarak insan evrimi için önemli bir çağ şeklin-

de ortaya çıktığını ve gelecek on yıllarda farklı hominid türleri arasındaki ilişkilerin açıklanmasına yardım edecek önemli fosil buluntuları olacağını söylemek güvenlidir.

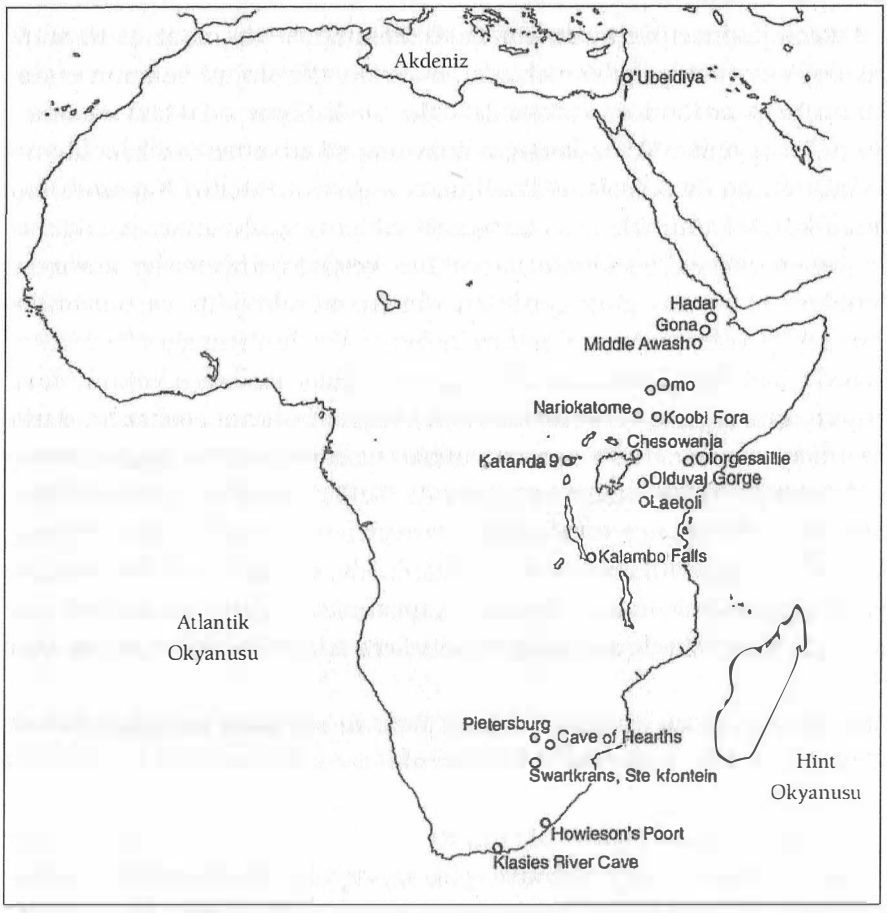
Arkeoloji, öncelikle insan kültür ve toplumuyla ve çok az da insanın biyolojik evrimiyle ilgilenmektedir. Bu kitap arkeolojiye ve onun insan kültürünün tarihöncesi hakkında neler söylediğine odaklanmaktadır. Bu noktada temiz bir başlangıç noktasının işaretlenmesi ve bazı hominid türlerinin daha fazla düşünülmemesi gerekmektedir. Kapsamlı bir insan kültürünün kökenleri tartışması ciltler tutacak ve her halükârda "...devam edecek!" şeklinde bitecektir. Australopithecine'ler arasında birtakım insan davranışı pırıltıları olması mümkündür ve olmaması için sebep yoktur. Australopithecine'lerin alet kullanmaları tamamen olasıdır, zira bunu yapamamaları için anatomik bir neden yoktur, ama bunun için sağlam ve kesin dökümentasyon bulunmamaktadır. Afrika'nın aynı kısımlarında aynı zamandan iri australopithecine kalıntıları da olduğu halde, hâkim varsayım ilk aletleri evrimleşen *Homo* türünün yaptığıdır. Aynı şekilde aşağıda tartışılan leş yiyicilik, hatta "ev başlangıcı" modelleri havadan oluşmadığı halde, en eski insan faaliyeti izlerini oluşturan kemik ve taş yapıt toplanmasına yönelik kanıtlar, henüz güvenilir şekilde australopithecine'lere atfedilememektedir. Bu nedenler yüzünden ve australopithecine'lere ve onları inceleyenlerden özür dileyerek, bu kitaptaki insan kültür ve toplumu tartışması *Homo* türünün en eski üyelerinden başlayacaktır.

ÖNEMLİ ESKİ AFRİKA SİTELERİ

Eski Dünya'nın her tarafındaki çok sayıda site, ilk insanların izlerini vermektedir. Yine de birkaç yer, insan evrimi ve ilk toplum anlayışımız için en büyük etkiye sahip olmuş veriler sunan mahaller olarak öne çıkmaktadır. Arkeologlar ve paleontologlar bu mahallere dönmeye devam etmektedirler çünkü bunlar kanıtlanmış, tarihlenebilir ortamda iyi korunmuş veri kaynaklarıdır. İlk insanların ve onların atalarının izlerinin çıkarılıp analiz edilmesine harcanan büyük zaman, emek ve uzmanlık yatırımı böyle sitelerdeki araştırma projelerinin bitmesinin yıllar hatta on yıllar alabileceği anlamına gelmektedir. Dahası, bu buluntuların yorumlanması hakkındaki tartışma ve görüşmeler çoğunlukla bunların sık sık yeniden incelenmeye konu olduğu manasındadır.

İlk insanın biyolojik ve kültürel evriminin anlaşılması için en önemli

Şekil 2.3 Bu bölümde bahsedilen ana hominid sitelerini gösteren Afrika haritası



siteler Doğu ve Güney Afrika'da yer almaktadır. Özellikle Kuzeydoğu Afrika'nın Yarık Vadisi, son elli yılda sağladığı kanıtlarla çok önemli hale gelmiştir. Bu site yoğunlaşması ilk hominidlerin yalnızca bu bölgede bulundukları anlamına gelmemektedir. Bunun yerine, Yarık Vadisi'ndeki jeolojik faaliyet ve Güney Afrika'nın köşeli kireçtaşı kayalarındaki mağara oluşumu, ilk hominid kalıntılarının korunmasına ve sonunda paleontologları cezbeden ortaya çıkışına yol açmıştır. Afrika çayırlarında ilk hominidlerin yayılışı muhtemelen bu sınırlı mahallerin önerdiğinden çok daha genişti.

İlk hominidlerin anlaşılması için belki de en iyi bilinen yer kuzey Tanzanya'daki Olduvai Geçidi'dir. Louis ve Mary Leakey'in 1950 ve 1960'lardaki çalışmalarıyla meşhur edilen Olduvai, Pleistosen göl çökeltilerinde iki milyon yıllık bir fosil ve yapıt dizisini ortaya çıkaran on beş kilometre uzunluğunda yüz metre derinliğinde bir yarıktır. Yakındaki bir yanardağ periyodik olarak, potasyum argon tarihlendirmesi kullanılarak saptanacak bir dizi kronolojik kontrol noktası sağlayan ve "yatak" denilen daha büyük statigrafik birimlerin tanımlanmasına izin veren volkanik kül tabakaları çökeltmiştir. Olduvai'de baş harflerle belirtilen farklı birçok site vardır. Yararlı bir arkeolojik ayrıntı, her site adının sonundaki "K"nın "*korongo*," Swahili dilinde "oluk" demek olduğudur.

Olduvai'deki birçok siteden en yoğun şekilde inceleneni, 17 Temmuz 1959'da Mary Leakey'in, yıllarca aramadan sonra Olduvai'de bulunan ilk fosil hominid olan (artık *Australopithecus boisei*'ye atfedilen) *Zinjanthropus boisei* kafatasını bulduğu (Frida'nın Louis'in ilk karısı olduğu, "Frida Leakey korongo") FLK'dır. FLK'deki Yatak I, yaklaşık 1,8 milyon yıl öncesine tarihlenmiştir ve o zamandan beri bu birimde hem FLK'da hem de Olduvai'deki başka yerlerde *Homo habilis* ve *H. erectus* kalıntıları bulunmuştur (Potts, 1988: s. 25). FLK'deki kazılardan "FLK zinj" diye bilineni, *Zinjanthropus*'un bulunduğu yerdekiler araştırmacıların en fazla ilgisini çekmiştir, çünkü Zinj ve *H. habilis* kalıntılarına ek olarak yaklaşık 2.500 taş aletle ilintili yaklaşık 60.000 hayvan kemiği örneği temin etmiştir.

Olduvai'nin yaklaşık 400 kilometre kuzeyinde, Kuzey Kenya'daki Turkana Gölü'nün doğu yakasındaki bir dizi volkanik tüflerle [sünger taşı] karışmış suyun getirdiği çökelti bölgesi, Koobi Fora diye bilinen bir yerdir. Bu tüf tabakalarından birisi olan KBS tüfü, yaklaşık 1,8 milyon yıl öncesine tarihlenmiştir ve bölgedeki daha önceki ve sonraki malzemelerin tarihlenmesi için dayanak sağlamaktadır. Olduvai'de olduğu gibi birkaç Koobi Fora sitesinde de hem insani hem de tabii faktörler sonucunda önemli hominid fosili, taş alet ve hayvan kemiği birleşimleri bulunmuştur. Koobi Fora'daki en yoğun incelenen yerlerden birisi yaklaşık 1,5 milyon yıl öncesine tarihlenen FxJj50 olarak bilinen sitedir.

Koobi Fora'nın kuzeybatısında, Güney Habeşistan'daki önemli birkaç jeolojik oluşumu kesen Omu Nehri Vadisi'dir. Bunlardan en önemlisi

3,3 milyon ila 800.000 yıl öncesi dönemi kapsayan Shungura oluşumudur. Omo çökeltileri çok sayıda ilk hominid fosili kadar, insanların ortaya çıkışı için önemli olan dönemlerde bu bölgeyi dolduran diğer hayvanların kalıntılarının ayrıntılı kaydını da temin etmiştir. Buna ek olarak anatomik bakımdan modern insanların ortaya çıkışının araştırılması için kilit örneklerden birisi de yine Omo'da bulunmuştur.

Yarık Vadisi'ndeki bir başka ana fosil mahalli, 1970 öncesinde paleontologlar tarafından neredeyse araştırılmamış olan Kuzeydoğu Habeşistan'daki Afar Çöküntüsü'dür. Bu alan en çok Donald Johanson ve birkaç Amerikalı ve Avrupalının ve Hadar bölgesinden Afrikalı yardımcıların başlattığı bir araştırma programıyla ilişkilidir. Hadar bölgesini fosillerin sürekli aşındığı fazla parçalanmış çorak araziler oluşturan kuvvetli erozyon nitelendirmektedir. Bu erozyon 1970'lerde "Lucy" de dâhil ilk *Australopithecus afarensis* fosillerinin keşfedilmesine yol açmıştır. Yaklaşık 3,4 ila 2,8 milyon yıl öncesi tarihler gösteren tarihlenebilir kül katmanları ve bazaltları [volkanik karataş], fosil içeren tabakaları örtmektedir. Hadar'ın batısı, Batı Gona bölgesi halen bilinen en eskileri olan 2,6 milyon yıl öncesine tarihlenen taş aletler sağlamıştır (Semaw ve diğerleri, 1997). Hadar'ın güneyindeki Orta Awash Vadisi'ndeki son araştırma australopithecine'lerin atası olduğu meydana çıkabilecek yeni bir hominid türü olan *Ardipithecus ramidus*'un kaşfedilmesiyle sonuçlanmıştır. Paleo çevresel araştırma *A. ramidus*'un daha sonraki hominidlerin yaşadığı açık savan yerine ormanlık bir bitki örtüsünü işgal ettiklerini göstermiştir.

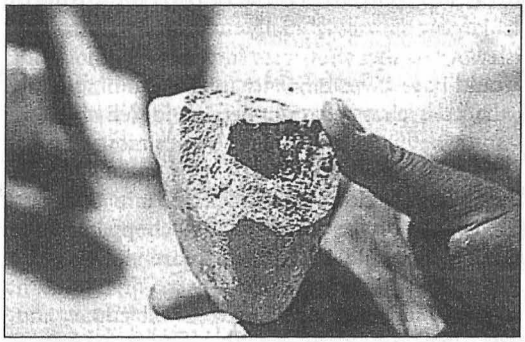
Bütün ilk hominid sitelerinin Büyük Yarık Vadisinde olduğu sonucunun çıkartılması yanlış olacaktır. En önemlilerinden bazıları Güney Afrika'da, Transvaal'daki köşeli kireçtaşı kaya mağaralarında bulunmaktadır. Bu sitelerdeki hominid fosilleri, Raymond Dart'ın *Australopithecus* adını verdiği genç bir hominid kafatasını bulduğu 1920'lerden beri bilinmektedir. O zamanlar Java Adası'ndaki *Homo Erectus* fosil buluntularına dayanılarak, insanlığın kökenlerinin Uzak Doğu'da yattığı düşünülmekteydi. Dart'ın keşfi ve bu bölgedeki daha sonraki bulgular, Afrika'daki hominid soyunun daha da eski olduğunu tespit etmiştir. Swartkrans ve Sterkfontein gibi sitelerdeki son çalışmalar, aç leoparlara öğün olan birçok australopithecinenin korkunç akıbeti hakkında önemli bilgiler vermiştir (Brain, 1981).

EN ESKİ TAŞ ALETLER

Belirleyebildiğimiz ilk eserler, ilk insanlar tarafından kesme, yarma, deri yüzme için kullanılmanın yanı sıra kendi şartlarını değiştirmek için taş kullanmışlardır; böylece alet yapımında yaklaşık 4.000 yıl öncesine kadar giden temel hammadde olarak taş kullanımı başlamış oldu. Hominidler taştan başka maddelerden alet yaptılar mı? Muhtemelen. Birkaç on yıl önce Raymond Dart (1957), Güney Afrika *australopithecine*'lerinin kemik, diş ve boynuz kullandıkları fikrini, bu endüstriye pek kullanılmayan "Osteodontokeratic" adını vererek ortaya atmıştır. Dart'a göre hayvan iskelet parçaları, en eski sopa ve bıçak olarak kullanılmıştı. Ne yazık ki C. K. Brain'in (1981) sonraki araştırmaları Dart'ın alet olduğuna inandığı tüm kemik nesnelerin özellikle etoburlar ve çökelme sonrası güçler tarafından nasıl doğal olarak üretilebileceğini göstermiştir. Eğer taş aletlerin öncülleri olmuşsa bunların ağaçtan kestirme şekilde yapılmış basit aygıtlar ya da vurmak için kullanılan işlenmemiş taşlar olması daha muhtemel görünmektedir. Şempanzeler böyle basit aygıtları bariz şekilde kullanabilmektedirler, onun için *Homo* öncesi hominidlerin de kullanmaları muhtemeldir.

İlk kez yaklaşık 2,6 milyon yıl önce ortaya çıkan en eski taş aletler pek bir şeye benzememektedir. Gerçekten de bugün bahçenizden bir tane çıkarsanız bunun değiştirilip değiştirilmediğini muhtemelen anlamazsanız. En eski taş aletlerin teşhis edilmesi, arkeolojide ortam ve modelin öneminin açık bir örneğidir. Birkaç çentik yontulmuş bir taş parçası bulmak dikkat çekmezken, hepsi de tutarlı şekilde değiştirilmiş, birbirleriyle ve kırık kemikler gibi diğer kanıtlarla ilişkili olan benzer birçok nesne arkeolojik önem taşır. Daha çok alet böyle model ve ilişkilere göre tanındığı için, bunlar biçim ve yontulma modeline dayanan farklı tiplere bölünebilirler. Bu aletler işlerini görmeleri için hangi niteliklere sahip olmaları gerektiği hakkında açık bir fikir verdikleri için, tiplerin tanınması bunların insan faaliyetinin ürünleri olduğu gerçeğini perçinler. Son olarak, arkeologlar deneyim yoluyla bu taşların yontulmasının doğal etkilerle değil, insan eliyle üretilebilecek şekilde istikrarlı olduğunda kararlıdırlar.

Şekil 2.4 Gona, Habeşistan'da bulunan ve 2,5 milyon yıl öncesine tarihlenen keskin yontulmuş taş el baltası/maça (fotoğraf Rutgers Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden Profesör J. W. K. Harris'in izniyle).



İlk taş aletler, Doğu Afrika'daki birçok sitede bulunmuş ama büyük sayıda ilk kez Mary Leakey tarafından Olduvai Geçidi'nde toplanmış ve incelenmiştir. İncelemelerine göre Bayan Leakey ilk taş alet ana kategorilerini ve bunların zaman içerisindeki değişimlerini tanımlayabilmiş ve bu endüstri ya da alet yapım geleneğine "Oldowan" adını takmıştır. Oldowan endüstrisi, öncelikle yeni bir hammaddenin kesme ya da ezme kenarı oluşturacak şekilde yontulduğu "maça aletlerine" dayanmaktadır. Alet değiştirilmiş orijinal taş blok ya da "maça"dır ve yontulan kıymıklar genel olarak üretim sürecinin (kısıtlı şekilde kullanılmış olsalar da) yan ürünleridir. İnsanların hammadde bloğunu istenilen ürün maçadan çok kıymık olacak şekilde yontacak teknik incelik kazanmaları tarihöncesinin çok sonralarına kadar olmamıştır.

Oldowan maça aletlerinin çoğu, el baltası olarak kullanılmış görünmektedir ya da en azından biçimlerinin ima ettiği genel işlev budur. Yassı, yuvarlak bir taşın bazı durumlarda bir kenarının bir yüzünden kıymıklar "tek yüzlü" el baltası oluşacak şekilde yontulmuşken, diğerlerinde kıymıklar bir kenarın her iki yüzünden, "çift yüzlü" el baltası oluşacak şekilde yontulmuştur. Bitmiş aletler çap olarak aşağı yukarı tenis topundan biraz daha iri ama kesit olarak daha yassıdır.

Bazı Oldowan maça aletlerinin kazıma işlevini ima eden kıymıkları varken, diğerleri bir "çokgen" ya da "disk" oluşturacak şekilde birden

fazla kenardan yontulmuştur. Bu tartışma için bu aletler arasında varsayılan herhangi bir işlevsel farklılık, bunların keskin kenar oluşturmak üzere yontulmuş taş temel teması üzerindeki çeşitlilikleri temsil ettiği gerçeğinden daha az önemlidir. Birçok durumda maça aletlerin imalatı sırasında yontulan büyük kıymıklar da yontulmuş ya da başka değişiklik yapılmadan kullanılmıştır. Araştırmacılar arasında süregelen bir soru, iri maça aletlerin Oldowan endüstrisinin gerçekten ana ürünleri olup olmadığı ya da bunların deri yüzme ve et parçalamak için daha yararlı olan keskin kıymık üretiminde arızi olup olmadığıdır. Maça el baltaları ilk hominidin alet kutusundaki en önemli şey olsun ya da olmasın, her halükârda Oldowan endüstrisinin "imzası" şeklinde görülebilir.

Mary Leakey, Oldowan toplanmalarını büyük oranda el baltası, disk ve çokgen gibi iri maça aletleriyle temel Oldowan tipine ve daha fazla değiştirilen ve kullanılan "Gelişkin Oldowan"a ayırmıştır. Bu ayırımın büyük bir önemi olup olmadığı açık değildir ve sadece sitelerin işlevini, koleksiyonların boyutunu, özellikle de hammadde erişimini yansıtıyor olabilir. Klein (1989, s. 167), Oldowan aletlerinin yukarıdaki tartışmanın ima edebileceği gibi böyle düzgün kategorilere gireceği duygusuna kapılmamamız gerektiğini ve Toth (1985; ayrıca Schick ve Toth, 1993: s. 129), Oldowan aletlerinin şeklini esas olarak yapımcının kafasındaki açık bir bitmiş ürün modelinin değil, hammaddenin ilk biçiminin belirlediğini vurgulamıştır.

Olduvai ve Koobi Fora'da bu aletlerin hammaddesi, ırmakların içinde sürüklenerek yuvarlanmış lav ve volkanik kaya parçalarıyken, Habeşistan'ın Omo bölgesinde kuvars taşlar tercih edilen malzemeydi. Bilinçli bir hammadde seçimi olduğu ve her taştan ideal bir Oldowan el baltası ya da kıymığı olmayacağı bellidir; bazı durumlardaysa taş 10 kilometre kadar uzaktan sağlanmıştır.

Bu ilk aletler ne için kullanılmıştır? Schick ve Toth (1993, s. 183-5) aletlerin yapımcılarına sağlayabileceği olası birkaç avantajı listelemiştir:

1) Aslan ve leoparların iri köpek dişlerini taklit eden, böylece en iyi et için bu rakipleri yenen, taş kıymıkları ve el baltalarını kullanarak büyük karkasları parçalama yeteneği; bu yetenek, insanlar eti daha emniyetli sığınaklara taşıyabildikleri için daha da artmıştı.

2) Kesme ve ezme yeteneği ilik için kemikleri açmakta azı dişlerini taklit edebiliyordu.

3) Taş el baltaları ve kıymıklarla ezme ve kesme fındık ve meyvelerin açılmasını daha az yorucu hale getiriyordu.

4) Arkeolojik olarak bugüne kalmayan kazma sopaları gömülü yumru, kök ve böceklere erişim sağlıyordu.

5) Neredeyse her taş, kemik ya da sivriltilmiş sopa daha küçük rakipleri uzaklaştırma, daha büyüklerine karşıysa en azından dövüşme şansı veren kullanışlı bir silâh olarak hizmet edebiliyordu.

6) Ağaç kabuklarını soymak için kaldıraç ve kama olarak kullanılan aletler, yenebilir sakız ve böceklere erişim sağlayabiliyordu.

Schick ve Toth'un görüşüne göre, ilk aletlerin gerçek avantajı, ilk insanların ekolojik alanlarını bir primatın nispeten dar alanından aslan, sırtlan ve yaban domuzu gibi diğer birçok türün işgal ettiği alana genişletmesine izin vermesiydi.

Bu ilk aletlerin ne imal edilmeleri karmaşıktı ne de hızla inceltilmeye ihtiyaçları vardı. Aslında bunlar, özellikle de oldukça az bir kesme kenarı uzunluğu için büyük miktarda malzeme feda eden maça el baltaları, hammadde kullanımında oldukça müsrif kabul edilebilir. Yine de iş gördüler. Sonraki yaklaşık bir milyon sene, yaklaşık 1,6-1,4 milyon yıl öncesine kadar Afrika ve Asya'nın birçok kısımlarındaki ilk hominid yaşamının gereksinimleri için bunlar gayet yeterliydiler.

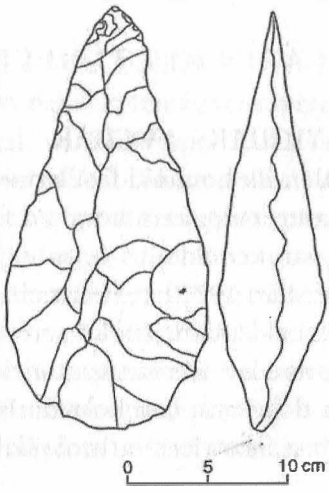
Yaklaşık 1,7-1,5 milyon yıl önce başlayan (buradaki ve bir önceki paragraftaki tarih aralıklarından görülebileceği gibi geçiş akıcıydı) Oldowan aletlerindeki teknolojik ilerleme, satır ve kıymıklardaki incelmelerle birlikte balta denilen daha büyük, çift yüzlü aletlerin gelişmesiyle meydana geldi. Baltaların imalatı, Oldowan el baltalarından çok daha fazla çaba ve taşın yontulma özellikleriyle ilgili daha fazla ustalık ve daha fazla anlayış gerektiriyordu. Karşılığı öncekinden daha fazla kesici kenar ve çalışma durumunda daha çok seçenek sağlayan uzamış, sivri bir aletti. Eğer kullanıcının bir şeyi ezmesi gerekiyorsa kör kalın uç kullanılırken parçalama, kesme ve delme için alet döndürülebiliyordu.

İlk ortaya çıkışlarından, muazzam bir zaman aralığı olan, yaklaşık 100.000 yıl öncesine kadar genel olarak, Kuzey Fransa'nın Somme Vadisi'ndeki on dokuzuncu yüzyıl başlarında tarihöncesinin taş aletleri olarak ilk tanındığı St-Acheul sitesi nedeniyle balta endüstrileri "Acheulian" olarak bilinmektedir (daha önceki tek tük balta buluntuları yıldırım çarpmasının fiziksel kalıntısı olan "yıldırım taşı" ya da "şimşek

taşı" diye açıklanmaktaydı). On dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl başı Avrupa merkezli arkeoloji dünyasında "Acheulian" ismi Avrupa, Afrika ve Uzak Doğu'daki benzer tüm el baltası endüstrileri için kullanılmıştır. Doğu Afrika'da 1,5 milyon yıl önceki bir Oldowan sonrası kuvarsit çift yüzlüden, Güney İngiltere'deki 200.000 yıl önce yapılmış bir çakmaktaşı baltasına, ilkinin mirası sonrakinde belli olmasına rağmen, epey uzun bir süre kullanılmıştır.

Oldowan'da olduğu gibi hammadde özellikleri Acheulian toplanmalarının niteliğini belirlemede büyük bir rol oynamıştır. Sahraaltı Afrika'nın kuvarsit ve volkanik kayaları, Avrupa çakmaktaşından farklı parçalanır. Acheulian'ın Oldowan'a göre önemli ilerlemesi, hammaddenin ilk küçültülmesindeydi. Oldowan alet yapımcıları kendilerini taş ve çakıllardan yapabildikleriyle sınırlamışlarken ilk Acheulian alet yapımcıları, balta ve satırlarının maçalarını şekillendirmek için aşınmış kayalardan iri parçalar koparmışlardır. Bu onların bazı kenarları zaten keskin, biçimleri nispeten tutarlı maçalara sahip olmalarını sağlamış ve nihai ürünün daha ince olmasına izin vermiştir. Bu ilâve adımın eklenmesi önemlidir, çünkü yapımcıların kafalarında bilinçli bir nihai ürün modeli olduğunu açıkça belirtmektedir. Ayrıca ana kayalarından iri parçaların koparılması büyük güç gerektirmekteydi (Schick ve Toth, 1993: s. 237).

Şekil 2.5 Kalambo Şelaleleri, Zambiya'dan bir Acheulian baltasının görünüm ve kesiti (Schick ve Toth, 1993, s. 241).



Acheulian balta endüstrileri Eski Dünya'nın batısında geniş şekilde dağılmıştır ama Hint yarımadasının doğusunda hiç yok gibidir. Asya'nın daha da doğusunda balta bulunmamıştır ve Oldowan yadigârı el baltaları baskın alet türüdür. Hallam Movius (1944) bu farkı eski insanların dünyasındaki büyük bir ayrım olarak görmüş ve literatürde bu ayrım "Movius Çizgisi" diye bilinir hale gelmiştir. Elli yıl geçince bu ayırım bulanıklaşmıştır çünkü artık Avrupa'da bilinen el baltası ve büyük kıymık endüstrileri mevcuttur; Çin ve Kore'de de baltaya benzeyen aletler olan bazı şaşırtıcı siteler ortaya çıkmıştır. Kabaca bambunun dağılımıyla çakıştığı için, bu harika bıçak ve mızrak yapım malzemesiyle taş aletler yalnızca kaba parçalama işleri için gerekliydi şeklinde hipotez ileri sürülmüştür. Hammaddelerdeki farklılıklar da bu keşfi açıklayabilir.

İlk taş aletler incelemesinden çıkarılacak dersler, bunlar insanın uyum sahasının olağanüstü genişlemesine izin verirken, böylece *Homo Erectus*'un Eski Dünya'nın her tarafına dağılması hadisesini mümkün kılarken, insanların ihtiyacı olduğundan daha hızlı gelişmedikleridir. Oldowan endüstrileri bir milyon yıl sürmüştür; Acheulian endüstrileriyse biraz daha uzun sürmüştür. En eski taş aletler yerinde yapılıyorlardı ve genellikle erişim içerisindeki işi halledebilecek en keskin kıymık tercih edilen aletti. Acheulian'ın gelmesiyle bugün mühendisliği nitelendiren iki kilit sözcük olan tasarım ve sürecin ilk pırıltılarını görüyoruz. Birçok bakımdan Acheulian baltalarının yalnızca aceleyle farklı hale getirilmiş hammadde parçaları olmak yerine ilkel anlamda mühendislikten geçirilmiş olduğu söylenebilir.

EN ESKİ İNSANLARIN KÜLTÜRLERİ

LEŞÇİLİK - TOPLAYICILIK - AVCILIK

Yıllar boyunca taş aletler, ilk hominid fosillerine atfedilen tek gerçek "kültür" kanıtıydı. Paleantropologların hominid fosillerine ve taş aletlere eşlik eden fosil hayvan kemiklerini ve kalıntıların yatay modellemesini incelemeye başlamaları 1970'lere kadar olmamıştır. Bu kalıntılar arasındaki anlam ilişkileri aldatıcıdır çünkü son iki milyon yılda Yarık Vadisi'nin faal jeolojik ortamları içerisinde nesnelerin su ve diğer vasıtalar sayesinde ortalıkta dolaşması çok kolaydı. Birkaç inceleme kesin olarak bu çökelme sonrası faktörlerin arkeolojik kalıntıların modelle-

mesi üzerindeki etkisinin ölçülmesine yönlendirilmiştir (örn. Behrensmeyer ve Hill, 1980; Nash ve Petraglia, 1987).

1970'lere kadar hâkim varsayım ilk hominidlerin avcı, savanın otçulları arasında serbest kalmış soğukkanlı, etkili katil maymunlar olduklarıydı. Avcılık modern insanlar için oldukça tanıdık bir kavramdı; o yüzden de "Avcı Adam" geriye doğru, iki milyon yıl bile uzatılması özellikle zor olmayan bir modeldi. İlk insanlar, daha sonraki tarihöncesi, hatta bugünkü nesillerinin birçoğu gibi "avcı-toplayıcıydı." Avın başarıyla izlenmesi ve öldürülmesinin planlanıp icra edilmesi için gereken kavrayış becerileri, insanlığın temel özellikleri olarak görülüyordu.

Hayvan kalıntılarının ve hominid sitelerinin son 25 yılda incelenmesi, avcılık hipotezine şüphe düşürmüş ve böylece ilk insanları tabiata kahramanca egemenlik ölçeğinde bir iki basamak indirmiştir. İlk hominidlerin etin tümünü değilse bile çoğunu doğal olarak ölmüş ya da aslan ve leopar gibi büyük etçiller tarafından öldürülmüş savan hayvanlarının leşlerini yiyerek elde ettiklerine geniş ölçüde inanılması, bazı okuyucuları şok edebilir. İlk insanın leş yağmacılığı derecesi ve bu uygulamanın esas geçim vasıtası olarak sürdüğü tarihöncesi zamanın uzunluğu, paleontologlar arasında önemli tartışma konularıdır.

Yine de leş yağmacılığı hipotezini anlamak için ilk hominid sitelerine olan analitik yaklaşımları da anlamak gereklidir. Kalıcı yapılar ve atık bertaraf etme biçimlerinin neden olduğu uzun vadeli yerleşim kanıtından yoksun oldukları için bunlara bu kez "konaklama sitesi" diyemeyiz. Bunlar daha çok, kısa insan faaliyeti mekânları ya da iyi yerlere, özellikle akarsu kıyılarına tekrar eden ziyaret izlerinin kayıtları şeklinde görünmektedir.

İlk eski hominid arkeolojisi incelemeleri, (fosil ve taş aletlerin analizinin tersine) kalıntıları daha sonraki avcı-toplayıcı yaşam tarzının daha basit uyarlaması olarak yorumlamıştır. Daha büyük ve daha karmaşık kemik ve alet birikimlerine "konaklama sitesi" denmek yerine orada yiyen, uyuyan, toplumsal gruplarının diğer üyeleriyle buluşan hominidler tarafından bir süreliğine işgal edilen "yuva üsleri" şeklinde yorumlanmıştır. İlk insanın toplumsal yaşamı, yiyeceklerin taşınıp paylaşıldığı bu mekânların etrafında örgütlenmişti. Diğer siteler kasaplık mekânları, gizlenme yerleri ve alet yapım mahalleri olarak görülmüştür. Glynn Isaac (1937-85) ilk hominidlerin nasıl yaşadığını anlamak için bulunulan ilk teşebbüslerden birini temsil eden "yuva üssü" modeliyle en yakından

özdeşleşendir (Isaac, 1978). Isaac sonunda (1981) bu modeli bir adım ilerletmiş ve yuva üslerinin erkeklerin çocuk yetiştirme sorumluluklarına odaklanan dişilere tedarik sağladığı cinsel bir iş bölümünü yansıttığını iddia etmiştir. Bu modelin anlamı, ilk hominidlerin insan olmayan primat akrabalardan çok, halen var olan avcı-toplayıcılara benzeyen toprak kullanımına ve toplumsal davranışa giriştikleriydi.

Olduvai'deki Yatak I, özellikle de FLK ve DK siteleri, Isaac'ın yuva üssü modeli formülünde göze çarpacak şekilde tasvir edilenler arasındaydı. Bir barınağı ya da rüzgâr kesicisini çağrıştıran taş dairesiyle DK yuva üssünün doğal bir temsilcisi olarak görülürken, FLK sitesindeki birkaç yer kasaplık mahallerine benzemektedir. Örneğin FLK Kuzey-6, esas olarak taş aletlerin eşlik ettiği bir filin kalıntılarından oluşmuştur. Doğal sonuç olarak, bunların ilk hominid avcıların davranış olarak kendilerini primat atalarından ayıran açık biçimde belirlenmiş faaliyetlerde bulundukları yerler olduğuydu.

Aynı zamanlarda Lewis Binford (1981, 1987), insanın hayvan karkasını parçalamasının ve kullanmasının arkeolojik kayıtta nasıl farklı işaretler oluşturduğunu incelemekteydi. Gözünü ilk Afrika hominid sitelerine, özellikle de Olduvai'ye çevirip, bunların hayvan kemiği toplamalarını aslan ve sırtlan gibi Afrika yırtıcılarının ürettikleriyle kıyaslayınca ikisi arasında bir fark görmemiştir. Hem hominid siteleri hem de yırtıcı siteleri temelde et olarak faydası az olan kemiklerden oluşmaktaydı ve hominid sitelerindeki üzerlerinde değişim izleri olan kemikler en fazla ilik içerenlerdi. Binford ilk hominidlerin aktif şekilde avlanıp üs kamplarına et getirmediklerini, onun yerine yırtıcıların ayıklamış olduğu karkaslardaki et parçalarını ve iliği yedikleri neticesine vardı. Onun görüşüne göre ilk hominid faaliyet izleri taşıyan siteler, leş yenen yerler ya da tekrarlanan leş yeme fırsatlarının olduğu yerlerdi. Binford'un etçillerin insafındaki hominid leş yağmacılığı modeli Isaac'in konumuyla kesin şekilde zıttı.

Bu tartışma için önemli olan, Olduvai sitelerindeki hayvan kemiği toplanmalarının durumu ve bileşkesiydi, sonraki incelemeler de bunlar üzerine yoğunlaşmıştır. Ana soru hayvan kemiklerinin oraya nasıl geldiğidir. Bütün-parça temsili analizlerine göre Henry Bunn ve Ellen Kroll (1986), FLK'nin ne öldürme ne de kasaplık mahalli olduğu sonucuna vardılar. Bunun ilk hominidlerin karkas parçalarını başka bir yerden ya kendi öldürdükleri hayvanlardan ya da leşini yedikleri karkas-

lardan getirdikleri bir yer olduğunu iddia ettiler. FLK Zinj'de bulunan hayvan kemiklerindeki kesik ve kırıklar, hominidlerin taş aletler kullanarak hayvanları yüzüp parçaladıklarını, ayrıca içindeki iliğe ulaşmak için kemikleri kırdıklarını belirtmektedir. Bunn ve Kroll ilk hominidlerin ya avcılıkta iyi ya da ölmüş otçul karkaslarına rakiplerinden önce erişebilen baskın leş yağmacıları olduklarını öne sürdüler. Diğer araştırmacılar ilk hominidlerin ya açıkça ve sadece leş yağmacısı olduklarını (Shipman, 1986) ya da verilerin hominid leş yağmacılığı ve kasaplıkla anatomik unsurların etoburlar tarafından seçilerek alınması arasındaki karmaşık etkileşimi yansıttığını (Blumenschine ve Marean, 1993) öne sürerek itiraz etmişlerdir. Hayvan kemikleri bu sitelere her nasıl gelmişse bunların hominid faaliyet mahalleri olduğu açıktır. Bazıları, sitede yontulduklarını belirtecek şekilde birbirine uydurulabilen birçok taş yapıt bunlarla ilişkiliydi. Taşların birçoğu, açıkça bilinçli insan davranışı sonucu olarak birkaç kilometre uzaktan getirilmişti.

Şimdi biz bu sitelerin yapısını nasıl yorumlayabiliriz? Isaac'in modeli Kathy Schick (1987; Schick ve Toth, 1993) tarafından bunların ilk hominidlerin bir leş yağmacılığı, avcılık ve toplayıcılık olayından sonra onardıkları - emniyetli, barınaklı ve merkezi olmakla - tercih edilen mahaller olduğu öne sürülerek güncellenmiş ve değiştirilmişti. Richard Potts'un görüşünce (1988) bu sitelerde bulunan taş birikimleri, araziden toplanıp saklanmıştı. Yağmalanmış hayvan karkası parçaları bu mahallere getirildiklerinde, bunları parçalamak için alelacele taş aletler yapıyorlardı. Lisa Rose ve Fiona Marshall (1996) bu siteleri açıklamak için "kaynak savunması modeli" adını verdikleri şeyi öne sürmüşlerdir. Et için etçillerle rekabet ortamı içerisinde ilk hominidler avlanmış ya da yağmalanmış hayvan karkaslarını su, meyve ağacı ve uyuma koşulları gibi taşınmaz kaynaklara sahip odak mahallere taşımışlardır. Bu tür kuşatma koşulları yiyecek paylaşımı gibi ilk insan sosyalleşmesini teşvik etmiş olmalıdır. Diğerleri leş yağmalama modelini daha da geliştirmişlerdir. Robert Blumenschine ve meslektaşları ilk hominidlerin hastalıktan ya da boğularak ölen hayvanlar kadar akarsu boyu ağaçlarında büyük kedilerin kurbanlarını da yağmalamakta özellikle başarılı olmuş olabileceklerini öne sürmüşlerdir (Blumenschine ve Cavalli, 1992). Onlara göre siteler, emniyet ve gizlenme için muhtemelen tırmanılabilir ağaçları olan sığınaklardı.

Yine de ilk hominid arkeoloji sitelerinin Kung San gibi modern avcı-

toplayıcılarda gözlemlenen türden kamp siteleri olmadığından makul şekilde emin olabiliriz. Olduvai'deki DK sitesinde dört metre çapında bir taş yığınının, bu yorum soruya açık da olsa bir kulübe ya da rüzgâr kesicisinin kalıntıları olduğu iddia edilmiştir (Leakey, 1971). Bu taşların barınak olarak tanımlanması, bunların bugün Güney Afrika'daki ot kulübelerini destekleyen taş dairelere olan benzerliklerine dayanmaktadır. Oysa Richard Potts (1988, s. 257-8) bu yorumdaki problemlere işaret etmiştir. O, daireyi oluşturan bazalt taşların kaya yatağını delip parçalayan ağaç köklerinin faaliyetini temsil edebileceğini belirtmektedir ve bariz insan faaliyeti kanıtı olmadığında, böyle bir tafonomik* açıklama eşit inanırlığa sahiptir. Potts ayrıca, daha sonraki barınak belirtileri yaklaşık 1,5 milyon yıl sonra Güney Fransa'daki Terra Amata'ya kadar görünmeyen (hatta bunlar bile problemlidir) arkeolojik kayıtlarda DK taş dairesinin yegâneliğine işaret etmektedir. Barınak inşa etmenin o zamanlar Olduvai'de ya da başka yerlerde hominid davranışın bir parçası olmadığı sonucuna varmaktadır.

HOMO ERECTUS AVRUPAYI KOLONİLEŞTİRİYOR

1960 ve 1970'lerdeki araştırmaların sonucunda *Homo* türünün Afrika'da sağlam şekilde oluşmuş kökenleriyle insanların Afrika dışına, Avrasya'ya ve Güneydoğu Asya adalarına ne zaman dağıldıkları hakkında önemli bir soru doğmuştur? "Pekin Adamı" ve "Java Adamı", Birinci Dünya Savaşı öncesinden beri bilinmekteydi. Keşif zamanında elde bu örnekler için bir kesin tarih koyma yöntemi olmamasına rağmen bunlar *Homo Erectus*'un Doğu ve Güney Afrika'dan çok uzak noktalara ulaşmış olduğunu açıkça tespit etmişlerdir. Avrupa ve Orta Doğu'daki "Ubeidia ve Terra Amata" gibi siteler, *H. erectus* ile ilişkili balta endüstrilerinin daima var olmasının yanı sıra arkaik hominidlerin Afrika anavatanlarının ötesine geniş şekilde dağılımını ifade ediyordu.

Bu toplu çıkış ne zaman olmuştur? Son yirmi yıldaki sıradan bilgelik bunu nispeten yakın bir tarihe, genel olarak 1,1 milyon ila 700.000 yıl öncesine yerleştirmiştir (örn. Klein, 1989, s. 204). Böyle bir görüş en güvenilir şekilde tarihlenmiş sitelerin, en eskisinin 700.000 yıldan daha genç olduğu Avrupa'da olduğu gerçeğiyle tutarlıydı. Avrasya hominid dizisinin kaçınılmaz geriye gidişi için bir sürenin eklenmesi, 1,25

* Organizmaların fosilleşme koşul ve süreçleri (taphonomy) - ç.n.

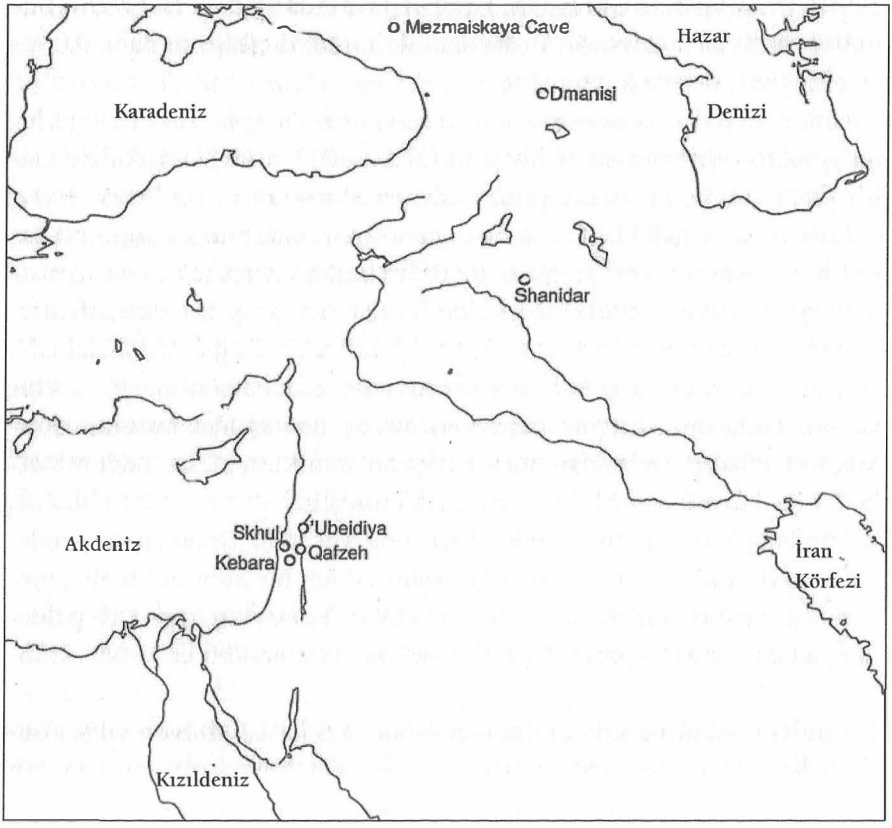
milyon yılı yaklaşık 1994'e kadar oldukça emniyetli bir tahmin haline getirmişti (Dean ve Delson'u belirttiği gibi 1995, s. 472). Öte yandan 1990'ların ortasında Gürcistan, İsrail ve Java Adası'ndaki *H. Erectus* buluntularının tarihlenmesi, Afrika'dan ilk hominid çıkışının daha da önce olduğunu ortaya koymuştur.

Afrika ile Avrasya arasında köprü oluşturduğu için, Yakın Doğu bu tartışma bakımından kritik bir yerdir. Ubeidia, Ürdün Vadisi'ndeki Galile Gölü'nün üç kilometre güneyinde yer almaktadır (Bar-Yosef, 1994: s. 228) ve karmaşık bir tabakalaşmaya sahiptir. Bazı parçalı hominid kalıntıları bulunmuş ama Doğu Akdeniz?in başka yerlerine *H. erectus*'a atfedilmiş kemikler bulunduğu halde bunlar herhangi bir türe atfedilememiştir (Bar-Yosef, 1994: s. 254). Ubeidiya'da Doğu Afrika'daki *H. erectus* yapımı maça-el baltası endüstrisine ve daha sonraki *H. erectus* yapımı balta endüstrisine benzeyen birkaç tip taş alet bulunmuştur. Maça-el baltaları ve bunlara ilişkin hayvan kemikleri birkaç çeşit metotla 1,4 ila 1,2 milyon yıl öncesine tarihlenmiştir.

Gürcistan'daki, Tiflis'in güneybatısında yer alan Dmanisi sitesinde, 1991 sonlarında H. *erectus* olduğu teşhis edilen bir hominidin alt çenesi bulunmuştur (Gabunia ve Vekua, 1995). Potasyum argon ve paleomagnetism dâhil bağımsız üç tarihlendirme yöntemi bu çenenin, onunla ilişkili hayvan kemiklerinin ve Oldowan benzeri taş aletlerin yaşını, 1,4 milyon yıl olması da muhtemelse bile, 1,8 ila 1,6 milyon yıl şeklinde belirlemiştir. Bu tarihlendirme Dmanisi buluntusunu, en azından şimdilik, ilk hominidlerin Afrika dışındaki güvenle tarihlendirilmiş en eski izi olduğunu tespit etmiştir.

Bu kitabın her yerinde göreceğimiz gibi arkeolojideki yeni keşifler, dönüm noktası olay ve süreçlerin tarihlenmesini giderek daha da eskiye doğru götürmek" eğilimindedir. Java Adası'ndaki Modjokerto ve Sangiran'daki *H. erectus*'ların yüksek hassasiyetli argon-argon tarihleri, Gürcistan'dakinin tarihinden de eski olduğu bildirildiğinde Dmanisi buluntuları daha yeni rapor edilmişti. Modjokerto'daki bir bebek kafatası tepesi 1,81 milyon yıl tarihini vermişken Sangrian'daki iki fosil, 1,66 milyon yıla tarihlenmişti (Swiher ve diğerleri, 1994). Java Adası'na ulaşmak için bu hominidlerin Asya'nın çoğu geçmeleri, böylece Dmanisi tarihlendirmesini doğrulamaları gerekiyordu. Daha sonra, Çin'deki Longuppo'daki hominid diş ve çene parçaları birkaç metotla 1,96 ila 1,78 milyon yıl öncesine tarihlendirilmiştir (Larick ve Ciochon, 1996: s. 543).

Şekil 2.6 Bu bölümde bahsedilen ana *Homo erectus* ve Neanderthal sitelerini gösteren Yakın Doğu haritası.



Böylece *H. Erectus*, Afrika'dan 2 milyon yıl kadar önce kuzeydoğu yoluyla kuzeye ilerlemiş ve sola Avrupa'ya doğru değil, sağa Asya'ya doğru dönmüş görünmektedir. Afrika'yı neden terk ettiler? Larick ve Ciochon (1996, s. 551) serin ve kurak iklim koşullarının, onları farklı tür ortamlara uyum sağlama yeteneklerinin daha az engelli olan arazilerdeki diğer türlere galip gelmelerini sağladığı kuzeye doğru çektiğini öne sürdüler. *H. erectus* bu şekilde birkaç yüz bin, belki de daha az yılda Afrika'dan Doğu Asya'ya varabilirdi. Bu arada Güney Avrupa'nın daha çetin arazisi daha incelikli toprak kullanım yöntemleri ve balta gibi aletlerin gelişimini gerektirmiş olabilir.

H. Erectus'un Afrika'dan yayılması tek bir olay değildi ama kesinlikle birçok çıkışın hatta bazı dönüşlerin sonucuydu. Yine de bu yayılmanın ilk tarihinin tanınması, arkeolojideki, neden Hindistan'ın batısında

yaklaşık bir milyon yıl öncesinden itibaren baltalar egemen alet tipiyken, Doğu Asya'daki ilk taş alet toplanmalarının yalnızca maça-el baltalarıyla nitelendiği şeklindeki sürekli bir soruyu çözmüştür. Eğer *Homo erectus* halkları Ubeidiya ve Dmanisi'deki ilk katmanların ortaya koyduğu gibi, baltaların gelişiminden önce Afrika'dan çıkmışlarsa o zaman bu Doğu Asya hominidlerinin atalarının Olduvai, Koobi, Fora ve Omo'dan taşımış oldukları maça-el baltası geleneğini sürdürdükleri içindi (Schick ve Dong, 1993).

Öyleyse *H. erectus* Avrupa'ya ne zaman varmıştır? Bu, kayda değer bir tartışma konusudur ve "tephrofact'ların," insan işine benzeyen biçimler üreten volkanik süreçlerin parçaladığı taşların (Raynal, Magoga ve Bindon, 1995) ve başka sözde yapıtların varlığıyla daha da karmaşıklaşmıştır. Mevcut fikir birliği Avrupa'nın çoğunda ilk güvenilir hominid faaliyet izlerinin yaklaşık 500.000 yıl yaşında olduğu şeklindedir (Roebroeks ve van Kolfschotten, 1995: s. 297). Ondan önce tartışmalı, ilkel görünümlü küçük taş toplanmaları olup, insan kalıntısı yoktur ve tüm buluntular bozulmuş ortamlardan toplanmıştır. Yaklaşık 500.000 yıl öncesinden itibaren yontma mahallerinde birçok parçanın birbirine uydurulabildiği geniş alet ve kıymık toplanmaları mevcuttur. Bunlar bozulmamış açık şekilde birinci dereceden ortamlardır. Baltalar dâhil, tartışmasız alet endüstrileri teşhis edilebilir. Son olarak bu tarihten sonra birçok sitede insan kalıntıları görülmektedir. Son zamanlarda İspanya'daki Atapuerca'da keşfedilmiş fosiller ve taş aletler eğer ilk tarihlendirmeleri onaylanırsa, bu tarihi yaklaşık 780.000 yıl öncesine ittirebilir (Carbonell ve diğerleri, 1995; Bermúdez de Castro ve diğerleri, 1997). Bir olasılık Afrika ve Yakın Doğu'dan hominidlerin 500.000 yıl öncesinden evvel, daha kıtanın orta ve kuzey kısımlarına yerleşme girişiminde bulunmadan, Avrupa'nın Akdeniz çeperine aralıklı olarak girdikleridir (Dennell ve Roebroeks, 1996).

500.000 yıl kadar önce ya da hemen sonrasında hominidler, Boxgrove'daki bir kaval kemiğinin onayladığı gibi, Britanya adalarına ulaşmışlardı (Roberts, Gamble ve Bridgland, 1995). Bu, Eski Dünya'nın çoğunun ilk iskânını tamamlamıştır. Kalan yerlere yavaş yavaş girilmiştir. Sibirya'daki Lena Nehri üzerindeki Yakutsk'un 120 kilometre güneyinde yer alan Diring Yuriak'taki buluntular 366.000 ila 268.000 yıl öncesine tarihlenen bir işgal yüzeyi üzerindedir (Waters, Forman ve Pierson, 1997). Deniz sorunu Avustralya'nın kolonileştirilmesini *Homo erectus*

zamanının sonrasına kadar engellemiştir ki bu bir sonraki bölümde yoğun şekilde tartışılacak bir sorundur.

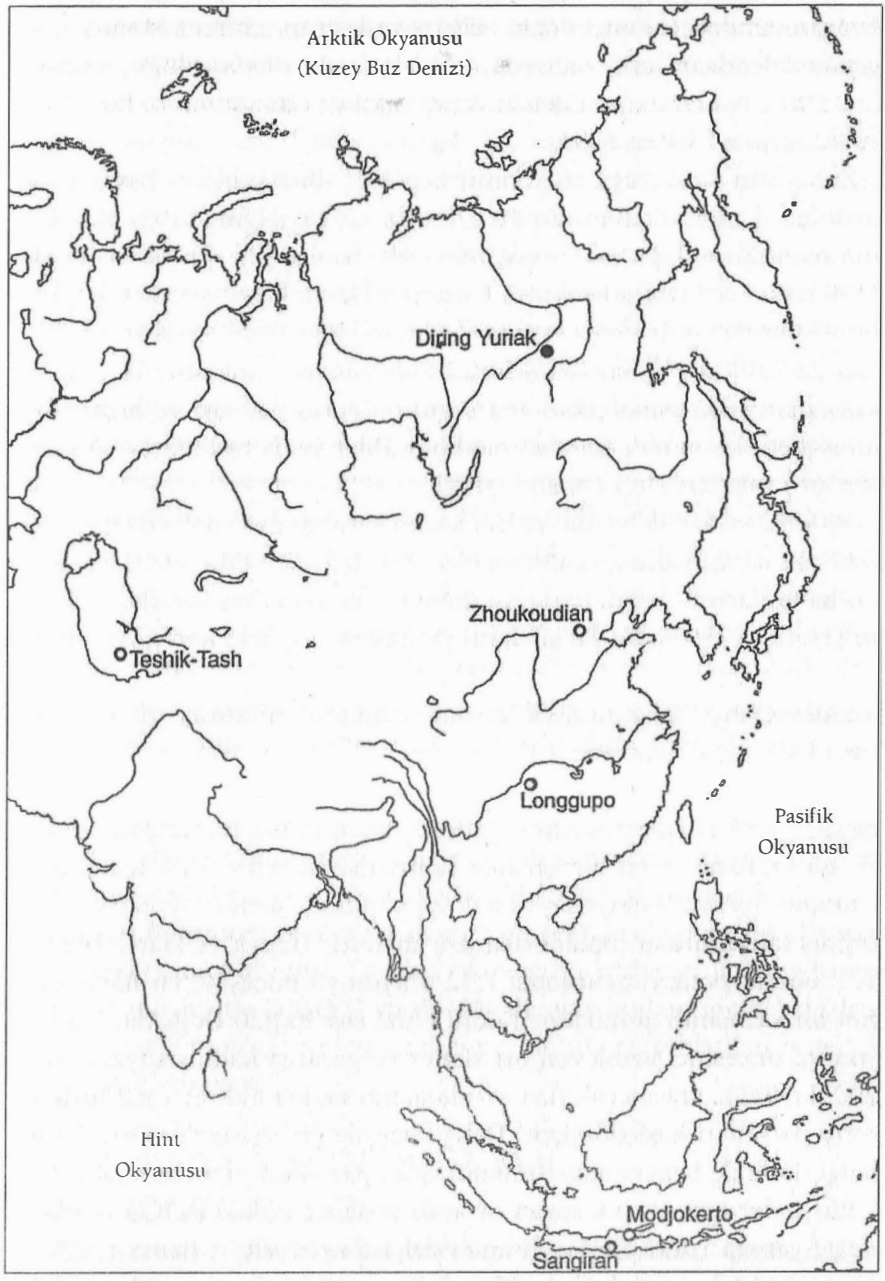
ATEŞİN KONTROL EDİLMESİ VE YAKILMASI

Ateşin kontrol edilmesi ve yakılması yeteneği insanlık işaretlerinden birisidir. Popüler birçok ilk insan tasavvurunda ateş yakılmasının keşfi, toplumu dönüştüren çok önemli bir olay olarak ele alınmıştır. Oysa ilk ateş kullanımı kanıtları muğlâktır ve bunun ilk kesin arkeolojik izleri, muhtemelen eski insanlar tarafından keşfediliş tarihinden çok daha yenidir.

Şimdiye kadar çoğu arkeolog ve paleontoloğun bir ölçüde fikir birliği içinde olduğu hususla, yani Çin'in Hebei ilindeki Zukodyen (eski edebiyatta "Çu-Kou-Tiyen" şeklinde yazılan) 1. Mahal'deki 460.000 yıl kadar eskiden ateş ve *Homo erectus*'un aynı yerde ve açık şekilde aynı zamanda olduklarının kanıtıyla başlayalım. 1930'lardaki kazılar, özellikle 10. tabakada mağara içinde uzun süreler yakılmış ateşlerin sonucu olduğu düşünülen koyulaşmış ve renksizleşmiş hayvan kemikleri ve toprak ortaya çıkarmıştı. 1980'lerde bu kanıt sorgulandı (Binford ve Ho 1985; Binford ve Stone, 1986) ve yakılmış olduğu düşünülen hayvan kemiklerinin birçoğu, bariz şekilde manganez lekeliydiler. Kül ihtiva ettiği düşünülen mağara çökeltilerinin son analizleri bunların, kemiklerden bazıları gerçekten yanmış olsa da 10. tabakada odun külü varlığının kanıtı olmadığını ortaya çıkarmıştır. Zukodyen mağarasında açıkça *in situ* [yerinde] yakma kanıtı bulunmamaktadır, bu nedenle insanlarla yanık birkaç kemik arasındaki bağlantı şu an için çok zayıftır.

Yaklaşık 400.000 yıl öncesinden itibaren insanlarla ateş arasındaki ilişki giderek güçlenmiştir. Bir düzineden fazla Avrupa sitesinde 100.000 yıl önce bir tür yanmanın kanıtları mevcuttur. Bunlar İspanya'da Torralba ve Ambrona, Macaristan'da Vértesszöllös, İngiltere'de Swanscombe ve Hoxne ve Fransa'daki birkaç sitededir. 1966'da Henry de Lumley tarafından kazılan Terra Amata'da, kazıcı tarafından geçici çalı çırpı barınaklar şeklinde yorumlanan yapıların içerisinde ocak olarak yorumlanan şeyler bulunmuştur. Bu barınakların kanıtları sorgulanmıştır (örn. Gamble, 1994a: s. 138) fakat insan faaliyetiyle ateş arasındaki ilişkinin kanıtı makul şekilde açıktır. Terra Amata'nın en eski tarihlendirmesi yaklaşık 380.000 yıl öncesidir fakat yanık çakmaktaşının doğrudan tarihlenmesi 230.000 yıl önce tarihini vermiştir (Wintle

Şekil 2.7 Bu bölümde bahsedilen ana *Homo erectus* ve Neanderthal sitelerini gösteren Doğu Asya haritası.



ve Aiken, 1977). Vértesszöllös'te çökeltiler içinde çeşitli uranyum serisi yöntemleriyle 370.000 ila 185.000 yıl öncesine tarihlenen kapsamlı bir yanma kanıtı mevcuttur. Brittany'nin güney kıyısındaki Menez-Drégan denilen çökmüş deniz mağarasında Jean-Laurent Monnier, diğer tarihlendirmelerin daha da eski bir tarihi öne sürdüğü, yaklaşık 380.000 yıl öncesine tarihlenen yanık çakıl ve odun kömürü birikimleri bulmuştur (Balter, 1995).

Zukodyen ve Avrupa sitelerinin hepsi de ilk insanların hayatta kalmak için kendi vücutlarının ötesinde bir ısı kaynağına sahip olmalarının mantıklı olduğu kuzey enlemlerindedir. Gamble'nin belirttiği gibi (1994a, s. 140) ateşin kontrolü, insanların kışın kıt aylarında onlara rakip etoburlara göre doğal avantaj sağlayan yağmaladıkları donmuş hayvan karkaslarını kullanabilmelerini temin etmiş olmalıdır. Yine de arkeologların karşısına çıkan ana soru, bunların bakılan ve beşeri toplumsal etkileşimin odağı olan hakiki ocaklar ya da rastlantısal kontrolsüz ateş vakaları olup olmadıklarıdır.

400.000 yıldan daha öncesi için ateşin kanıtlanması daha da tartışmalıdır. Birkaç Çin sitesi, tarihlenmeleri çok değişken olsa bile *Homo erectus* kalıntılarıyla ilişkili bazı odunkömürü ve yanık taş kanıtları vermiştir (James, 1989: s. 6). Bu sitelerin yüksek paraleldeki konumları ateşin insanların kış aylarında hayatta kalmaları için gerekli olmuş olmasını muhtemel kılar fakat insan kontrolü ve bunun toplumsal anlamları sorusu halâ çözülmemiştir.

Avrasya dışında, erken Pleistosen ateş kullanımı Doğu Afrika'daki birkaç sitede iddia edilmiştir (Clark ve Haris, 1985). Bunlardan belki de en iyi bilineni ve en tartışmalısı Kenya'da, Baringo Gölü kıyısındaki Chesowanja'dır. Kanıt, esas olarak taş yapıtlar, işlenmemiş taşlar ve 51 pişmiş kil yumrusu toplanmasından ibarettir (Clark ve Haris 1985: s. 10). Bunlar potasyum argonla 1,42 milyon yıl öncesine tarihlenen bazalt bir katmanın altındadır. Koobi Fora, site FxJj20 Doğu'da, 1,5 milyon yıl öncesine tarihlenen taş aletler ve yontma kalıntılarıyla ilişkili, 200 ila 400°C arası sıcaklıkta fırınlamanın neden olduğu kızıl/turuncu tortu parselleri keşfedilmiştir. Daha kuzeyde Habeşistan'ın Orta Awash bölgesinde de benzer ateş-fırınlanmış kil parselleri raporlanmıştır.

Bu siteler açık tropik savan ortamlı yerlerde oldukları için bunların doğal yangın izleri olması ihtimali daha da yüksektir. James (1989, s. 4), muhtemelen taş aletlerle yanık kil arasındaki ilişkiyi rastlantısal kı-

lacak şekilde, arkeolojik kalıntı olmayan yerlerde de böyle yanık birikimleri bulunduğuna işaret etmektedir. Yanık kemik ya da kurulu ocak yokluğunda bu yanık parsellerin en cimri açıklaması, çalı yangınları gibi doğal nedenlerde yatmaktadır. Yine de ateşin ilk *Homo*, hatta sonraki australopithecine'ler tarafından korunması olanağı inkâr edilmemelidir. Güney Afrika'daki Swartkrans Mağarası, Üye 3'teki 1,5 ila 1 milyon yıl öncesine tarihlenen yaklaşık 270 yanık kemik (Brain ve Sillen, 1988; Brain, 1993; Brain, 1995: s. 453) hiçbir ocak delili bulunmadığı halde, ateşin bu eski tarihte bilindiği meraklı ihtimalini vermektedir. (Daha önceki bir çökeltide *Homo* kalıntıları olduğu halde) Üye 3'te yalnızca *A. robustus* fosilleri bulunmuştur; yanık kemiklerden en az bir tanesi de bir *australopithecine*'ye aitti. Bir olasılık elde edilen ateşin bu hominidlerle beslenen leoparları uzak tutmak için kullanılmasıdır.

Afrika'daki, özellikle de kıtanın güney kısmındaki sonraki siteler çok daha kesin yanma kanıtları sağlamıştır. Kalambo Şelaleleri'nde Acheulian baltaları da bulunan suyla dolu tortulardan kömürleşmiş kütükler çıkarılmıştır (Clark, 1969; Clark ve Haris, 1985). Önceden oldukça yeni olduklarına inanılan bu tortular artık yaklaşık 200.000 yıl öncesine tarihlenmiştir. Transvaal'daki Ocaklar Mağarası'nda 200.000 yıl kadar önce insan ateşleri yarasa gübrelerini muazzam bir yanık çökelti oluşturacak şekilde tutuşturmuş görünmektedir. Avrasya'daki gibi, Afrika'da insanın ateşi ilk kullanma, kontrol etme ve yakma kanıtları Orta Pleistosen'in sonlarına doğru ortaya çıkmaktadır.

Bunlar yazılırken *Homo erectus*'un ateşi kontrol edip yaktığına dair ancak zayıf kanıtlar mevcuttur. Oysa arkeologların hiçbir teknolojik gelişmenin "ilk" örneğini tespit etmeyi asla umamayacaklarının akılda tutulması önemlidir; onun için Zukodyen'dekilerden önce, arkeolojik izleri henüz bulunmayan insanların ateşi bir şekilde ele geçirip kullanmış olabilmeleri mümkündür. Sıradan okuyucuya nispeten kolay görünse bile, 1,5 milyon ila 500.000 yıl önceki ilk ateş kullanımının belgelenmesinin paleontologların karşılaştığı en müthiş zorluklardan birisi olduğu kanıtlanmıştır.

AVRUPA VE YAKIN DOĞU'DA *NEANDERTHAL*LER

Neanderthaller, hep kötü bir şöhrete sahip olmuşlardır. Onların iskelet kalıntılarının insanın *H. erectus*'tan anatomik olarak modern insan-

lara doğru düzgün ilerleyişi şeklindeki biyokültürel gelişimini görme teşebbüslerini hüsrana uğratmaya başlamasından itibaren, kalın kafataslı ve kalın kafalı Buzul Çağı hayvanileri şeklindeki kimliklerinden kurtulamamışlardır. Yine de *Neanderthal*ler (ya da bazen yazıldığı gibi *Neandertal*'ler) Avrupa ve Yakın Doğuyu yaklaşık 100.000 (belki de 230.000) ila 30.000 yıl öncesine kadar dolduran kayda değer insanlardı. Orta ve Geç Pleistosen'in soğuk dünyasında yaşıyorlardı ve arkeolojik kalıntıları neredeyse yalnızca, belki de tesadüfen korunmuş olarak, mağaralardan biliniyordu. Böylece Neanderthaller bize karikatürlerdeki mağara insanlarını sunmaktadır. Oysa son zamanlarda onlar, en son çeşidini temsil ettikleri arkaik insanlardan, kendi yerlerine geçen anatomik bakımdan modern insanlara geçişle ilgili ciddi ve sık sık kutuplara ayrılan bilimsel bir tartışma oluşturmuşlardır. İnsanın biyokültürel evriminde bariz bir aşamayı belirtmek yerine Neanderthaller, artık "son dönem arkaik" insanların ayrı bir bölgesel grubu olarak kabul edilmektedirler.

Neanderthal dünyası batıda Cebelitarık'tan doğuda Özbekistan'a ve kuzeyde Würm buz tabakalarının alt sınırından Akdeniz kıyısına kadar Avrasya'nın geniş bir kısmına yayılmıştı. Bu sınırların üçü kesindir: Atlantik, buz sınırı ve Akdeniz. Belirsiz olanı doğuda, Güneybatı Asya'dadır ve arkeolojik araştırma sınırlarının bir sonucudur. Doğu Akdeniz'de Neanderthal kalıntılarının Ürdün Vadisi'nin güneyine doğru genişlemediği belli gibidir. Şanidar Mağarası'nda birkaç Neanderthal iskeletinin varlığı, onları açıkça Toros-Zagros dağlarına yerleştirmektedir. Daha doğuda, Teşik-Taş'daki Neanderthal çocuk, onların bilinen en doğru kanıtını sağlamaktadır. İran Platosu'na ve kuzeye buzlanmamış Sibirya'ya nüfuz etmeleri hakkında bir şey bilinmemektedir.

Bütün bu alanda, kemikleri koruyan mağaraların varlığının sonucu olarak Neanderthal iskeletleri, birkaç yerde toplanmıştır ve bunlar arkeolojik dikkat çekmiştir. Güneybatı Fransa'nın mağaraları ve kaya barınakları muhtemelen en çok sayıda Neanderthal kalıntısı sağlarken, diğerleri Slovenya'nın karst bölgelerinde ve Almanya'da traverten mağaralarda bulunmuştur. İskelet kalıntısı temin etmedikleri halde, Avrupa ve Güneybatı Asya'daki yüzlerce mağara sitesi genel olarak son dönem arkaik insanlara atfedilebilecek toplanmalara sahiptir.

Anatomik bakımdan Neanderthal nasıldır? Tipik olarak, onların çok güçlü olduklarını ve muhtemelen modern insanların çoğunun yetene-

Şekil 2.8 Bu bölümde bahsedilen ana *Homo erectus* ve Neanderthal sitelerini gösteren Avrupa haritası



ğinin ötesindeki fiziksel işleri başarabildiklerini ima eden, kas bağlantı noktalarından vücutlarının her yer yerine kadar belli olan iri ve kuvvetli bir yapı gösterirler (Trinkaus ve Shipman, 1993: s. 412). Neanderthalleri basit hayvansılar olarak görmek yerine daha yapıcı bir görüş, onların farklı bir biyomekanik avantaj dizisi geliştirmiş olmalarıdır. Geniş bedenleri ve kısa kol ve bacakları, el ve ayak parmaklarıyla vücutları soğuk ve kuru Avrasya iklimine uyum sağlamıştı. *Homo erectus*'ta gözlenen beyin ebadındaki hızlı artışın zirvesi olan beyinlerinin vücut ebatlarına oranı, modern insanlar kadar büyük ve onlar kadar gelişkindi (Trinkaus ve Shipman, 1993: s. 418).

Tek bir "ortalama" Neanderthal olmadığının hatırlanması önemlidir; bütün hominid cinsleri gibi bu nitelikleri bir çeşitlilik içerisinde gösterirler. Bazıları daha iridir, diğerleri değildir. Yirminci yüzyılın başlarında kazılan La Chapelle-aux-Saints'deki yaşlı ve hastalıklı Neanderthal iskeleti, uzun bir süre Neanderthal anatomik ilkelliğinin kanıtı olarak

alınmıştı. Bu görüş, "sağlıklı" Neanderthaller ender olsa da, Neanderthal anatomisinin daha tam bir resmini veren sonraki çok sayıda keşifle dengelenmiştir. Birçoğu, ekserisine kırkıncı yaş günlerini yaşatmayan bir fiziksel ve gıdasal baskıyı ispatlayan incinme ve yaralanma kanıtları göstermektedir.

70-200.000 yıllık süreleri boyunca Neanderthaller, insan toplumunun kökenleriyle önemli ilişkisi olan birkaç ilkle itibar kazanmışlardır. Birincisi, açıkça ve istikrarlı olarak bir grupta ateş için sabit bir yere sahip olmanın toplumsal boyutlarının farkında olduklarını gösteren ilk ocaklara sahip olmuşlardır. İkincisi, ölülerini leş yağmacılarına terk etmek yerine gömen ilk insanlardı ki bu, insan bedeninin sadece bir organizma değil toplumsal varlık olduğu hissini verir. Neanderthal definleri basit bir rastlantısal gömme değil, açıkça bilinçli eylemlerdi. Üçüncüsü, daha önceki endüstrilere göre önemli ilerleme temsil eden ve üzerinde taş alet teknolojisindeki müteakip Avrasya devriminin geliştiği zemini oluşturan taş alet yapım teknikleri geliştirmişlerdir.

Yeni birkaç kitap Neanderthaller hakkındaki mevcut araştırma durumunun özetlenmesi için çok şey yapmıştır (Stringer ve Gamble, 1993; Trinkaus ve Shipman, 1993; Mellars, 1996, vb.). Bu tartışma Neanderthallerin toplumsal ve kültürel başarılarını vurgulamaya olduğu kadar, onları insanın toplam öykü alanı içersine yerleştirmeye de çalışacaktır. İnsanın biyokültürel evrimindeki bütün tartışma noktalarında olduğu gibi, Neanderthallerin konumu da bu kitabın yaşam süresi içerisinde önemli ölçüde değişebilir; onun için lütfen bu metni en son yetkili bilimsel konumu araştırarak tamamlayınız. Yeni birçok tartışma, Neanderthallerin yok oluşu ve bunların yerini anatomik olarak modern insanların alışı üzerine odaklanmıştır. Bunların insan soyu içerisindeki yerleri kuşku içersine sokulmuştur. Evrimsel konumları ne olursa olsun kültürel olarak Neanderthallerin insan davranışındaki hem teknolojik hem de toplumsal önemli ilerlemelerden sorumlu oldukları açıktır.

TEKNOLOJİ VE GEÇİM

Neanderthaller zamanındaki Avrasya'nın kayıtlarından bilinen Orta Paleolitik arkeolojisi ve yaklaşık 100.000 ila 40.000 yıl öncesi Sahraaltı Afrika'sı arkeolojik kültürlerine verilen isim olan Orta Taş Devri (OTD) taş aletlerin egemenliğinde devam etmektedir. Hammaddeyle uğraşmada ve nihai ürün üzerinde daha büyük kontrol elde etmede da-

ha fazla incelik gerektirdikleri için, bunlar Aşağı Paleolitik'in balta ve maçalarından çok daha ilginç bir hale gelmiştir. Birçok aletin üretilmesinde, yalnızca çat-çut-çat... al sana balta değil, bir dizi adım gözlemlenebilir. Bu gelişmeler beyin ebadındaki artış ve çevreye hâkimiyet kanıtlarıyla tutarlıdır.

Orta Paleolitik/OTD'nin genel nitelendirilişi, balta ve el baltası gibi maça aletlerinin sayıca belirgin şekilde azaldığı ve bunların yerini kıymık aletlere önem verilmesinin aldığıdır. Çıkarılacak kıymığın şeklinin belirlenmesi için maçanın biçimlendirilme ("hazırlanma") uzunluğu özel bir belirtidir. Çoğu Orta Paleolitik/OTD toplanmalarına uçlar, kazıyıcılar ve çentilmiş parçalar egemendir. Bu alet sınıfı adları bir işlevi (örn. kazıma) ima ettiği halde, kullanımın neden olduğu ağız aşınması incelemeleri bunların şekillerinin mutlaka aletlerin gerçekten nasıl kullanıldıklarına karşılık gelmediğini gösterdiğinin hatırlanması önemlidir. Başka bir deyişle bir aletin kazıma için kullanılmış gibi *görünmesi* gerçekten öyle olması anlamına gelmez.

Orta Paleolitik/OTD alet toplanmaları, burada yalnızca bu tartışmayla diğer literatür arasındaki bağlantıyı kolaylaştırmak için bahsedilen çeşitli isimlerle geçer. Belki de en yaygın olanı Batı ve Güney Avrupa'nın ve Yakın Doğu'nun birçok Orta Paleolitik alet toplanmalarına verilen ve adını Fransa'daki Le Moustier sitesinden alan Mousterian kompleksidir. Çalışmaları Avrupa'da olan birçok araştırmacı için Mousterian, Neanderthallerin alet endüstrisi olarak görülmektedir. Kuzeybatı Afrika'daki Aterian denilen Orta Paleolitik toplanmaları, farklı bir bıçak sapı biçimiyle nitelendirilmektedir. Sahraaltı Afrika'sındaki OTD toplanmaları, anatomik olarak modern insanlarla ilişkilidir. Katı biçimde endüstri olarak sınıflandırılmasalar da OTD toplanmaları, sık sık Pietersburg ve Howieson's Poort tipi sitelere atfen ayırt edilmektedir.

Arkeologların taş aletlere bakış açıları da son otuz yılda evrim geçirmiştir. Uzun yıllardır arkeologlar sitelerde buldukları bitmiş ürünlere odaklanmışlar ve bunları tarihöncesi taş işçisinin bitmiş aletin neye benzeyeceği hakkında sahip olduğu belli bir "zihinsel mastar"ın ürünü kabul etmişlerdir. Bu yapıtların tipolojisine uydukları için tanınabilir bitmiş ürünler vardı ve Fransızca adıyla *débitage* diye bilinen yontma atıkları vardı. 1980'lerden beri arkeologların taş alet teknolojisine bakış tarzlarında, bunu eylemden çok süreç olarak görecek şekilde bir değişiklik olmuştur. Taş alet imalatı esasında bir hammadde bloğunun, çe-

şitli tür aletlere geliştirilebilecek şekilde kullanışlı parçalara -maça, kıymık ve bıçak- küçültülmesi alıştırmasıdır. O yüzden, taş aletler incelemesine (Fransızca *chaine opératoire* denilen) "küçültme dizisi" yaklaşımı öne çıkmıştır. Böyle bir analitik çerçeve bir parça hammaddenin küçülme dizisinde bir aşamadan diğerine biçim değiştiriş şekline odaklanmaktadır.

Taş alet tiplerinin yontmaya başlamadan karar verilmiş farklı ve düşünülmüş nihai ürünler olduğu görüşü 1960 ve 1970'lerde Orta Paleolitik arkeolojide önemli bir tartışma doğurmuştur. Fransız Paleolitik arkeolojisinin üstün kişisi François Bordes (1919-81) balta, kazıyıcı, uç ve diğer tiplerin değişen sıklığına dayanan beş önemli Mousterian toplanması grubu tanımlamıştır; Auchelian Geleneğinden Mousterian A ve B, Tipik Mousterian, Dişli Mousterian ve Charentian Mousterian (Bordes, 1961). Bordes bu çeşitliliği kültürel diye yorumlamış ve bu toplanmaların her birinin Orta Paleolitik toplumun kabileye benzeyen farklı bir etnik kesimini temsil ettiğini iddia etmiştir. Alternatif bir hipotez bu çeşitliliğin işlevsel ve kasaplık, kesim ve diğer avcı-toplayıcı faaliyetleri gibi farklı işlerin yerine getirilmesiyle ilgili olduğu konumunu alan Lewis ve Sally Binford (1966) tarafından öne sürülmüştür. Onlara göre Mousterian toplanmaları, çeşitli oranlarda değişik faaliyetleri temsil eden yapıtlar grubundan oluşmaktaydı.

Dibble ve Rolland (1992, s. 5), "Bordes tarafından kabul edilen ve tanımlanan tiplerin hakikaten yalnızca kültürel normları ya da farklı işlevleri yansıtan, istenilen nihai ürünleri temsil ettiklerinin o kadar açık olmadığına" işaret etmiştir. Aslında tersi için önemli kanıtlar vardır. Birincisi Dibble (1987), Bordes'in tanımladığı 17 tip kazıyıcı arasındaki çeşitliliğin bu aletlerin boyutlarını küçülten ve şekillerini değiştiren sürekli bilenmesiyle açıklanabileceğini göstermiştir. Bir taş alet "tipi" yalnızca aletin en son elden çıkarıldığında nasıl olduğunu temsil eder ve birçok alet tipi aslında kullanım ömürlerinin sonundaki aletleri temsil ediyor olabilir. İkincisi, arkeolojik çökeltilerin hareketi ve baskısı aletleri değiştirip kırabilir (Dibble ve Holdaway, 1993); kenarları kasten çentiklenmiş görünen aletler oluşturabilir. Böylece çoğu Orta Paleolitik alet toplanmaları sürekli değişkendir ve arkeologların yirmi yıl önce odaklandıkları farklı tipler yorumsal gücünün çoğunu yitirmiştir.

Orta Paleolitik toplanmalar arasındaki değişkenliğin daha muhtemel belirleyicileri hammaddenin biçim ve niteliğinde ve yerleşim sitelerinin

işgal yoğunluğunda görülmektedir (Rolland ve Dibble, 1990; Dibble ve Rolland, 1992). Küçük çakmaktaşı yumruları ya da çakılları büyük yumru ya da bloklardan kaynaklananlardan farklı türde yapıtlar üretecektir. Dahası, farklı aletler için farklı türde çakmaktaşları seçilmiştir. Örneğin bazı Fransız sitelerinde tırtıklı alet yapımı için düşük kaliteli yerel malzeme kullanılmışken, kazıyıcılar uzaktan getirilen daha iyi kalite malzemeden yapılmıştır (Dibble ve Rolland, 1992: s. 10). Öyleyse ithal edilmiş çakmaktaşı yeniden bilenerek muhafaza edilmiş, böylece daha farklı aletler oluşturulmuştur. Ayrıca eğer Orta Paleolitik insanları bir sitede daha uzun süre kalıyorlarsa, özellikle de aletleri kasaplık gibi zor işler için kullanıyorlarsa, eldeki aletleri yeniden kullanmaya ve farklılaştırmaya meyilli görünmektedirler. Böylece, insanların etrafta daha az dolaştığı ve daha fazla et yediği soğuk dönemlerde, sürekli yeniden bileme yüzünden toplanmalar daha farklılaşmış görünürken, etrafta daha çok dolaştıkları ve daha çok bitki yedikleri sıcak dönemlerde aletler daha az kullanılıp daha az farklılaşmış görünmektedir.

Orta Paleolitik taş aletler incelemesindeki küçültme sırası yaklaşımı birkaç üretme, kullanma ve elden çıkarma aşaması kabul etmektedir (Geneste, 1985, Mellars, 1996'dan alıntı): Hammadde elde edilmesi, esas kıymıkların hazırlanması ve üretilmesi, biçimlendirme ve rötuşlama, kullanma ve yeniden bileme, elden çıkarma. Bunların her birisi daha da bölünebilir. Meselâ çakmaktaşı yumrusu elde edildiğinde doğal kireçtaşı katı alınmalı ve vuruş zeminleri sağlanacak şekilde maça biçimlendirilmelidir. Maça hazırlanmasına özenli dikkat Orta Paleolitik'in bir özelliğidir. Kıymıklar ve bıçaklar maçadan kırılır; bunlar ilâve modifikasyon için seçilebilirler ve kullanılırken daha da bilenebilir ve rötuş yapılabilirler.

Orta Paleolitik taş alet imalatının en ayırt edici yönlerinden birisi "Levallois tekniği" denilen, geniş, yassı, oval kıymıkların kırılabildiği yuvarlak bir maça üretim şeklidir (ayrıntılar için bkz. Dibble ve Bar-Yosef, 1995). Maçanın kenarlarının şekillendiriliş farklılığıyla ve geniş kıymıkların kesiliş yönünün kontrol edilmesiyle birkaç çeşit şekil üretilebiliyordu. Çoğu durumda bu Levallois kıymıkları doğrudan alet ve uç olarak kullanılabilir olup daha da işlenebilirdi. Mellars (1996, s. 88) bu tekniğin önceden planlanması gereken beş ya da altı aşama içerdiğine işaret etmektedir.

Paleolitik arkeologlar arasında bir zamanlar, bıçak olarak bilinen

uzun, paralel kenarlı kıymıkların kullanılmasının yaklaşık 40.000 yıl öncesine kadar yaygınlaşmadığı bir inanç maddesiydi fakat esas alet biçimi olarak bıçak üretiminin Orta Paleolitik'te de var olduğu artık bellidir. Bu özellikle 50.000 ila 40.000 yıl öncesinde Yakın Doğu'da yaygındır ama son zamanlarda kuzeybatı Avrupa'daki birçok sitede şaşırtıcı şekilde eski bir tarih olan yaklaşık 90.000 yıl öncesinde tanınmıştır (Conard, 1990; Révillion ve Tuffreau, 1994; Mellars, 1996: s. 78). Maçanın bir yumru kadar küçültülmesine izin veren bıçak teknikleri Levallois tekniklerinden çok daha verimli hammadde kullanımına izin vermektedir.

Orta Paleolitik/OTD taş alet endüstrileri, önceki iki milyon yılda çok çeşitli şekiller üretmek için taş yontulmasıyla ilgili öğrenilenler üzerine kurulmuştur. Kıymık ve bıçak aletler hammadde hacminden elde edilebilen kesim ağzı miktarını kayda değer biçimde arttırmış olup, çeşitli özel işlere uydurulmak üzere değiştirilebiliyor, yeniden bilenebiliyor ve yeniden işlenebiliyordu. İnsanların öncelikli ihtiyaçları halâ kesme aletleriydi fakat uçların görünüşü avcılık ve savunmada genişleyen bazı ihtiyaçları belirtmektedir. İngiltere'de, Ealing'deki bir mamut kemiklerinin arasındaki bir Levallois ucu (Wymer, 1968), Doğu Akdeniz'deki Mousterian taş uçlardaki darbe izleri gibi bu yönde açık bir kanıt sağlamaktadır (Shea, 1993, 1997).

Çoğu Orta Paleolitik/OTD sitelerindeki mükemmel kemik korumasına bağlı olarak bu dönemdeki beslenmenin et bileşeni hakkında iyi bir fikre sahibiz. Büyük ölçüde korunma fırsatları az olduğu gerçeği yüzünden bitki kalıntıları neredeyse bilinmemektedir. Avrasyalı Neanderthaller ve onların Afrikalı ve Asyalı çağdaşları muhtemelen bitkileri görmezden gelmemişlerdir ancak dutlar, tohumlar ve fındıklar arkeolojik bakımdan pek az iz bırakırlar. Kemikler et tüketiminin doğal yan ürünüyken bitki dokuları, genelde tüketilen kısımlar olduğu için insan beslenmesinin arkeolojik kayıtlara asla doğrudan yansımadığının hatırlanması hep önemlidir.

Orta Paleolitik/OTD sitelerinde bulunan kemikler tipik olarak orta ve büyük otçullara, özellikle de alageyik, rengeyiği, yabani sığır, bizon ve at gibi toynaklılara aittir. Batı Avrupa ve Güney Rusya'daki birkaç sitede diğer cinsler neredeyse olmayıp, temsil edilen ana tür bizonken (Gaudzinski, 1996), diğerleri daha çeşitli fauna toplanmalarına sahiptir. Yakın Doğu'da ceylan, yabani koyun ve keçi önde gelen av çeşitleriyken Afrika'da antilop, zebra ve yaban domuzu avlanıyordu. Avrasya'da kü-

çük kara ve su hayvanların kullanımı hakkında çok az şey biliyoruz. Bu türlerin görmezden gelinmediğinin bir işareti, Neanderthallerin deniz istiridyesi ve kara ve deniz kaplumbağası yedikleri Orta Batı İtalya kıyısı üzerindeki Grotta dei Moscerini'den gelmektedir (Steiner, 1993). Zaire'deki Katanda 9'da çok sayıda balık, özellikle de iri kedi balığı kılçığı, OTD insanlarının tatlı su kaynaklarından sürpriz şekilde eski bir tarihte -yaklaşık 90.000 yıl önce (Yellen, 1996) yararlandıklarına işaret etmektedir. Güney Afrika'da Klasies Nehir Ağzı'ndaki OTD kalıntıları, balık ve kuş kemikleri daha sonraki dönemlerde gözlemlenen sayıların tersine bariz şekilde az olsa da, gelgit bölgesi yumuşakçalarından, fok ve penguenlerden de faydalanıldığını ortaya koymuştur (Klein, 1989: 321).

1980'lere kadar genel varsayım, Orta Paleotik/OTD insanlarının yediği hayvanların avcılıkla elde edilmiş olduklarıydı ancak leş yağmacılığı hipotezinin ortaya çıkması ve daha eski hominidlerin açıkça bu et sağlama yöntemine dayanma eğilimleri, avcılık varsayımının yeniden incelenmesine yol açmıştır. Canlı bir Orta Paleolitik/OTD geçim teknikleri tartışması doğmuştur (Mellars, 1996'da özetlemiştir). Avrupa'daki önemli yeni incelemeler Philip Chase'in Fransa'da Combe Grenal'deki Orta Paleolitik faunasını (Chase, 1986), Lewis Linford'un Grotte Vaufrey'deki kemiklerini (Binford, 1988) ve Mary Stiner'in birkaç İtalyan sitesindeki hayvan kemiklerini (Steiner, 1994) kapsamıştır. Binford ayrıca Güney Afrika'da Klasies Nehir Ağzı'ndaki OTD fauna toplanmalarını incelemiştir (Binford, 1984). Mellars (1996, s. 194) bu sahayı "mayın tarlası" olarak nitelendirse de, böyle ayrıntılı Orta Paleolitik/OTD geçim incelemeleri kesinlikle daha gelecektir.

Metodoloji ve yorumsal çerçeve farklılıklarına rağmen Orta Paleolitik/OTD insanlarının fırsatçı leş yağmalama ve bilinçli avcılığın, araştırmacıların çoğunun avcılığa ağırlık verdiği bir bileşimini uyguladıkları resmi ortaya çıkıyor gibidir. Bu konuya öncülük eden analizinde Chase, Combe Grenal'daki verileri öncelikle iri toynaklı türlerin sistemli biçimde avlanışını yansıtıyor olarak görmüştür. Binford, Klasies Nehir Ağzı'ndaki OTD fauna kalıntılarının iri memeli leşlerinin yağmalanmasını yansıttığını, Grotte Vaufrey'deki Mousterian malzemelerinin ise ya etoburlar ya da insan leş yağmacıları tarafından getirildiğini öne sürmüştür. Diğer taraftan Richard Klein, Klasies Nehir Ağzı'ndaki iri memeli verilerini, ardılları kadar becerikli ve başarılı olmasalar da, OTD insanlarının

avcı olduklarını belirtiyor diye yorumlamıştır (Klein, 1989: s. 323-7'de özetlenmiştir). Dahası Binford'un, Grotte Vaufrey sakinlerinin leş yağmacılığı hakkındaki hükümlerine, onun iddialarının temelsiz olduğunu ileri süren Grayson ve Delpech'e (1994) karşı çıkmıştır.

Mary Steiner, İtalya'daki birkaç Mousterian sitesinde iki zıt örnek görmektedir. Bazılarında toynaklılar öncelikle kafa kemikleriyle temsil edilmiştir; kemikler büyük ölçüde yaşlı bireylere aittir ve siteye getirilen karkas başına vücut parçası sayısı düşüktür. Steiner bunu bir leş yağmacılığı modeli olarak yorumlamaktadır (böyle toynaklı kemiklerinin olduğu sitelerden birisinin yukarda kaplumbağa ve istiridyelerin olduğu söylenen olması ilginçtir). Diğer sitelerde öncelikle büyük miktarda et taşıyan kemikler vardır; temsil edilen hayvanlar ya yetişkin bireylerdir ya da canlı hayvan nüfus yapısını yansıtmaktadır ve siteye karkas başına birçok vücut parçası taşınmıştır. Bunun pusu avcılığı sonuçlarını yansıttığı şeklinde yorumlanmıştır. Leş yağmacılığı modeli olan siteler 55.000 yıldan daha eskiyken, avcılık modeli olanların daha yeni olduğunun belirtilmesi önemlidir (Steiner, 1994: s. 375).

Bununla birlikte Avrasya Neanderthallerinin bilinçli avcılık yaptıklarının belki de en ilgi uyandırıcı fauna kanıtı, hayvan kemiklerine bizon gibi tek bir türün egemen olduğu sitelerden gelmektedir. Böyle iki site Güneybatı Fransa'da Pirene'lerin eteklerindeki Mauran (Farizy ve David, 1992; Gaudzinski, 1996) ve Almanya'da Mainz yakınlarındaki Wallertheim'dır (Gaudzinski, 1995). Tek türün egemen olmasına ek olarak bu toplanmalara da yetişkin bireyler egemendir. İnsanın öldürmek için bizonu seçmesi, böyle toplanmaların oluşumunun en asgari açıklamasıdır. Mauran ve Wallertheim'ın her ikisi de avlanmış hayvan kasaplığının yapıldığı öldürme siteleri olarak yorumlanmıştır. Özel türlere böyle "odaklanarak" avlanmak daha sonra Paleolitik'te artan şekilde gözlemlenen uzman avcılık stratejilerinin habercisidir. Son zamanlarda Kafkaslar'da Mezmaiskaya Mağarası'ndaki, örneğe bizon, koyun ve keçinin egemen olduğu Mousterian fauna kalıntıları da bu iri toynaklıların mağaraya tek getiriliş vasıtası olarak bilinçli avcılığa işaret etmiştir (Baryshnikov, Hoffecker ve Burgess, 1996).

OCAKLAR VE KONUTLAR

Kesinlikle kamp sitesi olarak teşhis edilebilecek ilk mahaller tartışması aşağı yukarı kanıtların çekim merkezinin düşmüş göründüğü yer ne-

ticesi buraya konulmuştur. Buraya konulması daha önceki ocak ve konut kanıtlarının devam etmediği anlamına gelmez; belki belirsiz olabilir. 200.000 yıl öncesi, kesinlikle de 60.000 yıl öncesi kamp sitesi kanıtlarının çok daha ilgi uyandırıcı olduğu açıktır. Gamble (1994b, s. 25) bir kamp sitesinin ana özellikleri olarak aşağıdaki unsurları tespit etmektedir: kurulu ocaklar, direk delikleri ve atık bertaraf yerleri. Kendi kendine yanma ve gizemli birkaç direk deliği insanların kurulu bir yapı ve bertaraf modeli oluşturmaya yetecek kadar yaşadığı bir yer şeklinde düşünülebilecek kamp sitesini tanımlamaz.

Nice kumsalı üzerindeki Terra Amata sitesinden bahsedilmişti fakat kulübelerle ilgili daha birkaç ayrıntı sıradadır. Kazıyı yapan Henry de Lumley'e göre barınaklar, temelleri kumsal taşlarıyla desteklenen eğilmiş fidan ya da dallardan inşa edilmişti. Bu tür inşaat izleri 15 metre uzunluğunda ve 6 metre genişliğindeki oval evleri belirtmektedir (literatürde sözü edilen boyutlar çok çeşitlidir). De Lumley (1969) sitenin kumsal balıkçılığı ve istiridye toplayıcılığıyla meşgul insanlar tarafından mevsimlik olarak defalarca, belki de peş peşe 15 yıl işgal edildiği sonucuna varmıştır. Polen analizleri bahar sonu uğraşısını akla getirmektedir. Mevsimlik hipotezine yol açan çökeltilerin düzgün katmanlaşması, birkaç katmandaki çakmaktaşı aletleri ve atık kıymıkları birbirlerine uydurabilen Paola Villa tarafından (1983) sorgulanmıştır.

Terra Amata 300.000 yıl ya da daha öncesinden beri kabul edilen bir site olarak neredeyse tektir. Doğrulayıcı kanıt yokluğunda, bu noktada belki arazide tercih ettiği yerler olan ve mağaralarda barınak arayan ama nitelikler bileşimi ve atık oluşumu üretecek süre bir yerde yaşamayan *Homo erectus*'un halâ gayet gezgin olduğu görülmektedir. Genel olarak Mousterian taş aletleriyle, sonuç olarak da Neanderthallerle ilişkili olan kurulu kamplarda ilk düzenli barınma kanıtlarını görmeye başlamamız bunun çok sonrasında değildir.

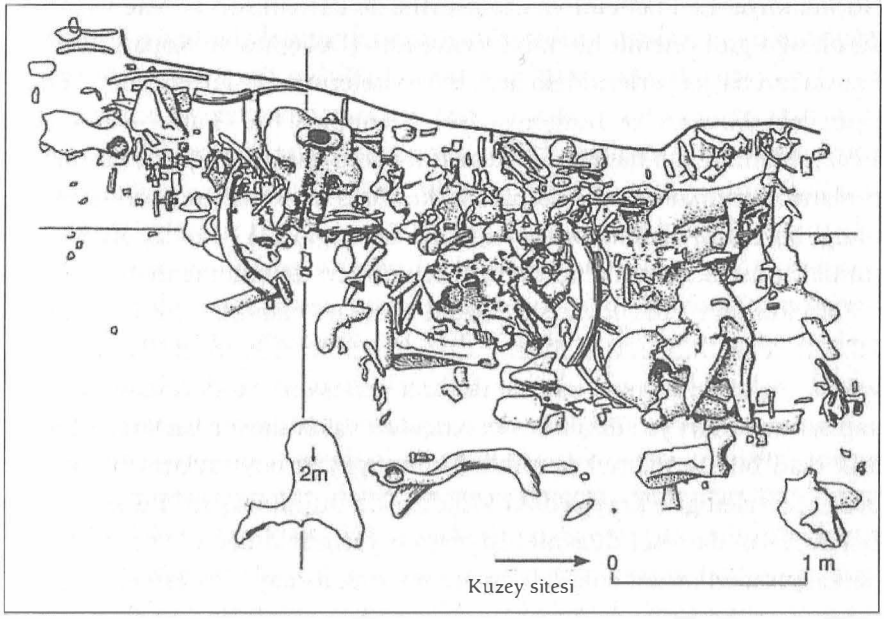
Orta Paleolitik dönemde daha tutarlı ve sistemli bir mağara ve kaya barınak işgal etme modeli gözlemlenebilir. Elbette mağaraların bulunabilirliği, jeolojik oluşum şeklinde var oldukları ve girişlerinin ulaşılabilir olduğu dağlık ve parçalanmış alanlarla sınırlıydı. Yine de bulundukları yerlerde bunlar Mousterian zamanı insanlarından itibaren, çoğunlukla ayılar ve sırtlanlar gibi başka sakinlerle rekabet halinde defalarca işgal edilmiştir. Gerçekten de İsviçre'deki Drachenloch gibi sitelerde taş aletler, insan kemikleri ve mağara ayısı kalıntılarının birlikte olması

(Jean Auel'in romanında popüler olan) Neanderthal mağara ayısı kültü hipotezini vermiştir. Yine de bu fikri çok az arkeolog değerli bulmuştur. Kanıtlar sadece Neanderthallerin mağara ayılarının yaşayıp öldükleri mağaraları ziyaret ettiklerini göstermektedir. Gerçekten de Çek Cumhuriyeti'ndeki Pod Hradem Mağarası gibi sitelerde kemikleri çok sayıda bulunan mağara ayılarının birçoğu, kış uykusunda ölmüş görünmektedir (Gargett, 1996). Bu hayvanlardan korkmakla haklı olsalar da, Neanderthallerin ayı kafataslarıyla ritüel bir davranış içersine girdiklerinin kanıtı yoktur.

Mağara ve kaya barınak sitelerinde yaklaşık 200.000 yıl öncesinden itibaren mekânsal insan davranış modeli kanıtı pırıltılarını görmeye başlıyoruz. Jersey Adası'ndaki La Cotte de St. Brelade'de iki gizemli mamut ve tüylü gergedan kemiği yığını insanların bilinmeyen bir amaçla ayırma ve istifleme yaptıklarını göstermektedir (Scott, 1986). Sınırlı ve pek toplu olmayan bazı insan faaliyeti modelleri Dordogne, Grotte Vaufrey'de Tabaka VIII'deki malzeme dağılımının analizinde gösterilmiştir (Rigaud ve Geneste, 1988; Rigaud ve Simek, 1991). Öte yandan bu siteyi ziyaret eden ve çeşitli yapıt tiplerinin mekânsal dağılımını bulanıklaştıran grupların çok küçük olduğu ve orada yalnızca kısa sürelerle kaldığı ve vahşi hayvanların insan işgali kalıntılarını daha da bozduğu açıktır. 100.000 yıl önce insan davranışı mekânsal modellemesi kanıtları daha kesin şekilde toplu hale gelmektedir. Languedoc'taki Les Canalettes kaya barınağında insan faaliyeti kalıntıları, sitenin mevcut yüzeyinin küçük bir kısmında toplanmıştır ve çakmaktaşı alet ve kıymıkları ve hayvan kemiklerinin dağılımı oldukça uyumludur (Meignen, 1993). Bu dağılım, işgal sahasının küçük ama kesin tanımlanmış olduğu tek kısa vadeli kamp sitesi beklentilerimize açıkça uymaktadır.

Mellars (1996, s. 251) Batı Avrupa'daki Orta Paleolitik mağara sitelerinin yerleri hakkında aşağıdaki gözlemleri yapmıştır. İlki bunların genellikle iyi korunaklı yerlerde olduğu, yüksekten baktıkları vadinin geniş açılı manzarasını sunduğu ve yüksek nitelikli çakmaktaşı kaynaklarına yakın olduğudur. İkincisi bunların yalnızca barınak olarak değil, birçok kaynağın kısa bir yarıçap içerisinde ulaşılabilir olduğu, geniş bir ekonomik ve teknolojik faaliyet odağı şeklinde işleyecek kadar iyi konumlandıklarıdır. Bu genelleştirmeler henüz diğer yerlerdeki Orta Paleolitik sitelere eleştirisiz yaygınlaştırılamasa bile Neanderthaller mağara tercihleriyle ilgili kesin seçimlere sahip görünmektedirler.

Şekil 2.9 La Cotte de St. Brelade'deki kemik yığını (Scott, 1986: Şekil 18.3).



Fransa dışındaki mağara ve kaya barınaklarının mekânsal işgal modeli kanıtları da yaklaşık 100.000 yıl öncesinden itibaren çok daha güçlü görünmektedir. Şanidar Mağarasındaki çok sayıda baca Solecki'nin (1995), yaklaşık 60.000 yıl öncesinde birkaç ateşin aynı anda yandığı ve bunların sakinlerin toplumsal toplanma noktaları olduğu sonucuna varmasına yol açmıştır. Doğu Akdeniz'de Kebara Mağarası'ndaki yine yaklaşık 60.000 yıl öncesine tarihlenen üst üste ocak dizileri ve kemik birikimlerinin dağılımı daha kararlı veri sağlamıştır (Bar-Yosef ve diğerleri, 1992). Ocaklar yaşam yerinin ortasına yerleştirilmiş ve etrafındaki taş moloz temizlenmişti. Külleri belki de yatak olsun diye geniş bir alana yayılan ocaklarda yerine getirilen faaliyetler arasında et kızartma ve tohum kavurmanın olduğu görünmektedir. Mağaranın gerisindeki, kazı yapanların çıkarmak için büyük zahmetlere girdiği parçalanmış kemik kalıntıları yırtıcıların değil, insan faaliyetinin sonucu olduğu özel bir kayıttır.

Orta Paleolitik açık hava siteleri incelemesi ancak son birkaç on yılda başlamıştır (Mellars, 1996: s. 252) ve bunların sistematik şekilde araştır-

masının zorlukları müthiştir. Yine de bunlar hem Fransa'da hem de Avrupa, Asya ve Afrika'nın diğer kısımlarında çok sayıdadır. Otoyol inşaatı Normandiya, Le Pucheuil ve Etoutteville'de kazılan son iki site vakasında olduğu gibi önemli bir keşif vasıtasıdır (Delagnes ve Ropars, 1996). Fransa'nın başka yerlerindeki açık hava sitelerinin iki güzel örneği, Pireneler'deki Mauran ve Burgonya'daki Champlost'tur (Farizy ve David, 1992). Mauran, etli hayvan parçalarının alınıp götürüldüğü bir kesim yeri olarak yorumlanırken Champlost, kesilmiş hayvanların getirilip tüketildiği bir kamp olarak görünmektedir. Champlost'ta ocak izi olarak yorumlanabilecek yanık kemik ve kül birikimleri de bilinmektedir.

Portekiz'deki Vilas Ruivas'ta hakiki ocakları olan bir açık hava sitesi 60.000 sene öncesine tarihlenmiştir (Gamble, 1994b: s. 30). Avrasya'daki belki de en ikna edici açık hava yerleşkesi, ya deri kaplı evlerin yapısal unsurları ya rüzgâr kesici parçaları ya da sadece bertaraf edilmiş atık olan büyük mamut kemikleri ve rengeyiği boynuzlarının bir dizi ocağı çevrelediği Ukrayna'daki Moldova'da bulunmuştur. Bu kemik ve boynuzların dairesel düzenlenişi, yaşam yerindeki daha önceki sitelerde karşılaşılanlardan çok daha bariz bir yapılaşmayı göstermektedir.

Sahraaltı Afrika'sındaki OTD açık hava sitelerinin analizi ancak şimdi yapılmaktadır. Katanda 9, Doğu Zaire'de John Yellen (1996) tarafından araştırılmış önemli bir sitedir. Arkeolojik kalıntıların tortudan çeşitli şekillerde çıkarılmasına rağmen açıkça tanımlanmış iki küme göze çarpmaktadır. Yellen ihtiyatla, Katanda 9'daki kalıntıların modellemesinin, site iki çekirdek aile birimi tarafından işgal edilseydi beklenebilecek olan dağılıma uygun olduğunu öne sürmektedir.

TÖRENSEL VE DEFİNSEL DAVRANIŞ

Çok yakın zamana kadar Neanderthallerin ölülerini, sembolik ve toplumsal bir ilerleme, belki de dini inanış işareti kabul edilecek şekilde, bilinçli olarak kazılmış mezarlara gömen ilk insanlar olduğu, çoğu paleoantropolog arasında bir inanç maddesiydi. Ayrıca defin töreni kanıtları, özellikle de mezar sunuları içermesi insan maneviyatının ya da modern insanlara atfedilen hayat ve ölüm hakkındaki duyguların belirtisi olarak görülebilir. Yine de net olarak inanılan birçok şeyde olduğu gibi Neanderthal defin kanıtları ve buna eşlik eden tören, son yirmi yılda katı bir eleştirel incelemeye tabi tutulmuş ve tartışma çıkmıştır.

Kuyulardaki Neanderthal kalıntıları neredeyse 100 yıldır Güneybatı

Fransa'daki sitelerden bilinmektedir. La Chapelle-aux-Saints'de, Neanderthal'in iskeleti çevredekinden farklı bir toprakla doldurulmuş olan açıkça tanımlanmış bir kuyudan çıkmışken, La Ferassie'de kanıtlar yedi Neanderthal iskeletinin kasten kazılmış kuyularda mı, yoksa doğal çöküntüler içinde mi olduğu konusunda biraz daha ikilemlidir. Ne ki La Ferrassie iskeletlerinden birisi, cesedin nihai yatış konumunun ayarlanışında insan vasıtasını belirtecek şekilde eğilmiş bir konumdaydı. Chapelle-aux-Saints buluntusu, Neanderthallerin ölülerini bilinçli olarak gömdükleri ve böylece bir tür "dine" sahip oldukları ilk önermelerine yol açmıştır. Daha sonraki bariz şekilde kasıtlı olarak gömülmüş Neanderthal iskelet kalıntısı keşifleri, bu görüşü daha da güçlendirmiştir. Özbekistan'daki Teşik-Taş'ta A. P. Okladnikov, etrafına bir Sibirya dağ keçisi boynuzu maçaların toprağa sokulduğu bildirilen bir Neanderthal çocuğu mezarında kazı yapmıştır (Movius, 1953).

Belki de en meşhur Neanderthal mezarları Irak'ta 1957 ile 1960 arasında Şanidar Mağarası'nda Ralph ve Rose Solecki tarafından kazılmıştır (Solecki, 1971; Trinkaus, 1983). İskeletleri Şanidar'da bulunan dokuz Neanderthal'in dördü, bariz şekilde mağaranın tavanından düşen kaya plakaları nedeniyle ölmüştü ama diğer beşi bilinçli olarak gömülmüş görünüyordu. Yaşlı bir adam olan Şanidar, İskelet 4'ün çevresinden alınan örnekler önemli miktarda yabani çiçek poleninin varlığını ortaya koymaktadır. Polen tahlilcisi Arlette Leroi-Gourhan (1975) polen miktarının, doğal çökelmenin ya da girişin sorumlu tutulabileceğinden daha fazla olduğu, bunun da bireyin bilinçli şekilde çiçeklerle gömüldüğü önermesine yol açtığı inancındadır. Solecki bu Neanderthal insanlık görüşünü 1971 tarihli kitabı *Shanidar, the First Flower People* [Şanidar, İlk Çiçek İnsanları] kitabında geliştirmiştir (bunun tarihöncesiyle ilgili okuduğum ve konuya ilgimi uyandıran ilk kitap olduğunu belirtmeliyim).

Bilinçli Neanderthal ölü gömülmesi fikri, tarihöncesi ders kitaplarına girdiği ve arkeologlar Neanderthal defin uygulamalarında model ve düzenlilik bulmaya çalıştıkları halde (örn. Harrold, 1980), 1980'lerin sonunda eleştirel inceleme altına alınmıştır. Bilinçli Neanderthal ölü gömülmesi karşıtı iddialar en güçlü şekilde belki de, Neanderthal zamanı tam iskeletlerinin korunmasının basitçe doğal süreçlerin bunları çürütecek fırsatlara sahip olmadığı gerçeğine bağlı olduğu ve Neanderthal mezar çukurları ve mezar sunusu kanıtlarının insan faaliyetinden çok doğal süreçlerden yardım istenmesiyle ve jeolojik süreçler ve tafonomi

ile ilgili "disipline yaygın saflıkla" daha ekonomik bir şekilde açıklanabileceği konumunu alan Robert Gargett (1989) tarafından dile getirilmiştir.

Yirminci yüzyıl başı arkeologlarına, yirminci yüzyıl sonuna ait kesin yöntemlerini kullanmadıkları için saldırmak, hep biraz fazla kolaydır ve ancak diğer birkaç paleantropolog, genellikle kanıtların ikilemli olması niteliğiyle, Neanderthallerin ölülerini bilinçli bir şekilde gömmedikleri konumunu benimsemişlerdir (örn. Gamble, 1994a: s. 166-7; Stringer ve Gamble, 1993: s. 153-60). Stringer ve Gamble'ın görüşünce Neanderthaller manevi bir geleneği uygulamak yerine, basitçe cesetleri bertaraf etmekteydiler (1993, s. 161) ve bilinçli gömme çok daha sonrasına, 35.000 yıl öncesine kadar olmamıştır. Diğer taraftan Erik Trinkaus (1989, s. 184) bu kadar çok sayıda iyi korunmuş Neanderthal iskeletinin varlığının (kapsamlı bir katalog için bkz. Smirnov, 1989) ancak bilinçli gömme gibi alışılmamış bir sürecin işi olarak açıklanabileceğini ikna edici bir şekilde savunmuştur.

Neanderthal ölü gömme kanıtlarının ikna edici ancak tören ve sembolik sunum kanıtlarının zayıf olduğunu düşünen Paul Mellars (1996, s. 375-81) tarafından makul bir orta nokta aranmıştır. Teşik-Taş gömütü ve bununla ilişkili keçiboynuzları hakkında yayınlanmış doküman eksikliği bu buluntunun üzerine çoktandır şüphe düşürmüştür. İtalya, Monte Circeo'daki Grotta Guattari'de bir kemik çemberi içinde 1939'da bulunan ve törensel faaliyet kanıtı olduğuna inanılan tek Neanderthal kafatasının, sırtlan eyleminin sonucu olduğu ikna edici bir şekilde gösterilmiştir (Stiner, 1991). Chase ve Dibble (1987), Neanderthal gömütlerinde bulunan birkaç nesnenin mezar dolgusuna tesadüfen girmiş taş aletler ve hayvan kemikleri gibi dünyevi eşyalar olduğunu iddia etmişlerdir. Mellar'ın Neanderthal mezarlarını kabul etmesi ama tören kanıtını eksik bulması konumu, Şanidar 4 mezarına çiçek konulduğu iddiasının dışlanamayacağına inansam da, halen mevcut deliller ışığında makul görünmektedir.

Daha sağlam ölü gömme töreni delilleri, İsrail'deki Qafzek ve Skhul mağaralarındaki anatomik olarak modern ilk insanların mezarlarında bulunmuştur (Vandermeersch, 1989). 92.000 yıl öncesine tarihlenen Qafzeh'de omuzlarına yerleştirilmiş bir çift alageyik boynuzuyla büzülmüş bir iskelet bulunmuşken, 100.000 ila 80.000 yıl öncesine tarihlenmesi olası görülen Skhul'da, açıkça bir eli vahşi bir domuz çenesini tu-

tan sıkıca büzülmüş yetişkin bir erkek iskeleti bulunmuştur. Anatomik olarak modern insanlarla kıyaslandığında bu Neanderthal yetersizliğinin bir başka örneği midir? Bu noktada böyle bir netice zamansızdır. Oysa 35.000 yıl sonra Avrasya'nın her yerindeki açık sitelerde ölü gömülmesinin artan kanıtları vardır; mağara gömütleri de daha incelikli hale gelmiştir. Aşağıdaki bölümde Dolni Vûstonice'deki üçlü gömülme dâhil, bu buluntulardan bazıları hakkında daha fazla şey söylenecektir.

DİL SORUNU

Biçimsel bir gramer yoluyla bağlantılı hem soyut hem de somut olayları temsil eden kelimeler kullanılarak sözlü iletişim yeteneği özgün bir insan niteliğidir. Anlama ve iletişim sistemi olarak insan dillerinin çeşitlilik ve inceliğini söylemeye gerek yok; son zamanlardaki şempanzelere işaret diliyle iletişim öğretme çabalarının dışında başka hiçbir tür, gerçek bir dil geliştirmemiştir. Bu iletişim kabiliyeti insanın sonraki tüm kültürel gelişiminin temelinde yatmaktadır. Ana soru, insanların bu kabiliyeti ne zaman elde ettikleriyle ilgilidir ve bu, paleantropologlar arasında bir tartışma konusudur. Çoğu dilin evrim süresi içerisinde nispeten geç bir gelişme olduğuna inanırken, diğerleri daha eskiden ortaya çıktığını savunmaktadır.

Dilin kökenleriyle ilgili tartışmada birkaç kilit delil dizisi uygundur. Birincisi hominid kafatası kalıbı incelemesi yoluyla insanın zihinsel kapasitesinin değerlendirilmesi; bir başka deyişle beynin konuşmayla ilişkili olduğu bilinen kısımlarının büyüme ve gelişiminin değerlendirilmeye çalışılmasıdır. Bir diğeri insanın ses sisteminin, özellikle de gırtlağı çevreleyen kemiklerin evriminin osteolojik* kanıtlarının analizidir. Son olarak farklı hayvan kemiği örnekleri, gömütler ve sanatlar gibi çeşitli kültürel kalıntıların, sözlü iletişim vasıtası gereksinimiyle ilişkilendirilmesi teşebbüslerinde bulunulmuştur.

Homo erectus'tan itibaren bilinen çoğu kafatası modern insanların ebatsal çeşitlilik alanı içersine girdiğine göre, dil gelişimi basit olarak daha büyük beyin ebadı meselesi değildir (Mithen, 1996: s. 140). Onun yerine mesele, hominid kafatasındaki beynin reorganizasyonudur. Terence Deacon (1992) için insan beyni esasen, üzerindeki önemli evrimsel yapılanma etkisinin alın lobu ön beyin zarındaki dil devrelerinin ör-

* Hayvanın kemik yapısı ya da sistemiyle ilgili - ç.n.

gütlenmesi olduğu bir primat beynidir (Deacon, 1989, 1992). Kendi paleontolojik araştırmasına dayanan Deacon, dille ilgili ayıklanmanın en az iki milyon yıl önce başladığı, bu ayıklanmanın *Homo* türünün evrimi boyunca devam ettiği ve *Homo*'nun son 200.000 yılda çeşitli soylara bölünmesinin ek nörolojik değişikliklere yol açmadığı sonucuna varmıştır (Deacon, 1989: s. 395). Kafatası kalıplarının beyin işlev ve organizasyonu kanıtları sağlayabileceği yolunda bazı kuşkular bulunmasına rağmen bu görüş, paleontoloji zeminindeki mevcut fikir birliği olarak görünmektedir (Gannon ve Laitman, 1993).

İnsanın zamanla bariz bir değişimin olduğu ses sisteminin incelenmesi biraz farklı bir resim sunmuştur. La Chapelle'deki Neanderthal iskeleti incelemelerine dayalı olarak Philip Lieberman ve Edmund Crelin gırtlaktaki hançere konumunun, Neanderthallerin ses genişliğini daraltma yeteneklerini modern *Homo sapiens sapiens*'lere kıyasla sınırlamış olduğunu iddia etmişlerdir. Neanderthal yapılanışı modern yetişkinden çok yeni doğmuş modern insanınkinin yükselmişine benziyor olmalıydı. Houghton (1993), Lieberman ve Crelin'in canlandırmasını yeniden sınamış ve onların çıkardığı sonuçlardan ayrılmıştır.

Lynne Schepartz'ın (1993, s. 103, 110) işaret ettiği gibi, Philip Lieberman ve diğerlerinin savunduğu Neanderthallerin sınırlı konuşması hipotezi (1) diğer arkaik *Homo sapiens* soylarının modern insan konuşması yeteneğine sahip olduklarını belirtmektedir ve (2) *sapiens* öncesi hominidlerin de modern konuşmada bulunan genişlikte sesler çıkarabilmeleri imkânını ortadan kaldırmamaktadır. Örneğin beynin konuşmayla bağlantılı Broca alanı diye bilinen kısmı *Homo habilis* ve *Homo erectus* örneklerinde çok gelişmiş görünmektedir (Mithen, 1996: s. 141). Yine de ilk hominidler büyük bir genişlik içerisinde sesler çıkarabilmiş de olsalar, bunları dil olarak kabul ettiğimiz karmaşık sembolik ifade kalıpları içerisinde organize edip etmedikleri ya da seslenmeyle sınırlı olup olmadıklarını bilmiyoruz.

Dilin arkeolojik kanıtları (sıralı düşünme ve planlama gibi) genel idrak alanlarıyla ve (defin, sanat ve süsleme gibi) sembolizmle ilgilenmektedir. Beklenebileceği gibi bu, yukarda alıntı yapılan paleonörolojik kanıtlardan çok sonra gerçekleşmiştir. Defin bu bölümün bir başka yerinde, sanat ve süslemelerse bir sonrakinde tartışılmıştır. Dilin arkeolojik kanıtları dolaylıdır. Örneğin bir sonraki bölümde tartışılan Avustralya, Sibirya ve Yeni Dünya'nın Geç Pleistosen kolonileşmesi incelik-

li bir iletişim sistemi ihtiyacının kanıtı olarak alınmıştır (Davidson ve Noble, 1989; Noble ve Davidson, 1996; Whallon, 1989). Psikolog Michael Corballis (1992) Geç Pleistosen öncesinde esas iletişim biçiminin jestler olduğunu ve konuşmanın gelişmesinin daha çeşitli alet ve süs yapmak için insanların elini serbest kıldığını iddia etmiştir. Ne var ki Mithen'in (1996, s. 227) işaret ettiği gibi Orta Paleolitik'in taş teknolojisi, daha sonraki dönemler kadar el becerisi gerektirmiştir.

Dilin ortaya çıkışı meselesi, gelecekte bir süre daha çözümsüz kalacaktır. Lynne Scheparts şu noktadadır:

> Özellikle 200.000 ila 100.000 yıl öncesine (tek köken modellerinin öngördüğü en eski *Homo sapiens* kökeni tarihi) ya da 40.000 ila 30.000 yıl öncesine (modern *Homo sapiens*'lerin Batı Avrupa'da ortaya çıkışının öngörülen tarihi) denk gelen önemli bir *niteliksel* değişim belirten bir veri yoktur.

Bu ifadenin anlamı, *Homo erectus* hatta *Homo habilis* insanları arasında dil kapasitesinin daha önceden gelişmiş olduğudur. Böyle bir duruş Deacon'un paleonörolojik incelemelerinde (Deacon, 1992) ve Leslie Aiello ve Rubin Dunbar'ın (1993) dilin, en az yaklaşık 250.000 yıl, belki daha da öncesinde hominid toplumsal gruplar içerisinde uyum sürdürme aracı olarak, karşılıklı tımarlamanın ikamesi olarak ortaya çıktığı iddiasında destek bulmaktadır. Öte yandan insanlar bu yetenekten ne zaman tam olarak yararlanmaya başlamıştır? İnsan kültürünün diğer birçok yönlerinde olduğu gibi basitten karmaşığa bir ilerleme olması muhtemel görünmektedir. Bu bakımdan Robin Dunbar'ın (1993), Steven Mithen'de (1996) yankılanan, dil kullanımında basit toplumsal bilgi değişiminden somuttan soyuta kadar yayılan farklı birçok konu hakkında iletişime geçiş olduğu görüşü, bu gelişmenin sınanmasının ilgi çekici ve umut verici bir yoludur. Mithen'e göre (1996, s. 187) bu geçiş 150.000 ila 50.000 yıl önce meydana gelmiştir. O yüzden *Homo* türünün ilk üyeleri arasında, muhtemelen bu büyük ses genişliğini seslendirme kapasite ve yeteneği olduğu halde, arkaik ve ilk modern insanların bunun iletişim ve bilgi yönetimi potansiyelinin tüm avantajını kullanmaya başlamaları büyük olasılıkla daha yeniydi.

MODERN İNSANIN ORTAYA ÇIKIŞI

FİLOGENEZ HAKKINDA TARTIŞMALAR

Daha sonraki insan evrimi dizisi, 1980'lere kadar oldukça iyi anlaşılmış görünmekteydi. Modern *H. sapiens*, *H. erectus*'tan Avrupa ve Asya'da Neanderthal aşamasından geçen, başka yerlerde doğrudan ilerleyen bir gelişme olarak görülmekteydi. Başka bir deyişle o zamanlar bir milyon yıldan eski olmadığına inanılan ama şimdi yaklaşık iki milyon yaşında olduğu bilinen *H. erectus* yayılışından sonra Eski Dünya'nın her yerindeki insan nüfusları yerel olarak evrim geçirmeye devam etti. İnsanın farklı birçok habitata uyumunun genel yapısıyla herkesin esas olarak aynı şekle kavuşması şaşırtıcı değildi.

1960'larda ve 1970'lerin başında Afrika'daki keşifler en eski hominidlere odaklandığı halde, 1980'lerde Afrika'nın son bir milyon yılının fosil ve arkeolojik kayıtlarına daha kesin şekilde odaklanılmıştır. Anatomik bakımdan modern birkaç örnek, şaşırtıcı şekilde eski tarihler vermiştir. Böylece Afrika, Neanderthal aşamayı kaçırmakla evrimsel bakımdan gecikmiş olmak yerine, bunu atlamakla aniden evrimsel bakımdan ilerici bir yer olarak görülür hale gelmiştir. Louis Leakey bunu uzun seneler önce önermişti fakat yeni örneklerin çıkarılması ve tarihlendirmedeki yenilikler, bu görüşün canlanmasına neden olmuştur. Böylece, herkesin 1980'lerde iyi anlaşıldığına inandığı anatomik bakımdan modern insanların ortaya çıkışı, izleyen on yılda sıcak ve çekişmeli bir bilimsel tartışma konusu haline gelmiştir.

"OUT OF AFRICA II" YA DA YENİ AFRİKA KÖKENİ HİPOTEZİ

1990'ların ortodoks görüşü olarak geniş ölçüde kabul edilen 1980'lerin revizyonist görüşü anatomik bakımdan modern insanların ilk olarak yaklaşık 100.000 yıl önce Afrika'da ortaya çıktıklarıydı. Oradan yerli arkaik halkların yerini alarak Eski Dünya'nın her tarafına ve sonunda Yeni Dünya'ya yayılmışlardı (bkz. bölüm 3). Böylece bir zamanlar atalarımız olarak kabul edilen Neanderthaller yan yola saparken, Asya'daki *H. erectus* soyu konumunu asla terk etmemiştir. En aşırı Yeni Afrika Kökeni modeli görüşü yeni gelenlerle yerliler arasında melezleşmeye izin vermezken, daha kıvamlı uyarlamalar iki halk arasında bir miktar melezleşmeyle bağdaşmaktadır (Aiello, 1993: s. 73).

Yeni Afrika Kökeni modeliyle en çok özdeşleşen paleoantropolog

Londra Doğal Tarih Müzesi'ndeki Christopher Stinger'dir. Çok sayıda yayında (örn. Stringer, 1994, 1995; Stringer ve McKie, 1996), Stringer, iş arkadaşları ve (bazen "Out of Africa II" denilen) Yeni Afrika Kökeni hipotezinin diğer taraftarları, biriken bir Afrika'daki ilk modern insan kalıntıları külliyatına ve yeni anatomi kıyaslama tekniklerine dayanarak iddialarını sunmuşlardır. Çalışmaları en fazla kafatası boşluğu ve yüz şekline odaklanmıştır. Orijinal olarak aşağıda tartışılan genetik kanıta dayandırılmadığı halde Yeni Afrika Kökeni modeli tüm insanların yeni Afrika kökeniyle ilgili mitokodriyal DNA incelemesinden türeyen hipotezlerle güçlü bir şekilde yankılanmaktadır.

DOĞAL HAL DEĞERLENDİRMESİ YA DA ÇOK BÖLGELİ EVRİM HİPOTEZİ

Yeni Afrika Kökeni modelinin tersine Eski Dünya'nın her yerindeki modern insanların *in situ* [doğal halinde] evrim geçirdiği geleneksel görüşü sadık taraftarlara sahip olmaya devam etmektedir. Çok Bölgeli Evrim Hipotezi, 1980'lere kadar standart görüş olduktan sonra son onyılda aşınmıştır ancak modern insanların *in situ* değerlendirmesinin geçerli bir ihtimal olarak kalmasına yetecek kadar Yeni Afrika Kökeni modeliyle ilişkili zorluk ve belirsizlik mevcuttur. Esas olarak bu model modern insanların dünyanın her tarafındaki yerli halklardan doğduğunu ve bu halkların genlerin kendi aralarında serbestçe dolaşabileceği şekilde birbirleriyle temas halinde oldukları iddiasındadır.

Çok Bölgeli Evrim modelinin en güçlü savunucuları, yalnız olmasalar da Michigan Üniversitesinden Milford Wolpoff ve Avustralya Ulusal Üniversitesinden Alan Thorne'dur (Wolpoff ve diğerleri, 1994). Çok Bölgeli Evrim modelinin altındaki süreç hem ayrı insan popülasyonlarının farklı yerel özelliklerinin gelişmesini hem de aynı popülasyonların aralarındaki herhangi bir radikal farkı gidermeye yetecek etkileşime sahip olmalarını gerektirdiği için basit olmaktan uzaktır. Teknolojideki ilerlemeler, modern insanları karakterize eden karmaşık ince yapılara yol açarak, işlevsel anatominin iri unsurlarında evrensel bir indirime izin vermiştir.

Çok Bölgeli Evrimle, Yeni Afrika Kökeni modelleri arası bir melez, anatomik bakımdan modern insanların Afrika kökenini kabul eden, ama dünyanın her yerinde modern insanların görünümüne tüm nüfusun yerinin alınmasından çok gen akışı ve ayıklanmasının yol açtığına

inanan Fred Smith ve Erik Trinkaus (Smith, 1992; Smith ve Trinkaus, 1992) tarafından öne sürülmüştür. Ne yazık ki bu duruş, iki ucu uzlaştırmanın bir yolu olarak tamamen makul göründüğü halde bu alanın uzmanları dışında fazla dikkat çekmiş görünmemektedir.

AFRİKALI HAVVA?

1980 sonlarına kadar anatomik bakımdan modern insanların ortaya çıkışıyla ilgili tek veri fosil ve yarı fosil kemiklerden gelmiştir. Bu noktada Berkeley'deki California Üniversitesinde insanın mitokondriyel DNA'sını (mtDNA) inceleyen moleküler biyologlar ve nüfus genetikçileri tartışmaya katıldılar. Allan Wilson, Rebecca Cann, Mark Stoneking ve meslektaşları yaşayan insanlardaki tüm mtDNA çeşitliliğinin ortak tek bir kadın atadan türediğini (Cann, Stoneking ve Wilson, 1987), dahası bu atanın yaklaşık 200.000 yıl önce Afrika'da yaşadığını bildirdiler. Mitokondriyal DNA yalnızca anne gametinden alınır; onun için tüm insanların ortak bir kadın atanın olması gazete ve dergilerin betimlediği gibi her şeyi altüst edici değildir. mtDNA'sı olan bütün türler geçmişte bir yerde ortak bir dişi cette sahiptirler.

Cann, Stoneking ve Wilson tezinin ve sonraki katkıların yeni ve tartışmalı olan kısmı Afrika'nın modern insan mtDNA'sının anavatanı, tarihlenmesinin de yaklaşık 200.000 yıl öncesi olarak saptanmasıydı. Bu, "Out of Africa II" taraftarlarının hipotezine tam uymuş ve çok bölgeli model taraftarlarınca saldırıya uğramıştı. İddialarının anlamını kaçırmak imkânsızdı: modern mtDNA taşıyıcıları Afrika'yı terk ettiğinde Avrasya'nın yerli halklarıyla karışmamış, onların yerine geçmişti. Bu konum, bir miktar karışmanın olmuş olabileceği fikrine karşı olmayan "Out of Africa II"nin paleontolojik taraftarlarınınkinden bile daha aşırıdır.

Yine de laboratuvar-bilim temeline rağmen mtDNA yaklaşımı ağrı şekilde eleştirilmiştir. Cann, Stoneking ve Wilson'un ilk mtDNA analizinin, bu Berkeley genetikçileri sonraki analizlerde bunlara hitap ettikleri halde, eleştirenlerin çabucak işaret ettikleri ciddi bazı yöntemsel kusurları vardı. Diğerleri mtDNA'nın alternatif yorumlarını önermişlerdir. Bir genetikçi olan Alan Templeton (1993) genetik verinin ortak dişi atanın coğrafi konum kanıtının şüpheli olduğunu gösterdiğini, bu atanın varoluş zamanının 200.000 yıldan fazla olması gerektiğini ve Eski Dünya insan nüfusunun son bir milyon yılın önemli bir kısmında düşük ama tekrar eden genetik teması olduğunu iddia etmiştir.

Ne var ki diğer genetik kanıtlar modern insanların nispeten yeni olan Afrika kökenine işaret etmeyi sürdürmektedir. mtDNA'nın Berkeley araştırmacılarınınkinden farklı bir kesimini incelemek Harvard'dan Maryellen Ruvolo'yu (1996) modern insan soyunun 222.000 yıl önce başladığını öne sürmeye yöneltmiştir. Diğer yeni Y kromozomu incelemeleri son 200.000 yılda bir erkek atanın da olduğunu ve çekirdek DNA en fazla çeşitliliği Sahraaltı Afrika'sında gösterirken bunun yerkürenin geri kalanında nispeten tekdüze olduğunu göstermiştir (Tishkoff ve diğerleri, 1996).

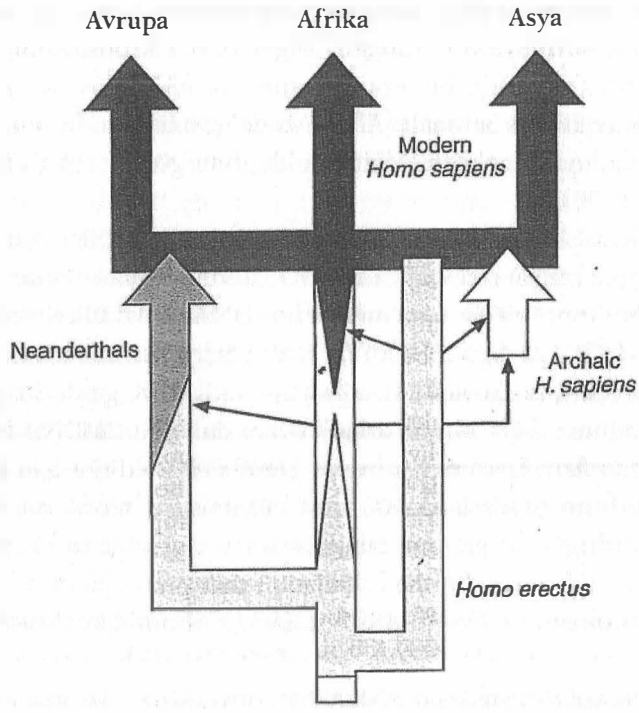
"Mitokondriyal Havva", kamuoyunun ilgisini çekmesine rağmen kendisi büyük çapta bir gazetecilik icadıdır. O, "tüm insanların onun soyundan geldiği bir anne" değil, tüm modern mtDNA moleküllerinin geldiği mtDNA molekülü (ya da o molekülün kadın taşıyıcısı) idi (Ayala, 1995: 1933). Bu molekül zaten vardı ve o zaman yaşayan ve genlerini taşımaya devam ettiğimiz diğer birçok arkaik insan da vardı. mtDNA bir kimsede mevcut toplam DNA'nın yalnızca 1/400.000'i olduğu için tüm diğerleri bu kadının çağdaşlarından miras alınmıştır. İnsanların modern insanlarda gördüğümüz genetik çeşitlilik seviyesini sürdürmüş olmaları için ilk modern insanları üreten nüfus en azından 10.000, muhtemelen 50.000 olmuş olmalıdır (Ayala, 1995: s. 1934). Onun için "Mitokondriyel Havva" mitini sürdürmektense daha doğru bir ifade genetik kanıtların modern insanların yaklaşık 200.000 yıl önce Afrika'da yaşayan temel bir nüfustan oldukça hızlı bir şekilde geliştiğini gösterdiğidir.

TARTIŞMA

Anatomik bakımdan modern insanların ortaya çıkışı muhtemelen Yeni Afrika Kökeni'nden ya da (nüfusun yerini almayan) Çok Bölgeli Evrim modellerinin resmettiğinden çok daha karmaşıktır. Şu an için kanıtlar anatomik bakımdan modern biçimlerin ilk önce Avrupa'dan çok Afrika ve Doğu Akdeniz'de geliştiğine işaret etmektedir ama Asya'daki kanıtlar çok bulanıktır (Aiello, 1993: s. 89). Leslie Aiello, esas insan soyunun kökeni için fosil kanıtlarıyla genetiği uzlaştıran ama Avrupa'da modernlerle Neanderthaller arasında bir miktar melezleşmeye ve Asya'da *H. erectus* formlarının sürmesine izin veren biraz daha karmaşık bir model öne sürmüştür. Bu model şekil 2.10'da grafik olarak sunulmuştur.

Yeni Afrika Kökeni modelinin destekçileriyle Çok Bölgeli Evrim taraftarları arasındaki kutuplaşma halen aşırı görünse bile, sonunda tar-

Şekil 2.10 Modern *Homo sapiens*'in ortaya çıkışının bir evrimsel gidişat modeli (Aiello, 1993: Şekil 5).



tışmanın çözüleceğine dair umut vardır çünkü bu bilgin grupları esas olarak aynı fosil verileri külliyatına bakmakta ve aynı evrim güçlerini kabul etmektedirler. Genetik veriler halâ sonuçsuzdur ama çeşitli yorumlara da izin vermektedir (örn. Ayala, 1995). Smith ve Harold (1997) ara konumlar olmasının iki kutup arasında bunların neticede uzlaşmalarına izin verecek bir sürekliliği gösterdiği şeklinde iyimser bir bakışa sahiptir.

PLEİSTOSEN ÇETE TOPLUMU

Clive Gamble son zamanlarda "Paleolitik toplum tartışılmaya başlanır başlanmaz kötümserler oynamaya çıkarlar" diye belirtmiştir (1998, s. 426). Gerçekten de durum böyledir. Arkeolojik kayıtların incelenmesinin hiçbir yerinde, tarihöncesi toplumsal örgütlenmenin anlaşılmasıyla

ilgili olarak, eski insanların kültürlerinin incelenmesinde olandan daha hâkim bir çaresizlik duygusu yoktur. Bu kötümserlik, özellikle eğer arkeoloji hayalden yoksun ve çıkarsama ve benzetmenin kabul edilir yorumlama araçları olmadığı bir disiplin olarak görülürse, harfiyen ve deneysel olarak haklıdır. Ayrıca avcı-toplayıcıların etnografik kayıt zenginliğinin, arkeolojik yorum üzerinde (1978'de Martin Wobst'un dramatik şekilde "tiranlık" olarak nitelendirdiği) büyük bir etki yapabileceği ve modern avcı-toplayıcıların davranışlarının eleştirilmeden geçmişe yansıtılmasıyla sonuçlanabileceği bir vakadır. Bu yüzden, eski insan toplumunu anlamaya çalışan arkeolog; belirsiz bir çıkarsama, tahmin, zan ve dikkatle gerekçelendirilmiş benzetme dünyasına ayaklarının ucuna basarak girmelidir.

Yine de tartışmanın verimsiz taş aletler ve geçinme kategorileriyle sınırlı kalması istenmedikçe böyle girişimler gereklidir. Arkeoloji mecburen geçmiş toplumun hayali olarak yeniden kurulmasını gerektirir ve kanıtların çok kıt olduğu gerçeği, çoğunlukla yirminci asır yağmacı toplumlarının gözlemlenen davranışlarına dayanan birtakım bilgili tahminlerde bulunmaktan kaçınmamız gerektiği anlamına gelmez. Diğer taraftan modern avcı-toplayıcıların sadece eski insanların yadigârı olduklarının varsayılması yanlıştır. Bu tür paralellikler sonraki birçok incelemede ima edilse de, belki de böyle bir benzetmenin en ünlüsü, W. J. Sollas tarafından, yirminci yüzyıl başında Tasmanya ve Avustralya'nın aborjin toplumlarını Eski Dünya'nın Alt ve Orta Paleolitik halklarıyla eşitlediğinde yapılmıştır (Sollas, 1911). Mevcut yağmacı toplumlar düşünmek için bize malzeme verirken, eski insanların kültürünün yeniden canlandırılmasına gelince böyle bire bir paralelliklerin makul bir temeli yoktur. Ne de olsa modern yağmacıların tümü *Homo sapiens* üyesidir; bu yüzden onların davranışlarının daha eski *Homo* çeşitlerine yansıtılması esas olarak riskli hatta kusurlu bir uygulamadır.

Yirminci yüzyılın birkaç yağmacı toplumu ilk *Homo*'nun kültürünü anlamak isteyen arkeologlara, türlerin farklılığına rağmen büyük ölçüde ilham vermiştir. Bunlar arasında önde geleni, Botswana'daki Kalahari Çölü'nde antropoloji literatüründe genel olarak !Kung ya da !Kung San diye bilinen (gerçi antropolojik literatürde artık aynı halktan bahseden Ju/'hoansi etnik adı görülmektedir) halk olmuştur. !Kung (antropoloji öğrencileri giriş derslerinde "!"nin şaklama sesini temsil ettiğini öğrenirler), 1960 ve 1970'lerdeki geçim ve yerleşim modelleriyle ilgili

birincil veri zenginliği sağlayan yoğun bir araştırma programının sonucu olarak "arkeologların yağmacıları" olarak görülür hale gelmişlerdir (örn. Lee ve DeVore, 1976; Lee, 1979). Ne yazık ki çorak, kaynak fakiri bir çevrede yaşadıkları için, Avrasya'nın daha yağışlı ve soğuk bölgeleri bir yana, doğu Afrika savanlarındaki eski yaşam analizlerine bilgi verebilme derecesi bile son derece sınırlıydı. Dahası, !Kung ile ilgili yeni revizyonist görüşler (örn. Wilmsen, 1989), bu konu üzerinde bilimsel bir kavga halâ sürse de, bunların daha önce belirtildiği kadar bozulmamış bir yağmacı toplum olmadığını ileri sürmüştür.

Kuzey Tanzanya'nın Hadza'ları, Doğu Paraguay'ın Aché'leri, Doğu Zaire'nin Mbuti'leri, Filipinlerin Negrito avcı-toplayıcıları ve Avustralya'nın birçok aborijin halkı ve Kalahari'deki !Kung'ların komşuları San'lar, antropoloji araştırmacılarına Paleolitik toplum hakkında düşünme yolları sağlayan yirminci yüzyılın diğer yağmacıları arasındadır. Bu hipotezlerin sınanma gücü araştırmacıdan araştırmacıya değişse de, ilk insanların kültürüyle ilgili hipotezler oluşturmak için arkeologlar !Kung'da olduğu gibi bu halklara bakarlar.

Temel seviyede, ilk insan toplumunun antropologların "çete," kalıcı üyeliği olmayan esnek bir birlik şeklinde kategorize ettikleri, bir çeşit sosyokültürel bütünleşmeye sahip olduklarından yeterince emin olabiliriz. Birçok bakımdan iktisadi strateji olarak avcılık ve toplayıcılık sık sık toplumsal örgütlenme olarak çeteyle eşitlenebilir. 1960'ların sonu ve 1970'lerde antropologların avcı-toplayıcı çeteyi küçük, eşitlikçi insan gruplarının yaşamak için çok çalışmak zorunda olmadıkları, sabit bölgeleri savunmadıkları ve yiyecek ya da maddi eşya biriktirmedikleri bir "orijinal refah toplumu" şeklinde nitelendirmeleri yaygın hale gelmiştir (örn. Sahlins, 1972). Kelly'nin işaret ettiği gibi (1995, s. 14-23) bu model "kendisiyle etnografik gerçek" arasında ciddi çelişkiler" yaratan bir çete toplumu kalıbı oluşturmuştur.

Genelde olduğu gibi, etnografik gerçek çok daha karmaşıktır. Antropologlar çete toplumları arasında muazzam derecede çeşitlilik olduğunu kabul etmişlerdir. Bazıları gayet bölgeseldir; diğerleriyse değildir. Avladıkları ve topladıkları yiyecekler hakkında bilinçli kararlar verirler ve bazen belli kaynaklar arayışı içerisinde önemli miktarda emek ve enerji yatırımı yaparlar. Bazı avcı-toplayıcı çetelerinin üyeleri arasındaki toplumsal ilişkiler eşitlikçi modelin varsaydığından daha karmaşık ve asimetriktir. Bu çeşitlilik kısmen özgün çevresel koşullara zaman

içerisinde uyum sağlamanın ürünü, kısmen de mevcut avcı-toplayıcılarla "harici" toplumlar arasındaki temasın sonucu olabilir. Yine de geçmişte hangi çeşitlilik olmuş olursa olsun, yaklaşık 10.000 yıl öncesine kadar insanların modern bir etnografın ortak bir çete tanımına uyuduğunu kabul edebileceği toplumsal birimler içerisinde yaşamışlardır.

İzleyen tartışma için bu başlangıç çizgisi tespit edildikten sonra şimdi ana ilkelere dönülmesi ve ilk insan toplumlarının arkeolojik kayıtlarının çete organizasyonu üzerinde etkisi olmuş olabilecek özelliklerine bakılması önemlidir. Bunlar içinde en başta geleni *Homo* türünün ilk üyelerinin kanıtlanabilir hareketliliğidir. Bunlar yalnızca uzun mesafelere dağılma yeteneğinde olmayıp, belli ki yerel ölçekte de çok dolaşmaktaydılar. İlk hominidler, arazide yağmacılık ve emniyet için belli yerleri tercih etmiş olabilirken, 300.000 yıl öncesine, hatta daha sonrasına kadar hiçbir yerleşim kanıtı bulunamadığı gerçeği, mevcut avcı-toplayıcılar arasında benzeri olmayan bir yerleşim hareketliliği derecesini yansıtmaktadır.

Bu hareketliliğin önemli anlamları vardır. Birincisi bu hominid çetelerin bugün olduğundan daha esnek ve akışkan varlıklar oldukları anlamına gelmektedir. Bu, eski çetelerle onları izleyen toplumlar arasındaki önemli bir ayrımdır. Onları üyeliklerinin açık şekilde tanımlandığı kapalı ve sabit gruplar olmak yerine ilişkileri farklı birçok şekilde tanımlanabilen birey toplulukları olarak düşünmeliyiz. İkincisi, özel yerlerin rolü daha sonraki insan toplumlarında rastlanandan çok daha farklı olmalıdır. Bu yerler, grup kimliği tanımı ve özel bölge işareti olarak hizmet etmek yerine eski hareketli çetelerle çok daha az ilgili olmalıdır. Gruplar aralıklarla belli noktalara dönmüş olsalar bile bileşimleri her defasında farklı olmalıdır ve noktanın bu sırada başkaları tarafından kullanılıyor olması da mümkündür.

Bu, eski avcı toplayıcıların toprakla bir ilişkisi yoktu demek değildir. Aslında arazinin bir parçası olarak kendileri hakkında çok karmaşık bir görüş sahibi olmuş olabilirler; yerler ise manevi ya da totemsel öneme sahip olmuş olabilir. Modernlik öncesi insanların çete toplumuyla daha sonraki toplumsal oluşumlar arasındaki fark, sonrakilerin yerleşkelerinin -mağara, kulübe, köy- kişinin toplumsal kimliğinin tanımlanmasında çok daha büyük bir rol oynamış olmasıdır çünkü değiştirilmesi ya da terk edilmesi çok daha zor bir ilişkiler ağına odaklanmıştır.

İlk insanların hareketliliğinin bir başka kritik yönü, maddi eşya birik-

tirmedikleri ve uzun süreliğine depolama yapmadıkları gerçeğiydi. Daha sonra tüketmek için bazı saklamalar yapmış olmaları mümkünse de arkeolojik kayıtlarda çok daha sonrasına kadar özel depo tesisleri görülmez. Varlıklarının çoğunluğunda onlar antropologların "doğrudan-getirili avcı-toplayıcılar" dediği insanlardı (Woodburn, 1982). Bu, kaynakları (esas olarak yiyecek) elde eder etmez tükettikleri anlamına gelir. Depolama ve koruma teknikleri biliniyor olsa bile hiçbir artık oluşturulmuyordu.

Çoğu avcı-toplayıcı gruplarının, özellikle de doğrudan-getirili türün ana niteliklerinden bir tanesi kurumsallaşmış gıda paylaşımıdır. Avcı-toplayıcı paylaşımı, kibarlıktan ortaya çıkmış hoş bir gelenek olmanın ötesindedir. Toplumsal kumaşın derine kökleşmiş bir unsuru olarak görünmektedir. Bu uygulamanın işlevselci açıklaması riski toplumun her yerine dağıtması olabilir, öyle ki bir avcı bir gün eli boş dönse ve yiyeceği için çetenin bir başka üyesine bağımlı olsa bile, ertesi gün şanslı olabilir ve iyiliği geri ödeyebilirdi. Yine de avcılık becerisi eşit dağılmadığından çetenin bazı üyeleri daima diğerlerinden fazla katkıda bulunacaktır. Öldürdüklerinin çoğu alınacaksa avlanmaya neden devam ediyorlardı?

Birçok yağmacı toplumda paylaşma, verenin ortak mala sırf fedakârlık yüzünden değil, toplumsal baskı ve zorunlu karşılıklılık nedeniyle kaynak sağladığı "hoş görülen hırsızlık" (Blurton Jones, 1991) biçimini almaktadır. Böyle bir paylaşım talebi, ne kadar başarılı olursa olsun çetenin her üyesinin eşya ya da yiyecek biriktirmesini engeller. Teoride herkesin yiyeceğe eşit erişimi vardır ama gerçekte bazıları bunu tedarik etmekte diğerlerinden daha başarılıdır. Yine de yaşa ve cinsiyete bağlı toplumsal asimetriler devam etse bile zorunlu paylaşım, maddi eşitlik seviyesini sürdürür.

Çok farklı biçimler aldığı gerçeğine rağmen paylaşımın dünyanın her tarafında mevcut yağmacılar arasında hep var olması, bunun ilk insan çete toplumlarının da bir parçası olduğunu makul bir varsayım haline getirmektedir. Eğer durum buysa o zaman toplumsal ilişkilerin oluşturulmasında bunun büyük bir önemi olmuş olabilir. Her yağmacı toplumun kendi paylaşım modellerini örgütleme şekli vardır. Bunlar sık sık, bireyin paylaşım ilişkisinde bulunduğu, akraba olan ya da olmayan başkalarını içerecek şekilde, eş ve çocukların ötesine gider. Öyleyse yağmacı toplum böyle bir paylaşım ortaklıkları ağıyla nitelendirilebilir. Böyle

paylaşım ortaklıklarının gücü yağmacı topluluğun toplumsal arazisini değil, barınakların yakınlığı ve düzenlenişi gibi fiziksel yapısını da tanımlamakta önemli bir role sahiptir.

Susan Kent (1995) birçok (Botswana'daki Kutse'lerden özel bahisle) yağmacı toplumda paylaşım ağlarının temelinin nasıl gerçek akrabalıktan çok "arkadaşlık" olduğunu göstermiştir. O, eşitlikçi küçük çaplı toplumlarda topluluk içindeki herkesin ya biyolojik ya da hayali olarak bir şekilde ilişkili kabul edilebileceğine işaret etmektedir. Yağmacılar arasında arkadaşlık ve bundan gelişen paylaşım ağları, toplumsal etkileşim yoğunluğunun akrabalık derecesinden çok daha önemli bir belirleyicisini oluşturur. Bunlar bazı akraba ilişkilerini faaliyete geçirip diğerlerini uyuşuk bırakabilirler ama akrabalığın ötesine de uzanıp zamanla yeniden tanımlanabilirler. Ortaya çıkan ilişkiler çeşitli yoğunluk ve içerik derecelerine sahip olabilir.

Büyük mesafelerde bu tür ilişkilerin sürdürülmesi zordur; onun için yağmacı toplumların bir başka özelliği Nurit Bird-David'in (1994) topluluğun küçük çaplılık, açıklık ve karşılıklı bağlılık hissini kavramanın "doğrudanlığı" dediği şeydir. Bird-David ayrıca çete toplumlarındaki bu doğrudanlığın mekân, zaman ve deneyim paylaşımını vurgulayan "biz ilişkileri" yoluyla ifade edildiğini öne sürmektedir. Birçok bakımdan kaynakların gözlemlenebilir paylaşımı, daha soyut bir paylaşılmış olay dizisinin fiziksel bir bildirimidir. Böyle ilişkilerin devamı için fiziksel yakınlığın sürdürülmesi gereklidir çünkü uzaklık doğrudanlığı aşındırır.

Clive Gamble son zamanlarda Paleolitik toplumun nitelendirilmesinde benzer bir yaklaşıma girmiştir (Gamble, 1996, 1998). Gamble'ın modelinde bireylerin etkileşimi birkaç seviyede ilişki ağı üretir; özel, fiili, geniş ve genel. Özel ağ, bireyle en yüksel yoğunlukta etkileşimi olan, beş kişiye kadar akraba ya da çok yakın arkadaşları içerir. Yukarda belirtildiği gibi birçok yağmacı için arkadaşlık, böyle ilişkilerin akrabalıktan daha güçlü belirleyicisi olabilir. Fiili ağ, bireye "günlük yaşam rutini içerisinde maddi ve manevi yardım" sağlayan kimseler, belki 15 ila 30 kadar arkadaş ve akrabadır (Gamble, 1998: s. 434). Geniş ağ, bireyin belki de yüzleri bulan tanıdıkları ve arkadaşlarının arkadaşlarından oluşur. Son olarak genel ağ, potansiyel olarak sınırsızdır ama pratik olarak binlere ulaşabilir.

Gamble, öncelikle fiili ve özel ağlardan oluşan "yerel hominid ağları" dediği şeyle geniş ve genel ağları kapsayan "toplumsal alanı" kıyaslaya-

rak devam eder. Onun (burada basitleştirilen) görüşüne göre yaklaşık 100.000 ila 60.000 yıl öncesinde insanın sosyalliği, fiilen yerel hominid ağlarıyla sınırlıyken; toplumsal ağı oluşturan geniş ağlar, yerel hominid ağını destekliyordu (yerini almıyordu). Bu geçişin bir belirtisi bundan önce hammaddeler 100 kilometreden fazla olmayan, genelde çok daha küçük yarıçaplar içerisinde dolaşırken bundan sonra yüzlerce kilometrelik kaynak aktarımlarının yaygın olduğu gerçeğidir. Gamble bunu, insanların yüz yüze temas sürdürmesi gerekmeden toplumsal ilişkide bulunma yolları geliştirmiş olmasıyla "yakınlıktan kurtulma" olarak nitelendirir. *Erectus*-sonrası insanlarındaki beyin ebadı artışının hepsini kolaylaştırdığı diğer sembolik davranış biçimleri gibi, dil ve konuşma da bu geçişte kilit faktör olmuş olabilir.

Yeni ve eski yağmacı toplumlarla ilgili yukarıdaki perspektifler, "Pleistosen çete toplumu" denilebilecek bir eski insan toplumu çalışma modeli sağlamak üzere birbirlerine yakınlaşırlar. Pleistosen çeteler, ilişkilerini biyolojik olarak belirlenmiş sabit bir ilişkiler dizisinin değil, daha çok akraba olan ya da olmayanlar arasında arkadaşlıklarla sonuçlanan yakınlık ve doğrudanlığın koşullandırdığı akışkan birey birlikleriydi. Bu bireyler yiyecek, mekân ve deneyimler dâhil birçok şeyi paylaşırlar. Kaynakların paylaşımı çoğunlukla özgürce yapılır ama sık sık diğer bireylerin talebine cevap olarak ya da talebini tahminle de yapılır. Böyle bir toplumda yerleşkeler barınak, emniyet, ayrıca mahremiyet ve maddi eşya birikiminin değil, "biz ilişkilerinin" koşullarını sağlayan yerlerdir. Bunlar toplumsal ayırım ve dışlama değil, toplumsal dâhil etme yerleriydi. Yaş ve cinsiyet çizgisinde ve avcılık becerileri ve ritüel bakımından statü ve güç asimetrileri mevcut olsa da, bunlar maddi zenginlik şeklinde ifade edilmiyordu. Kaynaklara ortak erişim ve paylaşım ahlâkı göreceli bir eşitlik dayatmaktaydı.

Öte yandan bu, pek de 1970'lerin antropoloji metinlerinde kutlanan "orijinal refah toplumu" değildi. Hayat, fiziksel bakımdan talep edici, seyyar, zorlu ve muhtemelen kısaydı. Bir leoparın öğle yemeği ya da üzerine kaya düşmüş bir sandviç olarak sona erme şansı büyüktü. Et için karkas yağmalanması hiç de romantik bir ilk insan imajı değildir ama hakikattır. Refah fikri sürekli yağmacılığın ve zorunlu paylaşım normlarının kesinlikle önlemiş olması gereken aylaklık ve birikim hayalleri canlandırır. Bir Pleistosen çete üyesi anatomik modernlik yolunun ne kadar uzağında olursa olsun, basit olarak gayet toplumsal, alet

yardımına sahip daha üst bir primatın zorlu hayatını yaşamıştır.

Uzaktan toplumsal ilişki sürdürme yeteneğinin insan toplumu üzerinde muhtemelen önemli bir etkisi olmuş ve bir sonraki bölümde tartışılan gelişmelerde önemli rol oynamış olsa da, ben yukarıdaki küçük ve özel Pleistosen çete modelinin ya da buna yakın bir şeyin, bir süreliğine insanın baskın toplumsal görünümü olmaya devam ettiğine inanıyorum. Pleistosen'in bitimindeki genel yerleşikliğin başlangıcına kadar radikal ve dramatik bir toplumsal insan ilişkileri inşası gözlemleyemiyoruz. Yine de Gamble'ın öne sürdüğü gibi toplumsal ilişkilerin sürdürülmesinde bir "yakınlıktan kurtulma" varsa, insan toplumları kendilerini sadece çok başarılı bir primat olmaktan ayırt etmek için bir başka adım atmış olmalıdırlar.

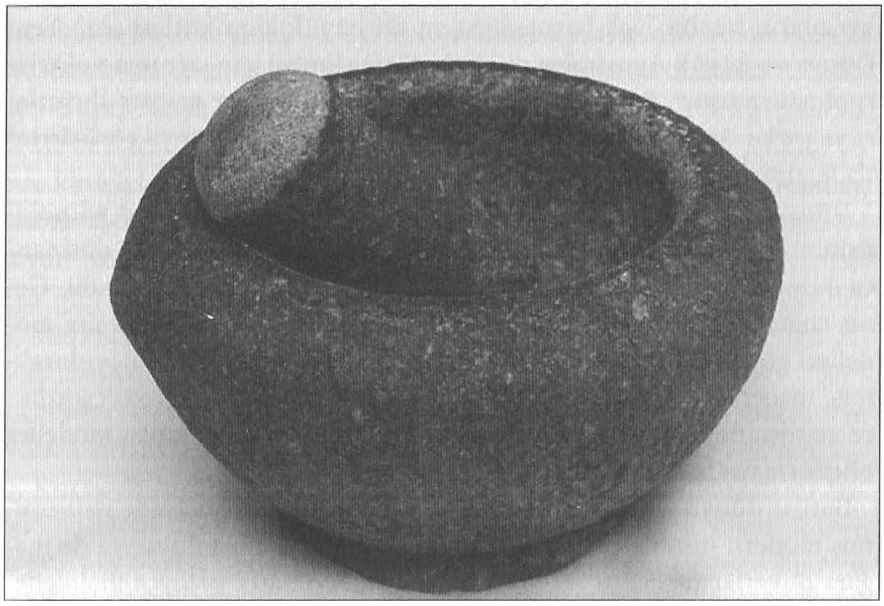
İLÂVE OKUMA

Son zamanlarda insan evriminin hikâyesini anlatan birkaç güzel genel okuyucu kitabı yayınlanmıştır. Bunlar, Donald Johanson ve Blake Edgar'ın mükemmel resimli, büyük boy *From Lucy to Language* [Lucy'den Dile] (1996), Ian Tattersall'ın *The Last Neanderthal: the Rise, Success, and Mysterious Extinction of Our Closest Relatives* [Son Neanderthal: En Yakın Akrabalarımızın Doğuşu, Başarısı ve Gizemli Yok Oluşu] (1995) ve Göran Burenhult'un genel editörlüğüdeki *The First Humans: Human Origins and History to 10.000 BC* [İlk İnsanlar: İnsanın Kökenleri ve MÖ 10000'e Kadarki Tarihi] (1993)'dir. John Reader'ın *Missing Links* [Kayıp Halkalar] (1981), iki yeni kitabın: Erik Trinkaus ve Pat Shipman'ın *The Wisdom of the Bones* [Kemiklerin Hikmeti] (1996) ve Erik Trinkaus ve Pat Shipman'ın *The Neanderthals: Changing the Image of Mankind* [Neanderthaller: İnsanlık İmgesinin Değişmesi] (1992) desteklediği, insanın kökenlerinin 1980'lerdeki mükemmel bir anlatımıdır. Robert Foley'in *Humans before Humanity* [İnsanlık Öncesi İnsanları] (1995) ve Rick Potts'un *Humanity's Descent* [İnsanlığın Aslı] (1996) ilk hominidleri şekillendiren ekolojik koşullar ve davranışsal niteliklerle ilgili mükemmel düşüncelerdir. Teknolojinin kökenleri Kathy Schick ve Nicholas Toth'un *Making Silent Stones Speak* [Sessiz Taşları Konuşturmak] (1993) kitabında tartışılmıştır. Christopher Stringer ve Clive Gamble'ın *In Search of Neanderthals* [Neanderthallerin Aranışı] (1993) Avrasya'daki Neanderthal meselesinin okunabilir bir işlenişiyken, Paul Mellars'ın *The Neanderthal Legacy: an Archeological Perspective from Western Euro-*

pe [Neanderthal Efsanesi: Batı Avrupa'dan Arkeolojik bir Perspektif] (1996) aynı bölgeyi daha akademik ayrıntıyla kapsamaktadır. Afrika'dan insan (ilki Homo erectus'un, anatomik bakımdan modern varsayılan sonraki insanların) dağılmaları Clive Gamble'ın *Timewalkers* [Zamanda Yürüyenler] (1994) ve Christopher Stringer ve Robin McKie'ın *African Exodus: the Origins of Modern Humanity* [Afrikalı Hicreti: Modern İnsanlığın Kökenleri] (1996) isimli kitabının konusudur. Dilin kökenleriyle ilgili bir görüş William Noble ve Iain Davidson'un *Human Evolution, Language and Mind* [İnsanın Evrimi, Dili ve Aklı] (1996) isimli kitabında sunulmuştur. *Nature*, *Journal of Human Evolution*, *Journal of World Prehistory* ve *Journal of Evolutionary Anthroplogy* gibi birçok bültende insanın evrimi ve ilk insanların arkeolojisi hakkında teknik bilimsel makaleler bulunmaktadır.

[3]

İNSAN DİASPORASI



BUZ ÇAĞI'NIN SON DALGASI

Yaklaşık 50.000 yıl evvel, bir önceki bölümde tasvir edilen eski ve yeni insanlar karışımı birden bire çözülmüştür. Anatomik bakımdan modern insanlar galip gelmiştir ve insan filogeneziyle ilgili tartışmalar bu noktadan sonra artık esaslı bir konu değildir. Daha önce Afrika ve Avrasya'nın güney kenarıyla sınırlı olan insanlar kuzeye ve doğuya doğru hareket etmişlerdir, ki bu onları Pasifik havza çemberi üzerindeki birkaç kritik noktaya getirmiştir. Kuzeyde Beringia ve güneyde Sundaland, insanların henüz ayak basmadığı son iki büyük kara kütlesi olan Yeni Dünya ve Büyük Avustralya'nın kolonileştirilmesi için sıçrama noktaları oluşturmuştur. Bu bölgenin her tarafındaki insanlar mağara duvarları ve yarlar üzerindeki resimleriyle ve şekiller oyarak dünya görüşlerini ifade etmek için çok zaman harcamıştır.

Dünyanın tarihöncesinin çıkmazlarından bir tanesi, insanın teknolojisinin ve sembolik davranışının gelişmesinin karşılaşılmış en düşmanca iklim koşullarından bazıları sırasında meydana gelmiş olmasıdır. Geniş coğrafi alanlarda ilk kez tutarlı ve düzenli toplumsal etkileşim modelleri görebiliyoruz. Arkeolojik hadiseler özgün ve izole olmayı bırakmış, maceracı insanlar Eski Dünya'nın uzak köşelerini kolonileştirdikçe ve sonunda Yeni Dünya'ya girdikçe uyumlu ve tekrarlanan modeller oluşturmaya başlamıştır.

Bunlar dünya sahnesine ortaya çıkışları bir önceki bölümde nakledilmiş modern insanlardı. Biz kendimiz mamut avlamadığımız ya da mağara duvarlarına çizim yapmadığımız halde, onlarla kolayca ilişkilenebiliriz. Güdüleri ve arzuları bizi onlardan ayıran binlerce yıl sonra bile anlaşılabilmektedir. Bu insanlar maymuna benzeyen australopithecine'ler, uzak *Homo erectus* ya da tuhaf Neanderthaller değildir. Bunlar doğrudan torunları katedralleri, otomobili, uçağı ve bilgisayarı yapan Modernlerdir.

Geç Pleistosen insanları, arkeologlar tarafından yaklaşık iki yüz yıldır yoğun bir şekilde incelenmektedir. Bu çalışmanın çoğu yalnızca Güneybatı Fransa gibi birkaç bölgede ve Kuzey Amerika'nın oyuk-uç kültürleri gibi özgün arkeolojik vakalar üzerinde toplanmıştır. Son çalışmalar, özellikle Doğu Sibirya ve Amazon Vadisi gibi yerlere sistemli arkeolojik araştırmayla girildikçe, çok daha genel bir resme yol açmıştır. Geç Buz Çağı yaşamı incelemesinde geniş alanlar, *terra incognita* [bilinmeyen topraklar] olarak kalmaktadır; bununla birlikte yapılacak çok fazla keşif ve saha çalışması vardır.

TEMEL COĞRAFYA VE İKLİM KOŞULLARI

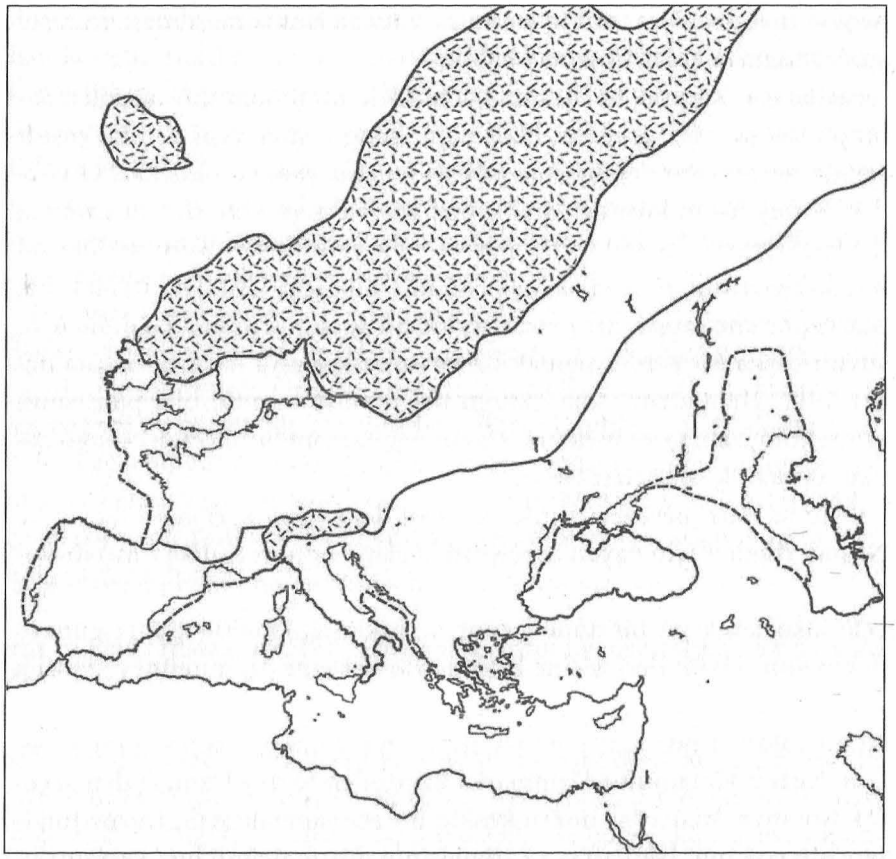
Geç Buz Çağı dünyasında hem sıvı hem de katı halindeki su, insan faaliyetinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Buz kitlelerinin dağılımı ve deniz seviyelerinin kıta sınırlarıyla ilişkisi son 50.000 yılda insanlar için hem engel oluşturmuş hem de fırsat yaratmıştır. Bu dönemde *Homo sapiens* türü üyelerinin faaliyetlerinin anlaşılması, küresel su dağılımının anlaşılmasına bağlıdır.

Bazılarına, küresel ekosistem içerisindeki su miktarının nispeten sabit olması şaşırtıcı gelebilir. Hidrolojik döngü, suyu taşır ve onu çeşitli şekillerde yeniden dağıtır ama büyük şemada yeni su oluşmaz. O yüzden Kuzey Yarımküre'de büyük buz kütleleri varken, dünya çapında deniz seviyesi kıta sınırlarını ortaya çıkararak düşer. Aynı şekilde bu buz kütlelerinin erimesi, dünya çapında kıta sınırlarına su basmasına, buz cephesine bitişik kara yüzeylerindeki suyun yeniden dağılımına ve suyun başka bir yerde yağmak üzere buharlaşmaya hazır olmasına neden olur. Hepimizin aşina olduğu hal dönüşümünün, buz parçasının erimesinin, zaman ve mekân içerisinde muazzam bir ölçekte olduğu zaman dramatik sonuçları vardır.

Öyleyse buz neredeydi? Bir önceki ilerleyişinde *Homo erectus* ve Neanderthaller için hayatı zorlaştırmış olan Fennoscandian buz tabakası, Kuzey Avrupa'nın çoğunu kaplamaktaydı. 70.000 ila 35.000 yıl önceki nispeten sıcak bir dönem sonrası, yaklaşık 35.000 yıl önce güneye doğru son büyük ilerleyişine başladı. Bu ilerleme azami güney sınırına yaklaşık 20.000 yıl önce şimdi Güneybatı Polonya'daki Silezya'da Oder Nehri yakınlarında ulaştı. Bu en güney noktadan buz cephesi kuzeybatıya, Kuzey Almanya ve Danimarka üzerinden Kuzey Denizi'nden geçerek Britanya Adaları'na doğru keskin bir açı yapmaktaydı. Kuzey İngiltere'nin çoğunu, İskoçya'yı ve İrlanda'nın dörtte üçünü buz kaplamıştı. Silezya'nın doğusunda buz cephesi Orta Polonya üzerinden Avrupa Rusya'sı içlerine yaklaşık 53° Kuzey çizgisi boyunca ilerlemekteydi. Dinyeper ve Don nehirlerinin mevcut kaynakları civarındaki buz cephesi, keskin şekilde kuzeydoğuya doğru açı yapmaya başlıyor, sonunda Beyaz Deniz'in doğusuna, Arktik Okyanusu'na varıyordu. Alpler'de ve Kuzey Avrasya'nın Altaylar gibi diğer dağlık yerlerinde daha ufak buzullar komşu ovalara kadar ulaşmaktaydı.

Fennoscandian buz kütlesinin güney ve doğusunda, buzul çevresinin ortam çeşitliliği bulunmaktaydı. Buz cephesi boyundaki tundra ve

Şekil 3.1 Fennoscandian Buz Tabakası'nın yerini gösteren (taranmış alan) son dönem Pleistosen Avrupa. Kalın çizgi tundranın ve donuk toprağın güney sınırını, kesik çizgi son dönem Pleistosen kıyı çizgilerini göstermektedir.



park-tundrası Güneybatı Avrupa'dan Kuzeydoğu Asya'ya ve Alaska içlerine kadar uzanan muazzam bir step bölgesine açılmaktaydı. Guthrie (1990) bu alana hem muazzam boyutları hem de en önde gelen memeli sakinleri yüzünden uygun bir isim olan "mamut stepleri" adını vermiştir. Bu bölge bugünkünden 10-20° düşük olan ortalama Ocak ayı dereceleriyle ters ve soğuktu. Hayvan nüfuslarıysa insanların zor koşullara rağmen bu ortamda hayatta kalabileceği anlamına da gelecek şekilde yüksekti (Guthrie, 1990).

Kuzey Amerika'daki buzul modeli, Avrasya'da olduğundan biraz daha karmaşıktı. Kıta'nın kuzey yarısını, iki önemli buz tabakası olan Laurentide ve Cordilleran kaplamaktaydı. Cordilleran, Kuzey Rocky Dağları'nın, Batı'ya, düşük deniz seviyeli dönemlerde Pasifik kıyısı düzlüklerine doğru uzanan ya da deniz seviyesi yüksek olduğunda Pasifik'e kadar inen dağ buzuluydu. Ayrıca Güney Alaska ve Aleutian Ada zinciri boyunca uzanmaktaydı. Cordilleran buzulu doğuda Laurentide buz tabakasının en batı kısmındaki noktalara dokununcaya kadar gitmekteydi.

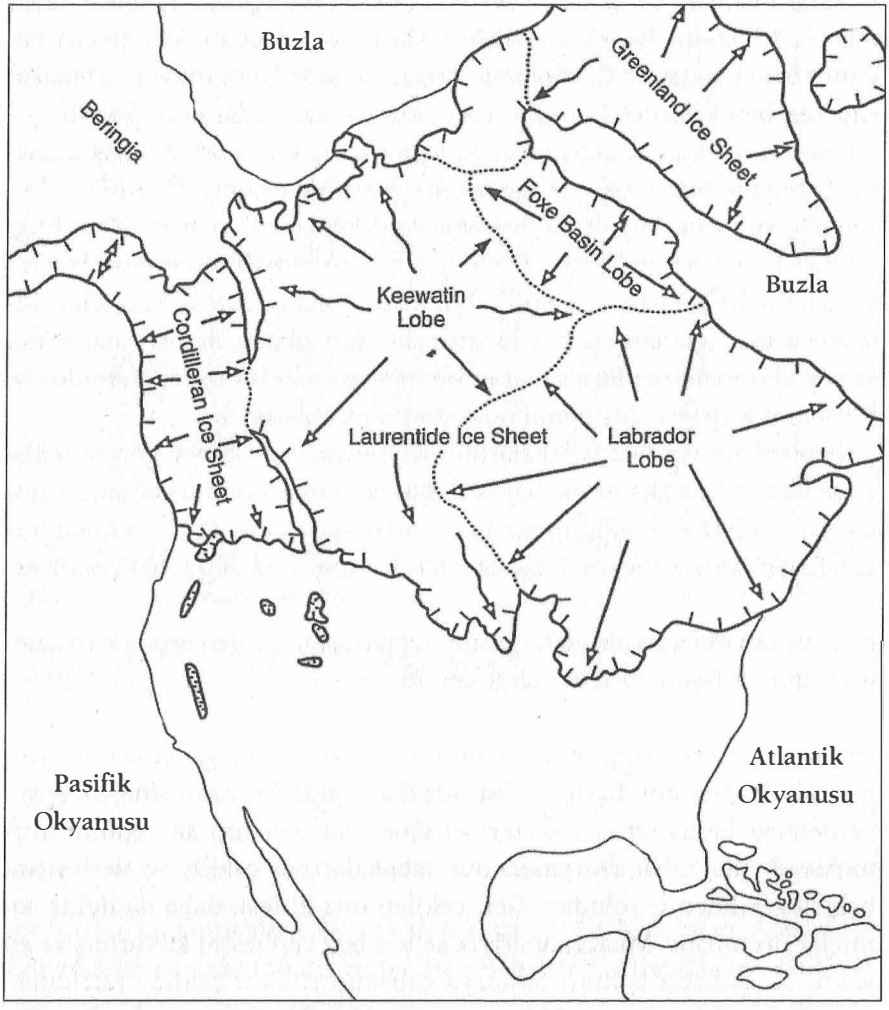
Laurentide buz tabakası, aslında üç ayrı buz kitlesinden oluşmaktaydı. Labrador buz kitlesi, Kanada'nın Deniz Vilayetlerini*, ABD'in kuzeydoğusunu ve Büyük Göller bölgesini kaplamaktaydı ve New England ve Ontario'nun buzul arazilerinden sorumluydu. Keewatin buz tabakası Rocky Dağları ve Cordilleran buzulundan doğuya, Labrador kitlesine kadar uzanan en büyük kitleydi. Son olarak Baffin Adaları'nın kuzey ucunda Foxe Basin olarak bilinen üçüncü bir kitle, Labrador ve Keewatin kitleleri arasındaki boşluğu doldurmaktaydı.

Kuzey Amerika buz tabakalarının davranışı, esas kuzey-güney genişleme ve daralma aksına ek olarak doğu-batı boyutunun da olması dışında Avrupa buz kitlelerininkine benzerdi. Cordilleran ve Laurentide buz tabakalarının genişleyip daralması bunların son 50.000 yılda çeşitli kereler ayrılmaları için potansiyel oluşturmuştur. Bu ayrılmanın zamanlaması ve boyutu aşağıda geniş ayrıntıyla tartışılacak olan Yeni Dünya'nın iskânının anlaşılması için çok önemlidir.

Kuzey Yarımküre buz tabakalarının kalınlığı şaşırtıcıydı çünkü bazı yerlerde 2.500 metreye erişiyordu. Buz cephesi boyu gayet faal bir jeomorfolojik ortamdı. İlerleyen buz tabakası önünde azami sınırına erişip gerilemeye başladığı zaman, terk ettiği bir kaya ve toprak yığınını ittirmekteydi. Bu nihai morenler, buz tabakalarının çekiliş ve ilerleyişini belgeleyebilmenin yoludur. Geri çekilen buz kitlesi, daha da ilginç sonuçlar üretmiştir. Muazzam eriyik selleri buz cephesini kaldırmış ve en yakın okyanusun yolunu bulmaya çalışmıştır. Geri çekilen buzuldan, buzul çevresi arazisinde binlerce yıl donuk kalan ve sonraki çökeltilerle kaplanan buz blokları bırakılmıştır. Sonunda bunlar eriyince suyla dolu ve Kuzey Amerika'nın kuzeyindeki ve Avrupa'daki göllerin birçoğunu oluşturan çukurlar kalmıştır. Buz kitlesinin tıkadığı nehirler, bir-

* Atlantik kıyısındaki Nova Scotia, New Brunswick ve Prince Edward Adası Vilayetleri (Maritime Provinces) - ç.n.

Şekil 3.2 Laurentide ve Cordilleran buz tabakalarının sınırını gösteren 20.000 yıl önceki son dönem Pleistosen Çağı Kuzey Amerika (Frison ve Walker, 1990: Şekil 17.2). Cordilleran ve Laurentide tabakaları ayrıldığında ortaya çıkan varsayımsal "buzsuz koridor."



den bire setten kurtulmuş ve ileri atılmışlardır.

İnsanlar buz tabakalarını gördüler mi? Muhtemelen gördüler, özellikle de Avrasya tundrasında yazın göçebe memeli sürülerini takip ederlerken. Azami buzul sınırı süresince buzul çevresi bölgesi, büyük ölçüde kuru oluşu ve Batı Avrupa'dan büyük miktarda toprak getirip bunu

Doğu Avrupa ve Orta Asya'da lös* şeklinde çökelten güçlü rüzgârlar yüzünden muhtemelen çok konuksever değildi. Öte yandan buz tabakası geri çekilmeye başlarken rüzgârlar azalmış ve eriyen buz çok daha fazla nemle, neticede daha verimli bir ortamla sonuçlanmış olmalıdır. Buz cepheleri kendi merkez bölgelerine doğru çekildikçe buzul çevresi bölgesini kısa çalılar ve cüce ağaçlar kolonileştirmeye başladı. Rengeyiği gibi göçebe hayvan sürüleri, buz tabakalarının yaklaşık 20.000 yıl önce başlayan çekilmesine (ve periyodik küçük çaplı ilerlemelere) uyumlu olarak ortamlarına intibak ettiler; insanlar da buzul çevresi stepinde hayvanları izlediler.

13.000 yıl önce Kuzey Avrupa'da, deniz seviyesi halâ bugünkünden çok daha aşağıda olmasına rağmen, ortalama Temmuz sıcaklığı yaklaşık 18°C idi (Coope, 1977). Danimarka ile Güney İsveç, İngiltere ile tüm Kuzey Kıta Avrupa kıyı çizgisinin olduğu gibi bağlantılıydı. Baltık Denizi, Danimarka-İsveç kara köprüsüyle engellenmiş bir buz gölüyken Manş Kanalı, Dover ile Calais arasındaki bir kara köprüsünde biten yalnızca geniş bir Atlantik körfeziydi. Böylece Kuzey Avrupa Ovası, fiilen Güney İngiltere'den Rusya'ya uzanmaktaydı ve park tundrasıyla kaplıydı. Bu tundrada rengeyiği sürüleri dolaşıyordu.

Buz Çağı'nın sonu, şu an için genelde 10.000 yıl öncesi olarak saptanmıştır. O zamanlar buz tabakaları yaklaşık olarak şimdiki yerlerine çekilmişti, kara köprüleri daralmaktaydı ya da su altında kalmıştı ve milyonlarca ton buzun altında kalmış olan toprak gerçekten yükselmişti (sonradan alçaldı). İklim, soğuk nöbetleri ve küçük buzul ilerlemelerinin ayırdığı Bølling ve Allerød salınımları adı verilen kesintili birkaç parlamayla ısındı. Bu soğuk evrelerinin en önemlisine, buzul çevresi habitatının bir çalı karakteristiği olan Younger Dryas denilmiştir. Avrasya ve Kuzey Amerika'nın açık arazilerini ormanlar işgal etti ve rengeyiği habitatı kuzeye doğru itilmeye devam etti. On bin yıl öncesi bugünkünden halâ çok farklıydı fakat o dönemin iklimsel değişiklikleri, o zamanlar neredeyse tüm dünyaya yerleşmiş olan insan toplumundaki önemli değişiklikleri hareketi geçirmiştir.

* Killi ve kumlu balçık - ç.n.

KARA KÖPRÜLERİ VE SU ENGELLERİ

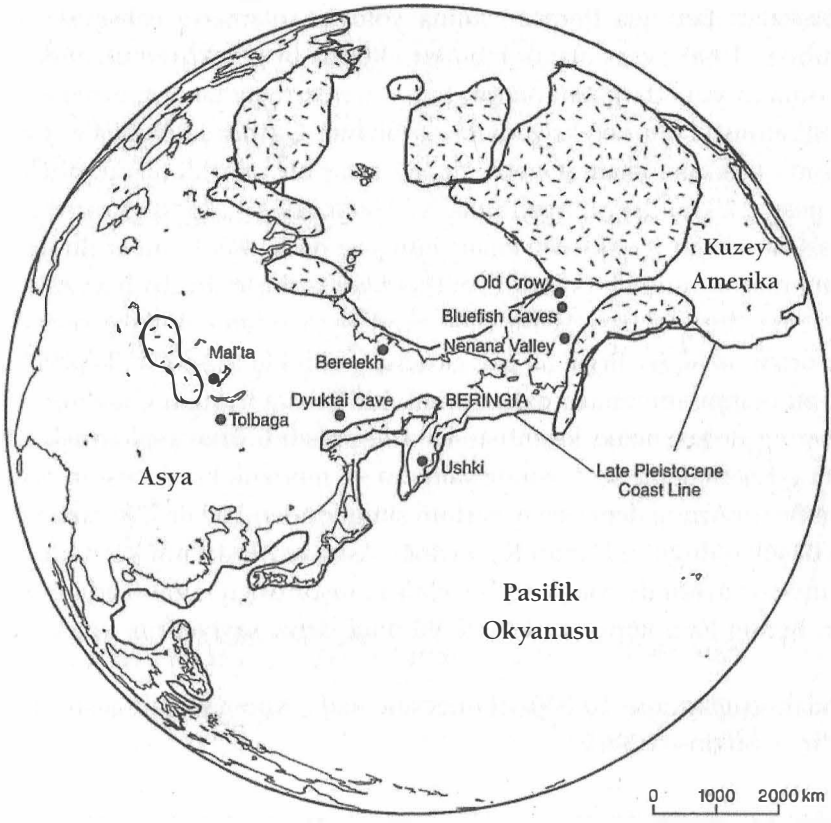
Eylül 1931'de kaptan Pilgrim Lockwood komutası altındaki *Colinda* trol teknesi mürettebatı, Leman ve Ower kıyıları arasında Kuzey Denizi yatağından bir turba bloğu taradı. İngiltere ile Hollanda arasındaki bu bölgede daha önce de sık sık turba çıkarmışlardı ve alışılmış usülleri, kütüğü parçalamak ve parçaları geri atmaktı. Onların "palamar kütüğü" dedikleri bu parça kırılırken, çatallı bir geyik boynuzu ucu düştü. Şansına bu bulgu, İngiltere ve Danimarka'daki bilinen örneklere benzediğini saptayan Cambridge'deki arkeologların dikkatine getirildi. Belli ki şimdi yaklaşık 11.500 yıl önce olduğu bilinen o zamanlar Kuzey Denizi'nin güney kısmı, İngiltere'den Almanya ve Hollanda'ya uzanan bir tatlı su bataklığıydı. İngiltere Kuzey Avrupa Ovası'nın batı ucuyken Rhine ve Thames şimdi Kuzey Denizi'nin kapladığı ortak bir halici paylaşmaktaydı.

İzleyen on yıllarda Pleistosen dönemindeki deniz seviyesinin dünya çapında alçalış sınırları bilinir hale geldi. Kıta Avrupa'sıyla Britanya Adaları arasındaki kara köprüsüne ek olarak diğer birkaç kara köprüsü ve önemli bir su engeli, Buz Çağı'nın sonraki bölümünde insan hareketi modelinin şekillenmesinde kilit roller oynamıştır. Muhtemelen en meşhur kara köprüsü, Yeni Dünya'ya insanların geliş rotası olduğu için Asya ile Kuzey Amerika arasındaki Bering Boğazı üzerinde olandır. Bir diğer önemli kara köprüsü Yeni Gine ile Avustralya arasındaydı; yine bir diğeri Tasmanya'yı Avustralya'ya bağlamaktaydı. Bu üç kara kitlesi, Güneydoğu Asya ve Endonezya ya da "Sunda"dan insanların geçmesi gereken bir su engeliyle ayrılmış olan "Büyük Avustraya" ya da "Sahul"u oluşturmaktaydı.

Sibirya ile Alaska arasında Bering Boğazı'ndaki kara köprüsü, "Beringia" olarak bilinen çok daha geniş bir biyolojik, jeolojik ve arkeolojik varlığın merkez unsurunu oluşturmaktadır. Doğu Sibirya Denizi, Chukchi Denizi ve Bering Denizi'nin sınırlandırdığı Alaska ve Sibirya'nın çoğunun kuru toprak olduğunun kabul edilmesi, bölgesel perspektifi yalnızca Bering Boğazı'ndan çok daha deniş bir bölgeye genişletmiştir. West (1996a) Beringia'yı doğuda Kanada'daki Mackenzie Nehri ve batıda Sibirya'daki Lena Nehri'nin sınırlandırdığı alan şeklinde tanımlamıştır. Beringia'nın tek belirtisi, kuzeyde Chukchi ve Doğu Sibirya denizlerindeki adalarla güneyde Kamçatka Yarımadası olarak kalmıştır.

Beringia, Alaska'daki Brooks Range gibi birkaç yerde tepeler ve dağlık

Şekil 3.3 Bu bölümde bahsedilen ana Sibirya ve Kuzey Amerika sitelerini gösteren Beringia.



alanların araya girdiği muazzam bir ova olarak nitelendirilebilir. Şekil 3.3'te Pleistosen döneminde bu alanın ancak küçük bir kısmı buzla kaplıyken kalanının nispeten açık olduğu bellidir. Kesinlikle soğuktu ama Avrasya'da görüldüğü gibi Geç Pleistosen insanları soğuk iklimlerde oldukça rahattılar. Beringia'daki bitki örtüsü meselesi paleo-çevre araştırmacıları arasında sıcak tartışma konusudur. İklim ısınmadan ve yaklaşık 13.000 yıl önce cüce huş ağacının gelişmesine izin vermeden evvel kesinlikle ağaçsızdı. Cwynar (1982) gibi bazıları Pleistosen Beringia'yı *Artemisia* gibi kıraç toprak adaçayı hariç çok az bitki olan bir tür kutup çölü şeklinde nitelendirmiştir. Arktik adaçayı *Artemisia*, Beringia'nın polen

kaydında öne çıkmaktadır ve asıl konu, bunun yetişme yoğunluğu ve diğer bitki türlerinin varlığıdır. Ne yazık ki Beringia polen tayfının modern benzerleri yoktur ve bu farklı yorumlara izin vermektedir.

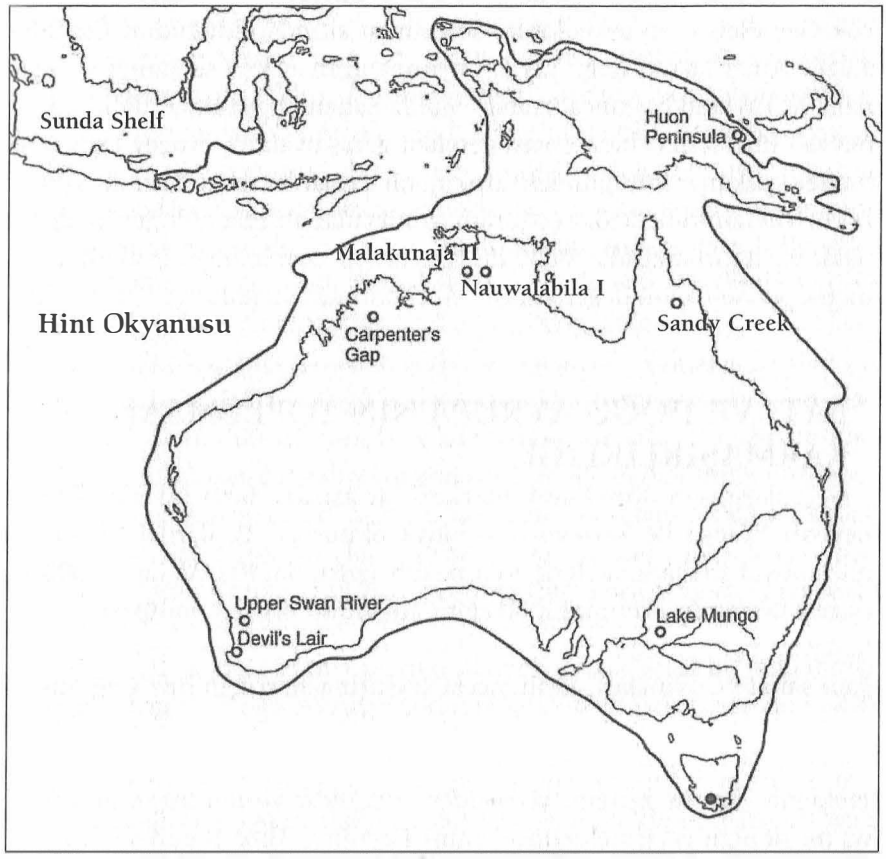
Başkaları Beringia florasını fauna yoluyla anlatmaya çalışmışlardır. Guthrie (1990), esas olarak büyük miktarda ot gerektiren otçullardan ve onların yırtıcılarından oluşan Buz Çağı Beringia faunası örneklerini tahlil etmiştir. Bu koleksiyonlara dayanarak Guthrie, Beringia'yı gayet verimli ve onun "mamut stepi" dediği geniş bir çayırlık olarak nitelendirmiştir. Ukraintseva, Agenbroad ve Mead (1996), donmuş otçul karkaslarının mide içeriklerini analiz etmiş ve bu hayvanların, özellikle de mamutların tundra bitkilerini yedikleri göstermişlerdir. İri hayvanların beslenme ihtiyaçlarına işaret eden tundra, çayırdan çok daha verimsiz bir ortamdır. Eğer Beringia gerçekten çoğunlukla tundrayla kaplı idiyse, bu bugün bilinenden daha verimli bir tundra habitatı olmalıdır.

Bering Boğazı'ndaki kesintisiz kara köprüsünü ortaya çıkarmak için tüm gereken deniz seviyesinde yalnızca 46 metrelik bir düşüştür. Ne ki Son Buzul Azami deniz seviyelerinin şimdikinden 100 ila 150 metre daha düşük olduğu ve bunun Kuzeydoğu Asya ve Alaska'nın kuru kıta sahanlıkları üzerinde çok geniş bir köprü oluşturduğu tahmin edilmektedir. Bering kara köprüsü, 14.000 yıl önce deniz seviyesinin yükselmesiyle sular altında kalmıştır; yeni bulgular Kuzey Amerika ile Asya arasındaki bağlantının 10.000 yıl öncesine kadar kopmadığını göstermektedir (Hopkins, 1996).

Asya, Kuzey Amerika ile bir kara köprüsüyle birleşmiş olduğu gibi Sahul'den de derin bir deniz oluğuyla ayrılmıştı. Bu bariyer, türlerin Asya'dan Avustralya'ya geçişine önemli bir engeldir ve ikincisinin milyonlarca senelik tecrit içerisinde evrimleşen farklı faunasını anlatmaktadır. Bu ayrıca insanların Güneydoğu Asya ve Java Adası'na gelmelerinden sonra bir milyon ya da daha fazla yıl Avustralya'ya ulaşmalarına mani olmuştur. Bu aralığın bir tarafında Sumatra, Borneo, Java Adası, Bali ve daha küçük Güneydoğu Asya adalarından oluşan kara kütlesi Sunda varken, diğer tarafında Yeni Gine, Avustralya ve Tasmanya'dan oluşan süper kıta Sahul vardı.

Sunda ile Sahul arasındaki derin su aralığı, Britanyalı doğa bilimci Alfred Russel Wallace'ın (1823-1913) adından hareketle elde edilmiş "Wallacea" denilen bölgeyi oluşturmaktadır. Bu, Weber Kanalı ve Timor Oluğu gibi derin sular ve Celebes gibi gerçek okyanus adaları böl-

Şekil 3.4 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Avustralya haritası. Kalın çizgi son dönem Buzul Çağı kıyı çizgisinin yaklaşık yerini göstermektedir.



gesiydi. Bazı memeli türleri su engellerinden bu adalardan bazılarına atlamayı becerseler de, insanlardan önce yalnızca fareler ve sıçanlar Sahul'e olan Wallacea su engellerini aşmayı başarmışlardır (Jones, 1992).

Yine 30 metrelik bir deniz seviyesi düşmesi Yeni Gine, Avustralya ve Tasmanya'yı birleştiren kara köprüleri oluşturur. Bu bölgenin son 50.000 yıl ya da daha fazlasında tek bir büyük birim olduğu düşünülebilir. O nedenle insanlar Yeni Gine'nin kuzeybatı ucuna eriştiğinde Tasmanya'nın güney ucuna kadar 5.000 kilometrelik bir kesintisiz kuru alan vardı. Bu alan içerisinde tropik kıyı ovaları, zengin subtropikal su-

lak alanlar, çöller, vahalar ve dağ ormanları dâhil çeşitli ortamlar bulunmaktaydı.

Dünya çapında alçak su seviyeleri, her kıtanın kıta sahanlığının çok daha fazlasının göründüğü anlamına da gelmektedir. Bunun manası, birçok Geç Pleistosen arkeolojik sitesinin su altında olduğudur. Özellikle Kuzey Amerika'nın doğu kıyısı boyunca uzanan kıyı sahanlığı ve Vietnam ve Tayland boyunca uzanan Sunda Sahanlığı, insanlar dâhil birçok hayvan türü için çekici olması gereken geniş ovalardı. Kuzey Denizi dibindeki palamar kütüğündeki zıpkın, bir zamanlar insanların dolaştıkları kuru arazinin ne kadar çoğunun şimdi sular altında olduğunun dokunaklı bir hatırlatıcısıdır. Belki de gelecek bir tarihte böyle yerlerin arkeolojik potansiyelini değerlendirecek ekonomik vasıtalar geliştirilecektir.

BATI VE DOĞU AVRUPA'NIN TOPLUMSAL KARMAŞIKLIKLIĞI

Geç Pleistosen dünyasının merkezi bir asırdan fazla bir süredir Güneybatı Fransa ve Kuzeybatı İspanya olmuştur. Oralardaki katmanlı olağanüstü mağara siteleri, Avrupa'nın çoğunda 40.000 ila 10.000 yıl öncesi dönemin kronolojik ölçeğini oluşturan taş alet endüstrileri sıralamasını vermektedir. Ek olarak Lascaux ve Niaux gibi sitelerdeki mağara sanat ve oymaları, tarihöncesi araştırmacıları için Buz Çağı insanlarının kafalarına pencere açmıştır. Özellikle Dordogne Vadisi, muazzam sayıda tarihöncesi araştırmacısını cezp etmiştir, etmeyi de sürdürmektedir. Siteler zengin, yiyecekler lezzetlidir ve Bordeaux genellikle iyi bir dönem geçirmektedir. Dennis Peyrony, Abbé Breuil ve François Bordes gibi alanın büyük kişileri Güneybatı Fransa'nın Paleolitik Dünya'daki önceliğini temin etmişlerdir. Avrupa tarihöncesi Güneybatı Fransa ve İspanya'daki Cantabria mağaralarında başlamıştır.

Taş alet endüstrilerinin ünlü Fransa-Cantabria kompleksi -Perigordian, Aurignacian, Gravettian, Solutrean, Magdalenian- Avrupa'nın çoğunda Geç Pleistosen arkeolojisine egemen olmuştur. "Doğu Gravettian" teriminin Rusya Ovası endüstrilerini nitelendirmek için kullanılması (örn. Kozlowski, 1986), birkaç bin kilometre uzakta bir referans noktası olan Güneybatı Fransa'nın rolünü vurgulamaktadır. Bununla birlikte son zamanlarda odak noktası kaymaya başlamıştır ve artık Buz Çağı'nın son bastırışı sırasındaki ve sonrasındaki insan varlığının araş-

tırılması için çok sayıda "sıcak nokta" bulunmaktadır. Güney Almanya'dan Güney Polonya'ya, Çek topraklarına ve Balkanlara kadar Avrupa'nın her yerinde birçok yeni site bulunmuştur. Rusya Ovası Geç Pleistosen toplumunun incelenmesi için önemli bir yer şeklinde ortaya çıkmıştır.

Fransa-Cantabria'daki Geç Buz Çağı taş alet endüstrisi sıralaması, uzun yıllardır tespit edilmiş bulunmaktadır. Burada bu sıralamanın ayrıntılarına girmekten sakınmak için her şey yapılacak olmasına rağmen kısa ve gayet basitleştirilmiş bir özet verilmiştir; böylece okuyucu bunu, burada ve başka yerlerde bahsedilen çalışmalarda kullanılan terminolojiyle bağlantılandırabilir. Fransa-Cantabria'daki Yukarı Paleolitik, yaklaşık 35.000 yıl önce Aşağı Perigordian ile açılmıştır. Yaklaşık 33.000 ila 21.000 yıl önce Aurignacian ve Yukarı Perigordian endüstrileri belli bir kronolojik diziliş olmadan birbirine girmiştir. Yaklaşık 21.000 yıl önce bunların yerini 4.000 yıl kadar süren Solutrean almıştır. Son olarak 17.000 ila 10.000 yıl önce Magdalenian ortaya çıkmıştır. Bu endüstriyel isimler Fransa-Cantabria dışında çok geniş şekilde kullanılmaktadır. Örneğin, "Aurignacian" ismi, erken İran'daki Zagros Dağları kadar uzak Yukarı Paleolitik taş alet endüstrilerini nitelendirmek için kullanılmışken Avrupa'nın çoğundaki Geç Buz Çağı endüstrileri, "Magdalenian" başlığı altına alınmıştır. Diğer taraftan "Solutrean," bu endüstrinin özgün çift ağızlı yontma tekniği nedeniyle çok yerel bir kullanıma sahiptir. Orta ve Doğu Avrupa'daki çağdaş toplanmalar, genelde Gravettian kompleksine dâhil edilmiştir.

Birkaç on yıl önce taş alet endüstrilerinin ayrıntılı bir yorumu bu bölümün içeriğinin çoğunu teşkil edecek olsa bile bu kitap, Aurignacian'ı Solutrean'dan neyin ayırdığı gibi teknik tartışmaların yeri değildir. Çoğunlukla gayet subjektif ve tartışmalı oldukları için bunların uzman kitaplarına bırakılması daha iyidir. Buradaki sınırlı yerde ele alınacak daha önemli konular vardır. En önemlisi insanlar, teknolojileri ve çevreleri arasındaki etkileşimin anlaşılmasıdır. Kronolojik gösterge olarak kullanışlı olmalarına rağmen, Buz Çağı yaşamının daha tam bir resminin verilmesi için mağara siteleri açık hava siteleriyle desteklenir olmuştur. Hayvan kemikleri, tarihöncesi mevsimlik beslenme faaliyetin önemli kanıtı olarak kabul edilir hale gelmiştir. Geç Pleistosen toplumunun aslında ne kadar "karmaşık" olduğu kilit bir sorudur.

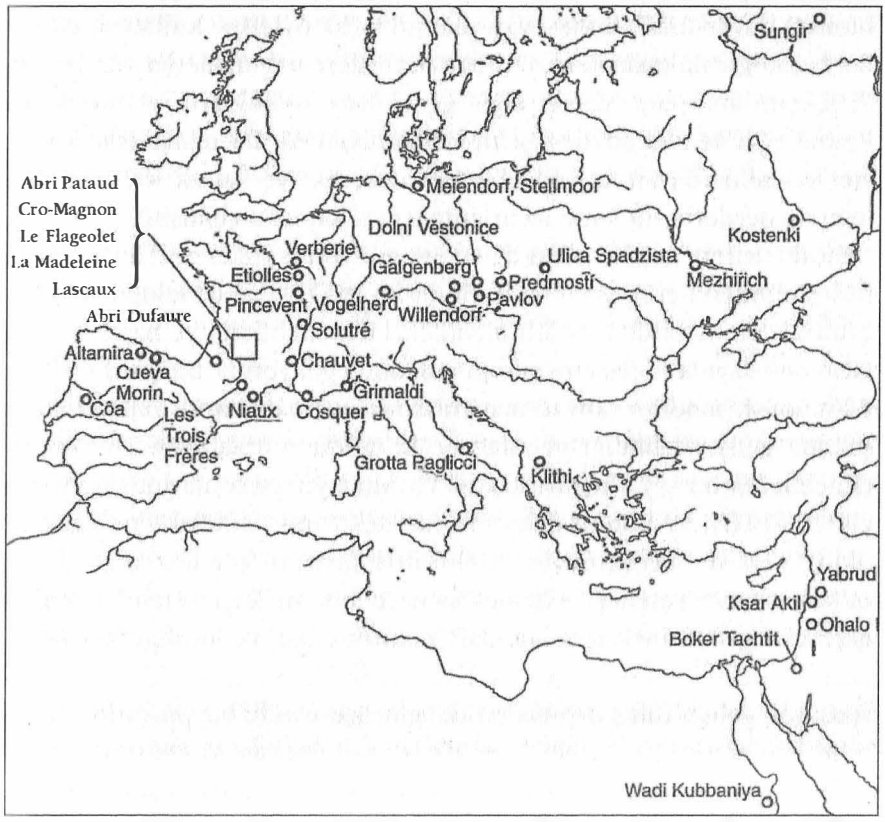
Mağaralar ve kaya barınakları geleneksel olarak Geç Pleistosen tekno-

lojisi ve kültür değişimiyle ilgili en zengin bilgileri sağlamıştır. Bu nedenle arkeologları, son iki yüzyılda böyle siteler cezp etmiştir. Avrupa'da bilinen neredeyse hiçbir mağarada arkeolojik malzeme araştırılmamış değildir. Cosquer olarak bilinen muhteşem boyanmış mağara gibi yeni mağaralar ancak istisnai koşullar altında keşfedilmiştir. Yine de mağaraların bazı problemleri vardır. Birincisi tarihöncesi insanlarının genelde oldukça düzenli oldukları ve çok miktarda çöp birikmesine izin vermedikleridir. Ya ön taraftan dışarı atıyorlar ya da geriye doğru ittiriyorlardı. Sonuç olarak mağaralardaki arkeolojik çökeltilerin tabakalaşması genellikle pek düzgün değildir ve tabakalar çok incedir. Dahası mağaraların içinde sınırlı sayıda insan faaliyeti meydana gelmiş görünmektedir. İnsanlar kafalarının üstünde kaya olmadan, açık havada, eldeki malzemeden yaptıkları barınaklarda da bir o kadar, belki de daha fazla zaman geçirmiş gibidirler. Sonuç olarak açık hava siteleri, son on yıllarda Geç Pleistosen insanlarının incelenmesinde daha büyük önem kazanmaya başlamıştır.

Güneybatı Fransa'nın Geç Pleistosen Avrupa'da insan toplumunun gelişimini tanımlamadaki önceliği de azalmıştır. Öte yandan bunun gibi genel temalı kitapların bir tehlikesi okuyucunun esas odak noktasının yerini Moravya ve Ukrayna'dakiler gibi bölgesel odak noktalarının aldığı sonucunu çıkartabilmesidir. Gerçek, önemli Geç Pleistosen sitelerinin buzullaşmamış Avrupa'nın her tarafında bulunduğu ve bazı site ve alanların diğerlerine göre göze çarpmasının nedeninin arkeolojik faaliyet yoğunlaşması ya da arkeologların dikkatini çeken özellikle olağanüstü kalıntılar olduğudur. Bütün dönemlerde arkeolojik araştırma yoğunluğu farklıdır. Önemli bir belirleyici, sitelerin arkeolojik araştırma merkezlerinin yerleşik olduğu kentlere yakınlığıdır. Dikkatlerin Güneybatı Fransa'nın uzağına çekilmesi bir anlamda Brno, Kiev, Kraków ve Bonn'un araştırma merkezleri olarak Bordeaux'un yanı sıra ortaya çıkmaları sonucu olmuştur.

Avrupa Orta Paleolitik yontma teknolojisinin ardından yaklaşık 40.000 yıl öncesinden itibaren dönem çakmaktaşı ve diğer hammaddelerin kullanılması yeteneğinde daha da incelmeler görmüştür. "Bıçak" denilen özel bir tip kıymık, belli bir ağırlıktaki hammaddeden elde edilen kesme ağzı uzunluğunu daha da arttıran bu teknolojinin temel unsurudur. Bıçaklar, basit olarak kenarları uçlarından en az iki misli uzun, paralel ağızlı kıymıklardı. İnsanlar çeşitli özel aletler yapmak

Şekil 3.5 Bu bölümde bahsedilen ana Yukarı Paleolitik [Yontma Taş Devri] sitelerini gösteren Avrupa ve Doğu Akdeniz haritası.



üzere bıçaklardan hassas kıymıklar yapmak için kemik ya da odun kullanmakta çok ustalaştılar. Aletlerin uzmanlaşması, bu dönemin alet endüstrisinin belirleyicisidir. Daha önceki teknolojik gelenekler genelleştirilmiş "İsviçre Çakısı" alet imalatıyla nitelendirilirken, Geç Pleistosen Avrupa insanları her iş için doğru alete inanmaktaydılar.

Kıymık yerine bıçaktan yapılan aletlere bel bağlanması çoğu Yukarı Paleolitik endüstrilerinin belirleyicisidir. Bu genel geçiş tartışması bir çakmaktaşı bloğundan elde edilebilecek daha fazla kesme ağzı uzunluğuna ya da bıçakların izin verdiği uzman alet çeşitliliğine odaklanmıştır (örn. Bordaz, 1970; Schick ve Toth, 1993). Bunların, bu gelişmenin önemli yönleri olduğu açıktır. Bıçak imalatı, tutucu bir tahminle belli

bir hammadde kütlesinin sağlayabileceği kesim ağzı uzunluğunda on misli artışa izin vermektedir. Aynı zamanda "yarı mamul" bıçaklar, istikrarlı ve düzenli bir biçime sahiptir; onun için standart bir dizi taş alet bunlara dayanabilir. Dahası yarı mamul bıçak öylesine kullanışlı bir genel başlangıç noktasıydı ki, bundan özel işlere uygun aletler yapılabilirdi. Çeşitli amaçlara hizmet eden genel bazı kıymıkların yerine doğru kesme ağzı ve alet gövdesi şekli kullanılabilirdi. Bu uzmanlaşma hem alet ve takılarda artan geyik boynuzu, kemik ve kabuk kullanımının hem de derilerin dikkatle hazırlanmasının kapısını açmıştır.

Bıçak aletlere geçişin belki de en önemli yönü, yukardaki iki niteliğin birleşiminden ileri gelmektedir. Bunların basitliği ve ucuzluğu aletlerin çabucak üretilebildiği, çeşitli biçimlerin denenebildiği ve başarılı olanların çok sayıda kopyalanabildiği anlamına geliyordu. Bu şekilde bıçak teknolojisi, modern tabirle uzmanlaşmış uygulamaların hızla ve ucuz şekilde geliştirilebildiği ve üretime konulduğu "platform endüstrisi" denebilecek bir şey oluşturmuştur. Yirminci yüzyıl sonlarındaki mikroçip endüstrisi ve bunun daha önceki elektronik endüstrisine nasıl zıt olduğu iyi bir benzetmedir. 1990'larda örneğin çamaşır makinesine mikro işlemci yeteneği eklemek isteyen bir imalatçı, istenilen mikro işlemciyi geliştirmek için standart mantık cihaz ve konfigürasyon repertuvarına başvuran bir çip imalatçısına sadece şartname gönderir. Halihazırda geliştirilmiş değilse birkaç gün içerisinde bir prototip yapılabilir; kısa zaman içerisinde de mikro işlemci üretime girebilir. Daha önce her aygıt fikirden kitlesel üretime kadar uzun zaman alan özel tasarım olmak ve büyük emeklerle hatasızlaştırılmak zorundaydı. Bu şekilde modern mikroçip endüstrisine teknolojinin diğer birçok yönünde ilerlemelere izin veren "platform endüstrisi" denilebilir.

Yukarı Paleolitik bıçak teknolojisini de aynı şekilde görmek mümkündür. Orta Paleolitik'in her biri ilk fikirle nihai ürün arasında önemli miktarda hammadde ve zaman kullanan özel tasarımlı Levallois aletleri, ilk elektronik aygıtlar gibidir. 40.000 yıl önceden itibaren bıçak endüstrilerinin ortaya çıkışıyla taş aletlere dikkate değer biçimler verilebilmiş ve farklı birçok işlev için optimize edilebilmiştir. Bu teknolojik ilerleme, sonraki neredeyse tüm tarihöncesi taş alet imalatının temelini oluşturmuştur.

Birçok kişi, bıçak teknolojisinin bariz parlaklığını insanın algılamadaki önemli ilerleyişiyle eşitlemiş, bazılarıysa bunu anatomik bakımdan

modern insanları kıymık kullanan arkaik insanlardan ayıran belirleyici haline getirecek kadar ileri götürmüştür. Bunda ileri gidilmemesi için uyarıda bulunmalıyım. Ben bunun yerine Yukarı Paleolitik'de bıçak teknolojisinin ortaya çıkışını, kökleri daha önceki bin yıllarda olan bir teknolojik sistemin kaçınılmaz olgunlaşması şeklinde görürüm. İnsanlar, bıçakların kıymıklara göre önemli avantajları olduğunu görmek için birden bire zekileşmiş değildir. Bıçak teknolojisine geçiş, belli derecede bir hayal gücü ve yaratıcılık gerektirirken ani bir zekâ sıçrayışı icap ettirmemiştir.

Alet tiplerinin bu çoğalışının nedenlerinden birisi, diğer çeşit hammaddelerin, özellikle kemik, fildişi ve geyik boynuzunun alet ve takı yapımında giderek artan kullanımıydı. Kemik, geyik boynuzu ve fildişinden yapılmış kişisel vücut takıları belki de toplumsal kimlik bildirme ihtiyacı yüzünden çok daha büyük bir önem kazanmıştır (White, 1993). Bu aracı malzemelerin her birisi, en iyi şekilde yapılmak için kendi taş alet setini gerektirmekteydi. Ek olarak Geç Pleistosen Avrupa insanları, buzullardan uzak olmayan soğuk koşullara dayanmak zorundaydı. Onun için giysi ve barınak yapmak üzere deriyle çalışmaları gerekiyordu. Sonuç olarak çok çeşitli delme ve kazıma aletleri yaptılar ve kullandılar.

Geç Pleistosen Avrupa'daki en önemli gelişmeler, her ikisi de Moravya ovalarındaki Gravettian sitelerinde doğrulanan pişmiş kil teknolojisi ve dokumanın 28.000 ila 24.000 yıl önce gelişmesiydi (Soffer ve diğerleri, 1993, 1999). Uzun zamandır seramik üretme yeteneğinin daha sonraki tarihöncesi tarım kültürlerinin bir belirtisi olduğuna inanılmaktaydı ancak son araştırmalar, insanların bu teknolojiyi çok önceden geliştirdiğini göstermiştir. Dokumanın da aynı şekilde daha sonraki bir gelişme olduğuna inanılmaktaydı ama sepet ve ağların kullanılması bunun insanın repertuvarına Geç Pleistosen'de girdiğini göstermektedir. Dolni Vûstonice ve yakınındaki sitelerde, birkaç heykelcik dâhil yerel lös toprağından yapılmış birkaç bin pişmiş kil parçası, ilkel fırınlar olarak yorumlanan yapılar içerisinde 500 ila 800°C arasında pişirilmiştir. Pişmiş kil parçalarının birkaç düzinesi bitki lifinden bir tekstil ya da ince dokuma sepetin izlerini göstermektedir. Birkaçı belki küçük ya da orta boy hayvanların avlanması için ağ imal edildiğini belirten yedi özgün ekleme tipi teşhis edilmiştir (Soffer ve diğerleri, 1999).

1970'lerden beri Geç Buz Çağı, arkeolojik araştırmalarının odak nok-

tası, özellikle Güneybatı Avrupa'da, taş aletler ve teknolojiden arazinin her tarafındaki insan davranışının incelenmesine kaymıştır. Site mahalli incelemeleri, fauna incelemeleri, mevsimsellik incelemeleri ve çevre incelemeleri dâhil birkaç kanıt çizgisi birbirlerine yaklaşmaktadır. Böyle çalışmalar, Avrupa'nın diğer kısımlarında da sürdürülmüş olsa bile zengin Fransa-Cantabria hayvan kemiği toplanmaları ve bu bölgedeki çok sayıda site bu alanda büyük bir çaba yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu çabaların çoğunu, bütün çetelerin kaynak arayışı içerisinde kamplarını taşıdığı ikâmet hareketliliğiyle, çetelerin nispeten sabit yerlerde kaldıkları ve kaynak getirmeleri için bireyleri ya da küçük görev gruplarını gönderdikleri lojistik hareketlilik arasında Lewis Binford'un 1980'de yaptığı ayırım teşvik etmiştir. Birçok arkeolog bu ayırımı (Binford bunu kastetmediği halde), Neanderthallere atfedilen sıkıcı ikâmet hareketliliğinin yerini *Homo sapiens sapiens*'lerin incelikli lojistik örgütlenmesinin aldığı şeklinde evrimsel açıdan görmek istemektedir.

Farklı birkaç değişkenlik boyutu -zaman, coğrafya, iklim, kültür ve mevsimsellik- bu problemin incelenmesini zorlaştırmaktadır. İnsanların 33.000 yıl önce bir bahar Périgord'da yaptıkları 26.000 yıl önce bir kış Cantabria'da yaptıklarıyla aynı değildir. Kuzey Avrupa'daki buz cephesi, daha büyük ölçekli kıtasal ilerleme ve gerilemeler arasında bölgesel ufak ısınmalar ve soğumalara neden olarak nöbetleşe hareket etmiştir. Erken Yukarı Paleolitik Aurignacian'lar, problemleri ele almada Geç Yukarı Paleolitik Magdalenian'lardan farklı bir dizi yaklaşıma sahip olmalıdırlar. Şu an için Geç Buz Çağı avcılık stratejileri ve ikâmet modelinin incelenmesi çabaları, büyük ölçüde belli sitelere ve daha büyük bir tutkuyla bölgelere odaklanmıştır. Bu, hepsi de veriye dayandırılmış ama birbiriyle çelişkili görünen bir konum çeşitliliği üretmektedir.

Örneğin 33.000 ila 23.000 yıl öncesi dönemde Güneybatı Fransa'nın çoğunun fauna kayıtları farklı rengeyiği, mamut, tüylü gergedan, dağ keçisi alageyik, yaban sığırı, bizon ve at cinslerini belirten bir tür çeşitliliğinden faydalanıldığını göstermektedir (Delpech, 1983; Boyle, 1990). Bu dönemin çoğu sitelerinde rengeyiğinin egemen olduğu fauna toplanmaları bulunan Dordogne bölgesi istisnadır. Bu ne anlama gelmektedir? Philip Chase (1989) bu sitelerin sadece rengeyiklerinin bol olduğu yerlerde olduğunu, onun için de çok genelleşmiş bir avcılık modelinin bir yönünü temsil ettiğini öne sürmüştür. Bu, Spiess'in, Abri Pataud'daki rengeyiklerinin tek tek ya da küçük gruplar halinde öldü-

rüldüğü, kitlesel katliam belirtisi olmadığı düşüncesiyle tutarlıdır (Spiess, 1979). Flageolet kaya barınağında yaklaşık 26.000 yaşında olan bir katmandaki rengeyiği kemiklerinin analizine dayanan James Enloe, benzer bir sonuca ulaşmaktadır (Enloe, 1993). Diğer taraftan Abri Pataud'un uzman göçebe rengeyiği avcılığı kanıtı sağlamasıyla, Randall White bu dönem Dordogne sitelerinin site mahalli ve av tercihiyle ilgili stratejik kararları temsil ettiğini iddia etmiştir (White, 1989). Böylece bu bölgedeki siteler öncekinden daha ayrıntılı örgütlenme seviyesi gerektiren bir lojistik davranış modeliyle daha uyumludur.

Yaklaşık 20.000 yıl önce son buzul azamisi sırasında ve sonrasında avcılık tekniklerinin, dolayısıyla da insanın davranışsal örgütlenmesinin giderek incelikli hale gelişinin açık kanıtları ortaya çıkmaktadır. Strauss (1993), koridor, kanyon ve çıkmaz yollar gibi topoğrafik özelliklerin avcılığa yardımcı olarak kullanılmasına işaret etmiştir. Örneğin, klasik Solutré sitesinde Olsen (1995), yabani atların geniş bir yarın dibindeki bir çıkmaza nasıl saptırıldıklarını ve mızraklarla öldürüldüklerini göstermiştir (fakat atların bu uçurumdan aşağı ölüme sürüldükleri yolundaki daha önceki dramatik öngörüler, yabani atların davranışı düşünüldüğü ve hayvan kemikleri travma kanıtı için incelendiği zaman ayakta kalamamıştır). Başka yerlerde geçitler, çöküntü çukurları ve kör vadiler insanların rengeyiği ve alageyik gibi iri otçulları avlamaları için özellikle çekici yerlerdi. Örneğin Altuna ve meslekdaşları (1991), 14.500 yıl önce Abri Dufaure'de bu türlerin lehine olan koşullar kötüleşmesine rağmen, yerel topoğrafik koşulların avantajından yararlanılarak uzman rengeyiği avcılığı uygulaması tarafında olmuşlardır. Spiess'in Abri Pataud'da bulduğu "rastgele" avcılık kanıtının tersine, Abri Dufaure yaş dağılımının analizi, kitlesel öldürmeyi belirtmektedir. Burke (1993), 18.000 ila 14.000 yıl önce Güneybatı Fransa'da, at avcılığıyla rengeyiği avcılığı arasında atların rengeyiği göçleri arasındaki mevsimsel boşlukları doldurduğu bir bütünleyicilikten yana olmuştur.

Laurence Strauss tarafından (1986) İspanya'nın kuzey kıyısındaki Cantabria Sıradağları'nda Geç Yukarı Paleolitik grupları için ayrıntılı bir lojistik geçinme sistemi öne sürülmüştür. Strauss'un modelinde bu bölgenin (şimdikinden daha geniş olan) buzul kıyı ovası boyunca üs kampları yer almaktaydı. Bu sitelerin sakinleri, kıyının, kıyı ovasından dökülen ırmak haliçlerinin, bizzat kıyı ovasının ve Sıradağ'ın eteklerinin kaynaklarından yararlanabiliyorlardı. Buna ek olarak bu kamplar-

dan dağlardaki alageyik ve dağ keçisi avlayabildikleri yerlere özel görev grupları gönderilebiliyordu. Bazılarının bu modeli eşzamanlı bir model oluşturmak için 6.000 yıllık verileri sıkıştırmakla eleştirmelerine rağmen (Rensink, 1995) bu, Geç Buz Çağı zamanında bu bölgenin çok sayıda mikro habitatı içerisinde makul bir arazi kullanım tahmini olarak görünmektedir.

Öyleyse 24.000 ila 20.000 yıl önceki son buzullaşmadaki derin buz ilerleyişi insanın artan davranışsal organizasyonuna doğru açık bir kayma ile ya da en azından daha önceki 10.000 yılda başlayan eğilimlerin hızlanmasıyla çakışmış görünmektedir. Niçin? Olası bir açıklama, kötüleşen Avrupa iklimi ve nüfusun daha küçük bir alanda toplanmasını içermektedir. 1980'lerin ortasında Michael Jochim yaklaşık 25.000 yıl önce Avrupa'nın daha kuzey ve doğu kısımlarında ısının düştüğü, insanların güneybatıya, Dordogne Vadisi ve Cantabria Sıradağları gibi yerlerde bulunan çok çekici habitatlara göç ettikleri hipotezini ortaya atmıştır (Jochim, 1983, 1987). Böylece Son Buzul Azamisi'nin derin buzu; Güneybatı Avrupa kıtanın diğer kısımlarından, özellikle de Kuzey Orta Avrupa'dan sürülen insanlar için sığınak hizmeti görmüştür.

Şayet Güneybatı Avrupa sığınak olarak hizmet ettiyse, Jochim bunun insan davranışı için kendisini arkeolojik kayıtlarda gösteren önemli sonuçları olması gerektiğine inanmaktadır. Bunlar avcılıkta artan (giderek rengeyiği ve ata odaklanan) uzmanlığı, avcılığın daha verimli kılınması için teknolojik ilerlemeyi (mızrak atıcısının ve belki de yay ve okun gelişmesini), sanatın (özellikle de mağara sanatının) ve değişimin incelikli hale gelmesini ve insanlar kültürel farklılıklarını ifade ettikçe taş alet tarzlarının çoğalmasını içermelidir. İnsanların sınırlı birkaç habitat içersine sıkışması, baskının artmasına yol açmış ve daha karmaşık toplumsal ilişkilerin gelişmesini teşvik etmiştir. Yaklaşık 16.000 yıl önce iklim ısınmaya başlayınca insanlar Kuzey Avrupayı yeniden kolonileştirmek üzere Güneybatı Avrupa'dan dışarı fırlamışlardır.

Yukarı Paleolitik sırasında Güney Avrupa'nın her yerinde özel avcılık stratejileri uygulanmıştır. Orta ve Güney İtalya'da Graeme Barker (1975a, 1981) ağır basan av türü alageyik olan birkaç Yukarı Paleolitik sitedeki kemikleri incelemiş ve hayvanların ya ilk yıllarında (belki de en iyi deri için) ya da dört ve sekiz yaş arasında (en üst vüsut ağırlığında) öldürüldüklerini bulmuştur. Bu ve diğer deliller, onun lojistik bir üs kamplar ve göç rotalarını kesmek üzere konumlanmış avlanma istasyon-

ları avcılık sistemini öne sürmesine yol açmıştır. Grotta Paglicci'deki taş aletlerin üzerindeki yıpranma izlerinin mikroskobik analizi oranın yerleşim sitesi değil, avcılık ve kasaplık istasyonu kimliğini desteklemiştir (Donahue 1988). Uzman avcılık 16.000 ila 13.000 yıl önce Yunanistan'da, Epirus'taki titiz şekilde analiz edilen ve ana faaliyetin dağ keçisi türlerinin (*Capra ibex* ve *Rupicapra rupicapra*) öldürülmesi ve parçalanması olduğu görülen Klithi sitesinde de (Bailey, 1997) doğrulanmıştır.

Fakat Güney Avrupa son Buz Çağı'nda Avrupa'da insanların yaşadığı tek yer değildi. Karpatya yayının her iki tarafındaki yaylalardaki ve doğu Avrupa ovalarındaki Geç Pleistosen yerleşimleri, bir asırdan fazladır incelenmelerine rağmen son onyıllarda önemli ölçüde dikkat çekmiştir. Avusturya, Moravya, Güney Polonya ve Güney Rusya Ovası'ndaki sitelerdeki kazılar bu yerlerdeki Buz Çağı yaşamı hakkında önemli yeni bilgiler vermiş olup, Orta ve Doğu Avrupa'nın çoğunun geniş bir resmi ortaya çıkmaktadır. Rusya Ovası'ndaki siteler daha önce tecrit olmuş kabul edilmekteydi, ancak şimdi bunlar yaklaşık 28.000 ila 10.000 yıl öncesi arasında 18.000 yıl kadar süren ve genel olarak "Doğu Gravettian" diye bahsedilen çok daha geniş bir kültürel kompleksin parçası olarak görülmektedir (Kozlowski, 1990; Soffer, 1993). Taş alet tipleri; kemik alet tipleri, takılar, heykelcikler ve hayvan kullanım modellerinin hepsi bu alanın her yerinde oldukça benzemektedir.

Doğu Gravettian sitelerinin iki özelliği olan mamut kemikleri ve kadın heykelcikleri, bu bölgenin her tarafında daima bulunmaktadır. Bu dönemin ve bölgenin belki de en geniş şekilde resimlenen yapıtı, 1908'de Avusturya'da bulunan "Willendorf Venüsü" denilen küçük bir etli butlu kadın heykelciğidir. Aşağıda Geç Pleistosen sanatı bağlamında Doğu Gravettian heykelcikleriyle ilgili başka şeyler de anlatılacaktır. Bu bölgenin her yerindeki neredeyse her önemli sitede, ilk arkeologlardan bazılarının bu döneme "Mamut Çağı" demelerine neden olan (belki de arkeolojik kayıtları böyle çok göze çarpan kalıntılar lehine etkileyen) çok miktarda mamut kemiği bulunmuştur (Maska, 1886). Moravya'daki Predmosti'de yaklaşık 1.000 bireyden mamut kalıntısı kalmışken (Soffer, 1993: s. 39), diğer sitelerde birey sayılarının birkaç düzineden yüz ya da daha fazlasına çıkması olağandır.

Belki de en dikkat çekici Doğu Gravettian siteleri mamutların çene, fildişi ve uzun kemiklerinin, üzerine deri ve toprak konulan bir iskeletin yapım unsurları şeklinde kullanılmasıyla inşa edilmiş konutları olan-

lardır. Doğu Avrupa'nın ağaçsız stepleri boyunca mamut kemikleri en elde edilebilir inşaat malzemesini oluşturmuştur, onun için bunların kullanılması mağara ve kaya barınaklarının kıt olduğu yerlerde soğuk Buz Çağı koşullarına ustaca bir uyumdur. Ukrayna'da Kiev yakınlarındaki Mezhiriç'de, 19.000 ila 14.000 yıl öncesine tarihlenen en az dört ev bulunmuştur. Bunlar ortadaki bir ocağın etrafına dairesel olarak altı ila on metre arası çapında fildişi, çene, uzun kemikler ve kürek kemikleri yerleştirilmesinden oluşmaktadır. Evlerin yakınında kırılmış kemik parçaları ve taş alet imalat molozu olan çöp çukurları bulunmuştur. Güney Polonya'da modern Kraków'a yukardan bakan bir tepedeki Ulica Spadzista'da, yaklaşık 23.000 yıl öncesine tarihlenen birbirine benzer iki ya da üç mamut parçası düzenlemesi olan bir Gravettian kampı bulunmuştur (Kozlowski, 1990: s. 212).

Bütün evler çene ve uzun kemik yığınlarından inşa edilebilecek kadar çok mamut kemiğinin var olması, insanın Doğu Avrupa'nın Geç Pleistosen avcılarının önemli insan cesareti ve iştihası gerektirecek şekilde bunları sağda solda öldürdükleri sonucunu çıkarmasına yol açabilir. Daha gerçekçi bir senaryo, kemiklerin çoğunun sitelerin yakınlarındaki sel ve akarsu yataklarında bulunabilen doğal birikimlerden toplandığını öne süren Olga Soffer (1993) tarafından sunulmuştur. Mithen'in (1993) simulasyon araştırmaları, Soffer'in Doğu Gravettian sitelerindeki mamut kalıntılarının çoğunun faal avcılıktan çok toplamadan geldiği tezini desteklemektedir. İnşaatta kullanılan kemiklerin bazıları avlanmış hayvanlardan olabilirse de, bu kemiklerin sahibi olan hayvanlar doğal nedenlerle ölmüşlerdi. Kemikler farklı derecelerde hava koşullarına maruz kaldıklarını göstermektedir ve genelde etin taş aletle sıyrılmasını belirten kesik işaretleri yoktur. Aslında Mezhiriç ve Ulica Spadzista gibi sitelerin yerlerinin kısmen inşaat malzemesi birikimlerine yakınlık sayesinde belirlenmiş olması mümkündür. Bu birikimleri oluşturan mamut ölümleri, sonunda Yeni Dünya'daki hayvanları da etkileyen ve ilerde tartışılacak olan batıdan doğuya ilerleyen bir yokoluş modelinin başlangıcı olmuş olabilir.

Olga Soffer (1987, 1993) Fennoscandian buz tabakasının son büyük ilerleyişi sırasında Doğu Avrupa'nın da sığınak oluşturmuş olabileceği tezini öne sürmüştür. Gerçekten de o, yaklaşık 24.000 ila 18.000 yıl öncesi arasındaki 6.000 yıl boyunca buz cephesinin Orta Avrupa üzerine son kez gelişi sırasında önemli bir nüfus hareketi olduğu hipotezini or-

taya atmıştır. 24.000 öncesinden evvel orta Tuna boyu Karpatya havzasındaki Dolni Vûstonice, Willendorf ve Pavlov gibi sitelerde, önemli bir yağmacı nüfusu yaşamıştı. Bu insanlar izleyen bin yıllarda doğuya doğru, önce Ukrayna'daki Dinyester Vadisi'ne, sonra da Güney Rusya'daki Dinyeper ve Don havzalarına kaymış olabilirler. Soffer (1993), bu kaymanın çoğuna bu grupların bağımlı olduğu doğal kaynaklardaki, Dinyeper ve Don vadilerinin birkaç bin yıl önce Karpatya Havzası'nda bulunan çayırlara ve nehir habitatlarına benzer hale geldiği eş zamanlı kaymanın neden olduğunu iddia etmiştir. Rusya ovasında da bulunan bir başka ana kaynak yerel mamut kemiği birikimleriydi.

Kuzey Fransa ve Güney Orta Almanya'nın Geç Magdalenian siteleri, Polonya, Çek ve Rusya sitelerinden daha gençtir. Yaklaşık 13.000 yıl önce buz tabakaları insanların erken Pleistosen'de birçok yerleşimin olduğu bu bölgeye geri dönmelerine izin verecek kadar çekilmişti. Paris Havzası'nda 12.000 ila 10.000 yıl öncesine tarihlenen, aralarında Pincevent, Verberie ve Etiolles'in en iyi şekilde araştırıldığı 50'den fazla Magdalenian sitesi bilinmektedir. Bunlar, ormanlar daha sıcak vadilerde bulunurken, havza sınırlarının halâ soğuk steple kaplı olduğu bir çevrede nehir terasları üzerinde yerleşikti. Etiolles'de mamut kemikleri de bulunmuş olsa bile, bu sitelerin fauna kalıntıları öncelikle rengeyiği ve atan oluşmaktadır.

Pincevent ve Ververie en çok Geç Pleistosen yerleşimlerin iç organizasyon kanıtlarıyla bilinmektedir. Moloz kavisleriyle belirlenen kalıntı yoğunluğu düşük yerler küçük, dairesel çadır izleri şeklinde yorumlanırken, ocaklar insan faaliyetinin odağı olmuştur (Leroi-Gourhan ve Brézillon, 1966). Yakındakiler, taş alet imalat molozu birikimleridir. Verberie, Mart ile Kasım arası bir zaman işgal edilmiş görünürken Pincevent bahardan kış başına kadar işgal edilmiş gibidir (Audouze, 1987: s. 195).

Buz Çağı'nın son 20.000 yılında insan gömülmesi uygulamaları Avrasya'nın her yerinde daha kesin çözüm haline gelmiştir. Yukarı Paleolitik mezarlar, on dokuzuncu yüzyıl başından itibaren bilinmektedir. Magdelenian ortamdakilerin nispeten az bir kısmı bilinirken, çoğu son buzul azamisi öncesine tarihlenmiştir. Buz Çağı'nın son bin yıllarında daha fazla olan insan hareketliliği belki de arkeolojik bakımdan göze çarpan sitelerin uzağında birçok ölünün gömülmesine neden olmuştur. Mağaralar Güneybatı Avrupa'da arkeolojik araştırmanın odak noktasını oluş-

turduğu için, Fransa'da Cro-Magnon, İspanya'da Cueva Morin ve İtalyan Riviera'sında Grimaldi Mağaraları gibi Geç Pleistosen iskeletlerinin çoğunun bulunduğu yerler oradadır. Doğu Avrupa'da, özellikle Moravya ve Rusya'daki birkaç açık sitede, Yukarı Paleolitik mezarlar kazılmıştır.

Moravya 30.000 ila 25.000 yıl öncesi dönem için Avrupa'da bilinen ve birçoğu toplu mezar olan en geniş mezar örneklerini vermiştir (Svoboda, Loĭek ve Vlãek, 1996). 1894'te Karel Maska, Predmosti'de yaklaşık 4 metreye 2.5 metrelik bir mezar çukurunun 15'ini tam iskeletlerin temsil ettiği 20'den fazla bireyi bulunduran bir toplu mezarda kazı yapmıştır (Svoboda, Loĭek ve Vlãek, 1996, s. 226). Kemiklerin arasında ve üzerinde bir tilki kafatası ile iki mamut sol omuz küreği de dâhil olan çeşitli hayvan kemikleri vardı. Bir başka Moravya toplu mezar örneği 1986'da Doln Vûstonice'de bulunmuştur (Klima, 1987). Üç genç yetişkin dağınık bir pozisyonda yan yana ve çok miktarda kırmızı aşıboyasıyla kaplanmış olarak gömülmüştü. Delinmiş tilki dişi kolyeler ve küçük fildişi pendantlar takılıydılar.

Rusya'da Moskova'nın 150 kilometre kadar doğusundaki Sungir'de 30.000 ila 25.000 yıl öncesine tarihlenmiş birkaç mezar, bölüm 4'te Skateholm'daki Pleistosen sonrası mezarlar tartışmasında göreceğimiz gibi, buradaki zengin yağmacı mezarlarının doğrudan hiyerarşiye bağlanamayacağı konumu alınmasına rağmen, toplumsal hiyerarşi kanıtı sağlıyor şeklinde yorumlanmıştır (White, 1993; Dolukhanov, 1996). Sungir mezarlarının yaklaşık 60 yaşında bir erkeğe ait olan biri, mezar eşyaları 20 ince fildişi bilezik ve yaklaşık 3000 fildişi boncuk içermekteyken, küçük bir çocukta adamınkilerden daha küçük de olsa yaklaşık 5.000 boncuk ve 250'den fazla arktik tilki dişi vardı. Yanında düzleştirilmiş bir mamut dişinden yapılmış iri bir "mızrak" yatmaktaydı. Kız olduğu varsayılan bir çocuğun ise 5.000'den fazla küçük fildişi boncuğu vardı.

Atlantik ile Urallar arasında yaklaşık 35.000 yıl önce başlayan dramatik değişiklikler olmuş görünmektedir. Bunun sadece Avrupa'da son yüzyıl içerisindeki arkeolojik araştırma yoğunlaşmasının bir ürünü olduğu iddia edilebilirse de, Pleistosen buz tabakalarının son hamlesi sırasındaki belirgin iklim değişiklikleriyle insanın buna nasıl yanıt verileceğiyle ilgili olarak giderek bilgili hale gelmesinin birleşiminin insan kültüründe önemli ilerlemelere yol açtığı da açık gibidir. Batı Avrasya insanları daha önce yapmış oldukları gibi basitçe buzdan ve soğuktan

uzaklaşmak yerine, biraz geri çekilmiş ama sonra soğuk iklimin sağladığı fırsatlara uyum sağlamışlardır. Ekosistemde yalnızca bir başka kara memelisi olmayı bırakmışlar ve çevresel zorluklara farklı kültürel çözümler getirmişlerdir.

GEÇ PLEİSTOSEN SIRASINDA YAKIN DOĞU VE AFRİKA

Yakın Doğu'nun Afrika ile Avrasya arasındaki köprü rolü ve anatomik bakımdan modern insanların yayılmasındaki önemi bir önceki bölümde tartışılmıştı. Öte yandan Geç Pleistosen sırasında Yakın Doğu'da yerleşik tarım toplumlarının ortaya çıkışına basamak olan daha başka önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bu konuların tartışılması bir sonraki bölüme bırakılmıştır ama burada Yakın Doğu'nun son buzul döneminde kültürel olarak geriden gelmediğine işaret edilmesi önemlidir. Aynı zamanda, Marks'ın (1990, s. 74) işaret ettiği gibi buranın son buzul tarihöncesi, çağın Avrupa'daki gelişmelerinden farklıdır. En eski modern insanların Afrika'da kalan mirasçıları da, bu kıtanın Geç Pleistosen arkeolojik kayıtlarının çoğu bilinmese bile, yaklaşık 40.000 yıl önce başlayan yeni teknolojiler geliştirmiştir. Yine de hem Kuzeybatı hem de Güney Afrika'da son on yıllardaki araştırmalar, insanın geçinmeyle ilgili davranışlarında yaklaşık 20.000 yıl önce başlayan önemli değişikliklerin kabul edilmesine yol açmıştır.

Yakın Doğu ve Afrika'da yağmur, insanların araziyi işgal edişlerini şekillendirmede Avrasya'daki soğuk ve buzun oynadığı rolü oynamış görünmektedir. Bu bölgelerin Geç Pleistosen tarihöncesiyle ilgili tartışmaların birçoğu, bu sitelerin nasıl yeni iklim düzeninin öngördüğü yağmur modelleriyle ilişkili olarak konumlandığının bir analiziyle başlamaktadır. Özellikle 22.000 ila 16.000 yıl öncesi Son Buzul Azamisi, Yakın Doğu ve Afrika'nın çoğunda, hatta tropik bölgelerde hâkim olan aşırı kuraklığın yaşandığı çok kuru koşullarla nitelendirilmiştir.

Doğu Akdeniz'deki Yukarı Paleolitik endüstrilerinin yerel gelişimi, yaklaşık 40.000 yıl önceki bu değişime hangi kültürel değişikliklerin eşlik ettiği açık olmasa da, Ksar Akil ve Boker Tachtit gibi sitelerde belgelenmiştir (Ohnuma ve Bergman, 1990; Marks, 1990). Bu dönemin endüstrileri, "bıçakçık" diye bilinen küçük bıçaklarla nitelendirilir (Gilead, 1991: s. 144). Yaklaşık 32.000 yıl önce ana aletlerin kazıyıcı ras-

pa ve kakma kalemi olduğu farklı bir tip endüstri ortaya çıkmıştır. Raspalar ve bıçaklardan bazıları, o zamanlar Avrupa'da bulunan Aurignacian toplanmalarına benzemektedir; onun için bu endüstriye "Levantine Aurignacian" adı verilir. Gilead (1991, s. 144), bunun bölgeye kuzeyden bir girişi temsil ettiğine inanmakta ve 16.000 yıl kadar bıçakçık endüstrileriyle eşzamanlı şekilde var olduklarını belirtmektedir. Öte yandan sonrasında, 18.000 yıl kadar önce Doğu Akdeniz'e egemen olan Keberan endüstrisinin köklerinin Levantine Aurignacian'da değil, bıçakçık geleneğinde olduğu açıktır.

Geç Pleistosen zamanının daha önemli Yakın Doğu sitelerinden birisi, İsrail'de Galile Gölü boyundaki Ohalo II sitesidir (Nadel ve diğerleri 1994). Su seviyesindeki bir düşüşle ortaya çıkan ve 1989 ile 1991 arasında araştırılan Ohalo II, bu bölgedeki yaklaşık 19.000 yıl öncesi yaşamın ayrıntılı bir resmini vermiştir. Yaklaşık 4,5 metre genişliğinde böbrek şeklindeki bir kulübenin kalıntılarında yabani ot sapları, saman ve odunkömürü parçaları içeren kerpiç duvar parçalarının yanı sıra ardı ardına üç zemin bulunmuştur. Çok sayıda balık kılçığı, Yukarı Paleolitik geçim şeklinin pek az bilinen yönlerini yansıtmaktadır. Bu kılçıklardan bazıları, sitede bulunan çukurların dışında birikmiş olup, kömürleşen bükülmüş elyaflar depolama için çuval ve ağ kullanıldığını belirtmektedir. Buna ek olarak yüzlerce yabani arpa ve yabani buğday tanesi dâhil yaklaşık 30 tür bitki tanımlanmıştır. Yaklaşık 130 *Dentalium* boncuğu, uzun mesafeden deniz kabuğu elde edildiğine kanıt sağlamaktadır. 35 yaşında bir adamın mezarı da ortamın özellikleri arasındaydı.

Kişisel süslenme için deniz kabukları edinilmesi Doğu Akdeniz'de yaklaşık 32.000 yıl öncesinden itibaren özellikle yaygındı. Bunlar 100 kilometre mesafeye kadar taşınmış gibi görünmektedir (Gilead, 1991: s. 142). Yabrud'daki obsidiyen [doğal cam] kıymıkları 600-900 kilometre mesafeden, Anadolu'daki kaynaklardan elde edilmiştir. Bizler yalnızca bu taşımanın Yukarı Paleolitik çetelerin gezdiklerini mi, yoksa bu maddelerin bir tür değişim ağı sayesinde elden ele dolaştığını mı yansıttığı hakkında yalnızca tahminde bulunabiliriz.

Pleistosen'in çoğunda Kuzeydoğu Afrika şimdiki şekline, nemli ve verimli Nil Vadisi'nin kestiği aşırı kurak bir çöle çok benzemekteydi. Ne ki Nil kıyıları, yaşanılmaz çöle doğu uzanan bu ince kuşağın kaynaklarından yararlanan önemli Geç Paleolitik halkların yuvasıydı (Close, 1996). Yıllık taşmanın peşinden gölcüklerde mahsur kaldıkları için

mevsimlik olarak avlanan Nil kedibalığı ve tilapia dâhil balık esaslı bir kaynaktı. Close (1996, s. 49), bu miktarlar bir defada tüketilemeyeceği için bir çeşit koruma ve depolamadan yararlanılmış olması gerektiğini ileri sürmektedir. Diğer nehir kaynakları bölgenin mevsimlik ziyaretçileri olan Nil istiridyesi ve su kuşunu içermekteydi. Kara hayvanı kaynakları yaban sığırı, geyik ve ceylanı kapsıyordu.

Bitki kaynakları, özellikle de sulu alan yumru köklüleri Geç Paleolitik sırasında Nil Vadisi'nde özel öneme sahipti. Bu bakımdan en bilgi verici siteler yukarı Mısır'daki yaklaşık 18.000 yıl öncesine tarihlenen Kubbaniya Vadisi'nde bulunmuştur (Hillman, 1989). Kubbaniya Vadisi, Nil Vadisi'nin kuru bir koludur ve siteler nehirden yaklaşık 3 kilometre uzağa yerleşiktir. Geç Paleolitik döneminde bu sitelerin yerleştiği kumullara yaz sonunda sel basmış, yılın geri kalanındaysa Nil'in bataklık taşkın ovasına yukardan bakmış olmalıdır. Bu sitelerdeki botanik toplanmalara yabani hasırotu yumru köklüleri (*Cyperus rotundus*) ve çeşitli diğer yumru köklü türleri egemendi (1980'lerin başındaki, ilk Kubbaniya Vadisi bulgularına dayanan ilk tahıl yetiştiriciliği iddiaları artık terk edilmiştir). Geç Paleolitik zamanında Nil Vadisi'nde yoğun şekilde yabani yumru kök toplanması balıkçığın önemli bir mevsimlik tamamlayıcısı olarak görünmektedir.

Pleistosen'in en sonunda muson kuşağının kuzeye doğru kayması, Yukarı Mısır'a yoğun yağış getirmiştir (Close, 1996). Bunun net etkisi, Nil'in çılgınca ve öngörülmez bir şekilde davranmasına ve o zamana kadar kurak olan çölde geniş ve sığ birikinti gölleri oluşturmasına yol açmasıydı. İnsanlar Nil'in taşkın ovasından bu mevsimlik göllere ve bunların Avrasya'dan göçebe su kuşları dâhil, cezp ettikleri yabani yaşama doğru çekildiler. Bu durum birkaç bin yıl sürdü daha sonra muson kuşağı yeniden güneye kaydı ve Doğu Çölü alışılmış kurak haline geri döndü.

40.000 yıl ila 10.000 yıl öncesi arasındaki dönemde Sahra'nın güneyini ve Lompopo Nehri'nin kuzeyini birkaç site ve birçoğu kısmen tarihlenemeyen yüzey olaylarından ve bozulmuş sitelerden geldiği, kısmen de taş alet endüstrileri birçok binyılı kapsadığı ve Avrasya ile Yakın Doğu'nun çoğunda olduğu gibi zamansal bakımından özgün olmadıkları için zaman saptanması zor olan toplanmalar nitelendirir. Bu bölgede hazırlanmış maça tekniği, bir önceki bölümde tartışılan Orta Taş Devri (OTD), aletlerin boyut olarak küçük bıçaklara ve "mikrolit" de-

nilen bıçak parçaları şeklinde küçüldüğü Geç Taş Devri'ne (GTD) geçer. OTD ile GTD arasındaki zamansal sınır asla açık şekilde tanımlanmış olmasa da bunların arasında üst derecede bir devamlılık olduğu görülmektedir (Phillipson, 1993: s. 60).

Tropik Afrika'da OTD endüstrilerinden GTD endüstrilerine teknolojik geçiş yaklaşık 30.000 ila 20.000 yıl önce meydana gelmiş görünmektedir (Brooks ve Robertshaw, 1990: s. 159). Pleistosen'in geri kalanında taş alet toplanmaları giderek mikrolitler ve küçük bıçaklar nitelendirmektedir. Son Buzul Azamisi sırasında Orta Afrika'nın, bu dönemde Yakın Doğu ve Avustralya'da olduğu gibi düşük rakımlı bölgelerdeki genel kuraklık eğilimiyle uyumlu şekilde giderek kuruduğunu gösteren bazı kanıtlar vardır. Mikrolit teknolojisinin ortaya çıktığı birçok bölgede iri sürü otçullarından çok, daha küçük hayvanların avlanmasına doğru bir kayma da vardır (Philipson, 1993: s. 100). Ayrıca Pleistosen'in son bin yıllarında Yakın Doğu'da görülen beslenme genişlemesine paralel olarak salyangoz ve kaplumbağa gibi küçük çaplı kaynakların kullanımında artış vardı (Brooks ve Robertshaw, 1990: s. 160).

Limpopo Nehri güneyinde Geç Pleistosen arkeolojik kayıtları çok daha kesin bir netliğe kavuşmaktadır. 20.000 yıl öncesinden daha eski olan OTD ile GTD arasındaki düzgün geçiş sonrası mikrolit bıçakçık endüstrileri, arkeolojik kayıtlara egemen olmuştur. Güney Afrika'daki GTD sitelerindeki fauna kalıntıları antilop, geyik, zebra dâhil göçebe ova otçullarını, ayrıca dev Cape atı ve dev bufalo gibi Pleistosen'in sonunda yok olan iri türleri içermektedir (Wadley, 1993). Klein (1983, 1989) Güney Afrika'da Geç Pleistosen sırasındaki geçinmeyle ilgili iki önemli gelişmeyi not etmektedir. Birincisi GTD insanlarının, Brooks ve Robertshaw'un orta Afrika için belirttiği modele çok benzer şekilde balık, su kuşu, deniz kabukluları ve kaplumbağa dâhil, geniş bir kaynak çeşitliliğinden yararlandıklarıdır. Wadley (1993), kıyı sitelerinin yaklaşık 12.000 yıl öncesinden itibaren fok ve kaya ıstakozu dâhil birçok deniz türlerine aşina olduklarını da belirtmektedir. İkincisi, GTD insanları giderek yaban domuzu ve bufalo gibi avlanması ova otçullarından çok daha tehlikeli olan hayvanlarla boy ölçüşmeye başlamışlardır. Klein bu gelişmeyi avcılık teknolojisindeki ilerlemelerin sonucu olarak yorumlamaktadır.

Pleistosen'in son bin yıllarında Yakın Doğu ve Afrika'da gözlemlenen model Avrasya'nın birçok kısmında gözlemlenenden önemli ölçüde farklıdır. Örneğin Kuzey Avrupa'nın Magdalenian ve Ahrensburgian

avcıları rengeyiği avcılığında uzmanlaşmışken, Yakın Doğu ve Afrika sakinleri yiyeceklerini çok farklı kara ve su kaynağı türlerini içerecek şekilde önemli ölçüde genişletmişlerdir. Bu farklılığın çoğunun çevresel bir temeli olduğu, belki de kısmen arkeolojik kurtarma uygulamalarının bir ürünü olduğu halde, Eski Dünya'nın düşük rakımlı yerlerinde, Geç Pleistosen insanlarının gelecek bölümlerde görülecek olan Flannery'nin (1969) "geniş tayflı devrim" dediği şeye girişmesinin önemli sonuçları olduğu açık gibidir.

KUZEY AVRASYA, AMERİKA VE AVUSTRALYA'NIN İSKÂNI

Anatomik olarak modern insanlar, çok önemli bir davranış niteliğine sahiptirler: dolaşmaktan hoşlanırlar. Yalnızca orta Pleistosen'in yoğun soğuğuyla çekildikleri yerleri yeniden kolonileştirmemişler, Kuzey Amerika'ya girmek ve Avustralya'ya ulaşmak üzere su engellerini aşmak için daha da ilerlemişlerdir. 60.000 ila 10.000 yıl öncesi arasındaki göçler insanın biyocoğrafyasında on beşinci yüzyılda Keşifler Çağı başlayıncaya kadar emsalsizdir. Birçok faktör bu süreci kısıtlamıştır ve insan hareketlerinin zamanlaması ve insanların karşılaştığı zorluklar için önemli ipuçları verenler de bu kısıtlamalardır. Buz tabakalarının yeri, insanların Avrasya'da kuzeye, Kuzey Amerika'da da güneye hareket edebildikleri zamanın ana belirleyicilerinden birisidir. Kara köprüleri su engellerinin geçilebilmesine izin vermiştir ve bunların yalnızca belli alçak deniz seviyesi dönemlerinde olduğunu biliyoruz.

Avustralya ve Yeni Dünya'nın kolonileştirilmesiyle ilgili esas tartışmalar zamanla, özellikle de bunun ne kadar eski olduğuyla ilgilidir. Avustralya'daki en eski insan yerleşimi tarihleri şaşırtıcı bir hızla geriye doğru gitmiştir ve arkeologlar saatin her yeni ayarlanışında genelde sakindirler. Amerika'da birkaç sitenin çok eskiliğiyle ilgili iddialara rağmen güvenilir en eski tarih 12.000 ila 11.000 yıl öncesi arasına sıkışmış olup, arkeologlar bunu birkaç yüzyıl geri çekmekle ilgili çok sıcak tartışmalara girmişlerdir.

1980'lerde tarihlendirme tekniklerindeki ilerlemeler bu tartışmada önemli bir rol oynamıştır. Geleneksel radyokarbon tarihlendirmesi ıskarta edilmese bile AMS radyokarbon tarihlendirmesi önemli katkılar sağlamıştır. "Işıklı tarihlendirme" olarak bilinen nispeten yeni bir tarih-

lendirme tekniği, bu olay geleneksel radyokarbon tarihlendirme tekniğinin kapsamı dışında olduğu için Avustralya'daki ilk insanların ortaya çıkışının tarihlendirilmesiyle ilgili önemli rol oynamıştır. Işıklı tarihlendirme ilgili iki tekniği içermektedir: ısıl-ışıklandırma (II) ve optik-uyarımlı ışıklandırma (OUI). II, bir mineralin ısındığında yaydığı ışığı, OUI ise bir mineralin görünür ışığa maruz kaldığında yaydığı ışığı belirtir. Işıklı tarihlendirme, gömülmeden önce güneş ışığına maruz kalmış çökeltilerin yaşını verebilir. Bir mineral güneş ışığına maruz kaldığında, içerisindeki ışığa duyarlı elektronlar kendi ışıklarını yaymak üzere dışarı kaçarlar. Bu şekilde ışık "saati" sıfıra ayarlanır. Çökelti gömülünce kapalı kalan ışığa duyarlı elektronlar zamanla artar. Örnek laboratuarda ısıtıldığında (II tarihlendirmesindeki gibi) ya da ışıklandırıldığında (OUI tarihlendirmesindeki gibi) yayılan ışık ölçülebilir ve bundan çökeltinin gömüldüğü süre hesaplanabilir.

TÜKENEN MEGA FAUNALAR

Avrasya gibi, Avustralya ve Amerika da Geç Pleistosen döneminde birçok iri hayvan türünün yuvasıydı. Bunlar toplu olarak, vücut ağırlığı 44 kilogramdan fazla hayvanlar şeklinde tanımlanan "mega fauna" diye bilinir. Bunlar için daha iyi bir deyim, burada da kullanılacak olan "mega memeliler"dir. Avrasya ve Amerika'nın fil büyüklüğündeki Pleistosen mega memelileri dört tonun üzerindeyken, Sahul'un *Diprotontidae*'leri rhinoceros ebat ve biçimindeydi. Avrasya mega memelileri binlerce yıldır insanlarla temas halinde oldukları halde insanların gelişinden önce Avustralya ve Amerika'dakiler hiç "bir mızrağın sapından aşağı bakmamışlardı" (Meltzer, 1993a). İnsanların gelişini izleyen binyıllarda Amerika'da 35, Sahul'da ise belki 50 mega memeli yok olduğu için arkeologlar ve zoologlar insanların bu süreçte nasıl rol oynadıklarını merak etmişlerdir.

Geç Pleistosen'deki tükenmeler için dört ana neden öne sürülmüştür (Politis, Prado ve Beokens, 1995):

1) Avcılık yapan insanın doğrudan etkisi,
2) İklim ve çevre değişiklikleri,
3) Ekolojik baskı: iklim değişiklikleri, sonra insanın avlanması,
4) Yavaş yavaş yok etme, üreme havuzlarını bozma gibi insan faaliyetlerinin dolaylı etkisi.

Öne sürülen bu nedenlerden aşırıları temsil edenler -ve arkeologların dikkatini çeken- ilk ikisi olmuştur. Avcıların birdenbire saf ve savunmasız mega memeli sürüleri arasına girdikleri önermesi son yıllarda Kuzey Amerika için Paul Martin (1984) tarafından gayreyle teşvik edilmiş, Avustralya için de Tim Flannery (1990) tarafından savunulmuştur. Resmen "Pleistosen katliamı" olarak bilinen ve gayriresmi olarak "Yıldırım Savaşı" diye bahsedilen bu model, uysal mamut ve diğer megamemeli sürülerini perişan eden ilk avcı çetelerini düşünmektedir. İri hayvanlar yavaş üremekteydiler, onun için yüksek öldürme oranı nüfusları kısa zamanda artık yeniden üreyemeyecekleri bir noktaya indirebilirdi. Netice, bin yıl ya da daha az bir sürede mega memelilerin ortadan kalkmasıydı. Muhtemelen arazide çürüyen bu kadar çok sayıda mamut karkası, yırtıcıların nüfusunda bir patlamaya neden olmuş olabilir ama mega memeliler tükenince onlar da azalmıştır.

"Yıldırım Savaşı" modelini eleştirenler hiçbir avcı insanın, hatta en kana susamışının bile iri memeli nüfusları üzerinde bu kadar kısa sürede böylesine bir tahribat yapamayacağını inandırıcı biçimde iddia etmektedir (Grayson, 1984). Onun yerine genellikle av tükenmeden çok önce ayrılarak bir bölgeden diğerine dolaşırlar. Dahası mamutların, hatta uysal olanlarının bile muhtemelen mızrakla öldürülmeleri pek kolay değildi. Son olarak eğer böylesine bir katliam yapıldıysa o zaman Amerika ve Avustralya'nın her yerinde öldürme siteleri olmalıydı. Ne ki Kuzey Amerika'nın yüksek ovaları dışında mega memeli öldürme yerleri çok enderdir ve Avustralya'da bunlarden neredeyse hiç yoktur. Son olarak artık yok oluşlar aynı anda değil, çeşitli zamanlarda gerçekleşmiş gibi görünmektedir (Grayson, 1987, 1991) ki bu, katliam hipotezini zayıflatmaktadır.

Mega memeli tükenişlerinin bölgesel olarak incelenmesi, insanlarla hayvanlar arasındaki bir birlikte varoluş dönemine işaret etmektedir. Örneğin Güney Amerika pampalarında insanlar, en az dört memeli türü avlamışlardır (Politis, Prado ve Beukens, 1995). Avustralya'da da, ara dönemde insanların *Diprotodontidae* gibi türleri avlamasıyla ilgili az kanıt olduğu halde mega memeliler, insanlar vardıktan sonra bir süre ortadan kalkmış görünmemektedir. Çoğu arkeolog artık ne Amerika'da ne de Avustralya'da insanların gelmesiyle kitlesel megamemeli katliamı olduğunda hem fikirdirler ve daha çok insan faaliyetlerinin dolaylı sonuçlarına, iklim değişikliklerine ya da insan ve doğa faktörlerinin birle-

şimine bakmaktadırlar.

İlginç bir hipotez, Geç Pleistosen döneminde kuzey enlemlerindeki kurak çayırlarda nispeten uzun olan büyüme mevsimlerini kısa ve sert kışların ayırdığını iddia eden R. Dale Guthrie (1990) tarafından ileri sürülmüştür. Bu mevsim modelinin net etkisi, iri memeliler uzun büyüme mevsimlerinin sağladığı besinlerle geçinebilirken, sert kışların bu besinler için rekabeti azaltan yüksek ölümlere neden olduğuydu. Buz Çağı biterken büyüme mevsimleri gerçekten kısalmış ve bitki toplulukları daha homojen hale gelmiştir. İri memeliler bu değişikliklere uyum sağlayamamış ve böylece tükenmişlerdir. Guthrie'nin hipotezi, yukarıda belirtildiği gibi varlığı polen analiziyle gösterilmiş olmasa bile, onun Avrasya ve Beringia boyunca uzanan "Mamut Stebi" hipotezi realitesine dayanmaktadır. Dahası Avustralya'nın çok değişik ortamında meydana gelen benzer hadiseyi açıklamamaktadır.

Şimdilik Kuzey Amerika ve Avustralya'daki Geç Pleistosen tükenişlerinin nedenleri tam olarak belirlenememiştir. Yine de bu yazıda insanların aşırı öldürmesi, çevre faktörlerinin hızlandırıcısı olsa bile her iki bölge de doğrudan sebep olmadığı açık gibidir. Bu türlerin zaten evrimlerinin sonunda ve her halükârda tükeniş yolunda olmaları mümkünse bile, şimdilik bilimsel fikir ağırlığı iklimsel nedenleri tercih etmektedir.

SAHUL'UN KOLONİLEŞMESİ

Büyük Avustralya'daki ilk insanların tarihlenmesi, bazı yeni tartışmaların konusudur. Kesin olan bir şey Avustralya'da insanların, daha 30 yıl öncesinde bile düşünülebileceğinden çok daha eski olduğudur. Daha 1960'ların başında ilk insanların Avustralya'ya erken Holosen'den önce gelmediğine inanılmaktaydı (Clark, 1961) ve radyokarbon devriminin en dramatik ilerlemelerinden birisi Avustralya'nın geçmiş kaydını çok hızlı bir şekilde geriye doğru uzatmasıydı (Jones, 1973). 1970'lerin başında Avustralya'daki birkaç sitede insanın eskiliğini yaklaşık 30.000 yıl öncesine götüren ikna edici kanıtlar vardı.

İlk Avustralyalılar incelemesinin bu ilk aşamasındaki çok önemli bir keşif, New South Wales'deki Mungo Gölü'nde ilgili taş aletler, hayvan kemikleri olan ocaklar ve tatlı su midyesi kabuğu atıklarıyla birlikte yakılmış bir insan kalıntısının bulunmasıydı (Bowler ve diğerleri, 1970). 26.000 yıl öncesine tarihlenen Mungo Gölü kalıntıları, tüm dünyadaki en eski ölü yakma kanıtıdır. Bu bölgede sonraki diğer tatlı su midyesi

kabuğu atıkları 36-37.000 yıl öncesinin tarihlerini vermiştir (Bowler, 1976) ve 20.000 ila 30.000 arası yaşlarda ilâve insan kalıntıları bulunmuştur (Jones, 1992).

O zaman dikkatler Avustralya'nın güneybatı köşesine çekilmişti. Perth yakınlarındaki Yukarı Swan Nehri teraslarındaki kazılar, odun kömürlerinin yaklaşık 38.000 yıl öncesine tarihlendirildiği yapıtlar ortaya çıkarmıştır (Pearce ve Barbetti, 1981). Bu yapıtlardan bazıları, şimdi kaynağı Avustralya'nın batı sahilinden uzakta olan ve ancak düşük deniz seviyesinde erişilebilen farklı bir çakmaktaşından yapılmıştı. Perth'in güneyinde "Devil's Lair" [Şeytan İni] adlı kireç taşı mağarasındaki kazılar, muhtemelen bazı ufak kıymıklar içeren daha alt seviyeler 35-37.000 yıl öncesinin tarihlerini vermiş olsa da, doğrudan 30-32.000 sene önceki taş aletler, yanık kemikler ve ocaklarla ilgili güvenli tarihler vermiştir (Dortch, 1984).

Son olarak Yeni Gine'nin kuzeydoğu kıyısında, Huon Yarımadası'ndaki arkası lagün olan yükselmiş bir dizi mercan resifinde taş aletler bulunmuştur (Groube ve diğerleri, 1986). Ağırlıkları 2,5 kilograma varan aletler, büyük balta benzeri şeylerdi. Huon Yarımadası buluntularının tarihlenmesi zordur. Resif ve lagün çökeltilerindeki tarih serilerinin muhafazakâr bir yorumlanışı, Jones (1992) daha da eski olduklarını öne sürse de, bunları 40.000 yıl öncesine tarihlendirmektedir.

Bu şekilde 1980 ortalarında Avustalya'daki insanların eskiliği 30.000 yıldan çok öncesine uzandığı, güvenli radyokarbon tarihlerinin en eski insan izlerini yaklaşık 40.000 yıl öncesine yerleştirdiği gayet açıktı ve daha eski tarihlerin bile mümkün olduğunun belirtileri vardı. Bu tarihler kıtanın her tarafındaki, hatta Tasmanya'daki dikkatli kazılardan gelmiştir (Cosgrove, 1989) ve biraz daha sonraki, güvenli bir yaş belirlemeleri devamlılığı oluşturan birçok tarihle desteklenmiştir.

Bununla birlikte 1990 başlarında tartışmanın içersine belli bir derecede anlaşmazlık girdi ve iki düşünce ekolü ortaya çıktı. Birisi, ilk Avustralyalıların 1960'ların sonundan 1980'lerin başına kadar nefes kesici biçimde geriye atılan tarihlenmesinin 40.000 yıl çizgisinde sabitlendiğine işaret etmektedir (Allen, J., 1989, 1994). Diğeri geleneksel radyokarbon yönteminin sınırlı oluşuna işaret etmekte, 40.000 yıl "tavanının" tarihlendirme yöntemlerinin bir ürünü olabileceğini (Roberts, Jones ve Smith, 1994) ve insanların Avustralya'da ortaya çıkışının çok daha önce olabileceğini öne sürmektedir. Kuzey Avustralya'daki kaya barınak-

larında 60.000 ila 53.000 yıl öncesi insan yerleşimini öngören kuvars kumların ışıklı tarihlendirmeleri ikinci duruşa güç vermiştir.

Söz konusu kaya barınakları Kuzey Avustralya Bölgesi'nde, East Alligator Nehir boyundaki Malakunaja II ve Nauwalabila I'dedir (Jones, 1990). Geç Pleistosen sırasında bu siteler yaklaşık 350 kilometre kara içerisindeydi. Nauwalabila I'deki en eski taş yapıtların altındaki ve üstündeki tabakalar optik-uyarım ışıklı 60.000 ve 53.000 yıl tarihlerini vermiştir ki bunlar, Malakunaja II'deki en eski aletlerin ısıl-ışıklı tarihlerine karşılık gelir. Bazı Avustralyalı arkeologlar, bu tarihlere ilk yayınlandıklarında karşı çıkmışlardır fakat 1990'ların ortasında meslektaşlarından bazıları Büyük Avustralya'nın en kuzey kısmında yaklaşık 60.000 yıl evvelki insan varlığını kabul etmişlerdir.*

1990'ların sonundaki tartışma, kıtanın geri kalanının kolonileşmesinin tabiatına kaymıştır. İki model ortaya çıkmıştır. Birincisi, yaklaşık 60.000 ya da daha fazla yıl önce Kuzey Bölgesi'ne varan yerleşimcilerin izleyen bin yıllarda kıtanın geri kalanına yerleşmek üzere yollarına devam ettiklerine inanan Rhys Jones ve Richard Roberts tarafından savunmuştur. Onlara göre 40.000 yıldan daha eski sitelerin Avustralya'nın geri kalanında ve Tasmanya'da bulunmadığı gerçeği, radyokarbon tarihlendirme yönteminin sınırlılığı ve korunmuş site yokluğu yüzündendir. Jones, Roberts ve Smith (1994) 35.000 ila 40.000 yıl öncesi dönemi şimdiye kadar daha eski sitelerin tarihlenmesini engelleyen "radyokarbon darboğazı" şeklinde nitelendirmişlerdir.

Buna karşı bir model Jim Allen ve Simon Holdaway tarafından öne sürülmüştür (1995). Allen ve Holdaway'e göre Avustralya'nın çoğunda insan izleri tarihlendirmesinin 35-40.000 olan sınırı, tarihlendirme tekniklerinin yapay etkisinden ve korunmadan çok, gerçek yerleşim yokluğu durumunu yansıtmaktadır. Onlara göre iki ihtimal vardır: (1) İnsanlar tropik Avustralya'ya erken bir tarihte varmışlar ve sonra yaklaşık 40.000 yıl öncesine kadar ileri gitmemişlerdir ya da (2) Sunda'dan Sahul'a, ilki daha eski bir tarihte yalnızca tropik Avustralya'yı kolonileştiren, ikinci ve daha büyüğü yaklaşık 35.000 yıl önce Tasmanya'ya kadar

* 1996 sonunda Kuzey Avustralya Bölgesi'ndeki Jinmiun kaya barınağındaki taş aletlerle ilişkili çökeltiler için 116.000 yıllık ısıl-ışık tarihi bildirilmiştir (Fullagar, Price ve Head, 1996). Aynı çökeltilerin daha sonraki optik ve radyokarbon tarihlendirmesi çok daha genç bir yaşa işaret etmiş (Roberts ve diğerleri 1998) ve Malakunaja II ve Nauwalabila I'i bu kitap baskıya girdiği sıradaki en eski tarihli Avustralya siteleri olarak bırakmıştır.

yayılan iki ayrı göç olmuştur.

Şimdilik bu iki modelin biri ya da diğerinin Avustralya Pleistosen arkeoloji kayıtlarında görülen modelleri açıklayıp açıklamadığıyla ilgili açık bir çözüm yoktur. Tarihlendirme yöntemlerinin daha da ilerlemesi çok önemli olacaktır ve özellikle kıtanın iç bölgelerinde henüz araştırılmamış birçok site vardır. Gelecek on yılda Avustralya'nın en eski insan yerleşimi incelemesinde bu kabataslakları bile tamamen değiştiren keşifler yapılması sürpriz olmayacaktır.

KUZEY AVRASYA'YA GİRİLMESİ

Geç Buz Çağı'nın bir ikilemi, işler iklimsel olarak iyi gitmediğinde Avrasya'daki insanların kuzeye doğru harekete geçmiş olmalarıdır. Avrupa Rusya'sında Bryansk Aralığı diye bilinen 30.000 ila 24.000 yıl önceki küçük bir iklimsel iyileşme 64° Kuzey enlemine, Pechora Nehir boyu kadar uzaklara yerleşime izin vermiştir (Velichko ve Kurenkova, 1990). 23.000 yıl öncesinden itibaren Son Buzul Azamisi'nin derin buzu tutmaya başladığı zaman bile, iri otçulların cezbettiği insanlar 40° enleminin kuzeyindeki tundrada dolaşmaya devam etmişlerdir. Bu otçullar 16.000 yıl öncesinden itibaren kuzeye ve kuzeydoğuya doğru hareket etmeye başlayınca insanlar bunları izlemişler ve kuzey ve kuzeydoğu Sibirya'nın daha sıcak kısımlarına yerleşmişlerdir.

1960'ların başından itibaren Sibirya'daki Lena ve Aldan nehirleri arasındaki kapsamlı keşifler ve kazılar, adını Diyuktay Mağarası'ndaki önemli bir siteden alan "Diyuktay" denilen farklı bir Geç Buz Çağı kültürünün betimlenmesine izin vermiştir. Diyuktay sitelerinin tarihlendirilmesi pek kolay olmasa da çoğu 20.000 ila 10.000 yıl öncesine tarihlenebilir görünmektedir ki bu, Son Buzul Azamisi'ni ve bunu izleyen ısınmayı kapsamaktadır. Karakteristik Diyuktay yapıtları, ince uzun bıçakçıklar ve çift yüzlü yontulmuş uçlar yapılan 5-7 cm uzunluğundaki kama biçimli mikro bıçak maçalarını içerir.

Orta Sibirya'nın Lena-Aldan bölgesinde yoğunlaşmasına rağmen, Diyuktay siteleri daha uzakta, örneğin Kamçatka'daki Uşki'de de bulunmuştur (Dikov, 1996). Uşki'deki taş alet toplanması ufak saplı çift ağızlı uçlarla nitelendirilmektedir ancak mikrobıçak yoktur ve (14.000 ila 13.000 yıl öncesine tarihlendirilen) en alt seviyede yerleşim izleri, ayrıca insan kemikleri ve delinmiş 800 taş süsle dolu bir mezar çukuru vardır. Kuzey Amerika'nın kuzeybatısındaki çift ağızlı saplı uçlara çok

benzedikleri için saplı uçlar ilginçtir.

Kuzeydoğu Sibirya'da İndigirka Nehir ağzına yakın Berelek, dünyanın en kuzey (71° K) Paleolitik sitesidir (Mochanov ve Fedoseeva, 1996). Uzmanca kazılmış olmamasına rağmen 14.000 ila 12.000 yaşında görünmektedir. Bir kemik katmanı esas olarak (yüzde 98'den fazla) mamut kemikleri, ayrıca tüyü gergedan, bizon, at, rengeyiği, mağara aslanı, kurt ve tavşan kemikleri içermektedir. Bu kemik yatağı Soffer'in Rusya Ovası hakkında öne sürdüğüne benzer doğal bir birikim olabilir, fakat Machanov ve Fedoseeva (1996, s. 221) bunun mamut kemiğinden yapılmış bir barınağın kalıntıları olabileceğini öne sürmektedir. Aletler karakteristik Diyuktay çift ağızlıları ve kıymıklarıdır, fakat yine mikrobıçak bulunmamaktadır. Delinmiş çakıllardan yapılmış süsler Geç Buz Çağı insanlarının kişisel süslenme merakını yansıtmaktadır.

Böylece yaklaşık 14.000 yıl önce doğu Sibirya'da insanlar vardı. Onların daha ne kadar eskiden orada olduklarını kesinlikle söyleyebilir miyiz? Yirmi bin yıl öncesi kesinlikle bir olasılıktır ama şu an için gayet belirsizdir. Yeni Dünya'nın iskân edilişinin anlaşılmasının anahtarı doğu Sibirya'nın iskan edilmesinde yatmaktadır ve David Meltzer'in (1993a, s. 95) dediği gibi "Sibirya'nın iskânından bahsetmeden önce, Sibirya'nın daha çok arkeolog tarafından iskân edilmesi gerekmektedir." Sibirya'ya varır varmaz ilk yerleşimcilerin hareketleri bir sonrasında onları "Mamut Stebi" boyunca Beringia'ya götürmüştü ve bilmeden artık Yeni Dünya'daydılar.

YENİ DÜNYANIN İSKÂNI

Bu kelimeleri yazdığım yerin birkaç mil ötesinde ama zaman olarak yaklaşık 125 yıl önce hekim Charles Conrad Abbott (1843-1919) Trenton, New Jersey'in hemen güneyindeki buzul çakıllarında Avrupa Paleolitiğine karşılık gelen taş aletleri aramaya başlamıştı. Avrupa Paleolitik yapıtlarının eskiliğinin ve bunların Buz Çağı hayvan kemikleriyle ilişkisinin tespit edilmesiyle hayal gücü ve hevesi artmıştı. Abbott kısa zamanda aradığı şeyleri, Fransa ve İngiltere'nin meşhur Paleolitik aletlerine şüpheli biçimde benzeyen "kaba" taşları buldu. Birkaç yıl önce Harvard'daki Peabody Müzesini kurmuş olan Frederic Ward Putnam'ın yardımını elde edebildi ve Eylül 1876'da bu ikisi Trenton çakıllarında derine gömülmüş Paleolitik alet izleri olduğuna inandıkları şeylerden daha fazlasını tespit ettiler.

Keşke böylesine olağanüstü bir eskilik ve öneme sahip bir yere komşu olsaydım! Yazık ki, geçen yüzyıldaki araştırmalar Abbott çiftliğindeki buluntuların yaş bakımından çok daha yeni olduklarını ve "kaba" paleolitlerin birçoğunun hiç de yapıta benzemedikleri göstermiştir. Yine de bunların Yeni Dünya'da insanların eskiliğiyle ilgili olarak tetiklediklerı münakaşa 125 yıl sonra ne hafiflemiştir ne de herhangi bir yakın çözüm işareti göstermektedir. Bu tartışma, belki de meselenin önemiyle orantısız bir şekilde tutkulu ve kasıtlı olmuştur. Yine de temel gerçek, bir yüzyıldan fazla bir arayıştan sonra insanların Yeni Dünya'ya varışlarının halâ çelişkili veriler, abartılı iddialar ve kırılgan egoların buğusu içersine gizli olduğudur.

İlk insanların Yeni Dünya'ya varmak için tuttukları rota hakkında bir tartışma yoktur ve son 70.000 yıl içerisinde bir zaman yalın ayak yürüyerek geldikleri kesindir. Kilit konu zamandır ve mevcut kanıtlar son buzullanmanın azami ilerleyişini izleyen nispeten yeni bir tarihe işaret etmektedir. Öte yandan bu iddianın çoğu negatif delillere dayanmaktadır ve devam etmekte olan insanın Avustralya'daki eskiliğinin saptanması araştırması negatif delillerin çoğunlukla zamanın sınavına dayanamadığını göstermektedir.

Avrasya'dan ilk kez gelip, Batı Beringia'dan doğuya geçerek şimdi Alaska ve Yukon bölgeleri olan yere varanların izlerini sürelim. Birkaç önemli site Yeni Dünya'daki ilk insanlara ışık tutmuştur. Bluefish I, II ve III Mağaraları Yukon Bölgesi'nde yer almaktadır ve çok karmaşık bir tabakalaşmaya sahiptir. Bazı radyokarbon tarihleri (neredeyse hepsi kemik) 20.000 yıldan eskidir, diğer kanıtlar 15.000 ila 12.000 yıl öncesine işaret etmektedir (Cinq-Mars, 1990). Bluefish Mağaralarındaki fauna çeşitli küçük hayvanların yanı sıra mamut, at, bizon, kanada geyiği ve rengeyiğini içermektedir. Taş aletler kama biçiminde mikrobıçak maçalarını ve mikrobıçakları kapsamaktadır. Bir başka eski site dizisi Alaska'nın Nenana Vadisi'nde bulunmaktadır (Powers ve Hoffecker, 1989). Dry Creek, Moose Creek ve Walker Road'daki 11.000 ila 12.000 yıl öncesine tarihlendirilen taş aletler esas olarak çift ağızlı kıymık uçlardan ibarettir; kama biçimi mikrobıçak maçaları ve mikrobıçaklar hiç yoktur. Daha sonraları, Dry Creek'teki ikinci bir yerleşim ve Nenana Vadisi yakınlarındaki birkaç site çift ağızlı aletlerin yanı sıra hem mikro bıçaklar hem de bunların maçalarını vermiştir.

1970'lerde Yukon Bölgesi'ndeki Old Crow'da, yine değişiklik izleri ta-

şıyan başka kemiklerin yanı sıra rengeyiği kaval kemiğinden yapılmış bir alet bulunmuştur. Rengeyiği kaval kemiği aletin geleneksel radyokarbon tarihlendirmesi 27.000 yıllık bir tarih vermiştir. Ne ki sonraki araştırmalar, diğer Old Crow kemiklerindeki değişikliklerin doğal olabileceğini ve rengeyiği kaval kemiği üzerindeki AMS'nin yalnızca 1.350 yıl öncesinin tarihini verdiğini göstermiştir. Böylece Old Crow, Yeni Dünya'nın iskânı hakkında önemli bilgiler sağlayan bir site olarak bilimin tercihi olmaktan çıkmıştır.

Doğu Beringia'daki siteler arasındaki ilişkiler ve bunların Batı Beringia'dakilerle olan bağlantıları üzerinde halâ çalışılmaktadır. West (1966b), Bluefish Mağaraları ve Dry Creek'teki ikinci yerleşim gibi siteleri, ona göre klasik Diyuktay mikrobıçak ve çifte ağız teknolojik birleşiminin doğrudan türevi olan "Denali Kompleksi"nin bir parçası olarak görmektedir. Diğer taraftan mikrobıçak bulunmayan daha önceki Nenana Vadisi siteleri, farklı bir şeyi temsil ediyor görünmektedir; belki de Berelek ve Uşki gibi sitelerde görülen çifte ağzın egemen olduğu alet yapım geleneğinden türemiş gibidir (West, 1996b: s. 547). Doğu Sibirya, Alaska ve Yukon Bölgesi'nin arkeolojik verileri ancak şimdi tutarlı modellere uymaya başlamıştır ve gelecek yirmi yıl bu çeşitli taş alet toplanmaları arasındaki ilişkilerin çözülmesinde önemli ilerlemelere şahit olacaktır.

Daha önce değilse bile 15.000 ila 11.000 yıl önce çok benzer taş alet teknolojisine sahip insanlar Batı Beringia'dan doğruya hareket etmişler ve böylece Yeni Dünya'ya ayak basan ilk insanlar olmuşlardır. Ya sonra? Doğuya ilerleyişleri Laurentide buz kitlesiyle, güneye ise Cordilleran buz tabakasının kuzey kısmı tarafından engellenmiştir. Beringia, güneydoğuya doğru iki buz kitlesi arasında çok dar bir çıkış dışında çıkmaz sokak, bol faunasıyla çok zengin bir çıkmaz sokaktı. Fauna'nın bu çıkışta izlenmesi bir sonraki büyük insan göçüne, Kuzey ve Güney Amerika'nın kolonileştirilmesine yol açtı.

İnsanların Beringia'dan "Laurentide altı" Kuzey Amerika'ya hareketinin zamanlamasıyla ilgili kritik önemi olan şey, Cordilleran ve Laurentide buz tabakaları arasındaki koridorun varlığı, genişliği ve niteliğidir. Bu mevzu arkeologlar ve jeomorfologlar arasında onlarca yıllık hareketli tartışmalara konu olmuştur. 1973'te B. O. K. Reeves, Cordilleran Buz tabakasının bazı uzantılarının Laurentide tabakasına temas ettiği 20.000 ila 18.000 yıl öncesi arasındaki kısa bir yerel kapanış dışında iki tabaka arasındaki koridorda buz engeli olmadığını iddia etmiştir. Bunun

anlamı, koridorda insanların varlığını destekleyecek hayvan ve bitki toplulukları olup olmadığı belli olmasa bile, insanların hareketine bir engel olmadığıydı. Dyke ve Prest'in (1987) daha sonraki incelemeleri 18.000 yıl önceki Son Buzul Azamisi'nde iki buz tabakasının yaklaşık 50° ve 60° Kuzey enlemleri arasında sıkıca bitişik olduğunu belirtmiştir. 14.000 yıl önce koridor bu mesafenin yarısı kadar açıkken bin yıl sonra buz tabakaları tamamen açıktı ama ara bölge geniş göllerle kaplanmıştı. Dyke ve Prest son olarak 12.000 yıl önce buz tabakalarının tamamen ayrıldığını ama ara bölgede birçok gölün kaldığını iddia etmişlerdir.

Yeni araştırmalar Cordilleran ve Laurentide buz tabakalarının daralıp genişlemesinin eş zamanlı olmadığını, o yüzden buzsuz koridorun durağan olmaktan çok hareketli bir bölge olduğunu öne sürmektedir (Catto ve diğerleri, 1996). İnsanların önce bu bölgenin yolunu bulmaları gerekiyordu, onun için Yukon ve Kuzeybatı bölgelerinin kuzey ucundaki koşullar çok büyük önem taşımaktaydı. Catto (1996), bu bölgedeki buzulların yaklaşık 12.400 yıl önceki nihai çözülüşüne kadar Geç Pleistosen sırasında müsait hiçbir giriş noktasının olmadığını iddia etmektedir. O zamana kadar koridorun kuzey girişi, buzlar ya da göller tarafından engellenmiş olmalıdır. Koridora girdiklerinde yağmacı çeteler yaşamak için gerekli biyo-kaynakları, ayrıca (yanlarında yeterince Yukon çakmaktaşı getirmedilerse) alet yapmaya uygun taşları bulmuş olmalıdırlar. Kamp siteleri arkeolojik görünürlük bakımından muhtemelen geçiciydi, onun için Alberta üzerinden güneye ilerleyen bu grupların herhangi bir izine sahip olmamamız şaşırtıcı değildir.

Knud Fladmark (1979), buzsuz koridor modelinin alternatifi olarak Kuzeydoğu Asya'dan Kuzey Amerika'nın buzlanmamış kısmına Pleistosen döneminde daha önce de kullanılmış olabilecek bir kıyı rotası önermiştir. Böyle bir modelde insan grupları, 40.000 yıl önceki nispeten ılımlı iklim koşulları döneminde ortaya çıkmış bir kıyı düzlüğü boyunca hareket etmiş olabilirler. Problem bunun, eğer varsa şimdi British Columbia ve Alaska kıyıları açığında Pasifik Okyanusu dibinde olan arkeolojik verilere bağlı olması, ayrıca insanların fiyortları ve küçülen Cordilleran tabakasının çıkıntı buzullarını aşma yeteneği hakkındaki varsayımlardır. Gruhn (1994) son zamanlarda, dilbilimsel kanıtlara ve Tierra del Fuego* kıyılarındaki Yaghan halkıyla etnografik benzerliğe dayana-

* Güney Amerika'nın en güneyinde yeralan ve kıtadan Macellan Boğazı'yla ayrılan takımadalar - ç.n.

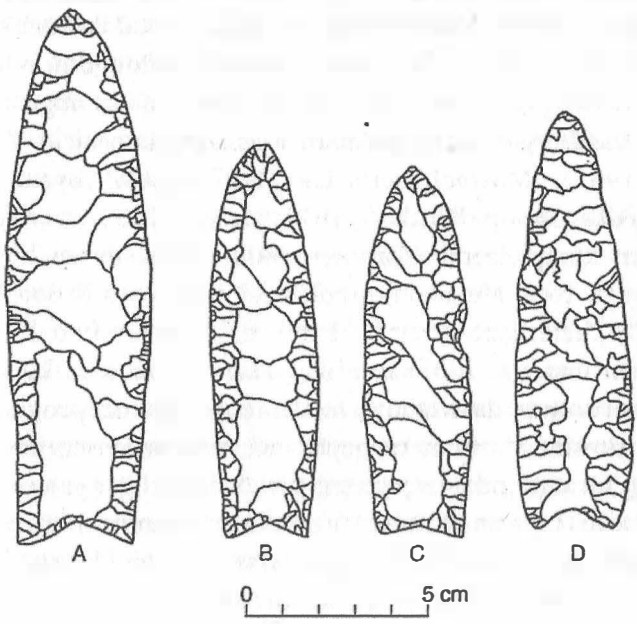
rak ilk insanların Yeni Dünya'ya kıyıdan giriş rotası konusunu yeniden ifade etmiştir. Yine de Yeni Dünya'nın iskânıyla ilgilenen çoğu arkeolog kıyı rotasını makul bir alternatif saymamaya devam etmektedir.

İnsanların Cordilleran ve Laurentide buz tabakaları arasındaki koridordan geçerek Yeni Dünya'yı kolonileştirmesi modeli esas olarak hadisenin 18.000 yıl öncesinden sonra (daha gerçekçi şekilde 14.000 ya da daha az yıl önce) ya da 30.000 yıl öncesinden de önce olduğunu dayatmaktadır. Butzer'in (1991) işaret ettiği gibi, 30.000 yıl öncesinden önce Beringia'dan Kuzey Amerika'nın daha verimli bölgelerine giden yol engellenmiş değildi ve insanların Yeni Dünya'ya bu dönemde girmiş olmaları teorik olasılığı vardır. 12.000 yıl önce Yeni Dünya'da insan olmadığı iddiasının negatif kanıta dayandığını ve Avustralya konusunda görüldüğü gibi negatif kanıtın dramatik revizyona konu olabileceğini belirtmektedir. Butzer ayrıca Yeni Dünya'daki 15.000 yıldan daha eski arkeolojik sitelerin görünürlüğünün çok zayıf olabileceğini belirtmekte ve bunlar için doğru yerlere bakmadığımızı öne sürmektedir.

Michael Collins (1991) Yeni Dünya'da çok az mağara ve kaya barınağının Pleistosen insanların kanıtlarını verdiğine işaret etmiştir. Durum, mağara ve kaya barınaklarının ilk insan yerleşimi hakkında esas bilgi kaynakları olduğu Avrasya'dakiyle belirgin bir zıtlık içerisindedir. Yeni Dünya'da insanın derin ve çoğunlukla gayet sağlam olan kireçtaşı ya da traverten mağaralarını çok ender bulduğu doğrudur. Yeni Dünya'daki mağara ve kaya barınakları jeolojik olarak dinamiktir ve çökme ve aşınmalarla sürekli biçim değiştirmektedir. Collins, Yeni Dünya arkeologlarının genelde kaya barınaklarındaki Holosen tabakasını araştırdıklarına, ancak çökmüş tavanlar ve derin alüvyon çökeltileriyle yolları kesilince daha derin kazmadıklarına işaret etmektedir. Diğer taraftan, Kelly ve Todd (1988) ilk Amerikalılar gibi hızlı hareket eden avcı gruplarının bir yerde çok uzun süre kalmadıklarını, bu yüzden de uzun vadeli yerleşimin doğal özelliklerini aramadıklarını iddia etmiştir.

Yeni Dünya'nın kolonileşmesini araştırırken fikir ayrılığının bulunmadığı bir başlangıç noktasından başlayalım, sonra daha tartışmalı sitelere doğru geri gidelim. Yeni Dünya'nın her tarafında 15.500 ila 11.000 yıl öncesi için yaygın insan yerleşiminin bol bol kanıtlarını bulmaktayız. 1930'ların başında New Mexico'da Clovis yakınlarındaki Blackwater Draw'da Philadelphia Tabiat Bilimleri Akademisinden Edgar Howard mamut iskelerlerine batmış sivri uçlar tespit etmiştir. Bu bulgu te-

Şekil 3.6 Kuzey Amerika kıta ortasından Clovis uçları
(Tankersley, 1994: Şekil 6.1)



melinde Howard ve yardımcısı John Cotter, insanların Geç Pleistosen zamanında Kuzey Amerika'da olduklarını nihai biçimde saptamıştır. Uçların ve Buz Çağı faunasının birlikte ilk bulunuşu bu değildi. 1908'de George McJunkin adlı Afro-Amerikalı bir kovboy, New Mexico'da Folsom yakınlarındaki bir sel yatağında bizon kemikleri bulmuştu; daha sonra 1920'lerdeki kazılar bunların *Bison antiquus* kalıntıları olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kemiklerle ilintili olarak dibi oyuk bir mızrak ucu bulunmuştur. Howard'ın birkaç yıl sonra Clovis'te bulduğu uçlarda daha küçük de olsa benzer oyuklar vardı.

Clovis ve Folsom bulguları, Kuzey Amerika'daki Geç Pleistosen insanlarının ilk açık belirtisini ortaya çıkarmıştır ve arkeologlar kısa zamanda kıtanın çoğunda benzer uçlar bulduklarını farketmişlerdir. Mezoamerika'dan Kanada'nın Deniz Vilayetlerine kadar oyuk uçlar olan siteler bulunmuştur. Sürülen tarlalara dağılmış diğer Kuzey Amerika mızrak ucu tipleri gibi birçok oyuk uç bulunmuştur. Bu şekilde Ohio'da, bazı eyaletlerden ya da vilayetlerden fazla Clovis ucu çıkmış il-

çeler vardır. Kuzey Amerika'nın farklı birçok kısmında oyuk uçların geniş şekilde dağılımı ve benzerliği gerçekten dikkate değerdir. Great Plains'deki Folsom uçları ve daha doğudaki Dalton uçları 10.500 ila 10.000 yıl öncesine tarihlendirilirken, yaklaşık 11.500 ila 10.500 yıl öncesine tarihlendirilen Clovis uçlarının en eskileri olduğunu biliyoruz.

Oyuk uçlar olan yerleşim siteleri Kuzey Amerika'nın doğusunda geniş şekilde dağılmıştır. En tanınanları arasında Maine'deki Vail sitesi (Gramly, 1981), Massachusetts'deki Bull Brook (Byers, 1954), Pensilvanya'daki Shoop (Witthoft, 1952; McNett, 1985) ve Virginia'daki Flint Run kompleksidir (Gardner, 1977). Belki de en kuzeydoğu oyuk uç sitesi, New Mexico'nun çok uzağında Nova Scotia'daki Debert'tedir. Bu siteler karakteristik olarak ocakların etrafındaki yapıt birikimlerinden ibarettir. İklim ısındıkça alageyik, mus ve kunduz gibi kuzey ormanı faunası da avlandığı halde, rengeyiği kuzeydoğudaki esas avdır. Vail sitesinde uzman rengeyiği avı, nehrin ayrıca hayvanların parçalandığı bir tarafında gerçekleşmiştir. Nehrin diğer yanında avcıların kampı vardı. Uçların öldürme sitesinde bulunan kırık sivri parçaları kamp sitesinde bulunan kırık diplerine uyduğu için bu sitelerin aynı insanların faaliyetleriyle oluştuğu açıktır (Gramly, 1984). Doğudaki oyuk uç olan birçok sitede hammaddelerin uzaktan elde edilmesi insanların hareketliliğini belirtmektedir.

Kuzey Amerika'nın ortabatısında, Rocky Dağlarının doğu sırtları boyunca ve Texas, Oklahoma ve New Mexico'nun Yüksek Ovaları'nda Clovis ve Folsom ölü siteleri daha yaygındır. Meselâ Arizona'daki Murray Springs'de bir mamut ölüsü, bir bizon ölüsü ve bir kamp sitesi Geç Pleistosen yaşamındaki bir hadisesinin parlak bir resmini vermektedir. Bir mamut izleri şeridi tarihöncesi bir su çukurundan yaklaşık 11.000 yıl önce Clovis avcıları tarafından öldürülen genç bir dişi mamutun iskeletine gitmektedir (Haynes, 1993). Civarda on bir bizon öldürülmüştü. Batıdaki sitelerin birçoğu, kurtulmuş olan avların kalıntılarıdır. Örneğin Oklahoma'daki Domebo mamutu başarısız öldürme teşebbüslerinden kalan birkaç uç taşımaktaydı ama doğal olarak ölmüştü.

Yıllarca arkeologlar oyuk uç yapımcılarını Kuzey Amerika'nın iri avlarını takip eden uzmanlaşmış göçebe avcılar olarak hayal etmişlerdir. Robert Kelly ve Lawrence Todd (1988), bu avcıları bir yerden başka bir yere ve bir öldürmeden başka birine giderek varlıklarının asgari kanıtını bırakan "yüksek teknolojili yağmacılar" şeklinde nitelendirerek bu

kavrama bir miktar biçim kazandırmışlardır. Onlar uzman av donanımları için mümkün olan en iyi hammaddeleri elde etmişlerdir ki bu, tutarlı ve güvenilir bir teknolojiyi vurgulamaktadır. Kelly ve Todd'un yüksek yerleşim hareketliliği ve ara-ve-karşılaş uzman avcılık modeli, Avrupa'nın özel mahallere odaklı daha lojistik bir örgütlenme modeli benimsedikleri iddia edilen Magdalenian ve Ahrensburgian uzman avcıları gibi kabaca aynı dönemin Eski Dünya insanları için öne sürülenden belirgin biçimde farklıdır.

David Meltzer, oyuk uç yapımcılarının uzman avcı olmak yerine aslında özellikle sahalarının güney kısımlarında genel yağmacı olduklarını öne sürmüştür ki (1988, 1993b), bu daha anlamlı ve dengeli bir strateji olabilir. Kuzey Amerika'da önemli çevresel değişkenlik olduğuna ve Great Plains'de başarılı olan bir yaşam şeklinin ABD'nin kuzeydoğu ormanlarında mutlaka işlemiş olması gerekmediğine işaret etmektedir. Clovis uçlarının yapımcıları kesinlikle yetenekli iri kara memelisi avcısı olmalarına rağmen çevredeki diğer yiyecekleri görmezden gelmemişlerdir. Örneğin Pennsylvania'daki Shawnee-Minisink sitesindeki çökeltilerin yoğun şekilde elenmesi birçok bitki türü kalıntısı vermiştir (Dent ve Kaufman, 1985). Meltzer'e göre (1993b, s. 305) oyuk uç yapımcıları fırsatçı iri hayvan avcısı, genel avcı ve diğer hayvan ve bitki türlerinin toplayıcısıydılar.

Bazı ilk Yeni Dünya avcılarının beslenme çeşitliliğinin yalnızca iri avdan daha geniş olduğunun bir göstergesi, Peru sahilinde Quebrada Jaguay'daki Kuzey Amerika oyuk uç siteleriyle yaklaşık aynı yaşta olan bir siteden gelmektedir (Sandweiss ve diğerleri, 1998). 11.000 yıldan biraz daha önce (bu aşağıda tartışılan konulara girse de, belki de 13.000 yıl kadar önce) bir grup avcı-toplayıcı, balıkları (öncelikli olarak ağlarla yakalanan trampet balığı) ve kabukluları içeren deniz kaynaklarına bağımlıydı. Aletler için kullanılan doğal cam Quebrada Jaguay sakinlerinin yakındaki And yükseklikleriyle de temas halinde olduklarını göstermektedir. Yılın bir kısmını kıyıda geçirmiş olmaları bir kısmını da kara içindeki yüksekliklerde geçirmiş olmaları mümkündür.

Yeni Dünya'nın iskânındaki temel soru, Clovis oyuk uçlarını yapanların daha önceki göçmenlerden mi, yoksa göçmenlerin kendilerinden mi geliştikleridir. Bu tartışma son birkaç on yıldır tutkuyla sürdürülmüş olup, 1990'ların sonunda Yeni Dünya'nın Clovis öncesi iskânı taraftarları ve karşıtları her zamanki kadar bölünmüştür. Frison ve Wal-

ker (1990), arkeologların karşısındaki temel çıkmaza işaret etmektedir. Eğer Clovis daha önceki göçmenlerden geliştiyse, o zaman eski malzemelerin tabakalaştığı siteler olmalıdır. Bunlar yoktur. Eğer Clovis yeni bir göçse, o zaman izi Kuzeydoğu Asya'ya kadar izlenmelidir. Gerçi kritik batı Beringia bölgesinin Kuzey Amerikalı arkeologların incelemesine ancak 1990'lardan beri açık olduğu itiraf edilse de, Geç Pleistosen döneminde Kuzey Avrasya'daki Yukarı Paleolitik insanları mamut avlamaya uyum sağlamış olmalarına rağmen, iz gayet belirsiz, hatta neredeyse görünmezdir.

Kuzey Amerika'da, şimdi de giderek Güney Amerika'da, Yeni Dünya'nın Clovis-öncesi iskânının kanıtı olarak ileri sürülmüş site kıtlığı bulunmamaktadır. Birçoğu insanların eskiliği hakkındaki abartılı iddiaların temelini oluşturmuştur. Güney Kaliforniya'daki 50 ila 80.000 yıl öncesine tarihlendirilme iddiası L. S. B. Leakey'den başkası tarafından desteklenmeyen Calico Hills'in, doğal oluşum sürecinin sonucu olduğu gösterilmiştir. Benzer bir değerlendirme Nevada'daki Tule Springs için yapılmıştır. Texas'daki Lewisville'de yakıt olarak linyit kullanılması, site 1950'lerde ilk kez incelendiğinde 37.000 yıl öncesinin anormal radyokarbon tarihlerini vermiştir.

Eleştirel inceme karşısında en dayanıklı görünen site Batı Pensilvanya'da, Pittsburgh'daki derin katmanlı Meadowcroft Kaya Barınağı'dır. James Adovasio'nun önderliğinde 1973'te başlayan kazılar, 5 metrelik katmanlaşmış çökeltiler ortaya çıkarmıştır. IIa tabakası radyokarbon tarihleri bugünden ortalama 14.250 yıl öncesi, 12.800 ila 16.175 arası olan birkaç Geç Pleistosen yerleşim izi vermiştir. Biraz daha derindeki küçük bir örme sepet ya da hasır parçası doğrudan 19.600 ± 2.400 yıl öncesine tarihlendirilebilmiştir. Bu, Meadowcroft'ı Laurentide-altı Kuzey Amerika'da tutarlı bir radyokarbon tarih dizisi olan en eski site yapmaktadır.

Yine de Meadowcroft verileriyle ilgili soru işaretleri vardır. Site Laurentide buz tabakasının güney kenarının 100 kilometre içinde olmasına rağmen, Meadowcroft'daki paleo botanik veriler, bu dönemde buzul olmayan bir çevreyi öngörmektedir. Bu dönemde Meadowcroft, Appalachian Dağları'nın başka yerlerindeki polen incelemelerinin gösterdiği gibi bir tundra ve donuk toprak bölgesi içerisinde olmalıdır (Mead, 1980); yine de botanik ve fauna kanıtlarını yaprak döken ağaçlar ve ılıman orman faunası nitelendirmektedir. Kazı yapanlar (Adovasio ve

Şekil 3.7 Buz tabakalarının güneyindeki Kuzey Amerika ve bu bölümde bahsedilen (kabul edilen, tartışmalı ve aldatıcı) ana siteleri gösteren Güney Amerika haritası.



diğerleri, 1980) bu anormalliği sitenin düşük rakımına ve güneye bakmasına dayalı bir yerel özellik olduğunu savunmuşlardır.

Eski tarihlerin belki de kömür nedeniyle kirlenmiş olduğunu iddia eden C. Vance Haynes (1980, 1992), Meadowcroft tarihlendirmesinin en ısrarlı eleştiricisidir, ancak en yakın kömür damarı 800 metre uzaktadır. Dahası Adovasio ve meslektaşları (1980), kirlenmenin yalnızca IIa katmanındakileri değil, Meadowcroft'taki tüm tarihleri etkilemiş olması gerektiğini iddia etmektedir. Şu an Meadowcroft, Kuzey Amerika'da tektir ve Adovasio IIa katmanı için Geç Pleistosen çağını savunmasına rağmen çoğu arkeolog, West'in örnek olduğu kuşkucu duruşu benimsemiştir (1996b, s. 540): Site kılı kırk yararak kazılmıştır fakat tarihlendirme fazla eskidir. Bu görüşün mü geçerli olduğunu, yoksa Adovasio ve yardımcılarının mı haklı çıktığını zaman (ve daha fazla AMS tarihlendirmesi) söyleyecektir.

1990'larda Güney Amerika'dan giderek artan sayıda Clovis öncesi yerleşim, hatta Bering kara köprüsünden daha da uzun bir yolculuk iddiaları gelmiştir fakat insanların Geç Pleistosen'de gelişlerinin makul bir alternatif vasıtası yoktur. Kuzey Amerika'daki gibi, çok eskilik iddialarının kanıtlarının sahte olmasa bile geçerliliğinin kuşkulu olduğu bazı siteler vardır. Örneğin doğu Brezilya'daki Pedra Furada gibi birkaç kaya barınağı, 40.000 yıl gibi eski tarihler vermiştir fakat ilgili alet endüstrisi kanıtları neredeyse gözükmemektedir. Aynı şekilde Şili'deki Monte Verde (Monte Verde I) sitesindeki yaklaşık 33.000 yıl öncesine tarihlendirilen en eski katmanların insan faaliyetinin sonucu olmadığı gösterilmiştir. Öte yandan iki Güney Amerika sitesi, Şili'deki Monte Verde II ve Brezilya'da Amazon Vadisi'ndeki Pedra Pintada, ilgi çekici Clovis öncesi yerleşim kanıtları vermiştir.

Şili'de Santiago'nun 800 kilometre kadar güneyindeki Monte Verde II sitesi Yeni Dünya'da Clovis öncesi bir yerleşimin en umut verici kanıtlardan bazılarını üretmiştir (Dillehay, 1989, 1997; Meltzer, 1993a). Geç Pleistosen siteleri arasında Monte Verde II; ahşap, meyve, tohum ve hayvan derisi parçaları gibi organik kalıntıların korunmasında dünyada nadirdir. Hayvan -mastodon* ve Pleistosen lama- kemikleri bariz şekilde Geç Pleistosen'dir. Otlardan yapılmış ipler halâ ahşap çadır direklerine bağlıdır ve 12 ahşap kulübe bir dizi ocağı çevrelemektedir. Ocaklardan

* Nesli tükenmiş file benzer bir hayvan - ç.n.

birinin yanında birkaç insan ayak izi vardır. Yine de taş aletler oldukça kabadır. Monte Verde II'deki radyokarbon tarihlemeleri yerleşimi 12.500 ila 13.500 yıl öncesine koymaktadır. Monte Verde II, çok tartışmalı bir site olmuştur ve birkaç arkeolog onun kanıtlarını önemsememeye çalışmıştır (örn. Lynch, 1990). Bunula birlikte bunlar yazılırken daha önce kuşkulu olan birkaç arkeolog, Monte Verde II'yi Yeni Dünya'da en az 12.500 yıl önceki insanların kanıtı olarak kabul etmiştir.

Aşağı Amazon Vadisi'nde, Monte Alegre'deki Pedra Pintada mağarasında tabakalaşmış Geç Pleistosen çökeltileri, oyuk Clovis uçlarıyla az benzerlik taşıyan bir güzel yontulmuş taş aletler toplanması sunmuştur (Roosevelt ve diğerleri, 1996). Elli altı radtokarbon tarihlendirmesi ve 13 ışıklı tarihlendirme bu çökeltileri, Kuzey Amerika'daki Clovis *dönemine* ve onun ardılı Folsom'a karşılık gelecek şekilde 12.200 ve 9.800 yıl öncesine koymaktadır. Geniş bir Amazon orman ve nehir hayvan ve bitki çeşitliliği Pedra Pintada sakinleri tarafından yenilmekteydi, Pleistosen çökeltilerin çağdaşı olduğuna inanılan kaya resimleriyse, zengin bir sembolik repertuvarı yansıtmaktadır. Monte Alegre'deki bulgular Amazon Vadisi'nde yağmacı bir halkın Kuzey Amerika'nın Clovis avcılarıyla çağdaş farklı bir uyarlama geliştirmiş olduklarını belirtmektedir. Bu, şimdilik bu halkın izleri bulunmamışsa bile, Clovis öncesi bir halkın biraz daha eski bir tarihte Amazon'a vardığı ve yerel habitata uyum sağladığı hipotezine güven vermektedir.

Yeni Dünya'daki belki de en tartışmalı Geç Pleistosen sitesi, yine Brezilya'da bulunmaktadır. Brezilya kökenli Fransız arkeolog Niède Guidon tarafından kazılan Pedra Furada kaya barınağı, bazıları yaklaşık 40.000 yıl öncesi insan yerleşimini öngören olağanüstü eski radyokarbon tarihleri veren beş metrelik çökeltilere sahiptir. Pedra Furada'nın kumtaşı duvarları boyalıydı ve boyalı duvar parçaları dökülmüş ve ocak olduğuna inandığımız yerleri boylamıştı. Üzerinde boyalı iki çizgi bulunan bir duvar parçacığı içeren bir ocağın radyokarbon örnekleri 17.000 yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Kaba birkaç taş alet ve önemli miktarda kuvars kıymık molozu bulunmuştur.

Ne yazık ki, Pedra Fuada kazılarının 1973'te başladığı gerçeğine rağmen site, stratigrafisi [katman düzeni] ve buluntuları hakkında çok az şey yayınlanmıştır. Amerikan arkeoloji topluluğunun kuşkucu eleştirilerine kazı yapanın cevabı onları yabancı düşmanlığına benzer bir önyargıyla suçlaması olmuştur. Basının bildirdiği, bir grup arkeoloğun si-

teye yeni yaptığı ziyaretin fikir birliği oluşturmadığı bellidir. Pedram Furada ile Meadowcroft arasındaki ana fark, ikincisi ayrıntılı şekilde yayınlanmış açık bir arkeolojik veri külliyatı iken, ilkinin bunlar yazılırken bir bilmece olarak kalmasıdır.

Şimdilik jüri Yeni Dünya'da Clovis öncesi yerleşim hakkında henüz kararsızdır. Yine de Avustralya örneğinin gösterdiği gibi, geçmiş bilgilerimiz birkaç on yıl içerisinde değişebilir ve Kuzey Amerika'daki arkeolojik araştırma yoğunluğuna rağmen halâ araştırılmamış geniş yerler ve kurcalanmamış son buzul çökeltileri vardır. Bunların bazı sürprizler içereceği neredeyse kesindir. Güney Amerika ise Geç Pleistosen insanları incelemesinde neredeyse bir *terra incognita* [bilinmeyen topraklar]'dır. Anna Roosevelt'in aşağı Amazon Vadisi'ndeki araştırmaları ve Tom Dillehay'ın Monte Verde'den çıkardığı sonuçlar daha yapılacak önemli keşifleri işaret etmektedir.

KUZEY AVRUPA'NIN BUZUL SONRASI YENİDEN KOLONİLEŞMESİ

Fennoscandian buz tabakası, 18.000 yıl önce Son Buzul Azamisi'ni izleyen binyıllarda geri çekilirken Avrupa'daki insanlar menzillerini yavaş yavaş kuzeye doğru uzatabilmiştir. İnsanlar bu bölgelere daha sıcak olan Orta Pleistosen zamanında zaten girmiş olsalar da, Geç Pleistosen, İngiltere, Kuzey Kıta Avrupa'sı ve İskandinavya'da bugüne kadar kesintisiz devam eden insan yerleşimlerini görmüştür. 13.000 ila 10.000 yıl öncesi arasında Güneyli öncü yağmacılar Kuzey Avrupa Ovasının tundralarındaki rengeyiği gibi göçebe sürü hayvanlarını izleyerek koşullar elverdiğince kuzeye doğru gitmişlerdir. İngiltere'de araştırılan en son Pleistosen siteleri mağaralardayken, Kuzey Almanya ve Polonya ovalarında birçok açık site kazılmıştır.

Kuzey Avrupa'nın son Pleistosen halkları tundra üzerinde yaşamak için özellikle tasarlanmış aletlerle nitelendirilirler. Bunlar özellikle Hamburgian (13.000-12.000 yıl önce), Ahrensburgian ve Swiderian (11.000-10.000 yıl önce) gibi endüstrilerin farklı, prazvanalı ("omuzlu") mızrak uçlarıyla, araya giren "Federmesser" sırtlı bıçakları ve ufak "tırnak" raspalarıyla ya da Kavis Sırtlı Bıçak endüstrileriyle nitelendirilirler (Schild, 1996). Ahrensburgian ve Swiderian döneminde dikenli geyik boynuzu zıpkınları belki de balıkçılık alet takımının bir parçası olarak çok önemli hale gelmişti (Prince, 1991). Hammadde elde ediliş

ve Kuzey Avrupa Ovası'nda hareket ediliş şekli özellikle ilginçtir. Orta Polonya'da "çikolata" denilen farklı ve mükemmel bir çakmaktaşı çıkarılmıştır. Yaklaşık 12.000 yıl önce bu çok yoğun olarak kullanılmaktaydı ve kullanılması özellikle 11.000 yıl öncesinden itibaren zirve yapmıştır (Schild, 1996). Bazı tek örnekleri 750 kilometre uzakta bulunan "çikolata" çakmaktaşı, kaynağından yaklaşık 200 kilometre uzaklıktaki Swiderian sitelerine egemen olmuştur. Çeteler alçak ovada geniş şekilde dağıldıkları için 200 kilometrelik yarıçap bu grupların hareket boyutlarını belirtmektedir.

Hamburgian ile Ahrensburgian arasında mızrakla avlanmaktan ok ve yay kullanmaya doğru bariz bir teknolojik ilerleme vardı (Bokelmann, 1991; Eriksen, 1996). Ok ve yay tarihöncesinde muhtemelen birkaç yerde icat edilmiş olsa da, Kuzey Avrupa Ovası'nda, bunun avcılık stratejilerinde kullanılmasının çok açık bir etkisi görülebilir. Hem Hamburgian'lar hem de Ahrensburgian'lar (bir zamanlar düşünüldüğü gibi) başka bir şeyle beslenmeyen uzmanlaşmış rengeyiği avcıları olmadıkları halde, kitlesel şekilde rengeyiği öldürmekteydiler. Yerleşimleri sıklıkla alçak ovalar üzerindeki rengeyiği göç rotalarının karşısında yer almaktaydı (örn. Bokelmann, 1991; Vang Petersen ve Johansen, 1991). Yine de tekniklerinde önemli farklar vardır. Meiendorf ve Stellmoor gibi sitelerin analizleri Hamburgian avcılarının rengeyiğine sinsice yaklaştıkları, onu mızrakla öldürdükleri ve avı karkastan azami yararlanacak şekilde parçaladıklarını göstermektedir. Stellmoor ve başka sitelerden bilinen daha sonraki Ahrensburgian avcılarının ise oklarla bir defada birçoğunu öldürdükleri toplu rengeyiği sürek avları yaptıkları iddia edilmektedir (Bokelmann, 1991). Et öylesine boldu ki, her hayvanın yalnızca en iyi parçaları alınıyor, kalanı karkasla bırakılıyordu.

Yaklaşık 12.000 yıl önce Antarktika, Mikronezya, İzlanda ve diğer birkaç uzak ada dışında bütün dünya iskân edilmişti. İskandinavya içlerinde ve diğer dağlık bölgelerde halâ birkaç buzlu kısım vardı ve kuzey Avrasya ve Kuzey Amerika ortamı halâ henüz tamamen ısınmamıştı ama insanlar bir dizi yeni olanağı deneyebiliyorlardı. Britanya Adaları'yla Kıta Avrupa'sı arasında Kuzey Denizi'nin güneyinden geniş bir kara köprüsü halâ vardı ve Kuzey Amerika ve Avustralya kıyı çizgileri henüz bugünkünden çok daha açıktaydı. Takip eden binyıllarda bu yerler su altında kalacaktı. Kara köprüleri su altında kaldıktan sonra teknelerle yöresel temas kesinlikle mümkün olmasına rağmen, insanlar burala-

ra ulaşınca yolları kesildi ve kendi farklı kültürlerini geliştirmekte özgür oldular.

KÜRESEL ORTAMDA SABİT VE TAŞINABİLİR SANAT

Geç Pleistosen toplumunun halkın hayal gücünü zapteden yönü, belki de dünyanın her yerinde bulunan görkemli artistik yaratılar olmuştur. En iyi bilinenleri Güney Fransa ve Kuzey İspanya'nın resimli mağaraları olabilir, fakat Geç Pleistosen'de insanların görüldüğü neredeyse her yerde işlevsel aletlerin ve atılmış hayvan kemiklerinin yanı sıra bir sembolik ifade şekli bırakmışlardır. Görsel çekiciliğine rağmen Buz Çağı sanatı, tarihöncesi insanlarının akıllarındakileri birazcık anlamakla ilgilenen arkeologlar için özellikle meydan okuyan ve zor bir alan oluşturmaktadır.

Daha fazla ilerlemeden önce "sanat" kavramının özellikle Batılı ve modern olduğunun vurgulanması önemlidir. Burada, tarih öncesi insanların yaptığı kaya yüzeylerindeki işaret ya da imgeler veya taşınabilir hayvan ve insan heykelcikleri için uygun bir kısaltma olarak kullanılmaktadır. Flood'un (1996) işaret ettiği gibi bugün Avustralya'daki herhangi bir Aborijin dilinde "sanat" karşılığı bir sözcük bulunmamaktadır ve tarihöncesi dünyanın herhangi bir kısmında böyle bir kavramın olup olmadığını bilmemizin bir yolu yoktur. Tarihöncesi sanatını incelediğimiz zaman kalan tek elle tutulur izinin kayalardaki ve heykelciklerdeki fiziksel sonuçlar olduğu bir sembolik sistemin içersine girmeye çalışmaktayız. Aletler, yerleşimler, hayvan kemikleri ve bu tür diğer kalıntılar, bunların da bizim için kaybolmuş sembolik içerikleri olsa bile, açık bir işlevsel çerçeve içerisinde yorumlanabilir. Mağara duvarlarındaki şekillerse, onları yorumlayışımız daima kişisel ve duygusal olacak şekilde zamanla dönüşmüş karmaşık sembolik sistemlerin bir penceresidir.

Diğer taraftan Pleistosen sanatının sırrına varılmaz olduğu kötümserliğine kapılmamalıyız. Aslında bulunduğu her yerde düzenlilik ve konular gözlemlenebilmektedir. Aralara nelerin girmesi gerektiğinin bilinmesi zor olsa bile, tekrarlanan bu motiflerle eski sembolik sistemin bir çerçevesi kurulabilir. Pleistosen sanat araştırması, yorumlanmasıyla ilgili olarak hiçbirisi diğerlerinin çoğuyla anlaşamamasına rağmen, genellikle bunu titizlikle analiz eden kendilerini adamış bir bilginler gru-

bunu cezp etmektedir.

İki ana Pleistosen sanat kategorisi vardır: mağara ve kaya barınaklarının duvarlarında olanlar ve taşınabilir heykelcikler, oymalar ve süsler. Taşınabilir sanat 35.000 yıl öncesinden itibaren Avrasya Yukarı Paleolitiğinin her tarafında görülür. Eski örneklerden birisi Almanya'da Vogelherd'de bulunan mamut dişinden oyulmuş tüylü bir mamuttur. Bir diğer eski örnek de Avusturya'da, Galgenberg'deki kadın heykelciğidir (Bahn, 1994). Orta ve Doğu Avrupa'daki Gravettian'ların "Venüs" heykelcikleri yukarda tartışılmıştı fakat bu heykelciklerin Güneybatı Avrupa'daki çağdaş sitelerde de olduğu belirtilmelidir. Öte yandan Avrupa'daki taşınabilir sanatın çoğu Magdalenian zamanına, buzul azamisi sonrasına tarihlendirilmiştir ve büyük çapta taşa ve kemiğe oyulmuş ya da mızrak fırlatıcısı gibi kemik ya da geyik boynuzu aletlerin tasarımına dâhil edilmiş gayet ayrıntılı doğal hayvan betimlemelerinden oluşmaktadır. En güzel örneklerden birisi La Madeleine kaya barınağındaki yaklaşık 14.000 yaşında olan sağrısını yalayan bizondur.

Geç Pleistosen'de iskân edilen dünyanın çoğunda mağara ve kaya barınağı sanatı (çoğunlukla "paryetal [kafatası yan kemiği]" sanatı denir) yaygın bir fenomendir. Güneybatı Avrupa'da bu baskın biçimde rengeyiği, at, bizon, yaban öküzü, dağ keçisi ve mamut gibi iktisadi değeri önemli otçul, bazen de aslan, ayı ve kurt gibi etçil betimlemelerinden oluşmaktadır. Les Trois Frères'deki şüpheli "büyücü" (ve diğer mağaralardaki birkaç çöp adam) dışında insan betimlemesi neredeyse hiç yoktur. Fransa-Cantabria'nın derin kireçtaşı mağaralarında duvar sanatı girişin uzağındaki dar geçitlerde sık sık görülmektedir. Buz Çağı mağara sanatının bir başka kategorisi, soyut geometrik şekillerden ve insan eli silüetlerinden oluşmaktadır. Yaklaşık 35.000 öncesinden itibaren insan nerede mağara duvarlarına toz boya uyguladıysa, kaçınılmaz olarak, genellikle duvara bastırılmış elinin üzerine bir kamıştan toz boya üfleyip kontürü gelecek kuşaklara bırakarak elinin şablonunu çıkarmıştır.

Yirminci yüzyılın başında, Buz Çağı mağara resimlerinin eskiliği kabul edildiğinden beri birçok tarihöncesi araştırmacısı ve sanat tarihçisi, bunun nedenleri için açıklamalarda bulunmuştur. Sanat tarihçileri genel olarak bunu, insanın evrensel bir süsleme ve çevrelerinin özelliklerini resmetme güdüsünün en eski uyanışı olarak görmüşlerdir ve analizleri konuları, tarzları ve artistik hayal gücünü saptamaya odaklanmak eğiliminde olmuştur (örn. Giedion, 1962; Mazonowicz, 1975). Diğer taraf-

tan tarihöncesi araştırmacıları, sanatın mağaraların derinliklerindeki dar ve çoğunlukla zor erişilen geçitlerde yer almasının onun karmaşık bir kültürel davranış içersine yerleşik olduğu anlamına geldiği belli olduğundan, genelde "daha derindeki" dürtüleri aramıştır. Bunun vakit geçirmek için aylakça karalama olmadığına gayet emin olabiliriz!

Paleolitik mağara sanatının yirminci yüzyılın ilk yarısındaki geleneksel yorumu, bunun bir avcılık büyü sisteminin parçası olduğunu savunan Abbé Breuil'e (1877-1961) aitti. Breuil çoğunlukla mızrak yaraları olan doğal hayvan betimlemelerini avcı/ressam/şamanın bir hayvanın benzerini yakalayıp onu sembolik olarak öldürerek avın başarısını garantilediği bir "olumlu büyü" biçimi şeklinde yorumlamıştır. Bu Paleolitik mağara sanatı yorumu, belki de etnografik benzer davranış anlatımlarıyla güçlenmesi yüzünden André Leroi-Gourhan (1911-86) tarafından karşı çıkıldığı 1960'lara kadar bir dogma gibi kabul edilmiştir. Fransız etnolojik kuramındaki yapısalcılıktan etkilenen Leroi-Gourhan sanatı toplumun erkek ve dişi unsurları arasındaki ilkel bir ikili zıtlığın ifadesi olarak görmüştür (Leroi-Gourhan, 1968). O, mağara sanatının duvarlara yerleşiminde rastgele olmadığını, mağaralardaki mekânın farklı tür resimler konularak bilinçli şekilde düzenlendiğini iddia etmiştir. Soyut işaretler büyük önem taşımaktadır çünkü Leroi-Gourhan, çizgi ya da ok şekillerinin erkek, üçgen şekillerin ve yarık gibi doğal özelliklerin dişi olduğuna inanmaktadır. Erkek motifleri daha dış odalara hâkimken dişiler iç galerilerde görülmektedir.

Leroi-Gourhan'ın yorumu, Fransa'da halâ ortodoks görüş gibi görünse de (örn. Clottes ve Courtin, 1996) Paleolitik sanatın diğer yeni ele alınış şekilleri, bunun çevre ve yapımcıların toplumsal ortamı hakkında bilgi verici değerini vurgulamak için sembolizmden uzaklaşmıştır. Bu türden yeni bir analiz, sanatın iri memelilerin izlenmesiyle ilgili bilgi elde edilmesini kolaylaştırdığını ve planlı avcılık faaliyetleri için birçok senaryonun oluşturulmasını mümkün kıldığını iddia eden Mithen'inkidir (1991). Mithen, Geç Yukarı Paleolitik sanatının ayrıntılanmasıyla uzman avcılık stratejilerinin gelişmesi arasında, sanatın yaratıcı düşünce fiiliyata geçirilmeden önce bunun uyarıcısı rolünü oynadığı bir bağlantı görmektedir (1991, s. 112). Bir başka görüş Yukarı Paleolitik sanatını farklı bilinç hallerinin ürünü şeklinde, benzetme olarak Güney Afrika'nın şimdiki San halkının doğaüstü güçleri engellemek için kaya resimlerini ve oymaları kullanmaları şeklinde görmektir (Lewis-

Williams ve Dawson, 1988; Lewis-Williams, 1991).

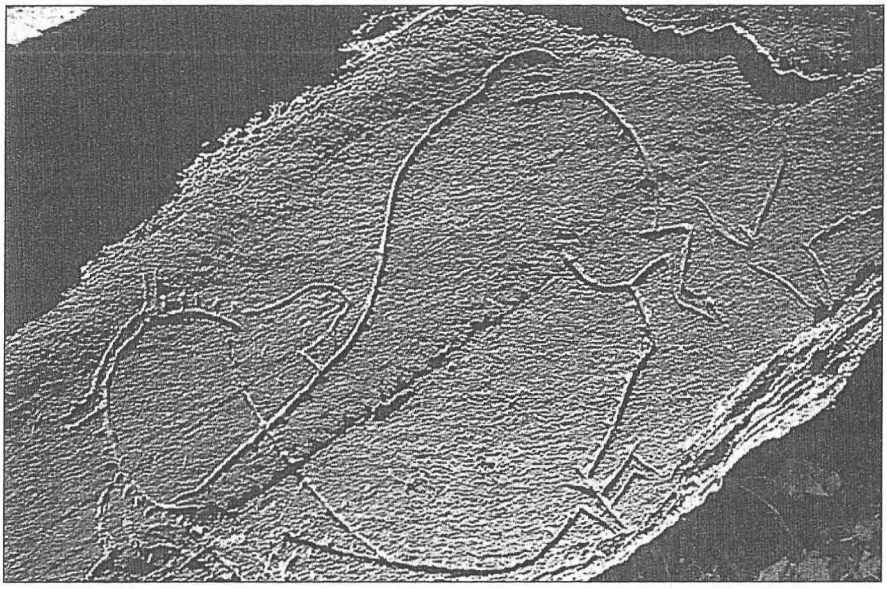
Paul Mellars (1994) Paleolitik mağara sanatının ardındaki motivasyonla ilgili oluşturulabilecek hipotez sayısının neredeyse sınırsız olduğuna ve neredeyse hiçbirisinin sistemli ve kontrollü bir biçimde titizlikle test edilemeyeceğine mantıklı bir şekilde işaret etmiştir. Buz Çağı sanatını daha geniş teknolojik, toplumsal ve iktisadi ortamı içersine yerleştirmeye çalışmak daha umut verici görünmektedir. Randall White (1992), betimlemelerin ortaya çıkmasının 35.000 ila 10.000 yıl öncesi arasındaki dönemde sözel olmayan düşüncelerdeki ilerlemelerin diğer kanıtlarına, örneğin teknolojik yeniliklere yansıdığını ileri sürmüştür. Hammaddenin o zamana kadar yapılmayan karmaşık şekiller üretmek için kullanılması ve mevsimlik ve uzman avcılık stratejilerinin örgütlenmesi, sembolik ifade gelişimine paralel olan yükselmiş algılama yeteneğinin iki örneğidir.

Güneybatı Avrupa'daki "klasik" birçok Buz Çağı sanatı sitesi birçok yerde anlatılmıştır. Altamira'nın boğaları ve Lascaux'un "Çinli atları" keşfedildiklerinden ve doğrulandıklarından beri çok sayıda kitapta görünmüştür. Yine de bu sitelerin, Buz Çağı insanlarının bu bölgenin her yerinde yaptıkları geniş bir mağara resimleri, kaya oymaları ve taşınabilir heykelcikler külliyatının yalnızca temsilcisi olduğunun anlaşılması önemlidir. Ayrıca, sürekli olarak görkemli keşiflerin yapıldığının ve eşit derecede önemli Buz Çağı sanatı koleksiyonlarına sahip daha birçok mağaranın bulunmasının muhtemel olduğununun anlaşılması da önemlidir.

Son yıllardaki en dramatik Pleistosen sanat keşiflerinden birisi, Henri Cosquer adlı bir Fransız dalgıcın, ancak girişi Akdeniz yüzeyinin yaklaşık 36 metre altında olan bir geçit yoluyla erişilebilen bir mağarada resim ve oymalar keşfettiği 1991'de olmuştur. Grotte Cosquer adı verilen mağara, girişi denizin altında olan tünelin, kenarları büyük ölçüde şimdiki deniz seviyesinin üstünde olan bir odaya açılmak üzere 150 metre boyunca yukarı doğru açı yaptığı alışılmamış bir jeolojik oluşumdu. Cosquer arkeologları keşfinden haberdar etti ve daha sonra o yıl içerisinde arkeolog-dalgıçlara mağaraya yaptıkları birkaç ziyaretin ilkinde önderlik etti (Clottes ve Courtin, 1996).

Buz Çağı ressamları Cosquer'i en az iki defa, ilki yaklaşık 27.000 yıl önce, ikincisi yaklaşık 18.500 yıl önce ziyaret etmişlerdi. İlk ziyaret sırasında ressamlar çalışmalarını el şablonlarıyla ve yumuşak kireç taşın-

Şekil 3.8 Foz Côa'daki Yukarı Yontma Taş Devri oymaları (Fotoğraf Lizbon, Portekiz Arkeoloji Enstitüsünden Dr. JoÇo ZilhÇo'nun izniyle yayımlanmıştır).



daki oyuklarla sınırlandırmışlardı. İkinci dönemde duvarlar hayvan resimleri ve oymalarıyla kaplanmıştır. 1996'da çoğu at, dağ keçisi, yaban öküzü, bizon ve geyik olmak üzere 100'den fazla hayvan şekli kaydedilmiştir. Cosquer sanatının farklı bir özelliği, kuşkusuz denize yakınlığı yüzünden, fok, balık, büyük auk ve muhtemelen denizanasını içeren deniz faunası betimlemeleridir. İlk Fransızca raporlarda bunlara İngilizceye harfiyen çevrilen "pingouin" denildiği için, büyük auk betimlemeleri bir miktar tartışmaya neden olmuştur. Penguenler elbette Antarktik türleri olduğu için, bu kullanım Cosquer sanatının hakikiliği hakkında kuşkular uyandırmıştır. D'Ericco (1994) ikna edici bir şekilde bunların kuzey okyanuslarının soyu tükenmiş pengueni olan ve Fransızcada yine "pingouin" denilen büyük aukları temsil ettiğini göstermiştir.

1994'te geniş bir Paleolitik sanat kompleksi Kuzeydoğu Portekiz'deki Côa Vadisi duvarlarında keşfedilmiştir; tam zamanında çünkü hemen sonrasında vadinin bir baraj gölünün baskınına uğrayacağı planlanmıştı. 12 kilometrelik Vadi uzantısında yaklaşık 20.000 yaşında on dört sanat sitesi tespit edilmiştir. Güney Fransa mağara resimlerinin tersine

Côa sanatı, Vadi'nin tipik şekilde doğuya bakan kayaç yüzlerindeki çizimler ya da oymalar biçimindedir. Birtakım soyut figürler ve muhtemel bir insan biçimi olsa bile, bunlar esas olarak hayvanları (geyik, dağ keçisi, at ve yaban öküzü) betimlemektedir. Kaya çizimi siteleri Avrasya'nın başka yerlerinde yaygın olsa da Güneybatı Avrupa'nın Buz Çağı sanatında nispeten enderdir. Côa siteleri Güneybatı Avrupa'nın başka yerlerindeki resimli mağara sanatına ve bunları birikimlerine olan açık benzerlikleriyle göze çarpmaktadır. Bunlar yazıldığı sırada Vadi'yi su altında bırakacak olan hidroelektrik projesi iptal edilmiş olup bölge arkeolojik parka döndürülecektir.

Bununla birlikte belki de en önemli yeni mağara sanatı keşfi, Fransa'nın Ardèche bölgesinde Vallon-Pont-d'Arc'daki Chauvet mağarasıdır. Chauvet birkaç sebepten önemlidir. Birincisi resimli duvarların dışında ocaklar, çakmaktaşı aletler, meşaleler ve insan ayak izleri gibi bol miktarda insan varlığı izi bulunmaktadır. İkincisi, tek mağara sakinleri insanlar değildi; mağara ayıları arkalarında iskelet ve inlerini bırakmıştır. Üçüncüsü duvarlardaki yaklaşık 300 hayvan temsili hem boyanmış hem de oyulmuştur. Çokluk sırasına göre bunlar tüylü gergedanları, aslanları, mamutları, atları, bizonları, ayıları, rengeyiklerini, yaban öküzlerini, dağ keçilerini, dev İrlanda muslarını, alageyikleri ve bir panteri kapsamaktadır. Bu yaban koleksiyonunda temsil edilen hayvan çeşitleri ve etçillere edilen belirgin dikkat alışılmış değildir çünkü bunların oranları habitasyon sitelerindeki kemik toplanmalarındaki temsillerinden bariz şekilde farklıdır. Dördüncüsü Ardèche, klasik Périgord, Pireneler ve Cantabria İspanya'sındaki mağara sanatı merkezlerinin epey doğusunda ve kuzeyindedir.

Yine de Chauvet resimlerinin en önemli özelliği tarihleridir. Odun kömürüyle gergedan ve bizon çizimlerinden alınan örneklerdeki AMS radyokarbon tarihleri yaklaşık 31.000 yıllık tarihler vermiştir. Çizimlerden birinin *üzerine* çökelmiş olan kalsit katmanındeki meşale isinin tarihlendirilmesi yaklaşık 26.000 yıllık bir tarih vermiştir. Bu sanatın Yukarı Paleolitiğin ilk kısmına tarihlendirilmesi, Buz Çağı mağara resimleriyle ilgili, bu öncelikle yaklaşık 20.000 yıl öncesinden itibaren başlayan dönemin bir özelliğidir şeklindeki geleneksel inanışla çelişmektedir. Leroi-Gourhan'ın tanımladığı tarz sıralamasında, o zamanlar bulunan başarılı taşınabilir sanata yalnızca oldukça kaba resimlerin eşlik ettiği varsayılmıştır. Böylesine eski tarihli özenle boyanmış şekiller

bulunması, bu sıralamanın yeniden sınanmasını gerekli kılacaktır. Arkeolojide sık sık olduğu gibi Buz Çağı sanatının gelişimi, mutlaka beklenen doğrusal rotayı izlememektedir.

Güneybatı Avrupa'nın görkemli Buz Çağı sanatının, bir tür yerel tomurcuklanma gibi yalıtılmış olarak görülmemesi çok önemlidir. Hayvan betimlemelerinde açık olduğu gibi bu, genel bir insani ifade biçiminin parçasıdır. Örneğin Bednarik (1994) Asya'nın, özellikle de Sibirya'nın Pleistosen sanatının, belki de bu bölgedeki nispeten düşük araştırma yoğunluğu yüzünden büyük ölçüde görmezden gelindiğine işaret etmektedir (Meltzer aynı sorundan ilk Amerikalıların öncüllerinin bulunmasıyla ilgili olarak bahsetmiştir). Resimli mağaralar olmamasına rağmen aslında Berelek ve Mal'ta gibi sitelerde kemik üzerine oyulmuş iki ya da üç boyutlu mamut ve insan betimlemeleri vardı; ayrıca Tolbaga'da tüylü gergedan omuruna bir hayvan başı oyulmuştu. Tolbaga hayvan başının, Batı Avrupa'daki Aurignacian sanatçılarının yeni olanaklara uyandığı zamanla yaklaşık aynı olan, neredeyse 35.000 yıllık bir tarihi vardır.

Avustralya'yı iskân edenler de onları mağara ve kaya barınağı duvarlarına yoğun şekilde resim yapmaya yönelten ifade etme davranışına eğilimliydiler. Hem Malakunaja II hem de Nauwalabila I kaya barınaklarında yaklaşık 60.000 yıl öncesine tarihlendirilen büyük kırmızı ve sarı aşıboyası parçaları bulunmuştur. Bu malzemenin amacı açık olmasa da, Flood (1996, s. 10) seçenekleri sakinlerin kendi bedenlerinin, takılarının ya da barınak duvarlarının ya da muhtemelen hepsinin süslenmesi olarak tanımlamaktadır. İnsan kanının da boya olarak kullanılmış olması ihtimali vardır (gerçi insan kanının saptanması tartışmalı bir biyokimya konusudur). Thomas Loy, Tasmanya'daki Judd Mağarası'nda yaklaşık 10.000 yıl öncesine tarihlendirilebilen kırmızı aşıboyasıyla karıştırılıp mağara duvarlarına lekeler ve el şablonları şeklinde uygulanmış kan izleri saptamıştır.

Avustralya'daki gerçek resimsel betimlemenin en eski tartışmasız tarihi (Avustralya'da hiçbir şey fazla uzun süre "en eski" olarak kalmadığı için, *bunlar yazıldığı sırada* diye belirtilmesi önemlidir) Cape York Yarımadası üzerindeki Sandy Creek kaya barınağındandır. Buradaki bir resim üzerinde oluşan mineral katmanındaki karbon yaklaşık 25.000 yıl öncesine tarihlendirilmiştir (Watchman, 1993). Carpenter's Gap kaya barınağının tavanından düşmüş görünen ve AMS ile yaklaşık 40.000

yıl öncesine tarihlendirilen bir resim parçası için daha da eski tarihler elde edilmiştir. Sitedeki birçok oymaların tarihleri çok daha sonra olduğu halde, tartışmalı da olsa Olary'deki bazı kaya resimleri "çöl verniği" denilen bakteriyel bir kabuğun katyon oranı analizi kullanılarak 40.000 yıl öncesine tarihlendirilmiştir (Nobbs ve Dorn, 1993).

Bu sıralamanın Pleistosen parçası halâ belirsiz olsa da, Arnhem Land'de karakteristik betimleme tarzlarının analizine izin veren yoğun bir kaya resim sanatı külliyatı mevcuttur (Taçon ve Chippindale, 1994). Boya kullanılması neredeyse kesinlikle daha önce başlamış olsa bile Avustralya'nın yapılmış en eski resimleri doğal bir tarzda betimlenmiş iri hayvanlardır (Chaloupka'nınki [1984] gibi bazı kronolojiler el baskılarını ve şablonları daha eskiye koyarlar fakat Taçon ve Chippindale bunun kronolojik olarak saptanmadığını iddia etmektedir). Bu hayvanlardan bazıları Avustralya'da yaklaşık 15.000 yıl önce tükenen Pleistosen faunasını temsil ediyor görünmektedir (Flood, 1996: s. 13). Büyük doğal hayvanları, kolları ve bacakları uzatılmış ve faal olan binlerce küçük insan şekli izlemektedir. Koşmakta, bumerang taşımakta, döğüşmekte ve mızrak fırlatmaktadırlar. Resimleri kaplayan silika zarın tarihine dayanarak bu "Dinamik Figürler"in yaklaşık 10.000 yıllık ya da daha yaşlı olduğu düşünülmektedir. Daha sonraki tarzlar Avustralya kaya sanatı geleneğini bugüne taşımaktadır.

Avustralya'da olduğu gibi Afrika'da da birçok yerde tarih dönemlerinde devam etmiş olan kaya sanatı uygulamasının önemli ölçüde eski olduğu görülmektedir. Afrika'daki güvenilir en eski tarihli Pleistosen kaya sanatı belki de Namibya'daki, mağara tavanından doğal hayvan betimlemeleri taşıyan boyalı parçaların yaklaşık 26.000 yıl öncesine tarihlendirilen katmanlara döküldüğü Apollo 11 Mağarası'nda bulunmuştur (Lewis-Williams, 1983). Oysa şimdilik kendisiyle sanatın yaklaşık 10.000 yıl sonra bir daha ortaya çıkışı arasında geniş bir kronolojik boşluk olan Apollo 11 bulguları yalnız kalmış görünmektedir.

Son olarak Güney Amerika'da Geç Pleistosen sanatının keşfi bir başka kıtada daha bu olgu için kanıt sağlamıştır. Amazon Vadisi'ndeki duvarların kırmızı ve sarı geometrik şekillerle, antropomorfik şekillerle, yetişkin ve çocuk el baskılarıyla boyandığı Pedra Pintada'daki titiz kazılar bu resimlerin Geç Pleistosen'e tarihlendirilmesine izin vermiştir (Roosevelt ve diğerleri, 1996). Duvarlar boyanırken yüzlerce pigment damlası ve topağı mağara tabanına düşmüş ve tarihlenebilir tabakayla

bütünleşmiştir. AMS ve ışıklı tarihlendirmeler pigmentli katmanı 12.200 ila 9.800 yıl öncesine tarihlendirmekteyken Geç Pleistosen katmanlarındaki pigmentin element bileşiminin analizi bunun duvar resimleri için kullanılana uyduğunu göstermektedir.

YUKARI PLEİSTOSEN'DE ÇETE TOPLUMU

Teknoloji, sanat ve keşif başarılarına rağmen Geç Buz Çağı insanlarının Neanderthal öncülleriyle büyük ölçüde aynı toplumsal çizgilerde örgütlenmeye devam ettiklerine inanıyorum. Gerçekte Pleistosen çete organizasyonunun Neanderthal kalıtı, belki de eski insan toplumunun en kalıcı özelliğiydi. Bu, ilk modern insanların bir rutin içersine sıkıştıkları anlamına gelmez. Aslında Neanderthal döneminde gelişen çete toplum modelini alıp dünyanın her yerinde çok başarılı bir uyum stratejisi yapan onlardı.

Belki de bu en bariz şekilde Buz Çağı'nın son 10.000 yılında uzman avcılık stratejilerinin ve lojistik davranışın gelişmesinde görülmüştür. Her ikisi de planlama, ileri görüş, risk ve belirsizlik değerlendirmesi ve çete üyeleri arasında uzlaşma gerektirmiştir. Bu ayrıca Buz Çağı dünyası sonrası insan faaliyetlerindeki önemli değişiklikleri de haber veren et koruma ve depolama tekniklerinin gelişmesi anlamına da gelebilir.

Kuzey Fransa'daki Pincevent ve Verberie, Ukrayna'daki Mezhiriç, Kamçatka'daki Uşki Gölü ve Şili'deki Monte Verde gibi Geç Buz Çağı sitelerindeki yaşama mekânı örgütlenmesi insanın toplumsal davranışındaki önemli bir adımı da yansıtmaktadır. Toplumun genel ahlâk yapısı paylaşımcı olsa bile, mekân bir şekilde işaretlendiğinde tamamen ortak olmaktan çıkmaktadır. Şanidar gibi Orta Paleistosen sitelerinde ocak insan faaliyetlerinin odak noktası olmuştur. Geç Pleistosen'de ocaklar özel çakmaktaşı işleme ve bertaraf etme yerleri dâhil, daha geniş faaliyet alanlarının parçası haline gelmiştir.

Buz Çağı'nın hareketli avcı toplumları için, kaynakların zorunlu paylaşıldığı çete modeli toplumsal örgütlenme gerçekte yaşamanın tek yoluydu. Dostluğun yerine akrabalığın konulmasının ve özel mülkiyet fikirlerinin getirdiği toplumsal ayırımlar bu geniş uyumlu birimleri toplumsal varlıklar olarak geçerliliklerini sona erdirecek şekilde parçalamış olabilir. İnsansız geniş araziler yer değiştirme ve hareketli kaynakların izlenmesi için sınırsız seçenekler sağlamıştır. Özellikle Geç Buzul

Azamisi'nde, çetelerin bu hareketliliği onların sarsıcı çevre zorluklarıyla başa çıkmalarına izin vermiştir.

Bu hareketlilik sayesinde yeni kıtalar fethedilmiştir. Yerleşik çiftçiler Yeni Dünya'yı ya da Avustralya'yı asla bulamazlardı! Bu, göründüğü kadar da yersiz bir söz değildir. Hareketli avcılar yalnızca hareketli değildi, ayrıca yeni topraklara girdiklerinde değişen çevre koşulları onları uzaklaştırmadıkça kalmak eğilimindeydiler. Araziler geniş ve değişkendi. Kaynaklar uzaktan elde edilebiliyor, hareketliliğin sağlayamadığı şeyleri de komşularla alışveriş sağlayabiliyordu.

Diğer taraftan sembolik hayvan ve insan betimlemeleri küçük bir grubun ortaya çıkışını hatta kişisel kimlik, planlama, ritüel ve fiziksel dünyanın karmaşıklığı bilincini yansıtıyordu. Alttaki toplumsal taban sabit kalsa bile bu, özellikler küçümsenemez. Bu özelliklerden sonuncusunu, bu dönemin esas kavramsal ilerlemesi olarak sayıyorum. İnsanlar, hayatları taş, hayvan karkası ve ateş etrafında dönen doğanın edilgen alıcıları olmayı bırakmışlardır. İlk modern insanlar giderek hassaslaşan bir çözünürlükle gözlemleyebildikleri karmaşık bir doğal dünyaya katılmışlardır. Bunlar refleks hareketli avcı olmaktan çok düşünceli yağmacıydılar.

1972'de Kent Flannery, avcı-toplayıcıların tarımcılara dönüşümüne toplumun önemli toplumsal reorganizasyonunun eşlik ettiğine işaret etmiştir. Bu, komün halinde yaşayan ve esas üretim, dağıtım, tüketim ve yeniden üretim birimi olarak hizmet eden çok eşli erkekler, karıları ve çocukları şeklindeki gruplardan, bağımsız çekirdek aile halkı topluluklarına doğru bir kayışla nitelendirilmiştir. Bu kitabın kalan bölümlerinde, Pleistosen çete toplumunun norm paylaşımıyla öz-çıkarlı aile birimleri arasındaki fark vurgulanarak daha da geliştirilen fikir tam olarak budur. Bu dönüşüm anatomik bakımdan modern insanların tarihindeki en önemli tek değişiklik olup, daha sonraki gelişmelere temel olmuştur.

İLAVE OKUMA

Yukarı Paleolitik "insan devrimi" ve Avustralya ve Yeni Dünya'nın kolonileştirilmesi önemli bir arkeolojik ilgi odağı olduğu gibi kamunun hayal gücünü de ele geçirmiştir. Sonuçta okurun konuyu daha da keşfetmesine izin verecek birkaç iyi kitap mevcuttur. Clive Gamble'ın 1994'teki kitabı *Timewalkers: the Prehistory of Global Colonization* [Za-

manda Yürüyenler: Küresel Kolonileşmenin Tarihöncesi], hikâyeye bir önceki bölümden devam etmektedir. Avrasya'nın Geç Pleistosen tarihöncesi Olga Soffer'in editörlüğünü yaptığı (1987) *The Pleistocene Old World* [Pleistosen Eski Dünya]'daki birkaç makalenin konusudur. Soffer ve Gamble daha sonra Geç Buzul Azamisi zamanındaki tarihöncesi toplumların dünya çapında kapsanmasını içeren iki ciltlik *The World at 18000 BP* [18000 Yıl Öncesinin Dünyası] (1990) antolojisine editörlük etmek için takım olmuşlardır. Dünyanın 18.000 yıl öncesinden sonraki dönemini ele alan yeni ve önemli bir makaleler derlemesi olan Lawrence Straus, Berit Ericksen, Jon Erlandson ve David Yesner'in editörlüğünü yaptıkları (1996) *Human at the End of the Ice Age: The Archeology of the Pleistocene Holocene Transition* [Buz Çağı Sonu İnsanları: Pleistosen Holosen Geçişin Arkeolojisi]. Harold Dibble ve Anta Montet-White'ın editörlüğünü yaptığı *Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia* [Batı Avrasya'nın Yukarı Pleistosen Tarihöncesi] (1988) ve Olga Soffer'in *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain* [Orta Rusya Ovasının Yukarı Paleolitiği] (1985) dâhil bölgesel birkaç inceleme Avrasya'nın birçok kısmını kapsamaktadır. Gail Larsen Peterkin, Harvey Bricker ve Paul Mellars'ın (1993) editörlüğünü yaptıkları *Hunting and Animal Exploration in the Late Paleolithic and Mesolithic of Eurasia* [Geç Paleolitik ve Mezolitik Avrasya'sında Avcılık ve Hayvanlardan Yararlanma] özellikle avcılık teknolojisine ve tekniklerine odaklanmaktadır.

Yeni Dünya'nın ve Avustralya'nın kolonileştirilmesi yeni birkaç çalışmanın konusu olmuştur. Güzel bir genel özet David Meltzer'in (1993) *Search for the First Americans* [İlk Amerikalılar Arayışı]'nda bulunabilir. Tom Dillehay ve David Meltzer'in editörlüğünü yaptıkları *The First Americans: Search and Research* [İlk Amerikalılar: Arama ve Araştırma] ve Frederick Hadleigh West'in editörlüğünü yaptığı (1996) *American Beginnings: the Prehistory and Palaeoecology of Beringia* [Amerikan Başlangıcı: Beringia Tarihöncesi Paleoekolojisi]'nde özgün arkeolojik veriler sunulmuştur. Olga Soffer ve N. D. Praslov'un editörlüğünü yaptıkları (1993) *From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic-Palaeo-Indian Adaptations* [Kostenki'den Clovis'e. Yukarı Paleolitik-Paleo-Hint Uyarlamaları] Geç Buzul Azamisi izleyen Avrasya ve Kuzey Amerika malzemeleri arasında ilginç bir kıyaslama sağlamaktadır. Josephine Flood'un *Cambridge Archeological Journal*, sayı 6, s. 3-36'daki inceleme makalesi "Culture in early aboriginal Australia" [Eski Aborijin Avustralya'sında

kültür], yeni veriler bu resmi önemli ölçüde değiştirse bile, Avustralya'ya ilk yerleşimler hakkında faydalı bir temeldir.

Buz Çağı sanatı birçok kitabın konusudur. Paul Bahn ve Jean Vertut'un *Image of the Ice Age* [Buz Çağı Hayali] başlıklı kitabı (1998) faydalı bir başlangıç noktasıdır. Önemli yeni siteler Jean Marie Chauvet, Eliette Brune Deschamps ve Christians Hillaire'nin *Dawn of Art: the Chauvet Cave* [Sanatın Şafağı: Chauvet Mağarası] ve dikkate değer Grotte Cosquer'in ayrıntılı bir anlatımını veren Jean Clottes ve Jean Courtin'in (1996) *The Cave Beneath the Sea* [Denizin Altındaki Mağara]. Coa Vadisi kaya resimleri João Zilhão'nun *Arte Rupestre e Pré-História do Vale do Côa*'da anlatılmıştır.

[4]

BUZ ÇAĞI SONRASI



GİRİŞ

"Buz Çağı Sonrası" diye bir bölüm, kıtasal buz tabakalarından artık kurtulduğumuz anlamına gelmektedir. Bu elbette doğru değildir ancak kendi hayat süremiz içerisinde bu sorunla karşılaşmayacağımız için endişelenmeye değmez (eğer küresel koşullar başka türlü sonuç verecek kadar radikal değişirse, endişelerimizin en küçüğü New York, Londra ve Los Angeles'in sular altında kalması olacaktır). Bugünün bakış açısından yazarken, geriye bakıp son 10.000 yılda subtropikal ve ılıman enlemlerin çoğunda esas olarak bugünkü iklim koşullarının hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Buz Çağı geçmişte kalmıştır ve modern insanların durumu son şeklini aynen bugün hâkim olan iklim koşulları altında almıştır.

Şimdi insan deneyiminin Avrasya'nın çoğunda "Mezolitik," Amerika da ise "Arkaik" denilen önemli bir kısmına geldik. Buz Çağı'nın sonunda iklim, flora ve faunada böyle tek yönlü açık bir değişiklik olmadığı için Sahraaltı Afrika'sında resim biraz daha karmaşıktır. Orada önemli yöresel farklılıklar olsa bile Geç Taş Devri yağmacıları daha önceki dönemleri nitelendiren modellerin çoğunu sürdürmüşlerdir. Bu bölümdeki odak noktamız büyük oranda Kuzey Yarımküre üzerinedir.

Yirminci yüzyılın ilk üç çeyreğinde Mezolitik ve Arkaik'in geç yağmacıları, araştırmak için ikinci sınıf bir konu olarak kabul edilmiştir. Kendileriyle ilgili büyük bir problemleri var gibi görünmemişlerdir. Bir taraftan mağara sanatı ve Amerika'nın iskânı gibi Yukarı Pleistosen'in önemli gelişmelerini takip etmişlerdir. Diğer taraftan tarımın ve buna eşlik eden kültürel gelişmelerin öncülü olmuşlardır. Dünyanın bazı kısımlarında geç yağmacılar göze çarpacak şekilde ihmal edilmişlerdir. Örneğin Güneydoğu Avrupa'da Tuna'nın Demir Kapı geçitleri gibi görmezden gelinmesi imkânsız olduğu zamanlar dışında, bunların sitelerinin yerlerini belirlemeye değmez sayılmıştır. Genel olarak arkeologlara göre bunlar, en fazla ikinci derecede yerel tarihöncesi öğrencilerine bırakılan bilinen tuhaf bir taddı. Elbette bu kapsamlı genelleştirmenin birkaç istisnası vardır. İngiltere'de Grahame Clark ve Amerika'da Richard MacNeish gibi birkaç arkeolog, sıklıkla bunlara eşlik eden ekonomik verilerin avantajını kullanarak bu dönemlerle seçkin bir kariyer ya-

pabilmişlerdir. Öte yandan çoğu arkeolog daha önceki Taş Devri kültürlerinin egzotik uzaklığında kalmaktan ya da çömlek kullanan tarımcıların daha sağlam arkeolojik kayıtlarında kendi geçmiş arayışlarına başlamaktan hoşnuttur.

Arkeolojik kayıtlarda çok az dönem, Kuzey Amerika ve Avrasya'nın buzul sonrası yağmacıları kadar hızlı saygınlık kazanmıştır. 1960'larda buzul sonrası yağmacılarının kendi başlarına ya da en azından sonunda çiftçi oldukları için ilginç oldukları aniden kabul görmüştür. Yine de genel duygu, Mezolitik ve Arkaik'in geç yağmacılarının sadece tarım için uygun zamanı bekledikleriydi. Sonuçta bazıları şanslı olup tarımı keşfedecekken, diğerleri yeni teknoloji ve yaşam tarzının talihli alıcıları olacaktır. Bu sırada onlar doğanın, Buz Çağı'nın etkilerinden kurtulmuş olan ormanların, nehirlerin ve okyanusların edilgen alıcılarıydılar.

Ne ki 1970'lerde ve 1980'lerde dünyanın birçok kısmında 12.000 ila 5.000 yıl öncesi arasındaki geç yağmacılar içerisinde meydana gelen önemli uyarlamalar *olmadan* insan toplumunun daha sonraki gelişmelerinin imkânsız hale geleceği belli olmuştur. Mezolitik ve Arkaik kendi başlarına önemli dönemler olarak kabul edilmiştir ve bunun anlaşılmasının sonucu olan araştırmalar bu bölümde vurgulanmıştır. Arkeologlar yeni çevresel koşulların başlamasından kaynaklanan iktisadi değişikliklere odaklanmak eğiliminde olmuşlardır. Bu bölümde buzul-sonrası ortamın verebildiği yeni imkânların insan toplumunu Pleistosen çetelerinden bir daha asla geri adım atamayacağı bir noktaya getiren önemli toplumsal değişikliklerle de sonuçlandığını iddia ederek tartışmayı biraz daha ileri taşıyacağım.

MODERN İKLİMİN, BİTKİLERİN VE FAUNANIN OLUŞMASI

Pleistosen buz tabakalarının her iki yarımküredeki yaklaşık 16.000 yıl önce başlayan ve 10.000 yıl önce büyük çapta biten son geri çekilişi, bugün bizce tanıdık olan iklim koşullarının, bitkilerin ve hayvan yaşamının kuruluşunu görmüştür. Bu değişiklikler Kuzey Yarımküre'sinde Yengeç Dönencesi ile Arktik Dairesi arasındaki, Güney Yarımküre'deyse Oğlak Dönencesi ile Antarktik Dairesi arasındaki orta enlemlerde en fazlaydı. Zamanda bu döneme geri yolculuk eden yirmi birinci yüzyıldan bir ziyaretçi, Stuttgart ya da Cincinnati civarını verimsiz

bir buzul çevresi arazisi olarak değil, tanıdık ağaç türleri olan ormanlarla kaplı bulacaktır. Meksika yaylalarında ya da Zagros dağları eteklerinde de yolcumuz konuksever koşullar bulacaktır. Bu yerlerin hepsinde modern çevre 8-12.000 yıl öncesinden çok farklıdır ama bu büyük ölçüde aradaki binlerce yıl içindeki insan faaliyetlerinin sonucudur.

Buz tabakalarının çekilişinin ardından küresel iklimin iyileştiğine yönelik genel fikir birliği içerisinde bu sürecin gerçekte nasıl olduğu hakkında rakip birçok model mevcuttur. Örneğin Yakın Doğu'da her ikisi de polen ve çökelti incelemesine dayanan iki ana model vardır. Donald Henry'nin (1989) savunduğu model, bölgeyi yaklaşık 15.000 ila 10.000 yıl önce nöbetleşe yağışlı ve kuru koşullara tâbi olarak görmektedir. Bu nöbetleşe dönemler, İskandinavya buz tabakasının son geri çekilişi nedeniyle yağışlar kuzeye kaydıkça zamanla güneyden kuzeye doğru gitmiştir. Ofer Bar-Yosef ve yardımcıları (örn. Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 1989) tarafından savunulan diğer model de yağışlı ve kuru dönemleri, ama farklı dönemsellik ve zamanlamayla tasavvur etmiştir. Asıl husus buzul sonrası ısınmanın soğuktan sıcağa ya da kurudan yağışlıya (ya da tersine) doğru düzgün bir gidiş değil; farklı niteliklere sahip bir dizi evre olduğudur.

Bu değişim şimdi Kuzey-Orta Avrupa ve Kuzey Amerika'da "ılıman" enlemler denilebilecek yerlerde daha da belirgindi. Buralarda arazi gerçekten buzlarla kaplıydı; böylece modern ormanların ve faunanın oluşması aslında daha önce rüzgârın süpürdüğü ya da yüzlerce metre buz altında olan buzul çevresi boş arazilerin kolonileştirilmesiydi. Eriyen sulardan oluşan buzların set çektiği göller, daha sonra en yakın okyanusa doğru çağlayan muazzam miktarlarda su gönderirken nehirler, yeni kanallar açmak zorundaydı. Buralarda buzullar fazla uzakta değildi ve her geri çekiliş, hareketsiz kalış ve kısa süreli ilerleyiş iklimsel dalgalanma nedeniydi. Avrupa'da 11.800 ila 10.800 yıl önceki Alleröd diye bilinen dönemde iklim nispeten sıcaktı fakat sonraki 800 yıl süren Younger Dryas döneminde soğuk koşullar geri dönmüştü. Kuzey Amerika'da benzer değişimler olmuştu. Son olarak yaklaşık 10.000 yıl önce buzullar oldukça kuzeydeydi ve iklim giderek ısınmıştı.

İklim iyileştikçe daha önce buz ya da tundra kaplı alanlar çalı ve ağaçlarla dolarken daha güney bölgelerde de bitki değişimleri yaşanmıştır. Kuzey Kıta Avrupa'sında yaklaşık 50° ve 60° Kuzey paralelleri arasındaki bitki sıralaması gayet iyi bilinmektedir. Buz Çağı döneminde birçok

ağaç türü Avrupa'nın güney kıyı boyu sığınağında hayatta kalmışlardı sonradan bunlar şartlar izin verdikçe kuzeye doğru yayılmışlardır. Yaklaşık 10.000 yıl öncesinden başlayarak huş ve çam ağaçları Kuzey Avrupa'nın her tarafına yerleşmişti. Bunların yerini kestane, çam ve meşe çoğunluğu almıştır. Yaklaşık 8.000 yıl önce bitkiler, egemen ağaç türü ılhlamur olduğu için hatalı isimle "karışık meşe ormanı" diye nitelendiren bir "zirveye" ulaşmıştır. Benzer bitki değişiklikleri Kuzey Amerika'da da izlenebilir.

Ağaç türlerine ek olarak buzul sonrası ormanları, pek çoğu insanlar için gayet mühim olan başka önemli kaynaklara da sahipti. Kestanenin bu dönemde ılıman enlemlerde insan ekonomisindeki rolü aşağıda tartışılacaktır. Dutlar, yumrular, kökler, mantarlar ve köksaplıların hepsi insanlar için önemli besin fırsatları sağlayan ve yaprak döken yeni ormanlarda artık bol bulunan yenilebilir bitkilerdi.

Bu ormanları dolduran buzul sonrası fauna, esas olarak bugün tanıdıklarımızdı. Ortadan kayboluşu bir önceki bölümde tartışılan Pleistosen megafauna artık hiç yoktu. Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika'da rengeyiği (karibu) sürüleri kuzeye, şimdiki yerlerine taşınmışlardı. Onların yerine Avrasya'nın yeni ılıman bölge ormanlarını evvelce çok daha güneyde bulunan alageyik, karaca, yaban domuzu ve yaban sığırları doldurmuştu. Kuzey Amerika'da beyaz kuyruklu geyik, rakun ve kunduzlar bölgelerini kuzeye doğru genişletmişlerdi.

Buzulların geri çekilişinin artık izin verdiği çevre zenginliği, doğal olarak tarihöncesi sitelerde bulunan geçim kalıntılarına yansımaktadır. Arkeologlar böyle ekonomilerden, "geniş spektrum" tabiriyle bahsetmek eğilimindedirler fakat mevcut olan dikkate değer yenilebilir bitki ve hayvan çeşitliliği ışığında insanların çevreden tam olarak faydalanmaktan başka bir şey yaptıklarını hayal etmek zordur. Deniz yiyeceklerinin bol olduğu deniz habitatında bile kullanılan türlerin çeşitliliği mevcut olan her kaynaktan yararlanma teşebbüsünü yansıtmaktadır.

Buzulların çekilmesinin daha sıcak enlemlerde de önemli etkileri olmuştur. Yükselen deniz seviyeleri Güneydoğu Asya ve Mezoamerika'da yeni sulak alan habitatları yaratmıştır. Nil'in kaynak bölgesinde yaklaşık 13.000 yıl önce başlayan artan yağışlar nehrin dar bir taşkın düzlüğünde derin bir kanal açmasına yol açan çok yüksek akıntılara neden olmuştur. Yaklaşık 11.000 yıl önce muson yağmur kuşağında, Doğu Sahra'nın daha fazla nem almasına ve çölün geçici olarak insan yerleşi-

mine açılmasına sebep olan bir kuzeye doğru kayma gerçekleşmiştir. Genel olarak dünyanın, Pleistosen megafaunası için sahip olduğu anlama ilâveten insanın geçim davranışının örgütlenmesinde de büyük önemi olan daha önceki oldukça sabit iklime sahip olan birçok kısmına daha fazla vurgulanan bir mevsimsellik gelmişti.

GENİŞ SPEKTRUMLU BUZUL SONRASI YAĞMACILARI

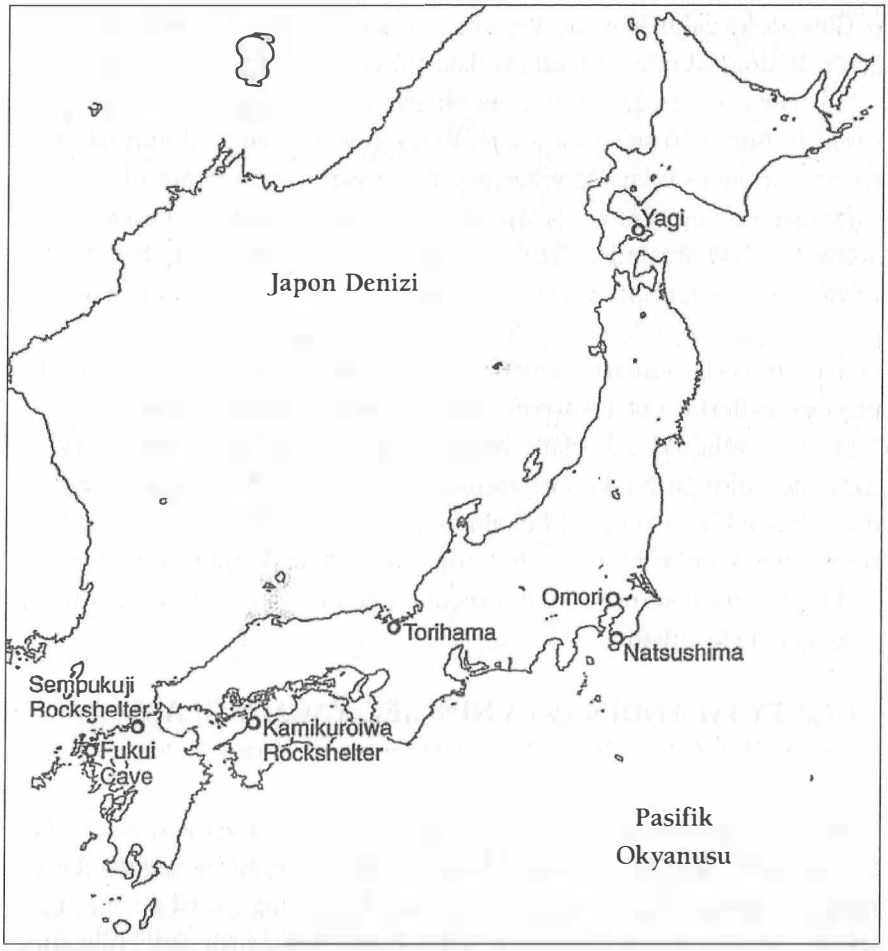
Dünyanın her yerinde son 30 yılda sürdürülen arkeolojik araştırmalar yoluyla birkaç buzul sonrası avcı-toplayıcı halk daha kesin şekilde odak altına alınmıştır. Aşağıdaki vaka incelemelerinin tam olması değil, bir taraftan Pleistosen sonrası uyarlama çeşitliliği duygusu veren, diğer taraftan ortak birkaç özelliği belirleyen bir liste olması istenmiştir. Bunlar kronolojik sıraya göre düzenlenmemiştir. Genel olarak Eski Dünya'dakiler Yeni Dünya'dakilerden daha eskidir. Eş zamanlılık noksanlığı insan toplumunda Buz Çağı'ndan sonraki değişikliklerin sebeplerinin sadece iklim değişiklikleri olmadığını, değişen çevrenin insanların farklı şekillerde yararlandıkları yeni olanaklar sunduğunu göstermektedir.

JAPONYA'NIN JOMON YAĞMACILARI

Japonya'da yoğun deniz yağmacılığı yapan buzul sonrası avcı-toplayıcıları, Jomon kültürünün ilk aşamalarıyla temsil edilmektedir. Jomon, uzun bir dönemi kapsamaktadır; Japonya'ya tarım, bunun ilk aşamalarında gelmiştir. Burada bunun, Güney İskandinavya'daki Ertebölle ile (aşağıda) ortak çok şeye sahip olan önemli bir denize yerleşik uyuma şahit olan ilk aşamalarıyla (Oluşum, İlk ve Erken; MÖ 10000 ila 3500) ilgilenmekteyiz (Rowley-Conwy, 1984). Danimarka'daki gibi birçok kıyı Jomon sitesi, 1877'de modern arkeolojiyi Japonya'ya getirme itibarına sahip olan Edward S. Morse tarafından kazılan Omori'deki gibi deniz kabuğu yığınları şeklindedir.

Daha sonraki çömlekçiliğiyle ilişkili olarak "Jomon," "ip işaretli" anlamına gelmektedir. Yine de, Jomon siteleri dünyanın en eski çömleklerinden bazılarını sağlamıştır, ama ip işaretli değildir (Aikens, 1995). Kiyuşu'daki yaklaşık MÖ 10700 tarihli Fukui Mağarası ve Sempukuji Kaya Barınağı ve Şikoku'daki yaklaşık 2.000 yıl sonraki Kamikuroiva Kaya Barınağı'nı içeren Jamon Oluşum sitelerinde eski seramikler bu-

Şekil 4.1 Bu bölümde bahsedilen ana Jomon sitelerini gösteren Japonya haritası.



lunmuştur. Bunlar depolama kapları gereksinimini yansıtmaktadır; bu yüzden de geçinme pratiğinde Jomon öncesi genel Kuzeydoğu Asya mikro bıçak endüstrilerine göre önemli bir yeniden uyumu belirtirler.

Jomon yerleşimleri olağanüstü bir kara ve deniz türleri dizisi temin etmiştir. Örneğin, Tokyo Körfezi'nde Natsuşima'daki İlk Jomon kabuk yığınında 34 deniz kabuklusu türü, 17 deniz balığı türü, 11 memeli türü hatta kuş türleri bulunmuştur (Aikens, 1995: s. 14). Hokkaido üzerindeki Yagi'de kabuk yığını olmayan İlk Jomon sitesindeki geniş fauna

toplanması geniş spektrumlu kıyı ekonomisini yansıtmaktadır (Bleed ve diğerleri, 1989). Ana omurgalı türleri sika geyiği ve yüzgeç ayaklılardı (fok, denizaslanı ve morslar). Ek olarak Yagi fauna toplanması, balıkları (hem kıkırdaklı hem de kemikli) ve su kuşlarını içermekteydi. Yagi'nin Jomon sakinleri, civarlarındaki tüm ortamdan yararlanmışlardır.

Torihama, Kyoto'dan fazla uzak olmayan Fukui ilindeki bir İlk Jomon sitesidir. Buradaki su emmiş çökeltiler, kütükten oyma bir kano, kürekler, yaylar, alet sapları, kâseler gibi ahşap yapıtların önemli ölçüde korunmasına sebep olmuştur. Geçim kalıntıları da iyi korunmuştur. MÖ 5000 ila 3500 arasından kalan su kabakları ve fasülyeler, Batı Japonya'da pirinç tarımının ortaya çıkışı öncesi oluşum halindeki bahçıvanlığı yansıtıyor veya Jomon yağmacı uyarlamasının tarımsal modellere benzeyen ya da bunların habercisi olan zengin kaynakların hasat edilmesi modellerini öne çıkarıyor olabilir (Aikens, 1995: s. 15).

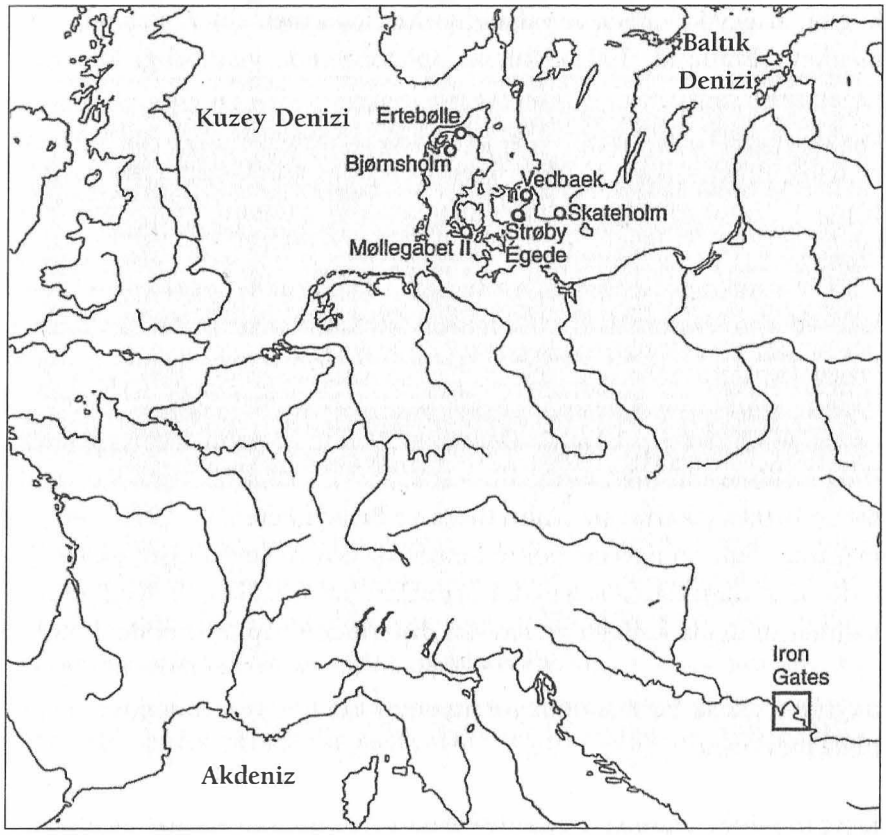
Jomon toplulukları, çeşitli habitatların her sitenin kolayca erişimi içerisinde olduğu bir kıyı ortamında yaşamaktaydılar. Yalnızca zengin deniz kaynakları var olmakla kalmayıp, engebeli Japon topografyası karasal kaynaklarda dikey bir heterojenlik sağlamaktaydı. Sonuç olarak Holosen'in ilk kısmında önemli ölçüde istikrarlı ve devamlı bir yağmacı geleneği sürmüştür.

GÜNEY İSKANDİNAVYA'NIN GEÇ YAĞMACILARI

Danimarka, Güney İsveç, Kuzey Almanya ve Kuzey Polonya kıyıları boyundaki Batı Baltık bölgesinin geç yağmacıları zengin deniz kaynaklarından yararlanmışlardır. MÖ 6000 ila 4000 yıl arasında, Kuzey Jutland'daki bir siteden "Ertebölle kültürü" diye bilinen bu yağmacılar ılıman Avrupa'da avcı-toplayıcı yaşamının doruğunu temsil eden karmaşık bir deniz uyumu geliştirmişlerdir. Farklı birkaç tür Ertebølle sitesi bilinmektedir (Price ve Gebauer, 1992):

- Yöreye mevsimlik ziyaretler sırasında geride kalan atıklardan oluşan kıyıdaki deniz kabuğu yığınları, *kökkenmöddinger* ya da "mutfak çöpleri",
- Mevsimlik, özel amaçlı, balıkçılık, fok avcılığı ya da kuş avcılığı yapılan kıyı siteleri,
- Kürklü memelilerin yüzüldüğü kıyı içi yakalama istasyonları,
- Muhtemelen yerleşik, kıyı içi göl kenarı yerleşimleri,

Şekil 4.2 Bu bölümde bahsedilen Mezolitik siteleri gösteren Avrupa haritası.



İnsan kemiği dokusundaki karbon izotoplarının analizi, Ertebölle insanlarının denize olan hâkim yönelimlerini göstermektedir. Karasal yiyecekler, balık, deniz kabukluları, balina ve fok gibi zengin deniz kaynaklarının sadece tamamlayıcısıydı. Bu yağmacıların derin su yeteneklerine sahip oldukları açıktır ve su emmiş çökeltilerden 10 metre kadar uzunlukta kütükten oyulmuş kanolar bilinmektedir.

Son zamanlarda (1985-92) Kuzey Jutland'daki Bjørnsholm'da, Ertebølle'deki klasik tip sitenin yaklaşık 5 km güneyinde önemli bir *kökkenmödding* kazılmıştır (Andersen, 1991). Björnsholm yaklaşık 325 m uzunluğunda KD-GB yönünde eski bir fiyort boyunca uzanan büyük bir kabuk yığınıdır. Bu, Ertebölle yağmacılarına ait alt katmanların ilk

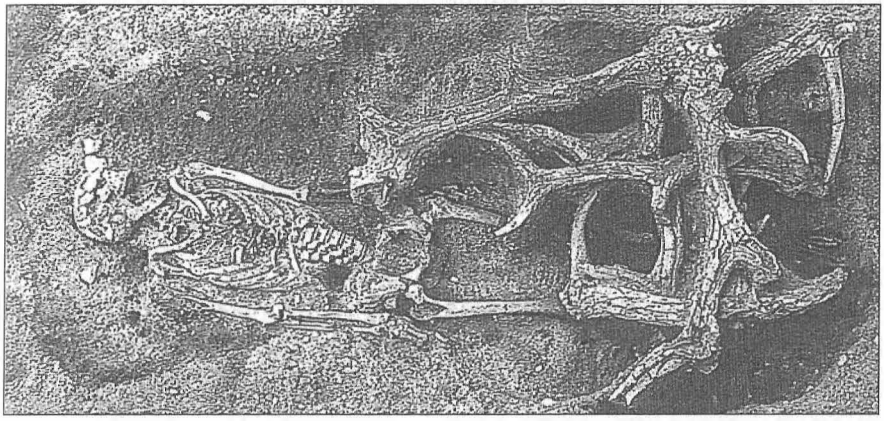
çiftçilerin bıraktığı daha sonraki katmanlarla örtüldüğü tabakalı bir çökeltidir. Yığın, yöresel deniz ve kara kaynaklarından yararlanan Ertebölle yağmacılarının yerleşim üssü işlevini görmüş gibidir. Ertebölle'deki gibi, alageyik, karaca ve yabandomuzu kara memelileri arasında egemenken (Bratlund, 1991), kılçık toplanmasında yılanbalığı kılçıkları baskındır (Enghoff, 1991). Bu iki site bölgesi, 7.000 yıl önce olduğu gibi yirminci yüzyılda da yılanbalığı avcılığıyla meşhurdur. Bugün yalnızca daha güney sularında olan balık türlerinin kılçıklarının, su ısısının Ertebölle zamanında şimdikinden daha sıcak olduğunu göstermesi özel bir nottur.

Batı Baltık'ın geç yağmacılarının belki de en dikkat çekici yönü, birkaç binyıl öncesinin Doğu Akdeniz'deki Natufianlarınkileri hatırlatan mezarlardaki özenli gömütleridir. 1970'lerin ortasına kadar yalnızca izole birkaç mezar bilinmekteydi fakat son 20 yılda Ertebölle gömütleriyle ilgili bir bilgi patlaması olmuştur. 1975'te Zealand'daki Vedbæk'te (Bögebakken) bir mezar keşfedilmiştir. Araştırmalar 22 kişiyi içeren 18 mezar ortaya çıkarmıştır (Albrethsen ve Brinch Petersen, 1976). Birçok mezarda ölülerin üzerine bol miktarda aşı boyası serpilmişti; yaşlı kişilerin mezarlarındaysa alageyik boynuzları bulunmaktaydı. Çoğunlukla kadınların deniz kabuğu ve hayvan dişlerinden yapılmış boncuk kolye ve kemerleri vardı. Vedbæk Mezarlığı'nın bir zamanlar daha büyük olduğunun ancak bir kısmının yol inşaatı nedeniyle yok edildiğinin belirtileri mevcuttu.

Vedbæk Mezarlığı birkaç yıl için tek kalmış ancak 1980'lerin başında İsveç'in güney ucundaki Skateholm'da Ertebölle zamanında lagün olan bir yerin yakınlarında daha büyük birkaç mezarlık bulunmuştur (Larsson, 1993). Skateholm I'de 62 kişinin kalıntıları bulunan 57 mezar vardı; fazla yoğun kazılmayan Skateholm II en az 22 mezar çıkmışken, birkaç on yıl önce Skateholm III'te ilâve birkaç mezar bulunmuştu. Skateholm gömütleri, önemli bir cenaze yöntemi farklılığını yansıtmaktadır. Üç tip vücut duruşu -yatan, oturan ve büzülen- birkaç farklı şekilde görülmektedir. Yakma da bilinmektedir. Gömütlerin birçoğuna mezar eşyaları eşlik etmektedir. Cenaze yönteminde Vedbæk'te olduğu gibi, sanki kişiyi mezarda tutmak için ölünün üzerine bütün olarak konmuş alageyik boynuzları yaygın biçimde görülmektedir. En fazla mezar eşyasını yaşlı erkekler ve genç kadınlar almıştır.

Sekiz köpek mezarı, Skateholm'da özel bir öneme sahiptir (Larsson,

Şekil 4. 3 Cesedin bacakları üzerine yerleştirilmiş alageyik boynuzlarını gösteren Skateholm'daki Mezolitik mezar (Fotoğraf Lund Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden profesör Lars Larsson'un izniyle yayımlanmıştır).



1990). Bu hayvanlar insanlara yapılanla aynı tür muameleye tabi tutulmuşlardır çoğunlukla onlara da geyik boynuzları, mezar eşyaları ve kırmızı aşı boyası eşlik etmektedir. Öte yandan köpeklerin çoğu insan mezarlarından uzakta ayrı bir yerde yatmaktadır.

Vedbæk ve Skateholm'daki kazılardan bu yana Güney İskandinavya'da diğer birkaç Ertebölle sitesi daha tespit edilmiştir. Jutland'daki Ströby Egede'de sekiz kişinin kalıntılarını içeren tek bir mezar bulunmuştur. Güney Danimarka'daki Möllegabet'te batık bir Ertebölle sitesinden iskelet kalıntıları içeren ağaç kütüğünden oyma bir kano çıkmıştır (Grön ve Skaarup, 1991). O nedenle tekneyle gömme geleneğinin İskandinavya'da çok uzun bir geçmişi vardır!

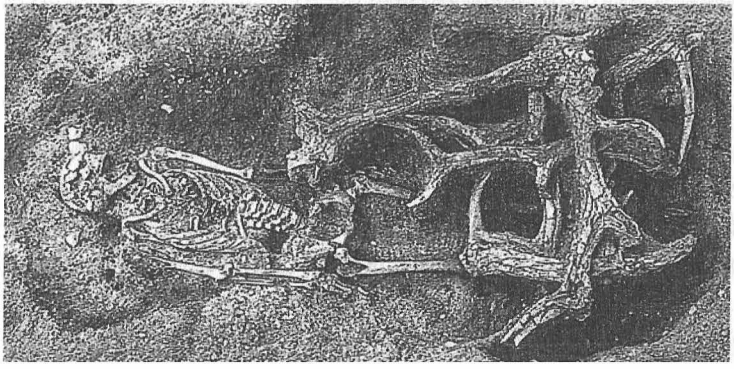
Ertebölle zamanında Kuzey Avrupa Ovasının güney sınırlarında çiftçi toplulukları kurulmuş bulunmaktaydı. Ertebölle yağmacılarıyla çiftçiler arasında taş balta, takı ve çömlek üretim bilgisi ticaretinin delilleri vardır (Fischer, 1982). Yine de batı Baltık'ın geç yağmacıları tarıma en azından bin yıl direnmişlerdir. Bunun en asgari açıklaması onların buna ihtiyacı olmadığıdır. Deniz yaşam tarzı ihtiyaçlarını yeterince karşılamaktaydı ve özenli cenaze törenlerini ve kalıcı yerleşimleri desteklemeye yetecek kadar kaynak sağlayabilmekteydiler. Yine de onlar Buz Çağı'nda Avrupa'yı dolduran Paleolitik avcı-toplayıcılardan çok farklıydılar.

GÜNEYDOĞU ASYA'NIN HOABINHIAN HALKI

Son Pleistosen ve erken Holosen dönemindeki Güneydoğu Asya'da uzun vadeli geçim ve yerleşim modelinden 1920'lerden beri literatürde, Vietnam'da Hanoi yakınlarındaki bir bölgeden dolayı Hoabinhian diye bahsedilmiştir. Hoabinhian bilgimiz MÖ 6000'den evvel deniz sularının sığ Sunda kıta sahanlığının geniş alanlarını, özellikle de birçok Hoabinhian sitesi bulunması beklenebilecek Siyam ve Tonkin körfezlerini bastığı gerçeği nedeniyle engellenmiştir. Kaybolmuş arkeolojik kayıtların ipucu Malaya ve Sumatra'daki kireçtaşı madenciliğiyle büyük çapta yok olan geç deniz kabuğu yığınlarından gelmektedir. Sonuç olarak Hoabinhian arkeolojik kayıtları kıyı içindeki ve yükseklerdeki kaya barınakları ve mağaralara doğru meyil etmiştir.

Hoabinhian geçimiyle ilgili olarak bildiklerimiz olağanüstü çeşitli bir kaynak temelini yansıtmaktadır. En iyi raporlanan veriler Tayland'daki 1960'larda ve 1970'lerin başında kazılan Spirit Mağarası'ndan gelmektedir. Spirit Mağarası Hoabinhian yağmacıları tarafından yaklaşık 11.000 ila 7.500 yıl öncesi arasında işgal edilmiştir. Geçim kalıntılarına yakın dikkat gösteren kazılar, kandil cevizi [*Aleurites triloba*], beyaz ceviz [*Juglans cinerea*], kanaryum cevizi [*Canarium harveyi*], badem, su kestanesi [*Eleocharis dulcis*], hıyar, lotus ve fasulyeyi içeren çeşitli yabani türleri ortaya çıkarmıştır. Bunların birçoğu daha sonraları Güneydoğu Asya

Şekil 4. 4 Rymarkgård, Danimarka'daki yaban öküzü kemiğine oyulmuş, su kenarındaki yağmacı bir aile olarak yorumlanan 2-3 cm boyundaki şematik insan şekilleri
(Orijinal örnek Kopenhag, Danimarka Ulusal Müzesindedir).

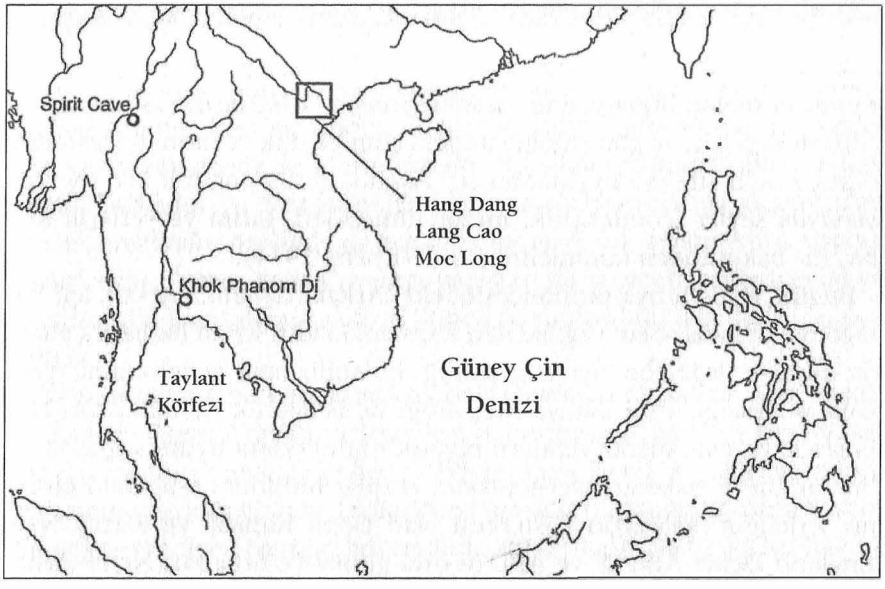


beslenmesinde önemli olduğu ve ilk inceleme tanelerin çoğunun yabani bitkilerden beklenenden daha iri olduğunu gösterdiği için, Spirit Mağarası sakinlerinin pirinç tarımı öncesinde geniş spektrumlu bahçıvanlık yapmış oldukları öne sürülmüştür (Solheim, 1972). Öte yandan sıralama analizi Spirit Mağarası bitki kalıntılarının yetiştirilmeyip toplanan yabani formlar olduklarını ortaya koymuştur (Yen, 1977). Oysaki Spirit Mağarası'nın bu kültürün temsilcisi olduğuna inanıldığı halde, o zamandan beri hiçbir Hoabinhian sitesi böylesine zengin geçim verileri sunmamıştır. Güneydoğu Asya'nın birçok kısmının arkeolojik araştırmaya açık olmaması ve Sunda Sahanlığı'nın su altında kalması Hoabinhian geçiminin daha bir süre eksik anlaşılacağı anlamına gelmektedir.

Tayland Körfezi'ndeki Khok Phanom Di sitesindeki polen kanıtları, site gerçekten işgal edilmeden önceki insanların çevreye yaptıkları uzun müdahale modelini göstermektedir (Higham, 1989a). Birkaç yakma hadisesi saptanmıştır: MÖ 5800-4755, MÖ 5300-4555 ve MÖ 4710-3960. Bu hadiselerin doğal yangınların sonucu olması mümkünken, bunların aşağıda tartışılan küresel modelin bir parçası olarak bitkilere yapılan tarım öncesi müdahalenin sonucu olması daha muhtemeldir.

Hoabinhian mezarları çok iyi bilinmemektedir. En iyi veriler Viet-

Şekil 4.5 Bu bölümde bahsedilen ana Hoabinhian sitelerini gösteren Güneydoğu Asya haritası.



nam'daki sitelerden gelmektedir (Higham, 1989: s. 38-9). Lang Cao'da yaklaşık 25 metre karelik bir alanda yaklaşık 200 insan kafatası, diğer iskelet parçaları olmadan bulunmuştur. Böyle bir kalıntı cesetlerin başka bir yerde çürümeye bırakıldığını, sonra da kafataslarının gömülmek üzere toplandığını belirtmektedir. Hang Dang ve Moc Long mağaralarında kırmızı aşıboyasıyla kaplı büzülmüş gömütler bulunmuştur.

Güneydoğu Asya'nın buzul sonrası yağmacıları hakkında yapılacak çok araştırma vardır. Bölge tek bir bitki ya da hayvan üzerinde uzmanlaşmayı engellediği varsayılabilecek zengin bir yiyecek kaynakları mozaiği temin etmektedir. Bu şekilde Hoabinhian insanları, aşağıda anlatılan diğer "geniş spektrum" yağmacılara benzemekte olup, dikkate değer istikrarlı bir uyuma sahiptiler. Kuzey Tayland'daki Spirit Mağarası'nın MS. birinci binyılın sonlarında, bölgenin diğer kısımlarının tarımı benimsemelerinden çok sonra bile, halâ yağmacılar tarafından işgal edildiğiyle ilgili deliller vardır.

KUZEY AMERİKA'NIN ARKAİK DÖNEMİ

"Arkaik" terimi, Yeni Dünya'nın tarih öncesine, bunu New York Eyaleti'ndeki Lamoka Gölü sitesindeki malzemeleri anlatmak için kullanan William Ritchie tarafından sokulmuştur (Ritchie, 1932). Bu malzemeler, geçimini yalnızca avcılık ve toplamacılıkla sağladığı, yine de nispeten modern orman koşulları içerisinde var olduğu açık bir kültürle ilişkiliydi. İzleyen on yıl içerisinde terim genel olarak Kuzey Amerikalı buzul-sonrası yağmacılardan bahsetmek için kullanılır hale gelmiş ve sonunda arkeoloji literatüründe resmileşmiiştir. 1940'ların başında terim, ABD'in orta batı ve güneydoğusundaki çömlekçilik ve tarım öncesinden olduğu belli sitelere uygulanmıştır. Aslında terim çoğunlukla, mevcut *olmayan* şeyler -çömlekçilik, mezar tümsekleri, tarım ve yerleşik köy hayatı- bakımından tanımlanmıştır (Winters, 1974).

Bugün Yeni Dünya tarihöncesindeki "Arkaik dönem," Arktik'ten Patagonya'ya kadar olan yağmacıları kapsamaktadır. İnsan bu başlık altında dikkate değer bir uyum çeşitliliği bulabilir ama genel olarak Yeni Dünya Arkaiği, Eski Dünya Mezolitiği ile benzerlik taşımaktadır. Her ikisinde de esas olarak modern biyotik topluluklara uyum sağlayan ve bunlardan faydalanan avcı-toplayıcı gruplar bulunur. Aşağıdaki tartışma Arkaiğin iki özgün göstergesi olan Doğu Kanada ve Kuzey New England Deniz Arkaiği ve ABD'in orta güney ve orta batı Nehir Arka-

iği'ne odaklanacaktır.

Tüm Arkaik kültürler "geniş spektrum" denilebilecek yağmacı uyarlamalarla nitelendirilmektedir. Spektrumun genişliği, çeşitli habitatların biyotik zenginliğine göre değişmektedir ama faydalanılan türlerin sayısı her durumda, özellikle ılıman enlemlerde, daha önceki dönemlerde belirlenenlere göre çok artmıştır. Yine durum Avrasya Mezolitiği ve Japonya'nın Jomon yağmacılarınınkine benzemektedir ve Holosen habitatlarının çeşitlilik ve zenginlik ışığı altında şaşırtıcı gelmemektedir.

Deniz Arkaiği ve Yakınları: Kuzey Amerika'nın kuzeydoğusunun Arkaik iskânı, 1960'larda ve 1970'lerde William Fitzhugh, James Tuck, Bruce Bourque, David Sanger ve Arthur Spiess gibi arkeologlar tarafından yoğun şekilde incelenmiştir. 1970'lerin başında Tuck, "en önemli kaynakların bir şekilde denizle bağlantılı olduğu" Labrador, Kanada Deniz Vilayetleri ve Kuzey New England'ın "Deniz Arkaiği" dediği şeyi tanımlamıştır (Tuck, 1978: s. 32). Başkaları Deniz Arkaiği'ni, Tuck gibi Labrador ve Newfoundland ile sınırlamakta ama New England'daki Arkaik geçim, teknoloji ve yerleşimin güney ve batıdaki sitelerle olan benzerliğini vurgulamaktadırlar (örn. Sanger, 1975). Arkeologlar Kuzey Amerika'nın kuzeydoğusundaki Arkaik sitelerin coğrafi kapsam ve çeşitliliğini tartışırlarken, bu bölgenin Halosenin daha başından itibaren hem Atlantik kıyısında hem de kıyı içlerinde önemli nüfusları beslediği bellidir.

Labrador ve Newfoundland'ın Deniz Arkaiği, Japonya'nın Jomon kültürünü hatırlatan bir uzunluk olan, MÖ 7000'lerde başlayıp yaklaşık MÖ 1800'e kadar devam eden uzun bir varlığa sahiptir. En iyi şekilde L'Anse Amour, Port au Choix, Fowler ve EiBg-7 gibi birkaç ana yerleşim ve mezar sitesinyle bilinmektedir. Bu sitelerin önemli bir özelliği, soğuk Labrador ve Newfoundland sularının zengin deniz yaşamından yararlanmaktaki, özellikle de zıpkınla mors ve fok avlamaktaki ustalık kanıtlarıdır. Ayrıca balina avcılığı kanıtları da mevcuttur. Rengeyiği ve kunduz gibi karasal kaynakların ikincil önemde olduğu bellidir (Spiess, 1993).

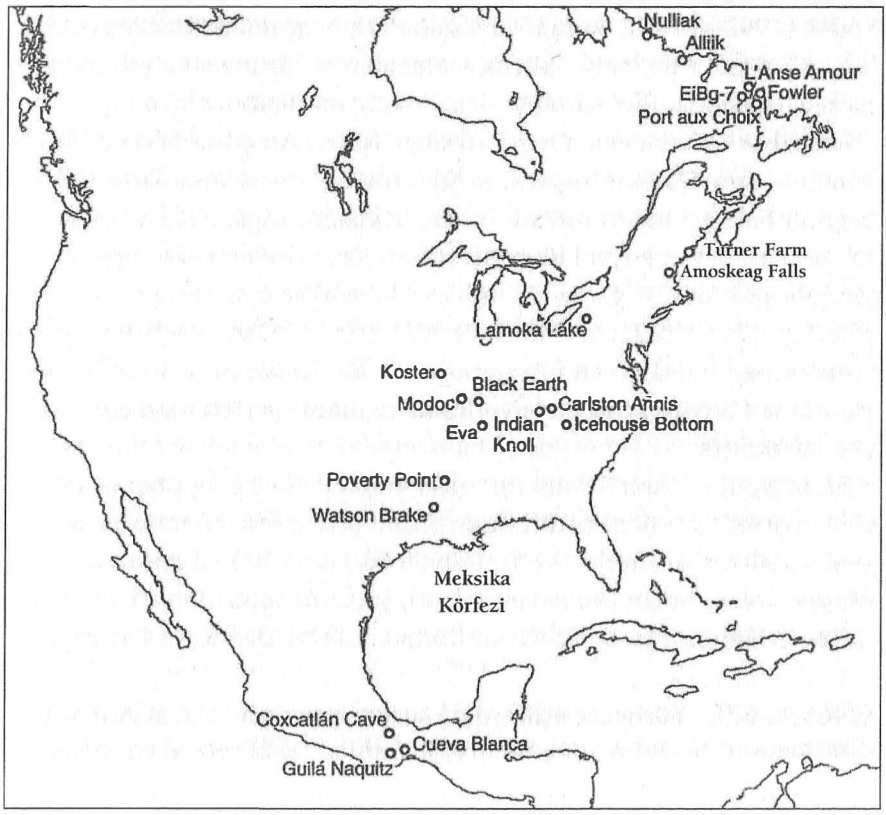
Newfoundland ve Labrador kıyı boylarındaki çok sayıda koy ve küçük adada Deniz Arkaiği yerleşimleri bulunmuştur. Aşınmış kayalık sahillere kazılmış yuvarlak çukur evleriyle erken Deniz Arkaiği sitelerinin mevsimlik üs kampları ve faydalanma mahalleri olduğu görülmektedir. Bu geleneğin daha sonraki bölümünde Kuzey Labrador'daki Nulliak ve

Alliik sitelerinde yıl boyu ikâmet edildiğini belirtiyor görünen uzun ev (ya da uzun çadır) yapıları bulunmuştur. Uzun evlerden bazıları 90-100 metre uzunluğundadır ve 100 kadar insanı barındırmış olabilir. Böyle nüfus toplanmaları sahilde deniz memelisi avcılığı geçim sisteminin verimliliğine delâlet etmektedir.

Deniz Arkaiği'nde ayrıntılı cenaze uygulamalarını gösteren mezarlık siteleri özel bir öneme sahiptir. Güney Labrador'daki L'Anse Amour'da yaklaşık on iki metre çapında alçak bir kaya höyüğünün altında, on iki yaşlarında bir çocuk gömütü sırtında yassı bir taşla yüzüstü bulunmuştur. MÖ yaklaşık 5500'e tarihlenen gömütle birlikte köstekli (avın içinde bükülen ve kaçmasını engelleyen) bir zıpkın da olan birkaç yapıt vardı. Mors dişleri ve balık ve kuş kemikleri deniz ekonomisini yansıtmaktadır. Newfoundland'daki Port au Choix'deki MÖ 2000-1500 yıllarına tarihlendirilen Geç Deniz Arkaik Mezarlığı, cenazeye gösterilen özenin dikkat çekici bir örneğidir (Tuck, 1976). Birçoğu kırmızı aşıboyalı 100'ün üzerindeki mezara, çok sayıda mezar eşyası eşlik etmektedir. Genç bir yetişkin erkeğin mezarında, her iki omzunda balina kemiğinden zıpkınlar ve göğsünde taştan yapılmış bir katil balina heykelciği vardı. Port au Choix mezarlarındaki balina kemiği yapıtların sayısı Newfoundland'ın Geç Deniz Arkaiği halkının sistemli şekilde büyük balina avlayabildiklerini göstermektedir (Spiess, 1993). Port au Choix mezarlarındaki diğer çok sayıdaki geyik boynuzu, kemik, arduvaz ve fildişi alet ve takılar; ayrıca kürklü memeli, kuş ve balık yalnızca Deniz Arkaiği teknolojisi ve geçimi hakkında zengin veri sağlamayıp bu grubun törene yaptığı yatırımı da yansıtmaktadır.

Daha güneyde Maine Körfezi kıyılarında farklı bazı geçim modelleri, ayrıca farklı teknolojik ilişkiler bulunmuştur. Turner Farm sitesi, Maine'de Penobscot Körfezi'ndeki bir adada yer almaktadır ve 5.000 yıllık tarihöncesi yerleşimi kapsayan çökeltilere sahiptir (Bourque, 1995). Burada özellikle ilginç olan MÖ 2500 ila 2000 arasına tarihlendirilen Yerleşke 2'dir. Yerleşke 2, Maine'in, Bourque'un "Moorehead Evresi" dediği Kırmızı Boya mezarlarıyla ilişkili bir halkın yerleşimiydi. Fauna kalıntıları arasındaki mevsimsel göstergeler bunun yıl boyu ya da en azından çok mevsimlik bir yerleşke olduğunu göstermektedir. Geyik, deniz kabukluları ve morina, kılıçbalığı ve dilbalığı gibi deniz balıkları beslenmenin ana protein kaynaklarıydı; çok sayıda kemik balık oltası da deniz kaynaklarının önemini doğrulamaktadır. Bununla birlikte

Şekil 4.6 Bu bölümde bahsedilen ana Arkaik sitelerini gösteren Kuzey Amerika ve Mezoamerika haritası.



Newfoundland ve Labrador'un Deniz Arkaiği sitelerinin tersine, Spiess (1992) bunun Maine Körfezi'nde o dönemde oldukça az fok bulunduğu gerçeği yüzünden olduğunu öne sürmesine rağmen, fok ve diğer deniz memelileri nispeten ufak bir rol oynamış görünmektedir. Turner Farm'da ikisi kırmızı aşıboyalı altı köpek gömütü bulunmuştur.

Spiess (1993) ve Bourque (1995), Moorehead Evresi'ni Tuck'ın tanımladığı Deniz Arkaiği'nden ayırmakta ve bunu bir kara, nehir ve kıyı geçim modelleri kompleksinin bir parçası olarak görmektedirler. Kuzeydoğuda büyük nehir boylarındaki şelâle seviyelerinde çok sayıda başka Arkaik site bulunmuştur. Örneğin New Hampshire, Manchester'daki Merrimack Nehri'nin Amoskeag Şelâleleri'nde aşıboyalı yakma gömütleri olan bir mezarlık da dâhil, Arkaik siteler bulunmuştur (Dincauze, 1976;

Robinson, 1992). Güneydeki daha verimli karışık ya da dökülen yapraklı ormanlarda, mevcut olan çeşitli habitatlardan yararlanan türlü stratejiler lehine denize odaklanışın daha az vurgulandığı açık görünmektedir. Spiess (1992, s. 177), bunun "kıyı sakinlerinin acemi deniz avcısı oldukları için değil; kara, balık, küçük memeliler ve sürüngenler şeklinde daha zengin alternatifler sunduğu için" olduğunu belirtmektedir.

Amerikan Orta Batısının Nehir Arkaiği: Kuzey Amerika'daki ılıman enlemlerde tam Holosen biyotik koşulların başlaması insanların giderek bağımlı hale geldikleri önemli birkaç kaynağın çoğalmasına yol açmıştır. Bunlar; beyaz kuyruklu geyik (*Odocoileus virginianus*), meşe ve kayın gibi palamutlu ağaçlar ve tatlı su (hem akar hem durgun su) midyeleri gibi hızla çoğalan türleri içermektedir. ABD'in orta batısında (ve "orta güney"inde) geçen yüzyıl boyunca bu ılıman orman şartlarından yararlanan büyük nüfusların yerleşim ve mezar yerleri olan çok sayıda site kazılmıştır.

Bu bölgenin Erken Arkaik sakinleri, geç buzul ve erken buzul sonrası zamanların Paleo-Kızılderililerinin teknolojik geleneklerinin mirasçılarıydı (Meltzer ve Smith, 1986). Daha 8.000 ila 6.000 yıl arası önce yeni oluşmuş olan ılıman ormanlarda çeşitli geçinme modelleri izlenmekteydi. Bu dönemin klasik bir sitesi, Illinois'deki Modoc Kaya Barınağı'dır. Alt seviyelerdeki geçinme kalıntılarını anlatırken Joseph Caldwell (1965, s. 67), "Yürüyen, uçan ya da sürünen her şey, o zamanın Modoc sakinlerinin sindirim sistemine gidiyordu..." şeklinde yorumlamıştır. Öte yandan Mississippi Nehri'nden fazla uzak olmayan yerine rağmen, Modoc'daki aynı zamanlara ait Erken Arkaik seviyeleri nispeten az su kaynağı kullanımı belirtmektedir (Styles, Ahler ve Fowler, 1983: s. 289). Cevizlerin toplanması da birçok sitenin sakinleri için çok önemliydi. Tennessee'deki Icehouse Bottom sitesinde kayra cevizi ve meşe palamudu, başlıca bitkisel yiyeceklerdi (Chapman, 1985: s. 45).

MÖ 5000 ila 3500 arasında bu bölgenin her yerinde kritik olaylar olmuş görünmektedir. Daha önce Arkaik yağmacılar yayla ve vadilerdeki dağınık kamp sitelerinde, ayrıca Modoc gibi nehir mahallerinde yaşamışlardı. Neyse ki artık Illinois'teki Koster ve Black Earth, Tennessee'deki Eva ve Kentucky'deki Carlston Annis dâhil birçok sitede yarı kalıcı yerleşimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu sitelerin birçoğu belli tip yerlerde görülürler: menderesler, dere ve bataklık kenarları, tâli derelerin taşkın ovalarına girdiği yerler ve tepe üstleri (Brown, 1983: s. 9). Ar-

kaik yağmacılar bu sitelerde en azından sıcak mevsim boyunca, muhtemelen de yıl boyunca yaşamışlardır (Smith, 1995b: s. 196).

Bu değişikliğin çoğu Holosen ortasında bilinmeyen bir sebepten dolayı su kaynaklarındaki bir artışla ilişkili olmuş görünmektedir. Artış bu bölgede tümüyle kendiliğinden olmuş görünmemektedir. Örneğin Modoc'ta su kaynaklarındaki artış, MÖ yaklaşık 5500'de görülürken, başka yerlerde bu belki bin yıl sonradır. Ne ki her nehir vadisi farklı bir süreç içerisinde kumullar ve taşkın gölleri oluşturacak şekilde evrim geçirdiğinden böyle bölgesel değişimler beklenebilir. Illinois Nehir Vadisi'nde MÖ 5300'lerle 3700'ler arasında akarsu midyesi kullanımında bir artış olmuş, durgun su midyesi ve taşkın ovası göllerinde bulunan kedi balığı ve dere iskorpiti gibi tatlısu balıkları yaygınlaşmıştır (Styles, 1986). İnsanlar artan biçimde taşkın ovalarına "bağlandıkça", birçok dere boyunca midye kabuğu yığınları birikmeye başlamıştır.

İç yerleşim düzenlemesi hakkında halâ oldukça az şey bildiğimiz halde, bu su kaynaklarından yararlanan grupların vadi üs kampları, belli yerleşim yerlerine daha fazla bağlılık belirtecek şekilde depo çukurları ve ev döşemeleri içermektedir. Illinois'de Koster Site'daki derin katmanlı birikimler, çoğu MÖ 7000 ila 1000 arasında oluşmuş 6.000 yıllık insan iskânı kayıtları sağlamaktadır. Bu sitedeki bilgiler "yerleşik hayata doğru önemli adımların" MÖ 5000'lerde başlayıp (Brown ve Vierra, 1983: s. 166) 2.000 yıl kadar süren Orta Arkaik'te atıldığını göstermektedir. Taş alet tiplerinin çeşitliliği sitede yapılan çeşitli işleri yansıtmaktadır ve yiyecek hazırlanmasıyla ilgili belki de depo olan çukur yapılar bulunmuştur. Koster Horizon 6A'da bulunan, ölülerin bertaraf edilmesi için resmi yerlerin ortaya çıkışını yansıtan iki ayrı parseldeki birkaç mezar özellikle önemlidir.

Koster ve Black Earth'dekiler gibi yerleşim mezarlarına ek olarak, MÖ 4000 civarında özel mezar siteleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların birçoğu açıkça görülebilecek şekilde arazinin daha yüksek kısımlarındadır (Charles ve Buikstra, 1983). Louisiana'daki Watson Brake Mounds gibi başka yerlerde MÖ dördüncü binyıl içerisinde törensel höyüklerin inşa edilmiş olduğu görülmektedir (Gibson, 1994; Saunders ve diğerleri, 1994; Russo, 1996). Aynen Skateholm'daki Mezolitik mezarların Kuzey Avrupa'da artan yerleşikliği yansıtması gibi, böyle cenaze ve tören siteleri insan gruplarının özel mahallerle olan ilişkisinin daha ileri kanıtıdır.

Kuzey Amerika iç kıtasında MÖ 3000 ila 1000 arasındaki Geç Arka-

ik, su kaynaklarından böyle yerleşik şekilde yararlanılmasının daha da ayrıntılandırılışını, ayrıca yerel taneli bitkileri ve belki de tropik kültigenleri* içeren üst derecede bitki kullanımını görmüştür (Dye, 1996). Kentucky'deki Green Nehri boyunda, su kaynakları kalıntılarına ek olarak çok miktarda kayra cevizi kabukları içeren Carlston Annis gibi büyük kabuk yığınları vardır. Indian Knoll kabuk yığını ve 1.100'den fazla gömüt bulunan mezarlık sitesi fazla uzakta değildir (Webb, 1974 [1946]). Bu gömütlerin birçoğuna yerel olmayan hammaddelerden yapılmış taş aletler, az miktarda deniz kabuğu ve yerel bakır gibi egzotik mezar eşyaları eşlik etmekteydi. Nan Rothschild (1979), Indian Knoll halkının üyeleri arasında az farklılık gösterdiği şeklinde ilginç bir argüman sunduğu halde, bazıları bunu toplumsal mertebe ölçüsü şeklinde yorumlamıştır (Boisvert, 1979: s. 11). Dünyanın birçok yerindeki geç yağmacı mezar sitelerinin yine ortak bir özelliği olarak Indian Knoll'da yirmi bir köpek gömütü bulunmuştur.

Arkaik dönemin sonu Kuzey Amerika'daki en dikkate değer tarihöncesi sitelerinden birinin, Kuzeydoğu Louisiana'da Poverty Point'deki toprak setlerin kuruluşunu görmüştür (Webb, 1982; Gibson, 1996, 1998). MÖ 1730 ila 1350 arasında bir bataklığa tepeden bakan bir kayalığın üzerine inşa edilen Poverty Point, yaklaşık 15 hektarlık bir açık alanı çevreleyen ortak merkezli altı set, üç küçük taraça tümseği, konik bir büyük tümsek ve kuş heykeli gibi görünen iki tümsekten oluşmaktadır (Gibson, 1998: s. 17). Ortak merkezli setlerin aralarındaki boşluklar, içeriye doğru beş koridor sağlamaktadır. Daha önceki Arkaik tümsek keşifleri, en azından bölgesel geçmişi biraz verdiği halde, Poverty Point uzun zamandır bir bilmece olmuş ve tartışma bunun işlevi üzerinde toplanmıştır. Son elli yıldır, bunun civardaki yerleşimlere hizmet eden boş bir tören merkezi, büyük bir köy, dinsel bir reislik makamı ve boş bir periyodik toplantı yeri olduğu alternatifleri ileri sürülmüştür. Toprak setlerin anıtsallığına rağmen, ısıtıldıktan sonra su kaynatmak için kullanılan muazzam sayıda pişmiş kil top dâhil, Poverty Point yapıtları sıradandır. Birikinti yığınları sürekli yerleşimi göstermektedir. Jon Gibson'un yeni Poverty Point yorumu en mantıklısı gibidir: burası özel bir kutsal yer, önemli sayıda insanın evi ve hem bir tören hem de

* Yabani bir türden kaynaklanmayıp yalnızca yetiştirildiği şekliyle bilinen -örn. muz- bitki türleri (cultigen) - ç.n.

çeşitli tip taşların uzun menzilli değişim merkeziydi (Gibson, 1996: s. 304). Yine de Poverty Point'in çöküşünden sonra en azından binyıl Kuzey Amerika'da uzaktan bile kıyaslanabilecek toprak set inşa edilmemiştir (Mainfort ve Sullivan, 1998: s. 2).

MEZOAMERİKA YAYLALARI VE OVALARI

Çok yakın zamana kadar Mezoamerikanın geç yağmacıları hakkında bilinenlerin çoğu, bitki kalıntıları iyi korunan yüksek mağara ve kaya barınaklarından gelmiştir. Coxcatlán Mağarası ve Guilá Naquitz kaya barınağı gibi sitelerde, Richard MacNeish ve Kent Flannery 1960'larda araştırma yapmışlardır ve Mezoamerika yaylalarındaki geç yağmacı geçimi hakkındaki verilerimizin esasını hâla bu siteler temin etmektedir. Oaxaca'daki küçük bir kaya barınağı olan Guilá Naquitz, böyle bir sitenin iyi bir örneğidir.

Flannery, büyük bir bitki kalıntısı çeşitliliğinin korunduğu MÖ 8750 ila 6670 arasına tarihlendirilen yağmacı yerleşkelerini incelemiştir. Bunlar meşe palamudu, agav (etli orta kısmın yendiği kaktüs benzeri bir bitki), mesküit [*Prosopis*] taneleri ve ballıbaba, ayrıca az miktarda kabak ve fasulyeyi içermekteydi. Geyik ve tavşan kemikleri bulunan en yaygın hayvan kalıntılarıydı.

Flannery, Guilá Naquitz'in yaz sonu ve sonbaharda, daha önce MacNeish'in Pleistosen'de yaygın olduğuna inanılan daha büyük gruplardan ayırt etmek için "mikro çete" diye bahsettiği küçük çeteler tarafından işgal edildiğini öne sürmüştür. Bu mikro çetelerin gerçek bileşimi bilinmemektedir ancak birkaç çekirdek aileyi kapsaması mümkündür. Bir başka olasılık, Guilá Naquitz'deki arkeolojik kalıntıların daha da küçük, aile büyüklüğündeki grupların defalarca ziyaret etmeleriyle oluştuğudur. Her halükârda bunların tamamen yerleşik kimseler olmadığı bellidir; bunlar yıllık hareket süreçleri içerisinde birkaç siteyi işgal etmekteydiler.

1970 ila 1990 arasındaki 20 yılda Güney Meksika yaylalarındaki kuru mağara siteleri Mezoamerika'daki Erken Holosen sitelerinin neredeyse tüm kanıtlarını üretmiştir. Öte yandan Mezoamerika'daki AMS radyokarbon tarihlendirmesinin desteklediği son araştırmalar dikkatleri kuru yayla mağaralarından yeniden hem Meksika Körfezi hem de Pasifik Okyanusu kıyı boylarındaki ovalara doğru toplamıştır. Arkeologlar on yıllardır Pasifik Sahili kıyısındaki kabuk yığınlarında kazı yap-

makta olmalarına rağmen bunların temel katmanlarının hepsinin MÖ yaklaşık 3000'e tarihlendiği daha yeni kabul edilmiştir. Deniz kabuklusu toplamanın o zamanlar geçinmenin önemli bir parçası haline geldiği bu sitelerden bellidir. Barbara Voorhies'in ileri sürdüğü (1976) bir başka kaynak, muazzam miktarlarda toplanabilen ve kurutulduğunda neredeyse ebedi depolanabilen karidesti. MÖ 3000'lerde Karayip sahilleri boyunca bataklık ve haliçlerde de avcı-toplayıcılar yerleşikti. O zamanlar deniz seviyesindeki bir yükselişin oradaki sulak alan habitatlarının daimi insan yerleşimi için çekici olacak şekilde yeniden düzenlenmesiyle sonuçlanmış görünmektedir.

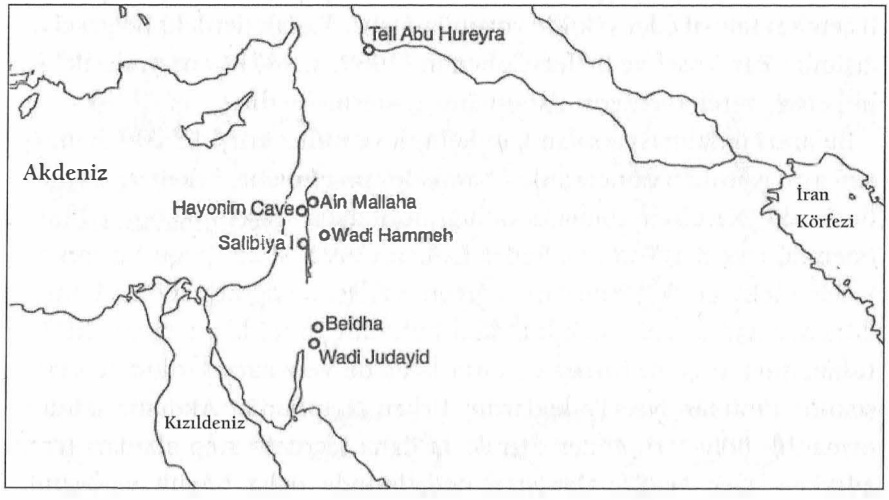
Yine de Geç Arkaik Mezoamerika'daki yerleşiklik kanıtlarının bulunması zordur. Chiapas sahilindeki deniz kabuğu birikimi ya da Belize'deki ilk bitki yetiştirme teşebbüsleri gibi belli toplama işleriyle alâkalı birkaç ova sitesi, MÖ 3000'lerde uzun süre işgal edilmiş görünmektedir (Zeitlin). Ne ki bölgeler arası, özellikle doğal cam ve süslü deniz kabukları ticareti bağlantılarının ortaya çıkışı önemli bir gelişmeydi. Örneğin, Oaxaca'daki Cueva Blanca yayla sitesinde bulunan delinmiş deniz kabukları, 160 kilometre güneydoğudaki Pasifik kıyısından gelmişti (Marcus ve Flannery, 1996: s. 62). Buna ek olarak Mezoamerika yağmacıları hasattan sonra birkaç hafta depolanabilen karbonhidrat zengini yeni bir bitki olan mısırla denemelere başlamıştı. Bunun sonuçları bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

DOĞU AKDENİZ'DEKİ NATUFIANLAR

Değişen iklim koşullarına olan insan reaksiyonu en dramatik şekilde, yağmacı halkların yaklaşık 15.000 yıl önce bir dizi değişikliğe uğradığı Yakın Doğu'da meydana gelmiştir. Bu değişiklikleri arkeolojik olarak Doğu Akdeniz'deki "Geometrik Kebaran" ve "Natufian" denilen 15.000 ila 10.000 yıl önceki alet endüstrileri ve kültürler temsil etmektedir. Natufian kültürü 1928'de Dorothy A. E. Garrod tarafından keşfedilip isimlendirilmiştir fakat hak ettiği sistematik dikkati ancak son 25 yılda çekmiştir. Bilim adamları Natufian kronolojisi ve geçimiyle ilgili ayrıntıların birçoğu üzerinde anlaşmış olmasalar da bu dönemin insan toplumunun gelişiminde çok önemli olduğu açıktır.

Bar-Yosef ve Meadow (1995, s. 44) Doğu Akdeniz'deki 25.000 ila 10.000 yıl öncesinin tarihöncesi ikliminin çeşitli paleo iklimsel göstergeleri hesaba katan bir canlandırılışını sunmuştur. Onların modelinde

Şekil 4.7 Bu bölümde bahsedilen ana Epipaleolitik ve Natufian sitelerini gösteren Yakın Doğu haritası.



soğuk ve kuru koşullardan sonra yağmur yaklaşık 14.000 yıl öncesinden itibaren artmaya başlamış, 13.000'den itibarense 11.500'lerde zirve yapacak şekilde daha da hızlanmıştır. 11.000 ila 10.000 yıl öncesi arasında, sonrasında rutubetli koşulların yeniden başladığı daha kuru bir dönem vardı. 11.000 ila 10.000 arasındaki kuru dönem Kuzey Yarımküre'de Geç Buzul Dönemi sonundaki Younger Dryas Dönemi'yle ilişkilidir. Bu dönem boyunca deniz seviyeleri yükselmekteydi ve Bar-Yosef ve Meadow, Türkiye ile Nil arasındaki 600 kilometrelik Doğu Akdeniz kıyı ovasının genişliğinden 2 ila 40 km kadarını yitirdiğini tahmin etmektedir. Bu nedenle Doğu Akdeniz'deki Geç Pleistosen, habitat çeşitliliğinin yağmacılık sistemleri üzerinde etkisi olacak şekilde dinamik olarak artması ve azalmasıyla nitelendirilmiştir.

Adını Carmel Dağı'ndaki Kebara Mağara sitesinden alan Geometrik Kebaran endüstrisi doğrudan Doğu Akdeniz'deki Yukarı Paleolitik seleflerinden türemiştir. Siteleri İsrail'in Akdeniz kıyı bölgesinden Sina Yarımadası'na ve Necef Çölü'ne kadar bulunmuştur. Orada bu dönemde buzul sonrası iklimsel iyileşmeye cevap olarak site sayısında öncekine göre bir artış olmuş görünmektedir. Geometrik Kebaran sitelerinin boyutları, çoğu bu aralığın küçük tarafına yakın olacak şekilde 15-25 m^2'den 600m^2'ye kadar değişmektedir. Hâvan tokmağı, kâse ve bardak

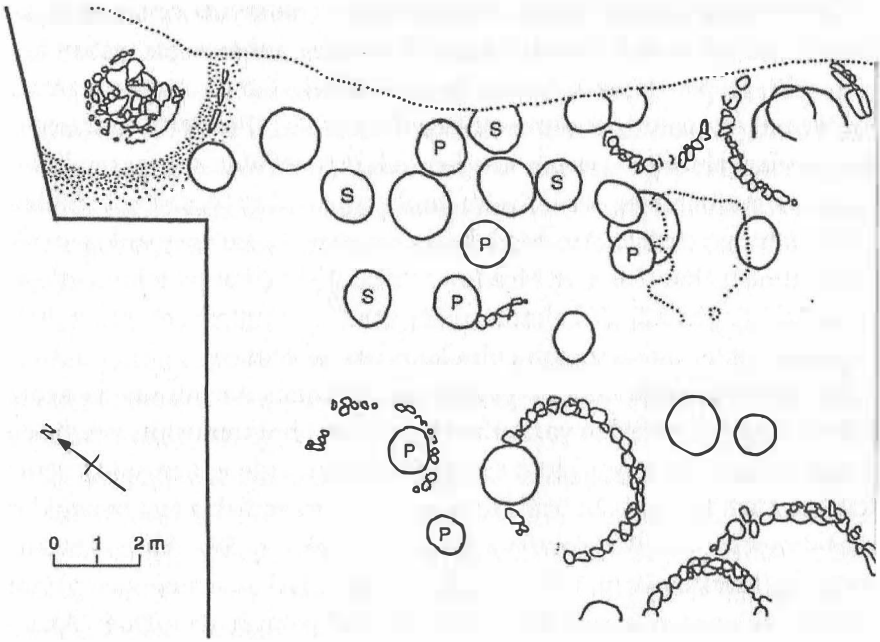
delikleri Akdeniz kıyı bölgesindeki Geometrik Kebaran sitelerinden bilinmektedir. Bar-Yosef ve Belfer-Cohen (1989, 1992) Geometrik Kebaran'ı Akdeniz kıyı bölgesinde hızlı nüfus artışı yaşayan küçük, hareketli çeteleri temsil eder şekilde yorumlamıştır. Taş aletlerdeki bölgesel değişimler Bar-Yosef ve Belfer-Cohen'in (1989, s. 487) "yarı-yerleşik" kabul ettiği yerel arazilerin daraldığını göstermektedir.

Bu arazi daralması, azalan hareketlilik ve nüfus artışı 13.000 yıl öncesini aşıp Natufian döneminde artarak devam etmiştir. Erken ve Geç şeklinde iki Natufian dönemi olduğunun daha baştan kabul edilmesi önemlidir ve Bar-Yosef ve Belfer-Cohen (1992, s. 29) çoğu kişinin Natufian'ı tek olarak görmesine rağmen, yerleşim coğrafyası olarak bu iki dönem arasında çok önemli farklar bulunduğunu iddia etmektedir. Natufian siteleri çoğu Kuzey ve Orta İsrail'de ve Kuzey Ürdün'de olacak şekilde Fırat'tan Necef'e kadardır. Erken Natufianlar Akdeniz sahili ve ormanlık bölgeleri, ender olarak da daha içerdeki step alanları tercih ederken, Geç Natufianlar step bölgelerinde daha büyük yerleşimler kurmuşlardır. Erken Natufian siteleri genellikle daha sağlam mimarileriyle nitelendirilirken, sonraki siteler daha dayanıksız yapılara sahiptir (Bar-Yosef ve Meadow, 1995).

Natufian siteleri hem Açıkhava hem de mağara yerleşimlerini içermektedir. Birincisine örnek Ain Mallaha, diğerine ise Hayonim Mağarası'dır. Mallaha'da çapları 4 ila 9 metre arasında değişen yuvarlak taş yapılar kademeli bir bayırın kenarına inşa edilmiştir (Valla, 1991). Her birinin ocağı, bazılarında ise ahşap çatı belirtisi olan içten direk delikleri vardır. Evlerin arasındaki boşluğa dağılmış çukurlar (depo çukuru olarak yorumlanmıştır) ve mezarlar vardır. Hayonim Mağarası'nın içinde de benzer yuvarlak yapılar bulunmuştur (Bar-Yosef, 1991). Bunlar büyük bir enerji harcanarak mağaranın içine taşınmış ve 2-2,5 metre çapında odalar oluşturacak şekilde yığılmış olan işlenmemiş taşlardan yapılmıştı. Her odanın, orijinalinde muhtemelen mesken olarak kullanıldığını belirten bir ocağı vardı. Akdeniz bölgesindeki diğer Natufian siteleri de sağlam yapılar sunmuştur.

Güney Ürdün'ün step bölgesindeki Beidha'da, MÖ 10500'lere tarihlenen bir başka tür Natufian sitesi bulunmuştur (Byrd, 1991). Çeşitli yontma taş aletler sitede birkaç farklı faaliyetin sürdürüldüğünü belirtse de, ocaklar ve kızartma yerleri bulunan tek yapısal özelliklerdir. Byrd, Beidha'daki Natufian kampını belki tekrar tekrar ziyaret edilen

Şekil 4.8 Ain Mallaha'daki Natufian ev ve mezarları (Perrot ve Ladiray, 1988: Şekil 6). B – Birinci derecede (dokunulmamış) mezarlar; İ – İkinci derecede mezarlar.



yazlık bir yerleşke olarak yorumlamaktadır. Yakındaki Judayid Vadisi'ndeki, kabaca Beidha'dakiyle aynı tarihli olan yerleşim ceylan ve keçi dişlerinin kök halkalarından çeşitli mevsimlerde, belki de yılın büyük bölümünde işgal edilmiş gibi görünmektedir (Lieberman, 1995).

Natufian sitelerindeki fauna kalıntıları geniş bir tür çeşitliliği göstermektedir ki bu, Geç Buzul ve Erken Buzul sonrasında Doğu Akdeniz'i dolduran çeşitli tip hayvanların ışığında şaşırtıcı değildir. Her sitenin coğrafi yerleşimi onun fauna toplanmasının bileşimini belirlemekte önemli rol oynamıştır; bu nedenle "tipik" bir Natufian hayvan kemiği koleksiyonu yoktur. Beidha'da iki cins keçi, yabani keçi ve Nubya dağ keçisi en çok avlanan hayvanlardı, bunu ceylan izliyordu. Diğer birçok sitede karaca büyük farkla en çok yararlanılan türdü. Örneğin çoğunlukla yüzde 80'inden fazlasını oluşturduğu sahil ve orman bölgelerinde (örneğin Hayonim ve Nahal Oren'de) bu özellikle doğrudur. Ain Mallaha'daki fauna toplanması daha çeşitlidir. Kemiklerin yüzde 45'iyle

ceylan halâ en çoğudur ama yaban sığırı, yaban domuzu, alageyik, karaca, sığın ve yabani at da temsil edilmekteydi.

Küçük Natufian sitelerinde bile bir dizi fauna türü bulunmuştur. Aşağı Ürdün Vadisi'ndeki Salibiya I'de beklenen çok sayıda ceylan kemiklerinin yanında yaban domuzu kalıntıları, sığın, yaban sığırı, yaban keçisi, tilki, leopar, porsuk, yaban tavşanı, ördek, kaplumbağa ve yırtıcı kuşlar bulunmuştur (Crabtree ve diğerleri, 1991). Etcillerin muhtemelen postları alınırken, yırtıcı kuş kemikleri (öncelikle son parmak kemikleri) muhtemelen süs için kullanılmıştı. Ürdün Vadisi'nde Salibia I'den daha yukardaki Ain Mallaha'da su kuşu ve tatlısu balıkları çok kullanılmıştı (Bar-Yosef ve Meadow, 1995). Eski çıkarma tekniklerinin balık kılçığı gibi küçük kalıntıları elde etmemesi mümkün olduğu halde, sahil sitelerinde bazı balıkçılık kanıtları mevcuttur.

Salibiya I'de, çoğu boncuk yapımı için delinmiş önemli sayıda deniz kabuğu (ya Akdeniz'den ya da Kızıl Deniz'den) bulunmuştur. Beidha'da muhtemelen 100 km uzaktaki Kızıl Deniz'den elde edilen sekiz deniz kabuğu türü bulunduğu özel bir nottur. Yeşim ve bakır taşı boncuklar da bilinmektedir (Bar-Yosef ve Meadow, 1995: s. 58). Bu gösterişsiz bulgular Natufianların Yukarı Paleolitiğin kişisel süslenme geleneğini sürdürdüklerini ve ayrıca alışveriş ya da keşif yoluyla geniş Doğu Akdeniz bölgesinde temasları olduğunu göstermektedir. Bununla ilgili olarak, Ain Mallaha'da Anadolu doğal camı bulunmuştur (Bar-Yosef ve Meadow, 1995: s. 58).

Natufian siteleri, yukarıda tartışılan diğer geç yağmacı gruplara göre önemli bir yerleşiklik belirtisi olarak alınabilecek eski mezar alanları varlığının önemli kanıtlarını sağlamaktadır. Örneğin Ain Mallaha'da iki tip mezar bulunmuştur: ev zeminlerinin altında ve yassı taşlarla kapatılmış olan bireysel mezarlar ve evlerin dışında daha geniş çukurlardaki toplu mezarlar. Yassı taşlarla kaplanmış ya da kireçtaşı lahit içerisindeki bireysel mezarlar Hayonim'de de bulunmuştur (Bar-Yosef, 1991). Gömütlerin konum ve yönlerinde düzenlilik azdır: Başları çeşitli yönleri gösterecek şekilde bazıları uzanmış, bazılarıysa büzülmüştür (Bar-Yosef ve Meadow, 1995). Hayonim ve Nahal Oren'deki bazı gömütlerin başları noksandır (Noy, 1989; Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 1989: s. 473). Büyük Natufian siteleri tipik olarak çok sayıda mezar içerirken küçük birkaç sitenin her birinde az sayıda mezar vardır. Bireylerin çoğu gayet sıhhatli görünmektedir ki bu, onların muhtemelen bes-

lenme sorunu yaşamadıklarını belirtmektedir (Belfer-Cohen, Schepartz ve Arensburg, 1991). Diş ebadı ve diş hastalığı modelleri, Natufianlar muhtemelen Paleolitik atalarından daha fazla tahıl yedikleri için avcı-toplayıcılarla tarımcıların arasında kalmaktadır (Smith, 1991).

Ain Mallaha ve Hayonim'de bir insanla evcil bir köpeğin birlikte gömüldüğü mezarlar bulunmuştur (Davis ve Valla, 1978; Bar-Yosef ve Meadow, 1995). Elbette evcil köpeklerin törensel olarak gömülmesi, Skateholm ve Indian Knoll'da bulunanlar gibi diğer geç yağmacı mezarlarının bir niteliğidir. Köpeğin dünyanın birçok yerinde farklı zamanlarda geç yağmacı toplumunun önemli bir parçası şeklinde ortaya çıktığı açıktır.

Yukarıda belirtildiği gibi Natufian iskelet malzemesi, çok miktarda karbonhidrat tüketildiğini ortaya koymaktadır. Bu, geçim kalıntılarına nasıl yansımıştır? Ne yazık ki yalnızca birkaç Natufian sitesi kullanışlı botanik kalıntı örneği vermiştir (Byrd, 1989: s. 177). Hammeh Vadisi 27'de yabani arpa ayrıca mercimek dâhil, birkaç baklagil örneği çıkarılmıştır (Edwards ve diğerleri, 1988). Hayonim Mağarası da yabani arpa ve baklagiller, ayrıca yabani badem kanıtları sağlamıştır (Hopf ve Bar-Yosef, 1987). Yeni kazılardaki flotasyon* bile, kıyı ve ormanlık bölgelerdeki diğer Natufian sitelerinde birkaç tahıldan başka bir şey elde etmeyi başaramamıştır. Kara içlerindeki daha derin çökeltili sitelerde koruma çok daha iyidir.

Natufian merkez bölgesinin dört yüz kilometre kuzeydoğusunda bu dönemde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Suriye'de Fırat Nehri üzerindeki yaklaşık 5 metrelik çökeltiye sahip çok dönemli büyük bir site olan Tel Ebu Hureyra 1970'lerin başında A. T. M. Moore'un önderliğindeki bir ekip tarafından kazılmıştır (Moore, 1975, 1991; Moore, Hillman ve Legge, 1999). Burada iki önemli iskân dönemi ayırt edilmiştir. Eski olan Ebu Hureyra 1, MÖ 9500 civarında çukur meskenlerde yaşayan bir grup yağmacı tarafından kurulmuştur (sonraki yerleşim Ebu Hureyra 2, beşinci bölümde tartışılacaktır). Ebu Hureyra'daki çökeltilerin yoğun flotasyonu öncelikle yabani kızıl buğday ve yabani çavdar, diğer birkaç yabani ot türü ve mercimek dâhil, birkaç baklagil olmak üzere muazzam bitki kalıntısı örnekleri vermiştir (Hillman, Col-

* Arkeolojide bitki kalıntılarını topraktan ayırma yöntemi - ç.n.

ledge ve Haris, 1989). İlk baştan bütün bu bitkiler kalıtsal bakımdan yabaniydi. Karbonlaşmış tanelerin gösterdiği dikkat çekici bir besin çeşitliliği vardı ki bu, eğer vadi tabanının korunmamış olan yumru köklüleri ve kök saplıları hesaba katılırsa aslında muhtemelen daha büyüktü. Ebu Hureyra 1, özellikle farklı bir bitki toplama stratejisi uygulayan insanların kalıcı yerleşimi olarak kabul edilebilir. Bu farklılık öncelikle İran ceylanı (*Gazella subgutturosa*) içeren fauna kalıntılarıyla kıyaslanabilir. Legge ve Rowley-Conwy (1987), Ebu Hureyra İran ceylanlarının Fırat'ı geçiş noktasında olduğu için ceylanların yıllık bahar göçleri sırasında kitlesel olarak öldürüldüklerini öne sürmüştür. Moore (1991, s. 285), Ebu Hureyra sakinlerinin ceylana odaklanmalarını gayet uzman bir avcılık biçimi şeklinde nitelendirmektedir. Hem bitki toplama hem de avcılık stratejileri güçlüydü fakat bunlar iki farklı tip gücü temsil etmekteydi.

MÖ 9000'lerde Younger Dryas'ın başlamasının Ebu Hureyra'daki önemli ekonomik değişikliklerin katalizörü olduğuna inanılmaktadır (Moore, Hillman ve Legge, 1999). Daha önce siteyi çevreleyen açık park-ormanlık alan daha kuru açık bir arazi bırakarak uzaklara çekilmiştir. O zaman Ebu Hureyra 1 sakinleri kereste ve kamıştan kulübelere terfi etmişlerdir. Halâ önemli sayılarda ceylan avlamakta olup birçok yabani bitkileri toplamaya devam etmekteydiler ama artık Ebu Hureyra 1'in son yüzyıllarında buğday ve çavdar içeren bazı tahıl türlerini yetiştirmeye başladıklarının kanıtları vardır. Ebu Hureyra sıralamasının en önemli sonuçlarından bir tanesi kalıcı yerleşimin tarımdan önce geldiğini açıkça göstermesidir.

Doğu Akdeniz'in Natufian merkez bölgesindeki Hayonim ve Ain Mallaha gibi büyük Natufian sitelerinin de kalıcı yerleşimler olduğu iddia edilebilir. Bir gösterge mahalle harcanan enerji miktarıdır (Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 1989): teraslar üzerinde ev inşa etmek için bayırların tefsiye edilmiş; sıva yapılmış; açık hava ve mağara sitelerine ağır taşlar taşınmış (örn. Hayonim'de) ve yer altına depo çukurları kazılmıştır (örn. Ain Mallaha'da). Mezarlar da belli mahallere sürdürülen bağlılığı göstermektedir. Bu dönemdeki insan yerleşikliğinin belki de en ilginç kanıtı Natufian habitasyonu sitelerinde ortakçı türlerin, özellikle de ev faresinin (*Mus musculus*) aniden ortaya çıkmasıdır (Tchernov, 1991). Dahası Natufian sitelerinde bulunan ev faresi kemikleri Natufian öncesi zamanlarda bilinenlere göre uzun vadeli insan yerleşiminin farklı orta-

mına adaptasyon gösteren hızlı morfolojik değişiklikler geçirmiş görünmektedir.

Bar-Yosef ve Belfer-Cohen (1989, s. 473-4), hareketliliğin daha önceki Kebaran kompleksinde başlayan daralmasının devamının yanı sıra, Natufian merkez bölgesindeki üs kamplarla mevsimlik geçici kampları birbirinden ayırır. Natufian üs kampları önceki tüm yerleşimlerden daha büyüktür. Onların geniş spektrumlu bitki ve hayvanlardan yararlanma ve sağlam mimari modelleri bu bölgede daha önce görülen her şeyden farklıdır. Üs kampların etrafına yayılanlar, mevsimlik geçici kamplardır. Karanın daha içlerinde, step ve çöl bölgelerinde mevsimlik hareket norm haline gelmiş görünmektedir (Byrd, 1989) ve Beidha gibi siteler üs kampıyla geçici kamp arasındaki farkı belirsizleştirmiş gibidir.

Natufian geçim ve yerleşiminin ve bunun iklim değişiklikleriyle olan ilişkisinin incelemesi hakkında yapılacak daha çok şey olduğu halde, 13.000 ila 10.000 yıl önce sağlam kalıcı yerleşimlerin, yoğun avcılık ve toplayıcılığın ve farklı toprak kullanım modellerinin Yakın Doğu'nun belli bir merkez bölgesini, Akdeniz boyu ormanlarını ve bitişik step ve çölleri nitelendirdiği açıktır. Bu insanlar avcılık ve toplayıcılıkla yaşayan yağmacılardı ama hareketliliği bırakıp belli mahallere yerleşmişlerdi. Onlar bu bölümde "geç yağmacılar" olarak tarif edilen grupların ilk yerleşiklik vakasını ve yine belki de gelecek bölümde anlatılan daha sonraki gelişmeler için en önemli olanını temsil etmektedirler.

TARIM BEKLEYİŞİ Mİ YOKSA DİNAMİK UYUM MU?

Zaman ve mekân olarak çok ayrı olan Erken ve Orta Holosen'in geç yağmacı toplulukları (ve Natufianlar için Geç Pleistosen) bazı ortak nitelikleri paylaşırlar. Birincisi onlar, Pleistosen öncüllerinden çok daha çeşitli bir flora ve faunadan yararlanmışlardır. Modern iklim ve biyotik koşulların oluşması yeni olanaklar bolluğu sağlamış olup, dünyanın neredeyse heryerinde insanlar bunlardan yararlanmıştır. İkincisi bunların hareketliliği eskisinden çok daha sınırlıydı ve birkaçı tamamen yerleşik ya da en azından yılın büyük bir kısmını geçirdikleri odak yerleşimlere sahip olarak kabul edilebilir. Üçüncüsü ve çok önemlisi, insanların gömü törenine (örn. L'Anse Amour ya da Skateholm mezarları) ve ölülerin zamanla nispeten tutarlı bir şekilde gömüldükleri mezarlıklara üst

düzey yatırım yaptığı cenaze davranışını dünya çapında ilk defa görmekteyiz. Bu, Pleistosen çete toplumlarında ölülere çoğunlukla plansız şekilde muamele edilmesiyle kesin olarak zıttır. Ölüye özen gösterilişin bazı Pleistosen örnekleri olsa da (örn. Shanidar ve Kiik-Koba'daki bazı Neanderthaller) fark, ölen geç yağmacıların yerlerine gömülüş tarzının *tutarlılığında* yatmaktadır. Son olarak köpeğin avcılık ve refakat için kullanılması dünyanın birçok kısmında gerçekleşmiş olup, köpeklerin insan toplumundaki rolü, Hayonim, Skateholm ve Indian Knoll gibi zaman ve mekân olarak çok ayrı geç yağmacı sitelerindeki cenaze işlemlerine yansımaktadır. Küresel ölçekte düşünüldüğünde 12.000 ila 3.000 yıl öncesi arasındaki birçok geç yağmacı topluluklarının çok benzer şeyler yaptıklarını görmekteyiz.

Bütün bu benzer niteliklerin dünyanın birçok kısmında insan toplumunun evrimi için önemli anlamları vardır. Bu bölümün geri kalanı bunları, özellikle Pleistosen çete toplumlarının karşılığında daha sonraki gelişmelerin temelini atan yeni bir tür toplumsal düzenlemeye dönüşümü bakımından tartışacaktır.

ÇETE TOPLUMUNUN BÖLÜNMESİ

Kuzey orta enlemlerdeki çevre ve geçim uygulamalarındaki Geç Buzul ve Erken Buzul sonrası kaymaların, insanın yerleşim modellerinde ve yağmacılık davranışının düzenlenmesinde bir kaymayı tetiklediği iddia edilebilir. Bu ılımlı iklim koşulları altında kolektif şekilde çalışan büyük çeteler, çeşitli kaynaklardan yararlanılmasında en uygun yaklaşım olmamış olabilir. Yapısal omurgası eş çiftler topluluğundan çok aile birimi olan daha ufak, daha esnek gruplar yeni koşullar altında daha verimli yağmacılık etmiş olabir. Bu eğilimi hızlandıran bir diğer faktör, buzul sonrası iklimin daha da vurgulanan mevsimselliği olmuş olabilir. Bu olay Pleistosen megafaunasının tükenmesiyle ilişkili olarak zaten tartışılmıştı. Artan bir mevsimsel ritim ve zaman duygusu sürek avları gibi işbirliği davranışı gerektiren mevsimsel faaliyetlere zaman sınırları koymuş olabilir. Glance ve Huberman'ın (1994) işaret ettiği gibi bireylerin bir grup içerisinde iş birliği yapmayı ya da bundan kaçınmayı tercih etmelerindeki faktör, belli bir toplumsal etkileşimin ne kadar süreceğiyle ilgili duygularıydı. Belli bir noktadan sonra eski çete yapısı içerisindeki işbirliğinin aile biriminin çıkarına olmadığı duygusu buzul sonrası yağmacı toplumunun bölünmesini hızlandırmış olabilir.

Son olarak binlerce yıl yerel nüfuslar arasında gelişmiş olan paylaşım beklentileri ve karmaşık "hoş görülen hırsızlık" modelleri (Blurton Jones, 1991) kırılma noktasına ulaşmış olabilir. Zengin Pleistosen sonrası habitatların teşvik etmiş olabileceği hızlı yerel nüfus artışı koşulları altında bu beklenebilir. Hızlı nüfus artışı koşullarında büyük oranda genç bireylerin nitelendirdiği nüfusların çabucak ortaya çıkması beklenebilir. Toplumun bu kesimi büyüklerinin paylaşım ahlâkına yatırım yapmamış, ya da bir geç yağmacı topluluğundan diğerine gençler toplumsal beklentilerinden vazgeçmiş olabilir.

Belki de sadece, Pleistosen çete toplumunun paylaşım ahlâkı yeni kaynak zengini modern çevrede pek kullanışlı olmamıştır. Gerçekten de bugün çete toplumlarının marjinal çevrelerde var oluş sebebi, göreceli kaynak fakirleşmesinin ekonomik sigorta biçimi şeklindeki norm paylaşımına olan sürekli bağlılığı teşvik etmesidir. Düşük nüfus yoğunlukları, paylaşım yükümlülükleri ağını istifçiliğe ve çoğaltmaya götürecek kadar aşırı yüklememektedir. Çocuklar toplamada sorumluluk olmaya devam ederler çünkü kaybolabilir, yorulabilir ve susayabilirler (Blurton Jones, Hawkes ve Draper, 1994), onun için kısa aralarla çocuk sahibi olmanın dezavantajları vardır. Bu, !Kung San gibi grupların Pleistosen'den hayatta kalanlar olduğu anlamına gelir çünkü bunların zamanla kendi dönüşümlerini geçirmiş olduklarına dair bazı kanıtlar vardır. Mesele, modern kaynak zengini çevre koşulları dünyanın birçok yerinde oluştuğunda, kişinin üretiminin ortak bir havuza katkısının hoş görülmesinin azalması gibi paylaşım teşviklerinin de azalmasıdır. Bu herkes için gereğinden fazlaydı.

İLK HANEHALKI ÖZERKLİĞİ

Burada ileri süreceğim önerme, bu dönemde insanın örgütsel davranışında, Pleistosen yağmacı çetelerin daha küçük aile merkezli birimlere bölünmesiyle başlayan ve birçok bölgede sabit ikâmet odaklarına sahip, birlikte ikâmet eden özerk gruplarla biten önemli bir dönüşüm olduğudur. Böyle özerk gruplara ne diyebiliriz? Bu kullanım, iş birliği davranışında Pleistosen'in, daha önceki "makro çete" organizasyonundan temel bir değişiklik olmadığını öngördüğü halde, bazıları (örn. MacNeish, 1964; Flannery, 1972), "mikro çete" terimini kullanmıştır. Terazinin diğer tarafında sabit bir birlikte ikâmet grubuna ek olarak yer duygusunu da ima eden "hanehalkı vardır."

Birçok antropoloğa avcı-toplayıcı hanehalkları fikri oksimoron* gelse bile, benim kendi görüşüm spektrumun hanehalkı tarafına yöneliktir. Yine de dünyanın her yerindeki geç yağmacı toplumlar, marjinal bir ortamda yaşayan !Kung San'lar gibi değildi. Yukarıda bahsedilen bütün durumlarda ve daha birçoğunda onlar, Buz Çağı'nın sonunda ortaya çıkan kaynak zengini, çok verimli habitatlarda yaşamışlardı. Aslında bugün Erken ve Orta Holosen'in yoğun avcılık ve toplayıcılık yapan yerleşik yağmacılarının modern etnografik benzerleri mevcut değildir. En yakın benzerleri Kwakiutl, Haida ve Tlingit gibi Kuzey Amerika'nın kuzeybatı kıyısının tarihsel olarak bilinen Yerli Amerikalı grupları olabilir. Kuzeybatı kıyısının yerleşik deniz yağmacıları arasındaki temel iktisadi ve toplumsal birimin beşikçatılı bir evde oturan hanehalkı olduğundan kuşku yoktur (örn. Matson, 1996; Whitelaw, 1991). Etnografik bakımdan bu gruplar hakikaten olağandışıdır ama Erken ve Orta Holosen'de böyle yerleşik yağmacılar, dünyanın birçok yerinde bulunmaktaydı. Kuzeybatı kıyısı yağmacılarının diğer tükenmiş yağmacılar arasındaki alışılmış çete örgütlenmesiyle değil, hanehalkı temelli topluluklar olarak nitelendirildiklerini düşünmek mümkünse, o zaman Doğu Akdeniz'in Natufian'ları ile Kuzey Amerika'nın deniz ve nehir yağmacılarının da benzer şekilde örgütlenmiş oldukları aynı şekilde mümkün ve muhtemeldir.

Öte yandan kuşkucu antropolog meslektaşlarla uzlaşma duygusu içinde, birkaç binyıl sonra başlayan tarım toplumlarını nitelendiren gelişmiş hanehalklarından ayırt etmek için, geç yağmacı toplumun bölünmüş birimlerine "ilk-hanehalkları" adını veriyorum. "İlk hanehalkları" terimi "birlikte ikâmet eden gruplar" gibi antropolojik jargona tercih edilebilir ve daha sonraki gelişmelerin tarımın başlangıcından önce meydana gelen değişikliklere dayandığı duygusunu verir.

İş birliği yapan çetelerden özerk ilk hanehalkı gruplarına geçişin en önemli sonucu, daha küçük olan grubun davranışının, başarı ve başarısızlığının daha büyük grup içerisinde örtülmesi ve karışması yerine açıkça tanınabilir oluşudur. Böyle küçük birimler girişkenlik ve beceriklilik gösterebilir ve risk alabilirler. Başarısızlık potansiyelinin de olduğu açıktır fakat buzul sonrası ortam binyıldır riskin ilk kez nispeten düşük ya da en azından idare edilebilir olduğu birçok yeni olanaklar

* Sözleri zıtlık kullanarak güçlendirme usulü - ç.n.

(belki de kaynak fazlalığı) sunmuş olabilir. Yine, 12.000 ila 3.000 yıl arası, öncesinde dünyanın kilit birkaç yerinde riski azaltmak için paylaşma ihtiyacı aniden azalmış olabilir.

Pleistosen çete toplumunun paylaşım normlarından kurtulan özerk hanehalkları, yeni bitki ve hayvan kullanım yöntemleri denemekte de özgürleşmişlerdir. Yiyeceğin paylaşılmak zorunda olduğu bir toplumda kişinin tüketebileceğinden fazlasını üretmesinin ödülü, paylaşımdan gelen toplumsal yararlar sağlamaktır. Yine de toplumsal çıkar harcanan çabayı karşılamayacağı için çok fazla üretmenin ödülü azdır. Eğer paylaşım yükümlülükleri azaldı ya da yok olduysa geç yağmacı ilk hanehalkı faydalanışını azamiye çıkarmakta ve bunu kendi çıkarı için uygun gördüğü şekilde kullanmakta kendisini ilk defa özgür hissedebilmiştir. Birincisi kendi beslenme asgarisinin karşılandığından emin olmak isteyebilirdi. İkincisi, bunun birazını gelecekteki birtakım karşılıklar umuduyla paylaşmaya gönüllü olarak karar verebilirdi. Üçüncüsü bunu Doğu Akdeniz'deki deniz kabukları ya da Kanada Deniz Vilayetlerindeki Ramah taşı gibi istenilen metalar karşılığında değiştirebilirdi. Kısacası geç yağmacı yerleşim grubu elindekini harcamak için Pleistosen çete toplumundaki kalıplaşmış dağıtım modelinin ötesinde seçeneklere sahip olmuş olabilir.

YERLEŞİKLİK VE SEÇENEKLERİ

Birçok geç yağmacı toplumun ana özelliklerinden birisi yerleşikliktir. Kent'e göre (1989, s. 2) yerleşiklik, sürekli hareketlilik içerisinde olan göçebeliğin tersidir. Bir başka deyişle eğer göçebelik arazi üzerindeki bir grubun hareketini temsil ediyorsa, yerleşiklik bu hareketliliğin olmamasıdır. Elbette hiç kimse tamamen göçebe olmadığı gibi, hiçbir insan grubu da tamamen yerleşik değildir. Hareketlilik/hareketsizlik hallerinin baskın olanına bağlı olarak sınıflandırma amacıyla biri ya da diğeri olarak nitelendirilseler bile, hepsi de bu sürecin iki ucu arasında kalmaktadır.

Hareketlilik yağmacı toplumlara planlama, kaynak sağlama, nüfus ve toplumsal muamele çatışma ve dengesizliklerini ayarlamak için seçenek çeşitliliği sağlamaktadır. Artan yerleşiklik ya da hareket eksikliği, hareketliliğin gücünün yettiği seçeneklerin de azalacağını belirtmektedir. Aynı dengesizliklerin çözülmesi için alternatif yapıların geliştirilmesi gereklidir. Bunlar depolama, alışveriş, toplumsal yapı, tören ve savaş

halini içermektedir. Ne ki bu faktörler toplumsal ve iktisadi yapılardaki artan karmaşıklığın ortaya koyduğu ve Johnson'un (1982) "sayısal gerilim" dediği başka zorlukların kapısını açmaktadır. Bir çözüm hareketlilik seçeneğinin, yerleşimlerin bölünmesi ve yer değiştirmesi şeklindeki kalıntılarına başvurmak olacaktır. Diğeri, dengesizliklere hitap eden ticaret ve savaş hali gibi yerleşim dışı yollar geliştirilmesi olabilir.

Yerleşiklik, insanın araziye ve zamana olan yaklaşımında da bir kaymayı temsil etmektedir (Carlstein, 1982). Ayrıca maddi mal birikimine izin verir, çömlekçilik gibi yeni bir dizi yapıt imaline müsaade eder, toplumsal temas ve alışveriş için insan bulunan sabit bir yer sağlar ve nüfus artış koşullarını iyileştirir. Higham ve Maloney (1989), yiyecek kaynaklarının tahmin edilebilir, yeterli ve depolanabilir olduğu yerlerde yerleşik toplulukların ufuklarını genişletebileceğini, karmaşık derecelendirme davranışı geliştirebileceğini, mevki ve yükümlülükler oluşturabileceğini belirtmektedir. Bu mevkileri işaret eden malların yaratılması için yeni talepler olur.

Öyleyse yerleşik hayatın avantajları ve dezavantajları vardır. Bir yandan, biriktirme ve ağır yapıt imali gibi hareketli toplumda bastırılan birkaç şeye izin veren yeni bir mekân kavramı ve düzenlemesine yol açar. Diğer yandan çete toplumu ve onun talep ettiği paylaşım üzerine büyük bir yük koyar. Aşırı yüklü toplumsal yükümlülük kümelerinden basitçe uzaklaşarak kurtulunamaz ve bir toplumun kaynaklarla gereklilikler arasındaki dengesizliği çözmek için sahip olduğu seçenekler azalır.

MEKÂN DUYGUSU

Parkington ve Mills (1991, s. 355) mekânı "anlam verilen yer" şeklinde tanımlamakta ve insanların yarattığı yerleşimlerin "toplumsal oluşumun yalnızca yansımaları değil, ayrıca maddi belirtileri" olduğunu iddia etmektedir. Pleistosen, yerleşimler ya mağara ve kaya barınaklarından ya da açıktaki rüzgâr kesicilerden ibaretti (Ukrayna'daki mamut kemiği konutlar istisnadır). Her iki durumda da sakinler fiziksel bir düzene uyum sağlamışlar fakat doğal tesislerde yoğun fiziksel değiştirmeler yapmamışlardır. Parkington ve Mills, mesken yerleriyle, daha geniş olarak da yönetilen ama sahip olunmayan ve bir kişi ya da ailenin mülkü kabul edilmeyen toprak ve kaynaklarla olan bu tür ilişkiler için uygun terimin "bekçilik" olduğunu öne sürmektedir. Bu, daha önceki bölümlerde tartışılan Pleistosen çete paylaşım ahlâkıyla uyumludur.

Geç yağmacıların yerleşimi sırasında bu ilişki dramatik şekilde değişmiştir. Ev yapıları açıkça tanımlanmış ve sınırlanmış bir grup insanın nüfuz alanıydı. Ain Mallaha sakinlerinin her gece farklı bir küme insanla farklı bir dairesel yapıda uyumaya karar verdiklerini hayal etmek güçtür. Onun yerine her yapı yerleşik bir grubun nüfuz alanıydı ve bu nüfuzla yapının gerçek sahipliliği arasında bir fark yoktu. Bunlar Buz Çağı mağaraları ya da Kostenski uzun evleri gibi umuma açık yapılar değildir. Geç yağmacı binaları bulundukları her yerde küçük ve sınırlıdır.

Parkington ve Mills (1991, s. 365), insanların yapı inşa etme ve bunları yerleşim olarak düzenleme şekillerinin toplumsal ilişkilerin edilgen bir yansıması ya da sembolü olmadığını iddia etmektedir. Onlar daha çok, "güç ilişkilerini ve toplumsal etkileşim uygulamasını aktif biçimde [örgütleyen]" açık tercihler yaparlar. Dünyanın her yerindeki geç yağmacı toplumlarda meydana gelen şey buydu. İnsanlar yerleşik topluluklardaki yerlerini nasıl organize edecekleri hakkında bilinçli kararlar vermekteydiler ve bu kararlar çete toplumunun bölünmesini ileriye götürmüştür.

Mekâna yerleşik bir grup tarafından el konulması çetenin paylaşım ya da "hoş görülen hırsızlık" normuna doğrudan karşıdır. Bir anlamda bu, aynen yiyecek ya da alet taşı gibi bir kaynağın istiflenmesidir. Parkington ve Mills (1991, s. 357), "kaynak edinme düzgünlüğünü ve kişiler arası ilişkilerin göreceli eşitliğini [garanti eden]" !Kung San kamplarının çok az sınırlı ve gayet açık olduğuna işaret etmektedir. Bu, Hayonim Mağarası'ndaki merkez mekânın uzağına yönelik ve geniş dünyaya daha yakın olan derin mesken yapılarına zıttır.

BİRİKTİRME, DEPOLAMA VE TİCARET

Yerleşikliğin sık sık görmezden gelinen bir yan ürünü de, bunun malların toplanması ve yerleşik grubun konumunun sabitlenmesi, böylece ona düzenli ve sistemli bir şekilde ticarete girişmesi için verdiği fırsattı. Pleistosen çeteler, genelde fütursuzca seyahat ediyorlardı. Eğer bulunabilirse kuru bir mağara ya da mamut kemiğinden bir uzun ev, bazı gruplara gayet iyi hizmet edebilmekteydi, genellikle de taşımaları gereken malları biriktirmiyorlardı. Diğer taraftan yerleşiklik her çeşit biriktirme davranışını teşvik ediyordu. İyi kalite çakmaktaşı ve alageyik boynuzu gelecekte kullanılmak üzere stoklanabiliyordu. Hasat edilen yabani tohumlar saklanabiliyor ve kış için bolca kurutulabiliyordu. Kısacası

yerleşik bir grup, taşınabilen en küçük şeylerden başka bir şeye sahip olmamaktan birkaç nesil içerisinde bagaj yüklü hale gelebilmişti.

Biriktirmekten, gelişmesinin birkaç sonucu olan depolamaya olan adım kısadır (Testart, 1982). Testart (1988, s. 172), yerleşik "depolayıcı avcı-toplayıcı" dediği kimselerin ekonomisi hakkında bazı önemli gözlemlerde bulunmuştur. Birçok durumda cömert doğal çevre, ana kaynak bereketinde önemli mevsimsel farklılıklarla da nitelendirilmiştir. Hareketli, depolama yapmayan yağmacılar sadece hareket etmekteydiler ama depolama bu mevsimsel farklılıkların azaltılmasına izin vermektedir. Yine de kaynak bereketindeki mevsimsel farklılığın yerine geçen şey *çalışmadaki* mevsimsel farklılıktı. Depolama yapan avcı-toplayıcılar, iyi mevsimlerde yoğun şekilde çalışmak zorundaydılar ve senenin depolanmış kaynaklarla yaşadıkları kısmında çok daha fazla serbest zamanları vardı. Çalışma yoğunluğundaki bu mevsimsel farklılık modeli elbette, bölüm 6'da haklarında daha çok şeyler anlatılacak olan tarımcılarınkine benzemektedir. Testart (1988, s. 173), depolamanın yiyecek arzındaki bir belirsizlikle başa çıkma yolu *olmadığını* çünkü mevsimsel bereket farklılığının mükemmel şekilde tahmin edilebilir olduğunu iddia etmektedir. Bir başka deyişle bu sigorta değil, hesaplanmış ve planlanmış bir iktisadi stratejinin parçasıdır.

Depolamada, Pleistosen çete toplumundan geç yağmacı toplumuna, genel açlığı önleme ve tehlikeyi asgariyi indirme işlevini gören iktisadi stratejilerden, bir grubun zengin ama mevsimsel bakımdan farklılık gösteren kaynaklardan yararlanma yeteneğini yükseltmek umuduyla belli bir miktar risk alan stratejilere doğru bir başka önemli kayma görmekteyiz. Dahası, depolamanın ortaya çıkışı yerleşik grupların ya da "ön hanehalklarının" geçim kaynaklarındaki haklarını yeniden tanımlamaktadır. Pleistosen çete toplumunda ağer bir hayvan bölünüp derhal tüketildiyse gelecekte kullanılmak üzere et korunmasına yatırım yoktu. Depolamadaki ilerleme, yerleşik grup bir kaynağın korunmasına her ne yatırım yaptıysa ve bunu saklamak için tesis inşa ettiyse, kaynağın tüketileceği zaman çok daha büyük bir yatırıma sahip olduğu anlamına gelmektedir. Eğer Pleistosen çete toplumunun "tabutuna çivi çakan" bir faktör varsa, depolamanın bu neticesi olabilir. Bir geç yağmacı grubu bereket ya da kaynaklar için bu şekilde "zaman kaydırma" yeteneği geliştirdiyse, Pleistosen çete toplumunun zorunlu paylaşım ve risk minimizasyonuna geri dönüş olamazdı.

Depolama artı yerleşiklik, çok artmış ticaret fırsatlarına eşittir. Yerleşik bir topluluğun tahmin edilebilir ve bilinen bir yerde olması onların hareketli Pleistosen çeteler arasındaki tahmin edilmeyen rastlaşmalara bağlı olan daha önceki alışveriş sistemlerinden çok daha sürdürülebilir bir şekilde ticarete girişebilecekleri anlamına gelmektedir. Ticaret yapacak bir şeyi olan insanlar, o topluluğu bulabilir ve eğer topluluk belli bir kaynağa erişim sahibiyse diğerleri bunu nerde bulacağını bilir. Buna karşılık ticaret, bir başka birikim fırsatı ve yerleşik grubun beslenme asgarisinin ötesinde üretmesi için bir başka teşvik sunar.

CENAZE TÖRENİ

Tutarlı, biçimselleşmiş cenaze töreninin gerçekleşmesi ve ölülerin bertaraf edilmesi için özel yerlerin ortaya çıkması, önemleri abartılmış olmayan geç yağmacı toplumlar arasında mühim bir gelişmedir. Ölmüş bireye, toplum için önemi kendi hayatının ötesinde de süren bir varlık muamelesi yapılması özellikle insani bir niteliğin başlangıcıdır. İnsanlar artık ölülerini gömüp onlardan uzaklaşmıyorlardı. Onun yerine ölüyle, geride kalanların hayatlarında önemli bir rol oynayan bağlantıları vardı.

Bu ani değişikliği neden görüyoruz? Olası bir açıklama Pleistosen çete toplumunu nitelendiren arkadaşlık ve yakın ailenin de üzerinde varsayılan yakınlık bağlarının yerini, muhtemelen yerleşikliğin beraberinde getirdiği akrabalık ağının ayrıntılandırılması ve toplumun kesimlere ayrılmasının almasında yatmaktadır. Yaşamlar sonlu, fâni, sınırlı olmayı bırakmıştır. Büyük ebeveynlerinizin, amca, hala, eş(ler), kuzen ve çocuklarınızın kim olduğu birdenbire önemli olmuştur. Bu ağ içerisinde düğüm noktanızı ikâmet belirlemiştir ve zaman ve mekân içerisindeki yerinizi kendinizi atalarınız ve akrabalarınız arasına yerleştirerek işaretlemek sizin çıkarınızaydı.

Artık, nesil fikri daha sonra sonuçları olacak ek anlam üstlenmiştir. Mülkiyet ve akrabalık bir nesilden diğerine düzenli ve yaşam açısından avantajlı bir biçimde geçmek zorundadır. Yaşayan akrabalar, bir bireyin yalnızca fiziksel yaşamdan değil, aile ve toplumun sosyal yaşamından da ayrılmasıyla cidden ilgilendikleri için, cenaze törenleri böyle geçişleri işletmenin bir yoludur.

Böylece ben, cenaze törenleriyle aniden ilgilenilmesinin bu öz kimlik duygusunun ve zaman ve mekân olarak daha geniş bir toplumsal düzen

içerisindeki durumunun ortaya çıkışıyla bağlantılı olduğunu iddia ediyorum. O, böylece toplumsal düzenin nesiller boyu sürdürülmesinde rol oynamaktadır. Öte yandan bu noktayı fazla vurgulayarak, Foucault gibi (1977, s. 24) cesede güç ilişkileri atfedildiği hakkında ısrarcı olmam. Bu sadece, yerleşikleşmenin tetiklediği değişiklikler bir kompleksinin parçası olarak geç yağmacı zamanlarında meydana gelen toplumun yeniden yapılanmasının bir diğer yönüdür.

ÇEVRENİN İŞLETİLMESİ

Yağmacıların yeni davranış modellerini benimsemeye açık olduğunun bol bol kanıtları vardır ve birçoğu hevesli deneycidir. Bu deneylerin sonuçları, çevreleriyle ilgili bir bilgi sisteminin parçası olarak uygulamalarına dâhil edilmiştir. Griffin (1989, s. 69), Filipinler'in Agta'larının "yiyecek sağlamada farklı vurgulamalarla sürekli deneme yaptıklarını" belirtmektedir. Güney Kaliforniya'nın on dokuzuncu yüzyıl Kumeyaay'ları deneyle edinilmiş ve zaman içerisinde korunmuş karmaşık bir bitki biyolojisi ve ekoloji anlayışına sahiptiler (Shipek, 1989: s. 165).

Dünyanın her yerindeki Erken Holosen yağmacılar arasında doğal çevreleriyle böyle bir deney kuşkusuz olmuştur. Böyle deneylerin olası bir nedeni, Pleistosen çete toplumunun paylaşım rejiminin, sonucu yağmacı hanehalklarını geçim mahsülünü arttırmak için yeni olanaklar araştırmaya sevk eden çöküşü olabilir. Hanehalkları, ya da hanehalkı grupları ceviz, çilek ve yabani otçul mahsülünü, bu kaynakları asgari kişisel kazançla paylaşma yükümlülüğü olmadan arttırma fırsatları yaratmış olabilir. O zamana kadar zorunlu paylaşımla bastırılmış olan bireysel girişkenlik ve becerikliliğe yer açılmış olabilir.

Modern yağmacı toplumlar arasında ekolojik bilginin düzenli şekilde gösterildiği bir alan, iktisadi bakımdan verimli bitki ilişkileri oluşturmak ve sürdürmek için ateşi kullanmalarıdır. Lewis (1991), (daha önce Kaliforniya ve Alberta'nın Yerli Amerikalı halklarından bahisle yaptığı gibi) Avustralya'nın Kuzey Topraklarındaki aborijin halkları arasındaki, karmaşık bir ekolojik bilgi sisteminin yansıması olan yakma modellerini tartışmıştır. Aborijinlerin muhtemelen binlerce yıllık gözlem ve deneyle kazanılmış olan çeşitli yanma modellerinin sebep ve sonuçları bilgisi onların geniş bir kaynak spektrumunu azami hale getirmek için karmaşık bir ekosistemi yönetebilmelerini sağlamıştır.

Mills (1986), yağmacıların büyük çaplı yakma suretiyle çevreyi işletmeleri uygulamasını belgelemiştir. Ona göre "avcı-toplayıcı halkların, ardışıklık sürecinin özgün ilkelerini olmasa bile en azından etkilerini anladıkları bellidir" (1986, s. 14). Çoğu ılıman bölge yakma vakalarında yağmacının yakışının esas amacı biyotik üretim artışıdır. Mills ılıman iklim yağmacılarının yakmalarının önemli bir diğer yan ürünü olan, kararan toprak ısıyı emip tuttuğu için, yanmış alanlarda ot ve otsuların iki ya da üç hafta önce ortaya çıkışlarına işaret etmektedir. Belirgin mevsimselliğe sahip bölgelerde ve otsu bitkilerin bahar çiçeklenmesinin kısa olduğu yaprak döken değişmemiş ormanlarda bahar yeşilliğinin bu şekilde işletilmesinin, verimliliği ileri götürmek ve verimli taban örtüsü büyüme süresini arttırmak suretiyle geçim üzerinde doğrudan etkisi olmuş olabilir. Depolamada olduğu gibi bu, geç yağmacıların kaynak bereketinde "zaman kaydırma" yeteneklerinin bir başka örneğidir.

Bu yakma kargaşalarının geç yağmacıların geçimi üzerinde ne gibi etkileri olmuş olabilir? Mellars'ın (1976) saydığı yararları, özellikle de av hayvanlarının mekân olarak toplanışının, artan biyokütlesinin ve iyileşen üreme biyolojisinin, ayrıca iktisadi bakımdan yararlı olan, sepetçilik ve tuzaklar için fındık dâhil, otsu türlerin üretilmesinin yağmacılar tarafından takdir edildiğini varsaymak mümkündür. Bu şekilde yakılmış yerlerin birçok şeyin mümkün olduğu dinamik habitatlar olması ihtimali de vardır. Örneğin otçulları tahmin edilen yerlere cezp etmek suretiyle yağmacılar, şans eseri "karşılaşmak" sayesinde öldürülen hayvanlarla yetinmek yerine kendi sürülerini toplayabilirlerdi. Böylece, yabani otçullarda yaygın olan artış ve azalış dönemlerini önleyecek şekile istikrarlı bir yiyecek arzı sağlanarak, sürü sistemli şekilde ayıklanabilirdi.

KARARLAR, KARARLAR

Komünist rejimler döneminde Doğu Avrupa'dan ABD'ye ziyaretçiler geldiğinde, onları neredeyse iner inmez bir Amerikan süpermarketine götürmemek için direnmek zordu. Polonya'dan gelen bir kuzen bu ziyaretlerden birinde, "Bu tür bir yerde nasıl idare ederdim bilmem. Polonya'da dişmacunu almak istersem dükkâna gidip 'Diş macunu' markalı bir tüp alırım ve tek bir fiyat öderim. Sizin burada birçok marka, birçok ölçü var ve hepsi de farklı fiyatta. Hangisini alacağıma nasıl karar verirdim bilmiyorum!" Kuzenim şimdi Kanada'da yaşıyor ve bu ka-

rarları gayet iyi hallediyor, Doğu Avrupa'daki insanların da şimdi aynı karar verme zorlukları var ama bu anektot Kuzey Yarımküre'de buzuldan buzul-sonrası koşullara geçişle ilgili önemli bir hususu belirtmektedir. Yeni kaynak zenginliği, karar vermekle ilgili olarak yağmacıları daha önce hiç böylesine yaygın ve devamlı şekilde karşılaşmadıkları bir karmaşıklık seviyesine zorlamıştır.

Eğer, toplumun esas örgütsel birimlerinin hanehalklarına yaklaşan daha küçük varlıklar haline geldiği iddiam doğruysa, bu birimlerin esas karar verme birimleri haline gelmiş olması da muhtemeldir. Kaçınılmaz olarak bunu yapma becerilerinde farklılıklar vardı. Bazıları emniyette olmayı ve tehlikeden kaçınmayı seçerken, diğerleri cesaret etmiş ve tehlikeleri iş yapmanın normal bir bedeli olarak kabullenmiş olabilir. Bazı kararlar akıllıca olmuşken, diğerleri hatalı olmuş olabilir. Bazı hallerde zekice kararların büyük ödülleri olmuşken, başka hallerde yerleşik grubun hayatta kalışı tehlikeye sokulmuş olabilir.

Böyle küçük toplumsal birimler arasındaki eşitsiz ya da rastgele zekâ, aptallık, cesaret, çılgınlık, hafıza, el becerisi ve sezgi dağılımının ilginç sonuçları olmuş olabilir. Bazı gruplar işlerini halletmede diğerlerinden daha başarılı olmuş olabilirler. Toplumsal eşitsizliğin kökleri burada mı yatmaktadır? Belki de çok müphem ve geniş anlamda öyledir. Yine de o zaman için kurumsallaşmış ve kendini devam ettiren herhangi bir eşitsizlik algılanması zordur. "İlk hanehalklarının" farklı başarılarına göre ne olmuşsa muhtemelen fâni ve geçiciydi. Başka bir deyişle, yerleşik bir grubun serveti bir yıl düşük, diğer yıl yüksek olmuş olabilir ve zamanla bütün toplum içerisinde bu farklılığı hiç kimse hatırlamamış ya da buna aldırmamış olabilir. Bölüm 7'de bahsedilecek olan diğer gelişmelerse eşitsizliğin kurumsallaşması için gerekliydi.

SONUÇ: BÜYÜK DÖNÜŞÜM

Yeni buzul sonrası olanakların neden olduğu geçinme altyapısının yeniden kurulması, nihayetinde 12.000 ila 3.000 yıl önce dünyanın birçok yerinde insan toplumunun temelinden yeniden kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Böyle bir yeniden kuruluş Eski Dünya'da ve Yeni Dünya'da çok farklı zamanlarda olmuştur fakat esasen aynı süreçlerin birçoğu zaman ve mekân olarak çok farklı birçok yerde gerçekleşmiştir. Bu değişimin özünde Buz Çağı'ndan sonra ortaya çıkan zengin habitat-

ların sağladığı olanaklar vardı. Böyle zengin ortamlar kuşkusuz daha önceki zamanlarda da mevcuttu ama bunların Pleistosen çete toplumunun doğası üzerinde daha sonrakiler gibi büyük bir etkisi olmamıştır. Sonuçta insanın geçim faaliyetlerinin mevsiminde bol ve depolanabilir kaynaklar üzerine odaklanışı yerleşik hayata, sonuçta da tehlikeden kaçınan Pleistosen çetelerin, "ilk-hanehalkları" dediğim daha ufak birimlere ayrılmasına yol açmıştır.

Böyle bir yeniden yapılanma, tarım, kurumsallaşmış eşitsizlik ve kentlilik gibi daha sonraki iktisadi ve toplumsal gelişmelerin vazgeçilmez bir önkoşuluydu. Daha yeni 12.000 yıl kadar önce başlayarak modern insanlar varlıklarında çok önemli bir eşiği büyük ölçüde aşmışlardır. Bu değişimin derin etkileri ancak şimdi anlaşılmaktadır. Artık Eski Dünya Mezolitiği ve Yeni Dünya Arkaiği, sabit bir beklemede olan insanlar dönemi olarak görülemez. Bunlar hakikaten önemli değişim zamanlarıydı.

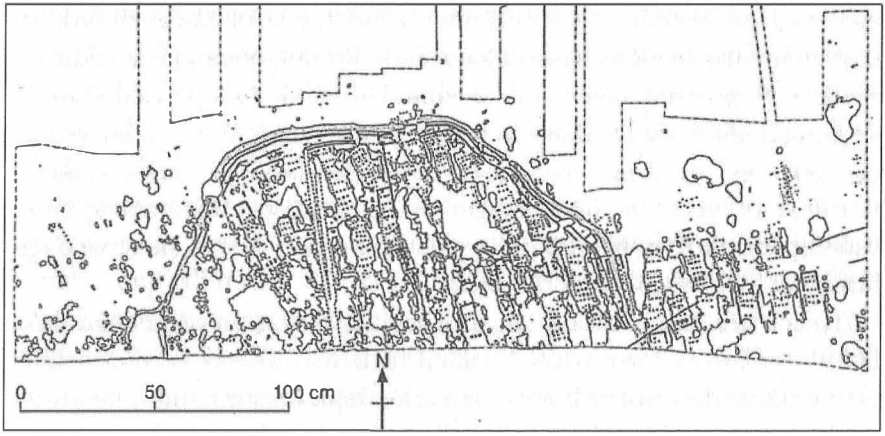
İLÂVE OKUMA

Pleistosen sonrası yağmacı insanlar hakkında çok az genel kitap vardır. Bilgi daha çok bölgesel vaka incelemeleri, site raporları ve makalelerden toplanmak zorundadır. Ayrıca, tarımın kökeni tartışmaları çoğunlukla tarım öncesi insanlarla ilgili bilgi içermektedir; bazı iyi kaynaklar bir sonraki bölümün sonunda listelenmiştir. T. Douglas Price'ın (1991) "Kuzey Avrupa Mezolitiği" başlıklı makalesi, sürekli yeni bilgiler gelse de, o bölgenin buzul sonrası yağmacıları hakkında güzel temel bilgi vermektedir. Skateholm ve yakınındaki siteler Peter Bogucki'nin (1993), *Case Studies in European Prehistory* [Avrupa Tarihöncesi Vaka İncelemeleri] kitabındaki Lars Larsson'un "The Skateholm Project: late Mesolithic coastal settlement in Southern Sweden" [Skateholm Projesi: Güney İsveç'te Geç Mezolitik kıyı yerleşimi] çalışmasında tartışılmıştır. Stanton Green ve Marek Zvelebil aynı kitaptaki bir parçada, İrlanda'daki buzul sonrası siteleri anlatmaktadır. Kuzey Amerika'da, Bruce Bourque'un *Diversity and Complexity in Prehistoric Maritime Societies: a Gulf of Maine Perspective* (1995) [Tarihöncesi Deniz Toplumlarında Çeşitlilik ve Karmaşıklık: Bir Maine Körfezi Perspektifi] kıtanın kuzey kısmındaki buzul sonrası yağmacıların iyi bir vaka incelemesini sağlamaktadır. Kenneth Carstens ve Patty Jo Watson'ın (1996) editörlüğünü yaptıkları *Of Caves and Shell Mounds* [Mağaralar ve Kabuk Yığınları

Hakkında] Kuzey Amerika'nın iç nehir bölgesindeki yağmacı siteleri tartışan birkaç tezi içermektedir. Yakın Doğu'daki Natufian toplumları ve bunların türdeşleri, Donald Henry'nin (1979), *From Foraging to Agriculture: the Levant at the End of the Ice Age* [Yağmacılıktan Tarıma: Buz Çağı Sonunda Doğu Akdeniz] kitabında tartışılmışken, Ofer Bar-Yosef ve F. R. Valla'nın editörlüğünü yaptıkları (1991) *The Natufian Culture in the Levant* [Doğu Akdeniz'de Natufian Kültürü] isimli kitapta bol miktarda birincil veri bulunmaktadır. Andrew M. T. Moore, Gordon Hillman ve A. J. Legge'nin yeni (1999) *Village on the Euphrates: The Excavation of Abu Hureyra* [Fırat Üzerindeki Köy: Ebu Hureyra Kazısı] önemli Tel Ebu Hureyra sitesinin kapsamlı bir anlatımını sunmaktadır. Japonya'nın Jomon yağmacılarının anlatımı çeşitli kaynaklardan bir araya getirilebilir ama William Barnett ve John Hoopes'ın editörlüğünü yaptıkları (1995) *The Emergence of Pottery* [Çömlekçiliğin Ortaya Çıkışı] çalışmada C. Melvin Aikens'in bölümü en eski çömlekçiliğin bir özetini ve anlatımını vermektedir. Güneydoğu Asya'nın Hoabinhian yağmacıları hakkındaysa ulaşılabilir kaynaklarda çok az genel bilgi vardır.

[5]

UYGARLIK TOHUMLARI



GİRİŞ

Homo türünün varlığındaki en olağandışı gelişmelerden birisi tamamen yağmacılığa dayalı geçim ekonomisinden esas olarak evcil bitki ve hayvanlara dayalı olana başarılı kaymaydı. İki milyondan fazla yıldır insanlar yiyeceklerini yağmacılık, avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıktan elde etmişti. Bununla birlikte son on bin yıldır yetiştirilen bitkiler ve birçok yerde evcilleştirilen hayvanlara dayalı çok farklı geçim ekonomileri, dünyada avcılık ve toplayıcılığın yerine geçmiştir. Bu kitaptaki uzun vadeli perspektiften bakıldığında gıda üretiminin ortaya çıkışı ve dağılımı, çok hızlı ve çok yeni olmuştur.

Yiyecek üretiminin ortaya çıkışı ve yayılışı, birkaç on yıldır çoğunlukla bitki ve hayvanların yöresel yabani türlerden ilk kez evcilleştirildiği yer ve dönemlere yoğunlaşmış olan arkeolojik araştırmanın önemli bir odak noktası haline gelmiştir. Evcilleştirilecek bitki ve hayvanların seçilmesi, türleri kendileri evcilleştirmemiş olan toplulukların tarım ve hayvan yetiştirme teknikleri, ayrıca tarım yapan nüfusun o zamana kadar bunun bilinmediği yerlere yayılması hakkında çok daha az araştırma yapılmıştır

KANITLARIN YAPISI

Son 50 yıldır evcilleştirilmiş bitki ve hayvan türlerinin ilk ortaya çıkışının belgelenmesi için olağanüstü araştırma yapılmıştır. Botanik ve fauna kalıntılarının çıkarılması, tanımlanması, analiz edilmesi ve yorumlanması teknikleri çok ilerlemiştir. 1960 sonlarında dünyada tohum ve kemikler üzerinde uzmanlaşmış ancak bir avuç kimse vardı. Bugün çok geniş bir araştırmacı grubu tanımlama ve analiz için gereken becerileri geliştirmiştir. 1980'lerde hızlandırıcı kütle spektrometresi kullanan radyokarbon tarihlendirme tekniği çok ufak (5 mg altındaki) örneklerin tarihlendirilmesini sağlamıştır ki bu, birçok durumda tek bir tohumun ya da küçük bir hayvan kemiğinin ağırlığına karşılık gelir. Örneğin Kuzey Amerika'da çoğu ilk bitki evcilleştirilişi kanıtları AMS

tarihlendirmesine dayanmaktadır (Fritz ve Smith, 1988; Smith, 1989).

İlk evcilleştirmenin kritik kanıtları her zaman olduğu gibi söz konusu bitki ve hayvanların tohum ve kemikleri olarak kalmaktadır. Bu kanıtların, araştırmacıları yabani ve evcil türleri ayırt edebilmelerini sağlayan birkaç kritik yönü vardır. Birincisi metrik kanıt, tohum ve kemiklerin boyutlarıdır. Bitkilerde, insanların tüketimi için arzu edilen unsur genellikle tohumdur. Evcil tohumlarsa genelde yabani emsâllerinden daha iridir. Örneğin modern bataklık mürveri (*Iva annua*) kapçığı ortalama 2,5-3,2 mm uzunluğundadır. Illinois'de Napoleon Hollow'daki MÖ 2000'e tarihlendirilen bataklık mürveri kapçıklarının ortalaması 4,2 mm'dir; o nedenle de evcilleştirilmiş kabul edilmektedir (Asch ve Asch, 1985). Hayvanlarla, mesele kontrol etmektir, onun için evcil hayvanlar çoğunlukla yabani emsâllerinden daha küçüktür. Örneğin Neolitik Avrupa'da çok büyük domuz kemikleri yabandomuzu kalıntıları olarak kabul edilirken, aynı kemiğin daha ufakları muhtemelen onların evcilleştirilmiş kuzenlerindendir.

Yabani ve evcil unsurlar arasındaki bir başka ayırt edici faktör belli teşhis unsurlarının morfolojisidir. Buğday ve arpada taneyi başağa bağlayan sapa tane sapı denir. Yabani buğday tane olgunlaştığında kopması için kırılgan olan bir tane sapına bağlıdır ki bu, onun yere düşmesini ve buğdayın üremesini sağlar. İnsanlar için kırılgan tane sapı istenilir değildir çünkü bu olgun buğday tanesinin, hasat edilip sonra da harmanlanmak üzere bütün olarak kalması yerine, dokunulduğunda kopmasına ve tanelerin yere dökülmesine yol açar. Onun için ilk yetiştirici insanlar kırılgan değil, şimdi karbonlaşmış tane ve samanda teşhiş edilebilen esnek tane sapını seçmişlerdir. Yabani koyun ve keçinin boynuzları evcil emsâllerinden farklı şekil ve orana sahiptir. Dahası, hayvanların kapatılış sebebinin arktik koşulların artması olduğu belliyken, kurtlardan evcil köpeklere kayış yumuşak yiyecek miktarındaki artışa bağlı diş çürüklerinin sıklığıyla ilişkilidir.

Bir arkeolojik toplanmadaki bir türün, yabani bir popülasyonda bulunabilecek olandan bariz şekilde farklı sayılabilecek olan miktarı ya da farklı yaş grubu oranları da sıklıkla evcilleştirme belirtisi olarak kabul edilir. ABD'in orta batısında bir sitedeki birkaç *Chenopodium* [kazayağı] tohumu toplayıcılığın rastlantısal bir yan ürünü olarak kabul edilebilirken, birkaç bin *Chenopodium* meyvesi olan bir çuval yoğun toplamacılığı ya da başlangıç halindeki çiftçiliği belirtebilir (Fritz ve Smith,

1998). Çok sayıda ergin olmayan hayvanın bulunduğu bir Fauna toplanmasının da, başka kanıt yoksa evcilleştirmeyi yansıttığı iddia edilir. Yakın Doğu'daki ceylanlar bazen bu tür tartışmalara konu olmuştur (örn. Legge ,1972) fakat Hans-Peter Uerpmann'ın simulasyon incelemeleri sürdürülen avcılık baskısının da neticede gençlerin çoğunlukta olduğu bir av popülasyonuyla sonuçlanabileceğini göstermiştir.

Son olarak coğrafya, önemli bir evcilleştirme göstergesidir. Koyun ve keçinin ılıman Avrupa'da yabani emsâlleri yoktur onun için bu bölgedeki sitelerde görüldüklerine bunların evcillik durumlarıyla ilgili bir kuşku olmaz. Aynı şekilde ormanlık Kuzey Amerika sitelerinde mısır koçanları çıktığı zaman bu tropik bölge melezinin evcilleştirildiğine şüphe yoktur. Yabani bitki ve hayvan popülasyonlarının doğal şekilde oluştuğu bölgelerin sınırlarında ilginç biyo coğrafi konular vardır. Muhtemelen evcilleştirmenin temel bir yönü, bu türlerin insanlar tarafından doğal habitatlarından dışarı, bulunmadıkları yeni bölgelere götürülmeleridir. Bu şekilde doğal habitatı dışında bulunmuş olan bitki tohumları ya da hayvan kemikleri, evcilleştirmenin boyutsal ya da morfolojik etkilerini göstermeseler bile iki şeyden biri anlamına gelir: ya tarihöncesi doğal habitat daha genişti ve o bölgeyi de kapsamaktaydı, ya da bunlar insanın kontrol ve yetiştirmesinin daha ilk aşamalarında olan türlerin kalıntılarıdır. Böyle örnekler genellikle arkeologlar, zoologlar ve botanikçiler arasında yoğun tartışılan şeylerdir.

KÖKENLER VE YAYILIMLAR

Tarıma geçişin incelenmesi iki geniş süreç kategorisini kapsamaktadır: (1) bitki ve hayvanların belli coğrafi bölgelerde evcilleştirilmesi, (2) yiyecek üretiminin tarım ve hayvan yetiştiriciliği biçiminde bu merkez bölgelerden dışarı yayılması. Paul Minnis (1985, s. 309) insan kontrolü ve işletiminin bir türde kalıtsal değişikliklere neden olmaya ilk kez yettiği durumlardan bahsetmek için "saf evcilleştirme" terimini kullanmıştır. Aşağıdaki tartışmadan anlaşılabileceği gibi son yıllarda tarım kavramı bağımsız şekilde gelişmiş görünen böyle birkaç merkez belirlenmiştir. Yerkürenin geri kalan heryerinde hayvan yetiştiriciliği ve tarım teknikleri, çoğu durumda da bunların biyolojik hammaddeleri başka yerlerden getirilmiştir. Minnis'in işaret ettiği gibi, böyle durumlar saf evcilleştirme örneklerinden daha sık ve daha yaygın olmuştur ve o bunları tanımlamak

için "esas mahsul edinimi" terimini kullanmaktadır. Böyle bir terminoloji evcil hayvanların olmadığı bir Yeni Dünya perspektifini yansıtmakta olup, Eski Dünya'nın birçok kısmında hayvanların yağmacılarla çiftçiler arasındaki sınırı delen ilk evcilleştirme olduğu iddia edilebilir.

İLK EVCİLLEŞTİRME MERKEZLERİ

1971'de Amerikalı bir botanikçi olan Jack Harlan, önemli evcilleştirilmiş bitki ve hayvan komplekslerinin ilk kez kurulduğu üç büyük saf evcilleştirme merkezi saptamıştır: Yakın Doğu (buğday, kızıl buğday, arpa, bezelye, mercimek, koyun ve keçi), Kuzey Çin (darı ve pirinç), ve Mezoamerika (fasulye, kırmızıbiber, mısır ve su kabağı). Yakın Doğu merkezinin uzantıları olarak, sığır (ve Anadolu'da domuzun) yöresel stoktan evcilleştirildiği Anadolu ve İndüs Vadisi eklenebilir. Harlan'ın üç yerel evcilleştirme merkezine son on beş yılda ortaya çıkan bir tane daha ilâve edilebilir. Smith (1989, 1992), Kuzey Amerika'nın doğusundaki iç nehir vadilerinde bağımsız gelişmiş, kabak, bataklık mürveri, ayçiçeği ve kazayağını içeren bir evcil türler kompleksinin varlığı iddiasında bulunmuştur.

Şekil 5.1 buralardaki ve başka birkaç bölgedeki aşağıda tartışılan ilk evcilleştirmelerin basitleştirilmiş bir kronolojisini sunmaktadır. 1999'da mevcut olan literatürün gözden geçirilmesi bu kronolojinin henüz belirsiz mi, yoksa yeni bulgularla çok çabuk düzeltilebilecek mi olduğunu ortaya koymaktadır. Dahası, neredeyse her yerde evcilleştirme kanıtı olabilecek ya da olamayacak iki anlama gelen daha eski bulgular mevcuttur. Bazı araştırmacılar bunları kabul ederken, diğerleri etmemektedir. Sonuç olarak burada sunulan çizelge herhangi bir yerdeki evcilleştirmenin *güvenilir* en eski kanıtını yansıtmaktadır.

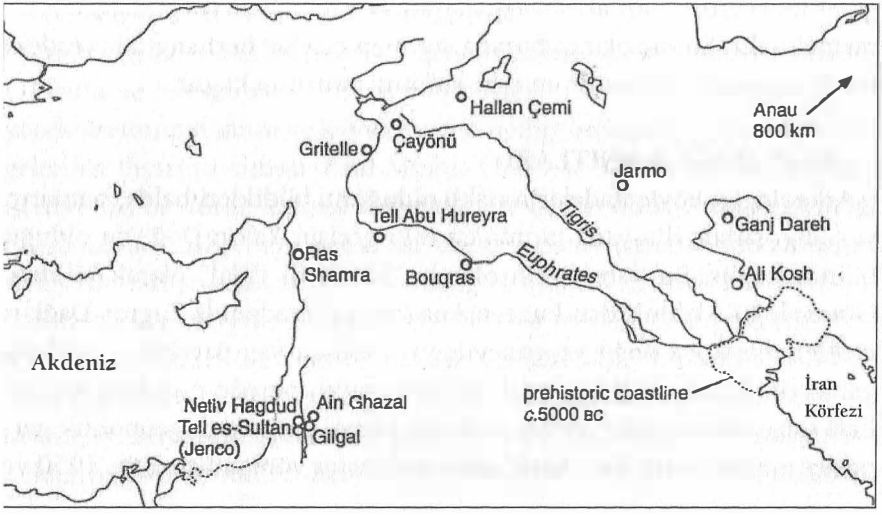
YAKIN DOĞU KANITLARI

Arkeologlar böyle ifadelerin riskli olduğunu bildikleri halde, bunların yazıldığı sırada dünyada tarıma en eski geçişin Yakın Doğu'da olduğu bilinmektedir. Bu daha kesin olarak, "Bereketli Hilâl" olarak bilinen, Güneydoğu Akdeniz'den kuzeye Anadolu'ya, oradan da Zagros Dağları etekleri boyunca doğu ve güneydoğuya ulaşan yay üzerinde meydana gelmiştir. Bereketli Hilâl üzerinde tam olarak nerede meydana geldiği halâ tartışmaya açıktır çünkü yirminci yüzyıl sonundaki jeopolitik gerçekler araştırmanın haritadaki odak noktasını yönlendirmiştir. 1950 ve

Şekil 5.1 Dünyanın farklı bölgelerindeki evcilleştirmenin şematik kronolojisi.

Güneybatı Asya			buğday, keçi, sığır, arpa, koyun, domuz				deve		
Güney Asya				kahve	pamuk	tavuk			
Doğu Asya				pirinç darı	domuz manda				
Afrika					eşek	evcil kedi	darı sorgum	iplik, palmiye yağı	
Mezo Amerika			su kabakları	kabak	fasulye, biber	mısır			
Kuzey Amerika							ayçiçeği, bataklık, mücver, yabani ot		
Güney Amerika			manyok, kabak	su kabağı, limafasulyesi			lama, alpaka, pamuk, patates		
Yıllar MÖ	8000		6000		4000		2000		1

Şekil 5.2 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Yakın Doğu haritası.



1960'larda Irak Kürdistan'ı ve Kuzistan'da Zagros Dağları eteklerindeki Jarmo, Ganj Dareh ve Ali Koş gibi siteler konuyla ilgili araştırmanın odak noktasıydı. 1970'lerin başındaysa Suriye'de yukarı Fırat Nehri'ndeki siteler Tel Ebu Hureyra gibi önemli yerleşimlerin kazılmasıyla sonuçlanan baraj inşaatı tehdidi altındaydı. 1967'ye kadar Ürdün Vadisi, savaşta olan iki devlet arasında sınırdı. Öte yandan Batı Şeria'nın işgal edilmesi, bu bölgeyi arkeolojik araştırmaya ve sonunda Ayn Gazal ve Netiv Hagdud'daki kazılara yol açtı. Yine 1980'deki İran-Irak Savaşı Zagros'un yamaçlarını, bu bölgedeki tarımın kökenleri araştırmalarını durdurarak savaş bölgesine çevirdi.

Bunlar 1990 sonlarında yazıldığı için mevcut en iyi kanıtlar, Yakın Doğu tarımının kökenlerinin Ofer Bar-Yosef ve Anna Belfer-Cohen'in (1992) "Levanten Koridoru" dediği çok sınırlı bir alanda olduğunu göstermektedir. Yaklaşık 10 kilometre genişliğinde ve 40 kilometre uzunluğundaki bu koridor Suriye'deki Şam Havzası'ndan aşağı Ürdün Vadisi'ne kadar uzanmaktadır. On bin yıl önce burası çok sayıda gölleri, membaları, su tabanı yüksek alüvyon toprağıyla Doğu Akdeniz'in en rutubetli kısımlarından birisi olmalıdır. Eğer tahıl yetiştiriciliği bu bölgede bir yerde başlayacaksa, Levanten Koridoru birinci yer olurdu çünkü hem yabani buğday ve arpa alanlarını hem de ilk yetiştiricilik için uygun ortamları içeriyordu. Yetiştiriciliğin başlaması için bu bölgede yaşayan Natufian yağmacılarının yalnızca bu iki unsuru bir araya getirmeye karar vermeleri gerekmekteydi.

Bir önceki bölümde Natufian kültürünün geç yağmacıları tartışılmıştı ve tarımın kökenlerinin bu topluluklar arasında aranması gerektiği açıktı. Aslında o zamanlar onların geçim uygulamaları hakkında deliller kıt olduğu halde, Natufian'ların ilk çiftçiler olarak tanımlanması ilk kez 1932'de Dorothy Garrod tarafından yapılmış ve 1936'da V. Gordon Childe tarafından tamamlanmıştır. Oysa yaklaşık 70 yıl sonra birçok arkeolog Natufian'ların çiftçi olduklarını kabul etmeye hazır değildir. Bunun yerine geleneksel bilgelik, onların yoğun yabani tahıl hasatçıları oldukları yolundadır. Ne ki bu kilit dönemle ilgili talihsizce bir paleo botanik kanıt eksikliği olmasına rağmen, Natufian döneminin sonu civarında esasen mühim değişiklikler olmuştur. Yaklaşık 10.000 yıl önce bu dönem içinde bir yerde, son avcılar ilk çiftçiler haline gelmiştir.

Natufian'ları izleyen ilk çiftçiler (Uerpmann [1989] bu terimin bırakılması gerektiğini iddia etmesine rağmen), "Çömlekçilik Öncesi Ne-

olitik A," ya da PPNA teknik adıyla bilinir. Onların sitelerindeki tahıl bulgularının evcillik durumları tartışma konusu da olsa, PPNA insanlarının bilinçli yetiştiriciliğe giriştikleri genellikle kabul edilmiştir. Hillman ve Davies (1992) ve Zohary (1992), Jeriko, Gilgal ve Netiv Hagdut dâhil birkaç PPNA sitesindeki tahılların evcilleştirme işaretleri taşıdığına inandıkları halde Kislev (1992), kanıtları deneysel olarak inceleyerek Gilgal ve Netiv Hagdud'daki arpaların morfolojik bakımdan halâ yabani olduklarını iddia etmektedir. Natufian'ların yoğun olarak ceylanlardan yararlanma modelinin sürdüğü bu noktada hayvan evcilleştirilmesi işareti bulunmamaktadır.

Buğday, kızıl buğday ve arpa Yakın Doğu tarımının üç "kurucu ekinidir" (Zohary ve Hopf, 1993: s. 15). Bu bitkilerdeki ana evcillik işareti taneyi başakta tutan tane sapındadır. Diğer evcilleşme işaretleri başağın ya da kabuk ve iğneleriyle birlikte tanenin, kendi başına toprağı delmesini sağlayan özelliklerinin kaybını içeren tasarımındadır. Bu seçim sürecinin tamamen farklı evcil tahıllar üretemesi ne kadar uzun sürmüş olabilir? Hillman ve Davies (1992) bunun yaklaşık üç asırda -300 hasat ve ekimd - gerçekleşmiş olabileceğine inanmaktadır. Sağlam tane saplı tahıl bitkileri yabani alanlarda uzun vadeli makul bir başarıyla kendilerini çoğaltamazlardı. Öte yandan taneleri sağlam saplı başakları kesen ya da o bitkinin tümünü söken, sonra da bu tanelerden bazılarını bir sonraki yıl ekmek üzere ayıran insanların birkaç yüzyıllık seçimleri, çoğalmaları için insanlara bağımlı olan bitkileri çabucak üretmiş olabilir.

Belki de en meşhur PPNA sitesi, İncil'deki Jeriko olduğu kesinlikle tespit edilmiş bir yer olan Tell es-Sultan'da bulunandır. Kathleen Kenyon'un 1952 ila 1958 arasındaki kazılarıyla 9 metre çapında temeli ve 8 metre yüksekliği olan bir kulesi bulunan sağlam bir taş duvarla çevrili bir erken çiftçilik sitesi bulunmuştur. Kenyon bu siteyi birkaç bin kişiyi barındıran çok eski bir müstahkem kent olarak yorumlamıştır. Bu şekilde o yalnızca PPNA siteleri arasında değil, sonraki birkaç binyıl için Yakın Doğu'da emsalsiz olacaktır. Bar-Yosef (1986) duvarların savunma işlevinin insanlardan çok Jeriko Vahası'ndaki bereketli kaynaktan akan sulara karşı olduğu şeklinde alternatif bir yorum sunmuştur. Siloları olan oval ve dairesel evler kalıcı bir yerleşimi belirtmekteyken, çok sayıda yetişkin gömüsünün kafatasları alınmıştır ki bu tipik bir PPNA uygulamasıdır. Jeriko'da ne yazık ki modern kazılarla kıyaslanabilecek geçim kalıntıları çıkarılmamıştır.

Fauna ve botanik kalıntıları iyi olan yeni kazılmış bir PPNA sitesi aşağı Ürdün Vadisi'nde Jeriko'nun 13 km kuzeyindeki Netiv Hagdud'dur. 1983-86 arasında Bar-Yosef ve arkadaşlarının yaptığı araştırma (Bar-Yosef ve diğerleri, 1991) dairesel ve oval yapıları ve depo tesisleri olan bir yerleşim ortaya çıkarmıştır. İki tip mesken tespit edilmiştir: 8-9 metre uzunluğunda büyük oval yapılar ve 4-5 metre çapında daha ufak dairesel binalar. Bunların temelleri yassı kireçtaşlarından yapılmış, üzerlerine ahşap direklerle desteklenen pişmemiş kerpiç tuğla duvarlar örülmüştü. Depo yapıları da iki biçimdeydi: yaklaşık 40 cm çapında ve 40-45 cm derinliğinde kaplar ve 1 metre kadar çapında kil silolar. Netiv Hagdud'daki yirmi iki gömüt, evlerin hem içinde, hem de dışındaki sığ çukurlarda büzülmüş durumdaydı. Jeriko'da olduğu gibi yetişkin kafatasları çıkarılmışken, çocuklarınkiler vücudun geri kalanıyla birlikte bırakılmıştı.

Netiv Hagdud'daki geçim kalıntıları aşağı Ürdün Vadisi ortamının bugünkünden tamamen farklı olduğunu göstermektedir. Birçok göçmen su kuşu türünün belirttiği gibi orası bariz şekilde daha sulaktı. Yakındaki bir sudan balık ve yılanbalığı, ayrıca tatlı su midyesi, salyangoz, pavurya ve kurbağa yakalanmaktaydı. Kemirgen ve kertenkeleler de yemeğin bir parçasıydı. Faydalanılan büyük memeli türleri ceylan ve yaban domuzuydu. Netiv Hagdud'da incir, şamfıstığı, badem ve meşe palamudu gibi meyveler dâhil, muazzam çeşitlilikte yabani bitki tüketiliyordu ama daha önemlisi binlerce arpa kırıntısı çıkarılmıştı. Yukarıda belirtildiği gibi bu arpanın evcillik durumu hakkında tartışma vardır. Bar-Yosef ve arkadaşları bunların evcil ancak henüz evcilleşmeyle ilgili morfolojik değişikleri geçirmemiş olduğuna inanmaktadırlar.

Netiv Hagdud'un dört yüz kilometre kuzeydoğusundaki (en son dördüncü bölümde onların ilk tarım girişimleri zamanında gördüğümüz) Tell Ebu Hureyra sakinleri de MÖ dokuz ve sekizinci binyıllarda tahıl ve baklagil yetiştiriciliğinde daha fazla deneyim kazanmışlardı (Moore, Hillman ve Legge, 1999). Arkeolojik olarak Ebu Hureyra 2 olarak bilinen bu yerleşim bir kerpiç-tuğla evler kümesiydi. Bu evlerin sakileri öldüğü zaman genellikle ev tabanının altına gömülüyorlardı; yapılar zamanla tekrar inşa edildiği için hanehalkları da aynı yerde yaşamış görünmektedir. Ebu Hureyra 2'nin ilk yüzyıllarında İran Ceylanı halâ ana et türüydü ama zamanla ekonomiye yeni bir unsur olan evcilleştirilmiş koyun ve keçi sürüleri eklendi. Evcil hayvan yetiştiriciliği belki de aza-

lan ceylan nüfusuna karşı bir yanıttı. MÖ 6000'lerde Ebu Hureyra'da, evcil hayvanların arasına sığır ve domuzun da katıldığı olgun bir karma çiftçilik ekonomisi mevcuttu.

Buğday, kızıl buğday ve arpanın Yakın Doğu'da bitki evcilleştirmenin "kurucu ekinleri" olduğu gibi koyun ve keçi de domuz ve sığırın 500 sene sonra takip ettiği toynaklı evcilleştirmenin "kurucu hayvanları" idi. En eski keçi evcilleştirmesi Zagros Dağları'nda olmuş görünmektedir. Hesse (1984), MÖ yaklaşık 7000 yıl önce Batı İran'daki keçi yetiştiriciliğini belgelemek için Ganj Dareh'teki fauna toplanmasının nüfus yapısını kullanmıştır ve Uerpmann ve Helmer'in aşağıda alıntı yapılan ölçüm analizleri bu konumu desteklemektedir. Keçi yetiştiriciliği uygulaması daha sonra Bereketli Hilâl'in batı kısmına kaymıştır. En eski koyun kanıtı olan siteler Suriye'deki Levanten Koridoru ve Güney Türkiye'de toplanmıştır. Uerpmann (1987) ve Hemler (1989), MÖ 6700 ila 6200 arası dönemde Bukras, Çayönü ve Ras Şamra gibi sitelerdeki koyun kemiklerinde ebatların giderek küçüldüğünü belgelemiştir.

Yabani sığır ve domuz alanları yabani koyun ve keçilerinkinden çok daha geniştir, bu yüzden de ilk domuz ve sığır evcilleştirmesinin merkez bölgelerinin tespit edilmesi daha zor olmuştur. Rosenberg ve arkadaşları (1995), Türkiye'de Halan Çemi'deki domuz kemiği toplanmasının yaş profilinin MÖ yaklaşık 8000 yıllarında evcillik, ya da en azından kültürel kontrol kanıtları gösterdiğini iddia etmiştir ki bu, domuzun evcilleşmesini koyun ve keçinin öncesine koyar. Yine de analizin bu noktasında ölçüm verileri çelişkilidir. Diğer analizler (örn. Kusatman, 1991) Türkiye'deki Çayönü'nde, ÇÖNA döneminin ortasında (MÖ yaklaşık 6500) ve Gritelle gibi diğer Anadolu sitelerinde Geç ÇÖNA'da (MÖ yaklaşık 6300-6200) domuzlardaki ebat küçülmesinin belli olabildiğini göstermektedir. Grigson'un (1989) ebat küçülmesini Yakın Doğu'nun geniş bir kısmında MÖ yaklaşık 6000 yıllarından itibaren izleyebildiği sığır en son evcilleşmiş görünmektedir.

Tarım ekonomileri yaklaşık 10.000 ila 8.000 yıl önce Yakın Doğu'da, özellikle de Bereketli Hilâl'de kökleşmiştir. Smith (1995a) bu sürecin 1990'ların sonunda bunun hakkında bildiklerimizi ezberlemenin iyi bir yolu olan üç aşamalı modelini çizmiştir. Birinci aşama Levanten Koridoru'ndaki iyi sulanan alanlar üzerinde deneysel tahıl yetiştirilmesidir ki bu, buğday ve arpanın evcilleştirilmesine işaret eden morfolojik değişiklikleri tetiklemiştir. Bazı topluluklar çiftçiliği geçimlerine katarlarken ci-

vardaki diğerleri, geç yağmacı yaşam tarzını azaltmadan devam ettirdiler. İkinci aşamada Zagros Dağları'nda keçiler insanların kontrolü altına girdiler ve yaklaşık olarak aynı zamanlarda Kuzey Fırat Vadisi'nde koyunlar evcilleştirildi. Birbirlerini tamamlayan tahıllar ve keçigillerle (koyun [*Ovis*] ve keçi [*Capra*]) tam tarımsal bir ekonominin çeşitli unsurları birbirlerine uymaya başladı. Üçüncü aşamada çok sayıda çiftçi topluluğu domuzun ve son olarak sığırın eklenmesiyle bitki ve hayvan kompleksini kendi yöresel koşullarına uyarladılar ve farklı birçok Yakın Doğu habitatında sağlam bir tarım ekonomisi norm haline geldi.

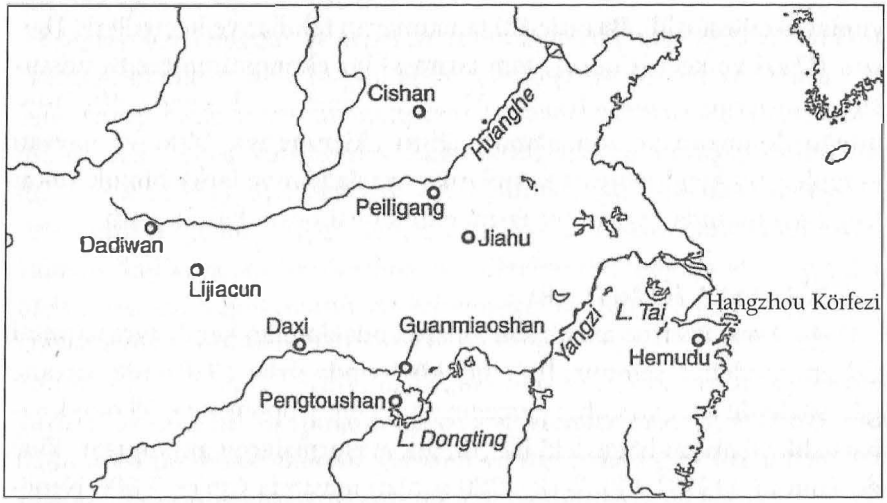
DOĞU ASYA KANITLARI

Doğu Asya, üzerine ancak son yıllarda odaklanılan kendi ayrı tarımsal gelişim modeline sahiptir. İlk çiftçi köylerinde daha 1920'lerde Anyang gibi sitelerde kazı yapıldığı gerçeğine rağmen, jeopolitik ve ideolojik rahatsızlık yılları bu bölgedeki ilk çiftçilik araştırmalarını aksatmıştır. Yine de Zhimin, (1989) 1950'lerle 1980 sonları arasında Çin'de 7.000 Neolitik sitenin keşfedildiğini ve yüzlercesinde kazı yapıldığını bildirmektedir. Bu kanıtlar yavaş yavaş batılı bültenlere ve kitaplara girmekte ve tarımın Doğu Asya'daki kökenlerinin daha bariz bir resmi ortaya çıkmaktadır.

Doğu Asya'nın kendi tarımını Yakın Doğu'dan bağımsız şekilde geliştirdiği bellidir. Halen mevcut kanıtlardan bu değişimin iki ayrı odak noktası olduğu görünmektedir. Birisi Kuzey Çin'deki Huanghe ya da Sarı Nehir ve onun kolu olan Wei üzerindeyken, diğeri Güney Çin'deki Yangzi Nehri'nin orta ve aşağı çığırındaydı. Her bölgenin kendi ayrı "kurucu ekini" vardır. Huanghe Havzası'nda bu tilki kuyruğu darısı (*Setaria italica*); Yangzi Vadisi'ndeyse pirinçtir (*Oryza sativa*). Dikkatlerin çoğunu pirincin evcilleştirilmesi çektiği halde, bu türün dünya nüfusunun önemli bir kısmının doyurulmasındaki rolü nedeniyle Kuzey Çin'deki ilk darı çiftçileri, ilk evcilleştirmenin bir öncüsü olarak dikkate lâyıktır.

Tilki kuyruğu darısının yabani atası yaygın bir Avrasya otu olan yeşil kılotudur (*Setaria viridis*) (Zhimin, 1989; Zohary ve Hopf, 1993: s. 83). Yakın Doğu'nun buğday ve arpası gibi yabani ve yetiştirilmiş tilki kuyruğu darısı biçimleri, yabani olanın tanelerinin koptuğu, evcil olanınsa durduğu tohum yayma yöntemleriyle farklıdır. Tilkikuyruğu darısı, onu kuzey Çin ortamına çok uygun kılan, kuru ortamlardan hoşlanan ve kısa bir yetişme dönemi olan bir sıcak mevsim tahılıdır. Huanghe Nehri ve onun

Şekil 5.3 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Doğu Asya haritası.



kolları boyundaki derin lös çökeltileri, rüzgârın getirdiği kuru ama çok bereketli bir toprak bu bitki için ideal yetişme koşulları sağlamıştır. Crawford (1992, s. 29), o zamanki Kuzey Çin ortamının, Yakın Doğu'nun ilk evcilleştirme zamanındaki ortama çok benzediğine işaret etmiştir.

Huanghe Vadisi'nin en eski çiftçi kültürüne Henan ilinde ilk tespit edildiği yerin ismiyle Peiligang denilmektedir (Harlan, 1995: s. 146; Zhimin, 1989; Higham, 1995: s. 134). Şu an için birkaç küme halinde yaklaşık 40 site tespit edilmiş olup bunların geçim sistemi, yerleşim biçimi ve teknolojilerinin etkileri artık ortaya çıkmaktadır. Her birisi bu aynı ilk çiftçilik kültürünün bölgesel bir çeşidini yansıtan Peiligang, Cişan, Dadivan ve Lijiacun ana sitelerdir. Peiligang siteleri 1-2 hektar kaplayan, 2-3 metre çapında küçük yuvarlak evler olan küçük köylerdir. Yakın Doğu'daki PPNA evlerinde bulunan depo çukur ve silolarını hatırlatan depo çukurları çok yaygın bir özelliktir. Bunlardan, en yaygını darı olan bitki kalıntıları ve yiyeceklerde darının önde geldiğini doğrulayan oraklar, el değirmenleri ve yuvarlanan taşlar gibi tahıl işleme aletleri çıkmıştır. Peiligang sitelerinde de, Peiligang'daki 114 tane dâhil başları genellikle güneye doğru olan ve çömlekler, taş aletler ve takılar bulunan çok sayıda gömüt bulunmuştur (Higham, 1995: s. 136).

Peiligang sitelerindeki hayvan kemikleri çelişkili hayvan evcilleştirmesi kanıtları sağlamıştır. Evcilleştirilmiş olarak tanımlanmalarının te-

meli bilinmese de, Cişan'da evcilleştirilmiş domuz rapor edilmiştir (Smith, 1995a). Cişan, MÖ yaklaşık 6000'den, onu en eski evcil kümes hayvanı kanıtı yapan tavuk (*Gallus gallus domesticus*) kalıntıları da vermiştir. Öte yandan tavuğun Güneydoğu Asya'nın kızıl orman kuşlarından türediğine oldukça net bir şekilde inanılmaktadır. MÖ 6000'lerde Kuzey Çin'de görünmek üzere daha eski bir tarihte Vietnam'dan evcil biçimde Güney Çin yoluyla kuzeye doğru gitmiş olmalıdır.

Bu noktada Peiligang kültürünün öncülleri hakkında fazla bir şey bilmiyoruz ve bunların araştırılması önemli olacaktır. Aynen yabani buğday ve arpanın evcilleştirilmeden önce önemli yiyecek kaynakları olması gibi, yeşil kıl otunun Huanghe Vadisi'nin geç yağmacıları tarafından yoğun şekilde kullanılmış olduğunun keşfedilmesi de muhtemel görünmektedir. Erken Holosen Çin'inin, o zamana kadar az tanınan avcı-toplayıcılarının bir önceki bölümde tartışılan geç yağmacı toplum modeline nasıl uyduğunun anlaşılması özellikle ilginçtir. Ne ki bunlar, mutlaka kuru lös çökeltileri üzerinde yerleşmiş olmayabilirler. Ben bunların Peiligang bölgesinin doğusunda aşağı Huange boyunda var olmuş görünenler gibi sulak alan habitatlarında bulunmalarının daha muhtemel olduğuna inanıyorum (Higham, 1995: s. 135'teki haritaya bakınız).

Altı yüz kilometre güneydeki Yangzi'de, gerçekten son on yılda pirincin evcilleştirilmesinin muhtemel merkezi şeklinde ortaya çıkmış sulak araziler vardır. Orta ve aşağı Yangzi Vadisi, kara içindeki Hubei Havzası'ndan Şanghay yakınlarındaki kıyı ovasına kadar uzanan çok sayıda göl ve bataklığa sahiptir ve bilinen yabani pirinç sahası bu alanı kapsayacak şekilde kuzeye doğru genişlemiştir. Yakın zamana kadar bilinen yabani pirinç sahası doğu Hindistan'daki Himalaya eteklerinden kuzey Tayland ve Burma boyunca Güney Çin'e ve Kuzey Vietnam'a uzanan bir kuşaktı ve birçok kişi pirinç yetiştiriciliğinin bu bölgede başlayıp kuzeye ve güneye yayıldığını iddia etmiştir (örn. Chang, 1989). Fakat son çalışmalar pirincin muhtemelen ilk evcilleştirildiği yer olarak doğrudan Yangzi vadisine işaret etmiştir (Smith, 1995a; Higham, 1995; Underhill, 1997). Oysa bu resim değişebilir çünkü bilinen tüm yabani pirinç dağılımının çok daha kuzeyindeki Huanghe topraklarındaki Jiahu ve Henan'da, MÖ 6000 öncesi pirinç kalıntıları daha yeni rapor edilmiştir (Chen ve Jiang, 1997).

Yangzi, karanın 800 kilometre içindeki Hubei Havzası'nda alçak bir göller, sulak alanlar ve menderesli ırmaklar bölgesine girmektedir. Bu

bölgede birkaç ilk çiftçilik yerleşimi, ayrıca ya yeni başlayan tarımcıları ya da yoğun şekilde yabani pirinç toplayan geç yağmacıları temsil eden çelişkili birkaç site bulunmuştur. Pengtouşan'daki kazılar bir kenarı 5-6 metre uzunluğunda olan dört köşe evler ve birkaç yüzyıllık yerleşim belirten bir çöp birikintisi olan büyük bir siteyi ortaya çıkarmıştır. Radyokarbon tarihleri bu yerleşimi 8.500 ila 7.800 yıl öncesine koymaktadır. Çıkarılan tek bitki pirinçtir ve topluluğun yerleşik yapısına dayalı olarak bunun evcilleştirilmiş olduğu yargısına varılmıştır. Pirinç kalıntılarında bariz morfolojik evcilleştirme işaretleri eksik olduğu için bu noktaya ikaz koyuyorum.

Pentgouşan ya da diğer erken Yangzi sitelerinin sakinleri pirinç yetiştiricisi ya da toplayıcısı olsun ya da olmasınlar, kendilerini sonraki ikibin yılda izleyen pirinç yetiştiricisi toplulukların öncüleri oldukları açıktır. Yaklaşık 6.500 yıl önce Pengtouşan'da bulunanlara çok benzeyen evlerde yaşayan çiftçi toplulukları, Daksi ve Guanmiaoşan gibi sitelerde iyice yerleşiktiler. Kuzey Çin'de Cişan'daki tavuklar kabul edilecekse bunların öncülleri Güneydoğu Asya'dan kuzeye doğru olan yollarında Yangzi Havzası'nı geçmek zorunda olmalarına rağmen, bunların evcil hayvan kullanıp kullanmadıkları bu noktada açık değildir.

Hubei Havzası'nın 800 kilometre doğusunda, Şanghay'ın güneyindeki kıyı ovasında, o zamanın ilk pirinç tarımını gösteren bir dizi site bulunmuştur. Hangzou Körfezi'nin her iki tarafında Yangzi Ağzı'nın güneyindeki bu bölge Orta Holosen sırasında geniş turba çökeltilerinin doğruladığı bir başka bataklıklar ve göller bölgesiydi (Higham, 1995: s. 136). 1970'lerde birkaç sezon kazı yapılan Hemudu, bu bölgenin en iyi incelenmiş Neolitik yerleşimidir. Hemudu'da onları yerleşimin bulunduğu sulak alanın üzerine yükselten kazıklar üzerinde ahşap birkaç uzun ev inşa edilmişti. Su emmiş çökeltilerden çok miktarda hayvan kemiği ve tohum çıkmıştır. Fauna kalıntıları, balık ve su kuşlarının yanı sıra evcil köpek, domuz ve manda kemikleri de içermekteydi. Göl kestanesi (*Trapa sp.*), tilki cevizi (*Euryale ferox*) ve özellikle pirinç kalıntıları içeren çok miktarda botanik malzeme çıkarılmıştır. Hemudu'daki pirinç, miktarı ve morfolojik sebepler yüzünden inkâr edilmez şekilde evcildi (Higham, 1995: s. 137). Kuzeyde, Tai Gölü yakınlarındaki sulak alan habitatlarında bulunan daha fazla kazıklı barınak sitesi başka ilk yetiştirme kanıtları da sağlamıştır.

Yine de Doğu Asya'da tarımın kökenleri hakkında yapılacak daha çok

iş vardır (Underhill, 1997). Özellikle bu bölgedeki ilk çiftçilerden önceki geç yağmacıların incelenmesi yoğunlaştırılmalıdır. Yakın Doğu kanıtlarıyla olan, sulak alan ya da göl habitatlarına odaklanmaları ve balık ve su kuşları dâhil, birkaç farklı türden faydalanmalarındaki benzeyiş çarpıcıdır. Yakın Doğu'daki gibi, önce domuz, sonra sığır olmak üzere hayvanların evcilleştirilmesi ilk yetiştiriciliği izlemiş görünmektedir. Şu an için deliller bağımsız bir darı evcilleştirme merkezi olarak Kuzey Çin'e, daha sonra Güneydoğu Asya, Endonezya ve Filipinler'in geç yağmacı topluluklarına yayılan pirinç yetiştirme yeri olarak da Yangzi vadisine işaret etmektedir.

MEZOAMERİKA KANITLARI

1960'larda başlayan birkaç onyıl, Mezoamerika'da, böylece Yeni Dünya'nın tümünde tarımın kökenlerinin orta Meksika'nın kuru yayla mağaralarında yattığına inanılmaktadır. Bu bölgedeki, özellikle de Tehuacán Vadisi'ndeki siteler, en eski mısır koçanları oldukları görülen karbonlaşmış örnekler sağlamıştır. Mısır (*Zea mays*), kökeni paleo botanikçiler tarafından hararetle tartışılan tuhaf bir melez bitki türüdür. Hepsi de, dişi başak *hariç* aynı temel morfolojiye sahip olan *Zea* ve *Tripsacum*'u da içeren bir familyaya aittir. Bu bitki ırkları arasındaki ilişkiler botanikçiler arasında çekişmelere ve sert tartışmalara konu olmuştur.

Mısır araştırmalarının belki de büyük babası olan Harvardlı Paul Mangelsdorf, *Zea*'nın mısırla hiçbir ilgisi olmadığını ve mısırın daha sonra tükenen yabani bir atadan türediğini iddia etmiştir. Diğer taraftan Chicago Üniversitesinden George Beadle, *Zea*'nın mısırın atası olduğuna inanmaktadır. Daha yeni, birkaç araştırmacı (Wisconsin Üniversitesinden Hugh Iltis, Guadalajara Üniversitesinden Bruce Benz ve Minnesota Üniversitesinden John Doebley) yabani *Zea* popülasyonlarının modern evcil mısırın atası olduğunu gayet ikna edici şekilde tespit edinceye kadar bu tartışma yıllarca sürmüştür (Iltis, 1983; Benz ve Iltis, 1990; Doebley, 1990).

Doebley, Meksika yaylalarında uzak yabani *Zea* popülasyonlarını arayıp bulmuş ve bunların biyokimyasını incelemiştir. Mısıra en çok benzeyen *Zea* popülasyonlarının, Tehuacán'ın yaklaşık 250 kilometre batısındaki Orta Balsas nehir vadisinde bulunduğunu keşfetmiştir. Bu bölgedeki ilk tarım sitelerin aranması için, az arkeolojik araştırma yapılmıştır ancak en azından yabani *Zea* ya da esnek tane sapının ya da di-

ğer evcil niteliklerin gelişmesi yoluyla mısıra dönüşüm sürecinde olan *Zea*'nın bulunabileceği sitelerin saptanması önemli görünmektedir. Şimdilik bu olmamıştır; böylece Tehuacán kayıtları başlangıç çizgisi olarak kalmaktadır.

Mesele Tehuacán mısırının artık bir zamanlar düşünüldüğü kadar eski görünmemesidir (Fritz, 1994). Son AMS radyokarbon tarihlemeleri Tehuacán sıralamasındaki en eski koçanların geldiği Coxcatlán döneminin MÖ 5500-4500'e standart tarihlendirilişini çürütmekte ya da en azından sorgulamaktadır. Bu yeni tarihler Tehuacán'daki en eski mısırın tarihinin MÖ 3500'den daha eski olmadığını belirtmektedir. Yukarıda bahsedilen Balsas Nehir Vadisi gibi daha eski mısır bulunan yerlerin olması mümkün olduğu halde, bu noktada evcilleşmemiş *Zea*'ya karşılık daha eski ne *miktarda* evcilleşmiş mısır bulunmasının beklenebileceği bilinmemektedir.

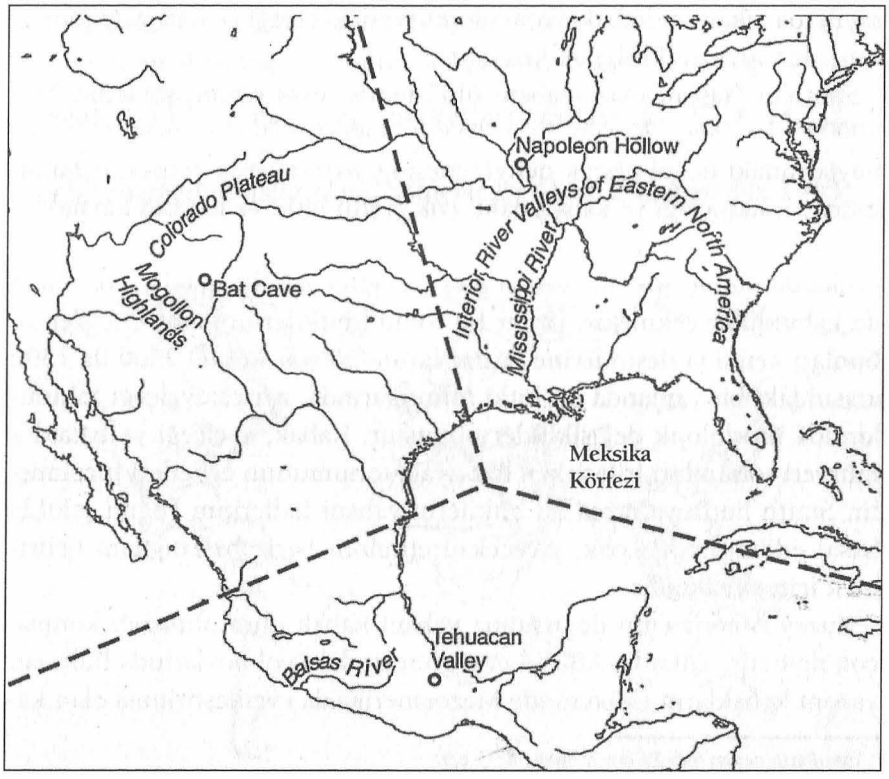
Mezoamerika'da tarımın ortaya çıkış tarihinin değişmesi aslında tarıma geçişin küresel olarak incelenişinde mevcut olan bir anormalliği çözmektedir. Gebauer ve Price'ın (1992, s. 8) belirttiği gibi Mezoamerika kanıtları sıklıkla, dünyanın diğer birçok kısmında görülen eğer varsa hızla evcil türlerin kullanımına yönelme modelinin önemli bir istisnası olarak konmuştur. En eski mısır MÖ 5000'den öncesine tarihlendiğinde, bunu mısırı benimseyen yağmacı insanların hayatlarının pek değişmediği uzun bir dönem izlemiştir. Tarıma ve tarımın getirdiği diğer sonuçlara bağımlı insanların köyleri (bir sonraki bölümde daha ayrıntılı tartışılmaktadır) MÖ 2000'lere kadar ortaya çıkmamıştır, onun için yaklaşık 3000 yıl mısır verimliliğinden fazla yararlanılmamış görünmektedir. Diğer evcilleştirme merkezlerinden böyle bir fark özel bir mesele değildi, çünkü arkeologlar açıklanması gereken farklar beklemektedir; oysa mesele, mısır evcilleştirmenin geciken etkisinin mantıklı bir açıklaması yok gibi görünmesiydi. Şimdi başlangıç halindeki tarımla mısıra dayalı köy toplumları arasındaki zaman aralığının çok daha kısalmasıyla Mezoamerika'nın durumu evcilleştirme başladıktan sonra değişikliklerin hızla meydana geldiği Yakın Doğu ve Kuzey Çin'deki diğer önemli bitki evcilleştirmeleriyle daha uyumludur.

KUZEY AMERİKA KANITLARI

On yıllarca Kuzey Amerika'nın evcilleştirmeye girişmediği varsayılmıştır. Mısır, kabak ve fasulyenin Mezoamerika'dan kuzeye doğru dağı-

lımlarının, ABD'in kuzeydoğusu ve güney Kanada ormanlarındaki kuzey sınırına MS yaklaşık 1000'de ulaşmasıyla oldukça yavaş bir şekilde yayılmış olduğu gösterilebilir. Öte yandan 1980'lerin ortalarında arkeolog Bruce D. Smith, Kuzey Amerika'nın doğusundaki nehir vadilerindeki dört tohum bitkisinin evcilleştirilmesiyle ilgili "taşkın ovası-yabani otu teorisi" dediği şeyi ileri sürmek için birkaç evcilleştirme teorisiyle yeni deneysel kanıtları bir araya getirmiştir (Smith, 1993, 1995a, 1995b). Ayçiçeği, kabak, bataklık mürveri ve kaz ayağı anıtsal bir tarı-

Şekil 5.4 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri ve bölgeleri gösteren Kuzey Amerika ve Mezoamerika haritası. Noktalı çizgiler kronolojik bakımdan farklı alanları göstermektedir. Mezoamerika'daki siteler, MÖ 5000-3000 arasına tarihlenmektedir; Kuzey Amerika'nın doğusundaki siteler, MÖ 2500-1000 arasına tarihlenmektedir; Kuzey Amerika'nın batısındaki siteler, MÖ 1500-1000 arasına tarihlenmektedir.



ma dayalı uygarlığın temelini oluşturmadığı halde, Smith bu dört türün MÖ 2500 ila 1500 arasında dengesiz birkaç habitatta yetiştirilmeye başlandığını ikna edici bir şekilde öne sürmüştür.

Smith'in modeli, yukarıda belirtilen saf evcilleştirme örneklerinde olduğundan çok daha üst derecede, deneysel kanıtlara olduğu kadar botanikçilerin evcilleştirme koşullarıyla ilgili teorilerinden de türemektedir. Smith, 1950'lerde doğal açık habitatların bitkilerin antropojenik* açık ortamlara aktarılabilecek ve insanlar tarafından işletilebilecek saldırgan büyüyen biçimlere evrilebilecekleri köşeler sağlamaktaki önemine işaret eden Amerikalı botanikçi Edgar Anderson'a özellikle itibar etmektedir. Ayrıca, bitkilerin yaşam döngüsü üzerindeki kasıtlı insan müdahalesinin, tohum büyüklüğü (daha fazla depolanmış yiyecek rezervi artan tohum büyüklüğüne yol açar) ve tohum ceketi (azalan çimlenme uyuşukluğu daha ince tohum ceketine yol açar) üzerindeki neticelerini anlatan Jack Harlan ve J. M. J. De Wet'in 1970'lerdeki katkılarını da belirtmektedir. Bu çerçeve onun on yıllardır birikmiş olan ancak 1970'ler ve 1980'lerdeki flotasyon gibi tekniklerin kullanılmasıyla artan sayılarda çıkarılan kabak, bataklık mürveri, ayçiçeği ve kazayağı tohum örnekleri analizini bilgilendirmiştir.

Smith'in "taşkın ovası-yabani otu" teorisi esas olarak şöyledir: MÖ 5000'lerden önce Kuzey Amerika'nın doğusundaki yağmacılar nehir boylarındaki doğal olarak dengesizleşmiş habitatlarda yetişen bataklık mürveri, kaz ayağı ve kabak dâhil çok çeşitli bitki ve hayvan kaynaklarını kullanmışlardır. MÖ 5000'den sonra insan nüfuslarını bu yerlere (yukarda bölüm 4'te anlatıldığı gibi) zengin nehir kaynakları, özellikle de kabuklular çekmiştir. Onlar bu tohum bitkilerini hasat etmişler ve bunları kendi yerleşimlerine taşımışlardır. Ne var ki MÖ 2500 ila 1500 arasındaki bir zamanda bu bitki tohumlarında, ayrıca ayçiçeği tohumlarında morfolojik değişiklikler olmuştur. Kabak, ayçiçeği ve bataklık mürveri tohumları irileşirken kaz ayağı tohumunun ceketleri incelmiştir. Smith bunu yalnızca bu bitkilerin yabani hallerinin yoğun şekilde hasat edilmesinden çok, yiyecek üretiminin bariz başlangıcını belirtmek için almaktadır.

Kuzey Amerika'nın doğusunda yabani kabak olup olmadığı konusu çok ilginçtir. Yıllardır ABD'in orta güneyindeki yol boylarında bulunan yabani kabakların (kökeninde Mezoamerika'da evcilleştirilmiş olan ka-

* İnsanların neden olduğu (anthropogenic) - ç.n.

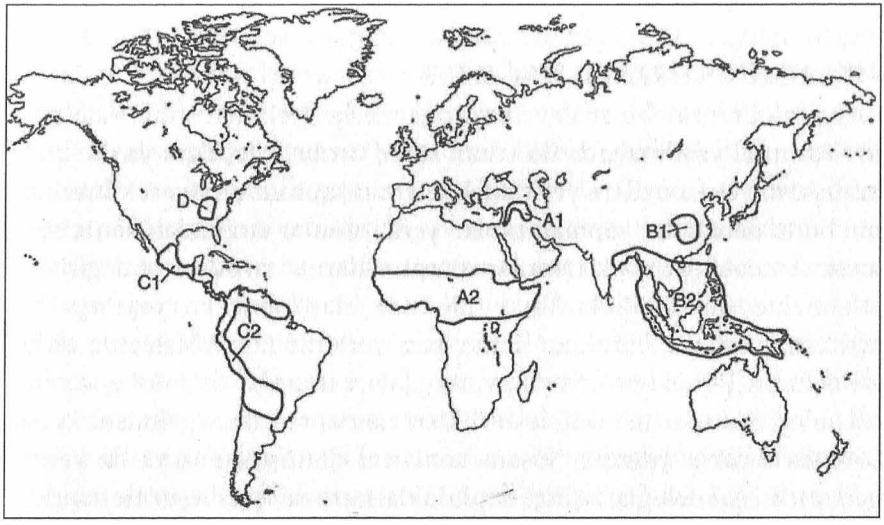
bakların) yetiştirme kaçkınları olduğu varsayılmıştır. Bununla birlikte Smith bu bölgede, bunların tarımdan kaçabilecekleri yerlerin çok uzağındaki izole bölgelerdeki taşkın ovalarında yabani *Curcurbita pepo* popülasyonu kanıtları üreten yoğun saha araştırmaları yapmıştır. O, kabağın daha önceki bir tarihte Meksika'da ve MÖ 2500'lerde ayçiçeği, bataklık mürveri ve kaz ayağının evcilleştirilişiyle aynı zamanda, Meksikalı *C. Pepo* ırkının gelişinden önce evcilleştirildiğine inanmaktadır.

"MERKEZ OLMAYAN" EVCİLLEŞTİRMELER

Saf evcilleştirmenin toplumun karmaşık dönüşümünün bir parçası olduğu odak noktalarına ilâveten, Harlan birkaç bitki ve hayvan türünün evcilleştirilmesinin gerçekleştiği lokalize olmayan üç geniş bölge daha tespit etmiştir. Güney Amerika'da patates ve birkaç devegil türü yayla halkları için kritik kaynak olurken ovalarda manyok, başlıca yiyecek haline gelmiştir. Afrika'nın kuzey yarısında sorgum ve muhtemelen darı ve sığır ilk evcilleşenlerdi. Son olarak geniş Güneydoğu Asya ve Pasifik adaları bölgesinde bir ağaç ve kök mahsülleri kompleksi kullanılmış, yetiştirilmiş ve sonunda evcilleştirilmiştir.

Bu yerlerin altısında, dünyanın her yerindeki farklı birçok geçim eko-

Şekil 5.5 İlk evcilleştirme merkezleri haritası. A1, B1, C1 ve D merkezken, A2, B2 ve C2 ilk evcilleştirmenin yerinin kesin olarak belirlenemediği daha geniş bölgelerdir (A1-C2 Harlan'dan 1995, D ise Smith'ten 1992).



nomisinin belkemiğini oluşturan ekinler ve hayvanlar ilk kez evcilleştirilmişti. Kuzey Amerika'nın doğusundaki ilk evcilleştirme vakası, sonraki zamanlarda yerini Mezoamerika mısır-fasulye-kabak kompleksinin aldığı ve sağlık-yiyecek çevrelerindeki yeni dirilişlerine kadar çok miktarda yetiştirilmeyen karmaşık bir bitki kompleksi örneği sunmaktadır. Böylece, Mezoamerikalı evciller getirilmiş olmasaydı Kuzey Amerika'da yerli evcillerin devam etmesi muhtemel olduğu halde evcilleştirme tamamen geri döndürülmez bir süreç değildir.

Dolores Piperno ve Deborah Pearsall Mezoamerika ve Güney Amerika'nın kuzey ovalarında Yakın Doğu'da olanla yaklaşık eş zamanlı bir ilk yerli tarım gelişimi olduğu iddiasında bulunmuşlardır (Piperno ve Pearsall, 1998). Piperno ve Pearsall, polen ve bitkitaşı (bitki dokusunda oluşan tanısal silika yapıları), ayrıca değirmen taşlarına gömülmüş nişasta kanıtlarını yorumlarında, bu bölgede çeşitli bitkilerin yetiştiği hanehalkı bahçe yetiştiriciliğinin MÖ 7000 ila 6000 arasında ortaya çıktığını öne sürmektedir. MÖ 5000'den itibaren bugün bu bölgedeki kırsal yetiştiriciliği nitelendiren "biç ve yak" diye bilinen tarım modeline yol açan daha geniş tarlalar ve yumruköklü tarhları hazırlanmıştır. İlgili ana ekinler manyok, ararot ve kabak, ayrıca palmiye gibi ağaç meyveleri ve ilkel bir mısır cinsiydi. Mısır yetiştiriciliği kanıtları halâ çelişkili olsa da (verilerin eleştirisi için bkz. Smith, 1995a: s. 157-8), ilk yumruköklü ve ağaç mahsülleri evcilleştirme kanıtları daha kesindir. Gelecek on yıllarda bölgedeki yeni keşifler bu geniş sahadaki saf evcilleştirme incelemesi için kesinlikle önemli olacaktır.

TARIMIN KÜRESEL DAĞILIMI

Yiyecek üretimi, bu ana evcilleştirme merkezlerinden etrafa yayılmıştır. Tarımsal yayılmalarda iki temel süreç vardır: çiftçiliğin ya da kırsal insanların yeni arazilere yerleşmek üzere taşınması ve yiyecek üretiminin bunu daha önce yapmamış olan yerli insanlar tarafından benimsenmesi. Arkeologlar artık insanların taşınmalarına tarihöncesi değişiklik atfetmekte (arkeolojinin ilk günlerinde eleştirilmeden yapılmış bir açıklama) isteksiz oldukları halde, bazı yerlerde kolonileşmenin olduğu bellidir. İkinci süreç yerel avcı-toplayıcı insanlar tarımsal geçim ve teknoloji unsurlarını bütünleştirdikleri zaman meydana gelmiştir ki bu, sonuçta onların yağmacı yaşam tarzlarını dönüştürmüş ya da yerine geçmiştir. Arkeologlar, çiftçi topluluklarının saf evcilleştirme merkez

bölgeleri dışında nasıl kuruldukları incelemesiyle devam etmeden önce bir yerde bu iki süreçten hangisinin hâkim olduğunu tespit etmek zorundadır. Buzul sonrası yağmacılar tarafından az kullanılmış habitatların, neticede evcil bitkileri (Eski Dünya'da hayvanları) benimseyen yağmacı insanların civarında gerçekleşen tarımsal kolonileşmesiyle bazı yerlerde bu iki süreç yan yana olmuştur.

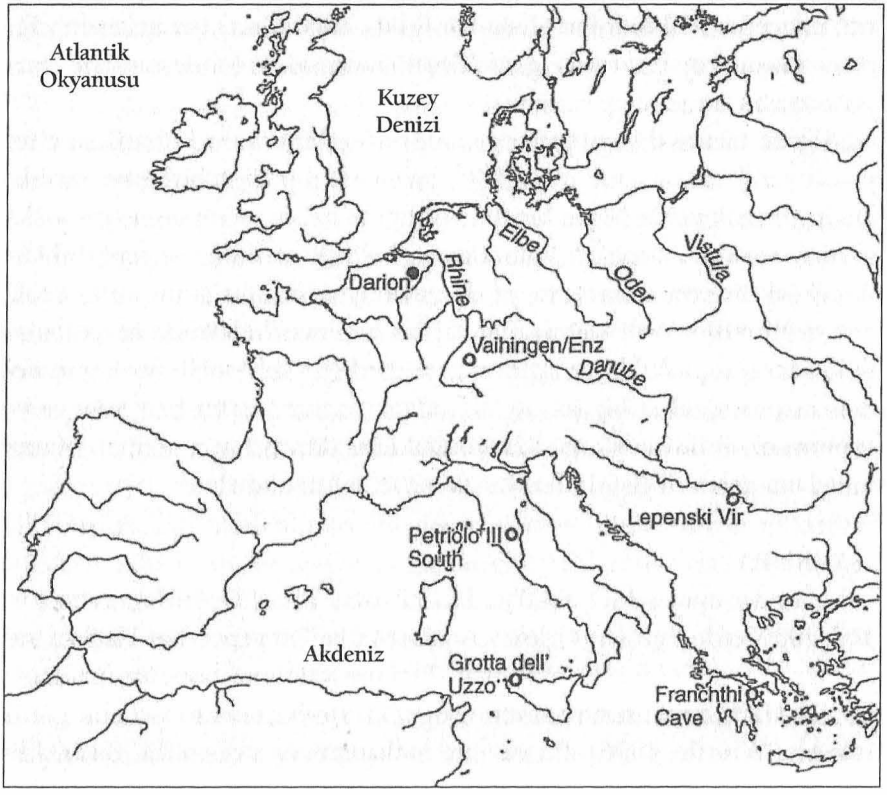
Bölgede tarımsal yayılımın egemen mekanizmasının kolonileşme mi yoksa yerel benimseme mi olduğu hakkında bir fikir birliğine varıldığında (birçok yerde böyle bir fikir birliğine henüz varılmamıştır) başka sorular sorulur. Örneğin kolonileşme halinde tarihöncesi toplulukları hangi faktörlerin taşınmaya ya da yayılmaya yönelttiğinin anlaşılması çok mühimdir. Yerli yağmacılar tarımı benimsediklerinde arkeologlar tarihöncesi toplulukların tarımın gerektirdiği risk ve belirsizlik için neden nispeten rahat bir hayat tarzından vazgeçtiklerini belirlemeye ve toplumsal ve iktisadi organizasyondaki bu dönüşümün sonucu olarak meydana gelen değişiklikleri incelemeye çalışmalıdırlar.

AVRUPA

Tarım Avrupa'ya MÖ 6000'lerden itibaren Yakın Doğu'dan gelmiştir. MÖ 3000'lerde Ege'den Orkney Adaları'na ve Dinyeper'den Tagus'a kadar tarım toplulukları kurulmuştu. Tarımın yayılmasında Avrupa ilginç bir vaka incelemesi sunmaktadır (Bogucki, 1996a; tamamlayıcı bir görüş için bkz Whittle, 1996). Bu yayılım mekanizmaları çeşitlidir. Bu çeşitliliğe birkaç faktör neden olmuştur: bir bölgenin iklimi, toprakları ve drenajı; daha önce var olan yağmacı nüfusun büyüklüğü ve örgütlenişi; çiftçi halkının ekinler, hayvanlar ve topluluğun örgütlenişiyle ilgili olarak yaptığı tercihler. Tarım topluluklarının meydana getirdiği mozaik asırlarca devam etmiştir. Bazı yerlerde tarım halkları yerleşik bir yaşam tarzı, ekinler ve hayvanlar getirerek yayılmıştır. Başka yerlerde daha önce yağmacılıkla yaşayan yerli nüfus yavaş yavaş tarımı benimsemiştir.

Birkaç ana bitki ve hayvanın Avrupa'da bağımsız şekilde evcilleşmesi olanağı güvenle dışlanabilir. Yabani kızıl buğdayın Yunanistan ve Balkanlar'da olduğu iddia edilse bile, Zohary ve Hopf (1993) bu Avrupalı habitatların ikincil niteliğe sahip olduklarını ve yabani kızıl buğdayın orada bu yerler tarıma açılmadan mevcut olmadığını ileri sürmüştür. Daha önemlisi iki ana Yakın Doğu kurucu ekini olan yabani buğday ve arpanın dağılımı Avrupa'ya yaklaşmamıştır. Aynı şekilde yabani koyun ve keçi

Şekil 5.6 Bu bölümde bahsedilen sitelerin yerlerini gösteren Avrupa haritası.



Avrupa'da yoktur; onun için bağımsız evcilleştirme de olamazdı. Diğer taraftan yabani sığır ve yabani domuz Avrupa ormanlarında vardı. Macaristan (Bökönyi, 1974) ve Kuzey Almanya (Nobis, 1975) gibi çeşitli yerlerde bağımsız evcilleştirme iddialarında bulunulmuştur, ama sonraki analizler, kanıt diye sunulan örneklerin çoğunun muhtemelen küçük yabani hayvanlar olduklarını göstermektedir (Rowley-Conwy, 1995).

O zamanlar için tarım ekonomisinin Avrupa'ya girişi, yalnızca bölge için tamamen yabancı olmayıp ayrıca çok daha sıcak ve daha az mevsimsel iklimlere alışmış olan türlerin taşınmasını ve çoğalmasını da gerektirmektedir. Akdeniz Avrupa'sının ortamı, Yakın Doğu ile bazı benzerlikler taşırken ılıman Avrupa'nın kuzeyi, o zamana kadar buğday ve arpa çiftçilerinin karşılaşmadığı ve koyun ve keçinin hiç görülmediği yer şekillerine, topraklara ve iklimlere sahiptir. Yine de Yakın Doğu'da-

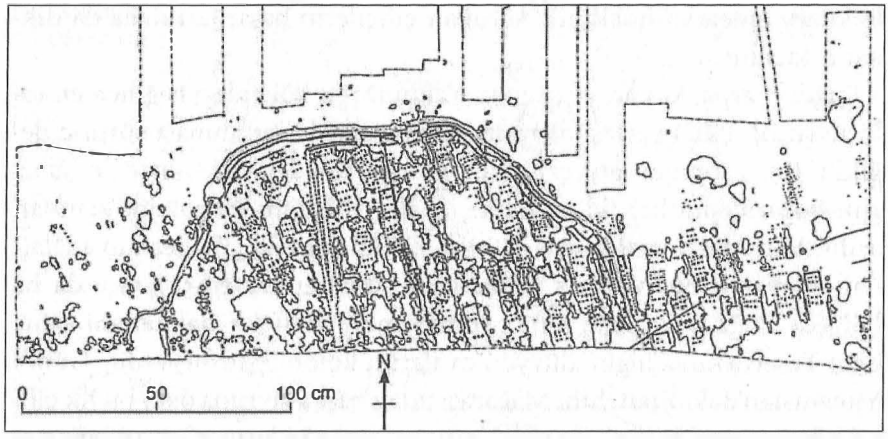
ki ilk ziraatten sonraki yaklaşık 3.000 yıl içerisinde Rhine Ağzı yakınlarında Neolitik çiftçilik yerleşimleri kurulmuştu. Sonraki iki binyılda -neredeyse İskandinavya'nın kuzey ormanları, Baltık bölgesi ve Rusya dışında- tüm kıta çiftçiler tarafından işgal edilmişti. Bu ışık altında böyle kuzey enlemlerindeki ilk Avrupalı çiftçilerin başarıları daha da dikkat çekicidir.

Buğday, arpa, koyun ve keçinin Yakın Doğu kökenleri ışığında en eski Avrupalı çiftçi yerleşimlerinin Yunanistan'da bulunması sürpriz değildir. Daha sonraki saha çalışmaları bu görüşü değiştirebilirse de, şu an için Boğaziçi'nin her iki tarafında da ilk çiftçiliğin arkeolojik kanıtları azdır. Van Andel ve Runnels (1995), Avrupa'nın ilk çiftçilerinin adalardan atlayarak Ege yoluyla geldiklerini iddia etmektedir. Sonra da bu bölgede buğday ve arpa için optimal enerji destekli habitatlara sahip olan Teselya'nın zengin alüvyon ovalarını kolonileştirmişlerdir. Güney Yunanistan'daki Franchthi Mağarası'ndan başka Avrupa'daki bu ilk çiftçilik basamağında yerli yağmacıların rol oynadıklarına dair oldukça az kanıt vardır.

Öte yandan Yunanistan'ın kuzeyinde Balkanlar'ı halâ yerli yağmacı halklar doldururken birkaç yüzyıl tarımın yayılması durmuştur. Tarımın sonunda kuzeye yayılışına devam etme yöntemi bazı yeni tartışmaların konusudur. Yıllarca hâkim görüş, bunun çiftçi halkların Anadolu'dan dışarıya doğru yayılmaya devam etmeleri sonucunda olduğuydu ki, buna zaman zaman karşı çıkılmıştır (örn. Barker, 1975b; Dennell, 1984, 1992). Son zamanlarda Haskel Greenfield (1993) ve Alasdair Whittle (1996) da geleneksel görüşü sorgulamışlardır. Greenfield, tarımın yerli halklar tarafından benimsenmesinin, Orta Balkanlar'daki hayvan kullanımı modellerinde gayet açık şekilde gösterdiği gibi, çeşitli yöresel modeller üretmiş olması gerektiğine işaret etmektedir. Ona göre yerli halklar şimdiye kadar inanılandan çok daha büyük bir rol oynamış olabilirler. Yine aynı zamanda çiftçilerin, ılıman koşullara göre yaptıkları ayarlamaları da açıkça görebiliriz. Sığır ve domuz, koyun ve keçiden daha yaygın hale gelirken buğday ve arpa (kış yerine) yaz ekini olmuştur.

Sırbistan ile Romanya arasındaki sınır üzerindeki Demir Kapı geçidinde tarımın yayılış dönemi ortalarında bir grup geç yağmacı ortaya çıkmıştır. Yerleşimlerinin belki de en iyi bilineni, 1960'larda bir hidroelektrik projesiyle su altında kalmadan önce kazı yapılan Lepenski Vir'dir (Srejoviç, 1969). Tuna'nın bir kıvrımındaki anaforun karşısına

Şekil 5.7 Güneybatı Almanya'daki Vaihingen/Enz'de uzun evleri ve sınır hendeğini gösteren Doğrusal Çömlekçilik yerleşkesindeki kazı yapılan alanın bir kısmının planı (çizim Landesdenkmalamt Baden Württemberg izniyle).



yerleşik olan Lepenski Vir, her birisinde bir taş ocak ve çoğunlukla insana benzer yüzleri ama balığa benzer ağızları olan gizemli taş heykelcikler bulunan yamuk planlı kulübelere sahip çok-dönemli bir yerleşimdir. Eski katmanlarda alageyik ve yaban domuzu kemikleri yaygın olsa da, hayvan kemikleri nehir kaynaklarına dayalı bir ekonomiyi yansıtmaktadır. En son katmanlarda çömlekler ve evcil hayvan kemikleri bulunmuştur. Lepenski Vir ve civardaki sitelerin bir yorumu, bunların başarılı yağmacı adaptasyonları sayesinde tarımı benimsemeye direnen ve ekonomilerine evcil bitki, hayvan ve çömlekçiliği ancak gecikmeli olarak dâhil eden avcı ve balıkçı yerleşimleri olduğudur. Bir başka görüş bunların tarımın ortaya çıkışından önce zaten yerleşik bir yaşam tarzı benimsemiş olan, sonra da civarda mevcut olduğunda yiyecek üretimini çok çabuk benimseyen yağmacı toplulukları temsil ettikleridir.

Balkanların kuzeyindeki çiftçi toplumları başka dönüşümler de geçirmiştir. Yunanistan'da olduğu gibi orta Avrupa'nın önemli drenaj sistemlerinin alüvyonlu topraklarının, Orta Tuna bölgesinden batıya Rhine, Maas ve Aisne vadilerine ve Kuzey'e Elbe, Oder ve Vistül boyuna hızla yayılan çiftçi halklar tarafından kolonileştirildiğini gösteren güzel kanıtlar vardır (Bogucki, 1999). Yalnızca bu bölgenin yerlisi olmayan evcil tahıllar, koyun ve keçi değil, önceden çömlek imalatı ya da keresteden uzun ev inşaatı geleneği de yoktur. Son zamanlarda Alasdair

Whittle (1996) Orta Avrupa'nın ilk çiftçilerinin yerleşimlerinin inanıldığı kadar kalıcı olmadıklarını iddia etse de, birçok sitedeki tahkimat hendekleri (Keeley, 1996: s. 137) belli yerleşim yerlerine önemli şekilde bağlanıldığını göstermektedir. Orta Avrupa'da seramik süzgeçlerin varlığının yanı sıra, sığırın hayvan kemik örnekleri içerisinde baskın olması sütçülüğün bu bölgede Neolitik ekonominin önemli bir parçası olduğunu iddia etmeme yol açmıştır (Bogucki, 1984, 1986).

Yine, tarım diyasporası Kuzey Avrupa Ovası'nın güney kısmı, Alpler'in kuzey etekleri ve Batı Avrupa'nın Atlantik kıyı bölgeleri boyunca uzanan bir çizgi boyunca yeniden durmuştur. Orta Avrupa'nın kuru yaylalarına benzemeyen bu bölgeler, tarıma acil ihtiyacı olmayan büyük yerli yağmacı nüfuslar tarafından doldurulmuştu. Yaklaşık 1.000 yıl kadar çiftçi ve yağmacı toplulukları yan yana varolmuşlar ve birbirleriyle karışmışlardır. Bu iki grup arasındaki ilişkilerin karışık olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bazı yerlerde ve bazı zamanlarda sakin bir çok kültürlü mozaik mevcutken, başka yerlerde ve başka zamanlarda (Belçika'daki Darion ve Almanya'daki Vaihingen gibi sitelerdeki tahkimat hendeklerinin belirttiği gibi) etkileşim açık şekilde düşmancaydı.

Ne ki sonunda çömlekçilik ve taş aletlerin yanı sıra evcil bitki ve hayvanlar bu iki halk arasındaki sınırları aşmaya başlamış ve zaten önemli değişiklikler geçirmiş olan geç yağmacı toplum üzerinde etki sahibi olmuştur. Ben ve diğerleri (Davidson, 1989; Bogucki, 1995a) yabaniliğe dönmüş evcil hayvanların tarımsal sınırı ilk aşan türler olduğu iddiasındayız. Kuzey Avrupa'da yağmacıların arazi üzerinde yaptıkları gür otlu yapay açık alanlar yaratan değişiklikler kaçan bu sığır, koyun ve keçilere yaşamak için mükemmel koşullar sağlamış olabilir. Bunlar önce, avlanan yeni türler olarak Mezolitik diyete katılmış, sonra da yerleşim yerlerine getirildiklerinde hızla evcil hale geri dönmüş olabilirler. Mahsuller ve tarım teknikleri çiftçilerden yağmacılara kürk, av hayvanları ve bal gibi orman ürünleri karşılığında verilmiş olabilir. Böyle yarı tarımsal davranışın en bariz kanıtı yağmacıların avcılık, kümeşçilik ve balıkçılıklarını hayvan ve tahıllarla destekledikleri Hollanda'daki Rhine-Maas Deltası'ndan gelmektedir (Louwe Kooijmans, 1993a).

Aynı zamanda tarım siteleri Akdeniz kıyısı boyunca batıya, İspanya'ya yayılmıştır. Son araştırmalar bunun karmaşık bir süreç olduğunu ve kolonileşmeyle mi, yoksa evcillerin geç yağmacılar tarafından benimsenmesiyle mi gerçekleştiği hakkında fikir birliği olmadığını göstermiştir.

Birçok delil, yerli yağmacı toplulukların yiyecek üretim ekonomisinin belli özelliklerini kalıcı tarımsal yerleşimlerin ortaya çıkmasından neredeyse binyıl önce seçici bir şekilde benimsedikleri teorisini desteklemektedir. Toskana'da Petriolo III Güney sitesinin MÖ yedinci bin seviyelerindeki çömleklere bir tarım ekonomisinin kanıtları eşlik etmemektedir. Sicilya'daki dalgaların tahrip ettiği Grotta dell'Uzo sitesindeki kanıtlar, sakinlerinin yiyecekleri halâ esas olarak toplanmış yabani kara ve deniz türlerinden oluştuğu halde, MÖ altıncı binlerde ekin ve hayvanların bu kadar batıya kadar gittiğini göstermektedir. Randolph Donahue (1992, s. 77), "Akdeniz'in neredeyse tüm bölgeleri tamamen neolitik ekonomiye sahip sitelerin ortaya çıkışına, önce evcil koyun ve seramiğin gelişine şahit olmuştur," diye belirtmektedir. JoÇo ZilhÇo (1993) ise, küçük yerleşimci grupların evcilleşmiş bitki, hayvan ve çömlekçilik kompleksini getirdiklerini, sonunda da yerli yağmacılarla etkileşime girdiklerini iddia etmektedir. O, birçok sitede birikimlerin karışmasının, Neolitik teknolojinin ve evcillerin gerçekten ortaya çıkmadan önce yavaş yavaş olduğu izlenimini verdiğini öne sürmektedir.

Tarımın yağmacı topluluklar tarafından benimsenmesi Güney İskandinavya'da, Alpler çıkıntısında, Fransa'nın Atlantik kıyı bölgesinde ve Britanya Adaları'nda da olmuştur (Bogucki, 1996a). Britanya Adaları'nda evcil hayvan, koyun, keçi ve tohumların Kıta'dan taşınması için bir tür tekne gerekli olmuş olmalıdır. Neolitik tarımın Avrupa'daki en batı uzantısı olan İrlanda son yıllarda çok yakından incelenmiştir. En yeni kanıtlar, son İrlandalı yağmacıların ilk İrlandalı çiftçiler olduğunu (örn. Gren ve Zvelebil, 1993) göstermektedir ancak Cooney ve Grogan (1994), kolonileşme modelinin tamamen bir kenara atılmaması gerektiğini öne sürmüştür. Onlar Britanya'dan ufak çiftçi gruplarının gelmesinin İrlanda'nın yerli grupları için yağmacılığa çekici bir alternatif olan bir yaşam tarzı getirdiğini iddia etmektedirler.

Tarımın Avrupa'ya girişi tek tip bir süreç değildi. Yunanistan ve Orta Avrupa'da olduğu gibi alüvyonlu habitatların, yerli gruplar tarafından seyrek şekilde doldurulduğu yerler bölge dışından çiftçi insanlar tarafından kolonileştirilmiş görünmektedir. Daha büyük yağmacı nüfusların olduğu yerlerde tarımın benimsenmesi o kadar çabuk olmamıştır ama o sonunda kendisini bu insanların mevcut olan geçim ekonomilerine kabul ettirmiştir.

KUZEY AMERİKA ÇÖL SINIR BÖLGELERİ

Yukarıda belirtildiği gibi bazı yerlerde evcil kabak kanıtları olduğu halde Kuzey Amerika'nın batısı klasik Mezoamerika mısır ve fasulye evcillerinin yabani dağılım alanının ötesindeydi. Tarla ekini geçim sisteminin köşe taşı olarak mısır orijinal subtropik anavatanından daha kuzeydeki paralellere götürülmek zorundaydı; böylece daha soğuk dereceler ve daha büyük mevsimsellikle karşılaşmaktaydı. Mogollon Yaylaları ve Colorado Platosu, ABD'in güneybatısı ve Kuzey Meksika'daki Sonoran Çölü'nün kuzey sınırını oluşturmaktadır. Minnis (1992), politik temelli coğrafi isimlerden kaçınmak için bu bölgeye, "Çöl Sınır Bölgeleri" demektedir; aşağıda da bu terim kullanılacaktır. Bu bölge kültigenlerin Kuzey Amerika'ya yayılmasında önemli bir vaka incelemesi sağlamaktadır. Yeni Dünya'nın çoğunda köpekler hariç evcil hayvanlar resmin içinde değildir ki bu, bu ve Eski Dünya tarım örnekleri arasında önemli bir zıt noktadır.

Kanıtların hâkim ağırlığı mısır, fasulye ve kabağın Çöl Sınır Bölgelerinin yerli halkları tarafından benimsenmiş ve oraya Mezoamerika'dan insanların kuzeye göç etmesiyle varmış olmadığıdır. Berry (1982) ve Matson (1991) tarafından farklı fikirler öne sürülmüştür fakat bu görüş birkaç temelde çelişkilidir (Wills, 1995). Tarımın Çöl Sınır Bölgelerine yayılması temel süreci üzerindeki fikir birliğine rağmen evcil bitkilerin bu bölgeye girişinin zamanlaması ve etkileri hakkında fikir ayrılıkları vardır (örn. Wills, 1995; Minnis, 1992). Uzun vadede bunların esastan çok ölçek meselesi olduğu kanıtlanabilir.

Mısırın, Çöl Sınır Bölgelerinde ilk ortaya çıkışı artık yeniden kalibre edilmiş radyokarbon yıllarında güvenilir şekilde MÖ yaklaşık 1500'den daha öncesine tarihlendirilemez (geleneksel şekilde kalibre edilmemiş olarak 3.200 yıl önceye listelenmiş) olduğu halde, polen verilerinde bunu MÖ yaklaşık 2000'e itebilecek bazı belirtiler mevcuttur (Simmons, 1986). Şimdiye kadar bu bölgedeki mısırın en eski tarihinin, 1950'lerde New Mexico'da Bat Cave'deki malzemelerde yapılan radyokarbon tarihlendirmelerine dayanılarak çok daha eski, MÖ yaklaşık 5000 (yeniden kalibre edilmemiş şekilde 6.000 yıl öncesi) olduğuna inanılmaktaydı. Yeni Bat Cave incelemeleri ve mısır koçanlarının AMS tarihlendirmesi çok daha yeni tarihler ortaya çıkarmıştır (Wills, 1992). Böylesine yeni bir tarih, bölgedeki diğer sitelerdeki çoğu kalibrasyonun MÖ 1500 ila 1000 arasına işaret ettiği tarihlerle onaylanmıştır. Fasulye, bölgeye

MÖ ilk binyılda bir zamanda mısır ve kabaktan az sonra girmiş görünmektedir.

Mısır, kabak ve fasulye, Çöl Sınır Bölgelerinde daha önce var olan geç yağmacı geçim modeliyle zahmetsizce bütünleşmiş görünmektedir. Yine de bu bölgedeki insanların bunlara yiyeceklerinin çoğu için bağımlı hale gelmeleri, MS ilk binyıldan önce değildir. Minnis (1992) mısırın ilk ortaya çıkışıyla tarımsal temelli toplulukların ortaya çıkışı arası dönemdeki yetiştiriciliği, "arkaik halkların iktisadi güvencesini arttırmanın düşük maliyetli, az zahmetli bir yolu" şeklinde uygulanan "rastgele tarım" olarak nitelendirmektedir. Minnis'e göre tarım Çöl Sınır bölgelerindeki tarihöncesi toplumu radikal şekilde dönüştürmemiştir.

Diğer taraftan Wills (1992, 1995), geç yağmacı topluluklarda mısırın gelişinden sonra artan yerleşiklik ve kaynak kullanımı karmaşıklığı kanıtlarını belirtmekte ve bu halkların böyle mevsimleri olan kuzey enlemlerinde neden riskli bir iktisadi stateji benimsediklerini sormaktadır. Wills evcillerin Çöl Sınır Bölgelerindeki geç yağmacılar tarafından kolaylıkla benimsendiklerine, çünkü bu grupların avcılık ve toplayıcılık yaşam tarzlarını sürdürmelerine izin verdiklerine, inanmaktadır. Onların amacı geçim sistemlerinde verimlilik değil, *tahmin edilebilirlik* ve daha fazla kontroldu. Ekinlerin yiyeceklerine katılması bu bölgenin geç yağmacılarının üretimlerini daha etkin şekilde yönetmelerine izin vermiştir ki bu da karşılığında, bazı grupların yılın en verimli zamanlarında ana kaynaklar için rekabette daha başarılı olmalarına izin vermiştir.

Çöl Sınır Bölgelerinde mısır tarımının etkisi hakkındaki tartışma daha sonraki tarihöncesi boyunca Kuzey Amerika'nın her yerinde yankılanmaktadır. Örneğin, McBride ve Dewar (1981), MS yaklaşık 1000'de Güney New England'da mısır tarımının başlamasını yerleşim modelleri ya da geçim uygulamaları hakkında doğrudan etkisi az bir "önemsizlik" şeklinde nitelendirmiştir. Yine de, tarım egemen uygulama haline gelince sonunda ufak değişiklikler olmuştur. Wills'in, tarımın geç yağmacılar tarafından ilk başta onların yağmacı olarak kalmalarına izin verdiği için benimsendiği önermesi, bitki ve hayvanların ilk evcilleştirilişinin açıklanması için daha az zorlayıcı olduğu halde, dünyanın Kuzey Avrupa ya da Nil Vadisi gibi diğer kısımlarındaki uygulanabilirliği yüzünden çekicidir (Watterstrom, 1993).

EVCİLLEŞTİRMENİN MEKANİĞİ

Bilginler grubu dışında tarıma geçişle ilgilenen birçok kimse, "evcilleştirmenin mekaniği" denebilecek şeye ya da ilk tohumu ekmek ya da ilk keçiyi yetiştirmekle ilgilenen gerçek insan davranışına odaklanmaktadır. Bu odaklanmada gizli olan şey tarımın, ardında çok anlayışlı ve yaratıcı bir ya da daha fazla yağmacının olduğu, "keşif" olacak kadar muazzam bir gelişme ya da en azından ilerleme olduğu inancıdır. Onlar, bir gün birisine toprağa bir tohum koymanın bunun filizlenmesine neden olacağı ya da hayvanların evcilleştirilip insanın kontrolu altına alınabileceği esininin geldiğini tasavvur etmektedir. Bu kişi muhtemelen "Eureka!" (ya da benzer bir şey) söylemiş ve tarım böyle doğmuştur.

Daha başından tarıma geçişin hiç de tohumlarla bitkiler arasındaki ilişkinin aniden keşfedilmesini ya da hayvan türlerinin davranışsal nitelikleri hakkında vahiy gelmesini içermediğinin anlaşılması önemlidir. Elbette tarihöncesi yağmacıları, doğal çevrelerinin keskin gözlemcileriydi. Yiyeceklerini elde etmek için böylesine ayrıntılı mevsimsel ve planlı stratejileri başka türlü nasıl geliştirebilirlerdi? Tohumlarla bunların sonunda filizlenip büyümesi arasındaki ilişkinin ve hayvanların evcilleştirme ve kontrol edilmeye nispeten uygunluğunun gayet farkındaydılar. Bölüm 4'te belirtildiği gibi geç yağmacıların kaynaklarını arttırmak için biyokütleyi işletmekle uğraştıklarıyla ilgili önemli kanıtlar vardır ki bu, yine avcı-toplayıcılarda bitki ve hayvan üreme biyolojisi hakkında önemli bilgiler olduğunun bir yansımasıdır. Yağmacıların tohum ekildiğinde ne olduğunu öğrenmeleri için kesinlikle bir çöp yığınına atılmış tohumları gözlemlemeleri gerekmemiştir.

Pleistosen çetelerin hareketliliği, bu faaliyetlerin ara sıra oluşunu ve kalıcı etkilere sahip bulunmayışını garantilemişse de, insanların daha Buz Çağı'nda bitki ektikleri ya da evcil hayvan yetiştirdiklerine inanılması için her neden vardır. Belli ana hususlarda, binlerce yılda edinilmiş olan bitki ve hayvan üreme biyolojisi bilgilerinden faydalanmak için kararlar verilmiş olduğu açıktır. Yine de Doğu Akdeniz ya da Meksika yaylalarında tarıma geçiş bir yağmacının ani bir keşfini ya da zekâ parlayışını gerektirmemiştir. Bu daha çok geç yağmacı toplumdaki çete örgütlenmesi, yerleşiklik ve hanehalkı özerkliğindeki değişikliklerden doğan karmaşık bir güdülenme ve neticeler dizisini gerektirmiştir.

TARIMSAL GEÇİŞİN TANIMI

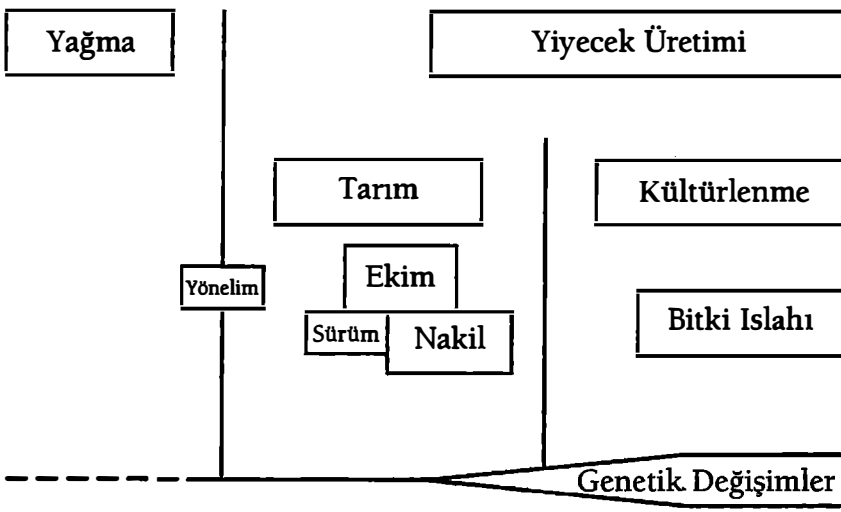
Tarıma geçiş ele alınırken sürecin tanımlanmasıyla insanların bunu gerçekten *neden* yaptıklarının anlaşılmasının karıştırılması çok kolaydır. Ne sadece küresel bir neden olduğuna ne de yerel bir açıklamanın şu ya da bu karşıtından daha ikna edici olduğuna dair kanıt olmadığı için sadece ilk evcilleştirmenin tanımlanması, bunun açıklanmasından daha kolaydır. Açıklama meselesi bir sonraki bölümde ele alınacaktır ama önce evcilleştirme sürecini *nitelendirme* teşebbüslerinden bazılarını gözden geçirelim.

David Rindos (1984), "rastlantısal," "uzmanlaşmış" ve "tarımsal" dediği üç çeşit evcilleştirme tipolojisi öne sürmüştür. Bu tipoloji insan davranışının evcilleştirmeyle ilgili çeşitli yönlerini teşhis etmek için iyi bir başlangıç noktası sağlamaktadır. *Rastlantısal evcilleştirme* insanlar, belki de bilinçsiz olarak, bir türü kendi habitatından çıkarıp, onu yeni ortamında koruyup, ondan yararlandığı zaman olur. İnsanlar bir türü çoğaltmak ve ona bağımlı olmak için bilinçli davranış gösterdiklerinde, *uzmanlaşmış evcilleştirme* rastlantısal evcilleştirmeyi bir adım ileri götürür. Son olarak *tarımsal evcilleştirme,* insanlar o zamana kadar yabani olan türle kendileri arasındaki ilişkiyi onun ekolojisini ve evrimini kontrol ederek tamamen dönüştürdükleri zaman olur. Örneğin bitki evcilleştirilmesinde, hasat, tohum seçimi ve depolaması, yabani ot ayıklanması ve toprağın sürülmesi de tarımsal evcilleştirmenin özellikleri olur. Rindos'a göre tarıma geçişteki kritik dönüşüm insanların ekosistemde, özellikle de bitkiler, hayvanlar ve kendileri arasındaki ilişkilerde ve karşılıklı bağımlılıkta yaptığı değişikliktir.

Tarihöncesi Güneybatı ABD perspektifinden yazan Richard Ford (1985) belki de Amerikan evrimci arkeolojisi için daha karakteristik olan biraz farkı bir bakış açısına sahiptir. Ford "yağmacılık" ve "yiyecek üretimi"ni evcilleştirme sürecinin kutuplarına yerleştirmiş ve ikincisini "işleme" ve "evcilleştirme" aşamalarına ayırmıştır (Şekil 5.8). Bu sıralamada yöntemlerin birbirini izlemesi "yeni başlayan tarım," "bahçıvanlık" ve "tarla tarımı" gibi dönüm noktaları sağlamaktadır ve bunlar arasında bakmaktan başlayarak sürme, aktarma ve tohumlama yoluyla bitki yetiştirmeye doğru daha da ayrıntılı hale gelen insan faaliyetleri vardır.

David Harris (1989) bu tanımlayıcı şemayı yiyecek elde etme ve yiyecek üretmedeki enerji girdisinin arttığı birkaç eşik içerecek şekilde ayrıntılandırmıştır (Şekil 5.9). Harris yağmacılığı, bitkilerin kontrollü ola-

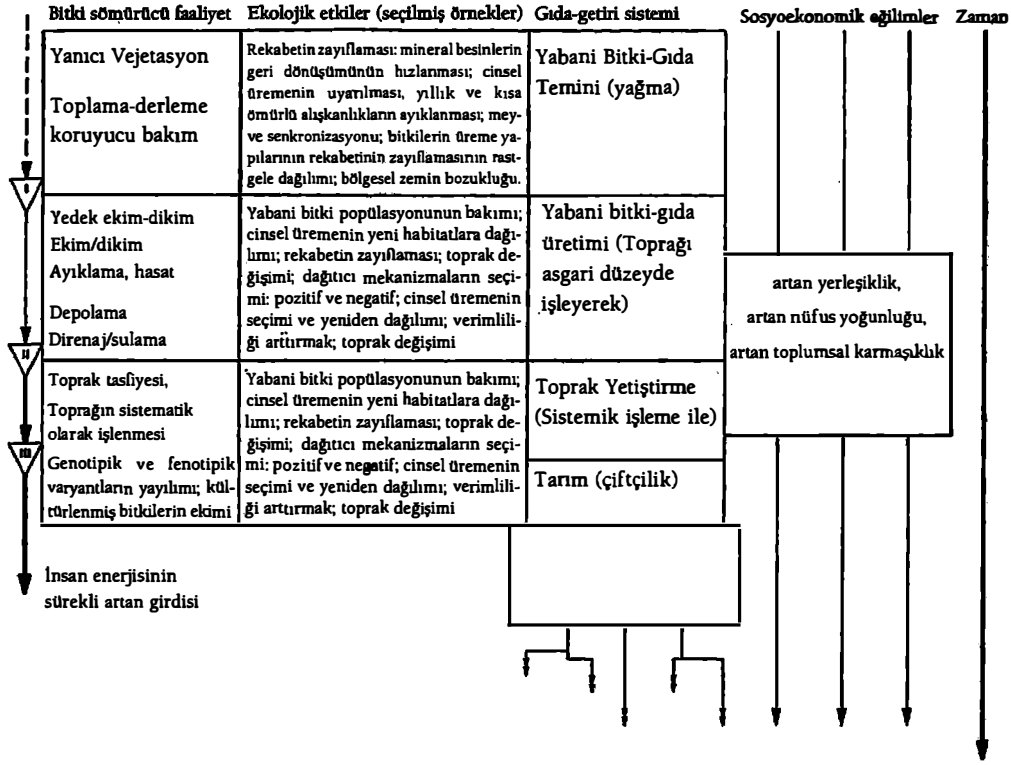
Şekil 5.8 Richard Ford'un sonunda evcilleştirmeye yol açan yağmacılıkla yiyecek üretimi arasındaki aşamalar modeli (Ford, 1985, Şekil 1.1).



rak yakılması, toplama ve koruyucu bakım gibi faaliyetleri içerecek şekilde nitelendirmektedir. Ona göre yiyecek üretimi, bu aşamadaki bitkiler henüz genetik olarak yabani olsa bile ekim, yabani ot ayıklanması, hasat, depolama ve drenaj/sulama yoluyla enerji girdisinde ilk sıçrama gerçekleştiği zaman başlar. Enerji girdisindeki bir sonraki artış insanlar orman temizlenmesi ve toprağın sistematik şekilde sürülmesi yoluyla çevreyi dönüştürdüğü zaman olur. Yine bir başka enerji yatırımı artışının belirttiği üçüncü aşama bitkilerin özgün çeşitleri, hakiki kültigenler çoğaltıldığı zaman olur. Harris'e göre bu sürecin toplu etkisi, tarımın hakikaten başladığının söylenebileceği nokta olan gerçek bir tarım ekonomisi sisteminin kurulmasıdır.

Bu tanımlayıcı yiyecek üretimine geçiş sıralaması genelde *bitki* evcilleştirilmesine yoğunlaşırken, hayvan evcilleştirilmesi (evcil hayvanların beslenmede küçük bir rol oynadığı Yeni Dünya için uygun olacağı gibi) ya tartışma dışı bırakılmış ya da ona ayak uydurduğu varsayılmıştır. Yine de hayvan evcilleştirilmesinde onu bitki evcilleştirilmesinden kesin

Şekil 5.9 David Harris'in bitki sömürüsünün gelişimi ve bunun ekolojik ve kültürel etkileri modeli (Haris, 1989: Şekil 1.1).



şekilde ayıran mühim bir adım, önem olarak yalnızca et kaynağı olan *ölü hayvandan* yetiştirilen bir popülasyonun üyesi olan *canlı hayvana* kayıştır (Meadow, 1984). Daha önce insanlar onları uzaktan gözleyip öldürmeden önce kısa bir an etkileşimde bulunurlarken, insanın evcil hayvanlarla etkileşimi hayvanların tüm yaşamına egemen olur. Yine, bu değişiklik, hayvan yetiştiriciliğiyle ilgili birçok faaliyete yatırılan enerjideki bir sıçrayışla belirlenmiştir.

Öte yandan tarihöncesinde evcilleştirilen hayvanların davranış özellikleri çok çeşitli olduğu için, hayvan evcilleştirilmesi hakkında geniş genellemeler yapmak zordur. Sonuç olarak yerel hayvan evcilleştirme modellerine, ayrıca hayvan evcilleştirmeyle yerel bitki evcilleştirme süreci arasındaki etkileşimi vurgulayan modellere büyük önem verilmiştir (örn. Hole, 1984). Hayvanların yabani biçimlerinden evcilleştirilmelerinin, sonunda onların, hayvan davranışıyla ilgili daha fazla bilgi ve

insan çabasının mükâfatlarını hasat etmek için daha büyük sabır gerektiren, süt ve yün dâhil, çeşitli ürünlerinden faydalanılmasına doğru yalnızca ilk adım olduğunun belirtilmesi de önemlidir.

TARIMSAL GEÇİŞİN ANLATIMI

Yukarda sunulan evrimsel sıralamalar, insanın evcilleştirme ve tarımla doruğa ulaşan faaliyet sürecini *tanımladıkları* halde süreci bir aşamadan diğerine götüren nedensel faktörleri aydınlatmamaktadır. Başka bir deyişle insanlar neden yabani ot ayıklama, hasat etme ve depolama çalışmasını avcılık ve toplayıcılığa eklemeyi seçmişler, sonra da toprağı temizlemeye, sürmeye ve bazı yenebilir bitkilerin çeşitlerini çoğaltmaya doğru ilerlemişlerdir? Koyun ve keçi gibi sürü hayvanlarını kontrol etmeye ve üretmeye neden karar vermişlerdir? Tarımın gerektirdiği riski neden üstlenmişlerdir? Arkeologlar insanların neden evcil hayvan ve bitkilere bağlı olmayı seçtiklerini açıklayan birkaç farklı model önermişlerdir. "Açıklamalar" bir nedensellik arayışı belirtir ve arkeologların yiyecek üretimine geçişi açıklamak için geliştirdikleri modeller toplumların bu değişikliği yapmalarına neden olan faktörlerin saptanmasını içermektedir. Bazı modeller tekil faktörleri ayırmaya çalışırken, diğerleri birkaçının karşılıklı etkileşimini öne sürmektedir.

İlk tarihöncesi araştırmacıları, tarımın kökenlerini açıklamak için oldukça az girişimde bulunmuşlardır. Çoğu bunu, insanın ilerleyişindeki kaçınılmaz bir gelişme olarak görmüştür. Tarımın hazır yapım olarak göründüğü Avrupa ve Kuzey Amerika hakkında mevcut ilk tarihöncesi araştırmalara (ve daha sonraki, tam tarımsal toplumlar olan Yakın Doğu ve Mezoamerika'yı hedef alan araştırmalara) odaklanıldığında, tarımın neden başladığı sorusuna nispeten az ilgi vardı. Taş Devri kronolojisi, yağmacılarla çiftçiler arasındaki sınır daima biraz belirsiz olacak kadar esnek olduğu halde, ilginin büyüğü bunun belli bir bölgede ilk ortaya çıkışının belgelenmesi üzerineydi. Tarihlendirmedeki radyokarbonun getirdiği daha fazla kesinliğin bir sonucu, bu sınırın, arkeologların kafalarındaki tarım öncesi ve tarım insanları arasındaki tezatı keskinleştirerek katılaşmasıydı.

Bu fikir için kısmen, 1904'te Orta Asya'daki Anau'da çok disiplinli bir keşfe önderlik eden Amerikalı jeolog Rafael Pumpelly'e (1837-1923) itibar edilse de, çoğunlukla V. Gordon Childe (1928), yiyecek üretimi-

ne geçişte nedensellik arayan ilk girişimle itibarlandırılmıştır (Pumpelly, 1908). Pumpelly'nin ardından Childe, Geç Buz Çağı bitimindeki küresel ısınma ve kuraklığın insan ve hayvanların Yakın Doğu'daki çöl vahaları gibi sınırlı yerlere toplanmalarına neden olduğunu ve bu türlerin yakınlığının evcilleşecek olanlar üzerinde insan kontrolünün kurulmasına yol açtığını öne sürmüştür. Zorluk 15.000 ila 10.000 yıl öncesi arasındaki söz konusu süre boyunca yaygın bir kuraklığın kanıtlarının olmamasıdır. Daha sonraki birçok Childe teorisi tartışması onun modeline her ikisini de mal etse bile Watson (1995), Childe'nin öncelikle hayvan evcilleştirilmesinden bahsettiğine ve bitki evcilleştirmesinden açıkça bahsetmediğine işaret etmektedir.

1920 ve 1930'lar bu dönem botanikçilerinin analitik düşüncelerine şahit olduğu halde (örn. Vavilov), arkeologlar rakip neden modelleri getirmiş görünmektedirler. Oysa 1940 ve 1950'lerde Robert Braidwood birkaç veri çizgisi üzerinde alternatif bir model geliştirmiştir. Birincisi, çevresel kanıtlar Buz Çağı'ndan sonra Yakın Doğu'da yaygın bir kuraklık olduğuna inanmak için bir temel bulunmadığını göstermiştir. İkincisi Braidwood ilk evcilleştirmenin aranacağı en iyi yerin buğday, arpa, koyun ve keçinin yabani atalarının habitatlarının çakıştığı yerler olduğunu düşünmüştür. Bu amaçla Irak Kürdistan'ında Zagros Dağları eteklerindeki Jarmo ilk tarım köyünde kazı yapmıştır. Üçüncüsü, Jarmo ve (Braidwood ile Jeriko'yu kazan Kathleen Kenyon arasında bazı tarihlerin geçerliliği ve yorumlanışı hakkında klasik bir anlaşmazlık doğsa da, Jeriko gibi) diğer ilk tarım sitelerineki radyokarbon tarihlemesi uygulaması tarım ekonomilerinin doğuşunun kronolojik olarak belli bir kesinlikle izlenmesine izin vermiştir.

Tarımın yakın nedeni olarak kuraklık ve diğer yaygın iklimsel değişikliklerden vazgeçen Braidwood insan davranışından bir açıklama aramıştır. Eski Dünya'daki yiyecek üretiminin Yakın Doğu'nun Bereketli Hilâl diye bilinen Toros ve Zagros dağları yayındaki belli "çekirdek bölgelerde" ortaya çıktığını öne sürmüştür. Bu bölgelerde insanın, buğday, arpa, koyun ve keçinin davranış ve üreme biyolojisine giderek artan aşinalığı evcilleştirmeyle sonuçlanan kontrol etme ve faydalanma ilişkilerinin kurulmasına yol açmış olabilir. Evcilleşmiş bitki ve hayvanların avantajları öylesine bariz hale gelmiştir ki, bu kısa zamanda egemen geçim stratejisi olmuştur.

1960'ların sonunda antropolojik düşünce, iktisadi strateji olarak tarı-

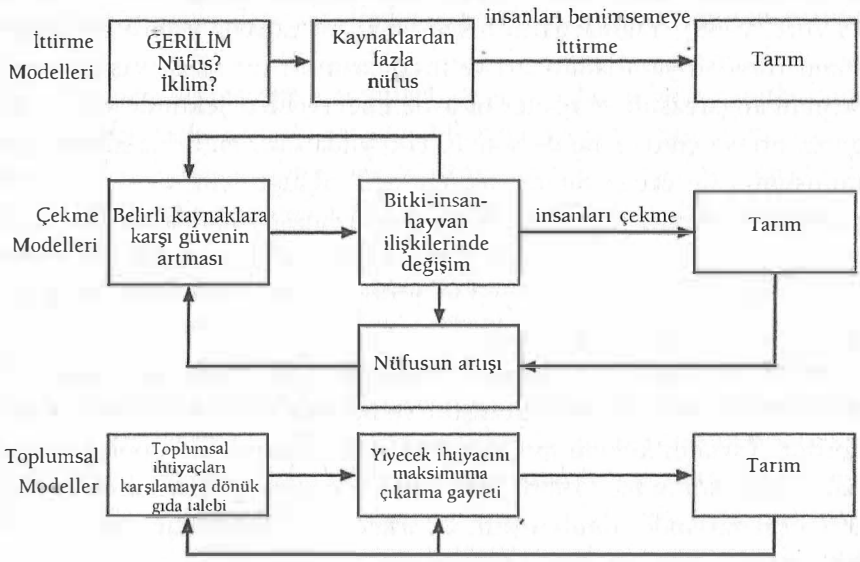
mın kendine özgü üstünlük ve çekiciliği inancından uzaklaşmıştır (yağmacılar hakkındaki antropolojik düşüncenin evrimi için bkz. Shott, 1992). 1967'de Chicago Üniversitesinde yapılan ve etkileyici bir kitapla sonuçlanan "Avcı Adam" konferansı hızlandırıcı bir olaydı (Lee ve DeVore, 1968). Yağmacıların nispeten az bir çabayla yeterli bir yaşam standardından yararlandıkları ve insanların bir tür baskı yaşamadıkça tarımın angaryasını ve risklerini üstlenmeyecekleri şeklinde yaygın bir görüş ortaya çıktı. Yine de son 10.000 yılda dünyanın neredeyse tüm nüfusunun bu geçişi yapmış olduğu açık olduğu için, insanları bunu yapmaya zorlamış olan faktörlerin araştırılması yoğunlaşmıştır. "Yeni Arkeoloji" ruhu içerisinde ileri sürülen hipotezler "aşinalık" ve "bilgili olmak" gibi muğlak davranışsal ve kültürel kavramlar yerine açık nedensel faktörlerin saptanmasını vurgulamıştır.

1960'ların sonundan itibaren yiyecek üretiminin kökenleri hakkında farklı birçok teori ileri sürülmüştür ve bunlardan anlam çıkarmak çok zordur. Tarımın kökeni modellerinin çok kullanışlı bir tipolojisi, Barbara Stark tarafından (1986) Yeni Dünya'da yiyecek üretiminin kökenleri incelemesinde sunulmuştur. O, arkeologlar tarafından yiyecek üretime geçişin izlenmesi için kullanılan, "ittirme" modelleri," "çekme" modelleri ve "toplumsal" modeller adını verdiği üç ana tür model tespit etmiştir (Şekil 5.10). Yeni Dünya'daki modeller için söylense de, bu tipolojinin tarımın Eski Dünya'daki kökenlerini açıklamak için yapılan birçok teşebbüsü de tanımladığına inanıyorum.

"İttirme" modellerine "gerilim" modelleri de denir çünkü bunlar insanları, güvenli ve rahat yağmacı varlıklarını yiyecek üretiminin angarya ve endişesi için terk etmeye zorlamış olduğu tahmin edilen baskı üzerine odaklanırlar. Gerilim modelleri (örn. Binford, 1968; Flannery, 1969; Cohen, 1977) genellikle nüfusla kaynaklar arasındaki dengesizliklere dayanmaktadır. Nüfus artışının sık sık, iklim değişikliğinin sisteme ani dengesizlik getiren bir tetik rolünü oynadığı nedensellik ilişkileri sıralamasını sürükleyen "motor" olduğu iddia edilmiştir. Bu modellerdeki diğer unsurlar geç yağmacılar arasındaki yerleşiklik ve kaynak kullanımı farklılaşmasıdır. Donald Henry (1989) "ittirme" modelleri arasındaki ana değişkenlik kaynağının bu üç ana unsurun diziliş sıralaması olduğunu belirtmektedir. Bu modeller çekicidir, çünkü yerleşiklik, kaynak farklılaşması ve nüfus artışı arkeolojik verilerden çıkarılabilir.

Lewis Binford, 1968'de ilk "ittirme" (ya da "gerilim") modellerinden

Şekil 5.10 Yiyecek üretiminin kökenlerinin açıklanması için, "ittirme," "çekme" ve "toplumsal" modellerindeki çeşitli süreçler arasındaki ilişkilerin şematik anlatımı.



birini telâfuz etmiştir. Kıyı bölgelerinde yaşayan ve zengin deniz kaynaklarına dayanan nüfusların arttığını öne sürmüştür. Belli bir noktada bunlar o kadar zengin tedariği olmayan bitişik kara içi bölgelere yayılmışlardır. Bu kenar bölgelerde dağılan nüfuslar, kendi habitatlarından alınmış yabani buğday ve arpa ekerek kaynak temellerini yapay şekilde arttırmışlardır. Binford'un modeli varsayımsaldır ve orijinal formülünde desteksiz kalmaktadır. Bariz geç yağmacı deniz uyarlamaları (bazıları bölüm 4'te tartışılmıştır) olduğu halde, kara içine göç eden aşırı bir Geç Pleistosen nüfusu kanıtı yoktur. Yine de bu model önemlidir, çünkü tarımın kökenleri tartışmasına nedensel bir faktör olarak demografik baskıyı getirmiştir.

Bir süre sonra Kent Flannery, Binford'un şemasının birçok unsurunu kendi Yakın Doğu'da tarımın kökenleri modeline dâhil etmiş, bunu arkeolojik kanıtlarla da uzlaştırmıştır (Flannery, 1969). MÖ 20.000'lerden itibaren Yakın Doğu'daki insanlar geçim temellerini, o zamana kadar az kullanılan bitki ve hayvan türlerini içerecek şekilde genişletmiş-

tir. Flannery buna "geniş spektrum" modeli adını vermiştir. Bereketli Hilâl'in, buğday, arpa, koyun ve keçinin de doğal habitatları olan bazı uygun yerlerindeki insan nüfusu, bu bölgelerin onları besleme kapasitesini aştığı noktaya kadar artmıştır. Flannery'nin MÖ yaklaşık 8000'lere yerleştirdiği bu noktada bitişik kenar bölgelere yayıldılar. Yetiştirme yoluyla " 'uygun' bölgenin *merkezindeki* kadar yoğun" yapay tahıl alanları oluşturmaya giriştiler (Flannery, 1969: s. 81). Bu noktada tahıllardaki, tohum sapının sağlamlaşması gibi genetik değişiklikler meydana geldi ve insanların bu bitkilerden yararlanmasını destekledi. Öte yandan hasatlar halâ kestirilmez olmalıydı ve zayıf yıllara destek olmak için yiyecek "yığmak" üzere koyun ve keçi evcilleştirilmesine girişildi.

Bir derecede neredeyse Binford'unki kadar kurgusal olan Flannery'nin modeli açıkça ve ikna edici bir şekilde anlatılmış olup, Yakın Doğu'da tarımın kökenlerinin esas varsayımı haline gelmiştir. Nüfus baskısı, 1970'ler boyunca Güneybatı Asya'daki tarımın kökenleri "ittirme" modelinin temeli olarak kalmıştır. Philip Smith ve T. Cuyler Young (1972), Danimarkalı tarım coğrafyacısı Ester Boserup'un (1965) nüfusla geçim faaliyetlerinin yoğunlaşması arasındaki ilişkiyle ilgili teorileriyle bağlantı kurdular. Daha sonraki, tarımın kökenleri için nüfus baskısı varsayımını dünya çapında genişletme teşebbüsleri (örn. Cohen, 1977) birçok bölgede ikna edici kanıt yokluğu yüzünden hüsrana uğramıştır.

1980'lerde özellikle "gerilimi" göstermenin ya da nüfus artışından bunu çıkarmanın çok zor olduğunun kanıtlandığı gerçeği yüzünden tek faktörlü "ittirme" modellerinde tatminsizlik ortaya çıkmıştır. Dahası, arkeologlar, Doğu Akdeniz'deki belgelenmiş bitki ve hayvan yetiştiriciliği olan en eski sitelerin "kenar bölgelerde" değil, en verimli yerlerde olduğunu fark etmişlerdir. Yeni çok nedenli "ittirme" modelleri (örn. Moore, 1989; McCorriston ve Hole, 1991), değişen çevreler, demografi, yağmacılık ekonomisi, yerleşim modelleri ve toplumsal organizasyon dâhil, birkaç faktörün etkileşimini analiz etmektedir. Örneğin Andrew Moore (1989), daha kalıcı bir yerleşime doğru değişimin yerel bitki ve hayvan kaynakları üzerindeki baskıyı arttırmış olduğunu iddia etmektedir. Joy McCorriston ve Frank Hole (1991), artan mevsimsel farklılık ve göl havzalarının kurumasında görüldüğü gibi çevresel değişimin rolünü vurgulamaktadır.

Tarımın kökeninin "çekme" modelleri, arkeolojik literatürde daha

ender bir şeydir. Bu modellerde evcilleştirilmiş bitki ve hayvanların öncüllerinin insan gruplarını giderek kendilerine dayandıran bazı çekici özelliklere sahip oldukları iddia edilmiştir. Dayanmak, daha önceki bitki ve hayvanlardan yararlanma modellerine dönüş imkânsız olacak noktaya kadar bağımlılığa yol açmıştır. Böyle modellerde nüfus artışı yiyecek üretiminin, bir grubun daha önceki kaynak kullanım modeline dönmesini engelleyen bir neticesi olarak görülmüştür.

1968'de Kent Flannery, Mezoamerika yüksekliklerindeki yağmacı çetelerinin yoğun programlı mevsimsel bir bitki ve hayvanlardan yararlanma modeli uyguladıklarını iddia etmiştir. Bazı bitkilerdeki, özellikle de fasulye ve mısırdaki küçük genetik değişiklikler, bunları toplamak için daha fazla zaman harcayan yağmacılar için bunları daha çekici kılmıştır. Bu, yağmacılara odaklanmış oldukları bitkilerin ürünlerini devam ettirmek için bunları yetiştirmekten başka seçenek bırakmayarak yoğun programı bozmuştur.

Donald Henry (1989), Yakın Doğu'da tarımın kökenleri için bir "çekme" modeli önermiştir. Onun görüşünce, Doğu Akdeniz'de tarımın kökenleri süreci içerisinde iki kilit an vardı. Birincisi, küresel bir ısı artışının uzun vadeli yerleşimi teşvik ettiği ve Henry'nin dediği gibi "basit" yağmacılıktan "karmaşık" yağmacılığa kayışı gerektirdiği MÖ 10500 civarında oldu. Yabani tahıllar dâhil, yüksek verimli kaynak çeşitliliğinden yararlanıldı ve nüfus artışı üzerindeki kısıtlamalar gevşedi. Yaklaşık 2.000 yıl sonra, muhtemelen ikinci bir iklim değişikliğinin sonucu olarak bu karmaşık yağmacı sistemi çöktü ve nerede yaşadıklarına bağlı olarak yağmacıların iki seçenekleri vardı. Doğu Akdeniz'in en fazla nüfusun olduğu yüksek verimli yerlerinde tahıl yetiştirmeye başladılar. Kenar bölgelerdeki insanlarsa daha basit bir yağmacı sisteme döndüler.

1990'larda "ittirme" ve "çekme" modelleri halâ büyük önem taşımasına rağmen, toplumsal faktörler tarımın kökenlerini açıklama çabalarında öncülük üstlenmeye başladılar. Brian Hayden (1995a, s. 280), "artık ne kötüleşen iklim, ne de (aşırı) nüfus baskısı ikna edici bir evcilleştirme nedeni olarak görülemez" şeklinde yazmıştır. Bu duruş evrensel olarak kabul edilsin ya da edilmesin, arkeologların 1960'ların sonundan itibaren önerdiği tür nedensel ilişkilerden tatminsizlik olduğu açıktır. Sonuç olarak bazı arkeologlar tarımın kökenlerini rekabet, itibar ve ticaret gibi toplumsal davranışlarda aramaya başladılar.

Tarıma geçişin "toplumsal" modellerinde geçim faaliyetinin ya da yi-

yecek üretiminin yoğunlaşmasına yol açan kaynaklara olan talebi nüfus artışı dışındaki faktörler üretmektedir. Bazı insan gruplarının ziyafet, alışveriş, başlık ve ittifak kurma gibi toplumsal taleplerini karşılamak için mevcut yiyecek miktarını arttırmaya ihtiyaç duydukları varsayılmıştır. Bazı potansiyel evcillerin yüksek verimliliği bu toplumsal amaçlar için, bunlar üzerine yoğunlaşılmasına ve sonunda bunların evcilleştirilmelerine yol açmıştır. "Toplumsal" modelleri destekleyecek kanıtlar çoğunlukla zayıftır ve (yukarıda gördüğümüz gibi "ittir" ve "çek" modelleri de çoğunlukla zayıf kanıtlar üzerine inşa edilmiş olsa bile) "ittir" ve "çek" modellerinden daha büyük bir sonuçsal gediğin aşılmasını gerektirir. Yine de bunlardan, sadece bunlar için doğrudan destek bulunması zor olduğu için vazgeçilmemelidir ve aslında tarımın nasıl doğduğuna dair anlayışımızı ileri götürecek önemli vaadlere sahiptir.

Brain Hayden (1992), yiyecek üretiminin kökenleri için rekabetçi ziyafete dayanan bir "toplumsal" model önermiştir. O, değişken ortamları işgal eden çoğu avcı-toplayıcının yiyecekleri paylaştıklarını, bu yüzden yalnızca diğerleri yararlanacağı için daha fazla üretmeye zaman ve zahmet yatırımında bulunmanın bir teşvikinin olmadığını belirtmektedir. Böyle ortak paylaşımı rahatlatmaya yetecek kadar yiyecek olan ortamı istikrarlı kaynak zengini alanlarda, hırslı bireyler arasındaki rekabet, emek ve sadakat üzerinde kontrol elde etmek için rekabetçi ziyafetlere yol açmış olabilir. Böyle rekabetçi ziyafetler, etnografik olarak birçok toplumda gözlemlenmiştir. Böyle ziyafetleri sahnelemek için büyük miktarda arzu edilir yiyecekler yaratma gereksinimi yetiştiriciliği teşvik etmiş olabilir ki bu, tohumların ve bunların çoğalmalarının gayet farkında olan yağmacılar için büyük bir keşif değildi. Modelinin hem Yeni Dünya hem de Eski Dünya için uygulanabilir olduğunu ileri süren Hayden, bunu kesin coğrafi gönderme yapmadan önermektedir. Aynı şekilde, Runnels ve van Andel (1988), Doğu Akdeniz'de tarımın ticareti ya da zanaatçılığı desteklemek için artık meta üretme ihtiyacının sonucunda doğmuş olabileceğini iddia etmişlerdir.

Son 30 yılda arkeologlar tarımın kökenlerinin anlaşılmasına yönelik önemli ilerlemeler yapmışlardır fakat tarihöncesi insanların yağmacılıktan çiftçiliğe *neden* geçiş yaptıkları sorusu halâ zordur. Yine de tek faktörlü gerilim modellerinin kendi başlarına yetersiz açıklamalar olduğuna ve bu sürecin anlaşılmasının bilinçli insan kararlarının dâhil edilmesini gerektirdiğine dair bir fikir birliği oluşmaktadır (Watson, 1995;

Hayden, 1995a). İnsanlar bir toplumsal çevre içerisinde tercihler yaptıkları ve kararlar verdikleri için tarımın nasıl ortaya çıktığının anlaşılması bakımından bu ortamın incelenmesi önemlidir. Aşağıdaki bölüm tarımın kökenlerini insan toplumunun Buz Çağı sonundaki dönüşümünü izleyen ortamına ılımlı bir yerleştirme girişimini temsil etmektedir.

YAĞMACI TOPLUMUN DÖNÜŞÜMÜ VE TARIMSAL KÖKENLER

Tarımın kökenleriyle ilgili çoğu model, açık ya da kapalı olarak yağmacı toplumun Buz Çağı'nın derinliklerinden beri nispeten değişmeden kalmış olduğunu varsaymaktadır. Yine de bir önceki bölümde iddia edildiği gibi, yağmacı toplumun tarım öncesi dönüşümünün artan kanıtları vardır. Bu değişiklikler artan yerleşiklik, daha küçük toplumsal birimler, tekli konutlar, cenaze törenine yatırım ve ticaretten bellidir. Tarımın kökenleriyle ilgili her teori bu değişiklikleri hesaba katmak zorundadır.

Tarıma geçiş için açık nedensel sıralama arayanları tatmin etmese bile, ben bitki ve hayvanların evilleştirilmesinin ve yiyecek üreten ekonomilerin yayılmasının, insan toplumunun Buz Çağı'nın sonunda başlayan ve Holosen içerisinde devam eden karmaşık dönüşümünün bir parçası olduğunu öne sürmekteyim. Bu konumun aşırı bir ifadesi tarımın sadece dünyanın birçok yerinde farklı zaman ve oranlarda meydana gelen paralel değişikliklerin bir "belirtisi" olduğunun ileri sürülmesidir. Öte yandan yine de tarıma geçişin anlaşılması için çete toplumundaki evcil bitki ve hayvanların ilk kullanılışından, *önceki* binyılda farklı birçok yerde gerçekleşen değişiklikleri düşünmemiz gerektiğini iddia etmekteyim.

Dünyanın herhangi bir yerindeki evcilleştirmenin kökenleri ya da tarımın benimsenmesinin yaklaşık nedenleri her ne olursa olsun, bu gelişmeler, Pleistosen çete toplumunun temelden yeniden yapılanması olmadan mümkün olamazdı. Yer hissi ve mülkiyet hissi bir toplumun tarıma bağlanmakla ilişkili riskleri almasının kritik önkoşullarıydı. En önemlisi, kritik dönüşüm binlerce yıl Pleistosen çete toplumunu nitelendirmiş olan paylaşım normlarından yaygın bir sapmaydı.

TARIM NEDEN DAHA ÖNCE GELİŞMEDİ?

Arkeologlar gecelerini uyumadan, özellikle bu soruyu merak ederek geçirmeseler bile, tarıma geçiş incelemesinde bunun neden daha önce, hatta Paleolitik'te gerçekleşmediği bir merak konusu olmuştur. İnsanlar açıkça zekiydi ve bitkilerin üreme biyolojisini ayrıntılı olarak biliyorlardı. Dahası "ittirme" modellerinde başvurulan nüfus artışı gibi gerilimler, elbette daha önce birçok kez yerel ölçekte meydana gelmişti. Kuzey Amerika veya Güneydoğu Asya'nın bazı kısımlarında Erken Holosen'de, tarımın geç yağmacılar tarafından benimsenmesinden önce durum özellikle böyle olmalıydı. İnsanlar yetiştiriciliğe neden bu kadar yeni başlamışlardır?

Robert Brainwood'un 1950'lerde bu soruya zarif bir basit yanıtı vardı. O, insan toplumlarının Buz Çağı'nın bitiminden evvel tarıma geçiş yapamaya hazır olmadıklarını söylemiştir (Braidwood, 1960: s. 134; Braidwood and Willey, 1962: s. 342). Bunu yeni çevresel koşullara uyum sağlayacak kadar bitki üreme biyolojisi ve ekoloji bilgisi elde edememiş oldukları şeklinde yorumlamak mümkündür. Gerçekten de Braidwood'un "hazır" ile neyi kastettiği açık değildir ama varsayım onun hem entelektüellik hem de teknoloji bakımından hazır olmayı kastettiğiydi.

Brainwood'un "hazır olma" iddiası, 1960'larda gerilime olan insan yanıtına dayanan "ittirme" modelleri ileri süren birkaç Yeni Arkeolog tarafından basit diye alaya alınmıştır (örn. Binford, 1968). Yine de bu tartışmalarda "hazır" kelimesinin kullanılışından önceki cümle alıntı yapılmadan kalmıştır. Brainwood, "yiyecek üretimi devrimi insan topluluklarının artan kültürel farklılaşmasının ve uzmanlaşmasının zirvesi olarak meydana gelmiş görünmektedir" şeklinde yazmıştır (1960, s. 134). Aşağıdaki bölümlerde genişletmek istediğim tarımsal kökenlerin "toplumsal" modelinin ilginç ve unutulmuş bir temeli işte buradadır.

Burada alınan konum Buz Çağı'nın bitiminden önce insanların, bitki üreme biyolojisi bilgisinden ya da bundan yararlanma teknolojisinden mahrum oldukları için değil Pleistosen çete toplumunun yapısı, yeniliği ve kişisel çıkarlı denemeleri engellediği için gerçekten tarıma hazır olmadıklarıydı. İnsanların bilgi ve teknoloji bakımından tarıma binlerce yıl önce hazır olduklarını biliyoruz. Onlar yine de yetiştiriciliği geliştirmeyi tercih etmemişlerdir. İklimsel değişiklik, nüfus artışı ve diğer gerilimler en eski hominidlerden beri farklı coğrafi boyutlarda gerçekleşmiş olup, yine de insanlar son 10.000 yıl içerisinde farklı zamanlarda bu ge-

rilimlere sanıldığı gibi küresel boyutta cevap vermemişlerdir. Bir şey değişmiştir ancak bu önemli bir iklimsel hadisenin yapabileceği gibi dünya çapında bir eş zamanlılıkla değişmemiştir. Bunun yerine, önce Yakın Doğu'da daha sonra Amerika'da olacak şekilde eşzamansız olmuştu.

Pleistosen çetelerin daha ufak "ilk hanehalkı" birimlerine bölünmeleriyle oluşan değişiklik insan toplumunun kendi içerisindeydi. Bunu anlamak için yerleşiklikle tarım arasındaki bağlantının incelenmesi önemlidir. Biri diğerine mi yol açmıştır yoksa her ikisi de birçok farklı toplumun özündeki, yaklaşık 10.000 yıl önce Yakın Doğu'da başlayan daha geniş bir dizi değişikliğin belirtileri midir?

YERLEŞİKLİK, HANEHALKLARI VE EVCİLLEŞTİRME

Yerleşikliğin tarımın gelişmesindeki rolü 1970'lerin başında Flannery tarafından zaten vurgulanmıştı (Flannery, 1972, 1973). Sonraki yazarlar bu görüşü yansıtmışlardır (örn. Miller, 1992). Bağlantı oldukça doğrudandı: Yabani tahılların verimliliği insanların yerleşmelerine izin vermişti, bunun üzerine nüfus artışı ve bitki evcilleştirmesi sinerjik bir gelişimle birbirine bağlanmıştı. Yerleşik insanlar "güvenilir bir yiyecek arzını *garanti etmek* ya da artan toplumsal ya da beslenme ihtiyaçlarını tatmin etmek üzere yiyecek arzlarını *arttırmak* için" yetiştiricilik yapmışlardır (Miller, 1992: s. 51). Yerleşiklik ya artan nüfuslara gerilim için icap eden "ittirme" modelini sağlayarak ya da insanların hareketli yağmacı yaşam tarzına dönmelerini olanaksız kılacak şekilde bir yere bağlayarak tarımın gelişmesinin önkoşulu olarak görülmüştür.

Yerleşikliğin mutlaka tarımın doğrudan bir sebebi olmadığını, onun yerine her ikisinin de geç yağmacılar arasında Pleistosen çete toplumunun yeniden yapılanmasının neticeleri olduğunu söylemek isterim. Bir önceki bölümde süreci anlattığım gibi, avcı-toplayıcı çeteler, benim "ön hanehalkları" olarak nitelendirdiğim daha küçük karar verme ve üretim birimlerine bölünmüşlerdi. Böyle bir yeniden yapılanma yiyecek üretiminin ortaya çıkmasının temel bir önkoşuluydu. Bu tartışma mecburen karmaşıktır ama ben bunun hem saf evcilleştirme hem de tarımın küresel ölçekte yağmacılar tarafından benimsenmesi durumunda dönüşümün zamanlamasını ve hızını açıkladığına inanıyorum.

Yukarıda idda edildiği gibi tarımın dünya çapında gelişmesi, tohum-

larla bitkiler arasındaki ilişkiler hakkında ya da ekin türlerinin üretilmesi ya da aktarılması hakkında büyük sezgi gerektirmemiştir. Onun yerine insanların bu geniş çapta üretmeyi üstlenmeye, var olan geçim stratejilerini değiştirmeye ve bunu yıllık olarak tekrarlamaya *karar* vermelerine neden olan bir tür *güdülenme* gerektirmiştir. Yine de gerilim ya da tuzak gerektiren modellerin, genel olarak kanıtlara karşı duramadığını ve bölgesel ilk yiyecek üretimi incelemelerinin genelde tek tip modellerden çok parçalı gelişmeleri yansıttığını yukarıda gördük. Yiyecek üretiminin güdüsü yağmacı toplumların *içinde* oluşmuş gibi görünmekte ve sonuçları bir yerden diğerine önemli biçimde değişmektedir.

Bununla birlikte çete toplumu, özellikle paylaşım normları dayatıldığında, aslında yiyecek üretimini güdülendirmez. Yiyecek üretimi tanım olarak, besin elde etmenin zamanlamasına, bir paylaşım çetesi için anlamlı olandan çok farklı bir yaklaşım gerektirir. Hasat zamanında bir çiftçi, o an gerekli olandan çok daha fazla üretmiştir. Açıktır ki yiyecek, bir sonraki ekin için tohumluk tahıl sağladığı gibi, bir sonraki hasada kadar o yıla yetmelidir. Pleistosen çete toplumlarında böyle bir koşul, muhtemelen hoşgörülemezdi. Eğer paylaşım dayatılsaydı, çiftçinin tahıl üretimine yaptığı yatırım hasattan hemen sonra dağıtılırdı. Öyleyse zahmet neden?

Tarımın ortaya çıkışı, ancak esas üretim birimini açık akrabalık çizgileriyle sıkıca bağlanmış ve örgütlenmiş olan daha küçük toplumsal birimler oluşturduysa anlamlı olur. Geç yağmacı "ön hanehalkları" bu birimleri sağlamış olabilir; yiyecek üretiminin mantığı da böyle ortaya çıkar. Kişinin emeğinin meyvelerini tüm toplumla paylaşması gerektiği tehdidi kaldırıldıysa, böyle grupların evcillerin yabani atalarını çoğaltmaya zaman ve emek yatırımı yapmaları için bu önemli bir güdülenme olmuştur. Çete içerisinde paylaşımın olmayışı ve bunun çoğunlukla sağladığı garanti, güvenilir ve bol bir yiyecek arzı oluşturulması için güçlü bir başka güdüleme olmuş olabilir. Sonraki yıl için mümkün olduğunca fazla depolamak için bildikleri tüm yöntemlerle üretimlerini azamiye çıkarmaya çalışmak geç yağmacı "ön hanehalklarının" çıkarına olmuştur.

Her geç yağmacı "ilk hanehalkının", kendi geçiminden sorumlu olması için gereken kendine bel bağlama, yetiştiricilik tekniklerinde yenilik ve yaratıcılık potansiyeli de oluşturmuş olabilir. Çetenin her kişisinin ortak geçinme havuzu için yeterli katılımcı sayılmasına ancak yetecek kadar bir şeyler yapmaya çalışması yerine, bireyler ve aileleri deneme yapmak-

ta özgür olmuşlardır. Bu denemelerin ödülleri ve gerektirdiği risk artık bunları üstlenenlerin olabilirdi. Böyle bir risk aynı zamanda tam ya da kısmi başarısızlık ihtimalini de içermiştir. Ne ki kötü kararların ya da ters giden bahçıvanlık denemelerinin sonucu olan böyle bir belâ bireysel "ilk hanehalkı" ile sınırlıyken, geniş toplum hayatta kalmıştır.

Hayden (1992, 1995a) ve Runnels ve van Andel'inki (1988) gibi tarımın kökenleriyle ilgili toplumsal modeller, rekabetçi ziyafet gibi adetlerden ya da ticaretten kaynaklanmış olabilecek yiyecek üretimi güdülenmesini vurgulamıştır. Yerleşik "ön hanehalklarının" ortaya çıkmasının tarımın önemli bir önkoşulu olduğu fikrinin, bu modellerle uzlaşması çok kolaydır çünkü böyle yerleşik grupların ortaya çıkması kilit birkaç gelişmeye izin vermiş olabilir. Birincisi, Pleistosen çete toplumunda bulunduğu varsayılabilecek olandan çok daha biçimsel bir akrabalık kavramıdır. Kent'in (1995) işaret ettiği gibi çete toplumunda herkes bir tür akraba olduğu için, akrabalığın fazla bir anlamı yoktu. Onun yerine, yakınlık dereceleri "dostluk" ve "paylaşım ortaklığı" gibi nesiller ötesi ilişkilere kolayca çevrilmeyen akışkan kategoriler içerisinde ölçülmekteydi. İkincisi, verimli kaynaklara tek ama yine kalıcı yerleşim yerinin sınırladığı ve tanımladığı bir yerleşim grubunun sahip olması kavramıdır. Tim Ingold, birçok türün uyguladığı mekân işaretlemesi olan *bölgesellik* ile insanların "mekân içersine yayılmış kaynaklar üzerinde hak iddia ettiği el koyma biçimi" olan *tasarruf hakkını* birbirinden ayırmaktadır (Ingold, 1987: s. 133). İnsanlar yerleştikçe tasarruf hakkının yapısı, hareketli Pleistosen çetelerinkine göre önemli biçimde değişmiş olmalıdır. İnsanlar daha az hareketli ve daha fazla yerleşik hale geldikçe "kişilerin birbirlerinden ettikleri talep ve karşı taleplerin madden somutlaşması olarak toprak, hayvanların yerini alır" (1987, s. 170). Sürüler, mahaller ve patikalara karşılık, alan olarak ölçülen bir tasarruf hakkı sistemini benimsemiş olan Natufianlar gibi geç yağmacı gruplarda da yerleşim gruplarıyla özel üretim arazileri arasında yakın bağlılık olduğu varsayılabilir. Son olarak, yerleşik hanehalkları kolaylıkla çoğaltıcı davranışa çevrilebilen yeni biriktirme ve depolama fırsatlarına sahiptir. Sabit bir konuta sahip olmak birikimin önemli bir engelini ortadan kaldırmaktadır.

Hanehalkları ve topluluklar arasındaki rekabetin köklerinin, geç yağmacılar arasındaki bu gelişmede yattığı kolayca görülebilir. Yerleşim grupları arasındaki bu rekabet tarıma geçişin çok ötesinde öneme sahip

olmaya devam edecektir. Evcilleştirmeye ve ilk tarıma odaklanmış olan arkeolojik dikkate rağmen bu, Pleistosen çete toplumunun uzun vadede hanehalkına dayalı bir toplumsal düzene dönüşmesinin yalnızca bir belirtisi haline gelebilir. Bu kesinlikle esaslı fakat diğer değişikliklerden ayrı olmamış bir gelişmeydi.

YİYECEK ÜRETİMİNİN SONUÇLARI

1950'lerden beri tarıma geçiş hakkındaki çoğu arkeolojik araştırma, önemli kültigenlerin ilk evcilleştiriliş dönemini belirten dar zaman dilimi üzerine odaklanmıştır. Yine de evcil bitki ve hayvanların benimsenmesi tam tarımsal toplumlara geçişi tamamlamamıştır; aslında bu çok daha geniş bir sürecin yalnızca başlangıcıydı. Birçok yönden yiyecek üretimine geçişin sonuçları, daha fazla değilse bile, tarımın kökenleri ve yayılmasının arkasındaki nedenler kadar ilginçtir.

Birincisi bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi, yağmacı bir yaşam tarzının yerini otomatik olarak derhal bir başkasının almasına yol açmaz. Yukarıda ABD'nin güneybatısı tartışmasında görüldüğü gibi yağmacılar, yağmacı olmayı *sürdürmek* için mısır ve diğer kültigenleri geçimlerine dâhil etmiş ve tarım egemen geçinme şekli haline gelmeden önce birkaç yüzyıl geçmiş görünmektedir. Yakın Doğu'da ise tersine, ilk evcilleştirmenin gerçekleşmesinden çok kısa bir süre sonra yetiştiricilik yağmacılığın yerine geçmiş ve kısa zamanda tarıma dayalı köyler oluşmuştur.

İkincisi bir toplumun tarıma girişmesi, özellikle de onların esas geçim stratejisi olduğunda o grubun karar verme yaklaşımını ve bu kararların veriliş koşullarını yeniden tanımlar. Yağmacı toplumlar çevresel risklerle başa çıkmak için çeşitli yollar denemişlerdir ancak tarım tümüyle yeni bir düşünce dizisi getirmektedir. Dahası risk tüm çeteye yayılamaz;, onun yerine tek tek hanehalkı birimleri tarafından taşınır. Böyle bir yeniden tanımlamanın dünyanın birçok yerindeki tarım toplumlarının kuruluşunu izleyen gelişmeler için önemli neticeleri olacaktır.

Son olarak tarımın, erkek ve kadınların toplum içerisindeki iktisadi, toplumsal ve sembolik rolleri üzerinde etkisi vardır. Bu değişikliklerin gerçek kapsamının birkaç binyıl sonraki bir noktadan kavranması çok zordur. Yine de geçimleri büyük ölçüde avcılıktan sağlanan Pleistosen çetelerden tarım toplumlarına kayış, (yağmacı toplumda arkeğin konumunun muhtemelen ana kaynağı olan) avcılık becerisine ve (tarım top-

lumunda esas gereksinim olan) emeğe atfedilen göreceli değerleri değiştirmiştir. Tarım toplumlarında erkek ve kadının göreceli konumları ne olmuş olursa olsun artık kadınların üretim denkleminde önemli ve hayati unsurlar haline geldiği açıktır.

TARIMA BAĞLILIK

Welch (1991), Bronson'un (1977) "yetiştiriciler" ve "çiftçiler" arasındaki kıyaslamasına paralel olarak, diğer tüm yönlerden yağmacılığa dayalı olan öncekine benzeyen bir geçim ekonomisine dâhil edilen evcillerin ilk kullanılışıyla -iktisadi, toplumsal, hatta törense - insan davranışlarının tümünün, tarımsal ekosistemin ve bunun güvenilir hasat üretiminin sürdürülmesiyle olan bağlantısında yansıdığı gibi, tarıma *bağlanmak* arasında çok önemli bir ayırım yapmıştır. Tarıma bağlanmak toplumun üzerinde örgütlendiği bir dizi önermeden bir diğerine geçişte son adımı temsil etmektedir. Gerçekten de eğer bu olmasaydı tarıma geçişle şimdiki gibi ilgilenmezdik.

Örneğin Doğu Akdeniz'de, evcilleştirme sürecinin kendisi ve yetiştiriciliğin başlangıcı oldukça hızlı meydana gelmiş görünmektedir (Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, 1992). Diğer taraftan, tarımsal bir ekosistemin sürdürülmesine özellikle uyum sağlayan toplulukların kurulmasıyla tarıma bağlanma, daha yavaş, 2.000 yıldan fazla sürmüş görünmektedir (Byrd, 1992). Oysa Kuzey Amerika'nın çöl sınır bölgelerinde uzun bir karma bahçıvanlık (bahçıvanlık, avcılık ve toplayıcılık) uygulaması döneminden sonra topluluklar, birdenbire sürdürülebilir tarım etrafında kurulu yerleşik hayata geçiş yapmışlardır (Welch, 1991).

Kültigenlerin ve evcil hayvanların ilk ortaya çıkışının belgelenmesine önemli arkeolojik araştırmalar vakfedilirken, evcilleştirmenin sonuçlarına çok az şey ayrılmıştır. Yine de tarıma bağlılık basit olarak evcil bitki ve hayvanların ilk kullanılışının kaçınılmaz sonucu değildir. Toplumda temel örgütsel değişikliklerle sonuçlanan daha ileri seçenekler, kararlar ve cevaplar dizisinin bir ürünüdür. Tarihöncesi topluluklar kendi seçenekleri üzerinde kısıtlamalar varsaymışlar, risk ve belirsizliği ve yeni teknolojiye bağımlılıklarının sonucu olarak toplumsal rollerdeki değişimleri arttırmışlardır. "Bağlılık" teriminin kullanılması kasıtlıdır; bu, "bağımlılık" gibi bir terimin ima edeceği edilgenliğin tersine, bunun bilinçli insan davranışının sonucu olduğunu belirtmektedir.

Hem "saf evcilleştirme" hem de "esas ekin elde etme" bölgelerinde

tüm tarihöncesi halklar sonunda tarıma bağlılık eşiğini aşmışlardır. Sonuçlar çarpıcıydı ve bu kitabın geri kalanında tartışılan tarihöncesi gelişmelerin temelinde bunlar yatmaktadır.

RİSK VE BELİRSİZLİK

Tarıma olan bağlılığın esaslı bir sonucu, kararların alınış koşullarındaki değişiklik olabilir. Hewitt'in (1983) gösterdiği gibi, evcil bitkilerin orijinal habitatlarından çıkarılması bunların tehliklere maruz kalışlarını arttırmıştır. Tarım insanlarının geçim sistemi, bitki ve hayvanlarla ancak insan müdahalesiyle sürdürülebilen yapay bir ilişkiye dayandığı için özünde dengesizdir. Dahası yağış, güneş ışığı, böcekler, hastalıklar gibi çevresel koşullardaki dalgalanmalara ve ayrıca insan gruplarının tarlaları ve hayvan sürülerini devam ettirmek için gereken insan emeği yatırımı yapma yeteneklerindeki değişikliklere duyarlıdır. İlk tarım toplumlarını anlamak için tarihöncesi çiftçilerinin bu değişkenleri hesaba katmak zorunda olduklarının hatırlanması önemlidir.

Riskler ve bunların oluş ve şiddetlerinin tahmin edilebilirliğinin değişme derecesi çiftçilerin iki tür durumda karar vermelerine neden olur: risk ve belirsizlik. Bu ayırım ilk olarak, bilinen bir dizi sonuç için olasılıkların tayin edilebildiği *risk* ile, bilgi ya da öngörü verilerinin olmayışının sonuçlar dizisini bilinmez kıldığı *belirsizliği* ayırt eden iktisatçı Frank Knight tarafından 1921'de yapılmıştır. Bazı ekonomi antropologları bu ayırımın ufak çaplı tarım toplumlarını ele almada faydalı olduğunu iddia etmişlerdir. Cancian (1980), çiftçilerin karar verirken yağış gibi ("risk" kabul edilebilecek) bilinen bir çevresel değişikliği hesaba katışlarıyla, yeni teknolojinin ("belirsizlik" denilebilecek) bilinmeyen sonuçlarını ele alışları arasında farklar olduğunu belirtmiştir. Diğerleriyse bu farkın suni olduğunu, zira gelecekteki olayların "ihtimallerinin asla tam bir kesinlikle 'bilinir' olmadığını" iddia etmişlerdir (Berry, 1980: s. 325).

Burada alınan konum risk ve belirsizlik arasındaki farkın, tarihöncesinin farklı tarımsal davranış modellerinin anlaşılmasını sağlayabileceğidir. Örneğin Calavan (1984), üretim tercihleri yapan çiftçilerin bu iki koşul altında farklı şekilde hareket ettiklerine işaret etmektedir. Tanıdık ve geleneksel teknolojiyle uzun zamandır var olan bir ekin üreten çiftçiler yıldan yıla ama öngörülür sınırlarda değişen mahsuller elde edeceklerdir. Kendi çevresel koşul gözlemlerine dayanarak, bu mahsul-

lere öznel ama yine de oldukça doğru olasılıklar tayin ederler ve emek ve zaman yatırımlarını buna göre yaparlar. Böyle bir durumda çiftçiler risk koşullarında çalışırlar. Diğer taraftan yeni bir teknoloji ya da yeni bir ekin deneyen veya yeni çevresel bölgeleri kolonileştiren çiftçiler kendilerini mahsülün güvenle tahmin edilemeyeceği bir durumda bulacaklardır. Tahmin doğruysa böyle bir yeniliğin zengin bir geri dönüşü olabilecekken çiftçinin kaynaklarını ayırmadaki tahminleri yanlışsa bir felâket de olabilir. Bu durumda çiftçi, belirsizlik koşullarında çalışmaktadır. Olası sonuçlar dizisi bilgisinin birikmesi birkaç nesil ya da daha fazla sürse bile, böyle bir belirsizlik deneyim ve öğrenmeyle riske dönüştürülebilir.

Dünyanın herhangi bir bölgesindeki en eski çiftçilerin, belirsizlik koşullarında mı yoksa risk koşullarında mı daha fazla çalıştıkları hakkında tahminde bulunmak ilgi çekicidir. Ben Doğrusal Çömlekçilik kültürü çiftçilerinin önemli belirsizliklerle uğraştıkları, onun için de yerleşim, hayvan bakıcılığı, ekicilik, hatta ürettikleri yapıtların tiplerine yönelik çok muhafazakâr bir strateji benimsedikleri idiasında bulundum (Bogucki, 1988, 1995b). Diğer taraftan, Çöl Sınır Bölgelerinde (Wills, 1988) ya da Nil Vadisi'nde (Watterstorm, 1993) olduğu gibi ekinleri mevcut geçim yapılarına dâhil eden yağmacılar, tarıma yatırım yapmakla yeni bir belirsizlik unsuru ekledikleri halde, riski kendi yağmacı ekonomileri içerisinde azaltmaya çalışmış olabilirler. Sonradan kurulan tarım toplumları risk koşullarında daha fazla çalışmışlardır. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, risk altında davranmanın toplumun daha da bölünmesi ve eşitsizliklerin gelişmesinde çok önemli sonuçları vardır.

CİNSİYET VE TARIM

Toplumun tarıma geçişle ilişkili dönüşümü, arkeologların bu süreç içerisinde erkelerle kadınların göreceli rolleri ve sonuçtaki değişiklikler hakkında tahminde bulunmalarına yol açmıştır. Daha baştan meseleye cinsiyetin sokulmasının neredeyse tamamen tahmini olduğunun anlaşılması önemlidir çünkü erkekler ve kadınlar, arkeolojik kayıtlarda cinsiyete özgü az işaret bırakırlar. Sonuç olarak 1960'ların Yeni Arkeologları tarafından birkaç on yıl önce alaya alınabilecek türden etnografik benzetmelerin serbestçe kullanımı ve kuru arkeolojik sunumların canlandırılması için "hikâye" kurgulamaları olmuştur. Yine de bu, nesnel analitik incelemeye tâbi tutulursa önemli bir konudur.

Tarıma geçişte cinsiyet konuları tartışması son yayınlarda iki biçim almıştır. Birincisi Bruce Smith'in (1993) Kuzey Amerika'nın doğusundaki bitki evcilleştirmeyle ilgili taşkın ovası-yabani otları teorisine (Watson ve Kennedy, 1991) cevap olarak "cinsiyet-itibar eleştirisi" dediği şeyken, ikincisini erkeklerle kadınlar arasında faaliyetlerin paylaşılış şeklinin tarımın başlamasıyla nasıl değiştiğini anlama girişimleri temsil etmiştir. Şansına, cinsiyet-itibar tartışması sınırlı bir bölge ve katılımcı sayısıyla kısıtlı kalmıştır. Öte yandan daha esaslı bir, tarıma geçişte değişen cinsiyet rolleri sorusunun dünya çapında ilgisi vardır.

Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesini gerçekte kimlerin, erkeklerin mi yoksa kadınların mı yaptığı sorusu konuyla ilgilenen çoğu arkeoloğun, özellikle de süreci ani bir keşif değil, toplumsal dönüşüm olarak görenlerin aklına gelmemiştir. 1950'lerde ve öncesinde avcı-toplayıcı toplum işlenirken kadınlar ocağa, çocuklara ve toplayıcılığa gönderilmiştir ancak geçmişe bakınca bunlar açıkça himayecidir. Hipotez üreten en yeni makaleler, kadın ve erkeklerin evcilleştirme sürecine farklı şekillerde ortaklaşa katıldıkları varsayımıyla cinsiyeti görmezden gelmektedir.

Dünyanın herhangi bir yerinde evcilleştirmenin "itibarının" kime ait olması gerektiği konusu, Bruce Smith'in 1987'deki Kuzey Amerika'nın doğusunda evcilleştirmeyle ilgili taşkın ovası-yabani otları teorisi formülünü özellikle eleştiren Patty Jo Watson ve Mary C. Kennedy'nin bir makalesinde daha çok yeni ortaya çıkmıştır. Watson ve Kennedy, cinsiyete karşı tarafsız havasıyla Smith'in modelinin, bu bölgedeki kadınların olası bitki evcilleşme yenilikçisi rollerini görmezden geldiğini, onun için de erkek yanlısı olduğunu iddia etmektedirler. Smith (1993) modelin orijinal formülünün insanın maksatlılığını hesaba katmadığı ve bu genelde gayet görünmez olduğu halde, süreci, kadın ve erkeklerin belirlenmiş olmasa bile faal rol oynadıkları (Smith belli bir nitelendirmeden kaçınsa da, benim bu kitapta "ön hanehalkları" dediğim) akrabalığa dayalı birkaç küçük toplumsal grubu gerektiriyor şeklinde düşünmüş olduğu yanıtını vermiştir. Evcilleştirmede kadınların rolünü reddetmek yerine, Smith cinsiyete karşı tarafsız modelinin kesinlikle cinsiyet önyargılı olmadığına işaret etmiştir.

Belli bir bölgede tarımda yeniliğin "itibarı"nın erkeklere mi yoksa kadınlara mı ait olması gerektiği sorusu aslında konu dışıdır. Her şeyden önce bu, bitki ve hayvan üreme biyolojisinin insanlar tarafından daha

Pleistosen'de iyi bilindiği gerçeğini görmezden gelmektedir. İkincisi, tarıma başarıyla *bağlanma* tüm toplumun kabul etmesi gereken bir şeydir, o yüzden de bu yönde ilk adımları kadınların atıp atmadığı konumuzun dışındadır çünkü bu adımı erkekler de onaylamak zorundaydılar. Bu kitabın bakış açısından tarıma geçiş kesin olarak müellifine mal edilebilecek ayrı bir gelişme değil, insanın Buz Çağı'nı izleyen karmaşık toplumsal dönüşümlerinin bir parçası olarak görülebilir. Şansına, bu tartışma Mezoamerika ya da Yakın Doğu gibi kilit bölgelere ihraç edilmemiş olup, belki de artık tamamen kapanmıştır

Diğer taraftan tarıma geçişe erkek ve kadınların iktisadi ve toplumsal rollerindeki dramatik değişikliklerin eşlik ettiği açıktır. Tarımın başlamasının, faaliyetlerin erkeklerle kadınlar arasında paylaştırılmasında bir değişikliği hızlandırdığı artık bir iman maddesi olarak kabul edilmektedir. Hâkim düşünce avcı-toplayıcı bir toplumda erkekler avcılık ve savunma yaparken, kadınların toplayıcılık ve yemek yaptıkları, çocuk baktıklarıdır. Gerçekten de bugün yağmacılarla ilgili birçok etnografik anlatım, bu bölüşümü desteklemektedir. Bu, geçmişteki yağmacı toplumların bir niteliği olabilir. Tarıma geçiş bu rolleri her iki cinsin de, göreceli bir cinsiyet eşitliği durumu yaratan ya da en azından kadınların toplumsal konumunu yükselten tarımsal faaliyete girişmeleri şeklinde yeniden bir hizaya getirmiş olabilir. Kadınlar geçim sisteminde daha büyük bir rol oynamış ve beslenmeye daha fazla katkıda bulunmuş olabilirler. Öyleyse tarıma geçiş, kadınların rolünü arttırarak erkek egemen yağmacı toplumun katı yapısını parçalamakta kadınları yetkilendirmiş olarak görülmektedir.

Eğer gerçekten kadın, çocuk ve yaşlı topluluğunun beslenmenin yalnızca küçük bir kısmını sağladığı Pleistosen çete toplumlarında yiyecek tedariğinin çoğu küçük bir güçlü erkekler grubunun elindeyse, muhtemelen erkeklere, özellikle de avcılığın çoğunu yapan küçük gruba daha fazla itibar edilmiştir. Frost (1994), avcılık faaliyetlerinde çevrenin neden olduğu ölüm oranının toplayıcılığınkinden çok daha büyük olduğunu öne sürmektedir. Eğer bu faaliyetler gerçekten de cinsiyete göre ayrılmışsa, cinsiyet oranının daha genç olanlardan daha yaşlı olan gruplara doğru sürekli azalmış olması beklenebilir. Dahası bir çetedeki bazı yetişkin erkeklerin, bir şekilde acizleşmiş ya da beceriksiz avcı olmaları beklenebilir. Böylece avcılığa bağımlı olan birçok Pleistosen yağmacı toplumlarında yiyecek temin edilmesi, ana sorumluluğu yetenekli avcı

olan nispeten az sayıdaki yetişkin erkekler tarafından yürütülmüş olabilir. Çetenin beslenmesine katılımdaki böyle bir asimetri (zorunlu paylaşımla dağıtılmış da olsa) kesinlikle, yağmacılar arasında geçici olan toplumsal konum ve itibara çevrilmiş olmalıdır.

Buz Çağı'nın sonunda subtropikal ve ılıman bölgelerde modern çevresel koşulların başlamasıyla bu asimetrilerin azalmış olması mümkündür. Doğu Akdeniz'in geniş ormanlıklarında ya da kıyı Mezoamerika'sının sulak alanlarında toplayacak çok daha fazla şey vardı. Buna ek olarak bu yeni yiyeceklerin fındık gibi çoğu, tüketilmeden önce işlem gerektiriyordu. Ayrıca grubun, çocuklar, yaşlılar hatta yürüyebilen acizler dâhil, tüm üyeleri tarafından toplanabiliyor ve hatta hasat edilebiliyordu. Toplumun Pleistosen çetelerden geç yağmacı "ön hanehalklarına" dönüşümünün olası bir başka yan etkisi, erkek ve kadınların beslenmeye göreceli katkılarının yeniden hizaya gelmesi olabilir ki bu, tarıma geçişle birlikte devam etmiştir. Gerçekten de, bazılarının öne sürdüğü gibi (Peter Frost, kişisel konuşma), daha önceki toplayıcılık geleneğinden gelen tarımın, yağmacı toplumlara bir kadın faaliyeti olarak girmesi mümkündür. Erkekler, kendi yüklerini hafifleteceği için bu faaliyeti cesaretlendirmiş olabilir.

Küçük çaplı tarım toplumlarında cinsiyetin rolü düşünülürken, sorunun erkek ve kadınların geçimin sağlanmasındaki rolü açısından tasarlanması, daha geniş olan üretim ve tüketim ortamını görmezden gelmektedir. Modern tecrübemiz bizi cinsiyetin rolünü sabit ikili kümeler içerisinde basitleştirmeye yönlendirirken, daha önemli bir konu birey rollerinin hanehalkı birimleri içerisindeki dinamik davranışıdır. Hem Eski Dünya'da hem de Yeni Dünya'da tarıma geçiş hem erkeklerin hem de kadınların kariyerlerini, basit bir erkek-kadın ayrımı bulanıklaşacak şekilde karmaşık hale getirmiştir. Bu konunun kökeninde hem çalışma anlamında hem de çocuk büyütme anlamında *emek* sözcüğü vardır.

Yağmacı çetelerde üretim, paylaşım yoluyla grup içerisinde dağıldığı için emeğe nispeten az değer verilir. Beceri, özellikle de olabildiğince az çaba ve tehlikeyle paylaşılabilir et üretebiliyorsa, her şeydir. Tarımsal hanehalklarındaysa emek önemlidir. Tarla açmak, yetiştirmek, ekmek, yabani ot temizlemek ve mahsülü işlemek daha uzun bir zaman içerisinde yeniden dağıtılamayacak zaman bakımından yoğunlaşmış insan enerjisi gerektirir. Dahası ekim ve hasat sırasındaki kritik zamanlarda, mevcut emek arzının bile yetersiz olduğu ve hanehalklarının kay-

naklarını birleştirdiği "emek darboğazları" olabilir. Tarım, esas geçim uğraşı haline gelince her faaliyetteki bireysel beceri gayet sıradan bir konu olurken, zaman içerside emek üretimi ve bunun yönetimi önemli hale gelir.

Yağmacıların doğum aralıklarını azamileştirme ve yalnızca toplumun yetişkin üyelerinin çabalarıyla makul şekilde beslenebilecek sayıda çocuk üretme isteğinin yerini, çiftçi toplumlarında tarımsal iş gücü gereklerini besleyecek kadar çocuk istenmesi alır. Kadınların doğurduğu çocuklar artık doyurulacak ilâve ağız ve çetenin hareketliliğine engel değildir. Bunun yerine, onlar tarımsal hanehalkının geleceği ve doğuşlarından sonraki on beş yıldan itibaren onun ana işgücüdür. Dahası çoğu Neolitik toplumda geçim sağlamaya eklenen çok sayıda başka faaliyetler de vardır. Bunların merkezinde, çoktandır kadın uğraşı sayılan çömlek üretimi bulunmaktadır. Bazıları çömlek üretimini kadınların üstlendiği diğer sorumluluklara eklemenin kolay olduğunu iddia ettikleri halde (örn. Brown, 1989: s. 216), diğerleri bunun "kadınlar için zaman yönetimi krizi" oluşturmuş olabileceğine işaret etmişlerdir (Claasen, 1991: s. 286).

Yine de bu değişiklikler, erkek ve kadınların göreceli konumlarında bir değişikliğe dönüşmüş müdür? Bunun kesinlikle belirlenmesi henüz mümkün değildir. Belki de en lehte olanı, bir topluluğun tarımı neredeyse tek beslenme kaynağı olarak benimsediği ve erkeklerin tarlalarda kadınların yanı sıra zahmet çektiği durumlar olabilir. Kadınların yağmacı ve bahçıvan karma toplumlarında en kötü durumda oldukları düşünülebilir çünkü erkekler başarılı avcılar olarak halâ itibar iddiasında bulunabilirken kadınlar, yalnızca toplayıcılık ve çocuk büyütmede hep geçerli olan rollerini sürdürmeyip, bahçıvanlık ve çömlekçiliği de yüklenmişlerdir.

Bazı kanıtlar osteolojik bulgularda aranabilir. Clark Larsen, Georgia sahilinde 269 yağmacı ve 342 bahçıvan ve yağmacı karma topluluk üyesinin kemiklerini incelemiştir (Larsen, 1984). Tarıma geçişin kadınları diş eksilmeleri, artan diş çürümeleri ve küçülen iskelet ve kafatası ebatları biçiminde erkeklerden çok daha fazla etkilediğini bulmuştur. Sonuncusunun erkekler ve kadınlar tarafından tüketilen göreceli protein ve karbonhidrat miktarlarındaki eşitsizlik yüzünden olduğu açıktır. Oysa erkekler avcılıkla ilişkili biyomekanik kemik geriliminde azalma yaşamıştır. Larsen'in tahlili tarımın benimsenmesinden sonra erkekler

avcılık ve balıkçılığa, belki daha acelesizce devam ederken, kadınların tarla ve ev işlerini yüklenmiş olduklarını belirtmektedir.

Tarıma geçişin, erkekler ve kadınlar tarafından toplumsal olarak düzenlenmiş kendi faaliyet alanlarını kurmak için üstlenilen faaliyet türleri üzerinde derin etkileri olduğu açıktır. Yağmacılıktan çiftçiliğe geçiş aslında kritik bir kavram olarak emekle ilgisi az olan bir toplumdan, işgücü oluşturulması ve seferber edilmesinin baskın kaygı haline geldiği bir topluma geçiştir.

YAĞMACILIK SEÇENEĞİ

1960 ve 1970'lerde arkeologlar ve antropologlar arasında, toplum bir kez tarıma kaydıysa geri dönemeyeceği şeklinde hâkim bir inanış vardı. Bu konum genel olarak insanın kültürel evrim modellerinden, özel olarak da nüfus artışının nedensel bir faktör olarak kullanılmasından çıkmıştır. Fikir, yiyecek üretiminin getirdiği "artan" gıda arzının sonucu olarak bir kez nüfus artışı gerçekleşince, toplumun kendi mahsüllerine giderek daha fazla bağımlı hale geldiğiydi (örn. Cassidy, 1980). Burada kullanılan tabirlerle ortaya konulursa, tam tarımsal bağlılık sadece gelecek bir noktadaki uygun bir ihtimalden çok, kaçınılmaz olarak görülmüştür.

Yine de hepsi bu kadar basit görünmemektedir. Birkaç grubun uzun vadeli incelemeleri yağmacılıkla çiftçilik arasında yıllık, hatta daha uzun dönemli dalgalanmaları ortaya koymuştur. Ayrıca, nüfus artışının tarımın benimsenmesinin otomatik bir etkisi olduğunu öne sürmek için az kanıt vardır ve tarım toplumlarında bile nüfus artışını ve doğurganlığı kısıtlayan mekanizmaların olduğu görülmektedir (örn. bakınız bunun Iroquoiler için tartışıldığı Englebrecht, 1987). Yağmacılıkla çiftçilik arasındaki bu sınırda olan toplumlar için, birini birkaç yıl izleyip sonra diğerine dönüldüğü, bir stratejiden diğerine ileri geri kayma tamamen mümkündür. Meselâ, uzun zamandır tarımcıların bitişiğinde yaşayan avcı-toplayıcı prototipi oldukları düşünülen Filipinler'deki Agtalar (örn. Peterson, 1978a, b), aslında zamanın şartlarına en iyi uyan geçim stratejisinden yararlanan fırsatçılardır (Griffin, 1984).

Bu şartlar, doğal çevre tarafından ama ayrıca bir grubun tarımsal komşularıyla herhangi bir zaman sahip olduğu türden karşılıklı etkileşimle de belirlenebilir. Tarımın "saf" evcilleştirme sahalarının ötesine yayılmasının incelenmesinde arkeologlar, mukayeseli yağmacı-çiftçi et-

kileşimi etnolojik incelemelerini kullanmaya ve tarihöncesindeki böyle etkileşimler için modeller önermeye başlamışlardır (örn. Gregg, 1988). Yağmacı insanların tarımsal emek sağlama potansiyeli hafife alınamasa bile, bunlar sıklıkla yağmacıların avlanmış ya da toplanmış kaynaklarının çiftçilerin yetiştirilmiş ürünleriyle değiştirilmesini kapsamaktadır. Bu türden yağmacı-çiftçi etkileşiminin incelenmesi, yiyecek üretiminin yayılışının anlaşılması için ve özellikle de yağmacıların civardaki çiftçilerden aldıkları evcil bitkileri ve hayvanları benimsedikleri durumlarda umut vericidir.

Ayrıca, tipik "soyutlanmışlara" örnek olarak ileri sürülenler dâhil, "yağmacı" yaşam tarzına sahip olarak görülen birçok halkın, aslında binlerce olmasa de yüzlerce yıldır komşu tarım toplumlarıyla temas halinde olduklarına dair artan deliller vardır (Headland ve Reid, 1989). Bu zaman içerisinde tarımcılarla alışveriş ilişkilerine girişmişler ve birçok durumda kendileri de rastgele yiyecek üretimi yapmışlardır. Bailey (1991) ve arkadaşlarının Zaire'deki Ife, Headland ve Reid'in (1991) Filipinler'deki Agta ve Wilmsen'in (1989) San araştırmaları çiftçilere bitişik yağmacılar ortak durumunun yağmacı grupların yiyecek üretimini tamamen benimse*mediği* uzun vadeli bir etkileşim olduğunu öne sürmektedir (Headland ve Reid, 1989).

Dünyanın yalnızca yağmacılarla çiftçiler arasında bölüşülmediğinin kabul edilmesi hem ilk evcilleştirme hem de tarımın yayılması incelemesine daha fazla açıklık getirmelidir. Örneğin yağmacıların, çiftçilerin ve karma strateji izleyen grupların birlikte var olması imkânı, özellikle Yakın Doğu'daki ana evcilleştirme alanları sitelerindeki geçim verilerinin farklılığını izah etmektedir. Aslında genel olarak tutarlı bir modelle uzlaştırılacak anormallikler olmak yerine, ilk yetiştiricilikle tarıma bölgesel bağlılık arasındaki dönemde farklı geçim verileri beklenmelidir. Bu ayrıca, Kuzey Avrupa'da buğday ve arpanın, ABD'nin doğusunda ise mısırın nispeten yavaş yayılmasını da barındırmalıdır.

UYGARLIK TOHUMLARI, KARMAŞIKLIĞIN KÖKENİ

Tarıma geçişin asıl sonucu nedir? Daha doğrusu, ekinler ve hayvanlar olmadan hiyerarşik bakımdan farklılaşmış toplumlar mümkün olurmuydu? Arkeolojide, Kuzey Amerika'nın Pasifik kıyısındaki geç tarihöncesi şefliklere ve dünyanın başka yerlerindeki diğer karmaşık yağmacılara

işaret etmek ve uygarlıkların tarım ve hayvan yetiştiriciliği olmadan mümkün olduğunun iddia edilmesi yaygın hale gelmiştir. Öte yandan geç tarihöncesi ve erken tarih uygarlıklarının hiçbirisi ve devlet olmayan karmaşık toplumların çoğu, yağmacılığa dayanmamaktaydı. Dahası, aşağıdaki bölümde açıklanacağı gibi, toplumsal farklılaşmaya neden olan şey ekinler ya da hayvanlar değil, toprağın, emeğin ve sermayenin kontrolüydü. O nedenle toplumsal, iktisadi ve siyasi karmaşıklık, tarım ve (Eski Dünya için) hayvan yetiştiriciliği olmadan ortaya çıkamazdı.

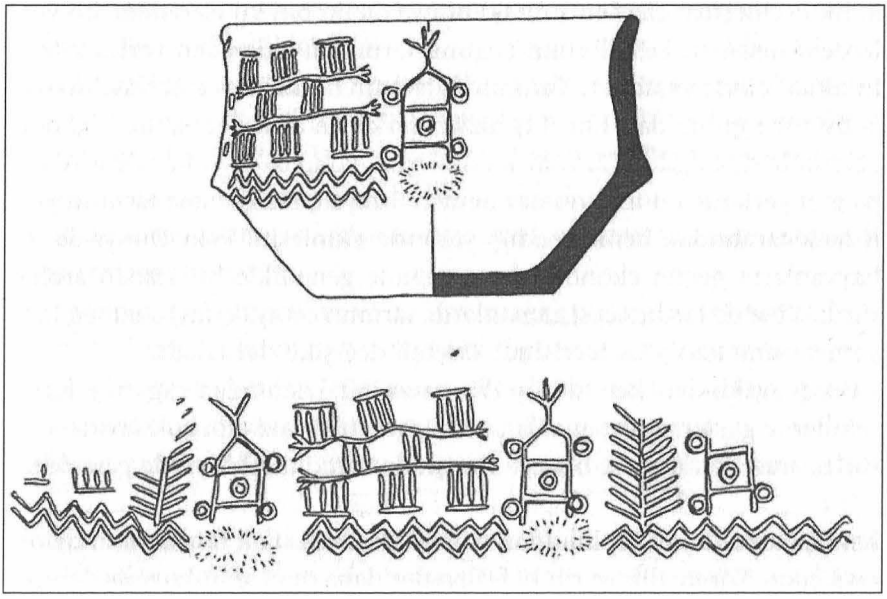
İLÂVE OKUMA

1970 ve 1980'lerde arkeolojik saha araştırmalarının bu problem üzerinde yoğunlaşmasının sonucu olarak, yağmacılıktan çiftçiliğe geçiş son otuz yılda birçok kitap ve makaleye konu olmuştur. Konunun gayet okunabilir tek yazarlı bir ele alınışı Bruce D. Smith'in *The Emergence of Agriculture* (1995) [Tarımın Ortaya Çıkışı] adlı çalışmasıdır. Konuyu geniş ayrıntılarıyla tartışan tez derlemeleri, Patty Jo Watson ve C. Wesley Cowan (1992), Anne Birgitte Gebauer ve T. Douglas Price (1992) ve Price, Gevauer ve Keeley (1995) editörlüğündeki kitaplarda bulunabilir. Barbara Stark'ın 1986'daki tarımın kökenlerini açıklayan modeller tartışmasından, on yıl sonra da geniş şekilde alıntı yapılmaya devam edilmektedir. Evcilleştirmeyle ilgili daha kapsamlı temel botanik ve zoolojik veri kaynakları, genel konularda David Haris ve Gordon Hillman (1989), bitkiler hakkında Daniel Zohary ve Maria Hopf (1993) ve hayvanlar üzerine Juliet Clutton-Brock'undur (1989). Jack Harlan'ın 1995 hatıratı *The Living Fields* [Yaşayan Tarlalar], tarımın kökenleri incelemesi üzerine önemli düşünceler içeren mühim bir botanik kariyer öyküsüdür. Son yirmi yılda çok sayıda bölgesel ilk çiftçi toplumları incelemesi çıkmıştır. Birkaçı, Bruce Smith'in 1992'deki Kuzey Amerika'nın doğusu hakkında *Rivers of Change* [Değişim Irmakları], W. H. Wills'in 1988'deki *Early Prehistoric Agriculture in the American Southwest* [Amerikan Güneybatısında Erken Prehistorik Tarım] ve T. Douglas Price'ın editörlüğünü yaptığı *Europe's First Farmers* [Avrupa'nın İlk Çiftçileri] kitaplarıdır. Tarımın Mezoamerika'daki kökeninin güncel bir sentezi henüz çıkmamıştır. Dolores Piperno ve Deborah Pearsall'ın yeni kitabı *The Origins of Agriculture in the Lowland Neotropics* (1998) [Neotropik Ovalarda Tarımın Kökenleri] aşağı Mezoamerika ve Güney Amerika'nın kuzey ovalarındaki çeşitli türlerin yetiştirilmesinin çok eski kö-

kenlerini tartışmak için fitolit ve polen verilerini kullanmaktadır. İlk tarım toplumlarında emek, risk ve belirsizlik gibi konuların tartışılması nispeten enderdir, ama örnekleri Peter Bogucki'nin ilk Avrupa tarımıyla ilgili *Forest Farmers and Stockherders* (1988) [Orman Çiftçileri ve Hayvancıları] ve Joseph Tainter ve Bonnie Bagley Tainter'in editörlüğünü yaptıkları *Evolving Complexity and Environmental Risk in the Prehistoric Southwest* (1996) [Tarihöncesi Güneybatıda Evrilen Karmaşıklık ve Çevresel Risk] adlı kitaptaki tezlerdir.

[6]

EŞİTSİZLİĞE GİDEN YOLLAR



GİRİŞ

Doğu Akdeniz, Mezoamerika, Çin ve Kuzey Amerika'nın doğusundaki ilk evcilleştirmelerden sonraki bin ya da iki bin yıl içerisinde bu yerlerdeki insanlar, besinlerinin çoğunu tarımdan elde eden yerleşik topluluklar içinde yaşadılar. Tarımın dünyanın başka yerlerine yayılmasıyla bu tür topluluklar, kuruluş hızları farklı da olsa dünyanın yeni bölgelerinde de doğdu. Tarımın kolonileşme yoluyla yayıldığı Orta Avrupa gibi yerlerde bu topluluklar hemen ortaya çıkmıştı ama tarımın yerli halk tarafından benimsendiği yerlerde ekinlerin, Eski Dünya'da ise hayvanların geçim ekonomisine girişinde genellikle bir zaman aralığı vardı. Yine de tarihöncesi zamanlarda tarımın ortaya çıktığı hemen her yerde, bunu kısa süre içerisinde önemli değişiklikler izledi.

Bu değişiklikler, kendilerini dünyanın bir kısmından diğerine farklı şekillerde göstermiştir ama daha eski zamanlardaki gibi çok sayıda kültürler arası yakınsama, benzer süreçlerin birçok farklı yerde gerçekleştiğini göstermektedir. Toplumsal kimliğin akrabalıkla tanımlandığı hanehalkına dayalı topluluklar, istisna olmaktan çok norm şeklinde ortaya çıktı. Törencilik ve ritüel faaliyetler daha önce görülmemiş derecede ayrıntılı hale geldi. Ticaret ve alışveriş, arkeolojik kayıtlarda özellikle öne çıkmaya başladı. Eski Dünya'da evcil hayvanlar için et içeriklerinin ötesinde kullanımlar bulundu. İnce çömlekçilik ve metalürji gibi karmaşık teknolojik süreçler geliştirildi ve teknolojik faydalarının ötesinde bir toplumsal ün kazandı. Mezarlarda, bireyler arasında önemli ayırımlar sonucunu çıkarabileceğimiz noktada sürekli toplumsal farklılaşma görülmeye başladı.

Bu değişikliklerin temeli, tarım toplumuna eşlik eden hanehalkı ekonomisinde ve toplumsal yapıda bulunmaktadır. Bu hadisenin birkaç boyutu olmuş olabilir. İlki, bir nesilden diğerine değişim içerisindeki toplumsal düzenin "metabolizmasını" sağlamış olan hanehalkı gelişim döngüsünün tabiatında yatmaktadır. Diğeri hanehalkları arasındaki statü, zenginlik ve liderlik rekabetinden kaynaklanmaktadır. Üçüncüsü, tek tek hanehalklarının tarımla ilgili kararlar vermelerine ve yenilikleri

benimsemelerine ilişkin risk ve belirsizlikteydi. Bütün bunlar insan toplumunun tecrübe ettiği bir sonraki önemli küresel dönüşümde, özellikle de statü, iktidar ve zenginliğe erişim farklılıklarının ortaya çıkmasında kilit rol oynamıştır.

Aynen tarımın modern insan kültürünün esas iktisadi temelini sağlaması gibi, toplumun sahip olanlarla olmayanlar şeklinde farklılaşması da modern toplumsal ilişkiler ve hükümet kavramlarının temelini sağlamıştır. Tarım gibi bu model de artık küresel şekilde yayılmıştır; öyle ki hakikaten eşitlikçi denilebilecek çok az insan vardır (belki de yoktur). Bu bölümde tartışılan ve Eski Dünya'da Neolitik, Amerika'da ise Formatif ya da Erken Ormanlık dönemlerine karşılık gelen arkeolojik toplumlarda bu eşitsizlikler muhtemelen henüz nesiller ötesi kurumsallaşmış ve sürekli kılınmış değildi. Sonuç olarak toplumsal farklar soy ve akrabalıkla sabitlenmiş ve kişinin hayattaki konumunun değişmesi çok daha zorlaşmıştır.

Toplumsal farklılaşmanın ve bunun ortaya çıkışının incelenmesi, belki de akademisyenlerin yirminci yüzyıl toplumundaki hiyerarşi ve otoriteye olan reaksiyonları yüzünden 1960'ların süreçsel arkeolojisinin ana konularından birisi haline gelmiştir. Bu genel olarak evrimsel bir insan toplumu modeline uyan, basitten karmaşığa doğrusal bir yörüngenin parçası olarak görülmüştür. Tarım bu şekilde insanları bir kez bir araziye bağlayıp fazlalıklar üretince, toplumsal farklılaşmanın aşağı yukarı kaçınılmaz olduğu varsayılmıştır. Belki de öyledir, peki niçin? Statü, iktidar ve zenginlik yaratan yerleşik ve genellikle tarımsal toplumla ilgili olabilir mi?

1960'lardan beri arkeoloji bu sorunun cevabını, özellikle de Morton Fried (1967), Elman Service (1962) ve diğerlerinin (şekil 6.1'de özetlenen) çeşitli tipolojik şemaları açısından tasarlamıştır. Bu şema, eşitsizliği bir ya da iki değişkenlikte tartışmak eğilimindedir. Örneğin Fried, siyasal örgüte odaklanmıştır; onun için de eşitlikçiden, mertebeli, katmanlı toplumlara bir ilerleme tasarlamıştır. Service ise işlevsel örgütle daha fazla ilgilenmişti; o yüzden de eşitlikçi olmayan şeflikleri genelde eşitlikçi kabilelerden iktisadi, dini ve toplumsal faaliyetlerin merkezileştirilmiş eşgüdümü temelinde ayırmıştır. "Eşgüdüm," yıllar içerisinde "kontrol" anlamına gelmeye başlamış ve böylece şefler kaynaklara erişimi kontrol eden kişiler olmuşlardır. Yine de, 1984'teki çok önemli bir, "kabile" ya da "şeflik" olarak nitelendirilen toplumlar incelemesinde

Şekil 6.1 Fried ve Service'e göre 1960 ve 1970'lerde arkeologlar arasında popüler olan toplumsal evrim kategorileri.

Fried'in terminolojisi	Service'nin terminolojisi
Devlet toplumu	Devlet organizasyonu
Tabakalaşmış toplum	Şeflik organizasyonu
Gruplaşmış toplum	Kabile organizasyonu
Eşitlikçi toplum	Çete organizasyonu

Gary Feinman ve Jill Neitzel, bu toplumlar arasındaki değişkenliklerin farklı birçok eksende (örn. iktidar, mülkiyet, yerleşiklik, zenginlik, vb.) meydana geldiğine, o yüzden de ideal tipin formülleştirilmesinin zorluklarla dolu olduğuna işaret etmiştir.

Bir diğer problem toplumun bir aşamadan diğerine nasıl geçtiğinin asla tamamen açık olmamasıydı. Arkeologlar eşitsizliğin, ilk tam eşitlik durumundan nasıl kaynaklandığını açıklamaya sık sık kafayı takmışlardır. Oysa Price ve Feinman'ın (1995) belirttiği gibi, bir tür eşitsizlik şu ya da bu biçimde neredeyse tüm toplumlarda aynı anda mevcuttur. Price ve Feinman, arkeologlar için zorluğun mutlaka eşitsizliğin kökenlerinin değil, toplumda bunun ne zaman kurumsallaştığının ve resmileştiğinin keşfedilmesi olduğunu belirtmektedir. Son yıllarda, böyle bir bakış açısı, tarihöncesi toplumda eşitsizliklerin ortaya çıkmasının anlaşılmasında ilk prensiplere dönmeye zorlamıştır.

Bu bölüm, toplumsal eşitsizliklerin farklı birkaç tarihöncesi toplumda belirgin hale geldiği süreci araştıracaktır. Önce kuramsal bir tartışma bu toplumlarla ilgili bazı kavramsal konulardan kısaca bahsedecek

ve yazarın toplumsal farklılaşmadaki ana faktörler hakkındaki görüşlerini ortaya koyacaktır. Burada alınan konum, toplumsal farklılaşmanın kökenlerinin ancak rekabet eden, öz çıkar peşindeki hanehalkları modeli çerçevesinde anlaşılabileceğidir. Genel tez hanehalkları kaynaklar için rekabet edip ev ekonomilerinde başarılı hale geldikçe bazılarının statü ve güce dönüşen borçlu, müşteri ve yandaş çektikleridir. Bu ilk aşamada bu asimetrik toplumsal düzenlemeler hane halklarının hiziplerle ilişkilenmelerini ve yerleşim olarak mezralarda kümelenmelerini içeren çeşitli alanlarda sürdürülmüştür.

Sonra, dünyanın her yerinden resmileşmiş eşitsizlik gelişim sürecinde olan birkaç tarihöncesi toplum incelenecektir. Bu seçici inceleme Geç Neolitik Avrupa'yı, Dicle ve Fırat vadilerindeki Halaf ve Ubaid topluluklarını, Formatif Mezoamerika'yı, ABD'nin doğusundaki Hopewell toplumlarını ve Güneydoğu Asya'nın Geç Neolitik ve ilk metal kullanan halklarını içermektedir. Daha önceki bölümlerde görüldüğü gibi benzer süreçlerin önemli şekilde farklı neticeleri olabilir. Böyle farklı sonuçlar, toplumsal gelişimin yönünü kaçınılmaz süreçlerden çok, bireysel amillerin küçük ölçekli kararlarının kontrol ettiği temel varsayımını kanıtlamaktadır.

EŞİTLİKÇİ ÖTESİ TOPLUMLAR

Genel olarak tarihöncesi zamanlardaki toplumsal hiyerarşi kanıtları, arkeologlar tarafından abartılmaya meyillidir. Problemin bir kısmı "eşitsizlik" ve "mertebe" tamlamasında yatmaktadır. Toplumsal mertebelerin tespit edilmesi incelediğiniz toplumu tarihöncesi insanları kıdem sıralamasında biraz yükseğe yerleştiren iyi bir şey olarak görülmüştür. Bu, 1962'de Service'in işlediği çetelerden kabilelere, şefliklere ilerlemenin buluşsal bir aygıttan fazla bir şey haline geldiği ve tarihöncesi toplumların hasıraltı edildiği bir tipoloji olarak hizmet ettiği Yeni Arkeoloji günlerinde özellikle doğruydu. Tarihöncesi toplumunuzu, farklı miktarlarda mezar eşyası ya da zengin çocuk mezarları tanılayarak şeflik olarak mertebelendirmek bir başarıydı. Bunun eşitlikçi bir kabile olarak nitelendirilmesi istatistiksel analizinizde yenilgiyi kabullenmekti. O'Shea (1996, s. 5), "arkeolojik ilgi dengesizliği ve belki de buna ekli 'karmaşık toplumları' inceleme ayrıcalığı, geçmişte sıklıkla ufacık bir toplumsal eşitsizlik kanıtına dayanılarak şeflik sayılan toplumla-

rın çoğalmasına yol açmıştır" şeklinde belirtmiştir.

Tip olarak "şeflik" üzerine odaklanılması, daha sonraki tarihöncesinde hanehalkının ötesindeki politik ve iktisadi yapıların ortaya çıkmasına gerçekte neyin yol açmış olabileceğinin anlaşılmasına bir engel olabilir. Feinman ve Neitzel (1984) Amerika'da "kabileler" ve "şeflikler" olarak nitelendirilmiş olan tarihöncesi gruplar hakkındaki etnografik literatürü incelemiş ve bu tür topluma olan aşırı tipolojik yaklaşımdaki sorunlara işaret etmişlerdir. Birkaç değişkenlik boyutunda eşitlikçi ve mertebeli toplumlar arasında bariz bir fark olmadığını, bunun da grupların düzgün kategorilere sokulmasını imkânsız kıldığını bulmuşlardır. Rothman (1994), "şeflik" tabirinin çok kademeli organizasyonu belirten genel bir kavram ve benzer ölçüdeki toplumlar arasında kültürler ötesi kıyaslamayı kolaylaştıran bir alet olarak halâ yararlı olduğunu iddia etmektedir. Muhtemelen "kabile" kavramı için de benzer bir değer bulunabilir.

Yine de burada alınan konum, "kabile" ve "şeflik" tabirlerinin bu bölümde girişilen makro seviyedeki analiz türünde yararlı olmak için çok fazla yan anlamlarla yüklü olduğudur. Dahası, ben çoğu tarihöncesi toplumunun, siyasal merkezileşme ve kurumsallaşmış mertebeleşmeye doğru diğer arkeologların inanmayı tercih ettiklerinden daha yavaş ilerlediklerine inanıyorum. Böyle merkezileşmiş, mertebeleşmiş toplumlar tarihöncesinin biraz daha sonrasına kadar hakikaten ortaya çıkmamıştır ve aşağıdaki bölümde böyle hiyerarşik devlet öncesi toplumların iç ya da dış koşullar yüzünden ya çabucak devlet olmaya ilerlemiş ya da çökmüş oldukça dengesiz toplumlar olduğu yolunda tartışma yapılacaktır. Tarihöncesinin bu bölümde kapsanan dönemi içerisinde dünyanın her yerindeki toplumlar sadece kurumsallaşmış mertebeleşme genel yönünde ilerlemekteydiler ama o noktaya henüz varmamışlardı.

Clarke ve Blake (1994) ve Hayden (1995b) ne eşitlikçi ne de siyasal bakımdan tabakalaşmış olan toplumları tarif etmek için "eşitlikçi ötesi" terimini kullanmaktadırlar ve ben de bunun, Geç Neolitik Avrupa, Orta Ormanlık Kuzey Amerika, Formatif Mezoamerika, Yakın Doğu'daki Halaflan ve Ubaid yerleşimleri ve Güneydoğu Asya'daki ilk metal kullanan halklar gibi toplumların en iyi nitelendirmesi olduğuna inanmaktayım (Hayden, 1995b). Bu toplumların eşitlikçi geç yağmacı ve ilk çiftçi hanehalklarının kısıtlamaları ötesine, rekabet ve farklılaşma toplumsal ortamına doğru ilerledikleri hissini hakikaten yakalamaktadır. Yine

de zamanla hanehalkları arasındaki ilişkiler halâ akışkandı ve katı hiyerarşik yapılar içerisinde taşlaşmış hale gelmemişti.

Öte yandan böyle eşitlikçi ötesi toplumlarda eşitsizliğin yakıtı uzun zamandır mevcuttu ve bunun faal bir güç hale gelmesi için sadece bir tür motora ihtiyacı vardı. Böyle bir motoru ne oluşturabilirdi? Önemli bir hipotez oluşturan tezinde Hayden (1995b), kilit bir unsur belirlemiştir: 50-100 kişiden fazla her grupta olması beklenebilecek çoğaltıcı bireyler. Clark ve Blake'in kullandığı tabirle çoğaltıcılar topluluk içinde baskın bir mevki kazanan, hırslı, girişimci, saldırgan ve birikimci insanlardır. Kaynakları, emeği, ticareti ya da her üçünü de kontrol edebilirler. Böyle kimseler her zaman olmuştur ama Pleistosen çete toplumunda onları dizginleyecek güçlü toplumsal normlar mevcuttu. Çete toplumunun geç yağmacılarla ilk çiftçiler arasında önemli toplumsal dönüşümle sonuçlanan yıkılışı, tarım toplumları sağlam şekilde oluşunca böyle bireylerin kilit faktör şeklinde ortaya çıkışlarına vesile olmuştur.

Yine de çoğaltıcılar, öykünün ancak bir kısmını temsil edebilirler. Aşağıda öne sürüldüğü gibi diğer kısım, toplumun belli kesimlerinin kaynaklara ve emeğe erişiminin *azalmasına* yol açan demografik ve iktisadi faktörler olmalıdır. Eğer çoğaltıcı olmak mevki, güç ve zenginliğin biletiyse o zaman herkes çoğaltıcı olmalıydı. Durumun asla böyle olmadığı bellidir. İnsanlara ve akrabalarına karşı, onların ikinci sınıf ya da üçüncü sınıf konumuna düşmelerine neden olan diğer bazı faktörler komplo kurar. Aynen dış uzaydaki bir roketin uzay boşluğunu iterek değil, kendisini kendi harcadığı egzoz gazlarına karşı iterek ileri hareket etmesi gibi, birkaç yükseltici de kendilerini toplumda geriye düşen daha geniş diğer kesimlere karşı yukarı doğru iterler. Bu iki güç arasındaki sinerji eşitlikçi ötesi toplumların anlaşılmasının anahtarıdır.

EŞİTSİZLİĞİN DEMOGRAFİK TEMELLERİ

Tarıma geçişte olduğu gibi arkeologlar eşitsizliğin ve farklı mevki, güç ve zenginlik erişiminin kökenlerini 1970'lerin süreçsel açıklamaları tarzına yardım eden birkaç "ana hareketlendirici" açısından aramışlardır. Bunlar arasında, ana kaynakların kontrolünü elinde bulunduran kimselerin yüksek mevki ve zenginlikle ortaya çıkmalarına yetecek kadar zenginleşebilecekleri fikriyle, ticaret öne çıkmıştır. Dünyanın Mezopotamya gibi bazı yerlerinde tartışma; sulama ve sulamanın kontrol

ve yönetim işlerinin üstün konumda insanlar sınıfını gerektirdiğine kadar ilerlemişti. Zanaatte uzmanlaşma ve metalürji, Eski Dünya'da seçkinlerin oluşumuna yol açtığı iddia edilen iki favori nedensel faktördü.

Bu yaklaşımların temeli, bazı tekil faktörlerin giderek artan zenginlik ve güç toplayabilecek olan ilk "küçük seçkinin" ortaya çıkışına yol açtığı inancıydı. Bu süreç açık ya da kapalı olarak eşitsizliğin kökenlerinin, tamamen üretim ve alışverişin örgütlenmesinde yattığı şeklinde yarı Marksist bir sınıfsal farklılaşma görüşünü gerektirmektedir. Bu, tipik olarak toplumun önemli şekilde altüst olmasına neden olan yeni bir teknoloji ya da egzotik malzemenin ya o teknolojinin yönetilme ihtiyacı yoluyla ya da hırs yoluyla etkisi şeklinde görülmüştür. Ne yazık ki bu "ana hareketlendirici" açıklamaları ya kısa zaman sonra çökmektedir ya da etnolojik bakımdan aldatıcıdır. Örneğin alışverişin otomatik olarak seçkinlerin ortaya çıkmasına neden olduğunu iddia etmek zordur. Bunun yerine, dünyanın birçok kısmında toplumsal farklılığı azaltacak şekilde zenginliği gerçekten yeniden dağıtan alışveriş sistemleri vardır.

Ben, tartışmayı sadece üretim ve alışveriş örgütlenmesine odaklanmaktan, risk ve belirsizlik koşullarında karar verme ve tüketim örgütlenmesini içerecek şekilde genişleterek bu meseleye farklı bir bakış şekli önermek istiyorum. Toprak ve emeğin tahsis edilmesiyle ilgili esas karar verme birimleri özellikle önemlidir. Aşağıda göz önüne alınan toplumlarda bu birime "hanehalkı" denilebilir. Son birkaç bölümdeki tartışma bu konunun habercisi olsa da asıl üretim ve tüketim birimleri olarak hanehalkı fikri, burada "ana hareketlendirici" açıklamalarının genellikle tatmin etmediği toplumsal süreçlerin anlaşılmasıyla özellikle ilgili hale gelmektedir.

HANEHALKLARI

Otuz yıldan fazla süredir, daha geniş toplumsal antropoloji bağlamında etnografik hanehalkları incelemesi yaygındır. Terimin antropoloji literatüründeki aşağı yukarı ilk kullanılışı etnografların, ideal aile tipleri insanların gerçekte yaptıklarıyla eşit olmadığında sık sık karşılaştıkları durumu anlatmanın kolay bir yoluydu (Wilk ve Netting, 1984: s. 2). Zamanla terim, birlikte ikâmet ya da ortak iktisadi çıkar gibi daha resmi özellikler üstlenmiştir. Beklenti hanehalkı üyelerinin kültürel değerleri ve beklentileri paylaştıkları ve tanım olarak benzer fiziksel ve toplumsal çevrelerde yaşadıklarıdır. İktisadi bakımdan hanehalkı, birlikte

üretim kararları veren bir iş birliği grubudur (Barlett, 1982). Toplumsal olarak hanehalkı, üreme birimi ve sosyal etkileşim ve yükümlülüklerin odağıdır. Kısacası hanehalkı, bugünkü hem geçim çiftçisi hem de köylü incelemeleriyle çok ilgili bir toplumsal grup ve analitik birim olarak görülmüştür.

Hanehalkının arkeolojide analitik bir birim olarak kullanılmasının, yerleşim kalıntılarının yalnızca asgari bir sonuca ve varsayıma varılarak gerçek bir toplumsal grupla bağlantılandırılabileceği bir ortam sağlamak gibi özel bir gerekçesi vardır. Diğer toplumsal bilimlerde hanehalkı üzerine yoğun odaklanış, başka toplumsal yapıların rolünün bilinçli şekilde asgariye indirilmesini yansıtabilirken arkeolojide bu, anlamlı bir biçimde ayırmaya ve kıyaslamaya başlayabileceğimiz birkaç toplumsal yapıdan birini temsil etmektedir. Bu nedenle hanehalkı seviyesinde yerleşim kalıntıları analizi, yalnızca "kolay" bir analiz birimi kullanmanın ötesinde olmayıp, arkeolojik kayıtları, iktisadi ve politik kurumlara hanehalkının ötesinde yaklaşmaya başlayabileceğimiz şekildeki bir yapılandırma girişimidir. Bir başka deyişle arkeolojik hanehalkları incelemesi, bize tarihöncesi toplumu "dipten tepeye" inceleme fırsatını verir. Böylece, hanehalklarını inceleyen arkeologların amacı, ilgili diğer araştırma boyutlarını dışlayarak sadece hanehalkına odaklanan bağlaşık toplumsal bilim araştırmacılarınınkinden farklıdır.

Arkeolojik bakımdan son yirmi yılda hanehalkı birimlerinin teşhis edilmesine ve bunların temel analiz birimi olarak kullanılmasına artan bir ilgi vardır (Ashmore ve Wilk, 1988). Yine de gerçek hanehalklarını teşhis etmek imkânsız olmasa bile çok zordur ve arkeologlar evcimen gruplar için vekil kanıtlara razı olmak zorundadırlar. Çok yapılı hanehalkları birçok toplumda bilindiği ve bunların arkeolojik kanıtlardaki varlığı da hesaba katılmak zorunda olduğu halde, geniş yerleşimler içerisinde ya da tek tek dağılmış evlerden oluşan ev ve ilişkili yapı modülleri genellikle bir tür hanehalkı yapısını yansıtıyor kabul edilmiştir. Tek konutların tek hanehalkıyla eşitlenmesi muhtemelen arkeolojik kayıtların yorumlanmasıyla ilgili Batılı bir önyargının dayatması olduğu halde, yerleşim birimlerinin ve ayrı, tekrarlanan ev ve ilişkili yapı biçimlerinin dağılımı birçok arkeolojik kalıntıda aslında farklı karar verme birimlerini ele aldığımızı belirtmektedir.

Tringham ve Krstiç (1990, s. 603) şu iddiadadır:

> Esas olan terimin tarihsel ve antropolojik anlamıyla "hanehalklarını" teşhis edebilmek değildir. Bir arkeolojik sitedeki evcimen grupların birlikte ikâmet ve iş birliği faaliyetlerindeki değişiklikleri inceleyebilmek yeterlidir.

Onlara göre, "hanehalkı" terimi, "akrabalığa dayalı birlikte ikâmet eden evcimen grup" demenin kısa yolu olarak hizmet eder. Onlar, geniş tüzel gruplardan birlikte ikâmet eden daha ufak gruplara doğru bir kayma olduğunu iddia ederek, bu temayı Güneydoğu Avrupa'daki Geç Neolitik ve Enelolitik dönemler için gayet ayrıntılı olarak geliştirmişlerdir. Bu birimlerin arasındaki rekabetin ve bunların gelişim döngülerine özgü eşitsizliklerin bu dönemde zamanla toplumsal farklılaşmanın temelini oluşturduğunu belirtmektedirler.

Burada alınan konum hanehalkının toplumsal farklılaşmanın ortaya çıkışındaki rolünün birkaç unsuru olduğudur. Birincisi tabiat olarak hanehalklarının, bir nesilden diğerine aktarılabilecek zenginlik yaratmak, böylece evlât hanehalklarının yaşayabilirliğini garanti altına almak için birikim stratejileri izlemeleridir. İkincisi, her hanehalkının oluşumlarından çözülüşlerine kadar üyeler doğup, olgunlaşıp, öldükçe süren kendi gelişim döngüsünün olduğudur. Üçüncüsü, hanehalkları kendilerini bu gelişim döngüsünün farklı noktalarında buldukları yerlere bağlı olarak birbirleriyle asimetrik toplumsal ve iktisadi ilişkiler içinde bulacaklardır. Mesele bu asimetrik ilişkilerin ne zaman kalıcı eşitsiz şeklinde kurumsallaştığıdır. Bu bir gecede olmamıştır ve aşağıda bunun, seçkinlerin ortaya çıkmasından çok, daha fazla hanehalkının "geriye kalan seçkinler" denilebilecek şekilde sonuçlanan ast konumlara düşmesi meselesi olduğu öne sürülmüştür. Son olarak önderlik ilk önce bir hanehalkının işlerinin, sonrasında yandaş ve borçluların cezbedilmesine izin verecek şekilde başarıyla yönetilmesinden doğar, karşılığındaysa hiziplerin oluşmasına yol açar.

HANEHALKI BİRİKİM STRATEJİLERİ

Kendi çıkarına sahip her hanehalkının bir birikim stratejisi izlediği söylenebilir. Bu bir tür "ilkel kapitalizm" ile eşitlenmemelidir ama her hanehalkı, iktisadi ve toplumsal güvence ve muhtemelen ilerleme sağlayabilecek kaynak, mülk, iltimas ve yükümlülükler elde etme fırsatı arar demektir. Toplumsal olarak kurumsallaşmış "dağıtma" yolları da

olabilir, onun için birikim süreci mutlaka doğrusal değildir. Birikim stratejisinin ana hedefi, yaşayabilir iktisadi birimler olarak evlât hane halklarının kurabilmesine yeterli kaynak elde etmektir.

Farklı hanehalklarının birikim stratejilerinde farklı derecede başarı elde edecekleri gerçeği otomatik olarak toplumsal eşitsizliği belirtmez. Aslında birçok toplumun içinde aşırı birikimi engelleme rolünü oynayan eşitleme mekanizmaları vardır. Bazı hanehalkları riske girerken diğerleri kaynaklarını muhafazakârca yönetecektir. Tehlikelerin, farklı boyut, bileşim, mülk ve ihtiyatlara sahip hanehalkları üzerinde farklı etkileri olacaktır. Hanehalkı seviyesinde birikim ve iktisadi ve toplumsal kaynaklara erişim için rekabet gerçeği hane halkları arasında kendi başına uzun vadeli kalıcı eşitsizliklere yol açmaz.

HANEHALKLARI ARASI REKABET

Her hanehalkı kuruluşundan nihai çözülüşüne kadar bir gelişim döngüsünden geçer. Fortes, bu süreci 1958'de tartışırken beş gelişim aşaması tanımlamıştır:

1) **Kuruluş**: Yeni hanehalkı, muhtemelen halâ ebeveyn hanehalk(lar)ına bağımlı, bir ev inşa eder ve bir çiftlik kurar,

2) **Genişleme**: Yeni hanehalkı bariz şekilde bağımsız hale gelir ve çocuklar doğar,

3) **Pekişme**: Hanehalkı son noktasına kadar genişler,

4) **Bölünme**: Çocuklar evlenmeye başlar ve ebeveyn evini terk eder, hanehalkı kaynakları üzerindeki kontrolün ebeveynden evlât nesle bırakılmasıyla ilişkili olabilir,

5) **Çöküş**: Son aşama, ebeveyn hanehalkı onlara yerleştiyse evlât hanehalkının genişleme aşamasına katkı sağlar.

Fortes'in modeli iki nesilli bir hanehalkı yapısı ve onların çocuklarını varsaymaktadır. Birçok toplumda, özellikle çocuklar evlendikten ve onların ilk çocuklar doğduktan sonra da ebeveyn hanehalkı içerisinde kaldığı için gelişme üç nesilde olduğunda bu aşamalar o kadar bariz değildir. Çok eşli hanehalklarında tek bir yerleşim grubu aynı anda farklı dallarda bu aşamaların birkaçından birden geçiyor olabilir.

Buradaki önemli nokta hanehalkı yapısının sabit olmayıp sürekli değiştiğidir. Aynı şekilde, ebeveyn hanehalklarıyla evlâtlarınınkiler arasın-

daki ilişkiler ve kendileriyle evlilik ve nişanlanma yoluyla ittifak yaptıkları diğer hanehalkları arasındaki ilişkiler sürekli değişmektedir. Bu sürecin bir etkisi de mülkün ebeveyn hanehalkından evlâtlarına aktarılmasını sağlamasıdır. Yaşayabilir iktisadi birimler olarak yeni hanehalklarının kurulmasının sağlanması için bu tür sermaye kaynaklarının nesiller boyu aktarılması mekanizmaları birçok toplumda usüldendir.

Bu sürecin bir başka etkisi, bir yerleşimdeki hanehalklarının genellikle kendilerini gelişim döngüsü içerisinde nerede olduklarına bağlı olarak birbirleriyle bir tür asimetrik ilişki içerisinde bulmalarıdır. Bu toplumsal ve iktisadi asimetriler, daimi ve kümülâtif olmamaları dışında, "eşitsizlik" olarak nitelendirilebilir (örn. Tringham ve Krstiç, 1990: s. 606). Farklı hanehalklarının mülk toplama ve dağıtma yeteneklerindeki değişkenlik çok dar bir alanda olduğu sürece, her hanehalkı kendisini farklı zamanlarda bu asimetrinin hem artı hem de eksi tarafında bulmayı bekleyebilir. Öyleyse hanehalklarının biriktirme kabiliyetlerinin emsalleriyle eşitliği sadece geçen zaman meselesi olmadığından, önemli olan soru bu asimetrilerin ne zaman kalıcı (ya da en azından dayanıklı) ve kümülâif hale geldiğidir.

Öte yandan bir hanehalkının gelişim döngüsü ve birikim stratejisi, hep idealde olması gerektiği gibi olmaz. Bir hanehalkının insan üyeleri hastalık, kaza ve ölüme maruzdur. Hayvanlar da hastalığa, yırtıcılara ve çalınmaya maruzdur. Kötü kararlar tarihöncesi yaşamın muhtemelen bugünkü kadar kadar gerçeğiydi. Girişimcilik, beceriklilik ve şans 6.000 yıl önce de bugünkü kadar önemliydi. Bazı hanehalkları bilinçli olarak ilerlemeye çalışırken, çoğu yüzeyde kalmak ve komşularının konumunun altına inmemekle daha fazla ilgilidir.

GERİYE KALAN SEÇKİNLER

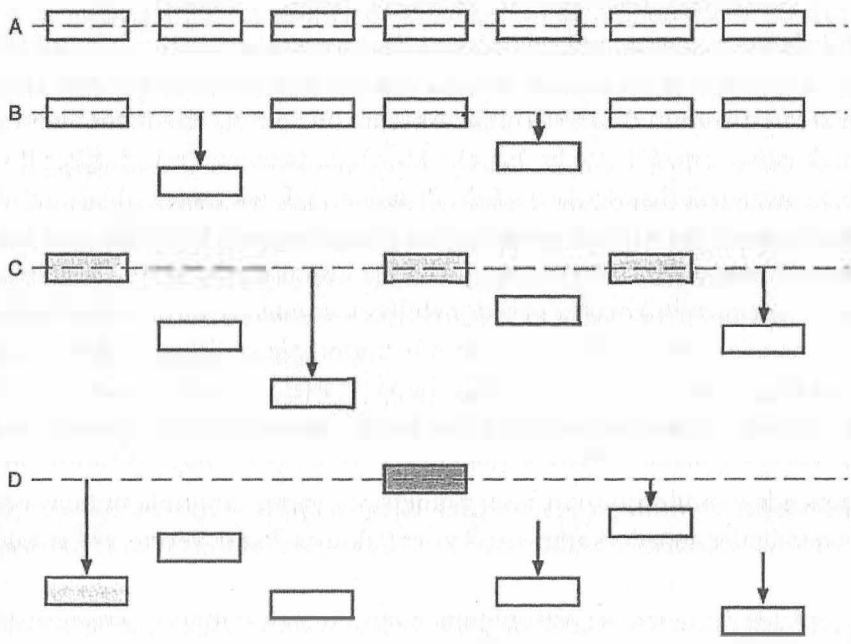
Arkeologlar toplumsal farklılaşmanın kökenlerini genellikle seçkinlerin ortaya çıkışı bakımından düşünürler. Model tipik olarak toplumun küçük bir kesiminin diğerlerinin üzerine, iktisadi ve toplumsal egemenlik ya da daha fazla yetki elde etme konumuna yükselmesidir. Hareket değişmez şekilde yukarıya, toplumsal hiyerarşi piramidinin gittikçe daha özel bir noktasına doğru olarak görülür. Yine de aslında, daha önce "eşitlikçi" olan toplumların içindeki toplumsal farklılaşma süreci hakkında fazla bir şey bilmediğimizin hatırlanması gerekir. Bu hep, seçkin bir grubun o zamana kadar farklılaşmamış konum ve zenginlik normlarının

üzerine yükselmesinden mi yoksa muhtemelen dezavantajlıların geriye düşmesinden midir? Bunlar aynı paranın iki yüzüyken, ikinci görüşü alarak toplumsal farklılaşmanın ortaya çıkışı hakkında bazı yeni bakış açıları elde etmek mümkündür. Bir başka deyişle bu, bazı bireylerin ya da hanehalklarının bu sürecin başında "seçkin" olarak ortaya çıkmasından çok, belki de daha geniş bir güçler kümesinin sonucuydu.

Burada önermek istediğim seçkin oluşumu modeli, bu sürecin çoğu antropolojik arkeolog tarafından tasavvur ediliş şeklinden farklıdır. Bireylerin bir şekilde aniden mevki, güç ve zenginlik olarak toplumun geri kalanının üzerine yükseldiklerini düşünmek yerine, ben bir toplumda seçkinlerin oluşmasının, birbirleriyle rekabet eden kabaca eşit hanehalkları durumundan başlayarak, önce tersine bir yol izlediğini öne sürmek istiyorum. Elbette bu hanehalkları asla tamamen eşit değillerdi ve bazı asimetrik ilişkiler hep vardı. O zaman, tek tek hanehalklarının itibar ve mülk biriktirme yeteneklerini değiştiren bazı faktörler işe karışmış olabilir. Birincisi belki bu, farklı birikimin birkaç ay ya da yılla sınırlı, geçici ama kolayca geri dönebilecek sonuçları vardı. Hanehalkları arasındaki asimetriler daha fazla belirgin hale geldikçe ve daha uzun sürdükçe, diğerleri sabit kaldığı, hatta yükseldiği halde, bazı neolitik hanehalkları mevcut mülk ve itibar biriktirme normlarının *altına* inmeye başlamış olabilir. Belki hanehalkları farklı oranlarda aşağı inmiş ama neticede kendilerini toplumsal asimetrinin yanlış tarafında bulmaya direnebilenler tepede kalmıştır. Ayrıca, akıllıca karar verme ve iyi talih kritik bir rol oynamış olabilir.

Şekil 6.2 bu şekilde varsayılmış aşağı doğru toplumsal hareketli bir hanehalkı dizisini betimlemektedir. Eşitsizliğin ortaya çıkışına böyle bir açıdan bakmanın birkaç avantajı vardır. Birincisi, bazı bireylerin aniden komşularının önüne fırlamalarına neden olan bir motora olan ihtiyacı ortadan kaldırmaktadır. İkincisi bu, ilk çiftçi hanehalklarının daima bir dereceye kadar rekabetçi oldukları gerçeğini hesaba katmaktadır. Son olarak bizi, bu süreci ileri götürmüş olabilecek toplumsal ve iktisadi etkenleri aramaya zorlamaktadır. Örneğin aşağıda anlatılan Geç Neolitik Avrupa vakasında yük hayvanına erişim, diğerleri yüzeyde kalırken bazı hanehalklarının bocalamasına yol açan kilit bir unsur olmuş olabilir. Dünyanın başka kısımlarında arkeologlar, hanehalklarının farklı oranlarda birikim yapmalarına izin veren ya da hanehalkı demografisinin etkisini arttıran diğer etkenleri araştırabilirler.

Şekil 6.2 Rakip hanehalkları arasında aşağı doğru toplumsal hareketlilik modeli. A zamanında topluluktaki tüm hanehalkları birikim çizgisinde nispeten eşittir; B zamanında iki hanehalkı bu çizginin altına düşmüştür; C zamanında zenginliğini sürdüren iki hanehalkı kalacak şekilde, daha fazla aile bu standardın altına düşmüştür; D zamanında yalnızca bir hanehalkı ilk birikim ve zenginlik çizgisinde kalırken, diğer tümü belli bir derecede düşmüştür.



Asıl geçiş, bu asimetriler nesiller boyu taşınıp, hanehalkı demografisi zamanla değişince gelmiştir. Tüm hanehalkları, hem geriye kalan seçkinler hem de talihleri kötüleşen hanehalkları bölünmüştür ama yığının tepesinde, dibe doğru inenlerden daha az sayıda hanehalkı kalmış olması gerektiği için, birkaç nesil içinde zenginlik ve itibar sahibi (birbirleriyle rekabet içinde olsalar bile) nispeten az sayıda hanehalkı ve aşağı inmiş hanehalklarının çok sayıda torunları olması gerekmektedir. Servet ve itibar bakımdan zengin olanlar daha da zenginleşmiş, toplam olarak fakirler de sayı bakımından "zenginleşmiştir".

Böyle bir senaryoda bir toplumun çok kısa zamanda mevki için itişen

benzer hanehalklarından, belirgin mevki, güç ve zenginlik eşitsizlikleri olan bir topluma nasıl dönüşebildiğini düşünmek oldukça kolaydır. Bu noktadan itibaren işler, çeşitli farklı yönlerde gidebilir. Bazı durumlarda, özellikle de hanehalklarının ana üretim kaynaklarını elde etmelerinin ve konumlarını ilerletmelerinin halâ kolay bir yolunun olduğu durumlarda mevki farklılıkları daha çok yüzeydeyken dengelenebilir. Diğerlerinde ise, eşitsizlikler katlanarak artabilir ve kurumsallaşarak bir nesilden diğerine bozulmadan aktarılabilir. Eşitsizliklerin aktarılmasına olan bu nesil engeli yıkılınca, yaşlıların borçlarından, toplumsal yükümlülüklerinden, bağlılık anlaşmalarından sorumlu çocuklar hatta torunlarla, toplumsal eşitsizlikler toplumun dokusuna sağlam biçimde girmiş olabilir.

HİZİPLER VE MEZRALAR

Hanehalklarının tüm dünyada ilk tarım toplumlarının esas karar verme unsuru olduğu iddia edilebilirse de, bunların çeşitli derecelerde daha üst düzey toplumsal birimlere bağlandıkları da bellidir. Hanehalkları toplumsal boşlukta oluşmamışlardır ve bunların rekabet ve ittifak etme sahaları böyle birkaç birimden oluşan toplumsal gruplar olmuş olabilir. Hanehalkı üstü (Suprahouse-hold) bağlantı iki başlık altında tartışılabilir: mezralar (Cancian, 1996) ve hizipler (Brumfield, 1994a). Bunlar ilk tarım toplumlarında hanehalkı üstü liderliğin ortaya çıkışının anlaşılmasında rolü olan tamamlayıcı kavramlardır.

Terimin (daha genel olarak köy ya da hanehalkları topluluğunun eşanlamlısı olarak kullanıldığı halde) burada kullanılış şekliyle mezralar, bağlantıları ikâmet yakınlığıyla gösterilen kurumsallaşmış evcimen grup ittifaklarıdır. Cancian (1996), mezraların önemli birkaç niteliği belirtmiştir. Birincisi bunlar "toplumsal bakımdan tamam değildir" ve sakinlerinin toplumsal ve kamusal yaşamı bunların sınırlarının dışına çıkmaktadır. Bir başka deyişle bunlar, kendini kapsayan varlıklar olmayıp her hanehalkının yerel grubun sınırları ötesine geçen bir dış ilişkiler kümesi vardır. Cancian, Skinner'ın 1964'teki toplumsal alanları kendi köylerinin sınırları değil, ürünlerinin köy sınırları dışına uzanan "standart pazarlama alanları" olan Çinli köylüler incelemesinden alıntı yapmaktadır. İkincisi, kamusal yaşamları resmen örgütlenmiş değildir. Dış dünya ile ilişkiler her tür toplumsal konumdan birçok değişik kişi

tarafından yürütülür. Mezranın tüm bileşim birimleri adına konuşan tek bir kişi yoktur. Sonuç tüm olarak mezranın, hanehalkıyla toplumun tümü arasındaki ilişkilere "aracılık eden" ama yine de nispeten küçük ve resmiyetsiz bir toplumsal birim şeklinde işlev görmesidir.

Mezraların bu toplumsal eksikliği ve resmiyetsizliği, yerleşimlerin eşitlikçi ötesi toplumlarda nasıl işlev gördüğünün anlaşılması için önemlidir. Arkeologlar, geleneksel olarak yerleşim boyutları hiyerarşisine toplumsal mertebe göstergesi olarak büyük vurgu yapmışlardır. Yine de daha büyük bir hanehalkı kümesi bile toplumsal bakımdan halâ eksik olabilir. Onun yerine sadece hanehalkları kümesi olabilir; birtakım resmi yapı kanıtları ortaya çıkana kadar da öyle kalabilir. Bir yerleşim yöresinde kamusal mimarinin, tapınaklar ya da toplanma yerleri biçiminde ortaya çıkışı, ayrıca bir yerleşimdeki açık alanın belirli düzeni, bir topluluğun hanehalkları topluluğunun ötesine, daha karmaşık bir varlık olmaya doğru ilerlemiş olduğunun açık kanıtı şeklinde görülebilir.

Yalnızca bir evcimen birimler muhiti oluşturmanın dışında belli bir amaçlarının olmasının haricinde, hizipler de kurumsallaşmış hanehalkı grup ittifakları olarak nitelendirilebilirler. Brumfiel (1994a) hizipleri, toplumsal sınıf ya da işlevsel olarak farklılaşmış çıkar grupları değil; "benzerlikleri sayesinde kaynaklar ve güç ve itibar konumları için rekabet eden yapısal ve işlevsel bakımdan benzer gruplar" olarak tanımlar. Bunların üyeleri "dünyanın nasıl olduğu ve nasıl olması gerektiği hakkında benzer fikirlere sahiptir" (Brumfiel, 1994a: s. 5) ama neredeyse aynı olan diğer grupların üyeleri de öyledir. Kendi hizipleri için avantaj kazanmaktan başka ortak bir siyasal hedefleri yoktur.

Hizipler önderlerin ortaya çıktığı meydanı oluştururlar (Clark ve Blake, 1994; Spencer, 1993, 1994); böylece hanehalkının ötesinde politik yapıların oluşmasına izin verirler. Hanehalkları arasındaki rekabetin eşitsizlik oluşturması gibi, hizipler arasındaki rekabet de çeşitli önderlik fırsatları ortaya çıkarır. Bazı durumlarda toplulukta her birisi, yetki için rekabet eden birkaç hizip lideri olabilirken, diğerlerinde egemen bir kişi ortaya çıkar; böylece merkezi bir yerel yapı oluşturur. Aynı zamanda Spencer'in belirttiği gibi (1994, s. 33), kısa zamanda birisi liderlik konumuna yükselince, ondan kaçınanlar onu zayıflatan rakip bir hizip kurabildikleri için hizipleşme eğilimi uzun vadeli otoritenin ortaya çıkmasına engel olabilir. Spencer'e göre yerel lider topluluğun dış temaslarını kontrol etmesine izin veren toplumlar arası temaslara katılımı arttırdı-

ğında; ayrıca lider yetkisini tek bir topluluğun dışına, başka topluluklardaki insanları içerecek şekilde genişletebildiğinde kilit an gelir.

Hem mezralar hem de hizipler sınırlı örgütsel hedefleri olan ve ittifak, bağlılık ve rekabet gibi çeşitli toplumsal etkileşim biçimlerine meydan sağlayan toplumsal varlıkları temsil ederler. Bunlar kendi paylarını iyileştirme ya da hanehalkları arası çatışmaları basitçe birlikte yürüyerek ya da birbirlerinden uzaklaşarak çözümleme seçeneği olmayan insanların alanıdır. Yine de bunlar, gevşek yapılı ve resmiyetsizdir. Bu resmiyetsizlik böyle varlıkların önemli bir yönüdür. Bunların toplumsal yapıları ve politik örgütlenmeleri, henüz kalıtsal mertebeleşmeye ve mevkilere doğru resmileşmemiştir. Liderler ortaya çıkıp, yok olabilirler ve hanehalkları varlığın sınırları dışında ceza görmeden iş yapabilirler. Savunma, ticaret ve diğer ilişkiler, lider seçkinlerin resmi işlevleri olmaktan çok, "güvenilir şebekeler" içerisinde işler (Burns, 1977).

Renfrew ve Cherry (1986) "emsal yapıları" gibi, yapısal olarak benzer ve burada tartışılanların ruhunda özerk toplumsal gruplar tanımlamıştır. Yine de mezraları ve hizipleri "yapı" olarak nitelendirmek, onlara aslında gerekenden daha fazla resmiyet ve organizasyon atfedecektir. Daha iyi bir vaka belki de, tarihöncesinin sonralarında ilk tarım toplumlarındaki mezraların ve hiziplerin neticede "emsal yapılar"ının ortaya çıktığı öncülleri ya da ilkel birimleri oluşturmasıdır. Bir taraftan mezralarla hizipler, diğer taraftan "emsal yapıları" arasındaki ana fark kamu yaşamı örgütlenmesinin resmiyet derecesinde olabilir.

Mezralar ve hizipler gibi toplumsal varlıklar muhtemelen ilk tarım toplumlarında işlev görmüş ve onların gelişimlerini biçimlendirmiştir ve toplumsal eşitsizliğin gelişimini anlamaya çalışan arkeologların dünyanın her yerindeki kültürleri bu bakımdan incelemeleri yararlı olacaktır. Şefliklerin teşhis edilmesi başlıca kaygı olduğu için, şimdiye kadar bu pek böyle değildi. Arkeolojik kayıtlarda mezraların fark edilmesi kolay olsa bile, hizipler tartışması daha karmaşık olacaktır.

Yine de bu çerçevede analiz, geç yağmacı ve ilk çiftçilerin dağınık hanehalklarının daha üst düzey toplumsal varlıklara doğru nasıl örgütlendiklerinin anlaşılması için faydalı bir yaklaşım sağlamaktadır.

TOPLUMSAL FARKLILAŞMADA VAKA İNCELEMELERİ

Toplumsal farklılaşmanın ortaya çıkışı dünyanın çeşitli yerlerinde

farklı şekillerde kendini göstermiştir. Burada bu süreci ayrıntılı şekilde anlatmak için birkaç örnek incelenecektir. Geç Neolitik ılıman Avrupa, Kıta Ortası Kuzey Amerika'nın Hopewell "geleneği" gibi bu süreci inceleyecek iyi arkeolojik verilerin olduğu bir yerdir. Mezoamerika'daki ve Yakın Doğu'daki arkeolojik veriler, bu bölgelerdeki hızlı toplumsal gelişme yüzünden biraz daha belirsizdir. Son olarak şimdi Güneydoğu Asya'da toplumsal farklılaşmanın, nedenleriyle ilgili yeni sorulara yol açarak metalürjinin gelişinden önce olduğu görülmektedir.

GEÇ NEOLİTİK AVRUPA

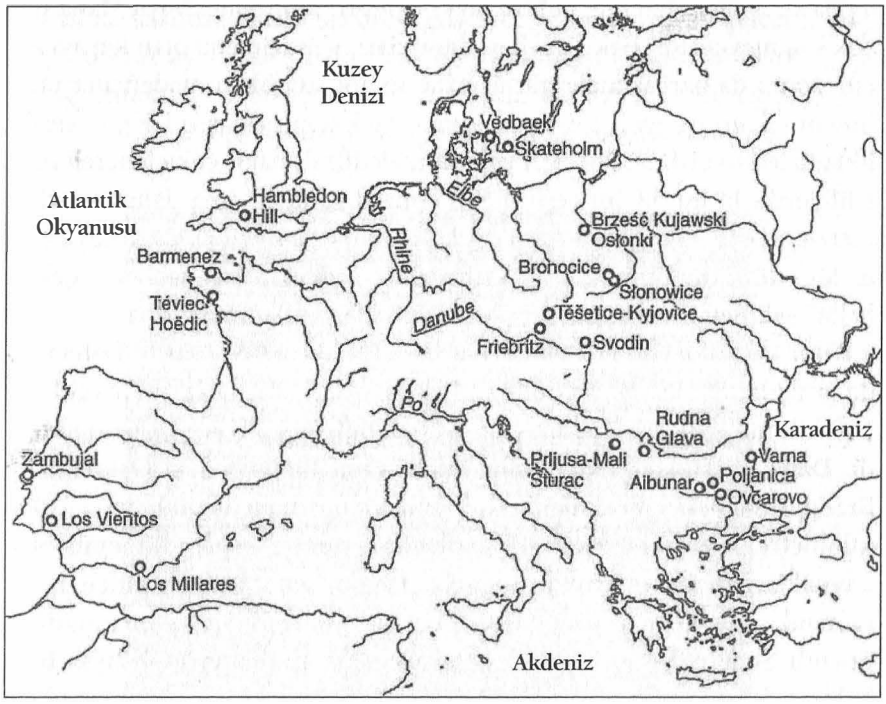
Britanya Adaları ve güney İskandinavya dâhil, Avrupa'nın çoğunda MÖ 3000'lerde tarım yerleşmişti. Yalnız Orta ve Kuzey İskandinavya ve Kuzey Rusya ormanlarında çok sonralara kadar yağmacı insanlar varolmuştu. MÖ 4000 ve 2000 yılları arasında Avrupa'daki tarihöncesi toplum, geç yağmacı ve öncü tarımcılardan metal kullanan ve törensel mimari için önemli miktarda çaba sarfeden eşitlikçi sonrası topluluklara doğru önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Aynı zamanda insanlarla evcil hayvanlar arasındaki ilişkiyi ayarlayan önemli bir dizi yenilikler de vardı. İnsanlar sürülerini sadece evcil et kaynağı olarak görmeyi bıraktılar ve onları henüz hayattayken süt, yün ve güç gibi faydalı ürün sağlayıcıları olarak gördüler. Sonuncusu evcil hayvanları olan hanehalklarının hayvan varlıklarına hanehalkı ekonomisinin hizmetinde kaldıraç görevi yaptırmalarına izin veren çok önemli bir yenilikti.

BAKIR VE ALTIN METALÜRJİSİ

Metalürji, özellikle de malakit cevherinden bakır arıtılması Avrupa ve Yakın Doğu'da bağımsız olarak birkaç yer ve zamanda gelişmiş görünmektedir. MÖ 5000'lerde Güneydoğu Avrupa'da bakır kullanımının açık izleri vardır (Whittle, 1996: s. 117). Bakır yapıtlar kısa zamanda Yakın Doğu'da yaygınlaştığı halde metalürjinin ortaya çıkmasının en belirgin toplumsal ve iktisadi etkileri Avrupa'da olmuştur; Avrupa'daki ilk bakır metalürjisi de teknik olarak belki Güneybatı Asya'dakinden daha incelikliydi. Birkaç yüzyıl içerisinde bakır, insanın süslenmesinde ve cenaze törenlerinde çok öne çıktı ve MÖ üçüncü binyılda bronz olmak üzere kalayla alaşım yapılana kadar öyle kalmaya devam etti.

MÖ 4500 ila 3500 arasında bakır kullanımı, Doğu Avrupa'da insan toplumu için dikkate değer sonuçlarıyla önemli bir zirveye erişmiştir.

Şekil 6.3 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Avrupa haritası.



Bakır elde edilmesi için, bakırın cenaze töreninde kullanılmasıyla yaşayan toplumdaki dolaşımdan *çıkarılış* boyutları düşünüldüğünde daha da belli olan, olağanüstü tedbirler alınmıştır. Saf bakır çok dövülgen olduğu ve kesici kenar tutmadığı için alet yapımında kullanışsız olduğundan (bakır "biz" olarak tanımlanan şeyler muhtemelen ince sargılı yapıtlar imal etmek için metalin şerit şeklinde dövülmesinin ıskartalarıydı), egzotik, parlak ve çekici bir madde olma değeri için elde edilen açıkça *toplumsal* bir metaldir. Daha geniş bakış açısından bunlar esasında yeni bir teknoloji kullanmaya başlayan Neolitik toplumlar olarak görülebilecekleri halde, Güneydoğu Avrupa'da bu döneme, bu metalin ortaya çıkışı arkeolojik kayıtlarda çeşitli değişikliklerle ilişkili göründüğü için "bakır çağı" denilir.

Güneydoğu Avrupa'daki bu dönem sırasında bakır elde edilmesine Batı Avrupa'daki dev taş lahitlere harcanan kadar enerji harcanmış görün-

mektedir. Sırbistan'daki Rudna Glava ve Prljusa-Mali Sturac ve Bulgaristan'daki Aibunar dâhil birkaç yerde madenler keşfedilmiştir ve Karpatlar'da ve Doğu Alpler'de bulunmayı bekleyen muhtemel böyle daha birçok site mevcuttur. Bakır cevheri damarları, içinde metal olan kayayı ısıtan, sonra da parçalamak için üzerine soğuk su döken madenciler tarafından izlenmekteydi. Saf metal elde etmek için yaklaşık 1000°C sıcaklıkta kalediliyordu.* Önceleri yapıtlar kaledilmiş bakır çekiçlenerek imal ediliyordu ki bu, biçim çeşitliliğini sınırlamaktaydı ama daha sonraları metali eritme ve daha karmaşık şekillere dökme uygulaması ortaya çıktı. MÖ dördüncü binyılın ilk kısmında sap deliği olan balta ve "çekiç-balta" şekillendirmek için iki parçalı kalıplar kullanımdaydı.

Bakır kaynaklarından çok uzaklarda bile bakıra talep vardı. Daha ilerde tartışılacak olan Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Varna'da bakır yaklaşık 200 kilometrelik bir uzaklık olan Güney Bulgaristan'dan sağlanmaktaydı. Daha da dikkat çekici olanı Kuzey-Orta Polonya'daki Oslonski ve Brzeşç Kujawski gibi sitelerde kullanılan bakırın en az 500, hatta 1.000 kilometrelik bir mesafeden, Karpatlar'daki henüz tespit edilmemiş olan kaynaklardan taşınmasıydı (Bogucki, 1996b). İster cevher, külçe, ister tamamlanmış ürün şeklinde olsun bu ağır malzemenin taşıma maliyeti önemli olmalıydı. Su üzerinden sallar ya da kanolarla taşındıysa bile, bakırın dağıtılış yönü çoğunlukla Tuna Nehri'nin hâkim akıntısına karşıdır ve iki nehir arasında ve dağ geçitlerinden taşınmasının gerektiği durumlar olmuştur.

Yaşayan toplumun bakır süs ve aletler kullandığı bellidir. MÖ dördüncü binyılda, 1991'de İtalya-Avusturya Alpler'inde bulunan meşhur "Buz Adam"ın yanında bakır flanşlı bir balta vardı (Barfield, 1994). Yaklaşık bir yıl öncesinden, Brzeşç Kujawski ve Oslonski'deki çöp çukurlarında muhtemelen takanların yerleşim içerisinde dolaşırlarken kaybettikleri bakır takılar bulunmuştur. Yine de arkeologlar en fazla bakırı en yaygın şekilde kasıtlı olarak gömüldükleri stoklarda ve mezarlarda bulmuşlardır. Brzeşç Kujawski ve Oslonski'deki mezarların bazılarında kemer ve gerdanlıklarda her birisi, titizlikle yapılmış binlerce bakır boncuk ve Balkanlar'ın her tarafında bakır alet stokları bulunmuştur. En gösterişli şekilde döşenmiş olanlar dâhil, Varna'daki mezarların üçte birinde bakır yapıtlar bulunmuştur.

* Metalin ergitilerek yabancı maddelerden ayrılması - ç.n.

Şekil 6.4 Oslonski, Polonya'daki Mezar XIII'de, alın çemberi oluşturmak için deri ya da kumaş gibi yok olabilir bir malzemenin etrafına sarılmış bakır şeritleri gösteren kafatası yakın çekimi. Bu mezar ayrıca beş bakır kolye ve çok sayıda bakır boncuk içermektedir (Fotoğraf Polonya, Lodz Arkeoloji ve Etnografya Müzesinden Ryszard Grygiel'in izniyle yayımlanmıştır).



Bu tür bir muamele gören tek metal, bakır değildi. Altın da bulunduğu yerlerde, özellikle de Balkanlar'da yoğun şekilde aranıyordu. Yine, daha basit takılar, Balkanlar'ın geniş bir kısmında mezarlardan ve saklandığı yerlerden bilindiği halde, Varna bu metalin en olağanüstü şekilde görüldüğü yerdir. Altın işlenmesinin metalürjik inceliği, bakırınkinden daha azdı fakat altın daha kıttı ve bu yüzden elde etme maliyeti daha yüksek oluyordu.

Whittle'ın işaret ettiği gibi (1996, s. 120) bakır ve altın, Neolitik Avrupa'da biriktirmek için değil kullanmak ve sergilemek için temin edilmekteydi. Bu bağlamda bunların, aşağıdaki bölümde görüleceği gibi bu dönemde çok ayrıntılı hale getirilen cenaze törenindeki rolünü vurgulamak istiyorum. Altın ve gümüşün esas olarak mezarlara konulmak üzere temin edildiği bile söylenebilir. Yine de Polonya'da MÖ yaklaşık 4000'den sonra ve Güneydoğu Avrupa'da MÖ yaklaşık 3000'den sonra yoğun bakır kullanımı ya da sadece mezarlara ya da stoklara bilinçli olarak gömülen bakır miktarı aniden azalmaya başlamış görünmektedir. Üçüncü binyılın sonu öncesine kadar kıta çapında, insan toplumu için bronz yapmak üzere bakırla kalay alaşımının keşfedilmesi kadar önemli sonuçları olan bir metalürji dirilişi yoktur.

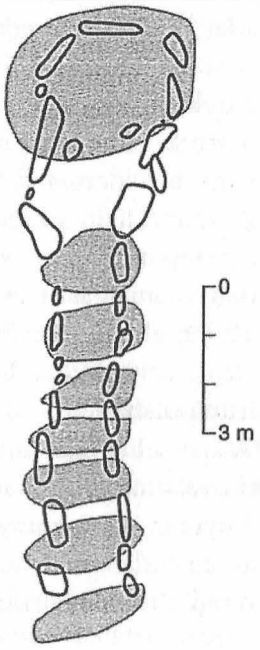
CENAZE TÖRENCİLİĞİ

Avrupa'nın her yerinde bu dönemin tanımlayıcı niteliklerinden birisi (Amerikan arkeolojisinden alınan tabirle) "cenaze törenciliği" denilebilecek şeydir. Bu törencilik Atlantik kıyısının toprak höyükleri ve dev taş lahitlerinden, başta Varna olmak üzere Güneybatı Avrupa'nın ayrıntılı mezarlıklarına kadar çeşitli şekiller almaktadır. Dev taş lahitleri ya da zengin yassı gömütleri farklı meseleler olarak açıklamaya çalışmayı tercih eden arkeologlar, bunu tek bir olay şeklinde görmemek eğilimindedir. Yine de Avrupa'daki daha geniş eşitlikçi-ötesi toplum modelini görmek için geride durup MÖ beşinci ve dördüncü yıl Avrupa'sına bütün olarak bakmakta yarar olabilir.

Daha ileri gitmeden önce "törencilik" tabirinin kullanılmasını açıklığa kavuşturayım. Ben, İberya'dan Kuzeybatı Avrupa'nın Atlantik cephesi boyunca yayılan bir "megalitik [dev taş] dini" ile ilgili yazılar yazan Childe ve diğerlerinin 1940 ve 1950'lerdeki görüşlerine dönüşü savun*mu*yorum. "Törencilik" ile basit olarak dev taşlardan muazzam anıtlar (megalitler) inşa edilmesinin ve höyük ve mezarlıklardaki zengin mezarlarının ayrıntılı törensel davranış için ortam sağladığını kastediyorum. Bu davranışın etkisi yalnızca tarım ve habitasyon için değiştirilmiş değil, nesillerce hatta binlerce yıl kalan büyük daimi anıtlar ve resmi mezarlıklarla donatılmış bir arazinin oluşturulmasıydı.

Dev taşlı mezar anıtları birkaç biçimdedir ve arkeolojik yazın ayrıntılı tartışmalar ve tipolojilerle doludur. İrlanda'daki "avlu lahitleri" denilen bazı biçimler kronolojik olarak gayet duyarlı görünürlerken, Fran-

Şekil 6.5 Brittany'de, Barmenz H'deki dev taş mezarın geçidi ve odayı çizen dikey taşları ve çatıyı oluşturan kapak taşlarını (taranmış) gösteren planı (Patton, 1993: Şekil 4.9c).



sa ve İngiltere'deki odasız uzun höyükler yüzlerce yıl boyunca inşa edilmişlerdir. Bugün halâ var olan dev taş lahitlerin sayısı şaşırtıcıdır (Daniel, 1980: s. 81), birçoğunun da eski ve yeni modern zamanlarda tahrip edildiği bilindiği için tarihöncesi yaklaşık binyıl boyunca bunların inşasına önemli bir emek verilmiş olduğu gerçeğiyle yüzleşmeliyiz. Dolmenler, geçit mezarları ve diğer lahitler törensel önemi yüksek fantastik bir değiştirilmiş arazi oluşturmuşlardır.

Julian Thomas (1991, s. 32) bunu, insanların çeşitli anlamlar oluşturan bir kırsal yarattıkları, "sürekli değiştirilen, sürekli okunan ve yorumlanan" bir "donatılmış arazi" şeklinde nitelendirmiştir. Böylesine dinamik bir görüşün, dev taş olayıyla ilgili daha önceki tek işlevci görüşlerden daha ikna edici olan belli bir mantığı vardır. Örneğin Colin Renfrew (1976) ve Robert Chapman (1981, 1995), dev taş lahitlerini bir grubun toprak ve kaynaklar üzerindeki iddiası olarak görürken, Ian

Hodder (1984, 1990) bunları yaşam yapılarının ekleri olarak kabul etmiştir. Hepsi de akla yatkın ancak sınanması çok zor olan varsayımlardır. Dev taşların hakiki sembolik "işlevini" hiç bilemeyebiliriz ama bunların araziyi dramatik şekilde düzenledikleri açıktır.

Burada dev taş yapılarla, bunları inşa eden toplumun örgütlenmesi arasındaki karşılıklı ilişki daha ilginçtir. Hâkim varsayım, dev taş inşasının emek gereksiniminin bunlar komün faaliyetlerinin ve tüzel grupların ürünlerini temsil edecek kadar büyük olduğuydu. Durum böyle olabilir, fakat bu özerk hanehalklarına dayanan bir Neolitik toplum modeline tamamen uygundur. Hizip ya da mezra şeklinde bağlanmış olabilecek hanehalklarının topluluğun önemli gördüğü yapıları inşa etmek için birleşip iş birliği yapmaması için bir neden yoktur. Dahası, dolmenler gibi daha ufak birçok anıt, özellikle eğer hayvanlar taşların taşınması ve dikilmesinde ustalıkla kullanıldılarsa bir hanehalkının çok kısa sürelik emeğinin ürünü olabilir.

Andrew Sherratt (1990), dev taş inşasının doğuşu ve yayılışı incelemesinde dev taş mimarisi sahalarıyla tarımı benimsemiş olan geç yağmacı gruplar arasındaki uyuma işaret etmiştir. O, dev taş mimarisinin, dağılmış yerleşik gruplar arasında kalıcı merkez noktalara ihtiyacı olan bu sabık yağmacılar için topluluk oluşturulmasında elzem olduğu iddiasındadır. Sherratt'ın belirttiği gibi, "böyle anıtlar onların topluluklarına nesiller boyu kurucu babaların gömüldüğü yerler olarak, umumi kemik toplama yerleri olarak, törenler için sürekli odak noktaları olarak hizmet etmiştir" (149). Doğrusal Çömlekçilik kültürünün yerleştiği orta Avrupa lös alanlarında uzun evli köy, benzer bir amaca hizmet etmişken dev taşlar "yaşayan köyün vekilleri" idi.

Dağınık çiftçi hanehalkları özerk karar verme birimleri oldukları halde, özellikle hizip ve mezralara bağlanarak bir ilişkiler ağı içerisinde birbirleriyle karşılıklı bağlantılı hale gelmiş olabilirler. Dev taş mimarisi ve cenaze uygulamalarının oluşumu ve sürdürülmesiyle bağlantılı olarak bu sitelerde meydana gelen törencilik, bu dağınık birimler arasında kuvvetli bir bütünleştirici güç olmuş olabilir. Kuzey ve Batı Avrupa'nın geç yağmacı toplumları, İskandinavya'da Skateholm ve Vadbaek ve Brittany'deki Téviec ve Hoëdic'te görüldüğü gibi ayrıntılı cenaze törenciliğine zaten önceden hazırdı. Eğer tarımın bu halklar tarafından biraz gecikmeyle de olsa nispeten aksamadan benimsendiğini iddia edecekşek, o zaman dev taşlı cenaze törenciliği daha önce var olan gelenek-

lerin ayrıntılandırılması, yetiştiricilik ve evcil hayvanların benimsenmesiyle oluşan genel kültür dönüşümünün parçası şeklinde görülebilir.

Diğer taraftan anıtsal mimari merkezli törencilik Sherratt'ın ileri sürdüğü gibi, lös kuşağı çeper bölgeleriyle sınırlı değildir ve Atlantik Avrupa'sında dev taşlı olmayan cenaze törenciliğinin önemli kanıtları da vardır. Buzul kökenli büyük taş olmadığı için lös bölgesinde kural olarak dev taş dikilemezdi. Dev taş inşasıyla çağdaş, hatta belki de biraz öncesinde başlayan dev taşlı olmayan anıt siteleri Güney Polonya, Bohemya, Moravya ve Avusturya'da gerçekten de bulunmuştur. Karpatlar'ın güneyindeki lös bölgesi yüksekliklerinde Polonya, Bohemya, Moravya ve Avusturya'daki Tûşetice-Kyjovice Svodin ve Friebritz gibi sitelerde, "disk" diye bilinen birkaç site bulunmuştur. Bunlar çeper üzerinde dört zıt yöne çıkışları olan yuvarlak hendekle çevrili yerlerdir. Genellikle az yerleşim izi vardır; onun için bunlar bir tür yerleşim dışı, muhtemelen törensel bir amaca hizmet etmiş görünmektedir. Son yıllarda anıtsal lahitlerin lös bölgesinde de benzerleri bulunmuştur. Örneğin 1996'da Güney Polonya'da Krakow yakınlarındaki Slonovice'de, 100 metreden daha uzun keresteden yapılmış bir cenaze yapısının birkaç sezon içerisinde kazıldığı duyurulmuştur. Kereste direklerden yamuk şeklinde bir anahat içerisinde, her iki taraftaki hendeklerin toprağı MÖ dördüncü binyıla tarihlendirilen esas cenazenin üzerine yığılmıştı.

Orta Avrupa'nın "disklerinin" benzerlerine Britanya Adaları'nda, yerleşim yeri rolleri belirsiz olduğu için "çıkış yollu çevrili yerler" denilmesi daha uygun olan "çıkış yollu kamplar" adı verilmektedir. Çoğunlukla Güney İngiltere'nin kireçtaşı tepelerinde ve nehir teraslarında böyle çevrili 40 yer bilinmektedir. Sıklıkla bunlar Britanya Adaları'nın ilk çiftçilerinin uzun toprak höyükleriyle ilişkilidir. Bu siteler plan olarak dairesel, "çıkış yollarını" oluşturan "kazılmamış birkaç noktada kesilen bir ya da daha fazla sıra hendeğe sahiptir. Çıkış yollarının varlığı ve sitelerin mevkileri toprak kazılmasının savunma işlevi yerine getirmediğini belirtmektedir. Onun yerine en yaygın şekilde törensel ya da ayinsel siteler olarak yorumlanmışlardır. Bir kaçında hendeklerde ve iç taraflarda insan kalıntıları bulunmuştur.

İngiltere Dorset'teki Hambledon Tepesi, iyi tanınan geçityolu olan çevrili yerlerden birisidir (aslında iki çevrili yer ve birkaç toprak setten oluşan yaklaşık 60 hektarlık bir komplekstir). Büyük olan çevrili yer birçok kez yeniden açılmış hendeklerle yaklaşık 8 hektarı kapsamak-

tayken, (Stapleton adı verilen) küçük çevrili yer daha özenli bir kazıklı çite sahiptir. Her iki çevrili yerin içinde yalnızca çukurlar ve tören ziyafeti şeklinde de olsa işgal kanıtları vardır. Büyük olan çevrili yerin hendeklerinde, tüm hendeğin yalnızca beşte biri kazılmış olduğu halde çok sayıda, 70 kadar insan kalıntısı vardı. Bu insan kalıntıları kopmuş kafatasları, parçalanmış vücutlar, tek tük de tam iskeletlerden oluşmaktaydı. Bu kalıntıların hendeğe atılmadan önce doğa koşullarına maruz kaldıkları ve büyük ölçüde etlerinden ayrıldıkları bellidir. Birisinin kaburgaları arasında bir ok başı olan tam iskeletlerden bazılarının sonunun şiddetli olduğu görülmektedir. Site'nin yorumlanışı, bunun ölmüş kişilerin getirilip kalıntıları hendek sistemine atılmadan önce doğa koşullarına bırakıldığı bir cenaze merkezi olduğudur.

İberya Yarımadası'nın güneyinde Bakır Çağı'nda alışılmamış bir umumi defin ve müstahkem bir tek merkezli yerleşim modeli ortaya çıkmıştır. Bu bölgedeki belki de en iyi bilinen site, Güneydoğu İspanya'daki yüzyıldan fazladır araştırılmış olan Los Millares'tir. Los Millares'teki kompleks, içerisinde küçük yuvarlak evler olan, birkaç taş duvarla çevrili tahkim edilmiş bir yerleşimden ibarettir. Yerleşimin hemen dışında, oda ve geçitlerinde umumi definler barındıran 80'den fazla dev taş tahit vardır. Bazıları Afrika fildişi ve devekuşu iskeleti gibi egzotik malzemeler içermektedir. Civardaki tepelerde onüç "burç" vardır. Bölgedeki diğer yerleşimler daha az tahkimatlıdır. Bu bölgedeki diğer birkaç sitede tahkimat vardır ancak Los Millares, boyut ve karmaşıklık bakımından müstesnadır. İberya Yarımadası'nın diğer tarafındaki Zambujal ve Los Vientos gibi içinde lahit olan berkitilmiş yerleşimler Los Millares ile birçok niteliği paylaşmaktadır.

Robert Chapman'ın Los Millars'teki defin verilerini analizi, yüksek mevkili grupların, alçak mevkili olara göre yerleşimin daha yakınına gömüldükleri şeklinde bazı toplumsal farklılaşma önlemlerinin geçerli olduğu sonucunu çıkarmasına neden olmuştur (Chapman, 1990: s. 195). Oysa farklılıklar özellikle kalıtsal konuma göre belirlenmiş ya da buna dayalı görünmemektedir. Fernandez Castro (1995, s. 32), Geç İberya tarihöncesiyle ilgili son incelemesinde bu konumu paylaşır görünmektedir. Böyle bir görüş bu bölümde tartışılan, bireylerin ve hanehalklarının farklılık elde edebileceği ama bununla doğamayacağı eşitlikçi ötesi toplumlar kavramıyla tutarlı olmalıdır. Los Millares ve benzer sitelerdeki istihkâmların karmaşıklığı, muhtemelen bu bölümde

kullanıldığı şekildeki mezralar tanımına yakın olan bu topluluklar arasında çatışmayı akla getirmektedir.

Avrupa'nın diğer yerlerinde, özellikle de Balkanlar'da, Kuzey ve Batı Avrupa'da inşa edilen anıtsal defin yapılarıyla yaklaşık olarak aynı zamanlarda farklı bir defin törenciliği kendisini göstermiştir. Birkaç yüz gömütlü büyük mezarlıklar, çoğunlukla altın ve bakır içeren mezarlar içermekteydi. Çoğu arkeolog anıtsal Atlantik defin yapılarını ve zengin Balkan gömütlerini farklı olaylar şeklinde görmüştür ama bunlar bu dönemde Avrupa'nın her tarafındaki defin törenciliği genel eğiliminin farklı bir gösterimi olarak da düşünülebilir.

John Chapman (1991) Güneydoğu Avrupa'da cenaze törenciliğini hanehalkları ve soylar arasındaki rekabet bakımından tahlil etmiştir. Mezarlıklar bu varlıkların zenginlik ve itibarlarını yerleşke alanlarında mümkün olmayan şekilde sergileyebilecekleri bir toplumsal meydan temin etmiştir. Tartışmayı yeniden bu bölümün başında önerilen çerçeve içersine sokmak için, bu ortamdaki kilit aktörler kolaylıkla başarılı bir hanehalkı birikim stratejisi sürdürebilmiş çoğaltıcı bireyler olarak düşünülebilir. Yine MÖ 4500 ve 3500 arasında ortaya çıkan resim, hanehalklarının mevki ve itibar için rekabet ettikleri bir eşitlikçi ötesi toplumdur. Hanehalkları arasındaki farklılaşma giderek artmış olup, sonunda Varna'daki mezarlığın çağdaşı olan Poljanica ve Ovçarovo gibi yerleşkelerde gözlemlenebilir (Chapman, 1991: s. 168).

Kuzeydoğu Bulgaristan'daki Varna, bu dönemin Doğu Avrupa'daki en zengin gömüt koleksiyonunu sağlamaktadır. Yaklaşık 300 mezar, beşte biri gerçek insan kalıntısı bulunmayan "sembolik mezar" ya da anıt mezar da olsa, altın, bakır ve diğer lüks eşya hacmi bakımından benzersizdir. Varna mezarlığının en değişik yönünü oluşturan altın yapıtlar, mezarların 61 tanesinde mevcuttur. Tuhaftır ki altınların çoğu, anıt mezarlarda bulunmuşken iskelet olan mezarların ancak birkaçı, benzer şekilde donatılmıştı. Anıt mezarların üçü -1, 4 ve 36 numaralı mezarlar- olağanüstü zengindi. 1. Mezar hep birlikte ağırlığı bir kiloyu geçen 216 altın obje içerirken, 4. mezardaki 339 altın objenin ağırlığı 1,5 kilonun üzerindeydi. 36. Mezar en çok sayıda -789 gram ağırlığında 857 parça- altın eşyaya sahipti. Başka üç mezarda -2, 3 ve 15 numaralılar- altın süslü erkek suratlı kil maskeler vardı.

Varna'daki belki de en zengin gömüt 40-50 yaşlarında ve yaklaşık 1,75 metre boyunda bir adam iskeleti olan 43. mezardı. İskelete, bakır,

taş, kil ve istiridye kabuklarından yapılmış başka şeylerle birlikte 1,5 kilonun üzerinde yaklaşık bin adet altın obje eşlik etmekteydi. Altın objelerden, ahşap sapı altın kaplı ve tepesine taş bir topuz takılı olan bir tanesine "asa" denmiştir. 43. Mezardaki iskeletin üst kollarında geniş halkalar ve ölünün giysisini süsleyen dizilmiş çok sayıda boncuk ve yuvarlak altın plakalar vardı.

Altın takılar Varna'daki bulguların açık şekilde en fazla hatırlanan kategorisiyken, mezarlarda önemli sayıda bakır, çakmaktaşı ve deniz kabuğu yapıtlarının da bulunduğunun hatırlanması önemlidir. Varna'daki bakır yapıtların birçoğu çekiç-baltalar, diğerleriyse broş, yüzük ve diğer süslerdi. Mezarlarda yüksek kaliteli malzemeden yapılmış çakmaktaşından çeşitli aletler bulunmuştur. Özellikle maske olan mezarlarda (muhtemelen Ege Denizi'nin) istiridye kabuklarından boncuklar ve kol halkaları da bulunmuştur.

HAYVANLARIN KOŞULMASI

Andrew Sherratt 1981'deki bir makalesinde, evcil hayvan kullanımında önemli bir kaymayı nitelendirmek için "Tâli Ürünler Devrimi" terimini türetmiştir. Sherratt, Neolitik toplumların bu noktaya kadar hayvanlarını, et ve deri gibi hayvanın ölmesini gerektiren "esas ürün" sağlayıcıları olarak görmüş olduklarını iddia etmiştir. Hayvan yetiştirmenin amacı, onun öldüğü zaman elde edilen faydalı ürünleriydi. Oysa "Tâli ürünler" süt, yün ve hayvan koşulması gibi canlı hayvanlardan alınan yenilenebilir kaynaklardır. MÖ beşinci binyıl sonunda, özellikle de MÖ dördüncü binyılda Avrupa'daki (özellikle de Doğu-Orta Avrupa'daki) Neolitik çiftçiler, bu tâli ürünlerden çok daha fazla yararlanmaya başlamışlardır. Bu kayma, hayvan idaresine yansıyan çeşitli toplumsal değişikliklerle eş zamanlıdır. Bazıları (örn. Chapman, 1983; Bogucki, 1984) daha eski tarihöncesi dönemlerde sütçülük gibi bazı unsurların kanıtlarına işaret ederek bu kavramın "devrimci" niteliği üzerinde hemfikir olmasalar bile, yine de Geç Neolitik'te hayvan yetiştiriciliğine yaklaşımın giderek daha karmaşık hale geldiği bellidir.

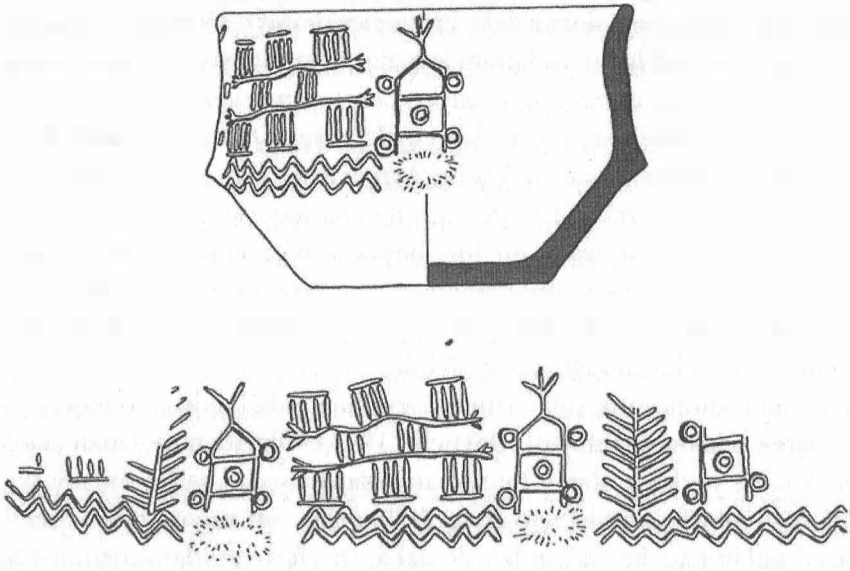
Sherratt (1981, 1983) ile Greenfield (1988, 1989) tarihöncesi Avrupa'sındaki Tâli Ürün Devrimi'nin ana verilerini özetlemişlerdir: süt işlenmesinde kullanıldığı varsayılan seramik süzgeç ve kaplar, hayvan heykelcikleri, defin ve su emmiş çökeltilerdeki araba, araba parçası ve saban kalıntıları, araba modelleri ve çömleklerin üzerindeki temsiller,

kayaların üzerindeki araba oymaları, höyüklerin altındaki fosil toprağında saban izleri. Greenfield (1988, 1989) Güneydoğu Avrupa'dan birkaç hayvan kemiği toplanmasını tartışmıştır. Milisauskas ve Kruk (1991), güneydoğu Polonya'daki Bronocice'de MÖ 3500-3000 arasına tarihlendirilen tâli ürün kullanımı kanıtlarını sunmuştur. Burada fauna toplanmasının asıl unsurunu, cinsiyeti belirlenen örneklerin yarısından biraz fazla olan inekler ve yaklaşık yüzde yirmisi öküz -kısırlaştırılmış erkek- olan sığırlar oluşturmaktadır. Ayrıca Bronocice'den üzerinde neredeyse kesinlikle araba resimleri bulunan bir kap çıkarılmıştır. Muhtemelen boynuzlardan geçen bir iple boyunduruğa vurulmanın sonucu olarak bir boynuzun üzerinde iz oluşmuştu. Böylece, Orta Avrupa'daki en az bir önemli yerleşim kompleksi için MÖ 3500-3000 yılları arasında hayvanların koşulduğu savunulabilir.

Hayvan koşulmasına Tâli Ürünler Devrimi'nin belki de en önemli yönü olarak odaklanmaktayım (Bogucki, 1993). Öküzden sağlanan çekiş her ikisi de yaklaşık olarak bu zamanlarda ortaya çıkan iki önemli yenilik olan saban ve araba için fayda sağlamıştır. Süt ve yün gibi ürünlerin vurgulanması her ikisinden de daha önceleri yararlanıldığının kanıtları karşısında gücünü yitiren dar bir görüştür. Oysa hayvan koşulması hanehalkının emek arzı ve tek tek hanehalklarının birikim stratejilerini yönetme kabiliyeti için önemli neticeleri olan hakikaten devrimci bir gelişmedir. Belki de bu gelişmenin tarihöncesi Avrupa toplumu üzerindeki etkisi hissini kavramak için "Tâli Ürünler Devrimi," "*Hayvan Koşulması Devrimi*" olarak yeniden türetilebilir.

Ben hayvan koşulmasının Neolitik hanehalklarının üretim kapasitesini, özellikle de tarım ekonomisinin en emek yoğun iki yönü olan tarlaların ekime hazırlanması ve havaleli malzemelerin uzak yerlerden yerleşkeye taşınmasında kendi insan emeği güçlerinin sağlayabileceğinin çok ötesinde çoğaltmalarını sağladığını iddia etmekteyim (Bogucki, 1993). Singh (1988) Batı Afrika'daki Burkina Faso'da saban tarımcılığı için hayvan koşulması iktisatını analiz etmiş ve hayvan koşan hanehalklarının hayvan koşmayan hanehalklarının neredeyse iki misli alanı işleyebildiklerini bulmuştur. Hayvan koşulması, bariz şekilde emek tasarruf eden, özellikle ağır kil bazlı topraklarda yetişen ekinler için emek girdisinde ortalama yüzde 30-40 tasarruf sağlayan bir teknolojiydi. Diğer Afrika incelemeleri (ön. Barrett ve diğerleri, 1982; NcCann, 1984) Singh'in çıkardığı sonuçları desteklemektedir.

Şekil 6.6 Polonya, Bronocice'den tekne üzerindeki bir arabanın gösterimi (Milisauskas ve Kruk, 1982: Şekil 8).



Öküzlerin çektiği arabalar da hanehalkı emek gücü maliyetini önemli şekilde azaltmıştır. Neolitik'te neler taşınmış olabilir? Hasat edilmiş ekinler olsa bile bunlar, mevsimlik ve belki de en önemli olmayan yük tipiydi. Onun yerine arabaların çok daha yararlı kullanımı yerleşkenin uzağından düzenli olarak temin edilmesi gereken havaleli şeyler için olmalıdır. Örnek sap ya da saman şeklinde hayvan yemidir. Yine de araba için belki de en önemli malzeme inşaat ve yakmak için odundur. Üçüncü Dünya ekonomileri incelemeleri yakmak için odun toplamanın, özellikle kadınların önemli zamanını aldığını göstermiştir (örn. Barnes, Ensminger ve O'Keefe, 1984; Kumar ve Hotchkiss, 1988). Koşum hayvanları ve araba kullanarak bir hanehalkı yakmak için odun elde etmede önemli zaman tasarrufu yapabilir.

Neolitik Avrupa'da hayvan koşulması evcil sığırların rolünü gıdadan üretici mal olmaya dönüştürmüştür. Hayvan koşan toplumlarda sığırlar üretim denkleminin emek boyutunu dönüştürmüşler ve bunu son derece esnekleştirmişlerdir. Hayvan koşmayana kıyasla koşum hayvanlarını kontrol eden hanehalkı, emeğini gelişim döngüsüyle daha az kısıtlı şekilde yönetebilir. Dahası koşum sığırları az verimli hanehalkı üyelerinin

emeklerini başka türlü katılamayacakları işlere doğru yönlendirmelerine izin verir. Meselâ çocuklar, koşum hayvanlarının ve bunların yavrularının bakımıyla gayet yararlı şekilde meşgul olabilirler. Böylece hayvan koşulması, Chayanov'un hanehalkının iktisadi başarısının belirleyicisi olarak gördüğü üretici/tüketici oranını önemli ölçüde değiştirebilir (Chayanov, 1986). Hayvan koşulması, Neolitik hanehalkının birikim stratejisinin, artan ekin hâsılatı, koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvan sahibi olma ve metalürji dâhil, diğer çıkarma ve üretme faaliyetlerine katılım gibi birçok boyutunu geliştirmesine de müsaade etmiş olabilir.

Sığırın geçim kaynağından çok üretim varlığı olarak ortaya çıkışı, Neolitik hanehalkının uzun vadeli birikim stratejisini değiştirmiştir. Yeni hanehalklarının sahip olabilecekleri sığır sayısı sınırlı olacağından, hanehalkları arasında borç hayvan alma ve verme mekanizmaları olması gerekmektedir. Bugünkü çoğu tarımsal-köy toplumunda durum budur (Starr, 1987). Böyle düzenlemeler sıklıkla borç verenler olarak genişleme ve pekişme aşamasındaki hanehalklarını, borç alanlar olarak da kuruluş ya da çöküş aşamasındaki hanehalklarını gerektirmektedir. Borç alanla veren arasında asimetrik bir ilişki olduğu halde, yeni hanehalkının gelişim döngüsü ve başarılı birikim stratejisi, bunu geçici bir durum haline getirecektir. Hanehalkı genişleme ve pekişme aşamasına varınca böyle bir ilişkiye katılmak artık gerekli olmayabilir.

Öte yandan hanehalkı gelişim döngüleri ve birikim stratejileri hep ideal şekilde ilerlemez. Bir hanehalkının insan üyeleri hastalığa, kazalara ve ölüme, hayvanlarsa hastalığa, yırtıcılara ve çalınmaya maruzdurlar. Neolitik'te de bugünkü kadar kötü kararlar verilebiliyordu. Yetiştirilen olgun hayvanın ya da koşum öküzünün erken ölümü, hanehalkının hayvan malları yönetimini altüst edebilirdi. Böyle birkaç felâket hanehalkını diğer kaynakları yeniden tahsis etmekle düzeltilmesi zor olan baş aşağı bir sarmalın içine sokabilirdi. Evcil hayvanlar, özellikle de sığırlar, Neolitik hanehalkları için "bankadaki para" değil, bir miktar başarısızlık riski taşıyan bir yatırımdı.

Sonuç olarak Geç Neolitik Avrupa'da eğer sığırlar üretici varlıklara dönüşmüşlerse, bazı hanehalkları için kendilerini tehlikelerin ve kötü yönetimin neden olduğu baş aşağı bir iktisadi sarmalın içerisinde bulma potansiyeli mevcuttu. Uzun vadeli bir iktisadi durgunluk, hatta fakirleşme yaratacak şekilde, varlıkları sonraki nesillere aktarma kabiliyeti bakımından da kısıtlanmış olmalıdırlar. Aynı zamanda diğer

hanehalkları torunlara aktarılabilecek ya da başka hanehalklarına borç verilebilecek hayvan varlıkları üzerinde orantısız bir kontrolle ortaya çıkmış olabilirler. Özellikle de hayvanlar çoğaldıkça ve akıllıca yönetim kararları devam ettikçe bu hanehalklarından bazıları, kendilerini yukarı doğru bir edinme sarmalında bulmuş olabilirler.

Hanehalklarının ilk farklılaşmasıyla ilgili nesiller boyu devam edecek bir mekanizma sağlayarak Geç Neolitik döneminde ılıman Avrupa'daki eşitlikçi ötesi toplumların gelişimini anlamamız için tahminlere dayalı olduğu kabul edilen bu modelin anlamı vardır. Zamanla sığır fakiri hanehalkları sayı olarak artarken sığır zengini hanehalklarının sayısı, toplumun giderek daha küçük bir oranını oluşturmuştur. Bu farklılaşmanın egzotik metaller karşılığı ticaret ve cenaze törenciliği sayesinde artması belirgin bir zenginlik ve belki de mevki eşitsizliği olan bir toplum inşa etmiş olabilir. Ama bu, güce dönüşmüş müdür? Dönüşmüş görünmemektedir çünkü hizipler ve mezraların ötesinde siyasal güç ima eden resmi bir kamusal yaşam yapısının kanıtı yoktur. Hiyerarşiler en azından daha birkaç yüzyıl bekleyecektir.

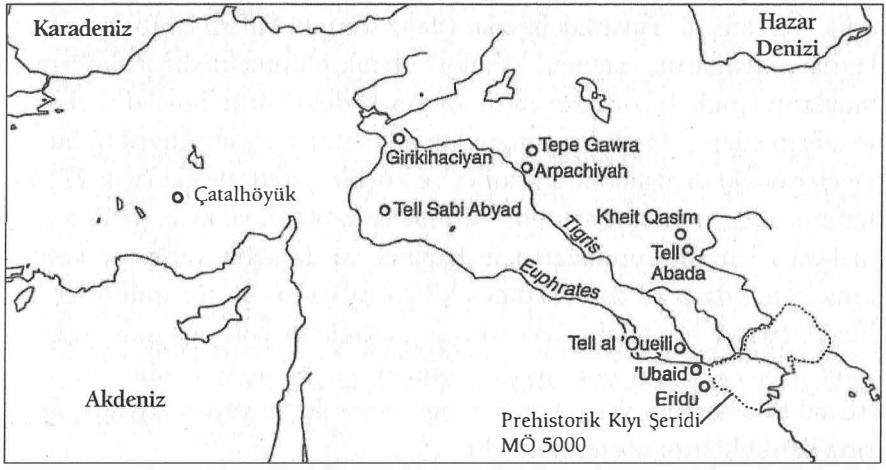
GÜNEYBATI ASYA'DA GEÇ ÇİFTÇİ KÖYLERİ

Yukarıda anlatılan Avrupa gelişmelerinin az öncesinde Irak, Suriye ve Türkiye'deki Dicle ve Fırat nehir vadilerinde eşitlikçi ötesi toplumlar ortaya çıkmıştır. Bu bölgenin kuzey kısımlarında bu topluluklar "Halaf," güney kısımlarındaysa "Ubaid" olarak bilinirler. Halafların, Ubaidlerin öncülleri olması mümkündür ancak bu iki kompleks arasındaki ilişki henüz açık değildir. Bu topluluklar binyıl ya da daha uzun bir süredir zaten tamamen tarımsallaşmışlardı, MÖ altıncı bin sıralarında da bu bölgedeki kentsel medeniyetin öncüllerini oluşturan toplumsal farklılaşma ve eşitsizlik işaretleri göstermeye başlamışlardır.

Halaf ve Ubaid siteleri Güneybatı Asya'daki toplumsal karmaşıklığın ilk bildirgeleri değildi. Bu onur, birkaç yüzyıl öncesinin eşitlikçi ötesi topluluğun ilk örneği olarak kabul edilebilecek olan Orta Anadolu'daki Çatalhöyük* yerleşimine aittir. Çatalhöyük, 13 hektarın üzerinde kerpiç tuğla konut kümesini kapsayan önemli bir yerleşimdir. İlk kez 1960'larda James Mellaart, son zamanlarda da Ian Hodder tarafından

* Konya'nın Çumra ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır - ç.n.

Şekil 6.7 Bu bölümde bahsedilen siteleri gösteren Yakın Doğu haritası.



kazılan Çatalhöyük özellikle (çağdaşı olan her yerleşkeyi büyük farkla geçen) boyutlarıyla, (o zamanlar Anadolu ve Doğu Akdeniz'in büyük bölümüne dağılmış olan yerel doğal cam kaynaklarını kontrolüne bağlanabilecek) zenginliğiyle ve (ikonografide boğaların esas rol oynadığı özenle süslenmiş "tapınaklar" biçimindeki) ayinsel davranış kanıtlarıyla belirgindir. Yine, ticaret ve kamusal mimarinin esas rolleri oynadığı daha sonraki gelişmelerin fazla büyük bir habercisi olan Çatalhöyük kendi zamanında tektir.

Dicle ve Fırat vadilerindeki eşitsizliğin kökenleri, Avrupalı emsallerine kıyasla halâ yetersiz şekilde araştırılmış olan küçük çiftçi topluluklarında yatmaktadır. Bu küçük topluluklar kökenleri muhtemelen daha öneceki binyılların doğal cam ticaretinde olan bölgesel ticaret ağlarıyla bağlantılıydı. Doğal cam önemli bir ticaret metası olmaya devam ediyordu (Campbell, 1992). Farklı çömlek tiplerinin, özellikle de Halaf çömlekçiliğinin geniş dağılımı bu toplulukların birbirleriyle sürekli iletişim içerisinde olduklarını belirtmektedir. Örneğin Tepe Gawra'dan çıkarılan çömleklerin yüzde 30-40'ı Arpachiyah'da yapılmıştı* (Davidson ve McKerrall, 1980).

Kuzey Suriye'de Tell Sabi Abyad'daki önemli yeni kazılar Halaf kökenleri üzerine ışık tutmuştur (Akkermans ve Verhoeven, 1995). Sabi

* Bu sitelerin her ikisi de Kuzey Irak'tadır - ç.n.

Abyad'daki MÖ altıncı binyıl başlarına tarihlendirilen Halaf öncesi seviyelerde, dikdörtgen kerpiç binalar kompleksine yuvarlak birkaç bina eşlik etmekteydi. Yuvarlak binalar (daha sonraki Miken lahitleriyle bağlantısı olmamasına rağmen) "tholoi" olarak bilinmektedir. Dikdörtgen binaların içinde kil ocaklar vardı. Bu seviyedeki bütün binalar yerleşkeyi tahrip eden şiddetli bir yangından etkilenmişti. Sabi Abyad'ın bu seviyelerindeki damgalanmış şekiller ve küçük işaretlerle yaklaşık 275 kil mühür özel bir öneme sahiptir. Mühürler kapların yetkisiz şekilde açılmalarına karşı korunmaları için kapanış ya da açılış yerlerine konulmuş, sonra da şekil damgalanmış kil parçalarıdır. Bu tür mühürler Yakın Doğu'nun her tarafındaki arkeolojik sitelerde çok yaygındır ve bunların Sabi Abyad'da bulunmaları bilinen en eskilerindendir. Bu, Sabi Abyad sakinlerinin yerleşkenin zenginliğine katkı yapan alışveriş ağlarına katıldıklarını göstermektedir.

Halaf döneminin daha sonraki sitelerde görülebileceği gibi uzun bir yerel gelenek üzerine kurulduğu bellidir. Girikihaciyan* Türkiye'nin güneydoğusunda Dicle Nehri kaynağı yakınlarında küçük bir Halaf höyüğüdür (Watson ve LeBlanc, 1990). Taş temeller ve kerpiç duvarlar yerleşkedeki binaların çoğunluğunu teşkil eden 2,25 ila 4,5 metre çaplı tholoi kalıntılarıdır. Tell Sabi Abyad'da Halaf seviyelerinin mimarisi çok odalı dikdörtgen ev kompleksleriyle tholoilerin bileşimini içermektedir. Akkermans (1993), Sabi Abyad'daki tholoiler, tahıl ambarı işlevi görürken, dikdörtgen binaların konut olduğuna inanmaktadır. Çoğu Halaf sitesinde sığır ve domuzların desteklediği koyun ve keçiler, fauna toplanmasının büyük kısmını oluşturmaktadır.

Halaf toplumunun toplumsal örgütlenmenin "şeflik" seviyesinde olup olmadığı hakkında devam edegelen bir tartışma mevcuttur. LeBlanc ve Watson (1973), Halaf toplumunun birkaç niteliğe, özellikle de Yakın Doğu'nun geniş bir kısmında tektip Halaf çömlekçilik tarzının, topluluklar arası bütünleşme işareti olarak görülen, yaygın şekilde dağılımına dayanan bir başbuğluğu ya da şeflikler dizisini temsil edebileceğini iddia etmekteydiler. 1990'da Watson ve LeBlanc, Halaf'ı "yaklaşık şeflik" ya da "yerel, orta erimli hiyerarşik toplum" şeklinde nitelendirerek bu konumdan biraz geri çekilmişlerdir (1990, s. 136). Kapsamlı doğal cam ve diğer hammadde ticaret ağına, yerleşimlerin 1-2 hektar-

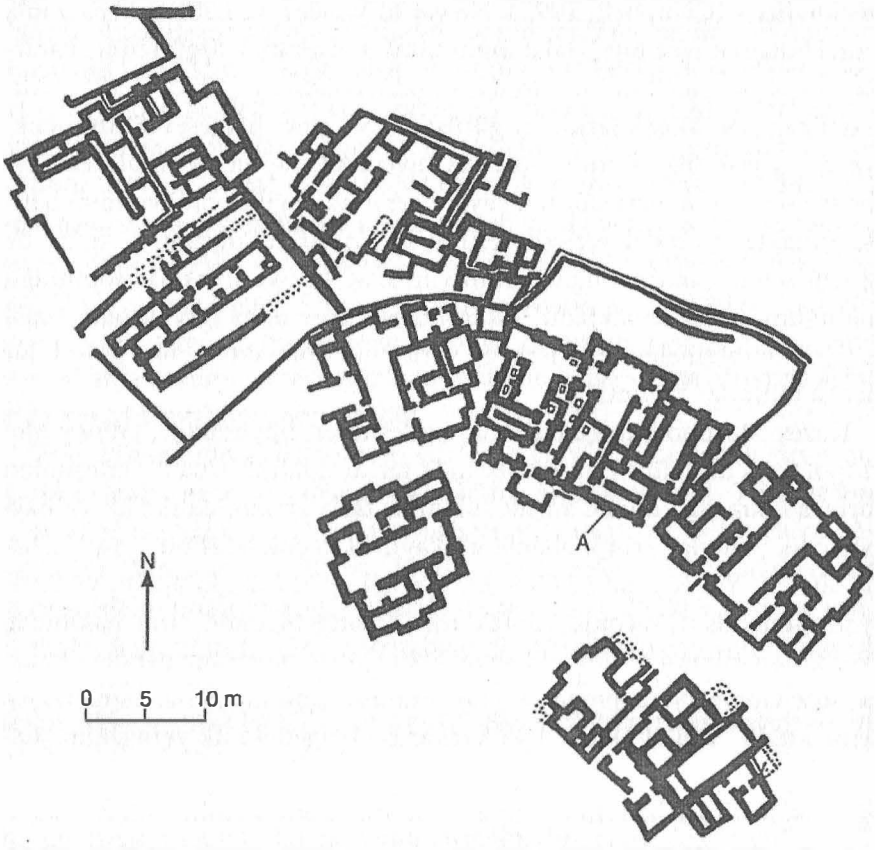
* Diyarbakır'ın Ergani İlçesi Ekinciler Köyü sınırları içerisindedir - ç.n.

dan 8 hektara kadar değişen boyutlarına, 1930'larda Arpachiyah'da Max Mallowan tarafından kazılan yapı bakımından diğerlerinden değişik olan ve güzel yapılmış yapıtlar içeren farklı bir yanık binaya işaret etmektedirler (Campbell, 1992). Ne var ki Watson ve LeBlanc, "bazı ima edici bulgular olsa bile, Halaf toplumunun hiyerarşik örgütlenme kanıtları kapsamlı değildir" itirafında bulunmaktadırlar (1990, s. 138). Akkermans (1993) çok farklı bir görüştedir ve artan bölgesel bütünleşmeye işaret etse bile, bunun mutlaka hiyerarşik toplumsal örgütlenmeyi belirtmeyeceğini ileri sürerek yaygın seramik dağılımının önemini hafife almaktadır. Halaf yerleşimlerinin boyut farklılıklarının o kadar da güçlü şekilde oluşmadığını, bunların ufak köy ve mezralar topluluğu olduğunu iddia etmektedir. Akkermans'a göre daha büyük olan Halaf siteleri muhtemelen tek merkezli yerleşimler olmaktan çok "gevşek bir farklı çiftlikler kümesi" idi.

Kuzey Mezopotamya'daki Halaf yerleşimleri büyüdükçe, Güney Mezopotamya'nın alüvyonlu ovalarında farklı nitelikli Ubaid yerleşimleri ortaya çıkmıştır. Burası ancak sulanmış tarla ziraati, balıkçılık ve hayvancılık yoluyla verimli olabilecek kaynakları çok fakir bir yerdir. Ubaid siteleri, Yunanistan ve Orta Avrupa'daki gibi mümkün olan yerlerde yerleşilmemiş alüvyonlu toprakların fırsatçı biçimde zirai bakımdan kolonileştirilmesi şeklindeki genel Eski Dünya modeline paralel olarak, açıkça Güney Mezopotamya alüvyonunun kolonileştirilmesini temsil etmektedir. Tell al Oueili'deki kazılar bu bölgedeki ilk yerleşimin şimdiye kadar inanılandan daha eski, belki de MÖ 6000'lerde gerçekleştiğini belirtmektedir (Huot, 1992). Son on yıllarda Güney Mezopotamya'nın çoğu, savaş bölgesi olmasına ve 1980'lerin sonundan beri yeni site kazılmamasına rağmen, artık çok sayıda Ubaid sitesi bilinmektedir.

Ubaid yerleşimlerini, en iyi kuzeyde Tell Abada (Jesim, 1985: s. 206) ve Kheit Kasım'dan (Forest-Foucault, 1980) ve alüvyonlu güneyde Eridu (Safar, Mustafa ve Lloyd, 1981) ve Tell el Oueili'den (Huot, 1989, 1992, 1994) bilinen, kerpiç tuğlalardan yapılmış çok odalı dikdörtgen evler nitelendirmektedir. Evlerin, odalar-sofa-odalar şeklinde üç kısımlı bir taban planı oluşturacak şekilde, geniş bir sofanın her iki yanına simetrik şekilde dizilmiş odaları vardı (Şekil 6.8). Orta sofanın çoğunlukla onu T şekli oluşturacak şekilde kesen daha ufak bir sofası da vardı. Bu standart yerleşimin yanı sıra Ubaid evleri, boyut olarak yaklaşık 70 metre kareden 240 metre kareye kadar değişmektedir (Jasim, 1985: s. 207). Jesim bu ev-

Şekil 6.8 Tell Abada, II. Seviyedeki A Evinin gösterildiği ev planları (Jasim, 1985, Şekil 13).



lerin bir ya da daha fazla aileden ya da genişletilmiş bir hanehalkından oluşan gruplar tarafından işgal edildiğini öne sürmektedir.

Bazı Ubaid yerleşim sitelerinde belli bir seviyede toplumsal farklılaşma belirtilmiş görünmektedir. Örneğin Tell Abada'daki A Binası daha geniştir, merkezde konuşlanmıştır, alçı sıvalı duvarları ve tabanının altında iki safhalı çok sayıda (57) çocuk gömütü vardır (Hole, 1989, s. 164). Jasim, bu binanın topluluk içerisinde özel bir konuma sahip olduğunu öne sürmektedir. Diğer iki büyük binanın yanı sıra A Binası çok sayıda çocuk gömütüne ve egzotik hammaddelerden yapılmış yapıtlara sahip bir binalar grubunu oluşturmaktadır. Sitedeki diğer bina-

lar daha küçüktür ve gömüt ve egzotik yapıt yoğunluğundan mahrumdur. Jasim, Abada'daki A Binası'nın topluluğun başındakine ait olduğu, diğer büyük binalarınsa bu kişinin akrabalarının konutları olduğu tahmininde bulunmaktadır. Diğerleri (örn. Forest, 1987) bunun umumi bir yapı, bir kamusal mimari biçimi olduğunu öne sürmektedir.

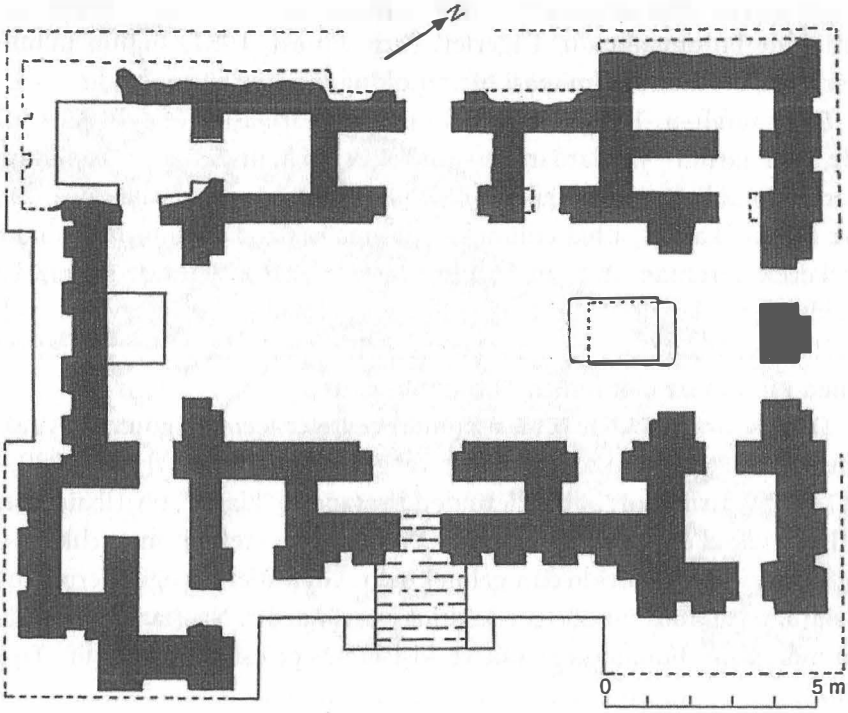
Diğer taraftan, Tell el Oueili'deki mimari karmaşık -ve şaşırtıcı şekilde eski tarihli- yapılardan oluşmaktadır ama nispeten az toplumsal farklılaşma kanıtı sağlamaktadır (Huot, 1992). Az miktarda doğal cam ve bitüm [katran] ithal edilmekteydi ama malzeme kalıntıları "dikkat çekecek derecede türdeştir" (Huot, 1994: s. 170). Belki de sitenin bataklık civarı koyun ve keçilere pek uygun olmadığı için, hayvan kemikleri içerisinde domuz ve sığır baskın türlerdir. Ubaid sitelerinin niteliği olan kil oraklar çok miktarda bulunmuştur.

Daha sonra Ubaid'de ölüleri mimari çevreler içersine gömme uygulaması bitmiş ve büyük mezarlıklar yaygın hale gelmiştir (Hole, 1989: s. 174). Bunların en iyi örneklerinden bir tanesi, "klasik" bir Ubaid sitesi olarak kabul edilen ve neredeyse 1.000 mezar içeren bir mezarlıkta kısmen kazı yapılan Eridu'dan gelmektedir. Gömütlerin çoğu, kerpiç tuğlalardan yapılmış dikdörtgen lahitler içerisindedir. Naaşlar uzanmış durumda olup, bunlara seramik ve kişisel süsler eşlik etmektedir. Tipik olarak her gömütün beraberinde üç seramik kap bulunmaktadır: dikine bir kavanoz, bir tabak ve bir bardak (Hole, 1989: s. 167). Bazı durumlarda, aşağıda tartışılan Hopewell gömüt mahzenlerinin çoklu kullanımını hatırlatır şekilde, lahitler açılmış ve ikinci bir naaş konulurken ilk naaş bozulmuştur.

Eridu bir başka sebeple, törensel bir yapı ya da "tapınak" olarak yorumlanan bir şeyin kalıntılarına sahip görünmesiyle de önemlidir (Şekil 6.9). Bu yapı, içinde bir "sunak" olan ufak bir bina şeklinde başlamakta ve ders kitaplarında tanımlanan daha sonraki Sümer tapınaklarına benzer, teraslar üzerinde geniş üç kısımlı plana sahip yapılar dizisine doğru ilerlemektedir. Yine aynı zamanda bu yapılar, Tell Abada ve Kheit Kasım gibi sitelerde bulunan klasik üç parçalı, T şekilli konut yapılarına da benzemektedir. Bazı bilginler (örn. Forest, 1987; Huot, 1994) Eridu binalarının tapınak olduğu yorumuna, bunların seçkin konutları ya da izleyici salonları olduğunu iddia ederek karşı çıkmışlardır.

Bu binalar nasıl yorumlanmış olursa olsun, Geç Ubaid'de dünyanın başka yerlerindeki benzer ortamlarda fark edebileceklerimizle kıyasla-

Şekil 6.9 Eridu, Seviye VII'deki "tapınak" (Forest, 1987: Şekil 8).



nabilecek gelişmeler gördüğümüz açıktır. Aşağıda tartışılan Formatif Mezoamerika örneklerinde olduğu gibi, kamusal tören ya da bütünleştirme amacına yönelik görünen yapılar teşhis edilebilir. Eridu'daki "tapınak" ya da Abada'daki A Binası tek merkezli yerleşkeler içindeki kamusal mimari şeklinde durmaktadır. Ubaid'de Formatif Mezoamerika'da görülene benzeyen bir topluluk duygusu ortaya çıkmış gibidir: belki birkaç aile grubundan oluşan geniş hanehalkları ve ayrı bir yer olarak değil, yerleşim ortamı içerisindeki kamusal mimari.

Stein (1994), Ubaid toplumsal organizasyon kanıtlarını tahlil etmiştir. 10 hektar ya da daha geniş (Eridu ya da Ur gibi) siteler ve bunları çevreleyen alanda yaklaşık 1 hektarlık birçok küçük siteyle, iki seviyeli açık bir yerleşim hiyerarşisi olduğu gerçeğine işaret etmektedir. Stein, en küçük evlerin boyutlarından üç misli büyük olan Abada'daki A Binası'nın gerçekten farklı bir yapı olduğuna inanmaktadır. Dahası, bir nesilden diğerine geçen bir iktisadi ve mevki farkını belirten bu mima-

ri modelinin her üç işgal döneminde de devam ettiğini ileri sürmektedir. Son olarak Stein, "tapınak" şeklinde yorumlanan kamusal mimarinin ortaya çıkışını belirtmektedir. Bu temel üzerinde Stein, Ubaid'in "ideolojik bakımdan bağlantılı bir dizi şeflik"tan oluştuğu sonucuna varmaktadır.

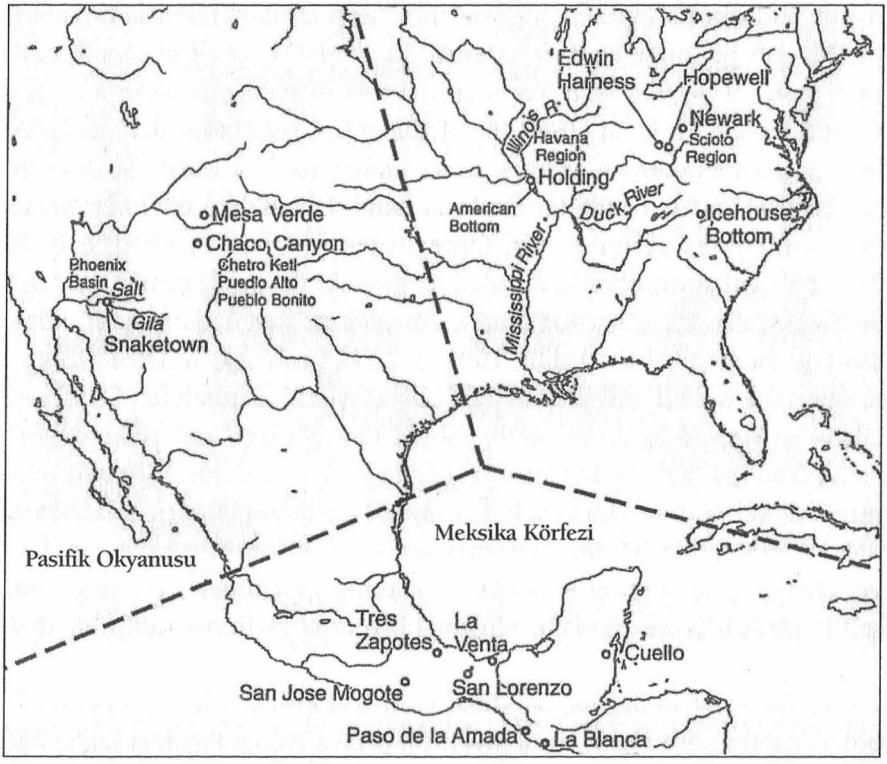
Diğer taraftan Ubaid, pekişme ve çöküş arasında gidip gelen şeflikleri nitelendiren istikrarsızlığı göstermez; istihkâmlar, imha katmanları ya da silah betimlemeleri de yoktur. Huot (1994), Tell el Oueili gibi yerleşimlerin "türdeşliğine" ve ithal nesnelerin göreceli yokluğuna işaret etmektedir. Hole'ün (1989) özetlediği gibi Ubaid gömütleri, az farklılık göstermektedir ve egzotik ticari mallar da çok kıttır. Şefliklerin "geleneksel" işaret özelliklerine dayanılarak Ubaid'deki böyle bir organizasyon çok az savunulabilir. Örneğin Jasim, Ubaid'in Abada'daki A Binasını işgal etmiş olabilecek şahsiyet gibi akraba gruplarının başlarındakiler tarafından yönetilen küçük dünyevi bir kurumdan ibaret olduğunu iddia etmektedir (Jasim, 1985: s. 213). Jasim'e göre Ubaid toplumuna daha uygun olarak şeflikten çok "*şeyhlik*" denilebilir. Stein ise, Ubaid seçkinlerinin akrabalık temelinde sürekli olarak çok miktarda tarımsal emek seferber edebilen ama ayrıca seçkin olmayan hanehalklarının verebildiği ilave emeği seferber etmek üzere kendi hanehalklarının ötesine ulaşabilen büyük ailelerden doğduğunu öne sürmektedir. Bu, yeniden dağıtım organı şeklindeki alışılmış yapısından çok farklı bir şeflik görüşüdür ve Ubaid'in oluşmuş hiyerarşi biçimine sahip bir dizi yerel yönetimler şeklinde görülmesine izin vermektedir.

Dicle ve Fırat vadilerindeki Halaf ve Ubaid kültürel kompleksleri bu bölgede daha sonra kent medeniyetinin ortaya çıktığı kaynağı sağlamıştır. Aynı şekilde, siyasal merkezileşme ve kontrolden yoksun göründükleri için, bunlara ister basit isterse karmaşık olsun "şeflik" mevkinin verilmesi biraz zamansız gibidir. Kamusal yaşam organizasyonunda yeni oluşan resmiliği içerisinde Halaf'ta bölgeler arası ticaret ve alışveriş, bir temas halindeki topluluklar ağı oluşturmuş görünürken, Ubaid bu bölgedeki daha sonraki gelişmelerin habercisidir. Bu toplumların "eşitlikçi ötesi" olarak nitelendirilmesi özellikle uygun görünmektedir.

FORMATİF MEZOAMERİKA

Mezoamerika'da 1945'ten beri arkeolojik çalışmanın geleneksel iki odak noktası, bir tarafta Maya ovalarındaki ve Meksika yükseklerinde-

Şekil 6.10 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Kuzey Amerika ve Mezoamerika haritası. Kesik çizgiler kronolojik olarak farklı alanları bölmektedir. Mezoamerika'daki siteler MÖ 1800-500; Kuzey Amerika'nın doğusundaki siteler MÖ 500-MS 200; Kuzey Amerika'nın batısındaki siteler MS 300-1300 tarihlidir.



ki uygarlıklar diğer tarafta tarımın kökenleri araştırması olmuştur. Bu iki kutup arasında olan Formatif dönemin eşitlikçi ötesi toplumları, daha önceki ve daha sonraki toplumlara kıyasla nispeten az incelenmiş olarak kalmıştır. Bu yüzden, bu durum son yirmi yıldaki araştırmalarla bir miktar iyileşmiş de olsa, Kent Flannery 1976'da "tam bir Erken Formatif evin yayınlanmış tek bir planı yoktur" (Flannery, 1976: s. 13) şeklinde yazabilmiştir. Avrupa ve Yakın Doğu'ya kıyasla Mezoamerika'da toplumsal farklılaşma, oldukça hızlı ilerlemiştir ve MÖ 1000'lerde belirgin eşitsizliğin tipik olarak şeflikleri temsil ediyor şeklinde yorumlanan açık kanıtları mevcuttur. Formatif Mezoamerika'ya uzun za-

mandır Olmec "uygarlığının" ortaya çıkış dönemi egemendi ve bu egemenliğin bu bölgede eşitlikçi ötesi toplumların ortaya çıkmasının arkeolojik olarak yorumlanması üzerinde derin bir etkisi olmuştur.

Burada ilgilenilen Mezoamerika'daki Formatif toplumların coğrafi kapsamı, kuzeydeki Meksika Vadisi'nden, Güneybatı Meksika'daki Chiapas ve Oaxaca üzerinden, Pasifik kıyısı boyunca Kosta Rika'ya ve Meksika Körfezi boyunca kuzeye Veracruz ve Tabasco'ya kadar varmaktadır. Bu bölge Körfez kıyısının rutubetli ovalarını, Chiapas'ın bereketli kıyı ovalarını ve alüvyonlu topraklarını ve iç Guatemala ve El Salvador'un dağ ormanlarını içeren dikkate değer çeşitlilikteki ortamları kapsamaktadır. Kronolojik bakımdan burada ilgilenilen dönem MÖ 1800 ila 500 arasındaki yıllardır. "Formatif" terimi önemli Mezoamerika medeniyetlerinin gelişim sıralamalarında sık sık "Klasik-Öncesi" ile değişimli olarak kullanılsa da, Mezoamerika sıralamasında bunlar Erken ve Orta Formatif olarak bilinir.

MÖ ikinci binyılın ilk kısmında üç ana evcil türe -mısır, fasülye ve kabak- dayalı tarım bu bölgenin her tarafına sağlam şekilde yerleşmişti ve en eski mısırın evcilleştirilmesinin ilk başta düşünülenden açık şekilde daha sonra olduğunun keşfedilmesi (bkz. bölüm 5) evcillerin ilk kullanılışıyla, MÖ ikinci binyıl ortalarında çiftçi hanehalklarından oluşan kalıcı köylerin ortaya çıkışı arasındaki boşluğu kapatmaktadır. O zamanlar, Meksika, Oaxaca, Chiapas ve El Salvador'un orta yaylalarında, muhtemelen hepsi de orijinali Mezoamerika ve Güney Amerika'da türemiş modelleri benimsemiş olsalar da (Hoopes, 1995), birbirinden açık şekilde bağımsız farklı çömlek kompleksleri ortaya çıkmıştı (Clark ve Gosser, 1995; Arroyo, 1995). Bu çömlekçilik komplekslerinin, özellikle de Chiapas ve Guatemala kıyı boyundaki teknolojik ve estetik bakımından ileri olan Bara döneminin ortaya çıkışı, Clark ve Blake (1994) tarafından önemli kabul edilmiştir. Seramiklerin rekabetçi ziyafet gösterileri sırasında mevkilerini göstermek için çoğaltıcı bireyler tarafından kullanıldığını iddia etmektedirler (Clark ve Blake, 1994: s. 25). Yine de dünyanın başka yerlerindeki diğer birçok ince seramik örnekleri için aynı iddiada bulunulabilir ve bu, toplumsal farklılık gösterme yarışına önceden başlanması demek olabilir.

Birkaç Erken Formatif yerleşkesi araştırılmıştır ama belki de (Flannery'nin 1976'daki *The Early Mesoamerican Village* [Erken Mezoamerika Köyü] klasik kitabına dayalı olarak, en iyi bilineni Meksika'nın gü-

ney yüksekliklerindeki San José Mogote'dir. San José Mogote yaklaşık 300 metre karelik bir alan içerisinde örgü ve çamurdan yapılmış bir konut, fırın ve ocaklar, depo yapıları ve mezarlardan oluşan birkaç "hanehalkı kümesinden" ibaretti (Winter, 1976). Hanehalkı seviyesinde sürdürülmüş görünen doğal cam ticaretinin önemli kanıtları bulunmaktadır. Bununla birlikte hanehalkı kümelerine karşılık birkaç bina göze çarpmaktadır. Bunların yönü, mesken kümelerinden farklı olup (normal evlerin çamur ve kum zeminine karşılık) kırılmış kaya temeli ve kireç sıva zemini, normal evlerden daha fazla direkleri vardır ve içerden kireç sıvalıdır (Marcus, 1989: s. 163). Bunlar ikna edici şekilde, daha sonraki dönemde devam eden bir kamusal mimarinin habercisi olan "kamu binaları" şeklinde yorumlanmıştır.

MÖ 1150 ve 850 yılları arasında San José Mogote, kamu yapıları ve diğer konut parselleri için ayrı yerleri olan çok büyük bir yerleşim haline gelmiştir. Ticaret artmıştır. San José Mogote'nin bir kısmının sakinleri farklı demir türleri elde etmişler ve bundan 250 kilometre uzağa kadar ticareti yapılan aynalar imal etmişlerdir. Köye, Meksika Körfezi kıyısının yerlisi olan nehir kaplumbağalarının kabuğundan yapılmış davullar, stingray* dikenleri, iri deniz kabukları ve armadillo kabukları gönderilmiştir. San José Mogote sakinlerinin Mezoamerika'nın çoğuna yayılmış bir ticaret ağının katılımcıları olduğu bellidir.

San José Mogote muhtemelen en eksiksiz şekilde araştırılmış Formatif köy olmasına rağmen benzer gelişmeler Mezoamerika'nın başka yerlerinde de olmuş görünmektedir. Örneğin Chiapas'taki Paso de la Amada'da Höyük 6'daki MÖ 1350 ve 1250 arasına tarihlendirilmiş bir dizi büyük yapı, sitedeki diğer binalar arasında farklıdır (Blake, 1991). Bu binanın zemin alanı, her yeni inşaatta artmıştır. İki muhtemel açıklama ileri sürülmektedir: (1) Bu, ortaya çıkan bir şefin eviydi ya da (2) San José Mogote'deki gibi kamu binasıydı. Blake çeşitli sebeplerden (1991, s. 43) bunun seçkin bir hanehalkının konutu olduğunu iddia etmektedir. Guatemala'daki La Blanca'da kamu mimarisi Orta Formativ sırasında, resmi bir mekân yapılanmasını belirtecek şekilde düzenlenmiş olmasa bile, büyük binalar şeklinde ortaya çıkmaktadır (Love, 1991).

Mezoamerika'nın diğer tarafında, Belize'deki Cuello'da MÖ yaklaşık 1200'den itibaren dağınık küçük bir köy kurulmuştur (Hammond,

* Uyuşturucu bir tür dikenli balık - ç.n.

1991). Doğu Mezoamerika'nın, daha sonra Maya Medeniyeti'nin çekirdeği olan ovalık bölgesi, bu bölgenin daha sonraki karmaşık toplumunun öncüllerinin anlaşılmasında problem oluşturacak şekilde oldukça az Formatif yerleşim izi sağlamıştır. Wilk ve Wilhite (1991) Cuello'daki Formatif (Klasik öncesi) dönem nüfusunun çoğunun, ardında mimari yapı bırakmayan dayanıksız konutlarda yaşadıklarını iddia etmişlerdir. Cuello'daki daha eski Formatif dönemlerde topluluk, yapılardan biri (Teras 34) ayin ve cenaze işlevine sahip merkezi bir kutsal yer olarak göründüğü halde, dağınık bir köydü. Batı Mezoamerika için ortaya atılan belirmekte olan şeflikler iddialarının tersine, Hammond ve arkadaşları, bu ilk dönemlerde Cuello'nun eşitlikçi bir topluluk olduğu iddiasındadırlar (Hammond, 1991: s. 246). Daha sonraki Formatif dönemlere (MÖ 400 sonrasına) kadar bariz bir toplumsal farklılaşma delili yoktur. Bazı hanehalkları, geniş sıvalı teras üzerinde olan evleri işgal etmişken, Teras 34 tören mekânı olarak gelişmeye devam etmiştir.

Cuello'daki gösterişsiz topluluk, San José Mogote'nin Sierra Madre üzerinden 200 kilometre kuzeydoğusunda Veracruz ve Tabasco kıyı ovalarındaki San Lorenzo, La Venta ve Tres Zapotes gibi ana Olmec sitelerinde bulunan erken gelişmiş mimari, ikonografi ve zengin mezarların tam zıttıdır. Esas Olmec sitelerinin dikkate değer kamu mimarisi ve ikonografisinin, fark her şeye rağmen keyfi olsa bile, burada ele alınan eşitlikçi ötesi Formatif topluluklara göre gerçekten farklı bir önemi vardır. Aslında bu bölümün ilk taslağı, Olmec'i tam burada ele almaktaydı, fakat daha fazla düşünülünce bu metin parçası, yaygın şekilde "şeflik" olarak bahsedilen kurumsallaşmış ve kalıtsal temelli yoplumsal farklılaşma biçimini tartışan bir sonraki bölüme kaydırılmıştır.

Örneğin Geç Neolitik Avrupa ile ilgili bilgi zenginliğiyle kıyaslandığında Mezoamerika Formatif bilgisi halâ çok ilkeldir. Yine de bunun, hanehalkının halâ temel faaliyet yeri olduğu ve farklılaşmanın öncelikle hanehalkı seviyesinde meydana geldiği bir toplum olduğu hissi vardır. Bu şekilde, bu bölümün başında öne sürülen toplumsal farklılaşma modelinin Mezoamerika'daki gelişmeler için uygulanabilir olduğu ve bu farklılaşmanın meydana geliş hızının hanehalkı demografisi ve rekabetinin kilit faktörler olduğunu belirtir görünmektedir.

AMERİKAN KITA ORTASINDA HOPEWELL

MÖ yaklaşık 500'den itibaren Kuzey Amerika'nın doğu ormanlarında,

ayrıntılı cenaze töreni, anıtsal toprak işleri ve incelikli yapıtlarla nitelendirilen birkaç nehir toplumu oluşmuştur. Bu insanların tamamı"Hopewell" ya da "Hopewell Geleneği" olarak bilinirler ve ABD'nin doğu orta kısımlarına, Ohio, Indiana, Illinois, Kentucky ve Tennesse'ye dağılmış olup, ayrıca Missouri, Michigan, Wisconsin, Georgia, Florida, hatta New York'a kadar yayılmışlardır. Bunların adı Şikago'daki 1893 Columbian Sergisi için teşhir edilecek yapıtlar sağlamak amacıyla kazılan güney Ohio'daki çiftlikten gelmektedir. Yüzyıl sonra da Ohio Hopewell kalıntıları, bu geleneğin en iyi incelenmiş bölgesel gösterimi olarak kalmaktadır. Arkeologlar yıllarca gösterişli cenaze anıtlarına odaklanmışlardı ve son zamanlara kadar dikkatlerini yerleşkelere çevirmiş değillerdi. Beklentilerin tersine bunlar büyük, tek merkezli köyler olmayıp, ilişkili yapılarıyla bir ya da iki evden oluşan tek hanehalklı çiftliklerdir. Hopewell toplumlarının önemli bir yönü Rocky Dağları'yla Appalachian Dağları arasına ve Büyük Göllerle Körfez Kıyısı arasına yayılan uzun mesafeli ticaretleriydi.

Yirminci yüzyılın çoğunda, "Hopewell nedir?" sorusu arkeologları şaşırtmıştır. Bunun birleşik bir yönetim de olmadığı, bir tür etnik kimliğe de sahip olmadığı açıktır. Birçok arkeolog, özellikle geçim ve yerleşimi gösterişli cenaze ve tören kalıntılarından ayrı olarak tartışırken daha genel olan "Middle Woodland" terimini tercih ederek "Hopewell" teriminden kaçınmaktadır. Benim görüşüm, bunun analiz çerçevesini ticaret malları ve mezarlar gibi daha gösterişli yönlerle sınırladığı olsa da bazıları Hopewell'i, ona "Hopewell Etkileşim Alanı" diyerek özellikle alışveriş sistemi bakımdan tanımlamaktadır. Açık olan şey Geç Neolitik Avrupa'da olduğu gibi, MÖ 500 ve MS 200 arasında Kuzey Amerika'nın merkez nehir sistemleri insanlarının cenaze töreni ve anıtsal inşaata önemli yatırım yaptıkları ve elde etme ve üretim maliyetleri yüksek olan, sonra da bunları ölüleriyle birlikte gömerek toplumsal dolaşımdan çıkardıkları malzeme ve objeleri öncekinden daha fazla biriktirdikleridir.

Önemli başka odak noktaları Tennessee ve Alabama'da, ayrıca Meksika Körfezi boyunda bulunsa da, Hopewell'in en yoğun şekilde belli olduğu iki yer yukarı Ohio Nehri'nin bir kolu olan Scioto Nehir Vadisi ve Mississippi Nehri'ni sınırlayan Batı Illinois'in Havana bölgesidir. Tipik Hopewell sitesinin bulunduğu Scioto bölgesinde, çok sayıda meşhur Hopewell höyük ve toprak setler kümelenmiştir. Bu bölgeden dışarı

doğru nüfus hareketi kanıtları olmasa bile burası, Hopewell'in kalbi olarak kabul edilmektedir. Hopewell sitesinde içinde 38 höyük bulunan dikdörtgen bir çevreleme 45 hektarlık bir alanı belirlemektedir. Bunlardan 250'den fazla gömüte sahip olan bir tanesi, onu Kuzey Amerika'daki en büyük mezar höyüğü yapacak şekilde 9 metre yüksekliğe, 152 metre uzunluğa ve 55 metre genişliğe sahiptir (Fiedel, 1987). Civarda çok sayıda başka höyükler ve toprak setler vardır. Newark, Ohio'da 6,4 kilometre karelik bir alan üzerindeki daireler ve diğer geometrik şekiller kompleksi toprak caddelerle birbirlerine bağlanmıştır. Bir başka Güney Ohio Höyüğü bir tepenin sırtı boyunca yılan şeklinde uzanmaktadır. "Tasvir" denilen böyle höyükler, bunların savunmadan çok törensel yapılar olduğu fikrini desteklemektedir. Havana bölgesinde Hopewell mezar höyükleri de yaygın şekilde bulunduğu halde törensel toprak set görünmemektedir.

Genelde Middle Woodland cenaze uygulamalarında önemli bir çeşitlilik olduğu halde, iki önemli Hopewell mezar yapısı teşhis edilebilir: mezar evleri ve mahzenleri (Brown, 1979: s. 211). Illinois Hopewell'de daha yaygın olan mahzenler, içine ölülerin mezar eşyalarıyla birlikte konulduğu çoğunlukla çatısı ağır keresteden yapılmış dikdörtgen çukurlardır. Brown'ın işaret ettiği gibi açılan odada nispeten az ayin faaliyeti yapılabilecek olsa bile, lahite başka ölülerin konulması için çatılar kaldırılabiliyordu. Orta mahzenler, sonradan alçak bir mezar höyüğü oluşturacak şekilde toprakla örtülüyordu. Birkaç sitede odaya girildiği ve çürümüş cesedin kemiklerinin toplanıp mahzen duvarının dibine konulduğuna dair kanıt olsa da, esas gömütler genelde uzanmış durumdaki iskeletlerdir (Brown, 1979, s. 217). Ohio Hopewell'inin özel niteliği olan mezar evleriyse tersine definlerin ve diğer faaliyetlerin yapıldığı, kapıları olan zemin üstü yapılardı. Bunlar genellikle oval direk deliği modelleri ya da mezar höyüklerinin altındaki yanık yerlerle teşhis edilirler (Seeman, 1979a) çünkü bunların yararlılığı sona erdikten sonra yakılmış ve toprak yığınıyla örtülmüş oldukları bellidir. Bu yapılarla ilişkili olarak önemli sunum ve ziyafet kanıtları vardır ve "yakma çukurları" olarak tanımlanan yapılar ölüye kapatılmadan önce yapılan muamelenin ek kanıtlarını vermektedir. Ohio Hopewell'lerinin ölüleri küçük çukurlarda yakmadan önce parçaladıkları görülmektedir. Bazı durumlarda yakılmış kemikler basitçe evin döşemesine yığılmış gibidir. Örneğin, Ohio'daki Edwin Harness Höyüğü'nde (çoğu yakılmış ama ba-

zıları iskelet) 170 gömüt, yakılmış ve parçalanmış hayvan kemikleri ve tahrip edilip toprak yığınıyla örtülmeden önce var olmuş, cenaze yapıları gibi görünen binalarla ilişkili yapıtlar bulunmuştur.

Öyleyse Hopewell gömütleri sürüncemeli bir konuydu ve ölüler kesinlikle "gözden ırak, gönülden ırak değildi." Bazı bilim adamları, Hopewell'lerin ölülerine ettikleri muameleyi tanımlamak için objektif "işlem görmüş" terimini kullanmaktadır (Brown, 1979). Gerçekten de insan kalıntılarının parçalanması, etlerin ayrılması, eklemlerin bölünmesi, sergilenmesi ve diğer muamelerin başka bir şekilde tanımlanması çok zordur. Yine özellikle Hambledon Hill gibi sitelerde belirlenen insan kalıntılarının etlerinin ayrılması ve muamele edilmesinde ve ölülerin dev taş mahzenlere kapatılışının sürmesinde Geç Neolitik Avrupa ile bir paralellik kendini göstermektedir. Öyle bile olsa Hopewell'lerin naaşları ortadan kaldırmak için, bunlara ettikleri muamelenin derecesi dünyanın neredeyse her yerinde görülenleri aşmaktadır. Bunun ne anlama geldiği ancak tahmin edilebilirse de büyük bir sembolik önemi olduğu bellidir.

Mezar eşyaları belki de Hopewell olayının en ayırt edici unsurunu oluşturmaktadır zira bunlar, Kuzey Amerika'nın birçok yerinden gelen egzotik hammaddeleri içermektedir (Seman, 1979b, s. 291-308; Streuver ve Houart, 1972). Son 30 yılda Middle Woodland kaynak edinme şebekesinin kapsamı daha da fazla belgelenmiştir. Hopewell mezarlarında bulunan doğal cam ve bozayı dişleri, Batı Wyoming'in Yellowstone bölgesinden gelmiştir. İri deniz kabukları ve kaplumbağa kabukları, köpek balığı ve timsah dişleri ve baraküda* çeneleri Florida'dan gelmişken, aynalarda kullanılan mika ve klorit Kuzey Carolina'nın Appalachian Dağları'ndan gelmiştir. Hopewell'ler, çekiçleyerek göğüs zırhı yaptıkları yerel bakırı, Superior gölünün batısındaki zoomorfik plakaları, panflütlerini** ve kulak makaralarını*** kullanmışlardır. Galen [kükürtlü kurşun] Ozarks'tan geliyordu ve alaca akik Kuzey Dakota'nın kuzey düzlüklerinden elde ediliyordu. Tablo 6.1, Brose'un (1990) özetlediği şekilde ana kaynak sahalarını ve elde ettikleri esas hammaddeleri listelemektedir.

---

* Alt çenesi ilerde olan yırtıcı bir tropik balık türü (barracuda) - ç.n.

** Kısalı uzunlu kamışların yan yana bağlanmasıyla oluşan bir çeşit kaval - ç.n.

*** Kulak memesi genişletilerek içine tutturulan bir tür küpe - ç.n.

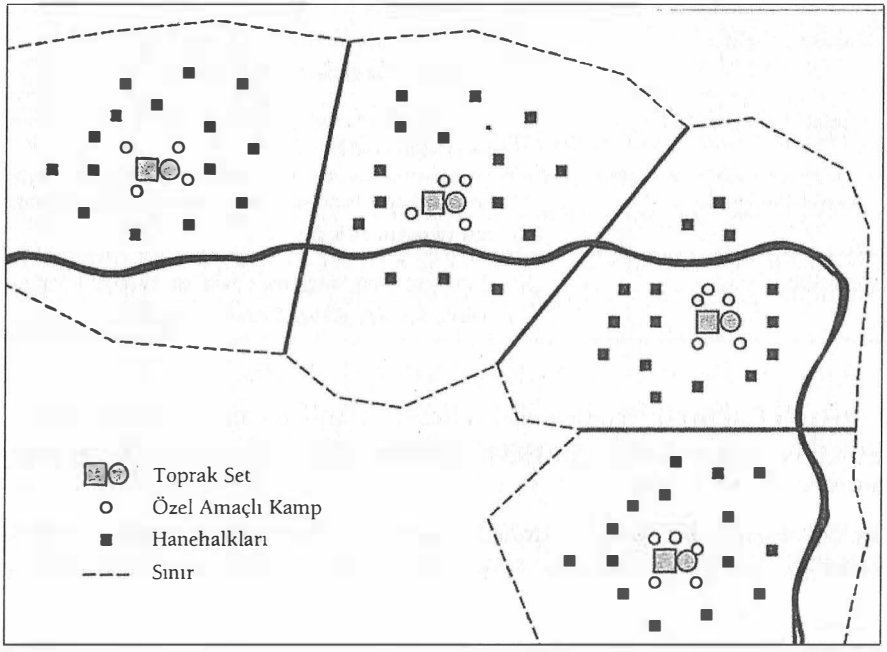
Tablo 6.1 Hopewell halklarının kullandığı hammaddeler ve bunların elde edildiği kaynak sahaları (Brose, 1990).

Kaynak Havzası	Kaynaklar
Batı Bölgeleri	Doğal cam, Knife River çakmaktaşı, bozayı köpekdişi ve pençesi, bizon kemiği
Yukarı Büyük Göller	Bakır, gümüş, yansıtıcı hematit, demir piriti
Mississippi Nehri'nin Batı Yakası	Galen, alçı taşı, kuvars kristali, grafit, demir pirit, novakülit [bileği taşı], göktaşı demiri
Appalachian Yükseklikleri	Mika, steatit [sabuntaşı], kuvars kristali, grafit, demir piriti, yeşim taşı
Meksika Körfezi Kıyısı	Seniz kabuğu, baraküda çenesi, timsah ve köpekbalığı dişi (modern ve fosil)
Ohio Vadisi	Pipo taşı, Flint Ridge alaca akiktaşı, bitümlü kömür, kalsit, alçı taşı, göktaşı Demiri, demir piriti

Joseph Caldwell, "Hopewell Etkileşim Alanı" terimini 1958'de türetmiştir ve Stuart Streuver'in 1964 yılındaki etkili makalesi ve Streuver ve Gail Houart'ın (1972) sonraki bir makalesi sayesinde literatürdeki yerini bulmuştur. Bu, Kuzey Amerika'nın kıta ortasındaki birkaç yerinde, yukarda not edilen egzotik hammaddelerin toplanmasını ve bunların dağıtılmasına yol açan tedarik ağını belirtmektedir. Dahası Streuver ve Houart'a göre Hopewell ticareti muntazam aralıklı, hiyerarşik şekilde örgütlenmiş işlem merkezleri arasında yapılmaktaydı. Seean (1979b) hammaddelere ek olarak tamamlanmış yapıtların da ticaretinin olduğunu iddia etmiştir ancak bunun karmaşık, hiyerarşik yapılı bir siteler ağı içerisinde yapılacak kadar örgütlenmiş olduğu fikrine karşıdır. Kendisi, Hopewell ticaretinin gerçek hacminin genel nüfusa göre nispeten düşük ve ticaret ağının oldukça düzensiz olduğu sonucuna varmıştır. Bu, Mezopotamya ve Mezoamerika'daki eşitlikçi ötesi topluluklar arasında bulunduğu iddia edilen düzenli ve devamlı temasla önemli bir zıtlık olabilir.

Çözülmeyen soru, hammaddelerin veya yapıtların "yol boyu" alışveriş sayesinde mi elde edildiği (Renfrew, 1975) yoksa Hopewell cevher arama ve ticaret misyonlarının Scioto ve Havana bölgelerinden çıkıp

Şekil 6.11 Bir nehir boyundaki Hopewellian topluluklarının bir tören merkezi etrafında gruplanmış ailelerle şematik olarak örgütlenmesi (Dancey ve Pacheco, 1997: Şekil 1.2) Not: Dancey ve Pacheco burada kullanılan "hanehalkı - household" yerine "mezra - hamlet" terimini kullanmaktadırlar; ilki bu bölümdeki "hanehalkı" teriminin kullanılışıyla bağıntılıyken, "mezra" daha geniş bir topluluğu belirten farklı bir anlama sahiptir.



uzak yerlere mi gittiğidir. Brose (1990), egzotik maddelerin kaynağından uzaklığa ve araya giren "hidrolojik ayarlama noktası" (yani drenaj sistemleri arasındaki ve çağlayanlar gibi engeller etrafındaki taşıma) sayısına dayanarak Hopewell halkları tarafından elde edilen malların göreceli "değerini" belirlemeye çalışmıştır. Brose'un analizinin tahmini olduğu ve Middle Woodland uzun mesafeli yolculuklarının çoğunlukla ağaç kütüğünden oyulmuş kanolarla yapıldığı temel varsayımında bulunduğu kabul edilse de, hammaddeler Ohio'daki Scioto bölgesine vardıkları anda çoğunun bu maddelerin tüm Hopewell bölgelerinde sahip oldukları en yüksek değerleri elde ettiklerini belirtmektedir. Özellikle Körfez Kıyısı, oraya yollanan Rock Dağları doğal camı ve Büyük Göller bakırının taşıma "maliyetinde" çok geride değildir.

Hopewell hadisesiyle ilişkili Middle Woodland yerleşimleri, arkeologların son iki yüz yılda cenaze ve tören siteleri üzerine yoğunlaşmaları nedeniyle halâ az bilinmektedir. Öte yandan 1980'lerin başından beri hem iki ana Hopewell bölgesindeki hem de daha geniş olarak Kuzey Amerika kıta ortasınndaki Middle Woodland yerleşimlerine sürekli bir dikkat gösterilmekte olup, yine de bu çalışma geniş ölçüde rapor edilmiş değildir. Smith (1992) farklı birçok siteden elde edilen kanıtları bir araya getirmiştir. Kendisi, çok zayıf kanıtlara dayalı alternatif birkaç Hopewell yerleşim modelinin önerildiğine işaret etmektedir: (1) sakinleri kısa süreli özel amaçlı kampları da kullanan birçok hanehalkı biriminden oluşan daimi, yıl boyu köyleri, (2) yetiştirme mevsiminde işgal edilen birkaç hanehalklı küçük mezralar ve dağınık soğuk mevsim çiftlikleri ve (3) sakinleri kısa süreli mevsimlik kampları da kullanan dağınık yıl boyu çiftlikleri.

Toplanan kanıtları, Smith'in benim ikna edici bulduğum analizi, Hopewell "köyleri" için oldukça az kanıt olduğu ve bunun yerine bir ila üç hanehalklı çok sayıda dağınık yerleşimlerin varlığına işaret ettiğidir. Daha büyük tören merkezleri civarında bir derecede toplandıkları görülen bu küçük çiftlik yerleşimleri daha küçük ırmakların vadilerine dağılmıştı. Bunun en iyi delili, dağınık çok sayıda sitenin bulunduğu Tennessee'deki Duck Nehri Vadisi, Illinois Nehir Vadisi ve Illinois'deki American Bottom bölgesi gibi yörelerdeki bölgesel araştırma programlarından gelmektedir. American Bottom'daki Holding Sitesi gibi birkaçı (Fortier ve diğerleri, 1989) beş kadar kümelenmiş hanehalkı kalıntısına sahip görünmektedir ama çoğu, tek hanehalkı yerleşimidir. Smith'in kelimeleriyle (1992, s. 240), "Hopewell çiftlik yerleşimleriyle ilgili mevcut neredeyse tüm deliller, tek tek hanehalkı birimlerinin geniş ölçüde bağımsız ve özerk durumlarını ve bunların Doğu'nun Middle Woodland arazisi boyunca istikrarlı dağılımını gösteriyor gibidir." Yine de yıl boyu hanehalkı yerleşimlerinin yanısıra var olan kısa süreli, özel amaçlı Middle Woodland kamplarının kanıtları da mevcuttur (Farnsworth, 1990).

Hopewell'lerin geçimi son on yıl içerisinde bile hararetle tartışılan bir konu olmuştur. Fritz (1993, s. 41), Amerikan Arkeoloji Cemiyetinin 1988 toplantısında bir tartışmacının " 'Hopewell çiftçileri" tabirinin kullanılmasının 'kışkırtıcılık' olduğu ikazında bulunduğunu" belirtmektedir. On yıl geçmeden yerli tohum bitkilerinin Hopewell dâhil, Middle

Woodland beslenmesinin önemli bir kısmını oluşturduğunu gösteren ikna edici kanıtlar vardı. Bunlar, çobandeğneği (*Polygonum erectum*), mayıs otu (*Phalaris caroliniana*) ve küçük arpa (*Hordeum pusillum*) ilâvesiyle, bölüm 5'te anlatılan doğu evcillerini -ayçiçeği, kaz ayağı, bataklık mürveri ve kabak- içermektedir. Önemli miktarda paleo botanik veriler bu nişastalı ve yağlı tohum bitkilerinin yetiştirildiği ve bu yetiştirmenin MÖ birinci binyılda önemli şekilde arttığı iddiasını artık desteklemektedir. MÖ 500'lerde ya da Hopewell'in ortaya çıkışının başlangıcında yerli tohum bitkilerinin yetiştirilmesi öylesine yerleşmişti ki, gayet uygun olarak Middle Woodland halklarına çiftçi denilebilir (Smith, 1992: s. 289-91). Bunlar aynı zamanda önemli miktarda fındık, meyva ve diğer yabani bitkileri toplamakta ve çeşitli memelileri avlamaktaydılar.

Bu nişastalı ve yağlı tohumlu bitki yetiştirilmesi sisteminde mısırın ilk ortaya çıkışı, MÖ bin ya da biraz daha sonra olmuştur. AMS yöntemiyle tarihlendirilen en eski mısır Illinois'teki Holding sitesinden gelmekteyken (Fritz, 1993: s. 52), ilk Hopewell mısırı, Ohio'nun Scito bölgesindeki Edwin Harness Höyüğünde ve Tennessee'deki Icehouse Bottom'da da bulunmuştur. Yine de onun gelişi, Middle Woodland geçimi üzerinde önemli bir doğrudan etki yapmış görünmemektedir ki bu, bölüm 5'te anlatılan Çöl Sınır Bölgesi'ndeki duruma çok benzer bir durumdur. Hopewell geleneğinin çöküşünden çok sonra, Kuzey Amerika'nın doğusunda tamamen mısıra dayalı tarımsal sistemlerin bulunmasından önce, 900 ila 1000 yıllık bir zaman aralığı vardır.

Öyleyse Hopewell tam olarak nedir? Bir seviyede bu, (yaklaşık aynı zamanlarda Eski Dünya'daki Roma İmparatorluğu'nda da aynen olduğu gibi) sayesinde hammaddelerin ve belki de bitmiş ürünlerin önemli uzaklıktaki mesafelere gittiği bir Middle Woodland ticaret sistemi olan Hopewell Etkileşim Alanını temsil etmektedir. Yine de, ayrıntılı mezar ev ve mahzenlerindeki cenaze törenciliği ve diğer karmaşık defin uygulamaları olmadan, arkeolojik kayıtlarda böyle bir hammadde hareketi ortaya çıkamazdı. Yine de esas olarak Hopewell toplumları öncelikle bazen küçük mezralara kümelenen ayrı hanehalklarından ya da çiftliklerden oluşan Middle Woodland topluluklarıydı. Ne büyük nüfus toplanmaları, ne de şef ya da diğer kurumsallaşmış önderlik kanıtları vardır. Bu, hanehalkları birbirleriyle mevki ya da itibar için rekabet ederken, çoğaltıcı davranışın nispeten açık ve dağınık şekilde meydana geldiği klasik bir eşitlikçi ötesi toplumdur.

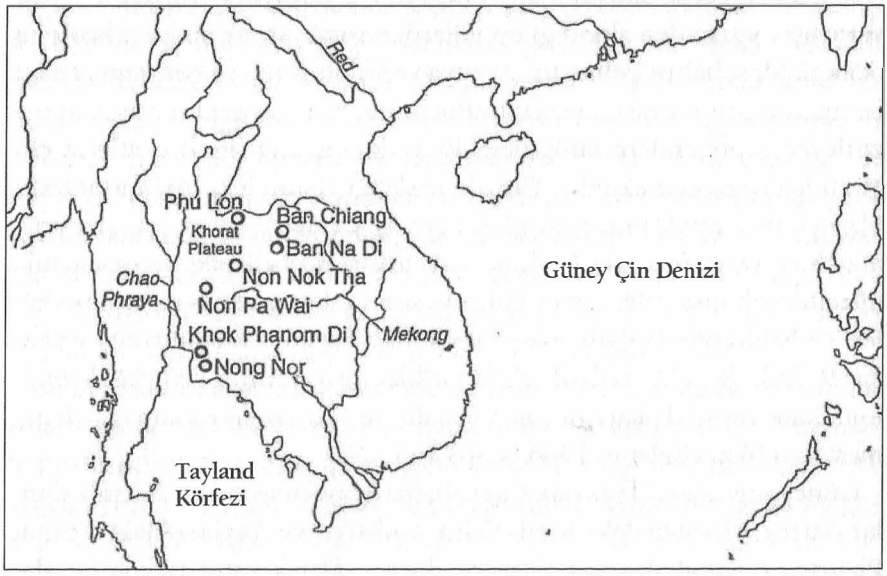
GÜNEYDOĞU ASYA'DA GEÇ NEOLİTİK VE ERKEN BRONZ ÇAĞI

Geç tarihöncesi zamanlardaki Güneydoğu Asya, araştırmaların savaş ve siyaset yüzünden aksadığı on yıllardan sonra ancak şimdi arkeolojik odak noktası haline gelmiştir. Avrupa ve Yakın Doğu'ya benzemeyen bu bölge, düzgün bir tarihöncesi kültür setine ve arkeolojik tartışmayı örgütleyecek dönemlere sahip değildir ve birkaç ana site dikkatlerin çoğunu üzerine çekmektedir. Yine de başlangıç halindeki toplumsal farklılaşmanın tanıdık unsurları olan karmaşık cenaze davranışı, alışveriş, metalürji ve tarıma tam bağlılık mevcuttur. Bu belki de kısa zamanda düzeltilecek olsa bile, sorun bölgede son üç bin yılda yerleşim modelleri ve habitasyonla ilgili çok az şeyin bilinmesidir. Metalürjinin gelişimiyle ilgili ilk sahte radyokarbon tarihlendirmelerinin getirdiği kronolojik kaos resmi de karıştırmıştır (analiz ve "kronometrik hijyen" denemesi için bkz. Higham, 1996: s. 9-13).

Güneydoğu Asya'da Bronz Çağı analizi araştırmasındaki önemli alanlar Kuzey Vietnam'daki Kızıl Nehir Vadisi'ni ve Tayland'daki Khorat Platosu ve Bangkok Ovası'nı içermektedir. Pirinç yetiştiriciliği bu alanın kuzey kısmına MÖ üçüncü binyılda Çin'deki Yangzi Vadisi'nden yayılmıştır, fakat daha güneye hangi hızla ilerlediği ve Orta Tayland'a ne zaman vardığı belli değildir. Fitolit ve polen verileri, Çin kıyısındaki Hemudu'nun kabaca çağdaşı olan MÖ beşinci binyıl tarihlerini vermektedir (Higham, 1989b: s. 275-6; Kealhofer, 1996), fakat arkeolojik bağlamda en eski kanıt, Khok Phanom Di'de ve MÖ 2000'lerdendir (Higham, 1996: s. 251). Bu bölgede binlerce yıldır kıyı ve yayla yağmacıları mevcut olmuş ve çevre üzerinde etki yapmış olsa bile (bkz. bölüm 4), Orta Tayland'da kalıcı yerleşimler ancak MÖ üçüncü binyılın ortasından itibaren kurulmuştur. Bir zamanlar koy olan ama şimdi Tayland Körfezinden birkaç kilometre içerde kalan bir yerde bulunan Nong Nor'un alt seviyeleri kül lensleri, ocaklar ve diğer yanma işaretleri olan bir kabuk yığınıdır. Pirinç kanıtı olmasa bile (Higham, 1996: s. 251), yoğun bir deniz kaynakları kullanımı vardır.

Bu bölgede son yıllarda kazılan belki de en dikkat çekici site Bangkok'un güneydoğusunda, Tayland Körfezi üzerindeki bir haliçte bulunan Khok Phanom Di'dir (Higham ve Thosarat, 1994). 1985'te birkaç ay kazılan Khok Phanom Di, çevreleyen taşkın ovasından yaklaşık 12 metre yükselen bir höyüktür. 10 metreye 10 metre ebadında ve 7 met-

Şekil 6.12 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Güneydoğu Asya haritası.



re derinliğindeki kazıda, birkaç tarihöncesi katman, MÖ 2000 ila 1500 arasında bu haliç boyunda yaşamış bir topluluğun kanıtlarını ortaya çıkarmıştır. Kanıtlar esas olarak gömütlerden ibaret olup, höyüğün en temel seviyesi dışında teşhis edilmiş habitasyon izi yoktur. Yerleşim muhtemelen höyüğün başka bir yerinde ya da civarında olmuştu. Sitenin toplam alanının ancak bir bölümünü temsil eden 1985 kazı biriminde 154 gömü bulunmuştur.

Khok Phanom Di'deki gömüler, farklı niteliklerini höyüğün biriktiği birkaç yüzyıl boyunca koruyan farklı birkaç kümede bulunmaktadır (Higham, 1996: s. 252). Higham ve arkadaşları, ölüler peşpeşe dönemlerde sonraki mezarlar eskilerin içine girecek şekilde atalarının üzerine gömüldükleri halde, yedi farklı gömü dönemi saptayabilmişlerdir. Böylece bu kümelerin her birinde mezarlar, bazı kümelerde 5 metre derinliğe kadar birbirlerinin üstünde katmanlaşmıştır. Bu kümelerde çok sayıda çömlek kaplarının, kabuk ve taş süslerin, çömlek yapımında kullanılan perdahlama taşları ve tablaların, işlenmiş kaplumbağa kabuklarının yanı sıra çocuklarla yetişkinler birlikte görünmektedir. Mezar yapıları mezarların üzerine ya da civarına inşa edilmiştir.

Khok Phanom Di'deki belki de en dikkat çekici mezar, 15 numaralı "prenses" idi (Higham ve Thosarat: 1994, s. 29). Kırmızı bir aşı boyası birikiminin altına gömülmüş olan bu kadın, deniz kabuğundan bir bilezik, kafatasının her iki yanında iki geniş kabuk disk, omuzlarında ortaları delik daha da büyük kabuk disklerin yanı sıra, 120.787 yassı boncuk ve 950 uzun boncuk dâhil deniz kabuğundan bol miktarda süse sahipti. Yanındaki perdahlama taşları ve kilden bir tablayla birlikte bacakları boyunca seramik kaplar bulunmaktaydı. Yanında birkaç bin boncuk, deniz kabuğundan bir bilezik, benzer çömlekler, bir perdah taşı ve kil tablayla birlikte bir çocuk mezarı vardı. Diğer zengin mezarlar da yakındaydı fakat "prenses"in hemen yanındaki iki basit kapla birlikte başsız genç bir erkek gömüsüydü.

Higham ve arkadaşları Khok Phanom Di mezar kümelerini aileler gi-

Şekil 6.13 **Khok Phanom Di'deki "Prenses" mezarı 15.** (Fotoğraf, Otago Üniversitesinden Profesör Charles Higham'ın izniyle yayımlanmıştır.)



bi toplumsal birimleri temsil ettiği şeklinde yorumlamaktadırlar (Higham, 1996: s. 253-5). Meselâ F Kümesi varsayılan yaklaşık 16 "nesil" boyunca izlenebilirken, diğer kümeler daha kısa süreli olmuş görünmektedir. Mezar eşyalarına yansıyan zenginlik zaman içerisinde artıp azalmış gibidir. Daha önceki gömülerde erkek ve kadınlara edilen muamelede görülür bir fark olmamıştır ama sonraki aşamalarda kaplumbağa kabuğundan süsler sıklıkla erkeklerin, kilden tablalarsa kadınların mezarlarında bulunmuştur. Birkaç aydan fazla yaşamış çocuklar, zengin dönemlerde çok sayıda mezar eşyasıyla yetişkinler gibi muamele görmüştür. Daha sonraki dönemlerde egzotik deniz kabukları ve taşlar da ortaya çıkmaktadır.

Khok Phanom Di'de yaşamış ve gömülmüş olan insanlar, metalürjiyi biliyor gibi görünmemektedirler. Diğer taraftan yoğun deniz ve haliç kaynakları kullanımının yanı sıra pirinç yetiştirildiğinin kanıtları mevcuttur. Genel resim, pirinç tarımının desteklediği ve giderek egzotik malzemelerin elde edilmesiyle ilgilenen yerleşik kıyı topluluğudur. Higham (1996, s. 258), "ilk bakır kullanımı egzotik yapıtlarla çok ilgilenen ve nehir ve kıyı taşımacılığının özellikle etkin olduğu ağlar içerisinde bunların ticaretini yapan topluluklar ortamına aittir" şeklinde ortaya koymaktadır. Khok Phanom Di'deki topluluğun kalıntıları, kesinlikle Kuzey Amerika'nın kıta ortası Hopewell sitelerini, Geç Neolitik Avrupa ve diğer birçok geç tarihöncesi toplumları andırmaktadır.

1960'larda ve 1970'lerde Güneydoğu Asya'daki bronz metalürjisi için bu bölgeye dünyanın en eski metal işleme merkezleri arasında olma hakkını vermiş görünen çok eski tarih iddialarında bulunulmuştu. Böyle sitelerden ikisi, her ikisi de Tayland'ın kuzeydoğu kısmında olan Non Nok Tha (Solheim, 1968) ve Ban Chiang'dır (Gorman ve Charoenwongsa, 1976). Bu sitelerdeki radyokarbon tarihlendirmeleri, bu bölgedeki en eski bronz metalürjisini MÖ 3000 yıldan daha öncesine kadar ittirmiş gibiydi. Bu bilgi, arkeoloji literatürüne girmiş ve Güneydoğu Asya Bronz Çağı'nın, Çin'deki kıyaslanabilir malzemelerden binyıl ya da daha eski olduğu geniş ölçüde kabullenilmişti. Bilmece, Eski Dünya'nın ilk metalürjiyle ilişkili diğer kısımlarındaki çok sayıda yerleşim kalıntısının tersine, bu bronzu üreten insanların o tarihte neredeyse görünmez olduklarıydı. Yağmacı ya da başlangıç halindeki tarım toplumlarında ayrıntılı metalürji anormal görünmekteydi.

Aslında anormal olan tarihlerdi. Higham (1983), Ban Chiang ve Non

Nok Tha tarihlerinin güvenilmez olduğunu çünkü bunların, içersine mezarın kazıldığı seviyelerden odunkömürünün girebileceği mezar *dolgusundan* geldiğine işaret etti. Khok Phanom Di polen özlerinden gelen tarım öncesi yakma kanıtları ışığında insanların faaliyet merkezlerinin yakınlarında çevrede oldukça eski tarihli çok miktarda odunkömürü olması muhtemel gibiydi. Halen mevcut en iyi kanıtlar Güneydoğu Asya'da metal işlemeciliğinin, MÖ ikinci binyılın ilk kısmında (Higham, 1989a: s. 130), Bangkok Ovası'nda ise MÖ ikinci binyıl ortalarında başladığını göstermektedir (Higham, 1989b: s. 257).

İki site, Mekong Nehri üzerindeki Phu Lon ve Orta Tayland'daki Non Pa Wai, MÖ 1500 civarında ilk bakır ergitilişinin kanıtlarını temin etmiştir (Pigott ve Natapintu, 1988; White ve Pigott, 1996). Non Pa Wai bakır ergitme kompleksi, 5 hektarı kapsamaktadır. Burada bakır cevheri parçalanmakta, ezilmekte ve daha önce kurulmuş bulunan alışveriş ağına gönderilen külçeler dökülmekteydi (Higham, 1996: s. 339). Phu Lon'da bakır çıkarılıyor -mevsimlik oldığu bellidir- ve sitede işleniyordu. Kısa zaman sonra bakırın kalayla alaşımı geliştirilmiştir. Avrupa'dakinin tersine, ilk tarımcılarla bronz metalürjisinin gelişimi arasına giren uzamış bir "Bakır Çağı" yoktur. Bu ileri metalürji Ban Na Di gibi, bakır kaynaklarının uzağındaki sitelerde meydana gelmiş görünmektedir.

Güneydoğu Asya'daki ilk metalürjinin toplumsal etkisinin değerlendirilmesi zordur. Daha sonraki mezarlardaki cenaze âdetlerinde, Khok Phanom Di'de gözlemlenenlerle aynı farklılıklar gözlemlendiğinden doğrudan bir etkisi olmuş görünmemektedir. Metal yapıtlar, ticaret ağındaki diğer egzotik malzemelerin yanı sıra işlev görmüş gibidir. Şu an için Erken Bronz Çağı Tayland'ı, yetki ve itibarın geçici olduğu bir yerde bazı çoğaltıcı bireylerin zenginlik elde etmek için adımlar attığı eşitlikçi ötesi modelimizle uyumlu görünmektedir. Güneydoğu Asya'daki Bronz Çağı toplumunu açıkça şeflikler halinde örgütlenmiş olarak tanımlamak, MÖ ilk binyıl ortalarına kadar mümkün değildir.

KUZEY AMERİKA ÇÖL SINIR BÖLGELERİNİN EŞİTLİK ÖTESİ ÇİFTÇİLERİ

MS ilk binyıl içerisinde Kuzey Amerika'nın güneybatısındaki Çöl Sınır bölgelerinde, özellikle Arizona, Colorado ve New Mexico'da üç önemli kültürel grup ortaya çıkmıştır. Hohokam, Mogollon ve Anasazi, her birisi kendi gelişim yolunda olan farklı halklardı. Hohokamlar, Ari-

zona'nın güney kısmında; Mogollonlar, Güney New Mexico'da ve Anasaziler Kuzey New Mexico ve Güney Colorado'da bulunmaktaydı. Bu gruplar on dokuzuncu yüzyılın sonundan beri arkeologların yoğun incelemesine konu olmuşlardır ve son 100 yılın zengin ilmine buradaki birkaç sayfada adil davranmak çok zor olacaktır. Aşağıdaki tartışma bu gruplardan ikisine, Güneybatı Arizona'nın Hohokamlarına ve kuzeybatı New Mexico'daki Chaco Anasazilerine odaklanacaktır. Bu gruplar, eşitlikçi ötesi toplumların bu bölümde tartışılan diğer tarihöncesi halklara karşılık gelen birçok özelliklerini sergilemektedirler.

Hem Anasaziler hem de Hohokamların kökleri, Kuzey Amerika Çöl Sınır Bölgelerinin yerel yağmacılarında ve ilk çiftçilerindedir. Toprak, su ve -yüksek rakımlarda- yetişme mevsiminin ortaya koyduğu zorluklara rağmen, MS ilk binyılda mısır tarımı bu bölgenin her tarafında sağlam şekilde yerleşmiş ve ekonominin temeli haline gelmişti. Bölgesel iklimsel dalgalanmaların da insan toplumları üzerinde belgelenmiş etkisi olmuştur (örn. Dean ve diğerleri, 1985). Avcılık ve yabani bitki toplamacılığıyla birlikte tarımsal ekonomi hem Hohokam hem de Choco Anasazi bölgelerinde önemli nüfusların oluşumuna izin vermiştir (Vivian, 1991; Masse, 1991). Temel fark Hohokamlar çöl çiftçileriyken Anasazilerin daha nemli yüksel arazileri işgal etmeleridir.

HOHOKAM: HANEHALKLARI, TOP SAHALARI, KANALLAR VE TARAÇA TÜMSEKLERİ

Güney Arizona'nın Hohokam halkları, arkeolojik araştırmanın yüzyıl için odağı olmuştur. Yirminci yüzyılın ortalarında Harold S. Gladwin ve Emil W. Haury gibi arkeoloji öncüleri, Phoenix Havzası'ndaki tarihöncesi toplulukların gelişim sıralaması hakkındaki bilgimize önemli katkılarda bulunmuşlardır. Hohokam siteleri üzerindeki çalışmaların çoğu Phoenix ve Tucson kent alanlarının II. Dünya Savaşı sonrası hızlı gelişimi karşısındaki kurtarma arkeolojisidir. Sonuç olarak uzaklardaki Hohokam yerleşimlerine kıyasla bu alanlardan elde edilen arkeolojik veri miktarı çok yüksektir.

MS birinci binyılda farklı bir Hohokam topluluk örgütlenme biçimi gelişmiştir. Bir avlunun ya da ortak alanın etrafına kümelenmiş birkaç küçük çukur konut temel hanehalkı birimini oluşturmuştur. Fırınlar, çöp yığınları ve mezarlıklar evlerin bitişiğindeydi. Böyle her "avlu grubu"nun yaklaşık 16-20 kişinin ikâmeti olduğu tahmin edilmektedir.

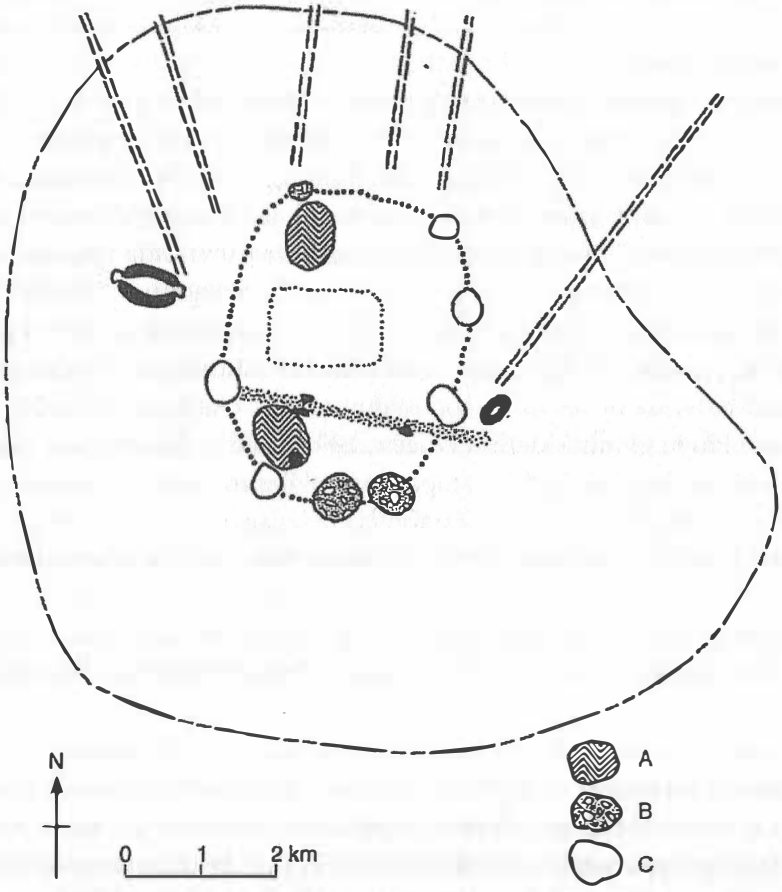
Birçoğu zamanla eklemelerle büyüme göstermektedir. Ayrı avlu grupları tek tek çiftlik şeklinde işlev yapmış görünse de, daha büyük siteler böyle grupların "mezra" ve "köy" diye nitelendirilen toplamlarından oluşmaktadır (Gregory, 1991: s. 162). Hohokam köyleri tipik olarak, çoğunlukla top sahaları ve küçük taraça tümsekleriyle çevrelenmiş bir merkez meydan etrafındaki avlu grubu kümeleri şeklinde mekânsal bir model sunmaktadır.

Hohokam evlerinin ebatlarında zamanla değişiklikler olsa bile, 1150 yıllarından önce bunlar arasında ebat ya da zenginlik bakımından bariz farklılaşmaya dair kanıt oldukça azdır. Bunun yerine eski Hohokam toplumunda, top sahasının önemli bir odak noktası olarak göründüğü toplumsal faaliyetlere büyük önem verilmiş gibidir. 1050'lerde yaklaşık yüzde 40'ı Phoenix Havzası'ndaki Hohokam merkez bölgesinde olan 225 kadar top sahası inşa edilmişti (Doyel, 1991). Hohokam top sahaları toprak setlerle çevrili geniş, oval çukurlardır. Bunların o zamanlar Mezoamerika'da oynanan bir top oyununun bir çeşidinin oynandığı ortamlar olduğu görülmektedir (Wilcox, 1991: s. 264), fakat bunlar ticareti ve fikir paylaşımını besleyen toplumsal etkileşim ortamı da sağlamıştır.

Yıllarca Gladwin ve Haury tarafından kazılan ve sonraki nesil arkeologlar tarafından yeniden incelenen Snaketown, 1075'ten önceki dönemin belki de en büyük tek Hohokam sitesidir (Haury, 1976; Wilcox, Maguire ve Sternberg, 1981). Yaklaşık 900 yıl boyunca küçük bir çukur evler kümesinden genişleyerek merkezdeki bir meydanın etrafına kümelenmiş çok sayıda avlu gruplarından oluşan büyük bir köy halini almıştır. Snaketown'un nüfusu azami halinde yaklaşık bir kilometre karelik bir alanda yaşayan 300 (Wilcox, 1991: s. 262) ila 2000 (Haury, 1976: s. 77) kişi arasında olduğu tahmin edilmektedir. Geniş top sahası, setlerinde 500 kişiyi oturtabilmekteydi (Doyel, 1991: s. 249). Snaketown'ın örgütlenişi, meydanın ortak merkez olduğu bir düzenleme şeklinde tanımlanabilir. Meydanın çevresinde iki büyük ev ve mezarlık toplanmasını ihtiva eden bir iç yaşam mıntıkası vardı. Bir ev, 60 seramik kap ve Kuzeybatı Mezoamerika'dan geldiği varsayılan 28 bakır çan içeriyordu (Nelson, 1986). Bu iç yaşam alanı, bir tanesi kazıklı çitle çevrilmiş olan bir dizi taraça tepeciğiyle kuşatılmıştı. Bu tepeler çemberinin ötesinde iki top sahasının bulunduğu bir dış yaşam mıntıkası vardı.

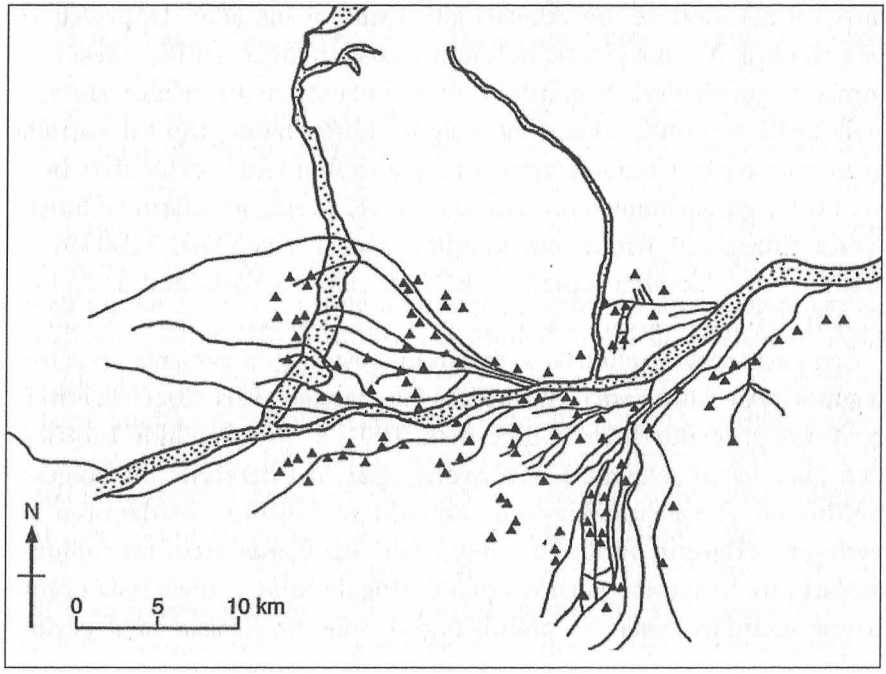
Hohokamlarda çöl nehirlerinin saptırılması ve tarıma uygun alanın genişletilmesi için büyük ölçekli kanal sulamasının kullanılmaya baş-

Şekil 6.14 Snaketown site yapısı (Wilcox, McGuire ve Sternberg, 1981: Şekil 5.5). A: ev toplulukları; B: caliche denilen kalsiyum karbonat bir kabukla kapatılmış tepecikler; C: diğer tepecikler.



lanması nispeten yenidir. Hohokam kanal sistemleri, Gila ve Salt gibi büyük çöl nehirlerinin oldukça basit saptırma kanallarıdır. İlk kez MS 600'lerde ortaya çıkan kanal sistemleri, azami boyutlarına 1200'lerde ulaşmış (Masse, 1991: s. 220) ve ondan sonra da birkaç yüzyıl kullanılmaya devam etmiştir. Kendileri ilk baştan nehirlerin yakınlarına yerleşiktiler ama zamanla yeni alanları tarıma açmak için taşkın ovalarından uzaklaşmışlardır (Doyel, 1991: s. 247). Neitzel (1991), Hohokam kanal

Şekil 6.15 Phoenix Havzası'ndaki Hohokam kanal sistemleri ve bunların arkeolojik sitelerle ilişkisi (Abbott, 1996: Şekil 18.4).



inşaatının emek gereksinimini analiz etmiş ve kullanılan inşaat yöntemleri nispeten basit de olsa, bu çalışmanın böyle bir ölçekte başarılması için liderlik ve organizasyon yapısı gerektirdiğini iddia etmiştir.

1150 yıllarında Hohokam toplumunda önemli bir yeniden örgütlenme meydana geldi. Çeper bölgeler terk edildi ve yerleşim Gila, Salt ve Santa Cruz nehir boylarındaki birkaç merkez bölgede yoğunlaştı. Top sahalarının öncekiyle aynı tempoda yapılması durdu ve bölgeler arası alışveriş şebekeleri budandı ve yeniden örgütlendi. Bazı insanlar çukur evlerde yaşama devam etseler de birkaç konut yer üstünde, duvarla çevrili gruplar halinde örgütlenmiş kerpiç yapılardı. Bu dönemin köyü böyle bir ila 20 arasında gruptan oluşabilmekteydi. Taraça tümsekleri ana kamusal mimari biçimi ve toplulukların odak noktası haline geldi. 1200'lerden sonra nerdeyse tüm Hohokam taraça tümsekleri kerpiç duvarlarla çevriliydi. Sonunda, seçkin bir grubun olduğu belli olan konutlar taraça tümseklerinin üzerine inşa edilmeye başladı (Gregory, 1987).

Arkeologlar Hohokam toplumundaki toplumsal farklılık derecesi ve mevki, güç ve zenginlik farklılıkların nesiller boyu kurumsallaşmış olup olmadığı hakkında bir fikir birliğine ulaşmış değillerdir. Kanallar, taraça tümsekleri ve top sahaları gibi kamusal inşaatlar, Hopewell ve Geç Neolitik Avrupa gibi bu bölümde tartışılan diğer eşitlikçi-ötesi toplumlarda görülenlerle bağıntılıdır. Bu vakada törencilik cenaze davranışıyla değil, topluluk etkileşimiyle ilgili olduğu halde, top sahalarında grup törenciliğine burada tartışılan diğer toplumlarda görülenlere benzer bir vurgu görülmektedir. Duvarla çevrili kerpiç grupların ve bitişik taraça tümsekleri üzerindeki konutların ortaya çıkması, 1200'lerden sonra buna eşlik eden toplumsal kökenli faaliyetlerdeki azalmayla birlikte hanehalkları arasındaki büyük bir farklılaşmayı göstermektedir.

Çoğu arkeolog, toplumsal karmaşıklık göstergeleri zamanla artsa bile dağınık olan Hohokam'ı eşitlikçiden hiyerarşiğe gidiş süreci üzerinde bir yerde görmektedirler (Gumerman, 1991: s. 18). Özellikle 1200'lerden önce kanal sistemleri ve alışveriş ağları üst derecede bir bölgesel bütünleşmeyi yansıtmaktayken, tümseklere erişimin kısıtlanması ve yerleşim yerlerinin ayrılması, takip eden yüzyıllarda artan bir toplumsal farklılık seviyesini yansıtmaktadır. Yine de "dikey" hiyerarşik örgütlenme kanıtları "yatay" topluluk örgütlenmesine kıyasla zayıf görünmektedir. Benim gibi dışarıdan birisi için Hohokam, en azından 1200'lerden önce tek tek hanehalklarının mevki, güç ve zenginliğe erişmek için rekabet ettikleri ama yine de seçkin ve sıradan insanlar arasında katı bir kalıtsal ayırımın olmadığı eşitlikçi ötesi toplumun bir başka örneği olarak görünmektedir.

CHACO ANASAZİ: BÜYÜK EVLER, BÜYÜK KİVAS VE YOLLAR

Anasazi halkları Arizona, New Mexico, Colorado ve Utah'ın birleştikleri Dört Köşe bölgesinde yaşamışlardır. John Wesley Powell gibi kâşif ve etnologların ve Waterhills gibi çiftçi ailelerinin bu bölgenin antikalarına yakın ilgi gösterdiği on dokuzuncu yüzyılın sonundan beri bunlar arkeolojik araştırma konusu olmuştur. Belki de en iyi bilinen Anasazi siteleri, Güneybatı Colorado'daki dikkat çekici Mesa Verde kayalık yerleşimleridir. Öte yandan bunlar Anasazi sürecinin nispeten sonrasına aittir ve buradaki odak noktası, esas olarak Kuzeybatı New Mexico'da bulunan biraz daha eski ve mekân olarak sınırlı, San Juan Nehri tarafından Chaco Canyon olarak bilinen küçük bir havzada toplanmış

Anasazi altkümesi üzerine olacaktır.

Kuzeybatı New Mexico'da 900 ila 1150 yılları arasında dikkat çekici Chaco fenomeni ortaya çıkmış, gelişmiş ve çökmüştür. Daha teknik nitelendirilişi "bölgesel sistem" olsa da "fenomen" teriminin kullanılması Chaco hakkındaki arkeolojik yazında gerçekten yaygındır (Judge, 1991). Chaco, yoğun bir yerleşim toplanmasının ve neredeyse 70.000 kilometre kare üzerinde genişleyen bir site dağılımının olduğu Chaco Kanyonu'ndaki bir merkezden ibarettir. Yayılmış olan Chaco sitelerinin birçoğu merkez bölgeye izleri bugün bile belli olan yollarla bağlanmıştır (Lekson, 1991;. Vivian, 1997a, b). Önemli Chaco siteleri genel olarak daha küçük evlerin çevrelediği, "büyük ev" olarak bilinen geniş odalı merkezi bir taş binayla tanımlanmaktadır. 10 metre kadar çapında dairesel yeraltı tören odaları olan büyük kivas ve çok sayıda daha küçük kivas "büyük evler" ile ilişkilidir. Chaco Kanyonu'nda böyle bir düzine büyük ev, çevre kırsalındaysa yaklaşık yirmi tanesi bilinmektedir. Chaco siteleri, bu alanın dışındaki Anasazi topluluklarından çok daha fazla resmi düzenemeye sahiptir ve yollar bu toplulukları bölgesel varlıkla bütünleştiren ilâve ve farklı bir unsur sağlamaktadır.

Chaco Kanyon'undaki en geniş büyük ev, iki yüzyıl içerisinde fark edilir yedi aşamada inşa edilen Pueblo Bonito'dur (Lekson, 1991). D şeklinde yarım daire halinde inşa edilmiş olup, 700'den fazla odadan ve iki büyük kivas dâhil, en az 32 kivastan oluşmaktadır. Odalar teraslar üzerine inşa edilmiştir ve yayın arkası boyunca odalar en az dört sıra derinliğine erişmektedir. Stephen Lekson (1984; Lekson ve diğerleri, 1998), böyle büyük evlerin inşaatının 50 milyon inşaat taşı ve (75 kilometre uzaklıktaki ormanlardan getirilmek zorunda olan) 215.000 ağaç gerektirdiği tahmininde bulunmaktadırlar. Pueblo Bonito dikkate değer bir tarihöncesi mühendislik başarısı ve sürdürülmüş bir emek ve organizasyon yatırımıdır. Chetro Ketl ve Pueblo Alto gibi yakındaki diğer büyük evli sitelerin hepsi de nispeten az inşaatın olduğu dönemlerin ayırdığı periyodik faaliyet patlamalarının nitelendirdiği aynı iki asırlık inşaat patlaması zamanına ait benzer yatırımları göstermektedir.

Chaco Anasazi hakkındaki araştırmaya "büyük evler" egemen olsa da, bunlar çok sayıda odanın ima ettiği sayıda kişiye konut olarak hizmet etmiş gibi görünmemektedir. Bunun yerine son araştırmalar, bunların az sayıda yerleşik nüfusla bir tür resmi, törensel işleve hizmet eden kamu tesisleri olduğu fikrini desteklemektedir (Lekson, 1991; Lekson ve

Cameron, 1995). 900 ila 1150 yılları arasında Chaco bölgesinin kalıcı sakinlerinin çoğu, "birim evler" denilen yedi ila on arasında odadan ve küçük bir kivadan oluşan konut yapısı kümeleri içinde yaşamışlardır. Bunlar Chaco toplumunun temel ikâmet birimleri olan aile konutları -hanehalkları- olmuş görünmektedir. Büyük bir ev, büyük bir kiva ve bir küme birim evlerden oluşan temel "Chaco topluluğu" modeli, Chaco bölgesinin her yerinde tekrarlanmıştır.

Çevredeki büyük evleri, Chaco Kanyon ile bağlantısı, dikkate değer bir yol sistemiyledir (Vivian, 1997a). Bugün arazide halâ görülen ve uzaktan hissetme teknikleriyle ortaya çıkarılan diğer Chaco yolları, Chaco Kanyonu ile çevredeki büyük evlerin etrafında farklı yönlere doğru kilometrelerce giden düz, uzun arazi yapılarıdır. Neticede ana bölümler Kanyon üzerinde buluşmaktadır. Büyük evler gibi Chaco yolları mühendislik becerisi sergilemektedir. Bunlar, engebeli arazi boyunca düzgün uzanacak şekilde tesviye edilmiş ve toprak yükseltilerle çizilmiştir. "Büyük Kuzey Yolu" denilen bir yol, Chaco Kanyonu'ndan kuzeye doğru yaklaşık 50 km uzanmaktadır. Aynen New Jersey otoyoluna New York Şehri'ne yaklaştıkça şerit eklendiği gibi, dokuz metre genişliğindeki yollar büyük evlere daha yakındır ve uzaklaştıkça daralırlar.

Chaco yolları neye hizmet etmiştir? Gwinn Vivian (1997b) üç olası amaç tanımlamıştır: ekonomik, askeri ve bütünleştirici. İktisadi mantık, yolların Chaco bölgesinde mal ve malzeme taşınması şeklinde faydacı bir amaç ileri sürmektedir. Çok sayıda seramik kap, uzak noktalardan Kanyon'a getirilmişken firuze, Pasifik deniz kabuğu süsleri ve diğer egzotik süsler ithal edilmiştir. Ne var ki hangi malzemelerin Kanyon'dan dışarı gittiği (Lekson ve Cameron, 1995) ya da yolların büyük ev ve kivaların inşaatında kullanılan inşaat malzemeleri dışında oldukça hafif olan malların taşınması için neden gerekli olduğu belli değildir. Chaco otoritesini çevre bölgelerde uygulayan büyük savaşçı gruplarına kanıt pek olmadığı için, askeri açıklama da aynı şekilde müphemdir.

Vivian (1997b) bölgesel bütünleşmenin, yolların en muhtemel kullanılış amacı olduğunu öne sürmektedir. Yolların düzeni bunların merkezi bir otorite tarafından kontrol edildiği fikrini desteklememektedir. Bunun yerine onları uyumlu bir toplum içerisinde bütünleştirmek için çeşitli Chaco toplulukları arasındaki haberleşmeyi kolaylaştırmıştır. John Roney (1992) biraz farklı bir görüşe sahiptir ve yolların tutarlı bir taşımacılık koridorları sistemi oluşturduklarının tamamen açık olmadı-

ğına işaret etmektedir. Yukarıda bahsedilen Büyük Kuzey Yolu gibi bazı önemli arterlerin dışında Chaco yollarının çoğu, uzaktaki bir büyük evden çıkıp kırsala doğru birkaç kilometre uzanan kısa parçalardır. Roney'e göre Chaco yolları, toplumsal dayanışmanın arttırılması için paylaşılmış çalışma projeleri olarak büyük evlerle birlikte sembolik değerleri için inşa edilmiş yerel bir fenomendir.

Chaco toplumsal farklılaşma ve hiyerarşisinin derecesi hakkında değişik görüşler vardır. Çoğu yayında Chaco, "görülmemiş karmaşıklığa sahip bir topluluk" olarak nitelendirilerek, mevki, güç ve zenginlik düşünülmeden konudan kaçınılmıştır (Lekson ve diğerleri, 1988: s. 109). Konudan bahsedenler doğrudan kutuplaşmış görünmektedir. Vivian (1991), büyük evlerle küçük siteler arasındaki farkları değişik kültürel geleneklere sahip iki grubun varlığıyla açıkladığı Chaco toplumunu esasında eşitlikçi olarak görmektedir. Lynne Sebastian ise tersine Chaco'yu verimli topraklara erişime ve dinsel bilginin kontrolüne dayanan sınıf farklarıyla katmanlaşmış bir toplum olarak nitelendirmektedir (Sebastian, 1991, 1992). Ona göre önderler büyük evlerde, takipçilerse bunları çevreleyen toplulukta yaşamaktaydı. John Kantner (1996)'de yerel önderler arasında çok köylü yapıların oluşması sonucunu veren bir rekabetin olduğu Chaco toplumunu, eşitliksiz olarak kabul etmektedir.

Hohokam'da olduğu gibi Chaco toplumunda da mevki, güç ve zenginliğe erişim farklılık göstergeleri dağınıktır. Büyük evler ve kivaslar kesinlikle etkileyicidir fakat eğer bunlara, Lekson ve diğerlerinin ileri sürdüğü gibi büyük çaplı yerleşilmiş değilse, o zaman bunların seçkin makamları şeklinde yorumlanmaları soru işareti olarak görünmektedir. Dışarıdan genel olarak bakan biri için Chaco kanıtları, Geç Neolitik Avrupa, Hopewell Kuzey Amerika'sı ya da Khok Phanom Di'yi nitelendirenlerle aynı tür komünal törenciliğin belirtisidir. Eşitsizlikler, daha karmaşık yapıları nitelendiren kurumsallaşmış kalıtsal temelli farklılaşma olmadan, çoğaltıcı bireylere ve geçici yetki elde eden hanehalklarına bağlanabilir. Hohokam gibi orada da "dikey" yapı yerine "yatay" bütünleşmeye daha fazla önem verilmiş görünmektedir.

Toplumsal farklılaşma derecesi ne olursa olsun Chaco sistemi on ikinci yüzyıl ortalarında çökmüş gibidir. Birkaç on yıl daha oturulmuş görünse de, belki kuraklık ya da başka çevre faktörleri yüzünden büyük evlerin inşası bitmiştir. Anasazi bölgesinin başka yerlerinde büyük topluluklar kısa bir süre daha gelişmeye devam etmiş ama sonunda onlar

da çökmüştür. 1300 yıllarında bu bölgenin tarihöncesi sakinleri arkeolojik kayıtlarda fiilen yok olmuştur.

SONUÇ: HENÜZ FAZLA ŞEF YOK

Bu eşitlikçi ötesi toplumlar tartışmasının her yerinde, ortak birkaç şey vardır. Birincisi bunların cenaze törenciliğine artan bir merak gösterdikleridir. Geç Neolitik Avrupa ve Hopewell'deki bakır gibi egzotik malzemelerin çoğu, ilk önce panflüt ya da çekiç-balta gibi bariz şekilde faydalı nesnelere dönüştürülmüş bile olsalar mezarlara konulmak üzere elde edilmişlerdir. İkincisi ve çoğunlukla birinciyle ilişkili olanı, büyük çabaların sarfedildiği bir faaliyet olan ticaretin artmasıdır. Egzotik malların elde edilmesi, MÖ son birkaç binyıl öncesinden beri insanların uğraşı olduğu halde, bütün bu yerlerde insanlar egzotik malzemeler ve bunlardan yapılmış nesneleri elde etmek için ne gerekliyse yapmaya istekli görünmektedir. Üçüncüsü araziyi dönüştürme, insanların gözünde onu daha önce görülmemiş şekilde yeniden yapma arzusu mevcuttur. Megalitik Avrupa'nın "donatılmış arazileri" ve Hopewell tasvir höyüklerinin her ikisi de daha geniş bir modelin parçaları gibi görünmektedir. Son olarak, bazı toplumlarda hanehalklarının farklılaşmamış ev mimarisi bazı kamu faaliyetlerini ya da sakinlerinin farklı konumlarını yansıtan birkaç binanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ubaid ve Formatif Mezoamerika'daki müstesna binalar hakkında ne kadar benzer bir arkeolojik fikir farklılığı olduğuna dikkat edilmelidir. Bunlar yüksek mevkili bireylerin konutları mıydı, yoksa tapınak gibi kamu binaları mıydı?

Okuyucunun tek-silsileli kültürel evrim iddiasında bulunduğumdan korkmaması için bir yerle diğeri arasında belirli farklılıklar da bulunduğuna acele olarak işaret etmeliyim. Avrupa'da ve belki Yakın Doğu'da da evcil hayvanların varlığı, bunların koşulmasının ve diğer ikincil ürünlerinin faydası keşfedildiğinde hanehalklarının farklılaşması için önemli bir "tetikleme" olmuştur. Arkeologlar için evcil hayvanların bulunmadığı Yeni Dünya'daki yerlerde benzer faktörleri tanımlamaya çalışmaları yararlı olacaktır.

Arkeologların şeflikler üzerine odaklanmaları "eşitsizliğin" "hiyerarşi" ile tamamlanması yüzünden eşitlikçi ötesi toplum anlayışımız için temel bir engel haline gelmiştir. Bu, Service'in "şeflik" teriminin eşitlikçi ile devlet arasındaki her toplumu kapsadığı çete-kabile-şeflik-devlet

paradigmasının bir eseridir. Bazılarının bunu açıklama teşebbüslerine (örn. Earle, 1991) rağmen şeflik kavramı birçok arkeoloğun gözünde, eşitlikçi ötesi toplumun bir özelliği haline gelmiştir. Bir derecede toplumsal farklılık gösteren neredeyse her toplum, şeflik kategorisine sokulmuştur. Bu bölümün başında belirtildiği gibi incelediğiniz toplumun şeflik olarak tanımlanması, arkeologlar tarafından iyi kabul edilmiş olup, sonuç şeflik niteliklerine çok küçük de olsa kanıt bulmak için verilerin saldırganca yorumlanmasıdır. Aynı kanıtların çoğu, geçici mevki, itibar, beceri hatta hanehalkı farklılıklarını gösterecek şekilde daha muhafazakârca yorumlanabilir.

Giderek artan hiyerarşiyi vurgulayan hâkim yorumsal çerçeveye alternatif olarak Crumley (1979, 1995) *heterarşi* kavramını getirmiştir. Heterarşi, "unsurların derecelendirilmedikleri zaman ya da birkaç farklı şekilde rütbelendirilme potansiyeline sahipken birbirleriyle olan ilişkileri" şeklinde tanımlanmıştır (Crumley, 1995: s. 3). Bir başka deyişle şeflik kavramında bulunan piramitsel hiyerarşik organizasyon görüşünden çok, farklılaşmanın meydana gelebileceği farklı birçok eksen olduğunda heterarşi mevcuttur. Heterarşi daha çok, unsurlar arasındaki ast ve üstlüğün durumsal ve işlevsel şekilde belirlendiği bir ağ ya da kafes gibidir. Heterarşi eşitlikçiliğe denk değildir hem eşitlikçi hem de eşitlikçi olmayan toplumlarda çeşitli şekillerde var olabilir. Mutlaka hiyerarşik örgütlenmenin habercisi değildir fakat alternatif bir toplumsal ilişki düzenini temsil edebilir.

Açık bir merkezi kontrol olmaksızın artan karmaşıklık durumlarını belirttiğinden, burada anlatılan eşitlikçi ötesi toplum türleri için heterarşi kavramı önemli değere sahip görünebilir. Eleştirilmeden her eşitlikçi ötesi topluma uygulanmaması gerekse de, şefliklerde bulunan dikey derecelenme mutlaka olmadan da asimetrik toplumsal ilişkilerin oluşabileceği çok sayıda eksen bulunabileceği fikri büyük bir buluşsal değere sahiptir. Gerçekten de heterarşik organizasyon fikri, yukarıda anlatılan Güneydoğu Asya Bronz Çağı toplumlarına (White, 1995) ve bu bölümde anlatılan Danimarka'daki Geç Neolitik grupların yerine geçen (Levy, 1995) ve sık sık şeflik modelinin provası şeklinde nitelendirilen (Kristiansen, 1991; Earle, 1991) Bronz Çağı toplumuna uygulanmıştır.

Heterarşi fikri ayrıca burada öne sürülen hanehalkı farklılaşması modeline hiyerarşiden daha iyi uyum sağlayacaktır. Toplumsal piramidin tepesine yükselmenin tersine toplumsal başlangıç çizgisinin altına dü-

şen hanehalkları fikri bunlar arasındaki asimetrik ilişkilerin durumsal ve dinamik olduğu anlamına gelmektedir. Hanehalklarının mezralar, bunlarla ilişkili olanların da hizipler halinde kümeleşmesi asimetrilerin meydana gelebileceği iki eksen daha sağlayacaktır. Son olarak başarılı hanehalklarının iktisadi gücüyle başarısız olanların demografik gücü arasındaki gerilim merkezi otorite ve gücün ortaya çıkışını daha da karmaşıklaştıracaktır. Böylece tarihöncesinin, daha sonrasında kendini nasıl bitirmiş olursa olsun, ben heterarşinin eşitlikçi ötesi toplumlara özgü bir koşul olduğu iddiasındayım.

Arkeologların MÖ son binyılda eşitlikçi ötesi toplumlardaki şeflik hâkimiyetini anlama çabalarına rağmen burada alınan pozisyon, çoğu Neolitik (hatta Bronz Çağı) ya da Formatif toplumda şeflik tipindeki kurumsallaşmış ve kalıtsal toplumsal derecelendirme ve merkezi otorite kanıtlarının anlaşılmasının zor olduğudur. Bu genelleştirmenin muhtemel istisnaları Mezopotamya'daki Ubaid toplulukları ve bir sonraki bölümde tartışılan Şang, İndüs Vadisi ve Nil Vadisi medeniyetlerinin doğrudan habercileridir. Dünyanın başka yerlerinde şeflerin ve şeflik yapılarının ortaya çıkışından hakikaten bahsedilmesi daha birkaç yüzyıl, hatta binyıl alacaktır. Çoğaltıcılar ve hizip önderleri kesinlikle olsa bile, hiçbir vakada bireylerin belli, sınırlara sahip bir nüfus, bunun iç toplumsal işleri ve dış iktisadi ilişkileri üzerinde sürdülebilir bir kontrol iddiasında bulunma yeteneği olduğunu söyleyemeyiz. Hizip ve mezraların sözde liderlerinin otorite ve itibarı onların hanehalkı reisleri olarak başarılı birikim stratejileri izleme ve diğer hanehalklarını iktisadi ve toplumsal borç altında tutma yeteneklerinden türemiştir. Yine de toplumsal ittifak ve ticaret işi, merkezi örgütlenme ya da kontrol olmadan, halâ büyük çapta hanehalkları içerisinde sürdürülmekteydi.

Tarım toplumlarının kuruluşunu izleyen yüzyıllarda dünyanın birçok yerinde eşitlikçi ötesi toplumların ortaya çıkışı, açık bir bağlantıyı ortaya koymaktadır. Tarihöncesinin çok daha sonrasında geç yağmacılar arasında, özellikle de Kuzey Amerika'nın Pasifik kıyısında eşitlikçi ötesi toplumların ortaya çıktığı doğrudur ve Hopewell'in tam tarımsal konumu halâ tartışmaya açıktır. Yine de dünyanın çoğu kısmında tarım -ve tarım ekonomisinin gerektirdiği öz çıkar ve hanehalkı örgütlenmesi- toplumsal farklılaşmanın gelişmesinin önemli önkoşullarıydı. Bir grubun istenilen bazı malzemelere erişimi yoksa artık alışverişi yapılabilecek esnek bir meta kaynağı olduğu için, sistemli ticareti de yiyecek

üretimi kolaylaştırmıştır.

Bence toplumlar ev alanının ötesine, resmileşmiş ve yapılaşmış kamu yaşamına doğru gitmeye başladıklarında kritik bir eşik aşılmıştır. Bu nedenle Ubaid Mezopotamya ve Formatif Mezoamerika'daki sıra dışı binaların yorumlanması, çok önemli hale gelmektedir. Muhafazakâr bir yorum, bunların bir şefin otoritesini uyguladıklarına dair bir belirti olmasa da yüksek mevkili bireylerin konutları oldukları, daha saldırgan bir yorum bunların şeflik iktidarı makamları ya da tapınak oldukları şeklindedir. Bu bağlamda toplumsal planlama belirtileri de önemli olmalıdır. Şeflik göstergeleri olarak arazinin değiştirilmesine, (bölüm 8'de Demir Çağı Avrupa'sında görüleceği gibi bilinçli ve sistemli bitmiş mal aranmasının tersine) egzotik malzeme ticaretine, ya da ayrıntılı cenaze âdetlerine ben daha az önem vermekteyim. Kendi başlarına hareket eden ya da mezra ve hizipler içerisinde ilişkilenen özerk hanehalkları toplumlarında bunların hepsi, fazla bir merkezi yönlendirme olmadan da yapılabilir.

Bu nispeten muhafazakâr (ya da belki, her yerde şef bulma arkeolojik eğilimi düşünüldüğünde radikal!) konum, takip eden bölümlerde izlenen gelişmelere zıttır. Tarihöncesinin son birkaç binyılında dünyanın her tarafındaki arkeolojik araziyi şefler ve krallar doldurmuştur. Bu daha sonraki toplumlarla onlardan önceki eşitlikçi ötesi toplumlar arasındaki temel fark, bunların kamusal yaşamlarındaki formalitelerde ve hanehalkı üstü ilişkilenmelerin daha kesin tanımında yatmaktadır.

İLÂVE OKUMA

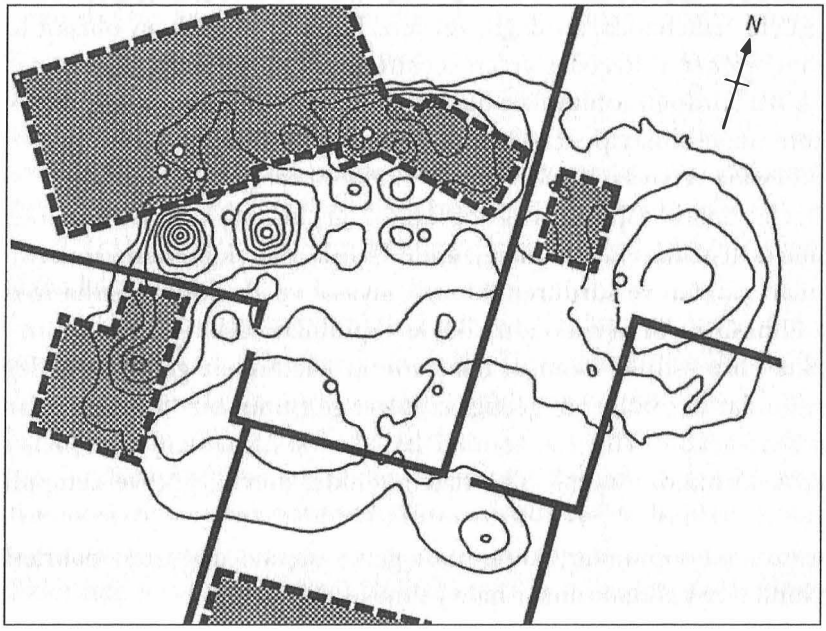
Dünyanın her yerindeki eşitlikçi ötesi toplumlar, bu bölümde bulunulan kapsamlı yaklaşımla hiç ele alınmamıştır; onun için okurların bu tartışmayı bir yandan kuramsal yaklaşımlarla, diğer yandan belli siteleri işleyen vaka incelemeleriyle desteklemesi gereklidir. Brian Hayden'in, T. Douglas Price ve Gary Feinmann'ın editörlüğünü yaptıkları *Foundations of Social Inequality* [Toplumsal Eşitsizliğin Temelleri] (1995) başlıklı kitaptaki "Pathways to Power" [İktidar Yolları] bölümü başlamak için iyi bir yerdir. Heterarşi fikri Robert Ehenreich, Carole Crumley ve Janet Levy'nin editörlüğünü yaptıkları *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies* [Heterarşi ve Karmaşık Toplumların Tahlili]'nde (1995) tanıtılmıştır. Hayvan koşulması ve bunun Avrupa'da hanehalkları arası eşitsizliğin ortaya çıkışındaki olası sonuçları, *Antiqu-*

ity dergisindeki "Animal traction and household economies in Neolithic Europe" [Neolitik Avrupa'da hayvan koşulması ve hanehalkı ekonomisi] (1993) başlıklı tezimin konusuydu. Hizipler ve rekabeti ele alan birkaç tez Elizabeth Brumfiel ve John W. Fox'un editörlüğünü yaptıkları *Factional Competition and Political Development in the New World* [Yeni Dünya'da Hizipsel Rekabet ve Siyasal Gelişme] çalışmasında da (1994) mevcuttur. Bu bölümde ele alınan toplumları işleyen birçok bölgesel vaka incelemesi vardır. Alasdair Whittle'ın *Europe in the Neolithic* [Neolitik'de Avrupa] (1996) ve Christopher Tilley'in *An Ethnography of the Neolithic* [Neolitik Etnoğrafyası] (1996) adlı eserindeki yorumları, burada sunulan resimden sapabiliyor olsa da bu bölümde tartışılan, dönemin zengin betimlemelerini içermektedir. Peter M. M. G. Akkermans'ın Villages in the Stepe - *Later Neolithic Settlement and Subsistence in Balikh Valley, Northern Syria* [Bozkırdaki Köyler: Kuzey Suriye, Balikh Vadisi'nde Geç Neolitik Yerleşim ve Geçim] (1993) Yakın Doğu'daki bazı Geç Neolitik yerleşimlerle ilgili temel verilerin bir özetini vermektedir, *The Biblical Archaeologist*'in Aralık 1992 sayısında, aynı dönemi ele alan kısa birkaç makale yer almaktadır. Mezoamerika için Formatif dönemin klasik tartışması Kent Flannery'nin birkaç kuşak ilk tarım toplulukları öğrencisini hanehalkı arkeolojisiyle tanıştıran *The Mesoamerican Village* [Mezoamerika Köyü] bulunmaktadır (1976), Norman Hammond'un *Cuello: an Early Maya Comunity in Belize* [Cuello: Belize'de bir Erken Maya Topluluğu] (1991) adlı kitabı ise ayrıntılı bir site raporu ve Formatif ova yerleşiminin kritik yönleri tartışmasıdır. Charles Higham ve Rachanie Thosarat'ın çalışması *Khok Phanom Di: Prehistoric Adaptation to the World's Richest Habitat* [Khok Phanom Di: Dünyanın En Zengin Habitatına Tarihöncesi İntibak] (1994) bu dikkat çekici sitenin, Higham'ın 1996'daki *The Bronze Age of Southeast Asia* [Güneydoğu Asya'nın Bronz Çağı]'na başvurularak daha geniş bir bağlam içersine konulabilecek bir vaka incelemesini sunmaktadır. Kuzey Amerika kıta ortasındaki Hopewell fenomeninin güncel ve kapsamlı bir ele alınışı henüz çıkmamıştır ama yeni ve iyi bir bölgesel antoloji William Dancey ve Paul Pacheco'nun editörlüğünü yaptıkları *Ohio Hopewell Community Organization* [Ohio Hopewell Toplum Örgütlenmesi] adlı eseridir (1997). Tersine, Çöl Sınır Bölgelerinin eşitlikçi ötesi topluluklarını ele alan yeni birçok çalışma vardır. Bunlardan bazıları Patricia Crown ve W. James Judge'nin editörlüğünü yaptıkları *Chaco & Hoho-*

kam: Prehistoric Regional Systems in the American Southwest [Chaco ve Hohokam: Amerikan Güneybatısında Tarihöncesi Bölgesel Sistemler] (1991), Mary Peck'in *The Chaco Anasazi: Sociopolitical Evolution in the Prehistoric Southwest* [Chaco Anasazi: Tarihöncesi Güneybatı'sında Sosyopolitik Evrim] (1994) ve George Gumerman'ın editörlüğünü yaptığı *Exploring the Hohokam* [Hokokam'ın Keşfi] incelemeleridir (1991).

[7]

SEÇKİNLER VE HALK



EŞİTLİKÇİ ÖTESİ SONRASI TOPLUMLAR: SEÇKİNLERİN YÜKSELİŞİ

Bir önceki bölümde dünyanın her yerinden oluşum halindeki toplumsal farklılaşma sancıları çeken birkaç toplumla karşılaştık. O zamana kadar yaygın ama ılımlı bir şekilde dağılan konum, güç ve zenginlik, birkaç hanehalkının elinde toplanmaya başlamıştı. Şimdi birkaç asır ileriye doğru hızlanalım. Oluşum halindeki eşitsizliklerin yalnızca zengin ve güçlü hanehalklarını değil, reisleri, birçok topluluktan oluşan toplum için önemli kararlar veren seçkin soylar geliştirecek şekilde nesiller boyu sürdüğü toplumları bulmaktayız. Bunlar yalnızca eşitlikçi ötesi toplumlar olmayıp, açıkça eşitsiz olan toplumsal grupların toplumsal farklılaşma ve siyasi merkezileşme niteliğini sergilemektedirler.

Devlet öncesi toplumların, toplumsal farklılaşma ve siyasal merkezileşme tartışmaları kaçınılmaz şekilde "şeflik" olarak bilinen yapıların ve bunları yaratan ve sürdüren iktisadi, siyasal ve ideolojik koşulların düşünülmesine yol açmaktadır. Böyle toplumlar farklı birçok biçim almakta olup eşitlikçi sonrası habercilerin kaçınılmaz gelişmeleri değildir. Bunlar her bölgenin geçtiği kültürel gelişimin bir "aşaması" olarak görülmemelidir. Yine de, sonraki tarihöncesi zamanlarda çalışmaların birçok kısmında önemli bir ortak nitelikle, mevki, güç ve zenginliğe erişimde kalıtsal olarak belirlenmiş farklılıklarla ortaya çıkmaktadırlar. Tarihöncesi toplumlar, konumları geniş ölçüde doğuştan belirlenen seçkinler ve halktan oluşur hale gelmişlerdir.

1990'lar, şefliklerin ortaya çıkışına yol açan iktisadi, siyasal ve ideolojik koşulların yoğun bir teorik tartışmasına şahit olmuştur (örn. Pauketat, 1994; Muller, 1997; Earle, 1991, 1997). Bu tartışmanın zenginlik ve karmaşıklığı hakkında yüzeysel bir görüşten fazlasının aktarılması imkânsızdır. Bazı kilit konulara kısa bir girişten sonra, şefliklerin uygulamada nasıl işlediklerini anlamak için konum, güç ve zenginliğe kalıtsal temelli erişim sahibi olmuş görünen birkaç tarihöncesi toplum incelenecektir. Buradaki tartışma için seçilenler ılıman Avrupa, Mezoamerika, Kuzey ve Güney Amerika, Çin ve Polinezya'daki ilk karmaşık toplumlardır. Bu liste tümünü kapsamamakta ama geniş bir coğrafi kapsam ve özellikle arkeologların bir bölgedeki devle öncesi yapıların doğasına açıkça odaklandıkları yerlerde arkeolojik kayıt çeşitliliği içermeye çalışmaktadır.

ANALİTİK BİR KATEGORİ OLARAK ŞEFLİKLER

Çetelerden, eşitlikçi kabileler üzerinden şefliklere ve nihayetinde devletlere doğru tek tip bir kültürel yörünge iddiasında bulunan yeni evrimci kuramın 1960'lardaki yükselişinden beri birçok arkeolog şeflikler üzerine sabitlenmiştir. Arkeologlar şeflikleri severler; bunlar hoş bir şekilde karmaşıktır ve eşitlikçi değildir ama devletler kadar da karmaşık ve hiyerarşik değildir; daha sonraki, daha karmaşık toplumsal biçimler için mantıklı bir öncül sağlamaktadır; cenaze ve mimari kanıtlarından (belki de fazla) "kolayca" anlaşılabilir; arkeoloji topluluğuna onu sıkıcı öncüllerinin üzerine çıkaran ve egzotik, o yüzden de değerli bir antropolojik inceleme haline getiren belli bir saygınlık kazandırır. Yine de sahada önemli tartışmalara neden olan bir kavramdır (örn. Spencer, 1987; Yoffee, 1993) ve 1960'larda çok basit görünen birçok şeyde olduğu gibi, 1990'larda şeflik kavramının uygulanması hayal edilebileceğinden daha karmaşıktır.

Arkeolojik tartışmalarda çoğunlukla açıkça anlatılmayan birkaç konu tarihöncesi şeflikler incelemesiyle ilgilidir. Tartışmanın temeli, kavramın kendisinin gerekçelendirilmesidir: örgütlenişi kalıtsal, genetik olarak belirlenmiş, mevkiye dayalı ve merkezi önderlik ve otoriteye sahip olan toplumların incelenmesi neden önemlidir? Bunlar geçerli bir analitik kategori oluşturmakta mıdır? Oluşturmakta iseler, bunların arkeolojik imzaları nedir? Son olarak, şeflikler arkeolojik bakımdan teşhis edildiklerinde nasıl davranırlar? Daha önceki koşullardan nasıl doğarlar, kendi özel niteliklerini nasıl geliştirirler, iç ve dış güçlere yanıt olarak nasıl değişirler ve sonunda nasıl çöküp yok olurlar?

Şeflikler mevki, güç ve zenginliğe erişimde miras kalan farklılıkların resmileşmesini temsil etmektedir. Şefliklerin ortaya çıkışından sonra ve on sekizinci yüzyıl sonunda modern demokrasinin gelişmesine kadar neredeyse tüm kurumlar bu şekilde yönetilmiştir. Arkeolojik kayıtlarda şefliklerin ortaya çıkışını yalnızca bu gerçek önemli kılmaktadır. Ayrıca, toplumun kalıtsal soylar üzerinde örgütlenişi daha sonraki tarihöncesi arkeolojik kayıtlarla ilgili çok şeyi açıklamaktadır. Özenli anıtlar, yerleşimler arası farklılıklar, geçinmedeki değişiklikler ve ziyafet verilmesi kanıtlarının hepsi, toplumsal düzen nispeten eşit bir oyun sahasında rekabet eden hanehalklarından, halk ve seçkinler arasında kurumsallaşmış farklılıklara doğru değiştiğinden büyük öneme sahip olmaktadır.

Arkeologlar ve antropologlar için, antropolojik düşünceye 1950'lerde

sokulduğundan beri büyük ölçüde değişen "şefliğin" tanımı kritik bir konu olmuştur (kavramın evrimi tartışması için bkz. Carniero, 1981). 1960'larda Elman Service, insanların, uşaklarıyla birlikte merkezi yeniden dağıtım vasıtası işlevini yerine getiren şefe olan genetik yakınlığa göre derecelendirildiği bir toplum şeklindeki klasik tanımını yapmıştır. Geçim fazlalarının oluşumunu ayrıca büyük merkezi depolama tesislerinin kuruluşunu açıklayabildiği için "yeniden dağıtım", arkeologların dikkatini çekmiştir. Service'in bu kavrama kattığı ün, Sahlins'in 1958'deki klasik incelemesinin peşinden, tüm kavramın paradigması olarak Polinezyalı şefleri kullanması yüzündendir. Ne yazık ki artık yeniden dağıtım mevki, güç ve zenginliğe kalıtsal temelli erişime sahip toplumların ortak bir özelliği olmadığı görülmektedir. Amerika'daki devlet öncesi toplumlar araştırmasında Feinman ve Neitzel (1984, s. 56), başkalarının da tekrarladığı (örn. Peebles ve Kus, 1977; Earle, 1987) bir konum olan, "devlet-öncesi yerleşik toplumlarda merkezi liderlik işlevinin yeniden dağıtım olmadığı bellidir" gözleminde bulunmuşlardır.

Sonuç olarak şefliği neyin oluşturduğuyla ilgili, artık onun yerel özerkliğin merkezi otoriteye teslim edildiği bir siyasal birim şeklindeki rolüne odaklanan, giderek daha minimalist bir tanıma doğru eğilim olmuştur. Belki de en iktisadi formül, şefliği "karakteristik olarak bir miktar kalıtsal toplumsal derecelendirme ve iktisadi tabakalaşmayla ilişkilenmiş... binlerce kişilik bir bölgesel nüfusu merkezi şekilde örgütleyen bir yapı" şeklinde düşünen Earle'nin (199, s. 1) formülüdür. Hakikaten eşitlikçi olan hiçbir toplum merkezi kontrolle bağdaşmadığı için ben olsam bu iki kavramı, "karakteristik olarak"ı kaldırarak daha sağlam bir şekilde bağlardım. Merkezi kontrolün piramit şeklinde kurulu bir hiyerarşi olması gerekmemektedir ancak kesinlikle toplumun yaş değil, kalıtsal mevki temelinde halk ve seçkin nüfus şeklinde farklılaşması temeldir. Beceri ve yetenek bu mevkiyi ve ona eşlik eden gücü büyüttüğü halde, şeflik, mevkinin verilmekten çok kazanıldığı bir gerontokrasi* değildir.

1970'lerde çoğu arkeoloğun aklına gelmeyen çok ilginç bir soru, "şeflik" kavramının daha baştan meşru bir analitik kategori olup olmadığıdır. Yoffee (1993), böyle bir analitik kategorinin kullanılmasının hakiki toplumsal değişim anlayışını sakatlayabileceğine çünkü böyle takso-

* Yaşlıların yönettiği hükümet şekli - ç.n.

nomik alıştırmaların karmaşıklığın nasıl ortaya çıktığının ve iktisadi gücün nasıl yaratıldığının anlaşılmasını sağlamadığına işaret etmektedir. Kendisi, şeflikleri devlete doğru olan karmaşıklık merdiveninde kaçınılmaz bir basamak olarak görenleri eleştirmekte ve şefliklerin aslında daha sonra devletleri nitelendiren toplumsal oluşumların birçoğuyla uyumsuz olduğunu öne sürmektedir. Bunlar ciddidir ve bu bölümdeki tartışmada hesaba katılacak olan büyük çapta geçerli eleştirilerdir. Yine de geç tarihöncesi ve erken tarih zamanlarında dünyanın birçok kısmında şeflik toplumlarının oluştuğunu etno tarihsel anlatımlardan biliyoruz ve daha eski bazı tarihöncesi örneklerde bunların varlığı ikna edici bir şekilde savunulabilmektedir

Yine de, arkeologlar böyle yapmaya yatkın olmalarına rağmen, mezar kalıntılarından ya da mimariden çıkarılan her karmaşık tarihöncesi toplumsal örgütlenme örneğine "şeflik" denilmemelidir. Merkezi siyasal otoritenin ortaya çıkması ve toplumun seçkinler ve halk şeklinde farklılaşması ne kaçınılmazdır ne de olası toplumsal karmaşıklığın tek boyutudur. Önderliğin kalıtıma değil başarıya dayandığı toplumlar, şefliklerin açıkça geçerli bir alternatifidir ve daha sonraki birçok tarihöncesi ortamda bulunmuştur (örn. Orta Asya'da, bkz. Lamberg-Karlovsky, 1994). Yoffee (1993: s. 65) ilk devletlerin "verilerek belirlenmiş" şefliklerden çok, belki de daha makul şekilde "başarı yönelimli" toplumlardan türediğini ileri sürmektedir. Bu gerçekten mümkün olabilir fakat burada düşünülen mesele basitçe devlet olmanın yolu değil, mevki ve gücün verilerek belirlendiği birçok tarihöncesi vakanın belgelenmesinin mümkün olduğu gerçeğidir.

ŞEFLİKLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Şeflikler nasıl ortaya çıkar? Earle'nin (1991) işaret ettiği gibi "hiyerarşinin yapısal şartları" mevcut olmalıdır. Yapısal bir başlangıç şartı, bir toplumun yaş ve cinsiyetin dışındaki faktörlere dayanan bir toplumsal eşitsizlik biçimini zaten kabul etmiş ve başlatmış olmasıdır. Böyle bir eşitsizlik biçimi bir önceki bölümde tartışılan, hanehalklarının çoğaltıcı bireylerin izlediği başarılı edinim stratejilerinin farklı hanehalkı zenginliği ve bunun nesiller boyu aktarılması sonucunu verdiği eşitlikçi-ötesi toplumlar arasında olan türden farklılıklardır. Bu, hanehalkı reislerinin hizip ve mezraların örgütlenmesindeki liderlikleriyle birleştiği zaman birçok tarihöncesi toplumda bir tür kalıtsal toplumsal farklılaş-

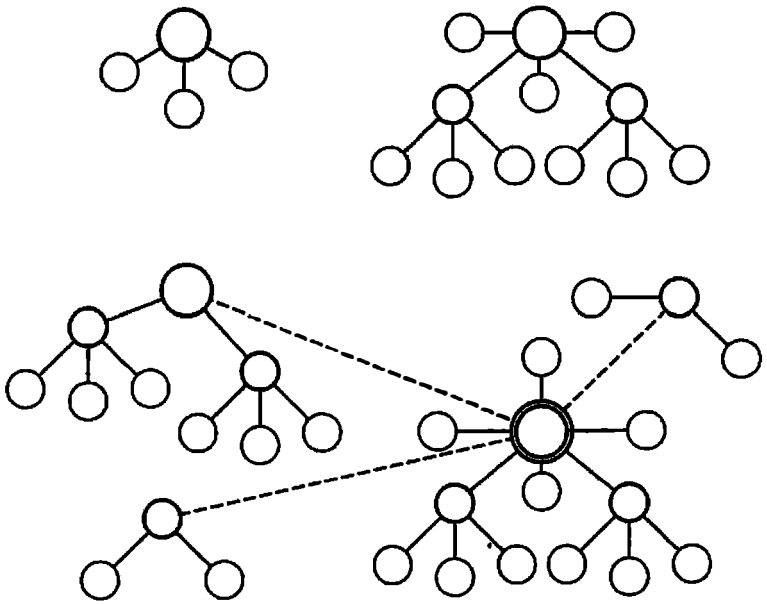
ma tohumlarının mevcut olduğu bellidir.

Birçok bakımdan şefliklerin ortaya çıkışını nitelendiren genetik soy üzerinden farklılaşma türü, rekabetçi tarımsal hanehalkları arasında ortaya çıkan türden farklılaşmanın, yalnızca daha büyük yazılmış bir benzeridir. Hanehalkını başarıyla yönetmek ve ek zenginlik edinmek sayesinde daha büyük şeyler amaçlayan bireylerin yerine, nüfusun seçkin bir alt grubu konumunu elde etmek ve bunu sürdürmek için ilişkili hanehalkı grupları, artık birlikte hareket etmektedirler. Şefin, ikâmet merkezi sakinlerinin çevre mezralarda yaşayan halktan daha yüksek bir konuma sahip olmasıyla, farklılaşma artık topluluk seviyesindedir. Hanehalkları arasındaki toplumsal asimetrilerin yerini, en azından kısmen, şekli açıkça çizilmiş akraba grupları arasındaki asimetriler almıştır.

Merkezi otoritenin ortaya çıkışı o zamana kadar özerk topluluklardan oluşan özerk hanehalklarının onun otoritesine teslim olmalarını ve şeflik seçkinlerinin hizmetine girmelerini gerektirmiştir. Öyleyse ayrıcalıklı küçük bir elitin otoritesi halkın geri kalanı tarafından nasıl kabul edilip onaylanır? Bu konu üzerinde arkeolojik fikir birliği fazla değildir. Allen (1996, s. 173), başlangıç halindeki şefliklerde "ilk iktidar kaynakları" dediği üç arkeolojik konum tanımlamaktadır: iktisadi, ideolojik ve askeri. Bazıları, insanların seçkin birkaç kişiye güvenmelerine neden olan şeyin, savaş halindeki önderlik olduğuna inanmaktadır (örn. Carniero, 1990; Price, 1984). Diğerleri ideolojinin, seçkinlerin kendi konumlarını sürdürmek için başkalarını emek katkısında bulunmaya ikna etme şekli olduğu görüşündedir (örn. Demarest, 1989; Demarest ve Conrad, 1992). Üçüncü düşünce ekolü, iktisadi gücün seçkinler tarafından gaspedilmiş ve diğer hevesli birey ve hanehalklarından sakınılmış olabileceğidir (Arnold, 1996; Allen, 1996; Gilman, 1995). Aslında çoğu şefliğin ortaya çıkışının ardında, muhtemelen bu faktörlerin bir bileşiminin olduğu söylenebilir fakat yukarıdaki, hanehalklarının iktisadi farklılaşması tartışması, iktidarın kökeninin zenginliğe erişimdeki bir tür ayrıcalık olduğunu öne sürmektedir.

Birçok arkeolog için bu tartışma, şefliğin *niteliği* hakkındadır. 1960 ve 1970'lerde şeflerin bir tür "kamu hizmetlisi" şeklindeki yönetimsel rolünün vurgulanması popüler olmuştur. Bunlar savaş ve din önderleriydi; fazlalıkları toplayan ve yeniden dağıtan bankerlerdi ve -daha soyut seviyede- iyi yıllarda haraç topladıkları için, işlevleri zayıf yıllarda herkesin yeterince yiyeceğinin olmasını sağlamak olan "risk yöneticileri"

Şekil 7.1 Basit, karmaşık ve yüksek şeflikler yapısının şematik gösterimi (Anderson, 1996: Şekil 10.1).



idi. Sahlins'e göre (1972, s. 140), "şef, toplumun ayrı ayrı hane gruplarının anlayış ve kapasitesinin ötesinde bir kolektif iyilik yaratır. Hanehalkı parçalarının toplamından daha büyük bir kamu ekonomisi oluşturur." Savaş, ticaret ve din gibi bazı şeyler bireylere ve hanehalklarına bırakılmayacak kadar büyük ve önemliydi.

Gilman'ın (1991, s. 147) işaret ettiği gibi, bu işlevselci görüşle ilgili problem, bunun seçkinlerin neden toplumsal konumlarını miras aldıklarını açıklamayışıdır. Bunun yerine şeflerin seçkin konumlarını zaman içerisinde oluşturup sürdürmek ve haraç elde etmek için halkı yıldırma stratejileri takip eden saldırgan, çoğaltıcı patronlar olduklarını iddia etmektedir. Gilman'ın Marksist analizinde şefler, esas olarak iyi huylu alışveriş düzenleyicileri değil, koruma işi yürüten sömürücü kişilerdir. Şeflerin toplumda kendileri ve akrabaları için beceri, kurnazlık, kararlılık, ileri görüş, karizma ve başkalarını kendilerine borçlandırma yetenekleri sayesinde üstün konumlar sağlamayı başarmış bireyler olduğu ileri sürülerek bu görüşe biraz daha olumluluk getirilebilir. Asıl soru borçlandırmanın meşruluğudur: Borç ne zaman tehditle alınan haraç haline gelir?

Burada resmin içersine ideoloji girmektedir, çünkü eğer kontrol kesinlikle iktisadi idiyse o zaman tek tek hanehalklarının sistemden çekilmeleri için çok fazla fırsat olmuş olmalıdır. Ne de olsa bunlar halâ kendilerini sürdürme kapasitesine sahip olan kendine yeterli tarımsal hanehalklarıydı. Oysa ideoloji ve din, seçkinlerin elinde onların kuşaktan kuşağa üstünlük haklarını oluşturmak için meşrulaştırma işlevini yerine getirebilir. Yine, bu fikrin kökenleri temel bir rol üstlendiği Marksist analizde olmasına rağmen bu kitabın bakış açısından önemli bir düşüncedir. Halkın borçlu olmaya rıza göstermesi ve özerkliğini ebediyen seçkinlere teslim etmesi gerektiği açıktır ve eşitlikçi ötesi bir toplumdaki en güçlü dayatma kuvveti doğaüstü inanç sisteminin kontrol edilmesi ve kullanılması olmuş olmalıdır.

"Yönetici şef" ve "zorba şef" konumları arasındaki çatışma da şeflik tiplerindeki hakiki bir değişkenliği yansıtabilir. Renfrew (1974), şefliklerin ya ("grup yönelimli" dediği) toplu ya da ("bireyselleştirici" dediği) bireysel çıkarları yansıttığına işaret etmiştir. Şefin tören koordinatörü ve amiri olarak hizmet ettiği, grup yönelimli şefliklerde daha az savurgan bir kişisel zenginlik sergilenmesi ve halkı bütünleştirmek için daha fazla ortak faaliyete ve grup adetlerine önem verilmesi vardı. Bireyselleştirici şefliklerdeyse kişisel mevki ve itibara belirgin bir önem verme, seçkinlerle halk arasında göze çarpan bir eşitsizlik ve daha az komünal ve kamusal inşaat mevcuttu. Burada şef ve maiyetinin dikkat odağı oldukları bellidir. Reinfrew tarihöncesi Avrupa'ya odaklandığı halde bu ayırımın Yeni Dünya'daki tarihöncesi şeflikler incelemesinde de yararlı olduğu bulunmuştur (Feinman, 1995: s. 267-8).

ŞEFLİKLERİN İKTİSADİ TEMELLERİ

Tarihöncesi şeflikler incelemesindeki bir başka yaklaşım, bunların siyasal gücünün iktisadi temelinin nitelendirilmesi olmuştur. D'Altroy ve Earle (1985) ve Brumfiel ve Earle (1987) "temel gıda maliyesi" ve "zenginlik dağılımı" dedikleri iki genel kategori tanımlamışlardır. Temel gıda maliyesi seçkinlerin beslenmesi için mısır ve tahıl gibi temel ekin fazlasının oluşturulmasını içerirken, zenginlik dağılımı egzotik ya da pahalı maddelerin güç sembolü, mükâfat ve temel gıdalar karşılığında takas şeklinde seçkinlerde birikmesi ve onların arasında dağılmasıdır. Gilman (1987, s. 22), bunların "genel olarak seçkinlerin faaliyetlerini ve yaşam tarzlarını destekleyen kısmen alternatif, kısmen de tamamla-

yıcı stratejiler" olduğuna işaret etmektedir. Her yaklaşımın kendi erdemleri ve problemleri vardır.

Temel gıda maliyesi oldukça basit ve doğrudandır: Halk, seçkinler için fazlalık üretmek üzere geçim faaliyetlerini yoğunlaştırır. Depolama ve taşıma maliyetleriyse bu sistemlerin genişleyebilme derecesine kısıtlamalar koyar. Dahası gıda maliyesi sistemleri, esas olarak halkın seçkinler tarafından zorlanmasına dayanmaktadır. Gillman (1987, s. 22) bunlara "koruma işi" demektedir. İnsanlar bir dereceye kadar zorlamayı hoşgörse bile hoşgörüleri sınırsız esnek değildir, onun için böyle sistemler sonsuza kadar genişleyemez. Öte yandan yine de ılımlı bir zorlama ve el koyma seviyesinde kendilerini bir zaman için sürdürebilirler. Zenginlik dağıtımıyla meşgul seçkinler yeni alışveriş ilişkileri oluşturarak ve edinimlerini giderek daha itibarlı mallar üzerinde yoğunlaştırarak güç ve etki alanlarını hızla genişletebilirler. Ne ki itibar mallarından giderek daha çok miktarda edinilmesi gerektiği için onlar güvenilir edinme kanallarına dayanırlar. Gilman (1987, s. 22) zenginlik dağıtım sistemlerini "Ponzi şemalarına" benzetmektedir. Mükâfatlar yüksektir ama riskler ve sistemin itibar mallarının akışını bozan zahatsızlıklara maruziyeti de yüksektir. Zenginlik dağıtım sistemleri gayet istikrarsızdır; bunlar ya devlet gibi daha üst düzey yapılara doğru gelişirler ya da çökerler. Böyle sistemler aşağıda anlatılan şeflik iktidar ve itibarındaki dalgalanmalara özellikle dirençsizdir.

Gil Stein (1994, s. 40-1) bu iki tip şeflik ekonomisinin arkeolojik ilintilerini temin etmiştir. Zenginlik dağıtım şefliğinde aşağıdaki nitelikler beklenmelidir: konum işareti olan egzotik mallar, itibar malları üretiminde merkeze yerleşik uzmanlar, seçkinlerin egzotik mallara ve bilgiye erişimleri temelinde belirgin şekilde farklılaşması, bölgeler arası yüksek seviyede rekabet ve savaş hali. Ben bu listeye böyle sistemlere özgü istikrarsızlığın neden olduğu dönemsel gelişimleri ekleyeceğim. Diğer taraftan temel gıda maliyesi sistemleri, itibar malları bolluğundan yoksundur ama yine de iktisadi farklılaşma, merkezileşmiş temel gıda depolaması, köy zanaatı üretimi, (uzak mesafeli değil) yerel alışveriş ve ritüel, genetik ya da zorunlu fazlalık seferberliği usüllerinin kanıtlarını göstermektedir.

Ben çoğu arkeolojik şefliğin zenginlik dağıtım modeline uyduğunu iddia ediyorum. Bununla birlikte birkaç durumda temel gıda maliyesinin hakikaten egemen rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca zenginlik-mali-

ye sistemleri, yine de egzotik hammaddelerin elde edilmesinin desteklenmesi için halkın temel gıdalarına el konulmasını gerektirebilir. Belki de asıl konu, bir şefliğin temel gıda maliyesinden zenginlik dağıtımına geçişi ne kadar çabuk yapabileceğidir. Brumfiel ve Earle (1987, s. 7-8) bunu kabul eder görünmekte ve iki farklı zenginlik dağıtım tipini tanımlamaktadırlar. Birisi itibar mallarının sadakat karşılığında uşaklara yaygın şekilde dağıtılmasını gerektirmektedir ki bu, bunların topluluk içerisinde yaygın şekilde ortaya çıkmalarına yol açar. Diğeri itibar mallarına sahip olmayı, onların özellikle ayrıcalıklı olduklarına işaret edecek şekilde seçkinlerle sınırlamaktadır. O nedenle iktidarın iktisadi gücü olarak temel gıda maliyesinin değeri sınırlı görünmekte olup, hızlı iktidar ve mevki peşindeki şeflik için tutulacak yol zenginlik dağıtımıydı.

ŞEFLİKLERİN İSTİKRARSIZLIĞI

Bir bölgede bir şeflik ortaya çıktığında, komşu yapıların kendi özerkliklerini yitirmemeleri ve kendilerini yabancı bir şefin tebası olarak bulmamaları için bunu taklit etmelerinin zorlayıcı bir sebebi vardır. Sonuç olarak arkeolojik kayıtlarda gözlemlenebilen şefliklerin geniş alanlarda aynı anda ortaya çıkışı, özellikle eğer farklı alt bölgeler tarımsal verimlilik bakımından yaklaşık olarak aynıysa fazla şaşırtıcı değildir. Şeflikler yiyecek fazlası gerektirdiğine göre bir habitatın doğal verimliliği çok önemlidir. Dahası şeflikler, şefin merkez ikâmetgâhı ile çevredeki topluluklar arasında haberleşme gerektirdiği için nehir ve yollar şeklindeki kolay taşıma rotaları da önemlidir. Okyanuslar, dağlar ya da çöllerle sınırlı olmayan bir alanda insanlar eğer şeflik elitine tâbi olmamayı tercih ediyorlarsa oradan uzaklaşabilirler ama doğal engellerle sınırlı ve doğal verimliliği yüksek bir bölgede, yüksek nüfus çok seviyeli idari kontrol gerektirdiği için hızlı bir şekilde karmaşık toplumsal biçimler ortaya çıkabilir.

Kalıtıma dayalı mevki, güç ve zenginlik farklılıklarının ortaya çıkması, beraberinde kendine özgü bir istikrarsızlık getirir (Anderson, 1969). Bir şefin küçük akraba grubu içerisindeki destekçileri de onun potansiyel varisleridir ve onların tutkuları saptırılmak ve sabırları mükâfatlandırılmak zorundadır. Daima bir oğulun ya da başka bir akrabanın şefi indirmesi ihtimali olmakla kalmayıp, onun doğal koşullar altındaki ölümü bile veraset kuralları sağlam bir şekilde yerleştirilmiş ve dayatılmış değilse (ki bu okuma yazma öncesi bir toplumda olası değildir) bir

toplumsal kargaşa dönemini başlatacaktır. Şefliklere özgü örgütsel bir çelişki mevcuttur: Potansiyel rakipler memnun edilmeleri için iktidar mevkilerine konulmalıdır ama bu mevkiler, aynı zamanda şefin otoritesine karşı çıkma ve onun ölümü üzerine yerine geçme zeminleri olarak kullanılabilirler.

Şefliklerin liderlik geçişleri sırasındaki istikrarsızlığı ya da güçlü ve akıllı bir şefin yerini beceriksiz bir halefin alması, bir şefliğin dağılmasına ya da daha güçlü bir komşu yönetime tâbi olmasına neden olabilir. Aynı şekilde becerikli bir lider, çok katmanlı bir toplum yaratmak üzere, bu başarı ancak kendisi sahneden çekildiğinde çökecek şekilde diğer komşu yapıları kontrolü altına alabilir. Bu, şeflik toplumlarında, şeflik otorite ve iktidarının basit ve karmaşık halleri arasında Anderson'un (1994, 1996) "devretme" dediği nöbetleşme olayını yaratır. Ben burada büyük ölçüde semantik nedenlerle bu süreci daha canlı şekilde betimlemek için "salınma" terimini kullanmayı tercih ederdim.

Şefliklerin salınım niteliği, arkeolojik kayıtlar için derin anlamlara sahiptir. Seçkin merkezler küçük olarak başlar, hızla azami boyutlara gelir, sonra da çöker ve bölgeleri üzerindeki etkisini yitirirler. Tören mahalleri uzun vadeli olarak kullanımda kalabildikleri halde hiçbir merkezi yerleşim sitesi, önderlik konumunu çok fazla sürdüremez. Bu, daha eski birçok yerleşimde görülen uzun büyüme ve gelişme dönemleriyle terstir. Ayrıca, seçkinlerin önderliklerini itibar mallarına erişim yoluyla göstermeleri ihtiyacı, bu tür yapıtların yoğun bir şekilde edinilmesine ve tüketilmesine yol açar ki, bu da şeflik yerleşim ve cenaze mahallerinin arkeolojik "görünürlüğüne" katkıda bulunur.

Şefliklerin daha fazla ve daha az örgütsel karmaşıklık halleri arasında salındığının kabul edilmesi, toplumların, katı evrimci antropologların inandığı gibi, sürekli daha fazla karmaşıklığa doğru gitmediğini belirtmektedir. Karmaşık ama istikrarsızla basit ama istikrarlı arasındaki bu salınım koşulları, tarihöncesinin daha önceki dönemlerinde bile fark edilmiştir (örn. Bogucki, 1996b). Oysa şefliklerde salınım niteliği kökleşmiştir ve öncekinden çok daha kısa, bir kuşak ya da birkaç on yıllık dönemlerde meydana gelir. Bu, şeflikler doğup battıkça arkeolojik kayıtların muhteşem gelişimini ve aniden kararışını da açıklamaktadır.

Ben birçok şeflik toplumundaki salınımların, sağlam, merkezi, hiyerarşik yapılarla, daha önceki zamanlarda hüküm süren açık bir merkezi önderliğin olmadığı durumlar arasında bocalamayı da yansıtabilece-

ğini ileri sürmekteyim. Eşitlikçi ötesi toplumlarla genetik temelli hiyerarşiler arasındaki geçiş aşamalarında durum özellikle böyledir. Öte yandan arkeoloji prizması hiyerarşi durumları arasındaki heterarşi durumları görmezden gelinecek şekilde zamanı sıkıştırmak ve arkeolojik kayıtları çarpıtmak eğilimindedir. Arkeolojik kayıtlar tabiatıyla kesintili olduğu için, bir toplum merkezileşme ve hiyerarşi kanıtları sunduğunda onun karar verme seviyelerinin dikey boyutu haricinde hareket edemediği varsayılır. Karar verme gücünün bazı zamanlarda yoğunlaştığı, bazı zamanlardaysa (kaç seviyeye olursa olsun) dağıldığı fikri, ender olarak dikkate alınır. Boşluklar iki rejim arasındaki nöbetleşmelerden çok, veri eksikliğine yorulur. Hiyerarşik seçkinler, heterarşik sistemlerden daha görünür ve muhteşem sistemler bırakmak eğilimindedir; arkeolojik dikkatin ilki üzerinde toplanması bundandır.

Seçkin nüfus iktisadi ve ideolojik güç toplarken, halkın önemli bir koza -demografik güce- sahip olduğunun hatırlanması önemlidir. Kalabalık olmadıkları için seçkinler, halktan çok daha yavaş bir tempoda artmış olmalıdırlar (Stuart ve Gauthier, 1988) bu da seçkinler arasında daha iyi beslenme ve daha az zorlayıcı iş yüküne, halkta ise daha yüksek ölüm oranına ve daha kısa yaşam süresine yol açmıştır. Bu şekilde mevki, güç ve zenginlikteki eşitsizlikler kurumsallaşınca bir başka istikrarsızlaştırıcı etmen gelmiş olur. Bunu dengelemenin bir yolu, çoğalan halkın bağlılığının devam ettirilmesi için çoklu idari kontrol seviyelerinin oluşturulmasıdır. Bir diğeri şefliğin, her birisi süreci yeniden başlatabilecek olan daha küçük yönetimlere bölünmesidir.

Merkezi, kalıtsal temelli hiyerarşilere özgü istikrarsızlık, çatışma ve savaşın, belki de o zamana kadarki tarih öncesinde tecrübe edilenden daha fazla şefliklere has olduğu anlamına gelmektedir. Hırslı önderler azalan şeflik otoritesinin savunmasızlığını fark etmiş olmalıdırlar. Gerçek ve hayali toplumsal bahaneler (ziyafet sırasındaki yiyecek dağılımı gibi), kan davalarına ve isyanlara yol açabilmiştir. Şefler dirençli komşuları üzerindeki egemenliklerini genişletmeyi hedeflemiştir. Şeflik yönetimleri arasında açık davranış kurallarının olmayışı böyle toplumların çoğunun varlıkları boyunca birbirleriyle harp halinde olduğu anlamına gelmektedir. Keeley (1996), bunun insanlar arasındaki binlerce yıllık çatışmaların beklenilen sonucu olduğunu iddia ederken, diğerleri bunun belirgin toplumsal farklılaşmanın ortaya çıkmasına bağlı yeni bir gelişme olduğunu ileri sürmüşlerdir. Eski dünyanın çoğunda metal

silâhların ortaya çıkışı, insanların birbirlerini öldürmek için çeşitli yeni yollara sahip oldukları anlamına gelirken, Yeni Dünya'nın sakinleri geleneksel taş uçlu mızrak ve oklara güvenmekteydiler.

Ne var ki şeflikleri arkeolojik ve antropolojik olarak çok ilginç kılan şey gösterdikleri işte bu istikrarsızlıktır. Bu derecede bir örgütsel karmaşıklığa eriştiklerinde insan toplumları olası birkaç yönde ilerleyebilirlerdi. Bazıları, devletler ve imparatorluklar kurarak daha da fazla karmaşıklığa doğru ilerlemişlerdir. Diğerleri dâhili iktidar ve veraset çelişkilerinin sürüklediği basit ve karmaşık şeflikler arasında salınmaya devam etmişlerdir. Yine diğerleri yakındaki daha güçlü yönetimlerle bağımlılık ilişkisine girmişlerdir. Tarihöncesinin bitimindeki bu toplumsal karmaşıklık tercihleri bir sonraki bölümde geniş şekilde tartışılmıştır.

ESKİ DÜNYADA BRONZ METALÜRJİSİ

Evcil hayvanlara ek olarak Eski Dünya'nın tarihöncesini Yeni Dünya'nınkinden ayırt eden kilit unsur, MÖ son iki bin yılda Avrupa'nın Atlantik kıyısından Çin'in Pasifik kıyısına kadar kullanıma giren bronzun yapılması için kalay ve bakırın alaşım edilmesi yeteneğinin gelişmesidir. Bronz yapma yeteneği, bakır ve kalay ergitme yeteneğine dayandığı halde, birçok arkeoloğun tersine, bronz metalürjisi basit bir piroteknoloji evriminin sonucu olarak düşünülmemelidir. Bronz yapım yeteneğinin ve alet ve süs malzemesi olarak buna olan talebin gelişmesi, insan toplumunun örgütlenmesinde, birkaç binyıl önce yerleşikliğin ve tarımın başlangıcıyla kıyaslanabilir ölçüde birkaç değişikliğin tetikleyicisiydi.

Kendi başına bakır, çok yumuşak bir metaldir ve metalürjinin ilk yüzyıllarındaki kullanımı geniş ölçüde süsler ve yarı işlevsel büyük aletlerle sınırlıydı. Ne keskin kenar ya da sivri uç oluşturabiliyor, ne de kolayca birbirine perçinlenebiliyordu. Bulunması ve çıkarılması incelik gerektirirken, elde edilmesi oldukça kolaydı ve Erken Holosen'den beri gerçekleştirilen istenilen çakmak taşı ve doğal cam biçimleri için hammadde edinme biçimlerine çok benzemektedir. Öte yandan bronz bu sürece bir başka örgütsel katman eklemektedir. Normalde birlikte bulunmayan bakır ve kalay kaynaklarından taşınmak ve alaşım yapılmak zorundadır. Bu dönemin imalat koşullarında biraz ileri görüş ve bilimsel bilgiyle kalaydan kendi başına uygulanabilir bir malzeme üretilemeyeceği için, birisi bu metallerin her ikisini de elde etmeliydi. Böylece önemli uzaklıklarla haberleşilmesine ve bu hammaddelerin çıkarılması

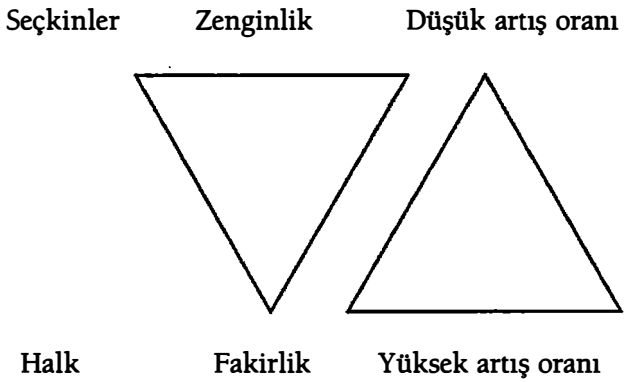
ve taşınmasının koordine edilmesine gereksinim olmuştur.

MÖ üçüncü binyılın sonunda bölgeler arası haberleşme ve etkileşim Avrasya'nın çoğunda sağlanmaya başlamıştı. At evcilleştirilmişti (Anthony ve Brown, 1991) koşum hayvanları kısa mesafeler için kullanımdaydı, Kuzeybatı Avrupa'daki sulak alanlar boyunca patika yollar yapılmıştı ve Buz Adam gibi kimseler önemli engeller üzerindeki çetin yolculuklarda yer almaktaydı. Bir tür tekne çok eskiden beri kullanımda olsa bile, Arap Yarımadası üzerindeki Ubaid çömlekçilik bulguları, deniz seyahatinin başlangıcını göstermektedir. Oysa bakır ve kalay alaşımı bu seyahatin zaman zaman ve başıboş olmak yerine, sürdürülmesini ve kaynağa gidip gelmeye yönelik olmasını gerektirmektedir.

Bu metalin sunduğu olanaklar bakırın, hatta altınınkinden çok daha fazla olduğu için bronzun neden bu kadar talep edildiğini anlamak zor değildir. Çok büyük ve karmaşık biçimler dökülebiliyor, sağlam levhalar çekiçlenip perçinlenebiliyor, kama ve balta gibi silâhlar kolayca eğilip körelmiyordu. Hammadde elde etme ve bitmiş ürün imalat masrafları halâ yüksek de olsa, böyle yapıtlar süslü olmanın yanı sıra gerçekten faydalıydı. Bronz nerede ortaya çıksa metal işleme patlaması oluyordu ve toplum üzerindeki etkileri büyüktü.

Metal nesnelerin artışı yüzünden arkeolojik kayıtlardaki ayrıntılanma, normalde önemli bir ufuk olarak ele alındığından, bu etkilerden bazılarının yalnızca arkeologların gözünde olduğu kesindir. Yine de toplumlardaki değişiklikler, cenaze uygulamaları ve yerleşimlerin ayrıntılandırılması gibi arkeolojik kayıtların diğer yönlerinde de meydana gelir; onun için bunlar basitçe yeni malzemenin sebep olduğu yapay geçişler değildir. Bronzun ortaya çıktığı her yerde bunu kısa zamanda bariz şekilde artmış toplumsal örgütlenme kanıtları takip eder. Olası bir açıklama bronzun, hammadde elde etmek ve metal alaşımı yapmak için gereken uzmanlık bilgisi için bölgeler arası alışverişe katılım ihtiyacı sayesinde üstün bir servet birikimi vasıtası oluşturmasıdır. Bronz yapıtlar sık sık külçeler, giyilmeyecek kadar büyük kolçaklar ya da yalnızca gösterişsel biriktirmeye hizmet etmiş olabilecek dev kaplar halinde bulunmuştur. Yeni Dünya'da böyle bir servet birikim ve dağıtım vasıtası mevcut değildi, onun için toplumsal farklılaşma yolunda diğer faktörler öncelik almıştır.

Şekil 7.2 Seçkinlerin iktisadi gücü karşısında halkın demografik gücü, şeflik sistemlerini nitelendiren salınımların ana nedeni (Stuart ve Gauthier, 1988: Şekil II.1'den uyarlanmıştır).



ZANAATTE UZMANLAŞMA

Zanaatte uzmanlaşma konusu, bununla tutkuyla ilgilenen nispeten küçük bir arkeolog grubu arasında şaşırtıcı boyutta rekabet uyandırmıştır (örn. Costin; Clark, 1995). Bu tartışmalar bir bardak suda fırtınaya benzese de, zanaatte uzmanlaşmanın toplumsal karmaşıklığın ortaya çıkmasında oynadığı düşünülen rolü yansıtmaktadır. Zanaatte uzmanlaşmaya ilk dikkat çeken V. Gordon Childe idi. Kent uygarlığının bir işaretinin geçim uğraşlarından imal edilmiş mal üretimine önemli miktarda emeğin yönlendirilmesi yeteneği olduğunu düşünmüştür. 1970'lerde Robert Evans, arkeolojik dikkati yeniden zanaatte uzmanlaşmaya odaklamış ve buna açık bir tanım sağlamıştır (Evans, 1978). Evans'a göre zanaatte uzmanlaşma, zanaat ürünlerinin bir topluluğun toplam nüfusunun küçük bir yüzdesi tarafından imal edilmesini, bu bireylerin önemli bir süreyi zanaat üretimine ayırmalarını ve bu sürenin temel geçim faaliyetleri süresinden düşülmesini, sonuçta da geçim üretimi kaybının kendi zanaat ürünleri alışverişinin getirileriyle yerine konulması gereğini içermektedir. Childe ile ile Evans arasındaki ana fark, Childe sadece tam zamanlı uzmanları düşünürken, Evans'ın o zaman Güneydoğu Avrupa Geç Neolitiğinde belirlemeye çalıştığı yarı zamanlı uzmanlaşma olasılığını da dâhil etmesidir.

Zanaatte uzmanlaşma kavramı, 1980'lerde Brumfiel ve Earle tarafından "bağımsız" ve "bağlı" uzmanlaşma ayırt edilecek şekilde daha da kuvvetlendirilmiştir (Brumfiel ve Earle, 1987). Bu ayırımın genel özeti, bağımsız uzmanın talebe cevap olarak açık bir pazar için mal yapmasıyken, bağlı uzmanın hamilik eden bir kişi ya da kurum için belli ürünler yapmak üzere kapalı bir düzenleme altında çalışmasıdır. Halihazırdaki ufak bir tartışma, bu düzenlemenin mutlaka toplumsal eşitsizlik gerektirip gerektirmediğiyle ilgilidir. Brumfiel ve Earle (1987), Costin (1991) ve Arnold ve Munns (1994), tanım olarak bağlı uzmanlaşmanın, bu grupların kendilerine silâh ve süs gibi itibar malları sağlamalarının bir yolu olduğu için, seçkinler ortaya çıkmadan önce varolamayacağı konumunu almışlardır. Clarke ve Parry (1990) seçkin ve genel talep arasındaki farkı önemsememiş ve malların kontrol ve dağıtım hakkının kimde olduğuna odaklanmışlardır. Onlara göre, eğer yapımcıdaysa bağımsız uzmanlaşma, hâmideyse bağlı uzmanlaşmadır.

Bağımsız uzmanlaşma, özellikle de hanehalkı seviyesinde, eşitlikçi-ötesi toplumda birbirleriyle rekabet eden özerk hanehalklarının bir başka boyutu şeklinde ortaya çıkmış olabilir. Bazı hanehalkları zanaat becerilerinden kendi birikim stratejilerini desteklemenin alternatif bir yolu olarak faydalanmayı avantajlı bulmuş olabilirler. Tek tek hanehalklarının ya da birlikte birkaç hanehalkının ev üretimini ya da ev atelyelerini içeren bağımsız hanehalkı uzmanlaşmasının çeşitli türlerinin düşünülmesi mümkündür (örn. Clark ve Parry, 1990; Underhill, 1991; Costin, 1991). Bağımsız zanaat uzmanlaşmasının var olması için, herhangi bir kurumsallaşmış toplumsal farklılaşmanın varsayılmasına gerek yoktur. Diğer taraftan bir biçimde kurumsallaşmış asimetri olmaksızın bağlı zanaat uzmanlaşmasının düşünülmesi zordur. Bağlı uzmanlaşmanın ana meseleleri işin yeri (halâ bağımlının hanehalkı içerisinde ya da elit çevresinde olması) zanaatçıların konumu (halâ yarı zamanlı ya da tam zamanlı olması) ve ölçekle ilgilidir.

Tartışmanın kuramsal tarafında uzmanlaşmanın alabileceği farklı biçimlerin giderek incelecek şekilde betimlenmesine yönelik bir eğilim olduğu görülmektedir (örn. Costin, 1991; Clark, 1995). Uygulama tarafındaysa problem, arkeolojik veriler kullanılarak uzmanlaşmanın varlığının nasıl gösterileceği, sonra da bunun toplumsal sistem ve ekonomideki özel rolünün nasıl belirleneceğidir. Zanaatte uzmanlaşmanın bazı göstergeleri imalat yan ürünlerinin toplandığı belli hanehalkları-

nın ve çevrelerin tanımlanmasını; boncuk üretiminde kullanılan deliciler gibi özel aletlerin gelişigüzel olmayan dağılımını; seramik kap duvar kalınlığı ya da süsler gibi belli bazı yapıt niteliklerinde türdeşliği; aynı kişi tarafından üretildiği iddia edilebilecek olan özdeş yapıtlardaki işaretleri içermektedir. Yapıt sınıflarının uygunsuzluk oranları zanaatta uzmanlaşmanın muhtemelen en sık bahsedilen göstergesidir (Costin, 1991: s. 21-2). Tipik olarak başka vasıtalarla bir toplumun bir derecede toplumsal farklılaşmaya sahip olduğu belirlendikten sonra bağlı uzmanlaşma iddiasında bulunulur ve bir seçkin çevresiyle ilişkili olarak uzmanlaşma kanıtları keşfedilir.

Son olarak, eğer varsa, zanaatte uzmanlaşmanın belli bir toplumun genel toplumsal ve siyasal yapısında oynadığı rol meselesi vardır. Eşitlikçi ötesi koşullarda bu, bir hanehalkının bazı rekabet avantajları ve anlık servet ve itibar elde etmeye çalıştığı bir başka strateji olarak kabul edilebilir. Öte yandan kalıtsal toplumsal farklılaşma olan toplumlarda uzmanlaşmanın rolünün tespit edilmesi biraz daha zordur. Uzmanlaşmanın toplumsal farklılaşmada nedensel bir etmen olarak görülebileceği şeklindeki Marksist konuma rağmen, toplumsal farklılaşmanın uzmanlaşmanın gelişimini teşvik etmesi daha olası görünmektedir (Muller, 1987: s. 20). Bağlı uzmanlaşmanın, üreticilerin seçkinlerin kendi ürünlerine olan sürekli talebine bağlı oluşuyla, bağımlılığın bir başka biçimi olduğu açıktır. Yine de, uzmanlara iyi bakılmasında seçkinlerin de elde ettikleri çıkarlar vardır çünkü onlar, otorite ve mevkinin kanıtlanmasına yardım eden itibar malları üretirler; atelyelerin sıklıkla yüksek konumlu çevrelerde oluşu bundandır.

BRONZ ÇAĞI ILIMAN AVRUPA'SI: WESSEX, STONEHENGE, ÚNĚTICE, THY

MÖ yaklaşık 2500 ila 1500 yılları arasında Avrupa'nın Akdeniz bölgesi kuzeyindeki -çoğunlukla "ılıman" Avrupa denilen- kısımları, bölüm 6'da anlatılan Neolitik eşitlikçi ötesi toplumlarda görülenden çok daha daimi ve kesin şekilde tanımlanmış açık ve yaygın bir toplumsal farklılaşmanın ortaya çıkışını görmüştür. Burada ele alınan dönem, Neolitiğin son yüzyıllarını ve geleneksel olarak "Bronz Çağı" denilen şeyin ilk kısmını kapsamaktadır. Britanya Adaları ve Güney İskandinavya'da tartışılan gelişmelerin birçoğu yöresel olarak Neolitiğin son kısmında

başladığı düşünülürse, basitleştirme amacıyla bu toplumları "Bronz Çağı" genel başlığı altında ele alacağım. Bu, Avrupa tarihöncesi terminolojisinde okuyucunun haberdar olması gereken bir problemi vurgulamaktadır çünkü kıtadaki gelişmeler, nadiren eş zamanlıdır bunlara arkeologlar tarafından dayatılan kronolojik çerçeveler de öyledir.

Anthony Harding'e (1983, s. 1) göre Avrupa Bronz Çağı, Britanya ve Kuzey Amerika'daki "öğrenciler ve öğretmenler tarafından. tarihöncesi dönemlerin en abartmalı ve hazmedilmez olanı" şeklinde görülürken, Kıta Avrupa'sında bu bir merak objesidir. Problemin bir kısmı ondan önce gelenlerden ve onu izleyenlerden tek bir hammadde kullanımı, kalay ve bakır alaşımı temelinde ayırt edilişinin keyfiliğinden kaynaklanmış görünmektedir. Elbette bakır, Neolitik'te çok önceleri kullanılmıştı; onun için Bronz Çağı metalürjinin icadıyla eşitlenemez; çakmak taşı aletlerin yapımı da durdurulmamıştır; onun için Bronz Çağı, taş aletlerin yerini metal olanların almasıyla da eşitlenemez. Bronz Çağı içersine doğrudan devamlılığı olan Geç Neolitik gruplar çoğu yerlerde daha MÖ 2500'lerde teşhis edilebilir; tek fark, bronz yapıtların ilk ortaya çıkış anıdır. Coles ve Harding'in (1979) işaret ettiği gibi MÖ ikinci binyılda Avrupa; onu geçerli bir inceleme alanı yapan birtakım iktisadi, toplumsal ve teknolojik gelişmelerden geçtiği halde Bronz Çağı'nın sürekliliğin keyfi bir parçası olduğu kabul edilir.

MÖ 2000'in her iki yanındaki yüzyıllarda, bir önceki binyıl sırasında eşitlikçi ötesi Neolitik toplumlarda demlenmiş olan mevki, güç ve servete farklı erişim modellerinin toplumsal düzenin kurulu bir kısmı ve hayatın kaçınılmaz bir parçası haline geldiği açıktır. Colin Renfrew, önce Ege'den (Renfrew, 1972) ama sonunda ılıman Avrupa, özellikle de Geç Neolitik ve Erken Bronz Çağı Güney İngiltere'sinden bahsederken (Renfrew, 1974) Amerikan antropolojisinden Service'in şeflik kavramını ilk ithal edenlerden biriydi. Takip eden 25 yılda arkeologlar, bazı kurumsallaşmış ve muhtemelen kalıtsal toplumsal farklılaşmanın bu dönem sırasında Avrupa toplumunun bir niteliği haline geldiği görüşünü genelde kabul etmişlerdir. Bu, genellikle "toplumsal derecelenme" veya "hiyerarşi" diye nitelendirilmiş ve "şef" terimini kullanmaktan sakınmak için sıklıkla "elit" kullanılmıştır ama genel kavram aynıdır. Oysa Avrupa şeflikleri, kendilerini itibarlı malzeme alışverişi ve özenli cenaze ve tören anıtlarının inşasını içeren farklı bir biçimde göstermişlerdir.

ILIMAN AVRUPA'DA BRONZ ÇAĞI YERLEŞİMLERİ

Erken Bronz Çağı ılıman Avrupa'sının tuhaf bir yönü, bu bölümde ele alınan diğer şefliklerin belirgin biçimde tersine, şeflik seçkinlerinin konutları kabul edilebilecek sitelerin genelde olmayışıdır. Şeflerin ve uşakların makamları olduğu iddia edilebilecek tahkimatlı yerleşimleri sadece Doğu Orta Avrupa'da açıkça teşhis edebiliyoruz. Nitriansky Hrádok, Spişsky Štvrtok, Boheimkirchen ve Barca gibi siteler Karpatlar'daki önemli ticaret yollarını kontrol etmiştir. Diğer yerlerde halk aynen Neolitik ataları gibi dağınık çiftlik mezralarında yaşamaya devam etmişlerdir.

Orta Avrupa'daki en iyi incelenmiş Erken Bronz Çağı yerleşimlerinden bir tanesi, Güney Polonya'daki Iwanowice-Babia Göra'dır (Kadrow, 1991, 1994). MÖ 2300 ila 1600 yılları arasında ama özellikle MÖ 2000 ila 1800 arasında bu tepe üstü sitesi, daha iyi tanınan Ünetice kültürünün doğulu bir komşusu olan Mierzanowice kültüründen birkaç hanehalkı tarafından işgal edilmişti. Ne ki Ünetice'nin tersine Mierzanowice mezarlıkları ve yerleşimlerinde oldukça az bronz yapıt elde edilmiş olup, neredeyse tüm metal aletler bakırdan yapılmıştır (Hensel ve Milisauskas, 1985: s. 85). Iwanowice-Babia Göra, tahkimat rolü belli olmamasına rağmen tepenin batı ve güney kenarlarındaki bir hendekle sınırlandırılmıştır. Aşınmış lös üzerinde evlerin ana hatlarının yokluğuna rağmen çukur dağılımına göre yerleşim planını yeniden kurmak mümkün olmuştur. Kadrow, çan şeklindeki birkaç çukurun evlerin işareti olduğunu tespit etmiştir ve bu çukurların zaman içindeki dağılımı önceki dönemlerdeki bir araya toplanmış hanehalklarından sonraki yerleşimlerdeki daha dağınık modele geçişi belirtmektedir. Yine birkaçında önemli mezar eşyaları olsa da, bitişikteki mezarlıkta 150'den fazla mezar vardır.

1970'lerden önce Güney İskandinavya'da çok az Bronz Çağı yerleşimi bilinmekteydi ama son birkaç on yılda bunlardan birkaçında kazı yapılmıştır (Jensen, 1988). Geç Neolitik yerleşimlerin devamlılığı, eski ev tiplerinin, özellikle de "iki hollü" uzun evlerin Erken Bronz Çağı'nda sürmesiyle görülmektedir. Doğu Jutland'daki Egehöj'de böyle yapılardan üçü kazılmıştır (Boas, 1983). Egehöj evlerinin hepsi de 6 metre genişliğinde ve 21, 18 ve 19 metre uzunluğundaydı. Duvarlar düzensiz aralıklı direklerle inşa edilmiş olup, hepsinde evin orta çizgisi üzerindeki daha büyük dört direk çatıyı desteklemekteydi. Son olarak Bronz Ça-

ğının ortalarında Güney Jutland'da Treppendal'daki, ana hatları büyük bir gömüt höyüğünün altında korunan 9 metre genişliğindeki ev örneğinde olduğu gibi, üç hollü uzun evler kullanıma girmiştir (Boysen ve Anderson, 1983). 20-22 metre uzunluğunda ve 8-9 metre genişliğinde birkaç evin kazıldığı Höjgard'da başka üç hollü evler de bilinmektedir. Doğu Jutland'daki Hemmed Kilisesinde kazılan iyi korunmuş evlerin gösterdiği gibi, Güney İskandinavya'da MÖ ikinci binyılın geri kalanı boyunca üç hollü evler kullanılmış görünmektedir (Boas, 1991). Bu yerleşimler, Bronz Çağı toplumunun bireysel üretim birimleri olan küçük çiftliklerin kalıntılarıydı. Bu çiftliklerin küçük gruplar halinde olduğu görülmektedir ama daha büyük bir yerleşim toplanması kanıtı yoktur. Bunların sakinleri, öncelikle arpa olmak üzere sabanlı tarım yapmakta olup, esası sığır olan evcil hayvanlara bakmaktaydılar.

Britanya Adaları'ndaki Bronz Çağı yerleşimleri de açık şekilde küçük çiftlik kalıntılarıdır. Yaklaşık 100 metrekare zemin alanı olan yuvarlak evler iki ila on evlik mezralar halinde gruplanmıştır. Cornwall'de Gwithian'daki, duvarların çift daire şeklinde kazıklardan oluştuğu ve girişinde iki dev direk bulunan Erken Bronz Çağı evi iyi bir örnektir (Parker Pearson, 1993: s. 95). Yakındaki Dartmoor'da Shaugh Moor'daki Bronz Çağı binalarının yuvarlak taş temelleri taş duvarla çevrilmiştir. Bu komplekstekı en büyük bina konut iken, diğerleri hayvan ağılı ve depo

Şekil 7.3 Bu bölümde bahsedilen ana Bronz Çağı sitelerini gösteren ılıman Avrupa haritası.



kulübelerine benzemektedir (Smith ve diğerleri, 1981). Bronz Çağının ovalık Britanya'sındaki diğer önemli örnekleri, MÖ ikinci binyılın sonlarından da olsa Sussex'de, işlevsel bakımdan farklı küçük kulübe kümelerinin hanehalkı çiftliklerini oluşturduğu Itford Hill ve Black Patch'de bulunmuştur (Drewett, 1979).

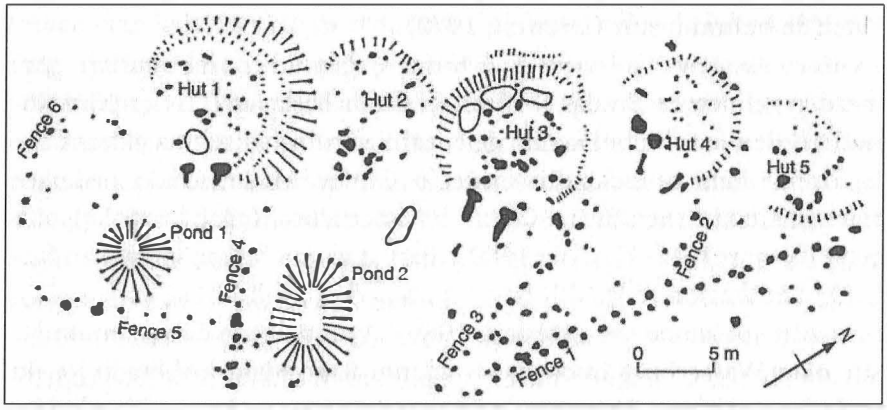
Güney Almanya ve İsviçre'deki Bronz Çağı göl kenarı konutları, görmezden gelinemez. Bunlar Neolitik sırasında başlayan ("İsviçre Göl Konutları" denilen) bir göl kenarı geleneğini sürdürmekte ama giderek daha özenli hale gelmektedir. Örneğin Güney Almanya'daki Federsee Havzası'ndaki Erken Bronz Çağı Forschner sitesi, (ağaç kronolojisinin tespitine göre) MÖ 1767 ila 1480 yılları arasında birkaç yüzyıldan fazla işgal edilmiştir ve kazıklı çit ve bir siperle çevrili birkaç evden oluşmaktadır (Billamboz ve diğerleri, 1989). Aynı bölgede daha sonraki bir site olan Wasserburg Buchau, bir adanın üzerindeki kırlıktadır ve iki yerleşkeye sahiptir. Birincisinde 37 tanesi 4 metreye 4 metrelik tek odalı binalarken, birisi daha geniş iki odalı bir bina olan olan 38 adet direkten dikdörtgen yapı bulunmaktadır. İkinci yerleşimde çok odalı büyük evlerden ve çeşitli binalardan oluşan dokuz kompleks vardır. Her iki yerleşim de kazıklı çitlerle çevrilidir.

Ilıman Avrupa'da Bronz Çağı yerleşim verileri, aynı dönemin zengin mezar kayıtlarına kıyasla halâ çok yetersizdir. Bunun bir kısmı arkeologların mezarlıklar, höyükler ve anıtlar üzerine odaklanması yüzünden olsa da, çoğu bu yerleşimlerin oldukça basit olan doğasına yorulabilir. Çoğunlukla bunlar, özellikle bu bölümde tartışılan diğer bazı şeflik toplumu yerleşimleriyle kıyaslandığında arkeolojik bakımdan çok görünür değildir. Güneybatı Slovakya'daki gibi daha büyük sitelerin olduğu ve yerleşim hiyerarşisinin üst seviyesi olarak düşünülebildiği yerlerde bile Shennan'ın belirttiği gibi (1993, s. 151) buna fazla önem verilmemesi önemlidir, çünkü bunlar bile halâ nispeten küçüktür.

TÖREN ARAZİSİ

Erken Bronz Çağı'ndaki tören arazisinin ana bir unsuru Britanya'da "barrows", Batı Avrupa'da "tümülüs," Doğu Avrupa'daysa "kurhan" diye bahsedilen ve hemen hepsi oldukça küçük höyükler olan cenaze anıtlarıdır. Britanya'da dev taş kabirlerde görülen komünal gömü âdetinden höyük altındaki tek gömü uygulamasına geçişe çok önem verilmiştir. Bu, bireyin konumuna artan vurgu yapılmasını yansıtacak şekil-

Şekil 7.4 İngiltere, Sussex Black Patch'deki kulübe çemberlerini ve ilişkili sınır özelliklerini gösteren Son Dönem Bronz Çağı yerleşkesi planı (Parker Pearson, 1993: Şekil 98).



de ele alınmıştır (örn. Barrett, 1994: s. 49). Yine de Orta Avrupa'da bireysel gömüt uygulaması, daha MÖ 4000'lerde bireysel mezarlar içeren dev Kuyavian uzun höyükleri gibi anıtlarla Neolitiğin başından beri izlenmekteydi (Midgley, 1985). Öte yandan daha önemlisi, elde edilmesi ve üretilmesi önemli çaba isteyen eşyaların eşlik ettiği bireylerin höyüklerin altına, *toplu* etkisi bireysel *ataların* anıtlarının arazisinin oluşturulması olan bireysel gömülmesi uygulamasıdır.

Bireysel ataları kabul etme yeteneği, konum ve itibarın belli bir genetik soya yakınlıkla belirlendiği bir toplumda özellikle önemli olmalıdır. Bir höyüğün kurulması, geçmişle mezar evi gibi komünal bir cenaze yapısında başarılamayacak, bireysel mezarların bulunduğu bir mezarlıktaysa yeterince başarılamayacak kesin ve ayrı bir fiziksel bağlantı oluşturmuştur. Site seçiminin önemi vardı. Bu kesinlikle arazinin sembolik öneme sahip, başka anıtları ve belki de doğal özellikleri de içeren diğer unsurlarına ilişkin olarak yapılmaktaydı. Soylara ya da totemlere ya toplumsal uzaklığı ya da yakınlığı göstermek için bu bir fırsat olmuş olabilir. Yeni höyük aynı zamanda farklıydı da; Baret (1994, s. 124) bir mezar oluşturmanın "gelecekteki saygı yükümlülüklerine sahip çıkmak" olabileceğini belirtmektedir. Höyükler hem atalardan bahsediyor, hem de aynı zamanda kendilerini kendilerinden saygı gerektiriyor şeklinde gösteriyorlardı.

En meşhur Erken Bronz Çağı höyükleri Güney İngiltere'de bulunmuştur. Bunlar özellikle geleneksel olarak bu höyüklerdeki mezar eşyalarına dayalı olarak tanımlanan "Wessex kültürü"ne ismini veren Wessex bölgesinde toplanmıştır (Piggott, 1938). Birçok Wessex höyüğü kazılmış ve diğer birçoğu sağlam kalmıştır ama en ünlülerinden birisi yaklaşık 200 yıl önce açılmıştır. Wiltshire'de Stonehenge'in yaklaşık bir kilometre güneyinde yer alan (resmen "Wilsford G5 olarak bilinen) Bush Barrow ("güçlü ve uzun boylu" diye tarif edilen) sırt üstü yatan tek bir kişinin kalıntılarını vermiştir. Mezar eşyaları altın bir kemer tokası ve göğüs plakası, sapına binlerce küçük altın çivi kakılmış bakır bir kama ve bronzdan bir flanşlı baltayı içermekteydi (bir başka bronz kama kazı sırasında tahrip edilmiştir). Bu parçaların aynı yapıtın parçaları olduğuna dair bazı kuşkular olsa da, oymalı birkaç kemik şerit ve taştan bir topuz, süslemeli ahşap bir sapla birlikte, bir asa oluşturacak şekilde yaratıcı biçimde birleştirilmişti (Clarke, Cowie ve Foxon, 1985: s. 280).

Wessex höyükleri, uluslararası temasları (İrlanda'dan) altın, (Baltık'tan) kehribar ve (özellikle benzer höyüklerin bulunduğu Brittany'den) en son biçimdeki kıta silâhlarına olan erişimleriyle kanıtlanan seçkinlere aitti. Wessex höyüklerindeki yapıtlardan birçoğunun teknik ustalığı, bunların seçkinlerin patronluğu altındaki uzmanlar tarafından yapılmış olabileceğini ortaya koymaktadır. Toplam altın miktarı az olsa bile (popüler Wessex bulguları anlatımının hâkim olmasına rağmen) böyle bir servet toplayabilen bireylerin Manş Kanalı'nı ve İrlanda Denizi'ni kapsayan bir alışveriş ağının parçaları olduğu bellidir. Bu, zenginliği yerel tarım ekonomisindeki başarılarına bağlı olan bir ticaret eliti miydi? Yoksa halktan haraç talep eden ve bunu itibar mallarına çeviren, belki de Brittany'den göçmen gelmiş zorlayıcı bir elit miydi? Şu an için çıkarılabilecek sonuç, Wessex toplumundaki bazı bireylerin diğerlerinden daha fazla mevki, güç ve zenginliğe erişim sahibi olduklarıdır.

İngiltere'de Erken Bronz Çağı höyüklerinin inşa edilmesiyle kabaca aynı zamanlarda Kuzey Orta Avrupa'da Ünetice kültürünün seçkin mezarları üzerinde başkaları da yapılmaktaydı. Doğu Almanya ve Batı Polonya'daki önemli Ünetice höyükleri mimari bakımdan dikkate değerdir. Polonya'da Leki Male'deki 14 tümülüs, 24 ila 42 metre arasında çaplara sahipti (Jazdzewski, 1981: s. 306). Taş yığınları içindeki kereste çatılı mezar odalarında sırt üstü uzanmış şekilde yatan erkek iskeletleri bulunmuştur. Güneydoğu Almanya'da Leubingen ve Helmsdorf'da-

ki yüksek höyükler (Helmsdorf'taki 1906'da kazıldığında 8,5 metre yüksekliğindeydi) ziftlenmiş çatıları olan cenaze yapılarını gizlemekteydi. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında kazılan Leubingen höyüğünde yapının kuyusuna yerleştirilmiş olan "ana" defin yetişkin bir erkek, onun kalçasına dik bir şekilde yatırılmış olansa 10 yaşlarında tahmin edilen küçük bir kızın iskeletiydi. Kızın ve adamın akraba oldukları varsayılırsa bu, mevki ve önceliğin nesiller boyu taşındığını ve yalnızca yaşlı bireye atfedilmiş özellikler olmadığını belirtmektedir. Yakınlarında (bronz keskiler, kamalar, baltalar ve baltalı kargılar dâhil) çeşitli bronz ve taş gereçler ve bir pazubent, boncuklar, broşlar ve küpeleri içeren altın süsler vardı.

Daha az görkemli diğerleri de araştırılmış olsa bile Leki Male, Leubingen ve Helmsdorf Orta Avrupa'da bu dönemin höyükleri arasında göze çarpmaktadır. Bu gömütler için de önemli çaba sarfedildiği halde, esas olarak yatay mezarlıklarda bulunan diğer mezarlar arasında farklılıklar daha azdır. Örneğin Moravya'daki Velké Pavlovice'de 29 kişiyi içeren 20 mezarlı bir Únetice mezarlığı bulunmuştur (Stuchlik ve Stuchlikova, 1996). Mezarların birkaçında köşelerinde tutamakları olan ahşap tabutların izleri vardır. Metal buluntular klasik höyüklerde olanlardan daha azdır ama yine de bronz süsler içermektedir.

Únetice bölgesinin doğusunda Slovakya'da yaklaşık 300 mezarın kazıldığı Branç'da yirmi yaşlarındaki erkek ve kadınların mezarları özellikle iyi donatılmış olup, ayrıca birkaç zengin kız çocuğu mezarı da vardı (Shennan, 1975). Böylece büyük tümülüsler, çok önde gelen kişilerin mezarlarıyken ilâve mevki ve zenginlik dereceleri de olmuş olabilir. Bunların kalıtsal mı yoksa hanehalklarının kalıtsal konumları ne olursa olsun servet biriktirebildiği eşitlikçi ötesi ortamın izleri mi olduğu belli değildir. Belki de Shennan'ın Branç'taki malzemelerde gözlemlediği türden dâhili farklılaşmanın bir sonucu olarak, MÖ 1800'lerden sonra orta Avrupa'da -yukarda bahsedilenler kadar dikkat çekici olmasa da- daha birçok höyük gömü için kullanılmıştır.

Bronz Çağı'nın daha sonralarında ılıman Avrupa'nın törensel arazisi, seçkinler arasındaki üyelik genişleyip sistem içerisinden daha çok nesil geçtikçe, höyüklerle beneklenmiş bir hal aldı. Karpatya Havzasının Orta Bronz Çağında MÖ 1800 ila 1500'lerde tümülüs mezar özellikle yaygınlaşırken, Güney Almanya'nın her yerine höyükler dağılmıştı. Alsace'daki Haguenau Ormanı birkaç yüz tanesi kazılmış olan binlerce

Bronz Çağı höyüğünü içermektedir.

Hollanda'daki höyükler, Geç Neolitik'ten Orta Bronz Çağı'na kadar çok ilginç bazı eğilimler ortaya koymuştur (Lohof, 1994). En büyük höyüklerin Erken Bronz Çağı'na (MÖ 2000-1800) ait olduğu bilinmektedir, ancak Orta Bronz Çağı'nda (MÖ 1800-1500) höyüklerin sayısında dikkat çekici bir artış vardır. Geç Neolitik ve Erken Bronz Çağında höyüklere gömülme neredeyse tamamen erkeklerin önceliğiyken, Orta Bronz Çağında höyüklerin altına mezar eşyalarıyla gömülen kadınların sayısı, höyüklerin başka definleri örtmek için ilâve dolgu eklenmesiyle yeniden kullanılmasının arttığı gibi artmıştır. Orta Bronz Çağı'nın daha sonraki bölümünde (MÖ 1500-1100), höyüklerin yüzde 76'sı ikinci bir define sahiptir (Lohof, 1994: s. 103) ve Lohof Orta Bronz Çağı nüfusunun yaklaşık yüzde 15'inin höyük altına ya da içine gömülmeye hak kazandığını tahmin etmektedir.

Lohof, Hollanda höyük kanıtlarını açıkça toplumsal bir derecelendirme modeli içerisinde yorumlamadığı halde, bu veriler Avrupa'nın her yerinde ortaya çıkan Bronz Çağı şeflik toplumları resminin önemli bir tamamlayıcısı olarak alınabilir. Britanya ve Danimarka'da olduğu gibi höyük kabirlerine odaklanma uzun bir geleneğe sahiptir. Alman ve Polonya şef mezarlarında olduğu gibi, Erken Bronz Çağı'nın büyük Hollanda höyüklerinde esas olarak erkek mezarları vardır. Karpatya Havzası'ndaki gibi tümülüs mezar modeli Orta Bronz Çağı'nda artmaktadır. Yine de Stephen Shennan'ın belirttiği gibi (1994, s. 126) kilit fark, Hollanda kanıtlarında Erken Bronz Çağı'nda "belli bir tür erkek kimliği" göze çarparken, Karpatya Havzası'ndaki Branç gibi sitelerde aynı dönemde kadın kimliğinin öne çıktığıdır. Belki de Danimarka'daki Egtved (aşağıda) ve İngiltere'deki Preshute 1a ve Upton Lovell gibi zengin kadın höyük mezarlarının ortaya çıkışıyla uyumlu olarak, Hollanda'da Orta Bronz Çağı'na kadar kadınların yüksek bir toplumsal önemle ortaya çıkmadığı açıktır. Ben olsam yine seçkinlerle halk arasındaki farkların uzun vadeli kurumsallaşmasını belirten, mevki ve güce artan bir kalıtsal temelli erişim kanıtı olarak Hollanda höyüklerindeki ikinci kabirlerin sayısına da önem verirdim.

MÖ 1400 ila 1100 yılları arasında seçkinlerin büyük höyüklerin altına gömülmesi uygulaması, aynen kısa bir zaman önce Orta Avrupa'da olduğu gibi, Güney İskandinavya'da özellikle yaygınlaşmıştır. Danimarka mezarlarının farklı bir özelliği ölülerin meşe kütüklerinden oyulmuş

tabutların içinde gömülmesi uygulamasıdır. Meşe tabutlar, yünlü giysi, tekstil, deri hatta saç gibi organik malzemenin dikkate değer bir şekilde korunması sonucunu vermiştir. Egtved Kabiri, bu Bronz Çağı mezarlarının belki de en ünlüsüdür çünkü (tabuta konmuş bir çiçeğin belirttiği gibi) yazın ölmüş olan 20 yaşlarında bir genç kadının görüntüsünü sunmaktadır. Yünlü bir tunik ve oymalı bronzdan geniş bir diskle süslenmiş kemerle tutturulmuş şeritli kısa bir etek giymekteydi. Tabutta onunla birlikte içinde fermente olmuş içecek kalıntıları olan huş ağacı kabuğundan bir kap ve sekiz yaşlarında bir çocuğun yanmış kemikleri bununan küçük bir kutu vardı.

Bronz Çağı yaşamının biraz daha şiddetli bir resmi, bu döneme tarihlendirilebilen birkaç toplu mezardaki buluntularda sunulmaktadır. Kuzey Orta Polonya'daki Gustorzyn'de Erken Bronz Çağı'na tarihlenen taş astarlı bir mezar çukurunda 16 iskelet odun yığını gibi sımsıkı istiflenmiş şekilde bulunmuştur (Grygiel ile görüşme). Erkenden Orta Bronz Çağı'na, MÖ 1600'lere tarihlendirilen bir başka büyük mezar, Hollanda'nın kıyı bölgesi Wassenaar'da bulunmuştur (Louwe Kooijmans, 1993b). Bu mezarda erkek, kadın, ergen ve çocuk 12 kişi karşı karşıya iki saf halinde yatırılmıştı. Çakmaktaşı ok uçları ve darbe işaretleri, Hollanda Bronz Çağı'nda geleneksel barışçı tarım toplumu resmiyle çelişen şiddetli bir ölüm nedenini belirtmekteydi. Bazen şiddetli olan çatışma Bronz Çağı yaşamının bir parçasıydı.

Bronz Çağı'nın son yüzyılları, Doğu İngiltere'de törensel geleneğin farklı bir biçimde devamına şahit olmuştur. MÖ ikinci binyılın son yüzyıllarına tarihlendirilen birkaç sulak alan sitesi bataklıkların kutsal yerler şeklindeki rolünü belirtmektedir. Böyle siteler, MÖ son binyılda Kuzey Avrupa'daki bataklıkların tören siteleri şeklindeki rolünü göstermektedir. Böyle bir site, Doğu Anglia'da Peterborough yakınlarındaki 1980'lerde keşfedilen Flag Fen Sitesi'dir (Pryor, 1991). Birkaç kazı sezonu, üzerlerine milyonlarca tahta ve direk dikilmiş yaklaşık 50.000 direkli muazzam bir içi su dolu yapı ortaya çıkarmıştır. Flag Fen yapısının inşası için iki milyondan fazla ağacın devrildiği tahmin edilmiştir. Flag Fen inşaatının iki önemli unsuru, bataklığın kuru kenarından merkezine kadar yaklaşık bir kilometre uzanan birçok direkten yapılmış 10-12 metre genişliğinde bir şerit ve dizinin bitimindeki, yine direklerin desteklediği ve yaklaşık bir hektar kaplayan muazzam bir ahşap terastır. Bu sitenin ilk yorumlanışı terasın bataklığın ortasında, kı-

yıya yolla bağlanmış bir yerleşim alanı olduğudur. Öte yandan sonraki kazı ve analizler bunun, terasın ve direk dizisinin bitişiğindeki bataklığa birçoğu ezilmiş ve kırılmış olan yüzlerce bronz yapıtın atıldığı bir tören yeri olduğunu ortaya çıkarmıştır. Artık Flag Fen, Kuzey Avrupa'nın sulak yerlerdeki yaygın törensel faaliyet uygulamasının ayrıntılı bir yerel gösterimini temsil ediyor görünmektedir.

BAĞLAM İÇERİSİNDE STONEHENGE

Belki de Stonehenge'den daha ünlü bir arkeolojik site yoktur. Güney-Orta İngiltere'deki Salisbury Ovası üzerinde bulunan bu dairesel dev taş düzenlemesi antikacıların, arkeologların ve kamuoyunun hayal gücünü asırlardan beri kışkırtmıştır. Stonehenge'in inşası, Geç Neolitik'te başlamasına rağmen nihai anıtsal biçimine Bronz Çağı'nın ilk kısmında erişmiştir. Daha fazla ilerlemeden önce arkeolog olmayan okurlar için Stonehenge'in yaygın olarak "Druid" denilen Kelt rahipleriyle hiçbir ilgisi olmadığının saptanması gerekmektedir. Bu romantik fantezi, on sekizinci yüzyıl antikacısı William Stukeley'e kadar götürülebilir (Chippindale, 1994: s. 83-7) ama popüler kültürde bugün de sürmektedir. Mısırlılar, Yunanlılar ya da Akdeniz çemberinin diğer halklarıyla da bir alâkası yoktur. Stonehenge, âdet, güç ve sembollerin bu dikkat çekici anıtın inşasına uzun vadeli zaman ve emek bağlanmasıyla sonuçlanacak şekilde birleşmesinin bir ürünüdür.

Stonehenge'in yerli bir sürecin neticesi olduğu en iyi şekilde, 6. bölümde tartışılan dev taş lahitler ve çıkış yollu kamplar geleneği içerisinde Güney İngiltere'de tarihöncesi toprak, kalas ve taş çevirmelerin inşa edildiği bir dizide oldukça sonradan olduğu gerçeğiyle gösterilebilir. Stonehenge'deki dikine taş çemberden daha önce inşa edilen, 30 kilometre kuzeyde Avebury'deki muazzam hendekle çevrili alan ve taş düzenleme kompleksi, MÖ üçüncü binyılın "çevrili alan hareketi"nin ilk kısmının en seçkin örneğidir. Avebury'deki hendek, 365 metre çapında bir alanı çevirmektedir ve tarihöncesi zamanlarda setin tepesiyle hendeğin dibi arasındaki mesafe neredeyse 20 metredir. Set, hendeğin *dış* kısmında olduğundan yapının tahkimat olmadığı bellidir. Hendeğin iç kenarı boyunca işlenmemiş taşlar, Marlborough Downs'dan "sarsen" denilen kumtaşları dizilidir. Dikine taşların belirlediği bir cadde Avebury çevrili alanına girişlerin birinden, "tapınak" denilen daha ufak bir taş daireye kadar yaklaşık bir kilometre uzanmaktadır. Yakında, yine

MÖ üçüncü binyıl ortalarında inşa edilmiş gibi görünen, 40 metre yüksekliğinde ve 160 metre çapındaki tarihöncesi Avrupa'sının en büyük yapay tepesi olan gizemli Silbury Hill bulunmaktadır.

Stonehenge Şekil 7.5'te en iyi şekilde görülen birkaç aşamada inşa edilmiştir. Tek giriş yollu, tam dışına dikili birisi Heel Stone [Ökçe Taşı], iki taş olan yuvarlak bir hendekten oluşan Stonehenge I, Güney İngiltere arazisinde oldukça fark edilmezdi. Setin içinde 56 çukur açılmış ve hemen kapatılmıştı. Bu gizemli "Aubrey", çukurları arkeologları nesillerden beri şaşırtmıştır; bu amaçla yapılmış olsalar bile içlerine hiçbir direk ya da taş yerleştirilmiş gibi görünmemektedir. Orijinal Stonehenge MÖ 3100 ila 2300 yılları arasında asırlarca öylece kalmıştır. Stonehenge'in, Stonehenge II denilen bir sonraki değişimi, MÖ 2000'den hemen önce girişteki ufak bir hizalama ve hendekle Heel Stone arasına iki taş daha dikilmesiyle başlamıştır. Çevrili alanın merkezine hemen sonrasında kaldırılıp delikleri kapatılmak üzere bir çift yarım daire şeklinde göztaşları dikilmiştir. Kesin olarak tarihlendirilmese de bu genel dönem içindeki bir zamanda Station Stones [Mevki Taşları] denilen dört küçük taş bir dikdörtgen oluşturacak şekilde hendek alanı içersine dikilmiştir.

Bugün bildiğimiz Stonehenge aslında sitenin ikincinin ayak izlerini takip eden üçüncü modellemesidir. İlkinde, antik çağın büyük mühendislik başarılarından birinde muazzam sarsen dikit taşları ve bunların lentoları dikilmiştir. İçteki nal ayrı "trilithon" [üçtaş] şeklinde yerleştirilmiş beş çift dikit ve bunların lentolarından oluşurken, dış daire otuz dikit ve otuz lentolu kesintisiz bir çemberdir. Dikitler sivriltilmiş dipleri tebeşir taşına kazılan deliklere kolayca kayması için dikkatle şekillendirilmiştir. Lentoların yerleştirilme yöntemi hakkında çeşitli hipotezler vardır ama en olası yöntem, iri taşların kaldıraçla her defasında bir kütük kalınlığı kadar yukarı kaldırılarak dikitlerin üzerine getirilip (alt kenarlarındaki yuvalar dikitlerin zıvanalarına uyacak şekilde) yerine indirildiği bir iskele sisteminin inşa edilmesiydi. Sonraki birkaç yüzyılda siteye, iç nalın içersine 20 göztaşının daire şeklinde yerleştirilmesi, dış çemberin dışına (hiç yerleştirilmemiş) taşları yerleştirilmek üzere bir dizi delik açılması ve içteki göztaşlarının dış sarsen çemberi içersine iki ayrı daire biçiminde yeniden yerleştirilmesi şeklinde küçük eklentiler yapılmıştır.

Stonehenge'in etrafındaki arazi birçok bakımdan çember anıtın kendisi kadar ilginçtir. Site'nin çağdaşı olan çok sayıda yuvarlak mezar hö-

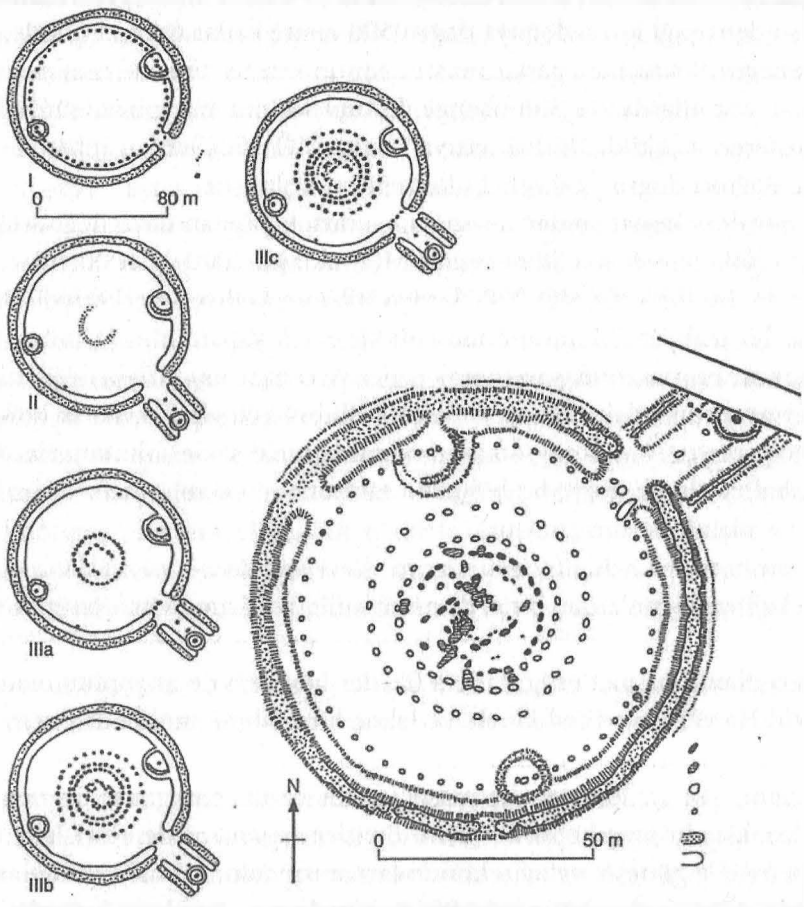
yüğüne ek olarak, birkaç büyük toprak set Stonehenge Kompleksi'nin diğer unsurlarını oluşturmaktadır. Bunların en önemlisi 30 metre aralıklı, çıkan toprağın yükseltilmiş bir yol oluşturacak şekilde içeri doğru atıldığı uzun paralel hendeklerden oluşan "Cadde"dir. Çevrili alanın girişinden aşağı kuzeydoğuya doğru 500 metre kadar uzanan Cadde, Stonehenge II sırasında başlatılmıştır. Anıtın kendisi tamamlandıktan sonraki yüzyıllarda da Stonehenge Kompleksi'nin öneminin sürdüğünü gösterecek şekilde, birkaç yüzyıl sonra, MÖ 1500'lerden itibaren Cadde doğuya doğru yaklaşık 2 kilometre uzatılmıştır.

Site'deki inşaat sıralamasından ve arazide yapılan ilâve değişikliklerden hükme varılırsa Stonehenge, MÖ yaklaşık 3000 ila 1000 yılları arasında, özellikle de MÖ 2000'lerden itibaren faaliyet merkeziydi. Bu ne tür bir faaliyetti? Bunun muazzam bir emek yatırımının ürünü olduğu açıktır. Faydası olmayan toprak setler ve cenaze anıtlarıyla değiştirilmiş bir arazinin odak noktası olduğu bellidir. Yüzyıllarca, hatta belki de binlerce yıl, unutulmuş atalar tarafından nihai şekle sokulmuş basit bir tuhaflık olarak değil, bu bölgenin tarihöncesi sakinleri için önemli bir tesis olarak devam etmiştir.

Yirminci yüzyılda Stonehenge'in işlevi için öne sürülen daha dikkat çekici varsayımlardan birisi de onun kullanıcılarının gün dönümü ve ay tutulması tahmininde bulunmalarına izin veren astronomik bir gözlem yeri olarak hizmet ettiğidir. Bu fikirler her ikisi de astronom olan Gerald Hawkins ve Fred Hoyle ve İskoç bir makine mühendisi olan Alexander Thom tarafından dile getirilmiştir (Hawkins, 1965; Hoyle, 1977; Thom, 1971). İddiaları karmaşık, farklı ve bir paragrafta özetlenmesi olanaksızdır ama hepsi de çeşitli dikitler arasına çizilen kirişlerin geometrisiyle güneşin ve ayın konumları arasındaki bağıntıyı vurgulamaktadır. Öte yandan bunu yapmakla, Stonehenge'in onların tanımladıkları amaçlar için kullanılmış *olabileceği* güçlü iddiasında bulunurken, gerçekten bu şekilde işlev gördüğünü kanıtlayamayan, arkeolojik kalıntı analizine girişmiş ama arkeolog olmayan birçok kişiyi yakalayan bir tuzağa düşmektedirler. Dahası onu "tarihöncesi bilgisayar" olarak nitelendirmekle 4.000 yıl önceki Salisbury Ovası sakinlerinin hedef ve yöntemlerinin modern biliminkilerle aynı olduğunu varsaymaktadırlar.

Astronomik önemi olmuş olmasa bile, Stonehenge'in Bronz Çağı insanları için *kozmolojik* öneme sahip olmuş olduğu ikna edici bir şekilde söylenebilir. Taşların bazıları açık şekilde göksel olaylara göre dizil-

Şekil 7.5 Stonehenge gelişimindeki aşamalar. Bugün görünen anıtın çok daha büyük ve karmaşık bir yapının yalnızca bir parçası olduğuna dikkat edilmelidir.



miştir ve yerleri kesinlikle dikkatle seçilmiştir. Bu özelliğin astronomik önemine odaklanmak yerine, sitenin tören merkezi şeklinde daha büyük olan önemi bakımından görülmesi daha iyi olabilir. Anıtın yeniden inşası seçkinlerin otoritelerini ve sitenin kozmolojik önemiyle olan ilişkilerini yineleme biçimi olarak kabul edilebilir. Emeği, "eski düzenin bitmemiş büyük projesini yıkmak ve daha tutkulu bir tasarıma sahip olanını kurmak üzere" (Burgess, 1980: s. 333) seferber etmek için gerçekten çok güçlü olmalıydılar.

BRONZ ÇAĞI AVRUPA'SINDA ZANAATTA UZMANLAŞMA

Tarihöncesi Avrupa V. Gordon Childe'ın ana ilgi alanı olduğu için bu, uzun zamandır Bronz Çağı döneminde zanaatta uzmanlaşmanın toplumsal farklılaşmanın ortaya çıkmasında bir unsur olarak görüldüğü alan olmuştur. Uzmanların çömlekçilik gibi olası diğer ürünleriyle, bronz metalürjisi üzerine tartışma merkezleri büyük ölçüde görmezden gelinmiştir. Temel varsayım kalay ve bakır alaşımının ve bronz dökülmesi için gereken teknik ustalığın, bu bilgi ve becerinin herkes tarafından sahip olunamayacağı kadar karmaşık olduğuydu. Bu geniş bir varsayım olarak kalsa bile aynı üretim merkezi, hatta aynı el tarafından yapılmış aynı silâh ve süslerin toplu buluntuları tarafından desteklenmektedir. Oysa kazı yapılmış yerleşim yerleri eksikliği yüzünden az sayıda gerçek atelye bulunmuştur; onun için zanaatta uzmanlaşma kanıtları dolaylı ve belirsizdir.

Childe'a göre bronz metalürjisinin gelişimi, Avrupa toplumunun evriminde, şeflerin patronluğu altındaki metalci yandaşların geçim için üretimden uzaklaştıkları ve halktan gelen haraç akışıyla desteklendikleri bir eşiği temsil etmektedir (Childe, 1930, 1957). Childe belli ki tam-zamanlı uzmanları düşünmekteydi ve bazı formüllerde onları topluluktan topluluğa dolaşan bağımsız girişimciler şeklinde görmüş gibidir (Childe, 1930: s. 44). Böyle bir model fantezinin kıyılarındadır. Böyle bir davranışın varlığıyla ilgili bir kanıt yoktur ve bronz yapıt tarzlarının sınırlı olan coğrafi kapsamı metal işçilerinin etmişlerse bile, çok fazla hareket etmediklerini göstermektedir (Rønne, 1986).

Michael Rowlands (1976) Bronz Çağı metal işlerinin Childe'ın hayal ettiğinden daha farklı bir resmini sunmuştur. Rowland'a göre bazıları bağımlı, bazıları bağımsız heterojen bir tam zamanlı ve yarı zamanlı uzmanlar karışımı, Orta Bronz Çağı sırasında Güney Britanya'da metal yapıtlar üretmiştir. O, iki kademeli bir metal işçileri hiyerarşisi öne sürmüştür: alttaki yarı zamanlı, yerel ticaret yapan küçük çaplı işçiler ve yüksek becerili, bölgesel ve uzak mesafeli alışveriş için üretim yapan tam zamanlı uzmanlar. Northover'a göre (1982) böyle bir yapı azalmış görünse bile, Britanya'da Geç Bronz Çağı'nda da devam etmiştir. Ehrenreich durumu aşağıdaki şekilde özetlemektedir: Güney Britanya'da Erken ve Orta Bronz Çağı'nda Rowland'ın iki kademeli uzmanlar hiyerarşisi üstünken, Geç Bronz Çağı'nda metal işleme sürecini basitleştiren yeni teknolojiler (levha bronz ve kurşunlu bronz) üst kademe metal

işleyicilerini dağıtmıştır.

Üçüncü bir model, Erken Bronz Çağı Danimarka'sı verilerine dayalı olarak Kristian Kristiansen (1987) tarafından öne sürülmüştür. Onun görüşü bronz işinin, kökleri Geç Neolitiğin ince çakmaktaşı işinde olan bir zanaatte uzmanlaşma geleneği üzerine konulduğudur. Bronz masrafı (Güney İskandinavya doğal bakır ve kalay yataklarına sahip değildir, onun için tüm hammaddeler ithal ediliyordu) bu malzemenin işlenmesinin yalnızca becerikli olanların elinde toplanması gereğiyle sonuçlanmıştır. Gerçekten de Kristiansen, belirgin toplumsal farklılaşmayı yaratan servet birikim vasıtasını sağlayan şeyin, bronzun kendisi olduğunu iddia etmektedir. Kristiansen, Danimarkalı metalcileri seçkinlerin patronluğu altındaki bağımlı uzmanlar mı, yoksa bağımsız metalciler mi olarak gördüğünü açıkça söylememektedir.

Janet Levy (1991) Bronz Çağı Danimarka'sındaki tam zamanlı uzmanların kendilerini besleyecek kadar işleri olmadığı iddiasındadır. Ona göre seçkinler, tam zamanlı uzman gerektirecek kadar büyük ve güçlü değillerdi. Rowland'ın Britanya için önerdiğine benzer bir modelin, iki seviye arasında katı ayırım olmasa bile, Danimarka için de geçerli olduğunu öne sürmüştür. Ne ki bir avuç metal işçisi, en karmaşık ve süslü metal objeleri yapma becerisine sahipti ve bu bireyler belki de seçkin hanehalklarına "hazır olarak" bağlıydılar. Diğer metalciler kendi yerel toplulukları için gündelik eşyalar yapıyorlardı ama çoğu zaman tarım işleriyle de uğraşmaktaydılar.

Bir halkın sahip olduğu beceri ve yetenekler dizisi, bu noktada Levy'nin aldığı nispeten muhafazakâr konumun en gerçekçisi olduğunu göstermektedir. Bazı Bronz Çağı metal işçileri bağlı uzmanlar şeklinde hizmet etmiş olabilir ama muhtemelen çoğu yarı zamanlı yerel metal işçisi olarak kalmıştır. Oysa bronz üretim masrafının Avrupa'nın neredeyse heryerinde metal işinin sürdürülür bir şekilde bölgeler arası alışveriş ağlarıyla bağlantılı olan kişilerle sınırlanmasına neden olması, mantıklı görünmektedir. Bir kişinin başarılı ve tanınmış bir metal işçisi olması, sadece eline zaman zaman ya da aralıklı olarak bakır ya da kalay geçmesiyle olamazdı. Zamanla dolaşımda, metal işçisinin daha önceki yılların eritilmiş yapıtlarını kullanıp uzak mesafeli edinim ihtiyacından kaçınacak kadar bronz olmuş olsa bile, sürdürülebilir hammadde erişimi muhtemelen seçkin bir hâminin patronluğunu gerektirmiştir.

THY BRONZ ÇAĞI ŞEFLİKLERİ

Bu bölümde tartışılan dünyanın diğer kısımlarındakilere kıyasla ılıman Avrupa'da Bronz Çağı yönetimlerinin yeniden düzenlenmesi için oldukça az teşebbüste bulunulmuştur. Oysa son zamanlarda Timothy Earle (1997), Danimarka'nın kuzeybatı kıyısında bulunan Thy Adası'ndaki Bronz Çağı toplumunu, uzun vadeli bir saha araştırması programı temelinde anlatmıştır. Yerleşim kanıtları az olsa da Bjerre'deki bir site yakınında başka ev mahalleri de olan yaklaşık 21 metre boyunda üç bölmeli bir uzun ev ortaya çıkarılmıştır. Bavnehøj'de 10 metreden fazla yükseklikteki birisi özellikle büyük olan çok sayıda Bronz Çağı höyüğü adaya serpilmiştir. Bu höyüklerin birçoğundan zengin mezar eşyaları, özellikle de erkek mezarlarında bulunan ince işlenmiş kılıçlar çıkmıştır.

Thy'ın nispeten fakirleşmiş toprakları, tarımsal yoğunlaşma için kötü bir temel olmuştur. Onun yerine sığır Bronz Çağı politik ekonomisinin temelini oluşturmuş görünmektedir ki bu, bir önceki bölümde yapılan eşitlikçi ötesi Geç Neolitik Avrupa tartışmasının mantıklı neticesi olmalıdır. Bu, ekonomiye nispeten zayıf ve âdemi merkeziyetçi bir yapı sağlamasına rağmen sığır zenginliği, itibar malları zenginliğine dönüşmüştür. Otlak alanlarının mülkiyeti de önemli olmalıydı fakat hayvan zenginliğini metale çevirme yeteneği hem askeri, hem de ideolojik güç sağladığı için kritikti. Kılıç ve kamalar erkeğin şeflik konumunun sembolleriydi.

Thy'da, Wassenaar ve Gustorzyn'dekilere benzer kitlesel mezarlar olmamasına rağmen silahların yaygınlığı silahlı çatışmanın Bronz Çağı yaşamının kaçınılmaz bir yönü olduğunu belirtmektedir. Earle, arazi üzerindeki kaynakların yaygın dağılımının saldırganlığın toprak kontrolü için rekabetten çok, sığır için baskınlar biçimini aldığını gösterdiğine inanmaktadır. Höyüklerin inşası, meşruluğu ölmüş atalarının görsel izlerinde yatan şefler tarafından sahip olunan ve kontrol edilen geniş bir tören arazisi oluşturmuştur. Bağlı uzmanlar şeklinde kontrol edilen zanaatçılar erkek seçkinler için kılıç, kadın seçkinler içinse mücevher yapmıştır.

Thy'ın şeflik yönetimleri, bu tür toplumlar yükselip çökerken karakteristik olan salınımı yaşamıştır. Seçkinler kılıç ve kuzey Avrupa'nın çoğunda yaygın olan tarzda silahlar kullanmakla aynen Wessex'dekilerin yaptığı gibi uluslararası bağlantılarını sergilemiştir. Bunu desteklemek için evcil hayvan üretimi yoğunlaştırılmıştır fakat otlaklar kötüleştiği

için bu ekonominin gücü zayıflamıştır. Ayrıca Thy şefliklerinin ufukları ötesindeki iktisadi koşullar, Thy efendilerinin mevki ve güçlerini göstermek için bağımlı oldukları itibar malları akışını kesebilirdi. Earle'ün belirttiği gibi (1997, s. 200) "ticaret, daima riskli bir iktisadi güç kaynağıdır ve buna bağımlı olan liderler, konumlarını gerçekte istikrarsız bulurlar." Bölge ölçeğinde bu salınım sistemi yüzyıllarca devam ettiği halde, uzun vadede Thy şeflikleri kısa ömürlü varlıklardı.

Thy örneği, ılıman Avrupa'da Bronz Çağı toplumunun gelişiminin yalnızca yerel bir örneğidir ve aynı çağda Avrupa'nın diğer yerlerindeki toplumlar mevki, güç ve servet farklılıklarının görülüş derecesinde önemli farklılıklar göstermektedir. Wessex, Ünetice ve Danimarka gibi bazı durumlarda farklılıklar, MÖ 2000'lerden itibaren belirginleşmiştir. Bu toplumlar muhtemelen fazla zorlanmadan şeflik diye nitelendirilebilirler. Aynı zamanda Güney Polonya'daki Mierzanowice ve Macaristan'daki Maros gibi biraz daha az karmaşık eşitlikçi ötesi toplumlar da gelişmeye devam etmiştir. İkincisinde kalıtsal mevki ve güç aktarımı kanıtları olsa bile, bunlar şeflik toplumunun beklentilerine uygun değildir (O'Shea, 1996).

Bronz Çağı'nın ilk kısmındaki topluluk özerkliği meselesinden pek bahsedilmemiştir; yine de bu, karmaşık yapıların gelişiminin anlaşılmasında önemlidir. Belli bölgelerdeki birçok yerleşim hakkında yeterli veriler olmayınca bu konunun zorluğu kanıtlanmaktadır. En azından, dünyanın diğer kısımlarındaki arkeologların toplumsal derecelendirme için önemli kanıt olarak göreceği bir yerleşim büyüklükleri hiyerarşisinin olup olmadığının tespit edilmesi önemlidir. Şimdilik yerleşim boyutlarındaki bu farklar Bronz Çağı'nın çok sonrasına, MÖ 1000'lere kadar ortaya çıkmamaktadır (Wells, 1984).

Yerleşim hiyerarşisinin olmayışı, diğer konum, güç ve zenginlik farkları kanıtlarının hesaba katılmaması değil -aslında Wessex, Ünetice ve Danimarka'daki cenaze verileri zorlayıcıdır- belki de bunların yerel topluluklar içinde bölgedeki siyasal ve ekonomik kontrolla ilgili kişisel mevkiyi vurgulayan topluluklar olduğu anlamına gelmektedir.

MEZOAMERİKA'DAKİ İLK KARMAŞIK TOPLUMLAR

Avrupa vakasının tersine site büyüklükleri hiyerarşisinin ortaya çıkışı Orta ve Geç Formatif dönemde (MÖ 800-100) Mezoamerika'da toplumsal karmaşıklığın ortaya çıkışının ana kanıt parçalarından bir tanesidir. Avrupa'daki gibi, bir bölgeden diğerine önemli farklılıklar olmasına rağmen, tutarlı tema çok büyük birkaç sitenin gelişmesi ve yerleşim hiyerarşilerinin ortaya çıkmasıdır. Mezarlar, özellikle Batı Mezoamerika'da ev mimarisi içerisinde ve etrafında bulunmaktadır; onun için Bronz Çağı Avrupa'sındaki zengin kabirler, ayrı tören siteleri ve oldukça sıradan yerleşimlerin birbirinden kopukluğunun tersine, Mezoamerika'da ortaya çıkan toplumsal karmaşıklık incelemesi seçkin mimari, zengin mezarlar ve tören yapılarının yakınsamasını içermektedir.

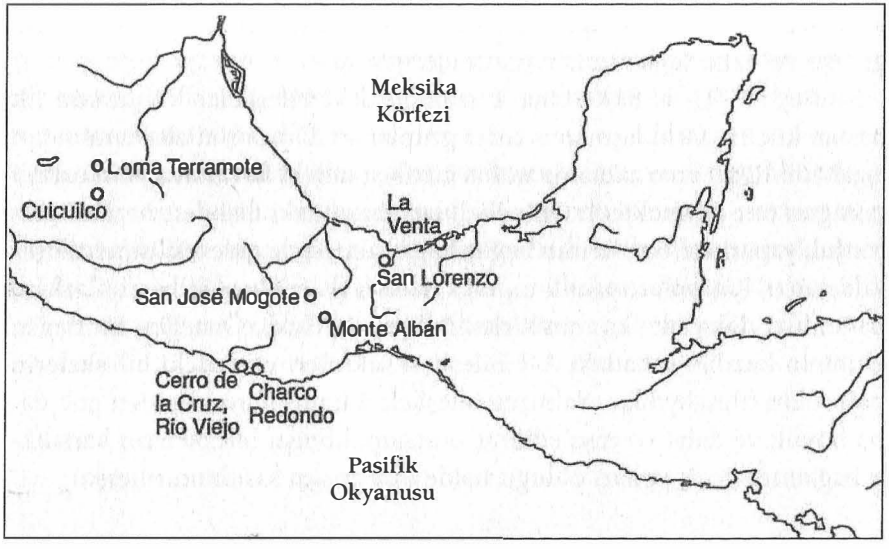
Örneğin Meksika Vadisi'nde MÖ 650 ila 300 arasındaki dönemden en az üç, hatta belki de dört seviyede site büyüklüğü anlaşılabilir (Fiedel, 1987: s. 272). Bölgedeki en büyük site, nüfusunun 5-10.000 arasında olduğu tahmin edilen Cuicuilco idi. Meksika Vadisi'ndeki 1.000 ila 3.500 arasında sakine sahip olduğu tahmin edilen diğer beş site ikinci kademe yerleşim büyüklüğünü oluşturmuştur. Bu sitelerden birisi evler, avlular ve depo çukurlarından oluşan 400 ila 500 bileşkeden ibaret Loma Terramote'dir (Santley, 1993). Her bileşkede her birisi muhtemelen tek bir ailenin konutu olan üç ila altı ev bulunmaktaydı. Ev ve avlu zeminlerinin altında mezarlar vardı. Ev bileşkeleriyse gruplar halinde kümelenmişlerdi. Grupların her birisinde bir bileşke tipik şekilde daha genişti ve daha sağlam bir konutu içeriyordu.

Santley (1993, s. 81) Loma Terramote'deki bileşkeler kümesinin ilk baştan küçük, farklılaşmamış tüzel gruplar ya da geniş aileler tarafından işgal edildiğini ama zamanla nüfus arttıkça mevki farklılıklarının ortaya çıktığını öne sürmektedir. Hanehalkları arasındaki ilişkiler, bazıları patronluk yaparken, bazılarının bağımlılığa itilmesiyle giderek asimetrik şekilde arttı. Patronlar verimli toprağa daha fazla erişim sahibi olanlarken, bağımlılar daha sık ekonomik eksiklik yaşayanlardı. Örneğin, Santley'in ekibinin kazdığı sahadaki A-1 Bileşkesi sakinleri çevredeki bileşkelerin patronları olmalıydılar. Yalnızca bileşkeleri komşularınkilerden çok daha büyük ve daha iyi inşa edilmiş olmayıp, komşu bileşkelerin karşılıklı bağlantılı geçiş yolları olduğu halde ona erişim kısıtlandırılmıştı.

OAXACA'DA İLK TOPLUMSAL KARMAŞIKLIK

Mevki, güç ve zenginlik farklarının ortaya çıkışıyla ilgili en belirgin bölgesel veriler, Meksika'nın Oaxaca ve Puebla eyaletlerinden gelmektedir (Flannery ve Marcus, 1983a). Oaxaca Vadisi'ndeki San José Mogote vakası bir önceki bölümde tartışılmıştı. MÖ yaklaşık 850'de San José Mogote 60-70 hektar kadarlık "birinci seviye yerleşim" şeklinde ortaya çıkmıştır. Diğer birkaç site yaklaşık 3 hektar işgal ederken bazıları 1-2 hektar arasındaydı. Yine de Flannery ve Marcus'un (1983b, s. 53) işaret ettiği gibi, bunun henüz idari bir hiyerarşi olmadığına inanmak için sebep mevcuttur. Hanehalkı kalıntıları hakiki bölünmeler olmadan aşağıdan yukarı konuma doğru bir devamlılık göstermektedir ki ben bunu, bir önceki bölümde tartışılan eşitlikçi ötesi modelin devamı şeklinde formülleştirirdim. Sonraki 300 yılda San José Mogote büyümeye devam etmiş ve yaklaşık 20 köylük bir grup için tören merkezi işlevini üstlenmiştir. Bir kamu binaları kompleksi inşa edilmiştir ve bir seçkin yerleşim kompleksi, gömütlerindeki mezar eşyalarından teşhis edilebilir. Flannery ve Marcus bunu bir şeflik kanıtı olarak görmektedirler (1983b, s. 60). Benzer gelişmeler Oaxaca'nın diğer kısımlarında da gözlemlenmişken (Spencer ve Redmond, 1983), bitişik bölgeler geri kalmıştır (Spores, 1983). Genel izlenim rekabet halindeki birkaç sitenin olduğudur.

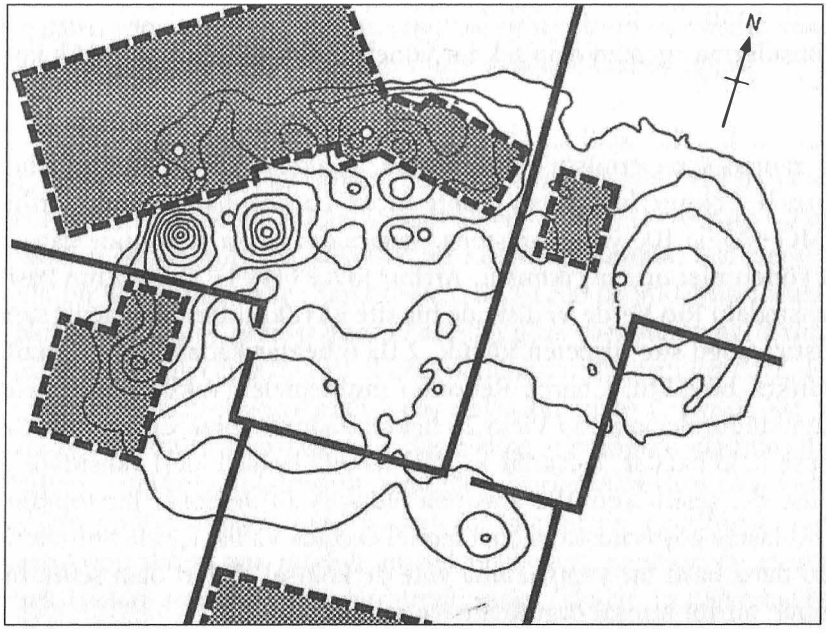
Şekil 7.6 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Mezoamerika haritası.



MÖ 500'den hemen sonra Oaxaca Vadisi'ndeki durum önemli ölçüde değişmiştir. San José Mogote yaklaşık 10 kilometre güneydeki bir tepe üzerinde yeni kurulmuş bir merkez olan Monte Albán'ın gölgesinde kalmıştır. Monte Albán'ın parlak büyümesi, tarihöncesinin MÖ 200'lerde Zapotek Medeniyeti'nin kuruluşuyla zirveye ulaşan dikkate değer öykülerinden birisidir. Oysa şimdilik odak noktamız onun, egemenliği Vadi'nin çoğunu içeren güçlü bir üst şefin makamı olarak göründüğü MÖ 500 ila 300 arasındaki dönemdir (Monte Albán I). Kalıtsal toplumsal hiyerarşi kanıtları belirgindir.

Monte Albán burnunda MÖ 500'den önce neredeyse hiçbir yerleşim kanıtı yoktur. Ne ki bu tarihten hemen sonra yaklaşık 65 hektarlık bir alanda üç ayrı yerleşim yeri kurulmuştur. Daha önce yerleşilmemiş bir yerde böyle geniş bir yerleşimin aniden ortaya çıkışı arkeologlar arasında bir miktar tartışma konusu olmuştur. En ikna edici açıklamalardan birisi Monte Albán'ın, güçlü bir yerel şefin makamı olarak hizmet etmek yerine, Oaxaca Vadisi'ndeki seçkinler konfederasyonunun özel-işlevli bir idare merkezi olarak kurulduğunu öne süren Richard Blanton

Şekil 7.7 Meksika yaylalarındaki Loma Terramote'de Kesim A, Seviye 3 ve 4'teki bileşkeler ve evler (Santley, 1993: Şekil 6).



(1978) tarafından ortaya konmuştur. Böyle tarafsız bir yer, ABD'de 1790 yılında District of Columbia için yer seçilişine benzer şekilde, mevcut yerel yönetimlerden herhangi birisinin aşırı güçlenmesini engellemek için seçilmiş olabilir. Blanton, işkence ya da kurban edilen yakalanmış düşmanları gösteren 140 kadar oyma şeklin (geleneksel olarak "*danzantes*" diye bilinirler çünkü dansediyor gibi görünürler) resimlemesinin belirttiği gibi, bu federasyonu askeri amaçlı olarak görmektedir. Monte Albán'ın yükselişinin alternatif bir açıklaması, sitenin Vadi tabanındaki tercih edilen tarımsal alanlar üzerindeki çatışmadan kaçış yeri olarak kurulduğunu iddia eden Roger Santley (1980) tarafından ileri sürülmüştür. Zamanla kendi tarımsal temeli onu Oaxaca Vadisi'nin siyasal ve iktisadi düzenine hâkim olan güçlü bir yönetim haline getirmiştir.

Sonraki birkaç yüzyılda Monte Albán hızla büyümüştür ve MÖ 200'lerde sitede ya da hemen çevresinde yaklaşık 17.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Oaxaca Vadisi'ndeki San José Mogote gibi daha önceki sitelerde gözlemlenenlere benzeyen küçük hanehalkı birimlerinde yaşamışlardır. Üzerine *danzantes* resmedilen bina da dâhil, birkaç önemli kamu binası inşa edilmiştir. *Danzantes* galerisinin bitişiğindeki oymalı dikili taşlarda takvimle ilgili kitabeler ve takvimle ilgisiz, Mezoamerika'daki en eski yazı sistemi olan oymalar vardır (Marcus, 1983a).

Monte Albán'ın hikâyesi bir sonraki bölümde tekrar ele alınacaktır, ancak onun ilk aşamalarıyla ilgili birçok soru çözümsüz kalmıştır. Eğer komşularına egemen olan tek bir yönetimin değil de daha küçük yönetimlerin federasyon makamıysa, önderliğin yapısı ve seçkin sakinlerinin güç kaynağı neydi? Tarafsız bir site ve şeflik kontrol mevki olması ne zaman sona ermiştir? Esas olarak, uzaktaki yönetimlerden alınan kurucu seçkinler ne zaman Monte Albán Lortları haline gelmişlerdir?

MÖ 400 ila 100 yılları arasında Oaxaca'nın başka yerlerinde daha basit yönetimler ortaya çıkmıştır. Arthur Joyce (1994), Oaxaca'nın Pasifik kıyısındaki Rio Verde Vadisi'nde bir site büyüklükleri hiyerarşisi saptamıştır. Çoğu site nispeten küçük, 2 ila 6 hektar kadardı. Oysa bazıları oldukça büyüktü. Charco Redondo muhtemelen yaklaşık 100 hektar büyüklüğündeyken Rio Viejo 25 hektar kadardı. Ufak Cerro de la Cruz sitesindeki kazılar, mezarlar kalıtsal temelli eşitsizlikleri yansıtıyor görünse de, çeşitli konutlar arasında oldukça alt derecede bir toplumsal farklılaşma göstermiştir. Genel model Oaxaca Vadisi içinde bulunanlardan daha basit bir yapıydı ama yine de kalıtsal elitleri olan şeflik biçiminde bir toplumsal örgütlenmeye sahipti.

OLMEKLER

Formatif Mezoamerika'da konum, güç ve servet erişiminde en dikkat çekici, hatta belki de erken gelişmiş farklılık göstergeleri Meksika Körfezi boyundaki Veracruz ve Tabasco eyaletlerinden gelmektedir. Monte Albán'ın ortaya çıkışından neredeyse binyıl önce bu bölge anıtsal mimariye, zengin mezarlara ve yüksek konum, güç ve servet farklılıklarının diğer süslerine sahip gösterişli birkaç merkezin gelişimine şahit olmuştur. Bu insanların tanındığı şekilde Olmekler, arkeologlara bir bilmece sunmaktadırlar: bu nasıl doğmuş ve neden bu kadar erken olmuştur?

Çoğu arkeolojik araştırma ve tartışmalar "Olmek nedir?" sorusunu cevaplama teşebbüsüne gitmiştir. Birkaç cevap gelecektir. Çok genel olarak "Olmek" tabiri, Güney Meksika Körfezi kıyısının MÖ 1500 ila 500 yılları arasındaki sakinlerinden söz etmektedir. Ayrıca bu insanların farklı sanat tarzından ve resimlemesinden de bahsetmektedir. Olmekler eşitlikçi ötesi toplumların, bariz toplumsal ve iktisadi farklılıklar, planlama ve inşaatları için bir şekilde otorite gerektiren büyük kamu binaları inşaat projeleri, uzun mesafeli kullanım ve lüks malları ticareti ve belli kişilerin canlı ve doğaüstü dünyalar arasında aracılık yaptığı karmaşık bir din gibi niteliklerinden birkaçını sergilemektedir (Diehl, 1989). Bu bölümde tartışılan toplumların daha üst seviyede karmaşık bir toplum yolunda en çok ilerlemiş olanı belki de Olmeklerdi, yine de onların toplumu Mezoamerika'nın başka kısımlarının önem olarak onların yerini alığı MÖ 500'lerden sonra ortadan kaybolmuştur.

Olmeklerin mahalli öncülleri MÖ 1500'lerden evvel Meksika Körfezi kıyısına akan nehir boylarında yerleşmiş seramik kullanan küçük gruplardı (Rust ve Sharer). Öte yandan bunların anıtsal heykel ve büyük mimari tercihleri nispeten ani gelişmiştir (Coe, 1989). 1.000 kadar olduğu tahmin edilen nüfuslu, yaklaşık bir kilometre karelik, tek merkezli büyük bir köy olan merkez San Lorenzo MÖ 1200 ila 900 yılları arasında parlamıştır. San Lorenzo'nun iki niteliği göze çarpmaktadır. Birincisi, arazinin büyük çapta değiştirilmesinin kanıtlarıdır. San Lorenzo, birkaç çıkıntı eklenerek şekillendirilmiş doğal bir plato üzerinde yer almaktadır. Platonun üzerinde ev ve tapınaklar için toprak yığınları inşa edilirken, yığınların dolgusunun alındığı çukurlar fazla suyu uzaklaştırmak için drenaj sistemli haznelere ya da "lagünlere" çevrilmiştir. San Lorenzo'nun ikinci ana niteliği anıtsal heykeller, özellikle de meşhur Olmek başları ama ayrıca başka birçok insan, jaguar ve diğer hayvan

oymalarıdır. San Lorenzo'da yaklaşık 1,5 ila 2,5 metre yüksekliğinde muazzam başlar bulunmuşken diğer, sitelerde yedi tanesi daha bulunmuştur (Stuart, 1993). Bunlar nerede bulunmuş olurlarsa olsunlar eski Olmek ufkunu belirlemektedir (Lowe, 1989). San Lorenzo platosu üzerinde toplamda 50'den fazla büyük taş heykel yerleştirilmiştir. Bu heykellerin bazaltı 70 kilometre uzaktan taşınmıştı fakat traşlamanın sitede yapıldığı bellidir.

Öte yandan MÖ yaklaşık 900'lerde San Lorenzo'da sarsıcı bir değişiklik olmuştur. Anıtların yüzlerine kasıtlı olarak zarar verilmiş sonra da bir çizgi şeklinde yerleştirilip gömülmüşlerdir. Yerleşim birdenbire sona ermiş görünmektedir. San Lorenzo'nun çöküşünü açıklamak için çeşitli hipotezler ileri sürülmüştür. Michael Coe (1981) bunu dış işgalcilerin işine yormakta ama David Grove (1981), anıtların yüzlerinin şereflendirdikleri hükümdar öldüğünde adet olarak kırıldığına inanmaktadır. Bu hipotezin esası muazzam başların liderlere ait olduğu varsayımıdır. San Lorenzo'nun çöküş sebebi ne olursa olsun, bir sonraki yüzyıl sürecinde Olmek dünyasındaki öncelik yaklaşık 100 kilometre kuzeydoğudaki La Venta'ya kaymıştır.

La Venta, San Lorenzo'dan bile daha görkemliydi ve odak noktası 30 metreden daha yüksek olan toprak bir piramitti. Site yüzeyinde merkez bir eksen boyunca birkaç alçak teras simetrik bir şekilde uzanmaktadır. Ne ki La Venta sakinlerinin, en gösterişli artistik başarılarını gömme eğilimleri vardı. Terasların birkaçı yüzlerce yılankavi bloktan yapılma mozaik döşemelerin üzerine inşa edilmişti. Bir jaguar maskesini betimleyen bir başka mozaik, yaklaşık 7 metre derinliğindeki derin bir kuyunun, yılankavi blokların zift bir taban üzerine yerleştirilip, sonra da hemen renkli kil tabakalarıyla örtüldüğü dibinde bulunmuştur. Şimdiye kadar La Venta'nın ancak küçük bir kesimi incelenmiştir fakat bulgular kamusal inşaata ve resimli ifadeye büyük emek veren bir topluluğu belirtmektedir. La Venta, MÖ 400'lerde çökmeden önce birkaç yüzyıl gelişim göstermiştir.

Öyleyse Olmekler kimdi ya da neydi? Çeşitli bilim adamları (Diehl, 1989'da eleştirel şekilde değerlendirildiği gibi) şeflikten imparatorluğa kadar fikirlerini sunmuşlardır. Olmeklerin eşitlikçi olmadığı ve şeflik olarak nitelendirilebilecek bir siyasal örgütlenmeye sahip oldukları konusunda asgari bir fikir birliği mevcut görünmektedir. Bazı bireylerin daha yüksek bir konuma sahip olduğu bellidir ve büyük çaplı toprak

hafriyatı ve heykelciliğin belli bir merkezi yönlendirme gerektirdiği varsayılmaktadır. Bunun ötesinde Olmek toplumsal örgütlenmesinin anlaşılması yetersizdir. La Venta bölgesindeki son araştırmalar siteyi çevreleyen taşrada, bölgeyi MÖ ikinci binyıldan beri işgal eden büyük bir nüfusun olduğunu göstermiştir (Rust ve Sharer, 1988). Bu halkın ana merkezlerin sakinleriyle nasıl ilişkilendikleri belli değildir.

Olmek sitelerinin 1940'larda Matthew Stirling (1896-1975) tarafından sistemli olarak ilk araştırılışından beri Mezoamerika arkeologları arasındaki hâkim görüş, Olmeklerin uygarlık yönünde Formatif çağdaşlarından çok daha ileri olduklarıydı. Olmek tarzı objelerin Meksika'nın başka yerlerinde ve bitişik ülkelerde ortaya çıkışı Körfez kıyısındaki merkezden yayılan, daha az ileri halkların yüksek uygarlık süslerine arzu duymalarının da teşvik ettiği etki dalgalarının sonucuydu. Olmekler, Maya ovaları ve Meksika yaylalarındaki uygarlıkların ortaya çıkması dâhil, daha sonraki tüm gelişmeler için "ana kültür" sayılmıştır.

1970'lerden beri Olmek merkezi dışında daha önce olmadığı kadar araştırma yapıldığı için, son on yıllarda bu görüş değişmeye başlamıştır. Özellikle Oaxaca Vadisi ve Chiapas kıyısındaki diğer Formatif toplumlar da Büyük Mezoamerika'daki kültürel gelişmeye önemli katkıda bulunmuş olarak görülmeye başlamışlardır. Her bölgenin kendi farklı sanat tarzı vardır ve tüm gelişmeleri "Olmek" etkisine" yorulmasının haklı olmadığı açıktır. Aynı zamanda öbür toplumları gösterişli Olmek kanıtlarıyla eşit bir yere koyma çabasıyla, kanıtların desteklediğinden daha fazla toplumsal karmaşıklığın alelade eşitlikçi ötesi topluluklara yorulması tehlikesi daima vardır. Egzotik ve sıradan mal ticareti ağlarının Mezoamerika'nın geniş bir kısmına yayıldığı ve bu ticaretin oluşturduğu temasın farklı birçok eksende ve her iki yönde işlediği fazlasıyla belli olmuştur.

Arthur Demarest (1989), MÖ 1500 ila 500 arasında Olmek merkezli Mezoamerika görüşüne sahip olmak yerine, bu bölgeyi kabaca birbirine paralel gelişen, sürekli etkileşim halindeki bir toplumlar kafesi şeklinde görmenin daha uygun olduğunu öne sürmüştür. Bunların seçkinleri arasındaki iletişim ve ticaret, toplumsal karmaşıklığa doğru ilerledikçe (Demarest'in "evrimleşen şeflikler" olarak nitelendirdiği) bu toplumların her birinin "devrede" olmasını sağlamıştır. Yine benim, bu kitlelere "yönetim" demenin onlara uygun olandan daha büyük bir siyasal örgüt resmiliği atfedeceği ikazında bulunmama rağmen, Demarest'in

modeli Renfrew ve Cherry'nin (1986) savunduğu "emsâl yönetimini" hatırlatmaktadır.

GÜNEY AMERİKA: BATI KIYISI VE AMAZONLAR

GÜNEY AMERİKA'NIN BATISINDAKİ İLK KARMAŞIK TOPLUMLAR

MÖ son iki bin yılda Güney Amerika'nın batı kıyısı boyunca gelişen toplumlar konum, güç ve zenginlik farklılıklarının ortaya çıkmasıyla ilgili küresel genelleştirmelerde bulunma teşebbüslerini boşa çıkarmaktadır. Bunun bir kısmı, dağ vadilerinden nehirlerin aktığı verimli ama kurak kıyı ovasının bitişiğindeki zengin deniz kaynaklarıyla bu bölgenin özgün coğrafyası yüzündendir. Önemli sismik ve iklimsel olaylar bölgenin insanlar tarafından işgal edildiği süre boyunca radikal çevresel karışıklıklara neden olmuşken, denizin kış rutubeti *lomas* denilen sise bağımlı çayırlar oluşturmaktadır. Çömlekçiliğin kullanımından bile önce muazzam bir anıtsal mimariye yol açan şeylerden birisi toplulukların benimsediği güçlü ideolojik kavramların ilk ortaya çıkışıdır. Bir diğer faktör lama, alpaka ve kobay gibi çeşitli hayvanların yanı sıra, balık ağları ve tekstilde kullanılan pamuk ve balık ağı yüzdürücüsü olarak kullanılan sukabağı gibi "endüstriyel" ürünlerin ekonomideki kendilerine özgü önemidir.

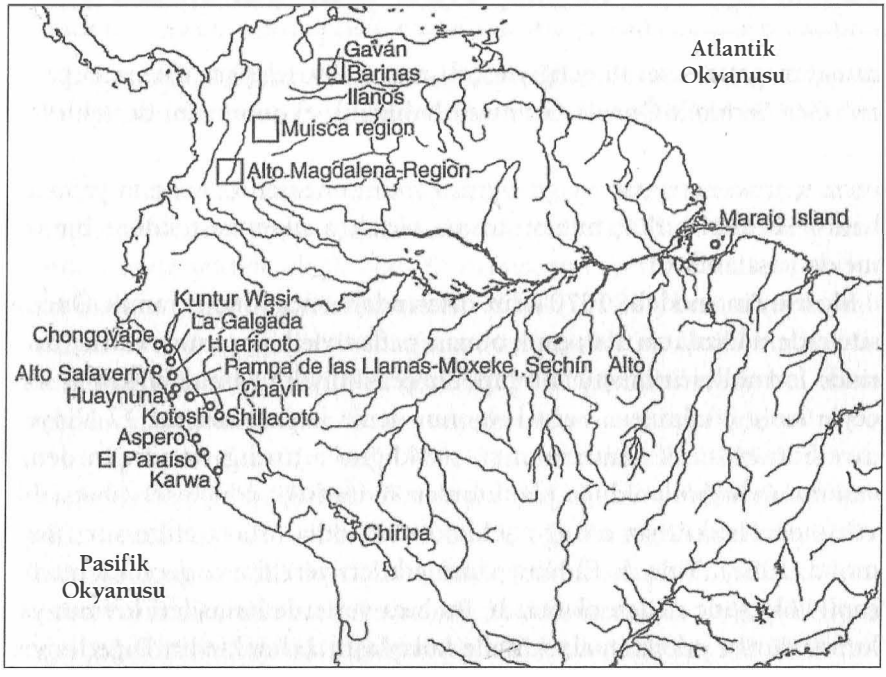
Oysa And bölgesi arkeolojisinde, yerleşik toplulukların ilk ortaya çıkışının peşinden toplumları belki zamanından önce devlet olmaya büyük bir hızla yükselten entelektüel gelenek önemli bir faktördür. Quilter (1991, s. 431) bu bölgedeki kültürel gelişimle ilgili olarak, kanıtların "liberal" yorumunun devlet seviyesindeki toplumları çok eski bir tarihte saptadığı, aynı verilerin "muhafazakâr" yorumunun ise daha tedrici bir toplumsal farklılaşma gelişmesi gördüğü "liberal" ve "muhafazakâr" görüşleri tenkit etmiştir. Bu farklı yorumlar bu bölgenin arkeolojik yazınında sıklıkla bunu şaşırtıcı ve çelişkili kılacak şekilde açıkça belli olmaktadır.

V. Gordon Childe'dan başlayarak arkeologlar bunu uygarlık işareti olarak gördükleri için, anıtsal mimarinin ortaya çıkışının bu tartışma üzerinde önemli bir etkisi vardır. Dahası karmaşık toplumların "şeflik" kategorisinin, 1970'lerin arkeologlarının bir iki istisna haricinde And-

lar Güney Amerika'sında büyük ölçüde atladıkları bir kavram olan (şimdi belirleyici nitelik olmadığına inanılan) yeniden dağıtımın nitelendirdiğine inanılmaktaydı. Eşitlikçi-ötesi toplumsal oluşumlar da genellikle düşünülmemiştir. Kıyı halkları bir an için basit balıkçılarken, bir an ayrıntılı ideoloji ve idari hiyerarşilere sahip karmaşık yönetimler kurmuş gibidirler.

Uzun vadede MÖ ikinci binyıldan itibaren Peru kıyısında çok karmaşık toplumların doğmuş olduğu şeklindeki "liberal" konumu destekleyen ek veriler ortaya çıkabilirse de, burada kitabın ruhuna uygun olarak And kültürel gelişimine daha tedrici olan "muhafazakâr" yaklaşım tercih edilecektir. Küresel ortamında bakıldığında tedrici görüş, daha inandırıcı görünmektedir. Aynı kıstasların uygulanmasıyla Andlar Güney Amerika'sı, Geç Neolitik Wessex ve Mississippi Cahokia'sı da "devlet" olarak kabul edilebilir ama bu vakalara "şeflik" kavramı daha uygundur. Ne ki Peru kıyı boyundaki ilk şefliklerin tespit edilmesi çok zordur; ayrıca bu birimler bu bölgenin arkeologları tarafından da geniş

Şekil 7.8 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Güney Amerika'nın kuzeyine ait harita.



şekilde tartışılmamıştır. Aslında bu bölgede karmaşık toplumların gelişmesi törensel ve kamusal inşaata yatırımın siyasal merkezileşme ve mevki, güç ve zenginlik birikiminin alternatifleri olduğu sürdürülen eşitlikçi ötesi koşullardan birisi olabilir.

GEÇ SERAMİK ÖNCESİ VE DENİZ HİPOTEZLERİ

Peru kıyısındaki karmaşık toplumların kökenleri, pamuğun bu dönem sitelerinde çok yaygın olduğu gerçeği yüzünden bazen "Pamuk Seramik Öncesi" de denilen, Geç Seramik Öncesi döneme (MÖ 3000-2000) kadar götürülebilir. Bu dönemde kıyı boyundaki köyler boyut olarak büyümüş ve ilk anıtsal inşaatlar, piramitsel teraslar şeklinde ortaya çıkmıştır. Anıtsal inşaatların ve bunların yapılması için gereken nüfusun birdenbire ortaya çıkması, birkaç on yıldır arkeologların dikkatini çekmiş olan bir konudur. Kilit bir soru bu toplumun iktisadi bakımdan nasıl desteklendiğidir.

1970 başlarında Michael Moseley, eski Peru karmaşık toplumlarının iktisadi temelinin deniz balıkçılığı olduğunu ileri sürmüştür (Moseley, 1975). Moseley'e göre Humbolt Akıntısı nedenli zengin deniz kaynakları, tarımın olmadığı kıyı boyunda büyük kalıcı nüfusların yaşayabilmelerini sağlamıştır. Bu görüş tarımın, özellikle de sulamalı tarımın toplumsal karmaşıklığın gelişmesinin bir önkoşulu olduğu şeklindeki zamanın geleneksel bilgeliğiyle çelişmiştir. Moseley'in "Deniz Hipotezi," Geç Seramik Öncesi tarımının balıkçılık ekonomisini destekleyen çoğu "endüstriyel" olan ürünleri -ağlar için pamuk ve ağların yüzdürülmesi için su kabakları- sağladığını kabul etmektedir. Aslında yalnızca hamsi sürüleri birkaç milyon insanı oldukça sıkıcı ve tekdüze bir yemekle yaşatabilirdi.

Moseley'in modeli, 1970'lerin ortasından önce Geç Seramik Öncesi sitelerdeki kazıların ufak çaplı olması nedeniyle biraz sınırlı veriler üzerinde formülleştirilmiştir. Bu hipotez çelişkiliydi ve buna birkaç gerekçeyle karşı çıkılmıştır. Peru kıyısının deniz kaynaklarının "El Niñyo" diye bilinen sıcak akınlarının su sıcaklığını arttırdığı ve zengin deniz yaşamının bağımlı olduğu planktonları öldürdüğü dönemsel rahatsızlık yüzünden istikrarsız olduğu şeklinde bir iddia ortaya atılmıştır (Raymond, 1981). Yine de El Ninyo'nun etkileri yereldir ve geçimin büyük çaplı çöküşüne neden olamazdı. Bu bazı yerlerde hamsileri kıyının yakınına sürüp yakalanmalarını bile kolaylaştırabilmektedir. Diğerleriyse

karasal gıda tahıllarının, özellikle de mısırın Geç Seramik Öncesi ekonomisinin asıl temeli olduğunu öne sürmüşlerdir (Wilson, 1981). Anıtsal mimarisi olan geniş yerleşimlerde mısır için neredeyse hiçbir kanıt yoktur ve diğer tahıl bitkileri bulunmuş olsa bile, bunlar yiyeceğe deniz kaynaklarından çok daha az katkı sağlamış görünmektedir.

Jeffrey Quilter'in 1980'lerde El Paraiso anıt merkezindeki kazıları Geç Seramik Öncesi geçimle ilgili gayet belirgin veriler sunmuştur (Quilter, ve diğerleri, 1991; Quilter, 1991). El Paraiso çöp yığınları, 30 hayvan ve 19 bitki türü kalıntısı sağlamıştır. Hayvanların yüzde 90'dan fazlası hamsi gibi kılçıklı balıklar ve midye gibi yumuşakçalardır. Çok az kara memelisi bulunmuştur. Bitki kalıntılarıysa su kabağı ve pamuk gibi "endüstriyel" türleri, ayrıca biber, kabak, fasülye, ağaç meyveleri, kana (*Canna edulis*) ve Meksika şalgamı (*Pachyrrizus tuberosus*) gibi yenilir türleri içermektedir. Son ikisi yüksek karbonhidrat içerikli kök bitkileridir. El Paraiso ve diğer sitelerden gelen kanıtlar temelinde Geç Seramik Öncesi ekonomisinin gerçek temeli deniz hayvanları proteini ve kara bitkiler karbonhidratının bir bileşkesi olduğu görülmektedir. Andlarda daha önceden bilindiği gerçeğine rağmen (Burger ve van der Merwe, 1990) mısır, Peru kıyısının Geç Seramik Öncesi sitelerinde belirgin şekilde kıttır (Quilter, 1991: s. 400).

Sekiz ya da dokuz adet taş binası olan El Paraiso, Lima'nın kuzeyindeki Chillon Vadisi'nde, 50 hektardan fazla yer kaplayan muazzam bir sitedir. Küçük olanları üç ya da dört odalı yapılarken, büyükleri 300 metreye 100 metrelik muazzam oda kompleksleridir. El Paraiso'nun muazzam boyutları, bazılarının bunun önemli bir yönetim merkezi olduğu sonucunu çıkarmalarına yol açmıştır. Moseley (1975, s. 97), atık birikintileri bariz şekilde eksik olan El Paraiso'nun yerleşik nüfusu az bir idari merkez olduğunu ileri sürerken Wilson (1981), burasının önemli bir siyaset ve tören merkezi olduğunu düşünmektedir. Quilter'in kazıları atıkların yakıldığını sonra da gömüldüğünü göstermiştir ki bu, onun önceden inanılandan daha fazla yerleşik nüfusun olduğu neticesini çıkarmaya yöneltmiştir (Quilter, 1989; Quilter ve diğerleri, 1991). Ayrıca çevre bölgede çağdaşı sitelerin olmayışı ve kaynakların elde edildiği havzaların küçüklüğü Quilter'in (1989, s. 474), El Paraiso'nun etkileyici bir mimariye sahipken oldukça basit şekilde örgütlenmiş bir topluluk olduğu sonucunu çıkarmasına yol açmıştır. Seçkin mezarları ve yoğunlaşmış temel gıda üretimi yoktur; uydu topluluklar da olmadığı için El Parai-

Şekil 7.9 Peru'nun Chillon Vadisi'nde El Paraiso'daki shicra, taş doldurulmuş fileler (fotoğraf Dumbarton Oaks, Washington, DC'den Dr Jeffrey Quilter'in izniyle yayımlanmıştır).



so'da yaşamayıp da yönetilmesi gereken kimse yoktu.

Alto Salaverry (S. Pozorski ve T. Pozorski, 1979), Huaynuna (S. Pozorski, 1987; S. Pozorski ve T Pozorski, 1987) ve Aspero'yu (Feldman, 1987) içeren Seramik-Öncesi kıyı sitelerindeki araştırmaya dayanılarak Thomas ve Shelia Pozorski ve Robert Feldman tarafından çok farklı bir resim sunulmuştur. Bu siteler anıtsal mimariyle de nitelendirilmektedirler. El Paraiso'dan biraz daha eski olan Supe Vadisi'ndeki Aspero'da birkaç büyük höyük inşaatın bir sonraki aşaması için temel oluşturacak şekilde doldurulan birbiriyle bağlantılı taş duvarlı odalardan oluşmaktadır. Dolgunun çoğu *shicra* ya da file içindeki taşlar biçimindedir. Feldman (1987, s. 11), daha geniş odalardaki adak muhafazalarıyla farklı seviyelerde tören mekânları saptamıştır. Feldman'a göre bu mimari, yetkili bir mercinin komutası altındaki farklı hanehalklarından gelen bireylerden oluşan bir "tüzel emek" gücünün ürünüydü. Casma Vadisi'nde, Huaynuna'da bir tepe yamacındaki konut olmayan küçük bir katlı teras önde ge-

len bireylerin kamusal toplantılar yapabildikleri bir mahal olarak görülmüşken (S. Pozorski, 1987: s. 18; S. Pozorski ve T. Pozorski, 1992), Moche Vadisi'ndeki Alto Salaverry'de, bir höyüğün önündeki yuvarlak çukur meydan bu mimari biçiminin ilk ortaya çıkışını belirtmektedir. Ev olmayan benzeri yapılar Peru kıyısı boyunca birçok sitede bulunmuştur.

MÖ 2000 öncesi Peru sahili sakinlerinin konut olmayan anıtsal mimari inşaatına önemli çaba yatırımında bulundukları yadsınamaz. Öyleyse kilit soru, bu inşaatın toplumsal farklılaşma kanıtı olarak yorumlanıp yorumlanamayacağıdır. Feldman (1987), Aspero höyüklerini bir şefliğin, özellikle de Renfrew'un kamusal sergilemeye daha çok, kişisel saygınlığa ise daha az dikkat edildiği "gruba yönelik" şefliklerinden birisinin varlığının kanıtı olarak görmekte, Shelia Pozorski'de (1987: s. 18) Huaynuna mimarisini benzer tarzda yorumlamaktadır. Diğer taraftan Quilter (1989, s. 475) "binalar tek başına bir şeflik ya da devletin kanıtı olarak kullanılamaz" ikazında bulunmuştur. Böyle farklı bakış açıları *shicra* gibi özgün buluntu sınıflarının yorumlanmasına kadar uzanmaktadır. Feldman (1987) bunları dolgunun bir binanın daha yüksek bir konuma getirilmesinin parçası olduğu, *shicra*nın ise taşınan yükün sayıldığı bir çalışma vergisi biçimi olarak görmekte, Quilter ise (1991, s. 423) bunları yalnızca, emir veren bir otoritenin bulunmadığı akraba-grubu seviyesinde taş taşımanın kolay bir yolu olarak kabul etmektedir.

Avrupa'daki dev taş lahitlerin ya da Hopewell'den tasvir edilen höyüklerin inşaatlarında olduğu gibi ilişkili hanehalkı gruplarının nasıl emek seferberliği yapabildiklerini daha önce gördük. Bazıları bunları şeflik olarak kabul etse bile bu kitapta alınan konum bunların (yukarıda "mezra" şeklinde nitelendirilen) hanehalkı gruplarının konum ve mevkiye erişim için rekabet ettikleri eşitlikçi ötesi toplulukların ürünü olduklarıdır. Böyle bir görüşü, "Geç Seramik Öncesi Peru'daki toplumsal değişim dinamiklerinin merkezinin toplumsal sınıflardan çok akraba grupları arasındaki rekabet olduğu görülmektedir" şeklinde yazan Quilter tekrarlamaktadır (1991, s. 429). Bu rekabet (Burger'in, 1992: s. 37 ileri sürdüğü gibi) kişisel servet biriktirilmesine yöneltilmek yerine kamusal mimari inşaatına kanalize edilmiştir. Burger ayrıca ideolojinin böyle toplu çabaları teşvik etmedeki rolünü de vurgulamaktadır. Peru arkeolojisine ilgisi olan dışarıdan birisinin bakış açısından anıtsal mimari, ideolojiyle hanehalkı topluluklarının çıkarlarının bir araya gelmesi şeklinde açıklanabilir görünmektedir.

Kamusal ideolojiye olan Seramik Öncesi vurgu, sahilden yaklaşık 100 kilometre gerideki Peru yüksekliklerinde daha da güçlü olmuş görünmektedir. Zengin deniz kaynaklarının uzağında, yayla beslenmesinde çeşitli geyik cinsleri gibi, mısırın ve kobayların da büyük önemi vardı (Burger, 1992: s. 43). Huaricoto, La Galgada ve Kotosh gibi sitelerde büyük kamu mimarisinin birkaç örneği bilinmektedir. Bu siteler büyük yerleşik nüfusları olmayan tören merkezleri şeklinde görülmektedir. Bu sitelerdeki (çoğunda döşemenin altında havalandırma kanalı olan) merkezi ocak çukurları ve duvarlarda oyuklar ve sedirler bulunan müstakil birçok küçük ev, insanların ateşin çevresine toplanıp bağış yaptıkları tören odaları şeklinde yorumlanmıştır (Burger, 1992: s. 45). Zaman zaman bu kutsal odalar doldurulmuş ve yenileri inşa edilmiştir. La Galgada törensel mimarinin yanı sıra yerleşim özelliklerinin de bulunduğu böyle tek sitedir. Farklı bir işlev ve toplumsal organizasyon belirten bu yayla sitelerinin açık mimarisi, kıyı sitelerinin lâbirent benzeri yapısından çok değişiktir. Toplu olarak bunlardan, özel bir kutsal yapı gerektiren ayrı bir yayla ideolojisi olan, "Kotosh Dinsel Geleneği" diye bahsedilir.

İLK DÖNEMDEKİ SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM

Sulamalı tarımın ve seramiğin başlangıcı Geç Seramik Öncesinden (Peru Sahili'nin standart kronolojik şemasından bilindiği gibi) İlk Döneme geçişi belirtmektedir. MÖ 2000 ila 900 arasındaki bu dönemde yerleşim modeli kıyı çizgisinden 10-20 kilometre içerilerdeki, yaylalardan inen küçük ırmak boylarına kanalların yapıldığı stratejik noktalara kaymıştır. Yine de deniz kaynakları geçimde büyük bir rol oynamaya devam etmiştir. Pamuk kullanımında daha fazla özeni yansıtacak şekilde dokuma tekstil, örgünün yerine geçmiştir.

Geç Seramik Öncesinde olduğu gibi İlk Dönem toplumunun karmaşıklığı hakkında farklı görüşler vardır. Pozorskis sosyopolitik karmaşıklıkta bir "kuantum sıçrayışını" anlatırken (S. Pozorski ve T. Pozorski, 1992: s. 845), Quilter (1991: s. 429) aynı Seramik Öncesi sistemin, "anıtsal sitelerde kamusal otorite sergilenişine artan vurgu... ve muhtemelen gücün Geç Seramik Öncesinin daha açık, akıcı toplumsal dinamiğindekinden daha az sayıda akraba grubu tarafından tekelleştirilmesiyle" İlk Dönemde de sürdüğünü iddia etmektedir. İlk Dönem sırasında toplumsal karmaşıklık yönüne doğru açık bir hareket vardır ki, ana soru bunun dramatik mi yoksa tedrici mi olduğudur.

İlk Dönemdeki önemli değişikliklerin bir örneği iki büyük merkezin, Pampa de las Llamas-Moxeke ve Sechin Alto'nun büyümelerinin kanıtları olan Casma Vadisi'nde bulunabilir (S. Pozorski ve T. Pozorski, 1992). Pampas de las Llamas-Moxeke, yaklaşık 220 hektar kaplamaktadır ve bilinçli bir şekilde yerleştirilmiş ev olmayan düzinelerce teraslı höyüğe sahiptir. En büyük iki höyük olan Huaca A ve Moxeke yaklaşık 1.1 kilometrelik muazzam bir meydanın karşı kenarlarındadır. Çok renkli kilden heykeller ayrıntılı giysiler içerisindeki insanları temsil etmektedir. Öte yandan Huaca A ve Moxeke çok değişik yapılardır. Moxece 30 metre yüksekliğinde katlı bir piramitken, Huaca A ortak duvarları olmayan 38 kare odalı bir mahalledir. Bu odaların girişleri buraların depo odası işlevi gördüğünü belirten ahşap sırıkları tutacak şekilde yapılmıştır. Sechin Alto'daki ana höyük MÖ ikinci binyılda Yeni Dünya'daki muhtemelen en büyük insan yapımı binadır (Burger, 1992: s. 80). Meydan ve teraslı höyük hattı temelinde 1,5 kilometre uzanmaktadır. Meydanların üçünde, en genişi 80 metre çapında olan dairesel çukur avlular vardır.

Pampa de las Llamas-Moxeke ve Sechin Alto, Pozorskis'in "devlet" olduklarını belirttiği iki ayrı yönetimin makamları olarak görünmektedir. Burger (1992, s. 88) mimarinin dışında yerleşimler içerisinde iç farklılaşma belirtisinin az olduğuna işaret etse de, Pampa de las Llamas-Moxeke'de depolamanın ve bariz uydu toplulukların varlık kanıtları bunların bir tür karmaşık yönetim olduğunu belirtmektedir. Burger (1992, s. 87) bunların, her birisi bir sulama sistemini kontrol eden ve evliliklerin ve ortak ideolojinin birleştirdiği küçük "devlet öncesi yönetimler" mozaiğini temsil ettiğini öne sürmektedir. Böyle küçük yönetimler daha küçük başka anıtsal komplekslerin bulunduğu Peru sahili boyunca diğer birçok vadide de muhtemelen vardı. Bawden (1996, s. 175) birkaç vadide birkaç merkezin aynı anda mevcut olmasının bunlardan hiçbirisinin egemen konuma ulaşamadığını belirttiğine ve bu merkezlerle ilişkili mezarlarda seçkin bir sınıfın varlığını göstermesi beklenebilecek hiçbir itibar eşyası birikiminin olmadığına işaret etmektedir. Seramik Öncesinde olduğu gibi Bawden'in görüşünce topluluk kendisini böyle kamusal mimari inşa etmeye yönelten ve güçlü bir hükmedici elitin ortaya çıkmasını engelleyen bir ideolojiyle birleşmişti.

Yükseklerde ise Kotosh Dinsel Geleneği İlk Dönem boyunca devam etmiştir. Geç Seramik Öncesi gibi tören odaları Shillacoto, La Galgada ve

Huaricoto'da bilinmektedir. La Galgada ve Huaricoto etkileyici mezar eşyaları ihtiva eden büyük İlk Dönem taş odalı lahitleriyle özellikle önemlidir (Greider ve diğerleri, 1988). Mezar yapılarında zengin gömütlerin ortaya çıkması Andların tarihöncesindeki yeni bir gelişmeyi temsil etmektedir ve kıyı sitelerinde bulunan basit çukur mezarlardan çok farklıdır. Peru uygarlığında daha sonra göze çarpacak şekilde rol oynayan altın ve metal ilk kez işlenmeye başlamıştır. Ne var ki zengin mezarlar kesinlikle bu yönde bir eğilimin belirtisi olsa bile, törencilik ve ideolojiye olan yoğun vurgu artan toplumsal farklılaşma delillerini örtmektedir.

CHAVİN VE İLK UFUK

"İlk Ufuk" denilen MÖ 900-200, en çok, orta Peru yüksekliklerindeki Chavin de Huantar Sitesi'ne odaklanmış tropik orman hayvanları temsillerini içeren farklı bir resimleme tarzının gelişmesiyle ilişkilendirilmiştir. Chavin tarzı bu dönemle ilgilenen arkeologların ilgisini çekmiştir ve birçoğu bunu yaklaşık aynı zamanlarda Meksika'daki Olmek gelişimiyle kıyaslamıştır (örn. Willey, 1962). Olmek neredeyse hiçbir yerden, gösterişsiz köy tarımcıları toplumundan ortaya çıkmışken, Chavin bin ya da daha fazla yıllık ideolojik ayrıntılanmanın ve anıtsal mimarinin ürünüdür.

Chavin de Huantar deniz seviyesinin 3000 metre üzerindeki Peru yaylalarında, Mosna ve Huachecsa nehirlerinin kesişme noktasında yer almaktadır. Bu yer onu Peru sahil ovasıyla Andların doğu yamaçlarındaki, Mosna Nehri'nin en sonunda vardığı tropik ormanlar arasında eşit bir uzaklığa yerleştirmiştir. Burası MÖ 1000 ila 200 yılları arasında aşamalı olarak gelişen karmaşık bir sitedir (Burger, 1992: s. 130-44). Chavin de Huantar'daki en eski unsur, çukur bir meydanı çevreleyen Eski Tapınak diye bilinen U-şeklinde, dört katlı taş binadır. Bu kompleksin içinde ve altında galeriler ve içinde büyük bir granit putun -ağzında köpek dişleri, el ve ayaklarında pençeler olan ve kafasından yılanlar çıkan insan biçiminde bir ilâhı temsil edecek şekilde oyulmuş 4,5 metre yüksekliğinde bir dikili taşın- bulunduğu haç şeklinde bir planı olan ana oda dâhil, odalar vardır. Bu dehşet verici figürün Chavin kültünün üstün ilâhı olduğuna inanılmaktadır.

En azından sezgisel bir büyük ölçekli yapı ilkeleri duygusunu ve havalandırma bacaları ve drenaj kanalları şebekesinin dâhil edilmesi için gereken tasarım becerilerini icap ettiren Eski Tapınağın, Yeni Dün-

ya'daki "mühendislik" ürünü ilk bina olduğu söylenebilir. Dahası, kedigiller, timsah ve diğer fantastik tropik yaratıkların bol olduğu dikkate değer Chavin resimlemesini kendi mimarisine doğrudan dâhil etmiştir. Perulu büyük arkeolog Julio Tello resimlemenin, buradan da Chavin hadisesinin, Andların öbür tarafındaki tropik ormanlardan çıktığını iddia etmiştir. Oysa Richard Burger son zamanlarda Tello'nun görüşüne karşı çıkmış ve Chavin resimleme ve mimarisinin en az alçak ormanlar kadar kıyıdaki atalarına da borçlu olduğu iddiasında bulunmuştur. Burger'e göre (1992, s. 156):

> Chavin kültü, egzotik tropik orman ve kıyı unsurlarının özgün bir yayla dini oluşturacak şekilde kaynaşmasıyla yaratılmıştır. Nihai ürün, Chavin de Huantar'ın yaylaları kıyıya ve doğudaki alçak araziye bağlayan uzun mesafeli ticaret rotalarının kavşağındaki konumuyla uyumlu kozmopolit bir ideolojiydi.

Eski Tapınak, Chavin dininin 500 yıldan fazla odak noktası olarak işlev görmüştür. MÖ yaklaşık 500 yıllarından itibaren Chavin de Huantar'ın nüfusu artmaya başladı ve daha önce bir hac merkezi olan yer yaklaşık yüzyıl sonra birkaç bin sakini olan daha geniş bir yerleşime dönüştü. Doğal cam, okyanus kaynakları ve çömlekçiliğin önemli ticaret malları olduğu uzun mesafeli alış veriş Chavin yaşamında kilit bir unsuru haline geldi. Burger (1992, s. 180) bunun uzun mesafeli taşımacılıkta lama kervanlarının kullanılmasının gelişimiyle bağıntılı olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca deniz kabuğundan ustalaşılmış süs üretiminin kanıtları da mevcuttur. Chavin tarzı Andların her yerine yayılırken, Chavin de Huantar'da ek dinsel yapılar inşa edilmiştir.

Çoğu Perulu arkeolog, İlk Ufuk döneminde Güney Amerika'nın batısında karmaşık tabakalaşmış yönetimlerin mevcut olduğu konusunda hemfikirdirler. Bunlara meşru şekilde "devlet," "şeflik" ya da yalnızca "karmaşık yönetimler" denilip denilemeyeceği hakkındaki tartışma sürmektedir fakat o zamanın farklılaşmış mevki, güç ve servet erişimin bol bol kanıtları vardır. En önemlisi MÖ yaklaşık 400 yıllarından itibaren yayla sitelerinde bulunan bol tedarikli mezarlardır. Örneğin Kuntur Wasi'de her birisi tek bir iskelet içeren birkaç lahit, sitenin dikdörtgen çukur meydanında bulunmuştur. Bu mezarlarda Chavin motifleriyle süslü altın sikkeler, kulak makaraları, göğüslükler ve levhalar, ayrıca deniz kabukları ve ince çömlekler vardı. Yaşlı bir kadının mezar zemi-

ninde belki de bir giysinin unsurları olan 7000 deniz kabuğu ve taş boncuk mevcuttu (Burger, 1992: s. 205). Chongoyape ve Karwa'da başka zengin Chavin mezarları da bulunmuştur.

Chavin de Huantar Sitesi'ndeki önemli toplumsal farklılaşma kanıtları George Miller ve Richard Burger tarafından fauna kalıntıları incelemesiyle belgelenmiştir (Miller ve Burger, 1995). Yerleşim büyüdükçe neredeyse özellikle yöresel lamaların tüketilmesine doğru bir kayma olduğunu buldular. Lamalar yük taşıyıcıları olarak önemliydiler, onun için de Chavin de Huantar'ın bölgeler arası ticaret ağlarına katılımı için elzemdiler. Chavin de Huantar'ın bazı sakinleri yük hayvanı olarak ömür boyu hizmet sağlayamadan kesilen genç lamalardan yumuşak et elde ederlerken, diğerlerinin çoğu daha yaşlı hayvanların sert etini yemek zorundaydılar. Ayrıca Chavin de Huantar'ın merkez yerleşim bölge sakinlerinin birçoğu, lama etinin tercih edilen parçalarını elde ederken, daha uzak ve yüksek rakımlı yerleşimlerde yaşayan insanlar kelle ve paçaya razı olmak zorundaydılar. Ortaya çıkan model Jackson ve Scott'un (1995a, 1995b) Güneydoğu ABD'deki Mississippi siteleri için öne sürdüğü, uzaktaki toplulukların törensel ve siyasal merkezlerde yaşayan seçkinlere erzak sağlamasına benzemektedir.

MÖ 200'lerdeki bir deprem, o zamanlar diğer bölgelerde de karmaşık toplumlar ortaya çıkıyor olsa bile, Chavin de Huantar'da kültün çöküşünde önemli bir faktör olmuş görünmektedir. Peru'nun güney kıyısında Paracas kültürü Chavin'den etkilenmişti ve çok yüksek nüfusları beslemekteydi (Silverman, 1996). Paracas seçkinleri, öldükten sonra mumyalanan bedenleri için sargı olarak da kullanılan, ince dokunmuş ve işlemeli kumaş giymekteydiler. Titicaca Gölü Havzası'ndaki Chiripa (Mohr Chavez, 1988) gibi sitelerde MÖ 600'lerde çukur bir avlunun etrafında depo binaları olan tapınak kompleksleri ortaya çıkmıştır. Bu binaların üstündeki sanat tarzı, paralel bir yöresel gelişimi belirtecek şekilde Chavin'dekinden farklıydı.

SONUÇ

Peru'da karmaşık toplumların doğuşunun kanıtları oldukça uysaldır, bu da farklı arkeologların bunun daha hızlı ya da daha yavaş bir tempoda ilerlediği şeklinde yorumlamalarına izin vermektedir. Jonathan Haas ve Shelia ve Thomas Pozorski, İlk Dönem'de "teokratik" devletlerin ortaya çıkışının karmaşık Seramik Öncesi öncülleriyle ve Casma Vadi-

si'ndeki en az üç seviyeli bir İlk Dönem hiyerarşisiyle, devlet olma yolundaki gelişmeyi hızlı bir tempoda ilerlemiş olarak görmektedir (Haas, 1987; S. Pozorski, 1987; S. Pozorski ve T. Pozorski, 1992). Jeffrey Quilter ve Richard Burger daha tutucu bir görüşe sahiptir: tarihöncesinin daha sonralarına kadar, Erken Orta Dönem'de MÖ 200 ya da daha sonrasına kadar devletin güvenilir bir kanıtı yoktur (Quilter, 1991; Burger, 1992). İlk Dönem'de yüksek konumlu mezar, zanaatta uzmanlaşma ve tekbiçim mimari tarzlarına kanıt olmaması, yavaş temponun olumsuz kanıtlarıdır.

And toplumunda kurumsallaşmış mevki, güç ve zenginlik erişimi farklılığının ilk ortaya çıkışı nerede olmuştur? Kanıtlar belki MÖ 1000'e kadar gitse de, özellikle MÖ 600 ila 200 arasında İlk Ufuk'ta bir araya toplanıyor gibidir. Çözülmeyen soru seçkinlerin niteliğidir. Bunlar rahip miydi yoksa seküler şef mi? Güç sahibi oldukları açıktır. Burger'in işaret ettiği gibi (1992, s. 206) Kuntur Wasi ve Chongoyape'deki mezarlar kitlelere seçkin grubun otoritesiyle ilgili açık bir mesaj vermektedir. Bunların kalıtsal seçkin mi, yoksa rahip teokrat mı oldukları henüz belirlenmemiştir.

GÜNEY AMERİKA'NIN KUZEYİ VE AMAZONLARDAKİ GEÇ TARİHÖNCESİ ŞEFLİKLER

And bölgesi arkeologları İlk Dönem ve İlk Ufuk yönetimlerini "şeflik" olarak nitelendirmekte isteksiz olsalar da, Güney Amerika'nın kuzeyi ve Amazon alçak arazileri için böyle bir şey yoktur. MS birinci binyılda (ya da Peru sahilinde karmaşık toplumların ortaya çıkışından binyıl ya da daha sonra) bu geniş bölgedeki birkaç yerde yerleşim hiyerarşilerine ve diğer şeflik süslerine sahip birkaç farklı bölgesel varlık ortaya çıkmıştır (Roosevelt, 1993; Spencer, 1994; Drennan, 1995). Mezoamerika'nın bitişik bölgeleri de Avrupa ile temas öncesindeki binyılda şeflik toplumlarını ayakta tutmuştur.

Güney Amerika'nın kuzeyindeki üç kilit yer: Kolombiya'daki Magdalena Nehri'nin kaynağı (Drennan, 1991, 1996), Kolombiya'da Cordillera Oriental'deki Muisca bölgesi (Langebaek, 1995) ve Venezuela'nın Barinas eyaletindeki "llanos" alçak arazisidir (Spencer, 1994; Redmond ve Spencer, 1994). Bunların hepsi de nitelik bakımından biraz farklıdır. Örneğin Muisca yüksek bölgesindeki şeflikler uzun bir gelişim sıralamasının sonucu olarak görünürken, Barinas alçak arazisindekiler hızlı

bir gelişim ve çöküş geçirmişlerdir.

Alto Magdalena bölgesinde MS ilk yüzyıllarda nüfus, MS 700 civarında kilometre kareye 50-100 kişi düşecek şekilde dramatik biçimde artmıştır (Drennan, 1991: s. 276). Yine de yerleşkeler çok dağınıktı. Toplumsal farklılaşma insan ve hayvanları betimleyen heykeller ve höyük şeklindeki cenaze yapıları dâhil kamu çalışmalarında yansıtılmıştır. Mezar eşyaları özellikle bol olmasa da, toplumsal hiyerarşi kanıtı olarak görülen bazı mezarların mimarisi çok özenlidir. Nüfusun etrafında gevşek şekilde toplandığı kompleksleri oluşturan heykellerin ve mezarların küçük bölgesel yönetimleri temsil ettiği düşünülmektedir. Drennan (1991, 1995) her birisi yaklaşık 10 kilometre yarıçapında birkaç küçük ve muhtemelen rekabet eden bir şeflikler modeli öne sürmektedir. Seçkinler mevkilerini göstermek için kamusal cenaze mimarisini kullandıkları halde, üretim ve servet birikimi üzerinde nispeten az merkezi kontrol olmuş görünmektedir. MS 800'lerde mezar eşyalarının sayısı arttığı halde özenli cenaze mimarisi inşaatı durmuştur. Drennan (1995, s. 316), bunun Alto Magdalena'nın seçkin sosyetesinin din ve ideolojiyi vurgulamaktan daha çok servet birikimiyle ilgilenmeye doğru reorganize oluşunu temsil ettiğini ileri sürmektedir.

Tersine Barinas bölgesinin alçak çayırlarındaki şeflik, MS 600 ila 1000 arasındaki yaklaşık 400 yıllık bir süre içerisinde gelişmiş ve çökmüştür (Redmond ve Spencer, 1994; Spencer ve Redmond, 1992). Onun üç katlı yerleşim hiyerarşisi (10 ve 12 metre yüksekliğinde) iki büyük höyüğün törensel işleve sahip olduğu varsayılan 33 hektarlık Gaván sitesine odaklanmıştı. Bu höyükler, yükseltilmiş bir yol ve çitle çevrili oval bir meydanda bulunmaktadır. Bu bölgenin dışında üzerine konutların inşa edildiği daha küçük 130 höyük vardır. Gaván'dan çıkan yollar alçak höyükleri olan daha küçük beş merkeze giderken, iç bölgelerde höyüksüz 25 ufak köy bulunmaktaydı. Yükseltilmiş tarlalar, muhtemelen Gaván'ın ve destek merkezlerinin seçkin sakinleri tarafından seferber edilen tarım üretiminin yoğunlaşmasını yansıtmaktadır (Spencer, 1994). Bunun yanısıra sınırlı mezar buluntuları çok gösterişsizdir. Gaván, saldırıya uğrayıp yakıldığı MS 1000 civarında, muhtemelen komşu bir yönetimin elinde son bulmuştur.

Amazon Vadisi'nde MS 500'lerden Avrupalıların 1500'lerdeki gelişine kadar dikkate değer bazı tarihöncesi şeflikler gelişmiştir (Roosevelt, 1991, 1993). Bu toplumların keşfedilmesi biraz sürpriz olmuştur, çün-

kü geleneksel bilgelik Amazon topraklarının fakir, küçük ve basit örgütlenmiş modern yerli toplumlarının da tarihöncesi modelin temsilcisi oldukları varsayımıyla Amazon Vadisi'nin karmaşık toplumları destekleme kabiliyetinde olmadığıydı. Toplumsal karmaşıklık kanıtları geçici And ötesi ithalatı olarak dışlanmıştı (örn. Meggers, 1954). Oysa on altıncı yüzyılın (örneğin Palmatary, 1965'te özetlenen) etno tarihsel anlatımları Amazon ve Orinoco nehirlerinin kıyı boylarında şefler tarafından yönetilen büyük nüfusların yaşadığını göstermektedir. Bu toplumlar yayılmacı ve savaşçıydılar (Roosevelt, 1987: s. 154) ve yalnızca seçkin ve halk şeklinde bölünmüş olmayıp ayrıca köle sahibiydiler. Arkeolojik olarak Avrupalıların temasından önceki, aşağıda bahsedilen Kuzey Amerikalı şefliklerin geliştiği yaklaşık aynı dönemde, en azından binyıldır varolduklarının kanıtlarını bırakmışlardır.

Tarihöncesi Amazon şefliklerinin en gösterişli kanıtı sakinlerinin önemli akarsu boylarında büyük höyük kümeleri inşa ettiği Amazon Ağzı'ndaki Marajo Adası'ndan gelmektedir (Roosevelt, 1993). Benzer höyük kümeleri, hepsi de bereketli alüvyonlu taşkın ovaları olan Bolivya Amazonu, orta Orinoco ve Güyan Kıyı Ovası'nda bilinmektedir fakat Marajo Adası'ndakiler çok yakından araştırılmıştır. Mısır, küçük tohumlu taşkın ovası otları ve balığa dayanan (kök bitkilerinin egemen olduğu mevcut yerli geçiminden çok farklı olan) bir ekonomiye sahip Marajoara şeflikleri özel maksatlı zanaat alanları, tören alanları, toprak savunma setleri, mezarlıklar ve sağlam konut yapıları olan geniş yerleşimlerde yaşamışlardır (Roosevelt, 1993: s. 273). Yakın Doğu *tel*'lerinde olduğu gibi amazon höyükleri de yüzlerce yıllık mimari moloz ve atık birikimini temsil etmektedir. Marajo Adası mezarlıkları, ölülerin muazzam kaplara kapatılması uygulaması nedeniyle neredeyse bir asırdır arkeolojik araştırma odağı olmuştur (Palmatary, 1950). Bu kapların tip ve dekorasyonunda, ölüye yapılan muamelede ve mezarlara konulan eşyalarda büyük farklılıklar vardır. Roosevelt'in düzenlemesinde Marajoara toplumu yerli öncüllerden gelişmiş büyük nüfusları olan birkaç toplumsal dereceye bölünmüş ayrı, savaşçı, karmaşık birçok şeflikten biriydi.

KUZEY AMERİKA: KUZEYBATI VE GÜNEYDOĞU

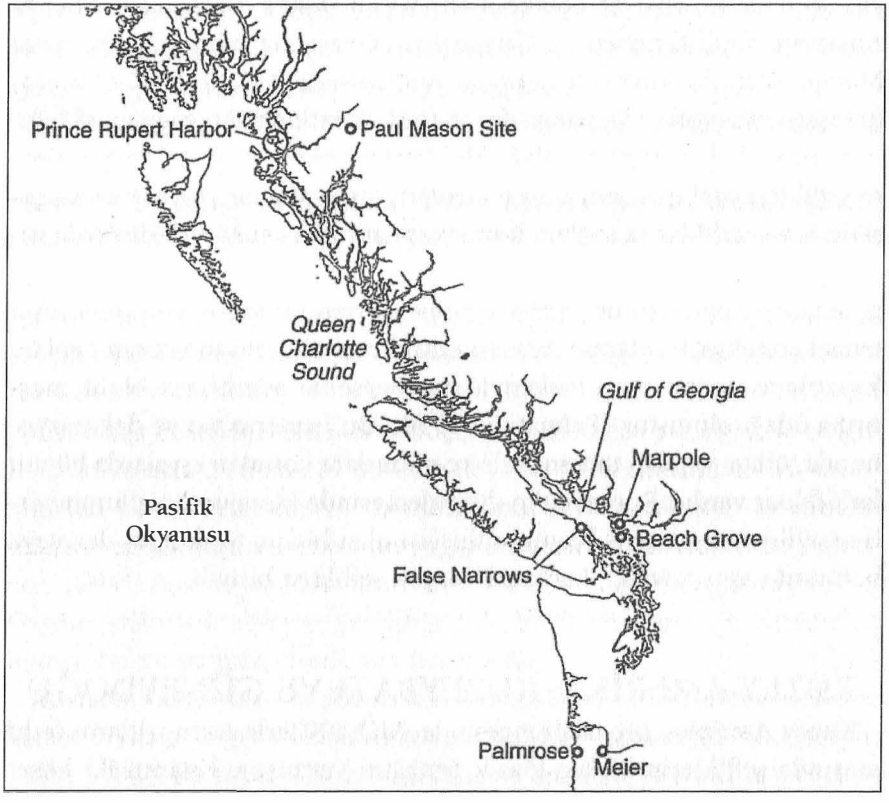
Kuzey Amerika, geç tarihöncesinde, MÖ 500'lerle Avrupalıların fethi arasında şefliklerin birkaç klasik örneğini vermiştir. Kıtanın iki köşe-

sinde basit ve karmaşık şeflikler olarak örgütlenmiş görünen çok farklı türde karmaşık toplumlar ortaya çıkmıştır. Belki de en parlak tarihöncesi şeflik toplumları anlayışı, topluluklar arasında belirgin toplumsal farklılaşmanın olduğu güneydoğudan gelmektedir. Kuzeybatıda tarımın olmadığı katmanlı toplumlar, karmaşık toplum için yiyecek üretiminin önkoşul olduğu varsayımına bir uyarıda bulunmaktadır.

KUZEYBATI KIYISINDAKİ TABAKALAŞMIŞ TOPLUMLAR

Peru Seramik Öncesinde olduğu gibi, Kuzey Amerika'nın Kuzeybatı Kıyısı tarımın mevki, güç ve servet erişimindeki farklılıkların ortaya çıkışının bir önkoşulu olmadığına kanıt sağlamaktadır. Güneydoğu Alaska ile kuzey Kalifornia arasındaki alanda, on sekizinci yüzyılda Avru-

Şekil 7.10 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Kuzey Amerika'nın Kuzeybatı Kıyısı haritası.



palı kâşiflerle temasa kadar nispeten değişmeden süren bir hayat tarzını başlatan toplumsal karmaşıklığın ortaya çıkışının yaklaşık 2.500 yıl önce olduğu düşünülmektedir. Bu dönem boyunca bu bölgede hiç tarım yapılmamıştır. Tarihöncesinde mısır yetiştiriciliği Great Basin'in bazı kısımlarından daha yakına ulaşmamıştır, onun için Kuzeybatı Kıyısı halkları sadece deniz, nehir ve orman kaynaklarına bağlıydılar.

Bu bölümde tartışılan diğer bölgelerde olduğu gibi Kuzeybatı Kıyısı'nda kalıtsal seçkinlerin ortaya çıkışından önce birkaç hanehalkından oluşan özerk eşitlikçi ötesi topluluklar dönemi gelmiştir. Etnografik delillere göre bu dönemde hanehalklarının birkaç aile grubundan oluştuğuna inanılmaktadır. Bunun bir açıklaması Kuzeybatı Kıyısı kaynak temelinin tabiatıdır. Hayden ve Cannon (1982), çok aileli hanehalklarının ana kaynaklara erişim için rekabet edilen yerlerde bulunmasının muhtemel olduğunu iddia ederken, Wilk ve Rathje (1982) böyle hanehalklarının, mevsimlik olarak bol kaynakların bulunduğu zamanlardaki gibi, aynı anda çok sayıda iktisadi işin yerine getirildiği yerlerde olduğunu ileri sürmektedir. Böyle koşullar Kuzeybatı Kıyısı'nın, deniz memelilerin ve göçebe balıkların yakalanması için iyi yerlerin sınırlı olduğu ve som balığı mevsiminde bir defada çok kişinin seferber edilmesinin önemli olduğu kısımlarında özellikle had safhada olmuş olabilir.

Toplumsal mertebe kanıtı olmayan önemli bir eski köy Kuzey British Columbia'daki Paul Mason Sitesi'dir (Coupland, 1996). İki sıra üzerindeki tek tip on çöküntü yaklaşık 3.000 yıl yaşındaki dikdörtgen ev sitelerine işaret etmektedir. Birkaç çökütüde yapılan kazılar ocak ve sedir gibi iç özellikleri ortaya çıkarmıştır. Öte yandan yöresel bakır, doğal cam, karakehribar, kehribar ve *Dentalium* kabuğu gibi daha sonraları kuzeybatıda toplumsal mevki işaretleri olarak kabul edilecek türden yapıtlar mevcut değildir (Matson ve Coupland, 1995: s. 187). Ben hanehalkları arasında kaynak erişimi rekabeti varsa, "eşitlikçi ötesi" nitelendirmesinin belki daha uygun olacağını öne sürdüğüm halde, evlerin tek tip boyutları ve "zenginlik yapıtlarının" olmayışı nedeniyle Paul Mason Sitesi eşitlikçi bir topluluk olarak kabul edilmiştir.

Ne ki sonraki 500 yılda Kuzey British Columbia'da Prince Rupert Limanı bölgesindeki ve Güney British Columbia'da Georgia Körfezi'ndeki mezarlarda toplumsal mertebe kanıtları ortaya çıkmaktadır. İkinci yerdeki Marpole Dönemi mezarlıkları bol mezar eşyaları olan yetişkin ve çocuk mezarları içermektedir (Moss ve Erlandson, 1995: s. 24). Ay-

rıca, bazı yetişkinler 6 metre çapında ve 2 metre yüksekliğinde tepeciklerin altındaki taş sandukalara gömülüdür (Matson ve Coupland, 1995: s. 209). Bir başka toplumsal farklılaşma göstergesi bebeklikleri sırasında bazı kişilerin kafataslarının şeklinin kasten bozulmasıdır. Matson ve Coupland (1995), bu kanıtların kalıtsal toplumsal eşitsizliğin varlığına işaret ettiği sonucuna varmaktadırlar. Prince Rupert Limanı yakınlarındaki özellikle ayrıntılı bir yetişkin erkek mezarında bakır bilezikler, bakır sarılı değnekler ve katil balina çenesinden ve balina kemiğinden yapılmış lobutlar dâhil çeşitli silahlar vardır. Balina kemiği lobut sapının kaidesine oyulmuş bir insan heykelciğiyle süslenmiştir.

Bu dönemden, özellikle de Prince Rupert Limanı'ndaki mezarlarda artan şiddet kanıtları bulunmuştur. Birkaç kafatası, şiddetli darbe izleri göstermektedir. Mezarların birkaçında ganimet kelleleri bulunmuşken bazı başka mezarlarda kafalar yoktur. Jerome Cybulski (1992), bir darbeyi önlemek için kol kaldırıldığı zamanki "savuşturma kırıkları" olarak nitelendirdiği yüksek ön kol kırığı hadiselerini not etmiştir. Bazı kafataslarında taş lobut darbelerinin sebep olduğu çökmeler vardır. Yukarıda bahsedilen mezardaki kemik lobutlar da şiddet kabiliyetini yansıtmaktadır.

Georgia Körfezi bölgesindeki (False Narrows, Beach Grove ve Marpole'dekiler gibi) Marpole dönemi köyleri daha geniş ev çöküntüleriyle nitelendirilmektedir. Aynen tarih dönemi evlerinden bilindiği şekilde, muhtemelen sedir tahtasından olan duvarların direk delikleri çok geniştir. Beach Grove'daki toplamda on kadar olan evlerin en küçüğünün, Paul Mason Sitesi'ndeki daha eski evlerden önemli ölçüde büyük, 10X13 metre olduğu tahmin edilmektedir (Matson ve Coupland, 1995: s. 208). Diğer evler çok daha büyüktür. Ne yazık ki mezarların böylesine toplumsal eşitsizlik kanıtları sağladığı Prince Rupert Liman bölgesinde birçok ev kazılmamıştır. Tarihsel yerleşim modeliyle benzerliğe ve deniztarağı kabuğu katmanları gibi mevsimsel belirtilerin sınırlı şekilde incelenmesine dayanılarak bu yerleşimlerin muntazam kışlık köyler olduğu yorumu yapılmıştır.

Marpole Dönemi'yle tarihsel zaman içerisinde devam eden farklı bir Kuzeybatı Kıyısı sanat tarzı belirmiştir. Kuşlar, yılanlar ve insanlar en yaygın motiflerdir. Tarihsel dönemlerde kullanılan aynı karmaşık örgü teknikleri Prince Rupert Liman bölgesindeki sitelerden iyi korunmuş halde çıkarılmıştır (Croes, 1989).

Bu dönemin fauna kalıntıları birçok büyük yerleşim sitesinde muhtemelen çok sayıda yakalanan, sonra da kış boyu korunup depolanan somon balığına olan bağımlılığı yansıtmaktadır. İyi bir somon balığı depolama göstergesi bulunan gövde unsurlarının kafa unsurlarına oranının çok yüksek olmasıdır (Matson ve Coupland, 1995: s. 223). Somonun koruma ve depolama için giderek artan şekilde avlanması çok aileli hanehalklarının çoğalmasını hızlandırmış olabilir. Diğer sitelerde ağ kullanımı ve bu faaliyete katılanlar arasında daha da fazla iş birliği gerektirmiş olabilecek ringa gibi daha küçük balık bolluğu vardır.

Ortaya çıkan bu toplumsal karmaşıklık modelinin ne kadar güneye ulaştığı belli değildir. Columbia Nehir ağzı yakınlarındaki Palmrose Sitesi yaklaşık 2.000 yaşındaki büyük bir tahta evin kanıtlarını vermiştir. Fauna kalıntıları, birkaç deniz memelisinin yanı sıra yukarıda belirtilen depolanmış salmon hipoteziyle uyumlu şekilde, esas olarak somon kemiklerinden oluşmaktadır. Deniztarağı kabuklarının mevsimsel katman analizi, kış sonu/bahar başı uğraşısına işaret etmektedir. Böyle kanıtlar daha kuzeydeki bölgeler için geliştirilmiş olan toplumsal karmaşıklık modeliyle uyumludur (Matson ve Coupland, 1995: s. 228-9).

Yaklaşık 2.000 yıl önce Kuzey Amerika'nın Kuzeybatı Kıyısı'nın çoğunun bir ölçüde kalıtsal olan toplumsal mertebeleşmeye sahip toplumlar tarafından iskân edildiği açıktır. İşlerin kısa zamanda "herkesin güvertede" olmasını gerektiren çalışma gereksinimlerine cevaben gittikçe daha büyük hanehalkları oluşmuştur. Ames (1996), sedir tahtasından yapılmış bir ev birkaç yüzyıl kullanılabildiğine göre, bu hanehalklarının muhtemelen ne kadar uzun süre devam ettiğine işaret etmiştir. Yerleşim yerlerindeki bu kalıcılık ve yatırım çok güçlü yöresel bağlılığa yol açmış olmalıdır.

Bu bölgedeki ilk Avrupalı kâşifler, güçlü şeflerle ve en aşağı üyelerin seçkinlerin fiilen kölesi olduğu gayet tabakalaşmış toplumlarla karşılaşmışlardır. Birkaç yönetim sahil boyunca sedir tahtasından yapılmış muazzam evlerden oluşan kalıcı köylere dağılmıştı. Columbia Nehri üzerindeki Meier'de kazılan gibi bazı geç tarihöncesi evleri 60 kişiyi barındırmış olabilir. Bu ev belki 400 yıl işgal edilmişti ve bunun yapılması ve sürdürülmesi için 400.000 ila 1.000.000 board feet* kırmızı sedir kerestesi gerektirmişti (Ames, 1996: s. 141). Bunların, belki de evin fark-

* ABD ve Kanada'da kullanılan kereste ölçü birimidir. 1 board food = 2360 cm^3 değerindedir - ç.n.

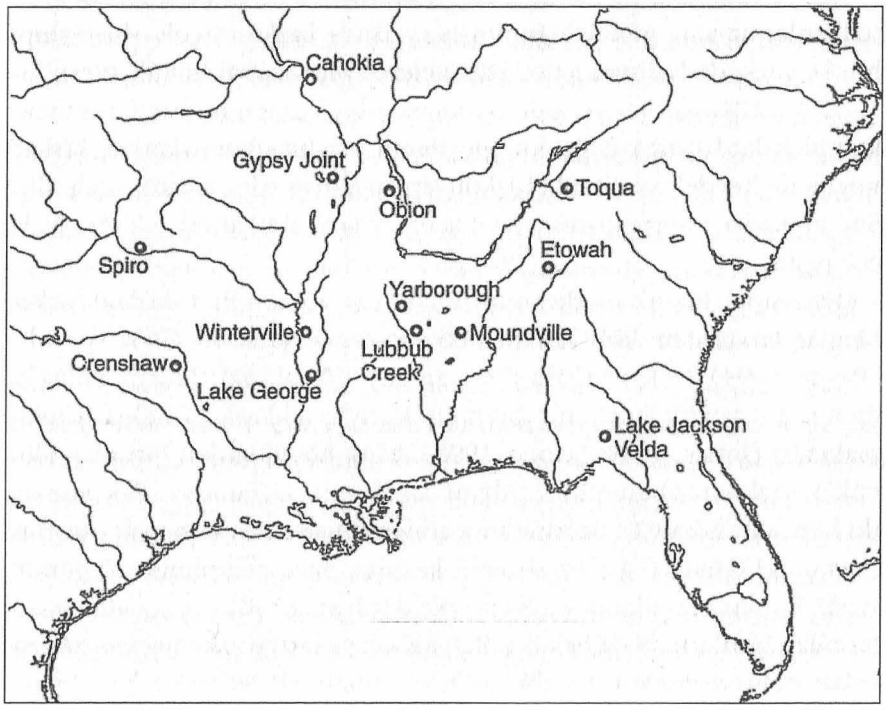
lı kısımlarında aynı çatı altında yaşayan seçkinler, halk ve kölelerden oluşan karmaşık gruplar olduğu bellidir. Öte yandan böyle topluluklar üç binyıl önce başlayan bir gelişim yörüngesinin zirvesini temsil etmektedirler.

GEÇ TARİHÖNCESİ GÜNEYDOĞUDA ŞEFLİKLER

MS 750 ila 1600 yılları arasında ABD'nin güney orta ve güneydoğusunda birçok şeflik toplumu gelişmiştir. Aslında Kuzey Amerika'nın güneydoğusunun her yerindeki Geç Orman toplumlarından kaynaklanan farklı bir yönetimler topluluğu olsalar da, bu şeflikler hep birlikte W. H. Holmes'un on dokuzuncu yüzyıl sonlarında kullandığı bir terim olan "Mississippi" toplumları diye bilinmektedir. On altıncı yüzyılda bu bölgede İspanyol kâşifler seyahat ettiği için, Mississippi toplumlarıyla tarihsel bir bağlantı noktası mevcuttur. Bu kâşiflerin anlatımlarından şeflik toplumlarını açıkça tanıyabiliriz; aslında bazı arkeolojik siteleri De Soto ve diğerlerinin ziyaret ettikleriyle karşılaştırmak da mümkündür (Brain, Toth ve Rodriguez-Buckingham, 1974; Hally, Smith ve Langford, 1990; Hudson, 1990). Bu tarihsel başlangıç çizgisinden Mississippi şeflik toplumu zaman içerisinde geriye, MS yaklaşık 750'lere kadar izlenebilir. Birkaç yüzyıl önceki eşitlikçi ötesi Hopewell gelişiminin tersine Mississippi yönetimlerini ve bunların merkezlerini saptamak, bölgesel büyüklükleri hakkında genel bir fikir edinmek ve bunların yükseliş ve çöküşlerini izlemek mümkündür. Arkeologlar bunları belli bir kesinlikle kalıtsal seçkinlere ve çoklu karar verme otorite seviyelerine sahip toplumlar olarak nitelendirmektedirler.

Son yirmi yılda en fazla arkeolojik dikkat çeken iki Mississippi şefliği, Cahokia'daki merkeziyle Illinois'nin American Bottom bölgesindeki ve Moundville'deki merkeziyle Alabama'nın Black Warrior Nehir Vadisi'ndekidir. Aslında arkeolojik literatürü gelişigüzel araştırmakla okuyucu bunların mevcut olan yegâne iki Mississippi şefliği oldukları sonucuna varabilir ki durum kesinlikle bu değildir. Doğu Texas'tan Atlantik'e ve Ohio Vadisi'nden Mexico Körfezi'ne kadar Güneydoğu'nun birçok kısmında başka bölgesel yönetimler saptanmıştır (Smith, 1990). Bunlar boyut olarak küçük birkaç mezra topluluğundan, on altıncı asrın De Soto, De Luna ve Pardo keşiflerinin uğradığı Alabama'dan Georgia boyunca Tennessee'ye kadar 500 kilometre uzanan muazzam Coosa yüksek şefliğine kadar değişmektedir (Anderson, 1994: s. 151).

Şekil 7.11 Bu bölümde bahsedilen ana Mississippi sitelerini gösteren Kuzey Amerika'nın güneydoğu haritası.



Mississippi toplumu, birkaç yüzyıl önce gelişen Hopewell'i izleyen Geç Orman toplumunun doğrudan devamıydı. Yaklaşık aynı zamanlarda gelişen (Bölüm 8'e bkz.) "devlet seviyesindeki Mezoamerika toplumlarından etkilenmeyen bağımsız, saf bir toplumsal dönüşüm" idi (Smith, 1990: s. 1). MS 750'lerde doğu ormanlarının birçok nehir vadisinde yöresel eşitlikçi ötesi topluluklarından şeflikler doğmuştur. Bunlar alışveriş ve haberleşme ağlarıyla bağlantılıydılar ve ayrıca arkeolojik bakımdan "Güneydoğu Törensel Kompleksi" denilen bir özellikler kompleksi içerisinde gösterilen benzer inançlara ve dinsel uygulamalara sahiptiler. Son onyıllarda Mississippi yerleşimleri, özellikle bir ya da iki hanehalkı tarafından işgal edilen küçük çiftlikler ve büyük ölçüde, MS ilk yüzyıllarda Kuzey Amerika'da tamamen yerleşmiş olan mısıra dayalı geçim hakkında daha fazla şey öğrenmiş bulunuyoruz.

MİSSİSSİPPİ YERLEŞİMLERİ VE TÖRENSEL MERKEZLER

1970'lerin sonuna kadar en iyi incelenen Mississippi siteleri bir ya da

daha fazla höyüklü büyük merkezi yerleşimlerdi. Georgia'daki Etowah, Doğu Oklahoma'daki Spiro, Alabama'daki Moundville, Arkansas'taki Toltec ve Illinois'deki Cahokia en iyi bilinen ve literatürde en sık bahsedilenlerdir ama güneydoğunun heryerinde başka birçok Mississippi höyük sitesi de bulunmuştur. Düzinelerce Mississippi höyük sitesi güneydoğu ABD'nin her yerinde bilinmektedir. Bunlardan bazıları büyük komplekslerdir, ama çoğu bir meydanın etrafına konuşlanmış birkaç höyük ile hendek ve çit gibi ilişkili yapılar ihtiva eden küçük sitelerdir. Site ne kadar büyükse son yüzyılda arkeolojik dikkatleri o kadar fazla çekmiştir.

Mississippi höyük merkezinin bir örneği, Kuzey Florida'daki, arkeologlar tarafından 1940'lardan beri incelenen Jackson Gölü sitesidir (Payne, 1994). Jackson Gölü sitesi, en büyüğü yaklaşık 8 metre yüksekliğinde altı höyük içeren bir tören merkeziyle yaklaşık 27 hektar kaplamaktadır (Jones, 1994; Scarry, 1996). Ufak höyüklerden biri olan Höyük 3, seçkin toplumunun en ilginç kanıtlarını sağlamıştır. Peş peşe on iki bina katı höyüğün üzerine inşa edilen binalar için basamak oluşturmuştur. Höyükte (bazıları sistemli kazıdan önce çıkarılmış) 25 gömüt vardı. Bunlar esas olarak yetişkin erkeklerdi ama kadın ve çocuk mezarlarından bazılarında da bakır, mika, kabuk ve taştan etkileyici mezar eşyaları bulunmaktaydı. En dikkat çekici olanı iskeletlerden bazılarının üzerinde bulunan, çoğunda bakır oksitin koruduğu kumaş şablonu olan "atmaca-adam-dansçı" bakır göğüs levhalarıydı (Jones, 1994). Radyokarbon tarihleri Jackson Gölü'nün 1250 ila 1500 yılları arasında geliştiğini göstermektedir.

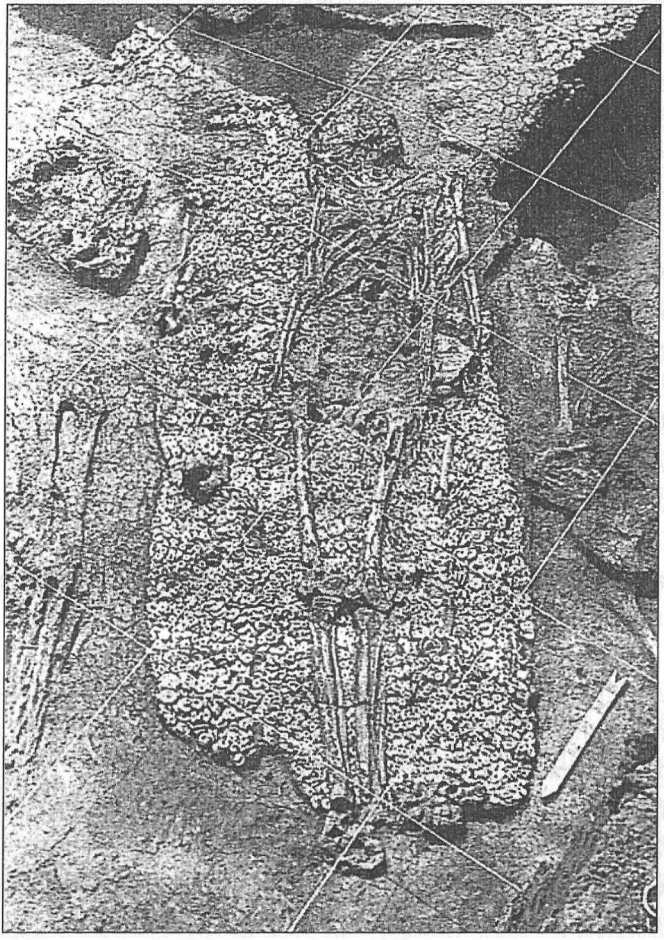
Çoğu başka arkeolojik sitelere kıyasla yine de çok büyük kabul edilseler de, diğer Mississippi merkezlerinin birçoğu oldukça küçüktür. Örneğin Mississippi'deki Lake George bir zamanlar Mississippi Nehri'nin kanalı olan bir menderes gölüne bitişiktir (Williams ve Brain, 1983). Bir set içerisinde çoğu küçük ev terasları olan ayakta kalmış 25 tepecik bulunan yaklaşık 22 hektarlık bir alanı çevirmektedir. Tepecikler büyük bir merkez höyüğün ayırdığı iki meydanın çevresine yerleştirilmiştir (benzer bir düzenleme yaklaşık 80 kilometre kuzeydeki Winterville'de not edilmiştir). Kuzey Tennessee'de Obion sitesi, bir kilometre uzunluğunda bir çitle çevrelenmişti (Garland, 1992, 1996). Bu alanda üzerlerinde törensel faaliyet kanıtları bulunan yedi höyük bulunmaktadır. Böyle başka yüzlerce site, Stonehenge zamanındaki İngil-

tere'nin Salisbury Ovası ile kıyaslanabilir törensel araziler yaratacak şekilde ABD'nin güneydoğusunu doldurmuştur.

Mississippi tayfının yukarı başındaki Cahokia, St. Louis'in tam karşısında 13 kilometre kare kaplayan bilinen en muazzam Mississippi sitesidir (Milner, 1996; Pauketat ve Emerson, 1997b). Boyutlarına rağmen Chokia, "American Bottom" olarak bilinen birçok höyük merkezinden yalnızca bir tanesidir. Cahokia'nın büyük kütüklerden bir çitle çevrili merkez alanını yaklaşık 100 tepecik oluşturmaktadır. Buraya Keşişler Höyüğü hâkimdir (on dokuzuncu yüzyıl başlarında antikacılar tarafından ilk ziyaret edildiğinde bir grup Trappist keşişin ikâmetgâhı olduğu için bu isim verilmiştir). Keşişler Höyüğü, yaklaşık 30 metre yüksekliğinde ve tabanı 300 metreye 240 metre olan üstü yassı bir dizi terastır. Höyüğü inşa etmek için yedi milyon metreküp toprağın kazıldığı çukurlar civarda açıkça görülmektedir. Höyüğün üstünde yüksek şefin konutu olduğu varsayılan geniş bir bina vardır. Keşişler Höyüğü, üzerlerinde yine daha alt seçkinlere ait olduğu varsayılan konutların bulunduğu daha ufak 17 höyüğün çevrelediği geniş bir dörtgenin bir kenarını oluşturmaktadır. Diğer höyükler mezarlar için kullanılmıştır. Örneğin Höyük, 72 çoğu kurban olduğu belli genç kadınlara ait 250'den fazla iskelet içermektedir. Höyük 72'deki bir erkek 20.000 kabuk boncuktan bir yatak üzerinde gömülüydü. Yanında diğer birkaç kişinin parçalanmış kalıntıları, levha bakır ve mika yapıtlar ve bir kutu fevkalade işlenmiş taş uç vardı.

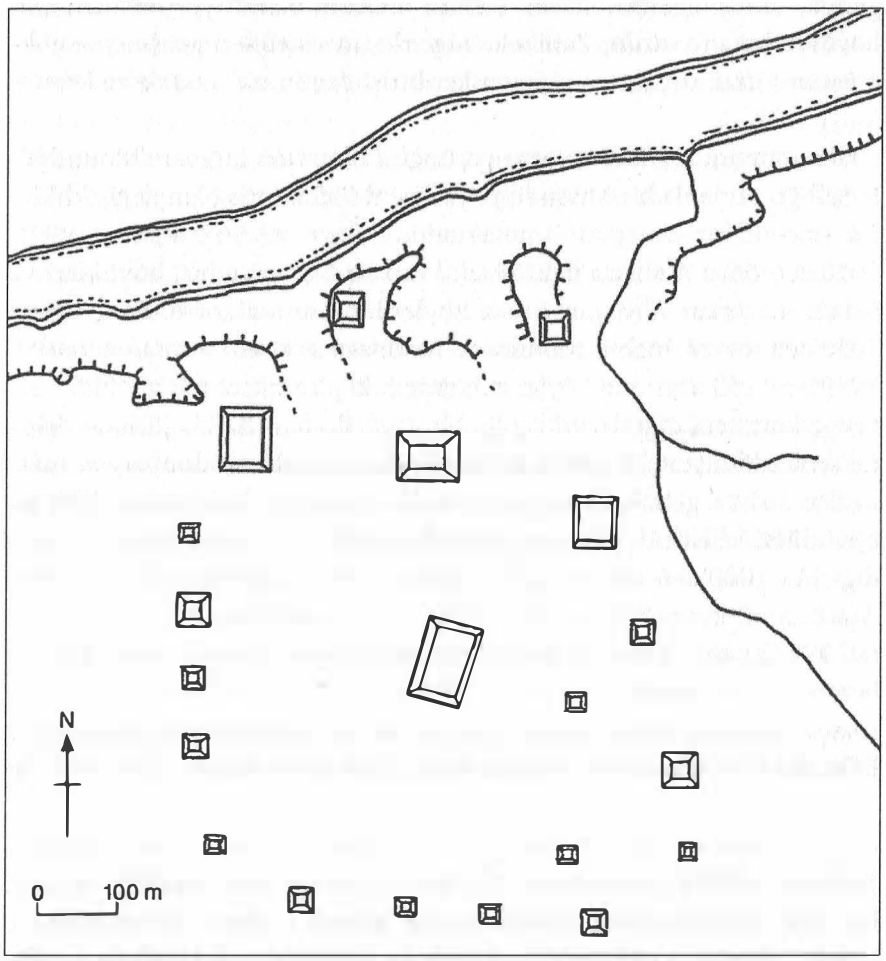
1970'lere kadar genel Mississippi nüfusunun çoğunun yaşadığı küçük siteler hakkında çok az şey bilinmekteydi. Arkansas'daki Gypsy Joint Sitesi'nin kazılmasını ve yayınlanmasını (Smith, 1978) izleyen yirmi yılda, birçoğu, St. Louis'in doğusundaki FAI-270 kurtarma projesi sürecinde birkaç düzine küçük Mississippi yerleşkesi daha kazılmıştır. Bu siteler genelde boyut ve nitelik olarak kıyaslanabilir (Smith, 1995c). Bunlar yıl boyu ya da en azından yılın çoğunda yerleşim kanıtları sağlamışlardır. Gypsy Joint de dâhil bazılarında çifte yapılar, birinin sıcak mevsim konutu, diğerininse kışlık ev şeklinde hizmet ettiği mevsimlik yerleşkeler olarak yorumlanmıştır (Smith, 1978: s. 151; Pauketat, 1989: s. 302), diğerlerindeyse evlerde ayrı hanehalkları oturmuş görünmektedir. Bu sitelerdeki yerleşim süresi genelde on yıldan az gibidir. (Smith, 1995c: s. 241).

Şekil 7.12 Cahokia'daki Höyük 72'deki deniz kabuklarından bir yatak üzerindeki ana mezar (Fotoğraf Milwaukee'deki Wisconsin Üniversitesinden Dr. Melvin L. Fowler'ın izniyle yayımlanmıştır; bu fotoğrafın elde edilmesinde Urbana-Champaign'deki Illinois Üniversitesinin Illinois Taşımacılık Araştırma Programından Dr. Thomas E. Emerson'un yardımı şükranla kabul edilmiştir).



Oldukça tipik bir küçük Mississippi yerleşimi Kuzey Florida'daki Velda sitesidir (J. Scarry, 1995). Burada iki evin izleri ve bir üçüncü yapı yaklaşık 0,15 hektarlık bileşke oluşturan bir avluyu tanımlamaktadır. Evler 5,5 ve 7,5 metre çaplarında, direkleri yaklaşık bir metre arayla yerleştirilmiş yuvarlak yapılardır. Birkaç iç direk çatıyı desteklemektedir. Böyle düzenli bir direk çerçevesi olmayan üçüncü yapı, etno tarih-

Şekil 7.13 Höyüklerin stilize edilmiş gösterimleriyle Alabama, Moundville'deki merkez bölgenin planı.



sel anlatımlarda bahsedildiği gibi bir tahıl ambarı ya da mısır kuruluğu olarak yorumlanmıştır. Çevredeki kırsalda ya nispeten ayrı ya da gevşek bir mezra biçimde gruplanmış bir ya da iki hanehalkı çiftliği daha bulunmuştur.

Çoğu Mississippi yönetimlerinde açık bir yerleşim hiyerarşisi fark edilmektedir. En altta bir ya da iki hanehalklı çiftlikler vardır. Bunların birçoğu, tek merkezli olmak yerine dağınık kalsalar da, mezraları oluşturacak şekilde kümelenmişlerdir. Daha sonra, seçkinlerin ve yerel ön-

derlerin konut ve dini merkezleri olarak yorumlanan tek höyüklü merkezi yerleşimler gelmektedir. Son olarak Mississippi yönetimlerinin çoğunda, tüm bölgenin yüksek şefinin makamı olarak yorumlanan çok höyüklü bir site vardır. Zamanla bu yerleşim sistemleri gelişmiş ve çökmüştür. Ortak unsurlara rağmen her birisi özgün bir modele ve kronolojiye sahiptir.

Her yönetimin kendi gelişim yörüngesi olmasına rağmen, Moundville Şefliği, zamanla bir Mississippi yerleşim sisteminde olan değişikliklerin önemli bir örneğini sunmaktadır (Scarry ve Steponaitis, 1997). 1050'den önce Alabama'daki Black Warrior Nehir Vadisi, höyükleri ve özenli mezarları olmayan özerk köylerden oluşmaktaydı. Bu bölgede 1050'den evvel hiçbir toplumsal farklılaşma kanıtı saptanmamıştır. 1050 ila 1250 arasında köylerin birkaçında piramitsel tek höyükler ortaya çıkmışken, diğerlerinin çoğu bir ya da iki hanehalklı çiftlikler lehine terk edilmiştir. Höyüklü siteler siyasal, iktisadi ve dini yaşam merkezleri haline gelmiştir. Böylece büyük sitelerden bazılarının daha da büyüdüğü ve küçük sitelerin giderek dağınık ve tecrit olmuş hale geldiği MS 1000'den itibaren diğer Mississippi yönetimlerinde de (örn. American Bottom bölgesinde Cahokia civarında Mehrer, 1995; Pauketat, 1997b) not edilen merkezcil bir eğilim mevcuttur. 1150'lerden itibaren, dikdörtgen bir meydanın etrafındaki, hepsi de savunma burçlarına sahip muazzam bir kazık çitle çevrili 20 piramitsel höyük olan 100 hektarlık bir sivil ve tören alanı inşa edilmesiyle Moundville bu bölge üzerinde bariz bir siyasal üstünlük kazanmıştır. Kazık çit her defasında en az 10.000 kütük kullanılarak en az üç kez yeniden inşa edilmiştir. Yaklaşık 2.000 yıl öncesinin La Venta ve San Lorenzo'daki Olmek siteleri gibi, Moundville kompleksi de açık bilinçli yerleşim işaretlerine sahiptir. Yönetimin çöküp 500 yıl öncesinde yaygın olduğu gibi köy yerleşimlerine dönüşün gerçekleştiği 1550'lere kadar Moundville, Black Warrior Nehir bölgesinin siyaset ve dini merkeziydi.

MİSSİSSİPPİ'DE GEÇİNME

Kuzey Amerika'nın doğusunda birkaç binyıldır yerli tarım sistemleri var olmuşsa da (bkz. bölüm 5), mısırın gelişi bu bölgenin geçim ekonomisini dönüştürmüştür. Kazayağı ve ayçiçeği gibi tohum bitkileri beslenmenin önemli katkı sağlayıcıları olarak kalmıştır ama mısırın birkaç avantajı vardı. Özellikle doğu nehirlerinin mümbit alçak arazilerinde

çok verimliydi ve kolaylıkla depolanabiliyordu. Verimliliği onun daha yüksek nüfus yoğunluklarını beslemesini sağlıyordu; halk kendi temel beslenme ihtiyaçlarından fazlasını üretmeye ikna edilebildiğindeyse depolama potansiyeli şeflik seçkinlerini ve onların işlerini finanse etmesine izin veriyordu. Gerçekten de mısır tarımı, Mississippi'nin ortaya çıkmasının bir önkoşuluydu.

Margaret Scarry (1993b; Scarry ve Steponaitis, 1997), yönetimin 900 ila 1250 arasında kurulduğu Moundville'deki geçim sisteminin dönüşümünü izlemişlerdir. Köy yerleşiminin şeflik öncesi dönemiyle Moundville yönetiminin ortaya çıkışı arasında mısır üretiminde önemli bir artış, aynı zamanda ceviz kabuğunda dramatik bir düşüş vardı. Uzaktaki sitelerden çıkarılan mısır kupulası miktarlarından belli olduğu gibi, Moundville şeflik toplumunun başlangıcında uzaktaki çiftçilerin köyde yaşayan öncüllerinden çok daha fazla, Moundville'in sakinlerinden de fazla mısır üretmeye başlamış oldukları görünmektedir. Scarry ve Steponaitis bu kanıtları, mısırın uzaktaki çiftliklerde, muhtemelen şeflik seçkinlerine ait tarlalarda yetiştirildiği, sonra da Moundville'deki merkeze sevk edilmeden önce ayıklandığı şeklinde yorumlamışlardır.

Mississippi hayvan kullanımı toplumsal örgütlenmenin bir yansıması olarak ancak yeni yeni incelenmeye başlamıştır. Arthur Bogan (1983), seçkin olan ve olmayan bölgelerde eşit olmayan anatomik unsur hatta tür dağılımları tespit ettiği Tennessee'deki Toqua sitesinde, farklı hayvan kullanım modelleriyle şeflik toplumunun kesimleri arasında ilk ilişki kuranlardan birisiydi. H. Edwin Jackson ve Susan Scott (1995a, 1995b), Güneybatı Arkansas'taki Crenshaw tören merkezi, Alabama'daki Lubbub Creek Höyük Kompleksi ve Mississippi'deki Yarborough Çiftliği dâhil birkaç Mississippi sitesindeki fauna modellerini daha yeni incelemişlerdir. Crenshaw ve Lubbub Creek'de Jackson ve Scott, bu merkezlerde oturan seçkinlere et temin edildiği şeklinde yorumladıkları şeyler saptamışlardır. Bu seçkin yerleşimlerde özellikle yüksek et içeriğiyle beyaz kuyruklu geyiğin (*Odocoileus virginianus*) anatomik unsurlarının temsili yüksektir. Dahası Crenshaw'da, fazla etli olmayan paça kemikleri belirgin şekilde az temsil edilmektedir (Jackson ve Scott, 1995a: s. 110-1). Tersine Yarborough'da, geyiğin ilk parçalanışının bu uzak sitede gerçekleştiğini belirtecek şekilde farklı birçok anatomik unsur temsil edilmektedir. Geyik paçası kemikleri, kelle kemikleri gibi Yarborough örneğinde iyi temsil edilmekteyken, en fazla etin bulu-

nabileceği but kemiklerinin temsili Lubbub Creek veya Crenshaw'dakilerden önemli ölçüde düşüktür.

MİSSİSSİPPİ'DE ZANAAT ÜRETİMİ VE ALIŞVERİŞ

Mississippi zanaat üretiminin yapısıyla ilgili fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Asıl konu ister bağımsız ister bağımlı olsun, tam zamanlı zanaat üretiminin mi mevcut olduğu yoksa seçkinlerin yaygın bir uzman olmayan zanaatkârlar ağının ürettiği itibar yapıtlarını mı elde ettikleridir. Bunun temelinde Mississippi toplumunun iktisadi altyapısıyla ilgili tartışma bulunmaktadır. Bu seçkinler tarafından yönetilen gayet bütünleşmiş bölgelerarası bir üretim ve alışveriş sistemi miydi yoksa seçkinlerin yöresel şekilde üretilen mevki ve itibar sembollerini elde ettikleri, sonra yine yöresel olarak teşhir edip dağıttıkları nispeten basit bir örgütlenme miydi?

Moundville'den özel bahisle Mississippi zanaat uzmanlaşmasıyla ilgili bir iddia Peebles ve Kus (1977, s. 442; ayrıca bkz. Welch, 1996: s. 80-3) tarafından savunulmuştur. Seramik biçimlerinde farklılığın az olması gibi bitmiş kabuk boncukları, işlenmemiş kabuk ve boncuk işleme aletlerinin sitenin bir kısmında, deri işleme teçhizatının bir başka, çömlekçilik malzemelerinin de yine üçüncü bir kısmında toplanmasının zanaat uzmanlaşmasının belirtisi olduğunu iddia etmişlerdir. Moundville bir seçkinler merkezi olduğu için, bu toplanmalar yerleşik zanaat uzmanlığının belirtileri şeklinde yorumlanmıştır. Brumfiel ve Earle henüz "bağlı uzmanlaşma" kavramını dile getirmiş değildi fakat Moundville verilerine benzer bir ışık altında bakılmıştır. 1980'lerde Guy Prentice, American Bottom bölgesinde Cahokia civarında hanehalkına dayalı ticari mal üreten "kulübe endüstrileri"nin var olduğunu iddia etmiştir (1983). Daha sonra bu fikri bir adım ileri götürmüş ve çeşitli Mississippi çiftliklerinin belli üretim faaliyetlerinde uzmanlaştıklarını ileri sürmüştür (Prentice, 1985). Yerkes'de (1989, 1991) American Bottom'daki mikrolit ve kabuk boncuk üretimini bir hanehalkı üretimi şeklinde nitelendirmiştir.

Bazı mahalli deniz kabuğu ve kuvarslı taş yapıt üretim merkezleri olsa bile, buna "uzmanlaşma" demenin bir abartı olduğunu iddia eden Jon Muller (1987) bunun tersine bir tutum almıştır. Bu görüş Timothy Pauketat (1987, 1997a) ve George Milner'de (1990, 1996) yankı bulmuştur. Milner (1996, s. 38), "alışılmışın dışında beceri sahibi zanaat-

kârlar tarafından genelde yöresel olmayan malzemelerden şekillendirilen güzel yapılmış bazı eşyalar üretilmiş olsa bile çok sayıda zanaatkârın hayatlarını kıymetli objelere emek vererek geçirdiklerine dair bir belirti yoktur" şeklinde yazmaktadır. Pauketat (1997a), bu üretim faaliyetini "uzmanlık" olarak kavramlaştırmak yerine, siyasal yaşamın genel merkezileşmesinin, değerli nesnelerin üretimini otoritenin "meşru sembolleri" olarak teşvik eden bir boyutu olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Mississippi toplumunda, özellikle egzotik ve ince işlenmiş nesne alışverişinin yapısı daha geniş bir konudur. James Brown, Richard Kerber ve Howard Winters (1990), Mississippi seçkinlerinin kendi itibarlarını arttıran nesnelere erişim üzerindeki kontrollarına bağlı olduklarına inanmaktadırlar. Bölgeler arası ticaret bu nesneleri elde etmede önemli bir rol oynamıştır ve bu "itibar malları ekonomisini" beslemek için yöresel zanaat üretimi de teşvik edilmiştir. Knight (1997, s. 238) bu ticaretin bileşenlerini saptamıştır: egzotik kuvarslı taş, mika, kükürtlü kurşun, bakır, boyalar, ince ufalanmış kayalar ve deniz kabuğu. Kelly (1991) ve Peregrine (1992) gibi bazı arkeologlar bu alışverişin teşvik ettiği bölgeler arası etkileşimi vurgulamıştır. Yine de Muller (1987), Milner (1996), ve Pauketat ve Emerson'un (1997) işaret ettikleri gibi, Cahokia gibi Mississippi merkezlerinin iktisadi güçlerini geniş alanlara yansıtabilecek ticaret merkezleri şeklinde nitelendirilmesi büyük bir abartmadır.

Welch (1996), Moundville yönetiminin iktisadi ve politik yapısı arasında seçkinlerin yöresel (tarım alanı açılması için gereken) balta üretimi ve yöresel olmayan itibar mallarının ithalat ve dağıtımını kontrol etme yeteneğine dayanan doğrudan bir bağlantının varlığını öne sürmektedir. Welch'e göre şefin itibar mallarını elde etme ve kontrol yeteneği seçkin konumunu meşrulaştırarak onun yönetim içerisindeki durumunu etkilemekteydi. Üretimin sitedeki siyasal seçkinler tarafından kontrolünün onların siyasal çıkarlarını besleyen kültürel sembollere ve bunların anlamlarına el koyma şekli olduğunu ileri süren Pauketat (1997a: s. 11), Cahokia'daki üretim ve alışveriş hakkında benzer bir fikre sahiptir. Bu semboller büyük çapta, taş çapa ve balta başı gibi oldukça alelade nesnelerin imalat sponsorlarıyla ilişkileri sayesinde itibar kazandığı yerel ölçekte anlam elde etmiştir.

Mississippi üretim ve alışverişinin ayrıca incelenemeyeceği bunun ye-

rine toplumun dokusunun bir parçası olarak görülmesi gerektiği açıktır. Şimdilik ayrıntılı biçimde örgütlenmiş uzmanlaşmış bir üretim ve bölgeler arası ticari alışveriş az destek bulmaktadır. Onun yerine çoğu belirtiler üretimin, belki biraz yarı zamanlı ya da küçük çaplı uzmanlaşmayla seçkinlerin hamiliği altında yerel olarak teşvik edildiğine işaret etmektedir. Bu şekilde oluşturulan değerli şeyler şeflerin ve onların uşaklarının yararlılık sembolü olarak yönetim içerisindeki desteklerini sürdürmelerini sağlamıştır.

GÜNEYDOĞU TÖREN KOMPLEKSİ

Mississippi zanaat uzmanlaşmasının ve uzun mesafeli alışverişinin önemli bir boyutu, Güneydoğu Tören Kompleksi olarak bilinen hadisedir. Biraz da uygun olmayan bir şekilde "Güney Kültü" diye nitelendirilen bu şey 1200 ila 1300 yılları arasında güneydoğunun her yerinde geniş şekilde dağılmış olan dekoratif motifler ve yapıt tipleri kompleksidir (Waring ve Holder, 1945; Brown, 1976; Galloway, 1989). Güneydoğu Tören Kompleksi, kelimenin gerçek manasıyla (tek tanrıya ya da nesneye odaklanmış bir dini sistem anlamında) bir "kült" değil, Mississippi seçkinlerinin otoritesinin meşrulaştırılması amacıyla sembollerin ve itibar eşyalarının yaygın şekilde tahsis edilmesiydi. Bu hadisenin merkezinde Mississippi seçkinlerinin kendilerine egzotik hammaddeler ve güzel bitmiş mallar getiren alışveriş ağlarına katılımı vardı. Bu kurum, bütünleşme izlenimine gerçekte olandan muhtemelen daha fazla katkı sağlayarak Mississippi şefliklerinin birçoğunu sınırlı bir şekilde birbirine bağlamıştır.

Güneydoğu Tören Kompleksinin karakteristik yapıtları oymalı deniz kabukları, çeşitli desenler kakılmış yerel bakır levhalar, taş paletler, taş heykelcikler ve boyanmış çömleklerdir. Bu nesneler tipik olarak mezarlarda bulunmuşlardır ve seçkin konum nişanı olduklarını belirtir şekilde, sıklıkla kostüm parçaları ve vücut süsleri şeklinde hizmet etmiş görünmektedirler. Üzerlerindeki sembollerin çoğu savaşa ve efsanevi varlıklara ilişkindir. Topuz gibi silah resimleri ya da sakatlanmış kurbanların korkunç resimleri çatışma ve şiddetle meşguliyeti belirtmektedir. Efsanevi varlıklar boynuzlu ve kanatlı yılanlar, yırtıcı kuşlar ve panterler dâhil fantastik hayvanlar şeklinde görünmektedir.

Egzotik hammaddelerin ve zengin resimlemelerin buluştuğu ve bu nesnelerin Moundville, Etowah ve Spiro gibi seçkin tören yerlerinde bi-

riktiği gerçeği, bunların dinsel bir kültün maddesel belirtisi şeklindeki ilk düşünülüşüne katkı sağlamıştır. Bu görüş son yıllarda önemli biçimde değişmiştir. Halihazırdaki düşünce bunların, seçkin konumunun toplumsal çoğalışına hizmet ettiği (King ve Frer, 1995) ya da şeflik meşruiyetinin işareti olduğudur (Brown, 1976; Muller, 1989; Rogers, 1996). Yine de, doğaüstü güçle ilgili oldukları iddia edilebileceğinden bunlar tamamen seküler değildir (Knight, 1986). Bu yüzden on üçüncü yüzyılda itibar malları imalatı ve alışverişi Mississippi toplumunun siyasal ve ideolojik boyutları arasında bir eklem noktası olmuş görünmektedir.

MISSISSIPPI ŞEFLİKLERİ

Avrupalı kâşiflerle temasın getirdiği etno tarihsel verilerle birlikte bu zengin arkeolojik kayıtlar temelinde Mississippi yönetimlerini dünyanın diğer birçok kısmında mümkün olmayan bir kesinlik derecesiyle nitelendirmek mümkün olmuştur. Mississippi şefliklerinin boyut ve süreleri hakkında sorular sorulmasına ek olarak bunların arasındaki çeşitliliğin de incelenmesi önemlidir. Böyle sentezlerde "tek boyut hepsine uyar" tuzağına düşülmesi kolaydır fakat Mississippi şeflikleri düşünüldüğünde bu hata olur. Cahokia, Oklahoma'dan Kuzey Carolina'ya kadarki daha küçük yönetimlerden değişik olan Moundville'den çok farklıdır. Farkın bir kısmı sadece boyut bakımındandır, fakat çeşitli bölgeler arasında yapısal farklılıkların da olduğu bellidir.

Mississippi yönetimleri ne kadar yeri kontrol etmekteydiler? Farklı birçok tahmin yayınlanmıştır. Moundville Şefliği'nin boyut tahminleri azami 200 kilometreden 28 kilometreye kadar değişmektedir. Jon Muller (1986, s. 187) bir şefliğin Aşağı Ohio Nehir Vadisi'nde 120 kilometreden fazla yayıldığını öne sürerken, Scarry ve Payne (1986), Lake Jackson merkezli bir yönetimin yaklaşık 90 kilometre çapında olduğuna inanmaktadır. Diğer taraftan çok daha ufak görünen Cahokia'nın Mississippi Nehri boyunca yaklaşık 40 kilometre olduğu görünmektedir. Kuzey Georgia'daki Mississippi merkezleri analizine dayanarak David Hally (1993) küçük boyutların daha gerçekçi olduğunu, basit Mississippi şefliklerinin azami boyut olarak 40 kilometreyi ender şekilde geçtiklerini ve genellikle çok daha küçük olduklarını iddia etmektedir. Daha genişi şeflerin burayı kontrol etme yeteneklerini zorlardı. Hally (1993: s. 163) esaslı bir sınırlayıcı kıstasın idari merkezle en uzak topluluk arasında bir gün içinde gidiş dönüş yolculuğu yapma yeteneği olduğunu ileri sür-

mektedir. Öte yandan bazı Mississippi şeflikleri bu genelleştirmeye meydan okumaktadır. Moundville ve Etowah gibi karmaşık şeflikler daha geniş bir alan üzerinde kontrol sahibi olmuş görünürken, İspanyolların ilk teması sırasında Coosa gibi üstün şeflikler yaklaşık 500 kilometrelik bir mesafe boyunca altı kadar tâbi şefliği kapsamaktaydı.

Kuzey Georgia sitelerindeki teraslı höyük inşası incelemesine dayanarak David Hally (1996) Mississippi şefliklerinin yükseliş ve çöküşünü anlamaya çalışmıştır. Tanrısallığı höyüğün üzerindeki kabir tapınak içerisinde saklanan ataların kemikleriyle onaylandığı için şefin görevi bu höyüklerin inşasıyla yakından ilişkiliydi. Hally, şef değişimleri sırasında ilâve toprak katmanlarının höyüğe eklendiğini ileri sürmektedir. Bu inşaat aşamaları analizinden Hally, bu bölgedeki, yalnızca bir tanesi 200 yıldan fazla sürmüş olan neredeyse tüm Mississippi şefliklerinin 100 yıldan daha az, sıklıkla çok daha kısa sürdüğü sonucuna varmaktadır. Ne ki Mississippi ardışıklığında daha önce bir şefliğin yükselip çöktüğü yerde, 100-200 yıl sonra aynı noktada ve genellikle aynı höyük üzerinde bunu bir diğerinin takip ettiğini keşfetmiştir. Hally'e göre bu bölgenin Mississippi yönetimleri uzun süreli olmak ve yüksek ve alçak karar verme seviyeleri arasında salınmak yerine, "doğum ve ölüm" arasında salınan basit iki kademeli varlıklardı (Hally, 1996: s. 125). Bununla birlikte başka yerlerde siteler çok daha uzun süre devamlı olarak işgal edilmiş görünmektedir. Florida Lake Jackson'da Höyük 3'deki 12 inşaat aşaması birkaç yüzyıllık bir şeflik silsilesinin belirtisidir. Hem büyük ve uzun süreli hem de küçük ve geçici yönetimlerin mevcut olduğu açıktır.

Vincas Steponaitis (1991), Mississippi yönetimlerindeki önemli değişkenliği vurgulamıştır. Bir uçta gelişim tarihi yukarda özetlenmiş olan Moundville ile Etowah, Cahokia, Lake Jackson, Lake George ve Spiro gibi diğer büyük merkezler vardır. Diğerindeyse çoğu halâ pek bilinmeyen daha küçük birçok yönetim mevcuttur. Bunlar daha basit şeflikler olabilir (Steponaitis, bazıların şeflik konumunu hiç almamış olabileceklerini ileri sürmektedir). Örneğin Mississippi'nin, Lake George'un 50 kilometre kadar güneydoğusundaki Pocahontas bölgesinde höyük merkezleri çok daha küçük ölçekli olup, siteler arasındaki farklılaşma derecesi çok daha azdır. Aslında 1200'lerden sonra mezarlardaki egzotik malzeme miktarı daha küçük yönetimlerdeki seçkinlerin artık tedarik ağıyla meşgul olamadıklarını ya da şefliğin daha güçlü bir yönetime haraç ödemek zorunda olduğunu ima edecek şekilde düşmektedir. Başka

merkezileşme olmamıştır.

On üçüncü yüzyılda güneydoğunun içlerinde bazı karmaşık şefliklerin ortaya çıkışı Steponaitis'in ileri sürdüğü gibi diğer birçoğunun yükselişini engellemiş olabilir. Önceki beş asırda bu bölgedeki şefliklerin çoğu küçük merkezleri ve yöreselleşmiş yerleşim hiyerarşileriyle çok benzer yönetimlerdi. Hepsi de toplumsal bakımdan itibarlı egzotik mallar sağlayan alışveriş ağına nispeten eşit şekilde katılmış görünmektedir. On üçüncü yüzyıldan sonra birkaç şeflik giderek daha fazla yerleşim hiyerarşisi kademesine, toplum ve tören merkezlerinde daha fazla höyüğe ve egzotik ürünlere daha fazla erişime sahip olan daha ayrıntılı varlıklar şeklinde gelişmiştir. Bu neden olmuştur? Steponaitis bazı olasılıklar öne sürmektedir: şefin inşaat ya da fazlalık üretmek için emek seferber edebileceği daha fazla nüfus; ana iletişim yolları üzerinde bulunmak; ya da sadece doğru zamanda olağanüstü karizmatik ya da becerikli bir lidere sahip olmak gibi rastlantısal faktörler. Bu hızlanmanın sebebi ne olursa olsun daha ufak diğer şeflikler onlara yetişememişler, böylece sonraki birkaç yüzyılda aşağı yukarı aynı ve nispeten basit bir organizasyon seviyesinde kalmışlardır.

Onüçüncü yüzyılda Mississippi orta güneyinde görülen "büyük patlama" yaklaşık iki yüzyıl öncesinde 400 kilometre kuzeydeki Cahokia'da meydana gelmiş görünmektedir (Pauketat, 1997b; Anderson, 1997). 1000 yıllarında American Bottom devamlı nüfus artışı yüzyıllarından sonra ortaya çıkan bir Mississippi yönetimine sahne olmuştu (Kelly, 1990). Köylerin organizasyonu o zamanlar kalıtımsal soy önderlerine dayalı otoritenin yürürlükte olduğunu belirtmektedir. Uzun mesafeli egzotik mal ticareti zaten kuruluydu. On birinci yüzyıl ortalarında American Bottom'un toplumsal manzarasını değiştiren "toplum düzeninin ani ve büyük çaplı bir dönüşümü" vardı (Pauketat, 1997b: s. 32). Bir süre sonra daha güneydoğuda görülen gelişmeleri öngörür şekilde, bölgedeki büyük köylerin yerini bir taraftan höyükleri ve meydanları olan merkezler, diğer taraftan dağınık çiftlikler almıştır. Cahokia, üç kademeli yerleşim hiyerarşisinde merkez yerleşim haline gelmiş, sakinleri de yoğun bir höyük inşaatına girişmişlerdir. Topluluğun toplumsal boyutlarını tanımlayan donatılmış bir arazi yaratan yeni inşaat teknikleri ve kamusal ve evsel mekân örgütlenmesi kavramları kullanılarak "Merkez Cahokia" tamamen yeniden geliştirilmiştir (Dalan, 1997). 1050 ila 1100 yılları arasında Cahokia'nın nüfusu beş on kat art-

mıştır (Pauketat ve Lapinot, 1997).

Bir sonraki yüzyıl içerisinde Cahokia, açıkça çok seviyeli otoriteye sahip, karmaşık bir şeflik olan yoğun bir yönetimin başşehriydi. Hem basit hem de karmaşık diğer komplekslerin onun doğrudan ve dolaylı kontrolü altında olduğu görülmektedir (Anderson, 1997: s. 248). Cahokia'nın merkezi siyasi ve idari kompleksini dolduran siyasi seçkinler (Pauketat, 1997b: s. 37) güçlerinin bir dizi yerel sembolünü oluşturmak için zanaat üretimini seferber edebilmişler ve toplumsal üstünlüklerini yansıtmak için gittikçe daha büyük evlerde oturmuşlardır. Bazı arkeologlar, kozmolojik motiflerle süslenmiş seramik tiplerinin ortaya çıkışı ve belki de kutsal anlamı olan çember şeklindeki direklerin inşası nedeniyle bu dönemdeki Cahokian şefliğini "tanrısal" olarak nitelendirmişlerdir (Pauketat ve Emerson, 1997: s. 271). Aynı zamanda Cahokia'nın bağlantıları muhtemelen daha küçük yönetimler arasındaki toplumsal ilişkileri pekiştiren yaygın hat boyu işlem dizileriyle Kuzey Amerika kıta ortasının heryerine yayılmıştır (Anderson, 1997: s. 255; Milner, 1996: 46). Fakat hükümdarlarının etkisi ve yetkisi Amerikan Bottom ve hemen bitişiğindeki yerlerle sınırlı kalmış görünmektedir.

Ne var ki 1200'lerden sonra Cahokia yönetimi çözülmeye başlamıştır. O zamanlar siyasi ve idari merkez bölgenin etrafına kazıklardan bir savunma çiti dikilmiştir. Nüfus da Cahokia'dan uzak yerlere doğru kaymaya başlamıştır (Milner, 1996: s. 47). Seçkinler bir süre güç, itibar ve servet süslerini sürdürmeye çalışmışlar ve Cahokia "kutsal bir yer şeklindeki... ataleti" sayesinde üstünlüğünü devam ettirmiştir (Pauketat, 1997b: s. 49). Neyse ki sonunda daha önce kamusal mimari için ayrılmış olan alanlara konut yapıları inşa edilmiştir (Milner, 1996: s. 49). Uzun mesafeli alışveriş kanıtları da azalmıştır. 1350'lerde Cahokia ve American Bottom'daki diğer merkezlerin birçoğu, Anderson'un (1996, s. 248) "bu toplumun ilk başta ortaya çıkışı gibi boyut olarak önceden görülmemiş bir örgütsel çöküş" diye nitelendirdiği şekilde terk edilmiştir.

Kuzey Amerika güneybatısının Mississippi şeflikleri, şeflik toplumlarının istikrarsızlığının klasik örnekleridir. Bunlar büyüdükçe gelişim, hâkimiyet ve çöküş dönemleri hızlanmış gibidir. Seçkinlerin kişisel önderlik nitelikleri ve alışveriş ağlarının istikrarlılığı üzerindeki sınırlamalarla birlikte kritik nüfus ve alan eşikleri şeflik yönetiminin uzunluğunun sınırlarını oluşturmaktadır. Mississippi şefliklerinin ortadan kalkmasından Avruplı sömürgecilerin gelişini suçlayamayız çünkü büyük

yönetimlerin birçoğu asırlar önce çökmüştü. Yerli toplumlar fetih ve hastalık yüzünden yok olmasalardı şeflik örgütlenişinin bu salınım modeli sonsuza kadar sürebilirdi.

LONGSHAN ÇİN'İNDE KONUM FARKLILAŞMASI

Huanghe ve Yangzi vadilerinde çiftçi topluluklarının kurulmasının ardından (bkz. Bölüm 5), MÖ 5000 ila 2500 yılları arası dönemi yerleşik tarım hayatıyla çömlek imalatında ustalığın giderek pekişmesi nitelendirmektedir. Kuzey Çin'in çoğunda, özellikle de merkezdeki Şangzi ve Henan ovalarında Yangşao kültürüne ait birçok küçük köy bulunmuştur. Dünyanın başka yerlerindeki emsâlleri gibi Yangşao köyleri de, toplumsal farklılaşma kanıtları az olan özerk hanehalklarından oluşmuş görünmektedir. Banpo ve Jiangzai gibi sitelerde daha zengin veya daha başarılı hanehalkının ortaya çıkışını belirtecek şekilde büyük bir evi birkaç küçük ev kuşatmaktadır. Yine de Fung (1994, s. 55), "eğer Yangşau kültüründe yüksek mevkide insanlar var idiyse, bunlar konum zenginliklerini çok göze çarpar şekilde sergilememişlerdir" diye belirtmektedir. Bölüm 6'da tartışılan rekabet eden "eşitlikçi ötesi" hanehalkları koşulları Yangşao Neolitik toplulukları için daha geçerli görünebilir.

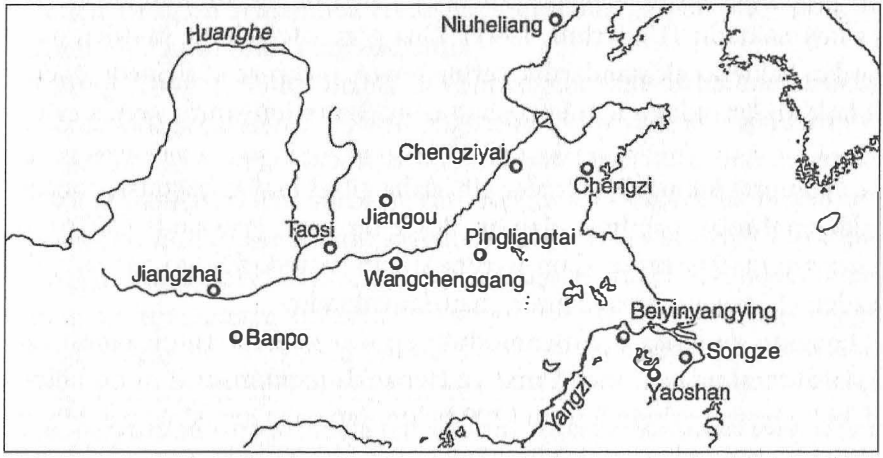
Kuzey Çin'deki iki yer MÖ 4000 yıllarından sonra daha belirgin zenginlik ve mevki farklılıklarına biraz daha eğilim göstermektedir. Kuzeydoğu Çin'deki Liauning'de Hongşan kültürü, oldukça erken gelişmiş bazı toplumsal farklılık kanıtları gösterirken (Nelson, 1995), aşağı Huanghe boyundaki Şandong'da Dawenkou kültürü toplulukları çok ince ve güzel çömlek imalatını mümkün kılan ayrıntılı bir seramik teknolojisi geliştirmişlerdir. Her iki kültürde de cenaze adetleri Kuzey Amerika'nın eşitlikçi ötesi Hopewell topluluklarını hatırlatan niteliklere sahiptir. Niuheliang'daki Hongşan Sitesi'nde "Tanrıça Tapınağı" olarak bilinen bir kabir yapısı (Nelson, 1991, 1995) gerçek boyutlarda kilden bir heykel ve daha küçük insan ve domuz heykelcikleri içermektedir. Hongşan yeşim oymaları özellikle ayrıntılıdır ve metalürjiyle ilgili bazı kanıtlar vardır (Nelson, 1995: s. 15). Dawenkou mezarlıkları, ayrıntılı hizmet ve içki adetlerini belirten birçok farklı biçimdeki ince siyah ve beyaz seramikler de dâhil, çok sayıda mezar eşyasıyla doldurulmuş kereste odalardan inşa edilmiş cenaze yapılarının kanıtlarını sağlamıştır (Fung, 1994: s. 5). Çengziyai'deki Dawenkou Mezarlığı, ahşap tabutlar-

da mezar eşyalarının eşlik ettiği 11 mezar, tabutsuz ama bazı mezar eşyaları olan 17 mezar ve hiçbir mezar eşyası olmayan 54 mezar içermekteydi (Nelson, 1996: s. 138).

Şandong ilindeki Dawenkou kültür alanı, MÖ 2500 ila 2000 arasına ait giderek daha fazla ayrıntılı sitenin bulunduğu Huange Vadisi'ndeki kalıtsal toplumsal farklılaşmanın ve merkezi otoritenin ortaya çıkışının en bariz delillerini sağlamaya devam etmektedir. Hem aşağı Huanghe boyundaki hem de daha yukarılarda yerleşik Qijia (Liu, 1996; Higham, 1996) ve diğer bölgesel biçimler (Chang, 1986, 1994) gibi başka kültürleri kapsayan arkeolojik bir kültürü kasteden "Longşan" ismi bu dönem için geçerlidir. Longşan mezarlıkları ve yerleşimleri hem daha önceki Neolitik dönemlerdeki toplumsal örgütlenmelerdeki önemli yapısal değişiklikleri hem de Huange Havzası'nda metalürjinin ilk kanıtlarını yansıtmaktadır.

Longşan mezarlıkları çok açık toplumsal farklılaşma kanıtları sağlamaktadır. Şandong ilindeki Çengzi'de 87 mezar üç küme halinde örgütlenmiştir (Chang, 1994; Higham, 1996). Bu kümelerde (tabutun etrafında üzerinde mezar sunumlarının sergilendiği bir yükselti olan) birkaç zengin mezarını daha fakir birkaç fakir mezarı kuşatmıştır. En zengin mezarlar hem uzun saplı kadehler hem de domuz çeneleri içermekteyken, yine yükseltili olan bir sonraki en zengin mezar sınıfı ancak bazen domuz çenesi ve uzun saplı kadeh içermektedir. Çoğunlukta olan en fakir mezarlarda ise yükselti yoktur ve mezar eşyası azdır. Şanxi ilindeki Taosi'de başları güneybatıyı işaret eden ve her biri kendi mezar çukurunda olan 1.000'den fazla mezar kazılmıştır. Burada da mezar zenginliğinde önemli farklılıklar bulunmuştur. Taoisi'deki dokuz mezar istisnai şekilde zengin durmaktadır ve ahşap odalar, yeşim yüzükler, balta başları, (bir tanesi timsah derisi kaplı ahşap bir davul olan) müzik aleti takınıları ve yüksek kalitede boyalı çömlekler içermektedir (Pearson ve Underhill, 1987; Underhill, 1991). Diğer sekseni mütevazı şekilde, yüzlercesi ise olsa bile çok az donatılmıştır. Mezarlık da her birinde zengin, orta ve fakir mezarları olacak şekilde bölümlere ayrılmış görünmektedir. Chang (1994, s. 64-5), Taosi kanıtlarını zenginliğin az kişinin elinde toplandığının delili olduğunu düşünmektedir. Daha önceki Çin metinlerine dayanarak bunun hem dâhili hem de soylar arası konumun kurucudan mevcut şefe kadar gelen soy çizgisine olan yakınlığın belirlediği bir silsile sistemini yansıttığını ileri sürmektedir.

Şekil 7.14 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Çin haritası.



Longşan yerleşim modellerine sıkıştırılmış toprak duvarları olan geniş yerleşimler egemendir. Pingliangtai 5 hektarlık ve çevredeki ovadan 3-5 metre yüksekliğinde düz bir yükselti üzerine konuşlandırılmıştır (Chang, 1986: s. 262). Yerleşimin merkezi 185 metre karelik ve dört ana yöne bakan bir duvar çevirmedir (Higham, 1996: s. 51). Bu kamu mimarisi örneğinin kuzey ve güney kenarlarında kapılar ve çömlek borulardan yapılma bir drenaj sistemi vardır. Duvarlı bir başka yerleşim, merkez alandaki evlerin sıkıştırılmış toprak temellerinde insan iskeletlerinin bulunduğu Henan'daki Wangçenggang'dır. Chang (1986, s. 274) bunların seçkin konutları olduğunu ileri sürmektedir. Çengziyai'de sıkıştırlılmış toprak duvarın yaklaşık 6 metre yüksekliğinde ve 9 metre kadar kalınlığında olduğu tahmin edilmektedir ki (Fung, 1994), bu dikkate değer bir emek yatırımıdır.

Çin'deki döküm bronz metal işçiliğinin en eski kanıtları, bakır, kalay ve kurşun alaşımından oluşan bronz bir tas parçası biçiminde Wangçenggang'dan gelmektedir (Chang, 1986: s. 274). Bu yapıtın tarihi Çin'de bronz dökümün MÖ en az 2000'lerden beri bilindiğini ortaya koymaktadır. Meişan'daki halâ iç yüzeye yapışık halde yüzde 95 bakır olduğu analiz edilen metal olan pota parçaları da MÖ üçüncü bin sonlarına tarihlendirilmiştir (Higham, 1996: s. 52). Huanghe'nin daha yukarılarındaki Qijia siteleri bronz aynalar dâhil, birçok metal yapıtlar sağlamıştır.

Longşan çömlekleri yerleşimler içerisindeki sınırlı yerlerde üretilmiş görünmektedir ve birkaç sitede fırınlar tespit edilmiştir. Anne Under-

hill'in seramik ve yerleşim kalıntıları analizi uzman seramik üretiminde "karmaşık bir hanehalkı endüstrisi" tarzının yaygın olduğunu ortaya koymaktadır (Underhill, 1991). Ona göre, atelyelerde üretilen mallardan beklenecek standartlık yerine boyut, biçim ve süslemede önemli farklılıklar olduğu için Longshan çömlek üretimi sınırlı sayıda evlerde yapılmıştır. Aileler faydacı çömlek üretiminde uzmanlaşmışken, ince "yumurta kabuğu" kadehler gibi daha güzel mallar bağımsız zanaatçılar tarafından yapılmış olabilir. Böyle bir yapı, Rowlands (1976) ve Levy'nin (1991) Bronz Çağı Avrupa'sı için ileri sürdükleri zanaatte iki kademeli uzmanlaşma biçimini hatırlatmaktadır.

Longşan yerleşim örgütlenmesinin en son ve en ayrıntılı tahlili Liu (1996) tarafından Güney Şanxi ve Henan'da yapılmıştır. Liu bu bölgedeki Longşan yerleşimlerinin (200 hektardan daha geniş) üç çok büyük site, (70-199 hektar arası) üç büyük site, (20-69 hektar arası) 22 orta boy site ve (19 hektar ya da daha küçük) 641 ufak siteden oluştuğunu bulmuştur. Ayrıca farklı site dağılım ve site hiyerarşisi modellerinin toplumsal örgütlenmede farklılıklar ortaya koyduğu birkaç site grubu tespit edilmiştir. Liu bu verileri farklı şeflik biçimlerini belirtiyor olarak yorumlamaktadır: coğrafi olarak sınırlanmış bölgelerdeki "merkezcil" yönetimler (Taosi ve Sanliquiao) en karmaşık şeflikler şeklinde yorumlanmıştır; yarı sınırlı bölgelerdeki (Yi-Luo ve Qin nehir vadileri) "merkezkaç" yönetimler biraz daha az bütünleşmiş şeflikler olarak yorumlanmıştır; sınırsız bölgelerdeki (Kuzey ve Orta Henan) âdemi merkeziyetçi yönetimlerse rekabetin bol olduğu hiç bütünleşmiş şeflikler şeklinde yorumlanmıştır.

Hem Liu (1996, s. 278) hem de Chang (1994, s. 65), daha ileri toplumsal karmaşıklık biçimlerinin ortaya çıkışında bir faktör olarak, çeşitli Longşan yönetimleri arasındaki gruplar arası çatışma kanıtlarını vurgulamaktadırlar. Aslında Liu, Kuzey Çin'de daha sonraki devlet seviyesindeki yönetimlerin merkezi şeflik bölgelerinde değil, Kuzey ve Orta Henan'daki âdemi merkeziyetçi şeflik sistemlerinde ortaya çıktığını iddia etmektedir. Hayvandan çok insan öldürmek için tasarlandığı ileri sürülen daha büyük ve ağır mızrak uçları ve ok başları bulunmuştur (Fung, 1994: s. 59). Hebei ilindeki Jiangou'da bir su kuyusu bazılarının boynu vurulmuş, diğerleriyse canlı olarak gömüldükten sonra mücadele işaretleri gösteren beş katmanlı insan iskeletleriyle doldurulmuştu (Chang, 1986: s. 270). Bu sitenin başka bir yerinde deri yüzülmesi kanıtları olan

birkaç kafatası bulunmuştur. Sıkıştırılmış toprak tahkimatın yanı sıra bu kanıtlar Longşan zamanında Huanghe Vadisi'nde gruplar arası şiddetin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır.

Chang (1994, s. 65-6), silahların kontrolünden bile daha önemlisinin, bu dönemde seçkinlerin, şeflerin doğa üstü dünyaya özel erişimlerini ve böylece otoritenin ideolojik temelini sağlayan tören donanımı üzerindeki tekeli olduğunu ileri sürmektedir. Zengin Taosi mezarlarındaki müzik aletleri bunun bir delilini sağlamaktadır. Benzer şekilde, Taosi gibi Longşan sitelerindeki elit mezarlarında ve aşağı Yangzi boyundaki Longşan ile ilişkili Liangzu kültürünün Yaoşan, Songze ve Beiyinyangying gibi sitelerdeki mezarlıklarda bulunan *cong* ya da süslenmiş yeşim kare tüpler kozmolojik sembollerle dekore edilmiştir. *Cong,* cenneti yuvarlak için, yeryüzünü ise kare dışın temsil ettiği törensel donanım olarak kullanıldığı sonraki Şang devrinden bilinmektedir (Nelson, 1996: s. 138).

Kuzey Çin'deki Longşan döneminin birçok özelliği artan toplumsal farklılaşmaya ve iktisadi ve ideolojik otoritenin nüfusun sınırlı bir kısmının elinde toplanmasına işaret etmektedir. Şeflik otoritesinin büyüklüğü ve yapısı halâ açık değildir ama sıkıştırılmış toprak surlu kentler muhtemelen çevreye hükmeden şeflerin ve uşaklarının makamlarıydı. Metalürji ve diğer zanaatların sınırlı kanıtları seçkinlerin korunan yerleşimlerde zanaatçılara hamilik ettiklerini ortaya koymaktadır (Underhill, 1996: s. 145). Mississippi vakasında olduğu gibi en karmaşık Longşan şeflikleri en büyük merkezcil eğilime sahip olanlardı ama daha ufak yönetimler arasında daha fazla rekabet ve çatışma olmuş gibidir. Daha sonraki gelişmeler (bir sonraki bölümde tartışılmıştır) birincisinden çok ikincisinden kaynaklanmış görünmektedir.

PASİFİK ADALARINDAKİ KARMAŞIK YAPILAR

Birçok bakımdan bu toplumların erkeolojik modellerinin temelini oluşturan "klasik" şeflik örnekleri, Polinezya'nın geç tarihöncesi ve tarihi ada yönetimleridir. Gerçekten de bu şefliklerin etnolog olan Firth (1959) ve Sahlins (1958) tarafından incelenmesi, dünyanın her yerindeki tarihöncesi mertebeli toplumların benzerlerini sağlamıştır. Polinezya şeflikleriyle Avrupa Bronz Çağı ya da Mississippi emsalleri arasındaki ana fark, bunların kıtasal ortamlarda değil sınırlı ada habitatlarında doğdukları gerçeğidir. Küçük yönetimler arasındaki rekabet ge-

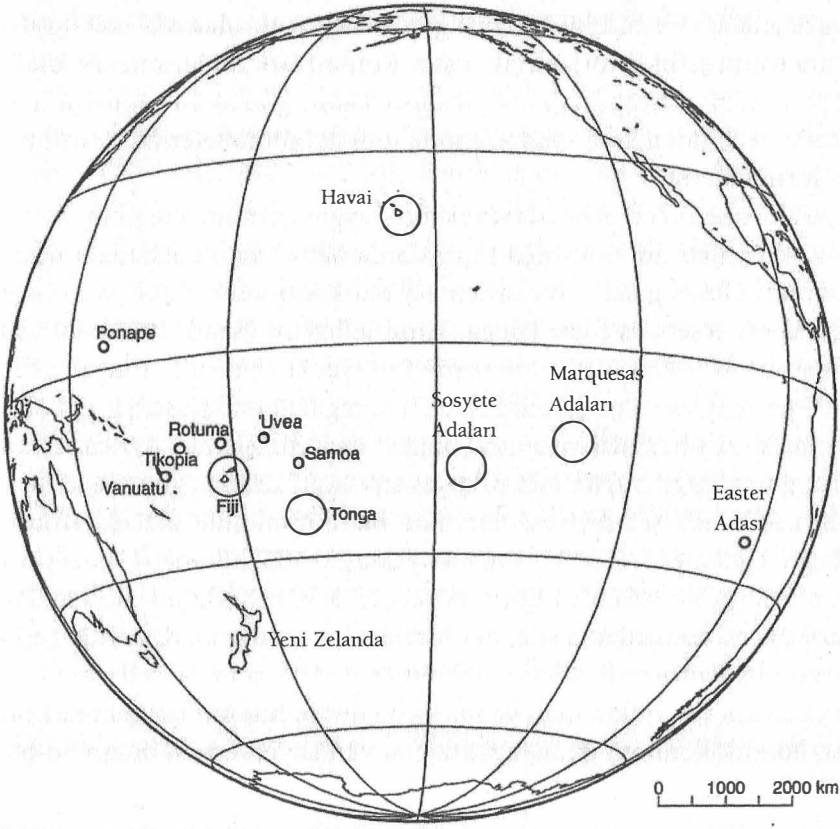
nellikle çok yoğundu; buna rağmen birçok adanın topoğrafyası, daha büyük birimler halinde genişlemeyi ve birleşmeyi engellemiştir.

3000 ila 1000 yıl öncesi arasında Pasifik adaları yerleşimleri uzak okyanus adaları ve kutup buzulları dışında tüm yerküreye yerleşen tarihöncesi insan diyasporadaki son unsurdu. MÖ 2000'lerin hemen sonrasında Lapita malı olarak bilinen bir çömlek tipinin yapımcıları Melanesia'daki orijinal anavatanlarından açık deniz yolculukları yapmaya başladılar (Kirch, 1997). Bu yolculukların rastlantısal değil, iki gövdeli yelkenli kanoların kullanıldığı bilinçli bir rüzgâra karşı denizciliğin sonucu olduğu açık görünmektedir (Irwin, 1992). MÖ 1600 ila 1000 arasında Lapita yapımcıları, Batı Polinezya'ya yerleştiler ve Vanuatu, Fiji, Tonga ve Samoa'da yerleşimler kurdular. Lapita halkları deniz kaynaklarını, yerli ada ağaçlarını, evcil domuz ve tavukları, ekmekağacı, kulkas ve tatlı patates gibi ithal kök ve ağaç mahsullerini içeren karmaşık bir ekonomi getirdiler. Pasifik adalarının arazilerini değiştirdiler ve Pasifik sıçanı, geko ve kum kertenkelesi gibi ortakçı türleri tanıştırdılar (Kirch, 1997: s. 218-19). Doğal cam, seramik, fırın taşı ve deniz kabuğundan süsler Batı Polinezya'nın her yerindeki Lapita topluluklarını birbirlerine bağlamıştı.

Sonunda, Markiz Adalarının MS birinci, Hawai'ninse dördüncü yüzyılda işgal edilmesiyle Mikronezya ve Doğu Polinezya'ya Lapita halklarının torunları yerleşmiştir (Irwin, 1992: s. 89). Norveçli serüvenci Thor Heyerdahl'ın Güney Amerika'dan gelen yerleşimciler tarafından işgal edildiği iddiasına rağmen, Easter Adası'nın arkeolojik kayıtları burasının MS ilk yüzyıllarda Polinezya'dan gelen insanlar tarafından iskân edildiğini açıkça göstermektedir. Polinezya'daki ana denizcilik eksenlerine göre rüzgâr yönündeki konumu yüzünden Yeni Zelanda'ya oldukça geç, 1000 ila 1200 yılları arasında yerleşilmiştir.

Pasifik adalarında küçük toplulukların kurulmasının ardından sürekli nüfus artışı giderek tabakalaşan yönetimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Earle (1997), Polinezya ada gruplarının muhtemelen en kalabalığı olan Hawai'deki şefliklerin gelişimini izlemektedir. 400 ila 1200 yılları arasındaki nispeten yavaş bir demografik artış döneminden sonra nüfus hızla yükselmiş ve 1500'lerde 160.000 veya üstü zirvesine erişmiş, sonrasında dengelenmiş, hatta biraz düşmüştür. Aynı zamanda yerel ormanlar temizlenip kulkas için havuz tarlaları, meyve bahçeleri, balık göletleri ve bostanlar kuruldukça Hawai arazisi dönüşüm geçir-

Şekil 7.15 Bu bölümde bahsedilen ana adaları ve ada zincirlerini gösteren Güney Pasifik haritası.



miştir. Önemli emek gerektiren ve kutsal bir arazi inşa edilmesiyle sonuçlanan *heiau* olarak bilinen anıtsal taş duvarlı çevirmeler yapılmıştır (Kolb, 1994). Önemli farklılıklara rağmen benzer gelişmeler diğer Polinezya takımadalarında da gözlemlenebilir. Örneğin Tahiti ve Sosyete Adalarının taş *marae*'si Hawai *heiau*'sunun benzeridir (Graves ve Sweeney, 1993).

Polinezya toplumsal örgütlenmesi, mertebenin, büyük evlâdın hakkı olduğu merkez soy çizgisine uzaklık olarak ölçüldüğü bir "konik klan" şeklinde nitelendirilmiştir (Sahlins, 1958). Polinezya'nın ilk yerleşimcilerinin ılımlı bir mertebe ve şef kavramıyla geldiklerine ama her ada ya da ada grubundaki ilk yerleşimcilerin torunlarının, kendi özel nitelik-

leriyle şeflikler geliştirdiklerine inanılmaktadır. Genel olarak ada ne kadar büyükse toplumsal ve siyasal örgütlenme de o kadar ayrıntılıydı. Tikopia gibi daha küçük adalarda seçkinler halktan kesin olarak farklılaşmış değilken (Firth, 1959), Havai gibi daha büyük adalarda 1200'lerden sonra üstün şeflikler ortaya çıkmıştır. Konum farklılıklarının arkeolojik belirtileri, mezar yapılarının ve *heiau* ve *marae* gibi tören yapılarının inşaatını ve iç noktalarla sahil arasında toprak bölünmelerinin kuruluşunu içermektedir.

Şeflik yönetimleri arasındaki rekabet yaygın görünmekte olup, bazılarının komşularının oturduğu topraklarda hatta yakın adalarda bölgesel tasarıları olmuş gibidir. Bir örnek, siyasal kontrolünü diğer adalara genişletmeye teşebbüs eden Tonga Deniz Şefliği'dir (Sand, 1993). Bu adalardan birisi yaklaşık 800 kilometre kuzeydeki Uvea idi. Tongalı şefler 1400'lerde Uvea'ya geldikten hemen sonra güçlü bir siyasal sistem oluşturmuşlar, istihkâmlar ve anıtsal binalar inşa etmişlerdir. Ayrıca seçkinlerin gömüldüğü büyük mezar höyükleri uygulamasını getirmişlerdir.

Birkaç adada şef seviyesi üzerinde bir bütünleşme gerçekleşmiştir. Thegh Ladefoged (1993), Fiji'nin yaklaşık 485 kilometre kuzeyinde tecrit olmuş bir ada olan Rotuma'nın şeflik yönetimlerini incelemiştir. Tarihöncesi zamanlarda ada, her birisine bir şefin önderlik ettiği çeşitli verimliliğe sahip yedi bölgeye bölünmüştü. Ada çapında, şeflerin *fakpure* ya da seküler hükümdarı ve *sau* ya da kutsal hükümdarı şeklinde birkaç liderlik konumu da mevcuttu. *Sau* ve maiyeti adada bölgeden bölgeye dolaşıyorlardı. Rotuman *sau*'larının ilginç bir yönü nispeten düşük kaynak verimliliğine sahip bölgelerden gelmelerinin muhtemel oluşuydu ki, bu düşünülenin biraz tersinedir. Ladefoged bunu, onların konumlarını elde etmek ve sürdürmek için güçlerini yerel olarak ifade etmekle yetinen verimli bölge şeflerinden daha fazla motivasyona sahip olduklarını öne sürerek açıklamaktadır.

Tarihöncesi Polinezya'daki en karmaşık yönetimler belki de Tonga ve Havai'de idi. Bunlar çevrelerindekinden önemli biçimde farklıdırlar. Tonga takımadalarında adalar küçüktür fakat büyük nüfusların oluşmasına izin vermiştir; Havai'de ana adalar daha büyüktür ama yine de nüfusları yüksektir. Tonga adaları daimi ırmaklardan yoksundur; onun için sulama imkânsızdır ama Hawai'de ırmakların saptırılması, geniş (ama nispeten basit) sulama sistemlerinin gelişmesine izin vermiştir. Son olarak Tonga hortum ve kuraklık gibi büyük çevre felâketlerine

maruzken Havai adaları böyle olayların daha az hedefidir. Tonga diğer takımadaların arasında konumlanmışken Havai diğer önemli ada gruplarının nispeten uzağındadır. Tonga'ya, Havai'den birkaç binyıl önce yerleşilmiş, böylece toplumsal yapıların gelişmesi için daha fazla zaman olmuştur.

Yine de bu temel farklılıklara rağmen Havai ve Tonga nispeten benzer siyasal organizasyon yapıları geliştirmiştir (Kirch, 1984: s. 262-3; Kirch, 1994; Earle, 1997: s. 210). Tonga'da bu yapı biraz daha resmişleşmiş olsa da, her iki durumda da hem kutsal hem de laik şeflik görevleri vardı. İdare ve karar verme yapıları da çok benzerdi. Her iki durumda da hükmeden seçkinlere yıllık haraç ödenmekteydi. Ana zıtlıklar şeflik iktidarının temelinde yatmaktaydı. Tonga yönetimi, itibar malları elde edilmesine ve kontrolüne ve egemen olduğu uzak adalardan haraç istemeye dayanan merkezi bir "deniz şefliği" idi (Kirch, 1984: s. 241). Havai'de ise tersine şefler sulamaya, kuru teras çiftçiliğine ve temel gıda ekonomisinin esasını oluşturan balık göletlerine dayalı yoğun bir karasal geçim sistemini kontrol etmekteydiler (Kirch, 1994; Earle, 1997: s. 210). Bu ekonominin fazlası şeflerin iktidar ve itibarını yükselten askeri ve dini faaliyetlerin finanse edilmesi için kullanılabilmekteydi.

NİHAİ VE GEÇİCİ ŞEFLİKLER

Kalıtsal mevki, güç ve servet farklılıklarının ortaya çıktığı ve devam ettiği birkaç tarihöncesi toplum içerisindeki bu hızlı tur, bu farklılıkların arkeolojik olarak belirtilişindeki önemli küresel ayrılıkları göstermektedir. Dünyanın bazı kısımlarında mezar kalıntıları toplumsal farklılığın esas kanıtlarıyken, başka yerlerde arazinin değiştirilmesi ve anıtsal bina inşaatları güç işaretleridir. Bazı bölgelerde site boyutu hiyerarşileri önemliyken diğerlerinde bunlar hiç yoktur. Bölgeler arasında da fark vardır. Zengin Ünetice, Orta Avrupa'daki orta sınıf Mierzanowice'ye bitişikken, Rio Verde'nin basit şeflikleri Monte Alban'dan fazla uzak değildi.

Yine de birçok benzerlikler vardır. Örneğin, doğaüstü dünyaya erişimin kontrol edilmesi ve kullanılması seçkinlerin güçlerini sergileyip sürdürmelerinin yaygın bir yolu olarak görünmektedir. Cahokia Lortları, okyanuslar ve binyıllarla ayrılmış olsalar bile Stonehenge Lortları ve Chavin Lortlarıyla ortak birçok şeye sahip olmuş olabilirler. Burada

yalnızca bir ya da iki bina değil, törensel bir *arazi* oluşturulması kritiktir. Stonehenge yüzlerce tepecik ve Cadde olmadan anlamsızdır ama insanların böyle karmaşık törensel faaliyetlerinin görünür bir unsuru olarak bakıldığında önemi açık hale gelir. Şefliklerin bazı bölgelerdeki uzun vadeli devamlılığına rağmen, bu devlet öncesi toplumlarının istikrarsızlığı neredeyse evrenseldir. Böyle toplumların devam ettiği Avrupa gibi yerlerde bile farklı bölgeler zenginlik ve itibar olarak büyüklü küçüklüdürler. Diğer yerlerde bu istikrarsızlık devletlerin daha ileri gelişimlerinin temeli olmuştur.

Böylece burada gevşek şekilde şeflik olarak nitelendirdiğimiz bu toplumlara ait iki yörünge saptayabiliriz. Kuzey Amerika, Avrupa ve Pasifik'te yönetimlerin gelişip çöktüğü salınımlara rağmen, genel sistem çok sağlamdı ve muhtemelen neredeyse süresiz devam etmişti. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi dış devletlerle temas, bu devletler şefliklere bölgesel olarak tecavüz etmeye karar verene kadar gerçekten de şeflerin gücünü arttırabilir. Mezoamerika, Güney Amerika Andları ve Çin gibi başka yerlerde bu devlet öncesi oluşum halindeki toplumsal eşitsizlik çağı geçiciydi ve giderek yoğunlaşan nüfuslar, daha ayrıntılı idari hiyerarşiler ve genişlemeci militarizmle kontrolden çıkarak yalnızca birkaç yüzyıl sürmüştür. Bir sonraki bölümde tartışılan vakalarda eşitlikçi ötesi özerk köylere dayalı devletlerin (arkeolojik zaman olarak) neredeyse bir gecede kurulduğu diğer yerlerde şeflikler hiç belli değildir.

Mevki, güç ve servette ortaya çıkan farklılıklar genel düşüncesi içerisindeki son bir not, seçkinlerin bu özelliklerinin daima göründüğü gibi olmayabileceğidir. Diğer birçok toplumsal bilimci gibi arkeologlar da bu toplumlardaki güç ve konumun mutlak ve kapsayıcı olduğunu, toplumun genelde kabul ettiğinden ve arkeolojik olarak algılanandan daha büyük olduğunu varsaymak eğiliminde olmuşlardır. Ne ki siyasal örgütün hiyerarşik ilkeleriyle uygulamada olanlar arasında farklar bulunduğunu keşfeden Glenn Petersen'in Ponape Adası'ndaki etnoğrafik incelemeleri (Petersen, 1982, 1993) bizlere konum ve gücün sınırlarını hatırlatmıştır. Ponape'de bir topluluk bir ortamda eşitlikçi, diğerindeyse hiyerarşik değerleri ifade edebilir (Petersen, 1993: s. 338). Yönetimler iç gerilimler sonucunda bölünebilir ve önderin iktidarı kırılgan olabilir. Bu durumda ve muhtemelen birçok tarihöncesi yönetiminde seçkinlerin konum ve gücü toplumsal ideolojinin kabul ettiğinden *daha azdır*. O yüzden tarihöncesinin mertebeli toplumlarını mevki, güç ve servete gi-

den birden fazla yolun olabildiği ve önderliğin belirsiz olduğu çoğunlukla küçük çaplı yönetimlerden fazla bir şey olarak ele almamalıyız.

İLÂVE OKUMA

Kalıtsal mevki, güç ve servet farklılıkları olan toplumlar 1960'lardan beri önemli antropolojik ve arkeolojik dikkat çekmiştir. Bunlardan birkaçını kıyaslamalı bir bakışla tartışan gayet iyi okunabilir yeni bir kitap Timothy Earle'ün (1997) *How Chiefs Come to Power: the Political Economy in Prehistory* [Şefler Nasıl İktidara Gelir: Tarihöncesinde Politik Ekonomi] adlı çalışmasıdır. Daha eski ama şeflik toplumlarıyla ilgili tezlerin gayet etkileyici bir antolojisi Elizabeth Brumfiel ve Timothy Earle'ün (1987) editörlüğünü yaptıkları *Specialization, Exchange, and Complex Societies* [Uzmanlaşma, Alışveriş ve Karmaşık Toplumlar]'dır. Earle (1991), birbaşka önemli tez derlemesi olan *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology* [Şeflikler: İktidar, Ekonomi ve İdeoloji]'ye de editörlük etmiştir. T. Douglas Price ve Gary Feinman'ın (1995) editörlüğünü yaptıkları, bir önceki bölümde alıntı yapılan *Foundations of Social Inequality* [Toplumsal Eşitsizliğin Temelleri] kitabı da bu tartışma için uygundur. Zanaatta uzmanlaşma Bernard Wailes'in (1995) editörlüğünü yaptığı *Craft Specialization and Social Evolution* [Zanaatta Uzmanlaşma ve Toplumsal Evrim]'in odak noktasıydı. Eski metalürji daha sık olarak toplumsaldan çok bilimsel bakış açısından tartışılmıştır ve daha fazlasını öğrenmek isteyen okuyucu R. F. Tylecote'nin *The Early History of Metallurgy in Europe* [Avrupa'da Metalürjinin Eski Tarihi]'ne başvurmalıdır.

Eski mertebeli toplumların bölgesel incelemeleri kapsamlı şekilde kataloglanmak için çok fazla sayıdadır; onun için aşağıdaki liste sadece ulaşılabilir olanların bir seçmesidir. Avrupa için otorite olan kitap, güncel basımı beklenen John Coles ve Anthony Harding'in (1979) *The Bronz Age in Europe* [Avrupa'da Bronz Çağı] olarak kalmaktadır. Britanya Adaları'ndaki gelişmelerin gözden geçirilmesi için John Barret'in (1994), *Fragments From Antiquity: An Archeology of Social Life in Britain, 2900-1200 BC* [Antikiteden Parçalar: Britanya'da Toplumsal Yaşamın Arkeolojisi MÖ 2900-1200] çalışmasını tamamladığı Michael Parker Pearson'un (1993) *English Heritage Book of Bronze Age Britain* [Bronz Çağı Britanya'sı İngiliz Mirası Kitabı] başlamak için iyi bir yerdir. Kıta içi Avrupa için okuyucu *Journal of World Prehistory* sayı 7, s. 121-61'de çıkan (1993a) Stephen Shennan'ın "Orta Avrupa'da yerleşim

ve toplumsal değişim"e başvurmalıdır. John O'Shea'nın (1996), *Villagers of the Maros* [Maros Köylüleri] bu alanda önemli bir vaka incelemesidir. Bu kitapta uzun boylu tartışılmayan bir bölge olan Güneybatı Avrupa ile ilgili bir başka kitap Robert Chapman'ın (1990) *Emerging Complexity: the Later Prehistory of South-east Spain, Iberia, and the West Mediterranean* [Doğan Karmaşıklık: Güneydoğu İspanya, İberya ve Batı Akdeniz'in Geç Tarihöncesi]'dir.

Mezoamerika'da toplumsal mertebeleşmenin ortaya çıkışı hakkında iki önemli derleme Kent Flannery ve Joyce Marcus'ün editörlüğünü yaptıkları (1983), *The Claud People: Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations* [Bulut İnsanları: Zapotek ve Mikstek Uygarlıklarının Farklı Evrimi] ve Robert Sharer ve David Grove'un editörlüğünü yaptıkları (1989), *Regional Perspectives on the Olmec* [Olmeklere Bölgesel Bakış Açıları]'dır. Daha güney, Robert Drennan'ın 1995'te *Journal of World Prehistory* sayı 9 s. 301-40'daki "Güney Amerika'nın kuzeyindeki şeflikler" makalesinde çıkmıştır.

Güney Amerika Andları'nda konum, güç ve zenginlik farklarının ortaya çıkışı tartışmaları bazı bilginler toplumları hızla devlet seviyesine yükseltirken, diğerlerinin gelişmeleri daha tedrici gördükleri gerçeğiyle bulutlanmıştır. Shelia ve Thomas Pozorski'nin (1987) *Early Settlement and Subsistence in the Casma Valley* [Casma Vadisi'nde İlk Yerleşim ve Geçim] Jeffrey Quilter'ın (1989) *Life and Death at Paloma. Society and Mortuary Practices in a Preceramic Peruvian Village* [Paloma'da Yaşam ve Ölüm. Seramik Öncesi Bir Peru Köyü'nde Toplum ve Cenaze Uygulamaları] ve Richard Burger'in (1992) *Chavin and the Origins of Andean Civilization* [Chavin ve And Uygarlığı'nın Kökenleri] okuyucuya ilgili konuların lezzetini verecektir.

Kuzey Amerika'nın kuzeybatı sahilinde karmaşık toplumların ayrıntılı bir tartışması R. G. Matson ve Gary Coupland'ın *The Prehistory of the Northwest Coast* [Kuzeybatı Kıyısının Tarihöncesi] kitabında bulunabilir. Kıtanın güneydoğu kısmına dönülürse, son on yılda Mississippi şeflik toplumları hakkında monografiler ve redakte edilmiş kitaplar patlaması yaşamıştır. Mississippi toplumunun ilk gelişimi Bruce Smith'in (1990) *The Mississippian Emergence* [Mississippi'nin Doğuşu]'ndaki tezlerde ele alınmıştır. Peter Peregrine'nin (1992), *Mississippian Evolution: a World System Perspective* [Mississippi Evrimi: Bir Dünya Sistemi Bakış Açısı] Mississippi gelişimine bir başka bakış sunarken, David An-

derson'un The *Savannah River Chiefdoms* [Savannah Nehir Şeflikleri] isimli çalışması, şeflik toplumlarında güç salınımı hakkında değerli bir tartışma içermektedir. John Scarry'nin (1996) editörlüğünü yaptığı *Political Structure and Change in the Prehistoric Southeastern United States* [Tarihöncesi Güneydoğu ABD'de Siyasal Yapı ve Değişim] çeşitli bölgelerdeki Mississippi toplumu hakkında bir dizi önemli başlangıç noktası makaleleri içermekte olup, J. Daniel Rogers ve Bruce D. Smith'in (1995) editörlüğünü yaptıkları *Mississippian Communities and Households* [Mississippi Toplulukları ve Hanehalkları], Mississippi yerleşimlerini nitelendirmektedir. Jon Muller'in (1997) *Mississippian Political Economy* [Mississippi Politik Ekonomisi] Mississippi ticaret ve üretiminin derinliğine bir tartışmasını vermektedir. Patricia Galloway'in (1989) editörlüğünü yaptığı *The Southeastern Ceremonial Complex: Artifacts and Analysis* [Güneydoğu Tören Kompleksi: Yapıtlar ve Analizi]'ndeki tezler bu bilmece hadiseyi tartışırken, James A. Brown'un son kitabı (1996) *The Spiro Ceremonial Center* [Spiro Tören Merkezi] Mississippi bölgesinin en batı kıyısının törensel özelliklerini ve yapıtlarını ele almaktadır. Tek tek Mississippi siteleriyle ilgili kitaplar burada kataloglanmayacak kadar çok sayıdadır. Cahokia, iki yeni ve önemli kitaba konu olmuştur: Timothy Pauketat ve Thomas Emerson'un (1997) editörlüğünü yaptıkları *Cahokia: Domination and Ideology in the Mississippian World* [Cahokia: Mississippi Dünyasında Egemenlik ve İdeoloji] ve yine Thomas Emerson'un (1997) *Cahokia and the Archeology of Power* [Cahokia ve İktidarın Arkeolojisi], Stephen Williams ve Jeffrey Brain'in (1983) *Excavations at the Lake George Site, Yazoo County, Mississippi, 1958-1960* [Lake George Sitesi, Yazoo İlçesi, Mississippi Kazıları, 1958-1960] küçük bir Mississippi merkezini bölgesel ortamına yerleştirirken, *Moundville's Economy* [Moundville'in Ekonomisi] Paul Welch'in (1991) kitabının adı ve konusudur. Bu kitap çıktığında Mississippi arkeolojisiyle ilgili başka kitaplar da çıkmış olacaktır.

Kwang-Chih Chang'ın *The Archeology of Ancient China* [Eski Çin Arkeolojisi] (3. baskı 1986) Doğu Asya'da karmaşık toplumun doğuşunun halâ otoriter olan arkeolojik tartışmasını sunmaktadır. Bu, Li Liu'nun *Journal of Anthropological Archeology*, sayı 15 s. 237-88 (1996)'daki "Kuzey Çin'de yerleşim modelleri, şeflik çeşitleri ve ilk devletlerin oluşumu" ve Anne Underhill'in *Asian Perspectives* sayı 33, s. 197-228 (1994)'teki "Kuzey Çin'de Longşan Dönemi'nde yerleşim çe-

şitlilikleri" makaleleriyle desteklenebilir.

Polinezya'da tarihöncesinden bugüne şeflik toplumlarının ortaya çıkışı hakkında birçok kitap mevcuttur. Patrick Vinton Kirch'in (1984) *The Evolution of the Polynesian Chiefdoms* [Polinezya Şefliklerinin Evrimi] iyi bir başlangıç noktası sağlarken M. W. Graves ve R. C. Green'in (1993) editörlüğünü yaptıkları *The Evolution and Organization of Prehistoric Society in Polynesia* [Polinezya'da Tarihöncesi Toplumun Evrimi ve Örgütlenişi]'ndeki makaleler ilave arkeolojik detaylar vermektedir.

[8]

İLK DEVLETLER VE DEVLETLERİN GÖLGESİNDEKİ ŞEFLİKLER



GİRİŞ

Dünyanın birçok kısmında tarihöncesinin son bölümü çeşitli yeni insan toplumu düzenlerinin ortaya çıkışına şahit olmuştur. Bazıları daha basit toplumları incelese bile, bu kitabın okurlarının çoğu için devlet en doğrudan tanıdık oldukları örgütsel yapıdır. Bu diziye refakat eden bir kitap (Robert Wenke'nin *The Beginings of Civilization* [Uygarlığın Başlangıcı]) devletlerin yükselişini gayet ayrıntılı olarak tartışacaktır; onun için bu bölümün odak noktası bu gelişmeyi tarihöncesinin genel gidişatı ortamına yerleştirmek ve devletlerin gölgesinde işleyen birkaç karmaşık şeflik toplumu vakasını anlatmak olacaktır. Bu vakalarda devletlerin yakınlığı komşu bölgelerdeki ekonomik ve siyasal yapıda ilginç yapısal gelişimleri tetiklemiştir.

DEVLETLER, UYGARLIK, KENTLİLİK VE YAZI

Bu bölümde daha önce tartışılan eşitlikçi ötesi toplumlardan ve şefliklerden ileri bir örgütsel karmaşıklık ve kültürel incelik seviyesinde olan toplumları tartışacağım. Bunları nitelendirmek için arkeologlar birbirleriyle çakışan ve tamamlayan çeşitli kavramlar kullanmışlardır ve devam etmeden önce bunların çözülmesi gereklidir. Bu kavramlar "dev-

let," "uygarlık" ve "kentlilik"i içermektedir. Pleistosen çetelerden itibaren bir şekilde karmaşık olmayan toplum bulunmadığı için açık bir gereksizlik olduğu halde, bir toplumun devlet olup olmadığı ya da kentleri olup olmadığıyla ilgili sonsuz tartışmalardan kaçınmak maksadıyla modern arkeolojide kullanılan bir başka terim "karmaşık toplum"dur. Burada bundan mümkün olduğunca kaçınılacaktır.

UYGARLIK

"Uygarlık," arkeologlar arasında uzun ve ayrı bir kullanım tarihi olan kültürel bir terimdir. Ortaya çıkmış bir toplumu bazı nitelikler sayesinde, geç tarihöncesinin bir derecede anıtsal inşaat ve incelikli kültür üretmiş olan arkeolojik bakımdan görünür ve mekân bakımından kapsamlı küçük bir halklar grubuna ait olarak tanımlamaktadır. Ne yazık ki bir uygarlığı gerçekte neyin oluşturduğuyla ilgili fikir birliği yoktur. 1950 başlarında V. Gordon Childe uygarlığın, uzun yıllar arkeologlar için bir kontrol listesi sağlayan on niteliğini saptamıştır. Childe'ın kıstasları yoğun toplulukların daimi yerleşimini, tarım dışı uzmanları, vergilendirme ve servet birikimini, anıtsal kamu binalarını, bir hâkim sınıfı, yazı tekniklerini, öngörücü bilimi, sanatsal ifadeyi, hayati malların ticaretini ve akrabalığın öneminin azalışını içermekteydi. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi bu özelliklerin birçoğu -ticaret, zanaatte uzmanlaşma ve servet birikimi- sıklıkla, uygarlık olarak değil, küçük çaplı yönetim ya da eşitlikçi ötesi topluluk şeklinde düşüneceğimiz toplumlarla ilişkilendirilmektedir. Öngörücü bilim gibi diğerlerinin belgelenmesi neredeyse imkânsızdır. Hâkim sınıf ve sanatsal ifade gibi diğerlerinin birçoğu, habercileri tarihöncesinin derinliklerinde olan muğlak kavramlardır. Son olarak okuryazarlık esaslı bir özelliktir ama bütün uygarlıklar okuryazar değildi.

Uygarlıklar üzerine arkeolojik odaklanma anlaşılabilir. Ne de olsa yirminci yüzyılda çoğu insan uygarlaşmış ya da en azından bir devletin organizasyonel karmaşıklığına sahip bir toplum biçimi içerisinde yaşamaktadır ve böyle toplumların oluşumuyla sonuçlanan faktörleri anlamaya çalışmak doğaldır. Klasik arkeoloji ve eski tarih neredeyse sadece okuryazar uygarlıklara odaklanmıştır; onun için arkeoloji topluluğunun büyük bir kısmı daha geç antik devletler üzerinde yoğunlaşmayı tercih etmiştir. Yine de uygarlıklara olan meraka, bunların uzun tarihöncesi gelişim ardışıklıklarının yalnızca son düzenlemelerini yansıt-

tıkları anlayışıyla kıvam verilmesi gereklidir ve böyle bir odaklanışın sonucu olarak içeri sızan önyargıların bilinçli bir şekilde göz önünde bulundurulması lâzımdır. Ruth Tringham (1974), "uygarlık" fikrine özgü bu önyargıları özellikle Avrupa'dan bahisle tartışmıştır ama ben bu kaygıların, küresel şekilde genelleştirilebileceğine inanıyorum.

Bir toplumun "uygar" şeklinde sınıflandırılması, bunun öyle olmayan diğer toplumlara zıt olduğunu belirtir. Nesnel analitik çerçevede bunda yanlış bir şey yoktur ama arkeologların görüşleri inceledikleri insanların konumunun yükseltilmesiyle sık sık bulanmaktadır. Ilıman Avrupa'nın barbarlarına kıyasla kendi toplumlarını uygar olarak tanımlayan aski Yunanlılar ve Romalılara benzemektedirler. Böyle bir yaklaşım uygarlıklarla bunların uygar olmayan komşuları arasındaki farklılıkları abartmak ve benzerlikleri saklamak eğilimindedir. Gerçekte uygarlıklar ve komşuları kendi eski yazılarından ya da onları inceleyen modern arkeologların görüşlerinden belli olanlardan daha fazla ortak şeye sahip olabilirler.

Arkeologlar açıkça "ilerleme" sözcüğünü ender kullanırlar ama sözcük muhtemelen bu kitaptaki de dâhil birçok analitik çerçevenin içerisinde gizlidir. Yine de eleştirel olmayan şekilde alındığında ilerleme fikri, uygarlıkları kayıran değer yargılarını teşvik eder ve barbarların onları bu duruma yaklaştıracak yenilikleri benimseme hevesinde olduklarını varsayar. Yükseğin alçağa sunacak daha fazla şeyinin olduğu hâkim bir, "yüksek" ve "alçak" kültür fikri mevcuttur. Aşağıda göreceğimiz gibi devletlerin yakınlarındaki uygarlaşmamış toplumlar, çoğunlukla güzel nesnelerin ve mimari tarzların yüzeysel süslerini hevesle benimsemişler ama istila ya da yerel gelişmeler yoluyla buna mecbur olana kadar karmaşık toplumsal ve siyasal yapıları benimsememe bilinçli tercihini yapmışlardır. Aynı zamanda, devletlerin uygar olmayan bu gruplar arasında yaşayan temsilcileri, yerlilere "uygarlaştırma" etkisi yapmak yerine çoğunlukla kendileri "barbarlaşmışlardır."

Son olarak bazı bilginler, uygarlaşmamış toplumların uygar ve devlet olmayı başaranlardan daha az ilgi çekici olduklarını hissediyor gibidirler. Bunun doğal sonucu uygarlık yolundaki gelişmelerin yolun dışındakilerden çoğunlukla daha ilginç kabul edilmeleridir. Böyle bir önyargı bölgesel arkeolojik araştırma modellerini kesinlikle çarpıtmıştır. Örneğin Güney Amerika arkeolojisi, büyük çapta And kıyısı ve yüksekliklerinin küçük bir kısmına ağırlık vermiştir ve Amazonlar ve Güney

Amerika'nın kuzeyindeki karmaşık şeflikler ancak şimdilerde önemli kabul edilir hale gelmektedir. Belli bir bölgenin halkının daha karmaşık örgütsel biçimleri geliştirmemeyi neden seçtiğini anlamanın devletlerin ve uygarlıkların gelişimini incelemek kadar önemli olduğunun anlaşılması esastır.

Arkeolojik incelemeye tâbi tutulduğunda uygarlıklarla barbar komşuları arasındaki etkileşimlerin dikkat çekecek kadar karmaşık olduğu ortaya çıkmıştır. Toplumlar arasındaki sınırlar beklenmedik şekilde açık ve gözenekliydi; insanlar ve bilgi serbestçe gidip gelebiliyordu. Aralarında çoğunlukla teknolojik eşitlik olan uygarlıklarla bunların komşuları arasındaki ana fark yalnızca toplumsal ölçekteki organizasyonel yapılarda değil küçük ölçekli organizasyon ve otoritede de mevcuttu. Bu organizasyonel farklılıkların belirtildiği önemli alanlar, ticaret ve savaştı. Mal arzına erişimi hazır olan ve talepleri öngörecek yeterli bilgiye sahip bir tüccarın ekonomik sistemin çeperinde çalışan bir tüccara göre daha fazla avantajı vardır. Bir istila seferberliğinde, sorgusuz sualsiz otorite altında disiplinli alt birlikler halinde örgütlenmiş bir ordu, önderliği etkisiz olan örgütlenmemiş bir gruba göre bariz bir avantaja sahiptir. Uygarlıklarla bunların barbar komşuları arasındaki etkileşimlerin uzun vadeli sonuçlarında sıklıkla bu faktörler belirleyiciydi.

"Uygarlık" tarifinin gayet zor olduğu kanıtlanmıştır fakat arkeologlar, örgütsel nitelikler üzerinde odaklanmaya çalışmışlardır. Bunlardan dikkate lâyık olan iki tanesi kentlilik ve devlet fikridir. Yine de bunlar zorluk çıkarırlar çünkü bütün devletler kentli değildir; bazı eski kent toplumlarına ise hakikaten devlet denilip denilemeyeceği açık değildir.

KENTLİLİK VE ALTERNATİFLERİ

Kentlilik işlevsel bakımdan sadece insan topluluğu olmanın üzerinde olan şehirlere sahip bulunmak anlamına gelir. Sezgisel bakımdan açık görünse bile bir "şehir"i neyin oluşturduğu hakkında az fikir birliği vardır. İngilizce'de "city" ile "town" arasında açık bir fark olmadığı için terim oldukça serbest kullanılmak eğilimindeyken, başka dillerde "Stadt" ve "cité"ye yüklenmiş gayet bariz anlamlar mevcuttur. Arkeolojide şehirler için neredeyse hep uygarlıklar için konulan yukarıdaki kıstaslarla bir araya gelmekle sonuçlanan faydalı genel tanımlar oluşturulması teşebbüslerinde bulunulmuştur. Örneğin Clyde Kluckhohn şehri, yazılı bir dili ve anıtsal tören merkezleri olan 5.000 nüfusun üzerindeki bir

yerleşim şeklinde tanımlamıştır. George Erdosy (1988, s. 5) şehirleri "giderek karmaşıklaşan ve eşitliksiz toplumların sürdürülmesi için gereken kurumların kabı" diye tarif etmektedir.

Childe'ın uygarlık kıstaslarını onaylayan Coningham (1995), bir şehir "(1) bir derecede iç planlama ve (2) kamusal mimarisi olan, (3) bir yerleşim hiyerarşisinin tepesindeki ve (4) savunmayla çevrili (5) büyük bir yerleşimden oluşur" diye belirtmektedir. Sakinleri (6) yazıya, (7) zanaatte uzmanlaşmaya, (8) uzun menzilli ticarete ve (9) artan nüfusu desteklemek için çevre bölgenin taşıma kapasitesini arttırabilecek (10) bir geçim stratejisine erişim sahibi olmalıdır. Ben, savunma, zanaatte uzmanlaşma ve uzun mesafeli ticaretten bahsedilmesinin çıkartılmasını öneriyorum, zira bunların hepsi dünyanın her yerinde daha önceki ve kentli olmadığı belli insanlarda da vardır. Ayrıca "yazı"dan söz edilmesi de işleri zorlaştırmaktadır çünkü bu dayatıldığında Cusco gibi şehirleri inşa eden geç And medeniyetlerini eleyecektir.

Arkeolojik söylemi kolaylaştırmak için açık ama yine de genelleştirilebilecek bir şehir tanımına sahip olmak önemlidir. Ne ki bu özellikler, toplumsal bir boşluğun içerisinde değildirler. Bir toplumun hakikaten "kentli" kabul edilmesi için nüfus toplanmaları çok daha geniş bir bölgeyle etkileşimde bariz rol oynamalı ve birkaç nesilden fazla bir süre için sürdürülebilir olmalıdır. Arkeologlar kavramı nitelik olarak kesinlikle kentli *olmayan* toplumlardaki yerleşimleri kapsayacak şekilde sık sık genişletmeyi denerler. Örneğin Mississippi'deki Cahokia'ya "şehir" (Fowler, 1975) hatta bir devletin "başşehri" (O'Brien, 1989, 1991) denilmiştir ama arkeologlar tarafından sitenin merkez bölgesi için "şehir" teriminin kullanılmasına rağmen, burası ne şehir, ne de bir devlet yönetiminin başşehriydi (Emerson, 1997). İstikrarsız şeflik yönetim biçimi onu oldukça kısa bir sürede çökmeye mahkûm etmiş olmasaydı belki de şehir olabilirdi.

DEVLET

Toplumlar, arkeolojik kayıtlardan anlaşılabildiği kadarıyla, neredeyse tamamen kendi örgütsel özellikleriyle devlet olarak nitelendirilirler. Elizabeth Brumfiel devletleri şöyle tanımlar (1994b, s. 1):

> Güçlü, karmaşık, kurumsallaşmış kamusal karar verme ve kontrol hiyerarşileridir. Tabakalaşmış toplumlarda üretim ilişki-

> lerini yürütmesi ve farklı iktisadi çıkar grupları arasındaki çatışmaya aracılık etmesi için oluşturulmuştur. İktisadi organizasyonu sürdürmek bütün devlet hiyerarşilerinin ana işlevidir ve bu işlev devlet personelinin siyasal gücünün anahtarıdır.

Brumfiel, haraççı ülkelerle kapitalist devletleri birbirinden ayırmaktadır. Birincisinde seçkinler tâbi olanlardan mal ve hizmet almak için zorlayıcı güçlerini kullanırlarken ikincisinde, zenginliğin nasıl oluşup birikeceğini piyasa belirler. Haraççı devletlerde devletin personeli mal ve hizmet fazlası alımı ve birikimiyle doğrudan ilişkiliyken, kapitalist devlette zenginlik oluşturma araçlarını firmalar ve o tür diğer girişimler sağlar ve devlet personeli daha çok çatışmaları çözmek ve rekabeti düzenlemekle ilişkilidir.

Çoğu eski devlet, haraççı devletler kategorisine girer ki bu, bir önceki bölümde tartışılan şeflik biçimindeki siyasal ekonominin genişlemesi olarak görülebileceği için mantıklıdır. Devlet öncesi toplumlarda hanehalkları seçkinleri destekleyecek fazlalığı üretmeye ikna edilmiş, zorlanmış ya da kullanılmışlardır ama sadakatleri şefliklerin daha önce anlatılan salınımsal karakterini üretecek şekilde sona erip bir başka tarafa kayabilir. Öte yandan haraççı devletlerde devlet personeli hanehalkı ekonomisine doğrudan müdahale eder ve gücün desteğindeki vergilendirme ve angarya gibi açıktan araçlarla fazlalık üretim elde eder. Devlet oluşumunun arkeolojik tartışmaları şefliklerde ve benzer toplumlarda seçkinlerin ortaya çıkışına hizmet edenlerle aynı türden güçlere odaklanmak eğilimindedir: nüfus artışı, ticaret ve zanaatte uzmanlaşma, karar vermenin merkezileşmesi ve savaşta liderlik. Eğer hepsi bunlar olsaydı, o zaman devletler yalnızca daha büyük ölçekli şefliklер olmuş olurdu. Devlet oluşumundaki bir noktada şeflikleri nitelendiren iktidar ve zanginliğe geçici türde erişimden, ekonomiyi götüren, şehirleri planlayan, ordulara kumanda eden ve ideolojiyi destekleyen idari ve bürokratik aygıtın sürdürdüğü güçlü bir seçkin oluşumuna doğru bir dönüşüm gerçekleşir. Bu dönüşümün çektiği arkeolojik dikkat yetersizdir ama devletlerin daha önceki toplumlardan nasıl ortaya çıktıklarının anlaşılmasında esastır.

Tarihöncesinden birkaç olağanüstü örnek bilindiğine göre devletlerin *çöküşü* üzerine daha fazla arkeolojik dikkat odaklanmıştır (örn Tainter, 1988; Yoffee ve Cowgill, 1988). Felâketler ve daha ufak diğer çevre be-

lâları popüler açıklamalardır ama bunlar genellikle eleştirel incelemeye dayanamaz. Ana kaynakların tükenmesi de çoğunlukla insanın neden olduğu çevre belâsını hatırlatır. Özellikle bu faktörler tarihte bilinen uygarlıkların çöküşünde rol oynadığı için barbar istilâlarının ve iç çatışmaların da taraftarları vardır. Oysa çoğu durumda devletlerin çöküşü, genellikle toplumu dış tehditlere ve iç rahatsızlıklara maruz kılan iktisadi gerginliklerle ve çatlamalarla başlayan karmaşık bir kıstaslar kümesine yorulabilir. Aynen devletlerin esas olarak iktisadi örgütler şeklinde tanımlanışı gibi, bunların çöküşünde iktisadi konuların merkezi rolü analiz için belki de en umut verici çerçevedir (Tainter, 1988).

OKURYAZARLIK ARKEOLOJİSİ

Birçok uygarlığın ve devletin arkeolojisi, okuryazarlık ve okuryazarlığın etkilerinin arkeolojisidir. Bunun, Peru ve Sahraaltı Afrika'nın eski devletlerinin en belirginleri olduğu istisnaları da vardır; birçok devleti komşularından ayıran belirleyici niteliklerden bir tanesi tutarlı bir işaret sistemi kullanılarak kaydedilen okunabilir bir dildir. Yazma yeteneği tarihin de temelidir, onun için yazılı kaynakların ortaya çıkışı tarihöncesinin sonunu başlatmaktadır. Yine de bu keskin bir bölünme değildir, çünkü şimdiye kadar tarihi kaydedilen insanlar yalnızca seçkinlerdi. Sıradan halk daha az kaydedilmiştir ve daha kötü durumda olan bazı gruplar (örneğin ABD'nin İç Savaş öncesi güneydoğusundaki Afrikalı köleler) kaydedilmiş tarihten mahrum olmaları yüzünden esasen tarihöncesinde kalmışlardır.

En eski resmi yazı sistemleri MÖ 3300 yıllarında Mezopotamya'da kil tabletler üzerinde resim yazısı işaretleri biçiminde ortaya çıkmıştır. Bunlardan önce muhtemelen muhasebe amacına hizmet eden kilden "markalar" içeren "yazı öncesi" sistemleri vardı (Schmandt-Besserat, 1978, 1992). Sümer markaları oyulmuş ve çoğunlukla kil keseler ya da "zarflar" içerisinde bulunan disk, yarım ay ve koni gibi küçük geometrik şekillerdir. Zarfların üzerinde genellikle markaların bıraktığı izler vardır. Bazı bilginler, özellikle de Denise Schmandt-Besserat bu izleri daha sonraki Sümer yazılarının kökeni olarak görmekteyken, bunların yalnızca gelişmeleri kil tabletler üzerindeki en eski resim yazılarına eşlik eden fiş ya da paket takip aygıtı olduğu görüşünde olmak da mümkündür (Robinson, 1995).

Yazı sistemleri sonunda dünyanın başka birçok kısmında da ortaya

çıkmıştır ama diğer sistemlerin bir şekilde Mezopotamya çivi yazısından türediğini öne sürecek kanıt yoktur. Her birinin farklı işaretleri, vasıtaları ve başlangıç amaçları vardır. Mezopotamya'da ve muhtemelen İndus Vadisi'nde yazının ilk amacı iktisadiydi, işlemleri kayıt ve malları takip etmekti. Mezopotamya metinleri ancak daha sonraları edebiyat kabul edilebilecek ve iktisadi olmayan faaliyeti kaydedebilecek şekilde evrim geçirmiştir. Mısır yazısı heceler şeklinde örgütlenmiş bir resim yazısı ve işaretlerden oluşan hiyeroglifti. Farklı birçok taşınabilir ve sabit nesnelerin üzerinde görülmektedir ve başlangıçtan çeşitli dini âdetlerin, tarihi ve yarı tarihi olayların ve seçkinlerin kişisel hayatlarının belgelenmesinde kullanılmıştır. Yeni Dünya'daki Maya yazısı da hiyeroglif ve heceliydi ama Mısır'dakinden tamamen farklıydı. Hükümdarların başarılarını belgeleyen ve ayrıntılı bir takvim notasyonu yoluyla zamanı izleyen Maya yazısı siyasal olaylara odaklanmıştı.

Yazı ve okuryazarlığın toplum üzerinde dramatik etkileri vardır (Goody, 1986: s. 171-85). En önemli olanlarından bir tanesi, sözlü olarak yapılan işlemlerin geçicilik niteliğini belgelenmiş olana dönüştürmeleridir. İdari olarak bu istenilebilirken bazı durumlara uydurmak için bir meselenin gerçekleriyle artık oynanamayacağı, değiştirilemeyeceği ve unutulamayacağı için, toplumsal olarak bu belgelemenin dramatik sonuçları olabilir. Gelenek ve âdetler kanun ve yönetmelik haline gelirken, hafıza ve duguların değeri güvenilir yazılı kanıt lehine azalır. Böyle güvenilir ve kurumsal bir hafıza hızlı örgütsel değişikliğin zemini olarak hizmet edebilir.

Yine de güvenilir yazılı kanıtlar da kullanılabilir ve güvenilir olduklarından bu kullanmanın önemli toplumsal sonuçları olabilir. Örneğin eski Mezoamerika devletlerinin hiyeroglif yazıları, neredeyse tamamen "bir takvim çerçevesine yerleştirilmiş siyasal bilgiler"den ibarettir (Marcus, 1976: s. 43). Her önder, muhtemelen halefinin de aynı uygulamayı yapacağının farkında olarak kendi başarılarını ilân eden kitabeler sergileyecektir. Amaç pek de gelecek için tarih oluşturmak değil, o gün için propaganda üretmekti. Hükümdarın başarılarının böyle güvenilir şekilde sunuluşu okuryazarlık öncesi toplumda onun otoritesini her şeyden fazla arttırmıştır.

Okuryazarlık ayrıca toplumun daha sonraki farklılaşmasında bir araç, hatta bu süreçte bir hızlandırıcıydı. Seçkinlerin bazı üyelerinin okuma yazma yetenekleri onların karmaşık ekonomik ve idari işlemlerin yöne-

timinde daha da önemli bir rol oynamalarını sağlamıştır. Okuryazarlık, özellikle seçkin genetiğiyle birleştiğinde bireyi özellikle güçlü kılacaktır. Ayrıca bir şekilde yazılı haberleşmede ustalık kazanmış halktan kişilerin seçkin sınıfa katılmalarının, böylece seçkin soyla doğmamış kişiler için seçkin üyeliğinin ayrıcalık ve yararlarını elde etmenin bir yolunu sağlamış olabilir.

Cevaplanmamış kalan kilit bir soru, ilk devlet toplumlarında okuryazarlığın boyutuyla ilgilidir. Kaç kişi okuyup yazabiliyordu? Tam okuryazar birkaç kişi ve bazı işaretleri ve oymaları ancak temel bilgileri anlayacak kadar tanıyabilen biraz daha fazla insan mı vardı? Yoksa seçkinlerin yerine tüm yazma ve okuma işlerini yerine getiren az sayıda kâtip mi bulunuyordu? Bu sorular arkeologların yanıtlama kabiliyetinin ötesinde olabilir ama ilk devletlerin gelişiminde okuryazarlığın rolü modelleri öne sürüldüğünde hesaba katılmalıdır.

İLK DEVLETLER VE KÖKENLERİ

Medeniyetlerin ve ilk devlet toplumlarının ortaya çıkışına birçok kitap adanmış olup bunların aşağıdaki birkaç sayfada yeterince tartışılması olanaksızdır. Bunların buraya dâhil edilmesindeki amaç, dünyanın birçok kısmının tarihöncesi kayıtları tartışmasını bitirmek ve daha fazla bilgi için güvenilir şekilde başvurulabilecek olan yeni yazına işaret etmektir. Buradaki odak noktası bu tarihsel ve ön tarihsel devletlerin tarihlerinin özetinden çok, bunların tarihöncesi kökenleri olacaktır.

Mekân sınırlamaları ne yazık ki MÖ son iki binyılın ilk Akdeniz medeniyetleri tartışmasını olanaksızlaştırmaktadır. Yunan ve Roma medeniyetleri tarihsel olarak iyi bilinmektedir ama bunların kökleri tarihöncesindedir. Nil boyundaki ve Orta Doğu'daki gelişmeler, bunlardan önce olduğu için bunlara bazen "saf" olmayan uygarlıklar şeklinde bakılmıştır ancak yerel karmaşık şeflik yönetimleri kurulmasaydı böyle gelişemezlerdi. Antik Yunan'ın kökleri Ege ve Girit Bronz Çağı yönetimlerindedir; antik Roma ise Yunanlılara olduğu kadar yerel Demir Çağı öncüllerine de borçludur. Akdeniz uygarlıklarının tarihöncesi kökenleri hakkında son zamanlarda Dickinson (1994), Castleden (1990), Bietti Sestieri (1997), Barker ve Rasmussen (1998) ve Mathers ve Stoddart'ın (1994) editörlüğünü yaptıkları kitaptaki tezlerin yazarları tarafından değerli tartışmalar yayınlanmıştır. Bu uygarlıkların ılıman Avrupa'nın da-

ha sonraki tarihöncesi şeflikleri üzerindeki etkileri aşağıda tartışılmıştır.

MEZOPOTAMYA KENTLERİ

Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki topraklar, dünyanın ilk kentli uygarlığı ünvanını iddia etmektedir. Mezopotamya uygarlıkları ve komşuları hakkındaki yazın, birkaç kütüphaneyi kolaylıkla doldurabilir; onun için buradaki kısa gözden geçirme sadece ilk kent merkezlerinin genel niteliklerini, bunların iktisadi ve toplumsal yapılarını ve bu uygarlığın doğu ve batıdaki komşuları üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Eski Mezopotamya Medeniyeti incelemesi 1979'dan beri, önce Batılı bilginlerin İran'dan çıkarılmasıyla, sonra da Güney Irak'taki savaş koşullarıyla sert bir şekilde engellenmiştir. Yine de bu dönemden önce bu bölgenin heryerinde, saha çalışmaları mümkün olmadığı zaman analiz etmek için bol bol malzeme sağlayan yoğun kazılar yapılmıştır.

Bu bölgeyi en son 6. bölümde, MÖ altıncı bin ve beşinci binlerin başındaki Mezopotamya (ya da Sümerya)'nın kuzeyindeki Halafian yerleşimleri ve güneyindeki Ubaid yerleşimleri tartışmasında ele aldık. Bu topluluklar, mevki, güç ve zenginliğe erişimde, olsa bile az kalıtsal farklılıklar bulunduğunu belirten "eşitlikçi ötesi" şeklinde nitelendirilmiştir. Oysa Eridu'daki Ubaid yerleşiminde bulunan bir dizi yapı, kamusal mimarinin ve resmi kamu yaşamının başlangıcını temsil ediyor görünmektedir.

MÖ beşinci binyıl sonlarında ve dördüncü binyıl boyunca güney Mezopotamya'da artan bir toplumsal farklılaşma ve nüfusun kentlerde toplanması eğilimi mevcuttu. Yaklaşık 1.500 yıl içerisinde küçük birçok özerk çiftlik mezrasından, büyük birkaç kent yönetimine dönüşüm olmuştur. MÖ 4600'lerle 3200'ler arasındaki dönem, Güney Mezopotamya'daki aşağıda tartışılacak olan büyük sitenin adıyla Uruk Dönemi olarak bilinmektedir (Hole, 1994'deki tablo 1'e dayanan kalibre edilmiş tarihlendirme; birçok araştırmacı bu dönemin çok daha sonra başladığını gösteren kalibre edilmemiş tarihlendirme kullanmakadır). Burada en ilgiç olanı MÖ yaklaşık 3600'lerden başlayan Geç Uruk Dönemi'dir. Bunu tam okuryazar uygarlığa ve sonunda hanedan hâkimiyetine geçişi belirten nispeten kısa Jemdet Nasr Dönemi izlemektedir. MÖ 3000'lerden hemen sonra birkaç Mezopotamya şehrinde hanedan soylarını belgeleyen Sümer Kral Listeleri ile tarihöncesinin sislerinden kayıtlı tarih ortaya çıkmıştır.

SÜMER'DE KENT TOPLUMUNUN GELİŞİMİ

Sümer'de MÖ dördüncü binyıl arkeolojisinin en çarpıcı özelliği, üçüncü binyılın ilk kısmında kırsaldaki bariz nüfus azalışı ve nüfusun daha az sayıdaki köy ve şehirlerde toplanmasının takip ettiği Güney Mezopotamya alüvyonları üzerindeki yeni yerleşimlerin sayısıdır. Bu olay Robert M. Adams ve Hans Nissen'in (1972), *The Uruk Countryside* [Uruk Kırsalı] incelemelerinde ve diğer araştırmalarda canlı şekilde belgelenmiştir. Bu şehirlerin Eridu gibi birçoğu daha önceki yerleşimlerin devamlılığını sergilemekteyken, diğerleri yeni kurulmuştu. Doğal nüfus artışı nüfusun böylesine hızlı artışından sorumlu olamaz. Nüfuslar, kuzey Mezopotamya ve Güneybatı İran ovaları dâhil, oldukça geniş bir havzadan alınmış görünmektedir. Bölgesel göçebe halklar da bu kentlerin içine veya yakınlarına yerleşmiş olabilir. Bütün bu insanları şehirlere neyin çektiği belli değildir. Son zamanlarda Frank Hole (1994), bir dizi çevresel değişikliğin, Ubaid toplumunda, yerinden olan halkın bazı kesimlerinin göçebe olması, diğerlerinin de Güney Mezopotamya alüvyonlarında daha büyük toplanmalar oluşturacak şekilde birleşmeleri sonucunu veren bölünmelere yol açtığını ileri sürmüştür.

MÖ dördüncü binyılın ikinci yarısında Mezopotamya'da ve çevre bölgelerde hakiki şehirlerden ve devletlerden bahsedilmesi mümkündür. Bunların beşi ana merkezler olarak öne çıkmaktadır: Uruk, Eridu, Ur, Nippur ve Kish. Bu bölümde tartışılan, şehirlerin geniş bölgesel hinterlandların siyasal ve dinsel merkezi olduğu diğer medeniyetlerin birçoğunun tersine, Mezopotamya'da şehirlerle komuta ettikleri devletlerin arasındaki sınırlar kapsamlı biçimde ayrılmış değildi. Eski Mezopotamya devleti, başşehri ve birkaç yan siyasal idare merkezi olan bütünleşmiş bir tüm bölge yönetiminden çok şehir devletiydi.

Bu hiyerarşinin tepesinde dinsel ve seküler otoritenin bir karışımına sahip bireyler bulunmuş görünmektedir. Genellikle *ziggurat* diye bilinen basamaklı bir piramit üzerine yerleştirilen tapınağın merkeziliği ve birçok sitede sonunda duvarlarla çevrilmesi bunların açık şekilde seçkin bölgeleri olduğunu göstermektedir. *Ziggurat*'lar ve bunların üzerindeki tapınaklar MÖ dördüncü binyıl içerisinde büyük sitelerin birkaçında kent merkezlerinin üzerinde yükselecek şekilde sıksık yeniden inşa edilmişlerdir. Törensel işlevlerine ek olarak bu tapınaklar tarımsal malların biriktirilmesi ve yeniden dağıtılması ve zanaatkârların, inşaat projelerinin ve ticaretin gözetilmesi için depo ve idari merkez olarak

hizmet etmiş görünmektedir. Öte yandan Geç Uruk ve Jemdet Nasr zamanlarında yazının ortaya çıkışına kadar bu idari sistemle meşgul olan insanları tanımak çok zordur. Susan Pollock (1992), "dördüncü binyıl *toplumları* etkileyici başarılarla itibarlandırılmıştır ama bu toplumları oluşturan *insanlar* için böyle olmamıştır" şeklinde belirtmektedir.

BÜYÜK URUK KENTİ

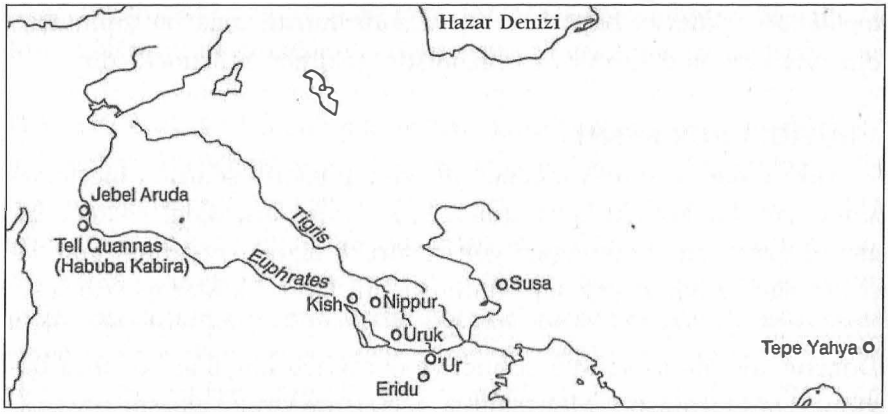
Uruk (modern ismi Warka'dır) ilk Mezopotamya şehirleri incelemesinde özel bir konum işgal etmektedir. Alman arkeologlar sitede bir asırdır (savaş haricinde) aşağı yukarı sürekli olarak araştırma yaptıkları için site hakkında çok şey bilinmektedir. Uruk ilk Mezopotamya şehirlerinin uzak farkla en büyüğüdür. Sitedeki en eski yerleşim Ubaid Dönemi'nde olmuş ve MÖ beşinci ve dördüncü binyıllar boyunca büyümeyi sürdürmüştür. MÖ yaklaşık 3200'lerde Uruk yaklaşık 100 hektarlık bir alanı kaplamaktaydı ve şehir izleyen yüzyıllarda MÖ üçüncü binyıl başlarında yaklaşık 400 hektarlık azami boyutuna ulaşacak şekilde daha da büyümeye devam etmiştir.

Eski Uruk şehrinin odak noktası, üzerinde daha sonraki dönemlerin müphem kanıtlarına dayanılarak Gök Tanrısı Anu'ya adandığına inanılan bir tapınağın olduğu *ziggurat*'ıydı. Adı duvarlarındaki alçı sıva nedeniyle konulan Beyaz Tapınak, her iki yanda iki sıra oda ve bir uçta sunağın bulunduğu geniş bir salondu. MÖ 3000'lerde *ziggurat* yaklaşık 13 metrelik bir yüksekliğe erişmişti ve tepesindeki tapınak belli ki önemi büyük bir mabetti.

Ziggurat'ın yaklaşık yarım kilometre doğusunda çok farklı bir tarzda yerleştirilmiş birkaç anıtsal kamu yapısı içeren Eanna diye bilinen bir yer vardı. Teraslarla yükseltilmiş olmasalar da, bir tanesi kireçtaşı blokları üzerine inşa edilmiş binalardan bazıları tapınağa benzemektedir. Eanna, şehrin geri kalanından bir duvarla ayrılmış (Nissen, 1995: s. 799) olup, buradaki binalar sık sık yıkılıp yeniden yapılmıştır.

Eanna'daki atık ve yıkım molozu içerisinde çivi yazısının öncülleri olan birkaç bin resim yazılı kil tablet bulunmuştur. Bunlar gerçek metinler değil, iktisat tabletleriydi. Üzerlerinde görülen resim yazıları sayıları, ölçü birimlerini, ölçülen ürünleri, muhasebe dönemlerini, memurların isimlerini ve benzeri bilgileri göstererek işlemleri kaydeden steno işaretleridir. Farklı madde ve ürünlerin farklı sayım sistemleri olmuş görünmektedir. Meselâ, bir nokta koyunla ilişkilendiğinde on, ar-

Şekil 8.1 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Mezopotamya ve İran Platosu haritası.



payla ilişkilendiğinde altı ve alanla ilişkilendiğinde 18 anlamına gelebiliyordu (Robinson, 1995: s. 65). Uruk ön yazısı inançları, duyguları ve büyük olayları değil, sıradan sayılar ve nicelikleri ele almaktaydı.

Ufak kil markalar yapma ve bunları kil bir zarf içerisinde mühürleme uygulaması, bunları ve diğer kil yüzeyleri markalamak için silindir mühür kullanımıyla birlikte ek iktisadi faaliyet araçları haline gelmiştir. Hans Nissen (1988, 1995), MÖ dördüncü binyılın son yüzyıllarında tabletlerin, silindir mühürlerin ve markaların hızlı gelişimini belirtmekte ve bunların gayet bürokratlaşmış bir idari sistemin araçları olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Geç Uruk Dönemi'nde sıkı biçimde örgütlenmiş üretim sisteminin ürünü olarak kitlesel şekilde üretilen kenarı pahlanmış kâseleri de yorumlamaktadır. Nissen'e göre kanıtlar kökleri Uruk Dönemi'nin başlarında yatan hiyerarşik şekilde yapılanmış bir ekonomiyi yansıtmaktadır.

Bu sistemin merkezinde, MÖ 3000'lerde yukarda anlatılan muhasebe resim yazılarından çabucak arkaik metinlere geçen yazı vardı. Jemdet Nasr Dönemi'nden kalma böyle önemli bir metin, her görev ünvanında üç ya da dört rütbe olan, mevki sırasına göre ünvanlar ve meslekler listesidir (Nissen, 1988: s. 80; 1995: s. 797). Sonraki birkaç yüzyıl boyunca bu liste tekrar tekrar kopya edilmiştir ki bu, yazının gelişiminin izlenmesinde önemli bir yol sağlamaktadır. En eski versiyonların üzerindeki yazı henüz daha sonraki Mezopotamya tarihinin çivi yazısı değil-

di ama Geç Uruk Dönemi tabletlerinin bir adım ötesinde ve bugün anladığımız okuryazarlığın daha yakınındaydı.

ERKEN SÜMER UYGARLIĞI'NIN ULUSLARARASI TEMASLARI

Güney Mezopotamya alüvyonu üzerinde gelişen kentli toplum bunu bol bol kil, tuz, su ve zift sağlanan ama taş, kereste ve metal depozitlerinden yoksun olan bir çevrede yapmıştır (Moorey, 1993: s. 31). Bu malzemelere erişim sağlayacaklarsa Sümerlerin mevcut alışveriş sistemlerini sürdürmeleri ve yenilerini geliştirmeleri gerekiyordu. Bu sistemlerin eksenleri kuzey ve batıda, Türkiye ve Suriye'ye, doğudaysa İran ovalarına ve yüksekliklerine uzanıyordu. Bu malzemelerin esas temin ediliş yönü doğuydu, İran'a ve sonunda İndüs vadisine kadar gidiyordu.

Hammadde kaynaklarının izlenmesi oldukça kolay olduğu ve Sümer arkeoloji malzemeleri Güney Mezopotamya'dan uzaklarda bulunduğu için, bu ticaretin belgelenişi nispeten açıktır. Örneğin Kuzey Mezopotamya'da Fırat kıvrımı boyundaki Sümer kolonisi kabul edilebilecek sitelerde Geç Uruk malzemeleri bulunmuştur (Potts, 1994: s. 53; Algaze, 1993: s. 23). Bunlar haberleşme yollarındaki ve alışveriş şebekelerindeki kritik düğüm noktalarında "geçit toplulukları" olarak hizmet eden kent boyutlarında yerleşimler olduğu görülen Tel Quannas/Habuba Kebira ve Cebel Aruda'yı içermektedir (Algaze, 1993: s. 61). Bu kuzey bölgelerinden Sümer'e ithal edilen malzemeler kereste, metaller, çakmaktaşı, yarı kıymetli taşlar ve bazalt ve kireçtaşı gibi alelade taşları içermekteydi. Cebel Aruda'da bulunan lâcivert taşı bu ticaretin uluslararası niteliğini ve Uruk'un uzak doğuyla olan bağlantılarını doğrulayacak şekilde İran/Afganistan sınırındaki kaynaklardan gelmekteydi (Postgate, 1992: s. 208).

Sümer, Güneybatı İran'da ortaya çıkan komşu Susa Devleti'yle özellikle yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. MÖ dördüncü binyılın çoğunda, Orta ve Geç Uruk dönemlerinde Susa güney Mezopotamya ile yakından bağlantılıydı. Yine de Jemdet Nasr zamanında Mezopotamya ile Sümer olmayan ve Ön Elam olarak bilinen kendi yazılı dilini ve kültürünü geliştirmek ve doğuyla, Güneydoğu İran'daki Tepe Yahya'dan geçen bir ticaret yolu oluşturmak üzere kendi yoluna giden Susa arasında bir kopma olmuştur. Tepe Yahya bölgesinde MÖ üçüncü binyıl ortalarında batı pazarlarına ihracat için oyma klorit kaplar üretilmiştir (Kohl, 1975).

MÖ dördüncü ve üçüncü binyıllarda Arap Yarımadası üzerinde de Sümer faaliyeti kalıntıları vardır (Potts, 1993). İran Körfezi ve Hürmüz

Boğazı'nın güney kıyısı boyunca ithal Mezopotamya çömlek buluntularını açıklayacak şekilde Mezopotamya'ya Umman bakırı gönderilmiştir. Sümer belgelerinde çok sayıda metinsel bahis olan efsanevi "Dilmun" bu bölgede bir yerlerdeydi.

TARİH SÜMER'DE Mİ BAŞLAR?

Samuel Noah Kramer'in 1959 yılındaki klasik kitabının adı soru işareti olmadan buydu. İnsanların yaptıkları şeylerin yazılı kaydı olan tarihin köklerinin dördüncü binyıl sonlarında Güney Mezopotamya'da olduğu gerçekten doğrudur. Son birkaç binyıllık zengin arkeolojik ve metinsel kanıtlar medeniyetin beşiği olarak bu bölgeye odaklanılmasına yol açmıştır. Yine de Yakın Doğu'nun MÖ dördüncü binyıl sonu ve üçüncü binyıl başlarında henüz tarihöncesinde olan geri kalanı pahasına Sümer üzerinde yoğunlaşılması, kentsel yaşama yönelik en azından birkaç yüzyıl daha tarihöncesinde kalan diğer yolların görmezden gelinmesi demektir.

Potts'un (1993, s. 201) belirttiği gibi Dicle ve Fırat'ın uzağında konuşlanmış bölgelerin tarihin çeperinde görülmesi şeklinde bir eğilim vardır. Fakat arkeolojik bakış açısından Sümer, yazıyı oluşturmuş, bu yüzden tarihçiler tarafından ayrıcalık verilmiş olsa bile, yalnızca karmaşık toplumun bir başka örneğidir. MÖ dördüncü binyılda Yakın Doğu henüz karmaşık bir kültür mozayiği idi. Aralarında temas kanıtları olsa bile son çalışmalar temas ve yakınlığın tek başına Mezopotamya dışında görülen şeyin türev ya da tâli olduğu anlamına gelmediğini açıklamaktadır.

Uruk gibi büyük ve yoğun şehirler, MÖ dördüncü binyılda gelişirken, batıda, Doğu Akdeniz'de bir kentli ve kırsal yerleşim sistemleri mozaiği gelişmiştir (Falconer ve Savage, 1995). MÖ 3400 yıllarında başlayan dönem, bronz bu bölgede çok daha sonralara kadar ortaya çıkmadığı halde, geleneksel olarak "Bronz Çağı"nın başlangıcı kabul edilmektedir. Takip eden yıllarda öncelikle Akdeniz kıyı ovaları boyunca küçükçaplı kentleşme gerçekleşmişken, daha içerilerdeki küçük kentler ve köyler kendi gelişim yollarını bağımsız bir şekilde izlemiştir. Bu bölgede görülen kentleşme Mezopotamya'da şehirlerin ortaya çıkışına olsa da az borçlu olup, daha çok yükseklerdeki köylerle etkileşen birkaç küçük kıyı kentinin farklı yerel niteliklerine sahiptir (Falconer ve Savage, 1995: s. 55). MÖ dördüncü binyıl sonlarında Mısır ile doğrudan temaslara, hatta güney Doğu Akdeniz'deki doğrudan Mısır kolonileşmesine

rağmen, bu bölgede bu temasların nispeten az etkisi olmuş görünmektedir. Bunun yerine egemen rollerin kırsal ve kentli toplum arasında gidip geldiği bir salınım modeli başlamış gibidir (Joffe, 1993: s. 92).

MEZOAMERİKA UYGARLIKLARI

MÖ birinci binyılın son kısmında Olmec'in sönüşünden sonra Mezoamerika'nın üç kilit bölgesi olan orta Meksika, Oaxaca ve Maya ovalarında şehir devletleri ortaya çıkmıştır. Yeni arkeolojik veriler sürekli olarak karmaşık Mezoamerika toplumlarının niteliklerinin birçoğunun öncüllerinin Klasik öncesinde olduğu gerçeğine işaret etmesine rağmen, bu dönem geleneksel olarak "Klasik" dönem diye bilinir. O yüzden okuyucu bunların insanın kültürel gelişiminde dönüm noktası olan ilerlemeler değil, kullanışlı arkeolojik dönemler olduğunu akılda tutmalıdır. Son çalışmalar bunun yapay bir eşik olduğunu ve Mezoamerika kentliliğinin birkaç yüzyıl önce başladığını tespit etmiş olsa da, Klasik dönemin başlangıcı geleneksel olarak Orta Meksika ve Oaxaca için MS 100, Maya bölgesi içinse MS 300'ler olarak kabul edilmektedir.

Böyle bir kronoloji, gelişmelerin Yucatan, Guatemala ve Belize ovalarında, Oaxaca ve orta Meksika'nın yüksek havzalarındakilerden daha sonra olduğunu belirtmektedir. Gerçekten de Mezoamerikalı birçok arkeolog bu görüşe sahiptir (örn. Sanders ve Price, 1968). Fakat bu bakış açısının çoğu, Maya ovalarındaki Klasik-öncesiyle ilgili, son yıllarda Cuello (Hammond, 1991), Komchen (Andrew ve diğerleri, 1984) gibi sitelerdeki araştırmalarla ve El Mirador ve Tikal gibi sitelerdeki en eski mimari komplekslerin MÖ son birkaç yüzyılda başladığının keşfedilmesiyle bir miktar düzeltilmiş olan nispeten sınırlı bilgiye yorulabilir. Daha büyük sitelerde Geç Klasik kanıtlar çoğunlukla daha sonraki inşaatların altına gömülüdür; onun için arkeologlar bunları bulmak için derin kazmak zorundadır.

Yükseklerle alçak ovalar arasındaki bir başka esaslı fark, ilkinde kentli toplumun odak noktası her bölgede arkeolojik kayıtlara egemen olan muazzam -Orta Meksika'da Teotihuacan ve Oaxaca'da Monte Albantek bir siteyken, Maya bölgesinde kabaca eşit boyut ve öneme sahip birçok büyük site ve boyutları çeşitli birçok küçük site vardı. Bu fark ve Mayaların konut yapılarını nispeten dayanıksız malzemelerle inşa ettikleri gerçeği, yayla toplumlarının kentli niteliğe sahip oldukları, Mayaların ise büyük anıtsal tören merkezleri ve dağınık bir kırsal nüfusla

anormal bir kentli olmayan uygarlık olduğu görüşüne katkı sağlamıştır. Daha ayrıntılı araştırmalar büyük Maya sitelerinin çevresinde onları kesinlikle "kentli" kategorisine koyan önemli nüfus toplanmaları olduğunu ancak son zamanlarda göstermiştir.

Önemli bir araştırma problemi olsa da, bu uygarlıkların neticede neden yıkıldıkları sorusunun ayrıntılı şekilde göz önünde bulundurulması bu kitabın kapsamı dışındadır. "Yıkılma" teriminin kullanılmasının fazla dramatik olması mümkündür. Kesin olan şey bu uygarlıklar MS 700 ila 800 arası döneme kadar gelişirken, önemli klasik sitelerin öneminin azalmasıyla ve genellikle daha küçük yeni kent merkezlerinin ortaya çıkışıyla sonuçlanan önemli dönüşümler geçirdiklerinin kesin oluşudur. Aslında bu dönüşümden ortaya çıkan yönetimler coğrafi boyut bakımından daha önceki Klasik devletlerden bile büyüktü ve bunlar çoğunlukla "imparatorluk" olarak nitelendirilmişlerdir. Klasikten Klasiksonrasına dönüşüm bölgeler arasında bile birdenbire olmamıştır ve bu, değişikliklerinin sebebinin dışsal ve felâketsel olmak yerine içsel, tedrici ve yerel olduğunu belirtmektedir.

TANRILARIN MEKÂNI

Orta Meksika'da devlet toplumunun ortaya çıkışı, Meksika Vadisi'nin çevre havzası kesinlikle başka siteler içerse bile, Teotihuacan şehrinin talihiyle yakından bağlantılıdır. En geniş haliyle Teotihuacan, Yeni Dünya'daki en büyük yerleşimdi ve Mezoamerika'nın her yeriyle siyasi ve iktisadi bağları vardı. Teotihuacan'ın iki önemli boyutu vardır: merkezi tören bölgesi ve çevreleyen mesken binaları. Merkezinde 64 metre yüksekliğinde ve temeli 210 metrekare olan muazzam "Güneş Piramidi" bulunmaktaydı. Güneş Piramidi'nin önünde lahitlerle sınırlanan ve çok büyük bir yapı olan Ay Piramidi'nde biten "Ölüler Caddesi" denilen şehrin kuzey-güney ana ekseni uzanıyordu. Her birisi bitişik caddeden duvarla ayrılmış bir kompleks içerisinde 100 kadar insanı barındıran yaklaşık 2000 mesken bilinmektedir. Bu sayıların çarpılması Klasik dönem Teotihuacan'ın standart azami nüfus tahminini yaklaşık 200.000 olarak vermektedir (bu tam doluluk varsaymakta olup, gerçek sayı muhtemelen 150.000'e daha yakındı).

Teotihuacan daha başlangıçta planlanmıştı. MÖ 200'lerde Meksika Vadisi'nde (yukarıda bölüm 7'de tartışılan) Cuicuilco merkezine ek olarak birçok küçük köy vardı. MS birinci yüzyılda Cuicuilco sönmüş,

köyler nüfussuzlaşmış ve bölgede önemli merkez olarak Teotihuacan ortaya çıkmıştı (Pasztory, 1997: s. 77). Ölüler Caddesi ve piramitler o zaman yapılmıştı. Tüm kamu binaları ve yerleşim yerleri eksenini Ölüler Caddesi'nin oluşturduğu kesişimler boyunca yayılmıştı. Daha sonraları MS 100 ve 200 arasında Ölüler Caddesi'nin güney ucuna "hisar" diye bilinen dikdörtgen çevirme inşa edilmiştir. Bu çevirmeye giriş kısıtlanmış ve içersine Tüylü Yılan Piramidi ile birlikte "saray" denilen iki bina inşa edilmiştir. Bu kompleksin yorumlanışı bunun bir hükümdarın konutu ve idare merkezi olduğu şeklindeydi (Pasztory, 1997: s. 109). Bu piramitteki kazılar, bu yerleşkeyi güçlü bir hükümdarın işgal ettiğini (Pasztory, 1997: s. 120) belirtecek şekilde insan (özellikle genç erkek savaşçılar) kurban edildiğini ve çok zengin bazı mezarları (Cowgill, 1992: s. 211) ortaya çıkarmıştır.

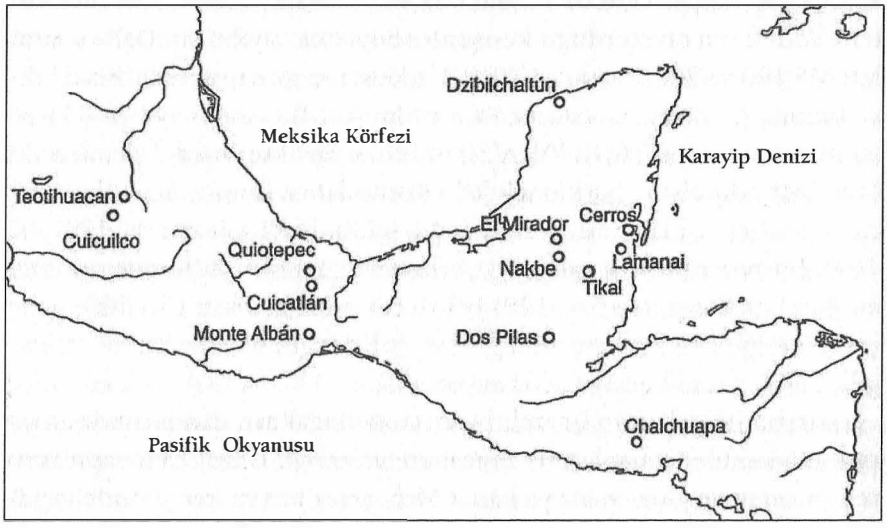
Yerleşim bölgelerinin önemli bir özelliği doğal camdan bıçak ve seramik imalatında uzmanlaşmış zanaat atelyeleridir. Doğal cam yapıt ticareti Yucatan ve Guatemala'ya kadar Mezoamerika'nın her yerinde yapılmıştı. Ayrıca Mezoamerika'nın her yerinden insanların Teotihuacan'a seyahat ettiklerini biliyoruz. Örneğin bir grup yerleşke, kendi lahitlerini Monte Alban tarzında inşa eden Oaxaca'dan gelen tüccarlar tarafından işgal edilmişti (Pasztory, 1997: s. 101). Bir başka muhit olan "Tücar Mahallesi" muhtemelen yuvarlak evlerde yaşayan ve yanlarında yerel çömleklerini ve Maya seramiklerini getiren Veracruz'daki Meksika Körfezi kıyısı insanları tarafından işgal edilmişti (Manzanilla, 1997: s. 120-1).

Zirvesindeyken Meksika Vadisi nüfusunun neredeyse yarısı Teotihuacan'da yaşamıştır (Manzanilla, 1997: s. 111). Burası modern bir şehrin çok işlevliliğine -imalat merkezi, siyasi merkez, ruhani merkez- sahip planlı bir topluluktu. Yine de 700 yıllarında büyük ölçüde bir yangınla çöktü ve yokoldu. Yokoluşun nedenleri gizemini sürdürmektedir. Millon (1988) ikna edici işlevsel bir açıklama sunmaktadır: kötü yönetim ve etkisiz bürokrasi. Cowgill (1997, s. 156-7), zayıflayan ve kötü yönetilen şehrin çöküşüne savaşçı komşuların ve mutsuz hemşehrilerin birleşiminin neden olmuş olabileceğini öne sürmektedir. Sebep ne olursa olsun Yeni Dünya'nın en büyük şehri birkaç onyıl içerisinde eski halinin bir gölgesi durumuna gelmiştir.

MONTE ALBAN

Önceki bölümlerde Oaxaca Vadisi'nde belirgin mevki ve güç farklılık-

Şekil 8.2 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Mezoamerika haritası.



larına sahip bir toplumun ortaya çıkışını tartışmıştık. Bunun mantıksal sonucu buranın MS ilk binyılda Zapotekler olarak bilinen bir medeniyetin merkezi olarak doğuşuydu. Meksika Vadisi'nde olduğu gibi, Zapotek medeniyeti de başlangıçta bir şeflikler federasyonunun başşehri işlevini yapmış, sonra da üstün güç ve otorite üstlenmiş ve MS ilk yüzyıllarda etkisini Vadi'nin dışına genişletmiş görünen tek ve çok büyük bir site olan Monte Alban'ı merkez almıştı. En geniş boyutları MS 700'lerde yaklaşık 25.000 nüfus olan Alban hiçbir zaman Teotihuacan kadar büyümemiştir. Yine de bütün o kamu yapıları, seçkin konutları ve bu bölümde tartışılan eski devletlerin çoğunu nitelendirilen tapınaklarla kesinlikle etkileyici bir şehirdi.

Monte Alban'ın 300'e 200 metre ölçüsündeki merkez meydanı çevresinde, üzerlerine tapınaklar ve seçkin konutları inşa edilmiş piramitsel 20 teras vardı. Monte Alban hükümdarları muhtemelen meydanın kuzey kenarındaki muazzam teras üzerine inşa edilmiş konutlarda yaşamışlardır. Meydanda alışılmamış, kalp şeklinde (bazıları "ok şeklinde" der) bir zemin planı olan MÖ 200 ila MS 100 arasında bir zamanda inşa edilmiş küçük bir yapı olan J Binası vardır. J Binası'nın duvarları birçoğunda yer isimlerinin sembolleri ve ters çevrilmiş insan başları olan yaklaşık 50 taş panelle astarlanmıştır. George Marcus (1983, s. 108,

1992), bunların Zapotek Ülkesi hinterlandındaki yerlerin zaptedilişini kutladıklarını öne sürmüştür. Daha da büyük olan bir tek yapı, meydanın güney kenarındaki MS 300'lerden sonra inşa edilen terastır.

Teotihuacan'ın tersine, Monte Alban'ın ikâmet bölgeleri, kesişimler üzerinde örgütlenmiş değildi. Bunun yerine sakinler merkez meydanın aşağısındaki tepe eteklerinde ve civar eğimlerde her biri birkaç hanehalkını barındıran 2.000'den fazla teras üzerinde yaşıyorlardı. Araştırma ve kazı yoluyla ondört "semt" tespit edilmiştir. Bunların her biri, etrafında üzerinde sıradan insanların yaşadığı teraslar bulunan muhtemelen daha alt seçkinlerin konutları ve tören yapıları olan bir grup höyük ve meydandan ibaretti (Blanton, 1983: s. 129).

MS birinci binyıl başlarında Monte Alban'ın Zapotek lortları, etki ve kontrollerini Vadi'nin dışındaki geniş bir bölgeye genişletmişlerdir. Bölgelerinin nereye kadar genişlediğini söylemek zordur. Cuicatlán Cañada'da Monte Alban'ın 80 kilometre kadar kuzeyindeki bir kanyonda Redmond ve Spencer (1983, s. 119) karakteristik Monte Alban mallarına benzer çok miktarda çömlek bulmuşlardır; 7 kilometre daha kuzeydeki çömleklerse kuzeydeki sitelerin karakteristiğidir. Tahkimatlı Quiotepec Sitesi en azından MS 200'lere kadar muhtemelen bu bölgedeki Monte Alban sınırını işaretlemekteydi.

Monte Alban'ın 700 yıllarında çöküşü, muhtemelen bu dönemde Mezoamerika toplumunun genel dönüşüm belirtisinin bir parçası olsa bile halâ izah edilmiş değildir. Özgün yerel faktörler aşırı nüfus ya da kırılgan siyasal sistemin çöküşü olabilir. Ondan sonra Monte Alban'da küçük bir nüfus kalmış ama siyasi iktidar, Vadi'nin başka yerlerindeki rekabet eden küçük birkaç merkeze kaymıştır.

ORMANIN EFENDİLERİ

Onyıllarca hâkim Maya Uygarlığı görüşü çok romantikti: MS 300 ila 800 arasında büyük tören merkezlerinden hükmeden rahiplerin başkanlık ettiği kentli olmayan barışçı bir çiftçi toplumu. Maya Uygarlığı'nın iktisadi temelinin kısa dönemler için ormanların açıldığı, sonra da verimliliğini geri kazanması için çok daha uzun süreler nadasa bırakıldığı kes ve yak tarımı olduğu düşünülüyordu. Kentli hinterlandlardan gelen çiftçiler büyük sitelerdeki pazarlara ürünlerini getiriyorlardı. Rahipler bilim ve sanayla meşgul olan cömert bir teokrasi oluşturmuşlardı. Bu sakin Yeni Çağ ütopyası, dış etki ve tehditlerden tropik yağ-

mur ormanı sayesinde yalıtılmıştı.

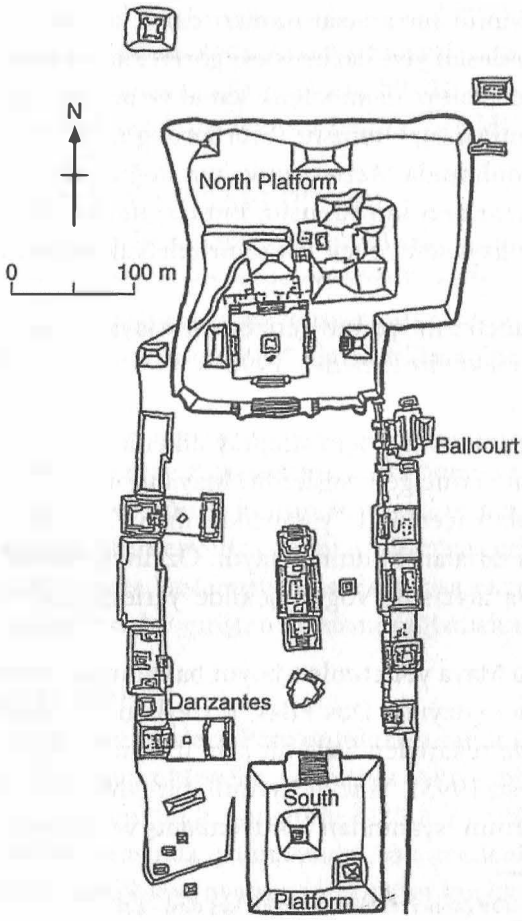
Artık bu antik Maya betimlemesinin tamamen yanlış olduğunu biliyoruz. Modern Maya Uygarlığı imajı, çok daha seküler ve savaşçıdır. Tarım sistemleri çok daha yoğundu ve şimdi büyük sitelerin önemli kalıcı yerleşimler olduğu bilinmektedir. Yağmur ormanı, Maya ile Mezoamerika'nın diğer kısımları arasındaki ticareti kesmemiştir. Ayrıca Maya Uygarlığı'nın daha önce düşünülenden birkaç yüzyıl önce, MÖ son yüzyıllarda doğduğunu biliyoruz. Anıtsal kamu mimarisine sahip birkaç büyük site MÖ 200 ila MS 200 arasındaki Geç Klasik Öncesi dönemde gelişmiş ve çökmüş görünmektedir. Bunlar Guatemala'daki El Mirador ve Nakbe'yi, Yucatan'daki Dzibilchaltun'u, Belize'deki Cerros ve Lamanai'yi ve El Salvador'daki Chalchuapa'yı içermektedir.

Maya hakkındaki görüşlerimizin değiştirilmesine arkeolojik araştırmalardaki birkaç ilerleme katkıda bulunmuştur. Birincisi büyük tören merkezlerindeki araştırma ve kazılar, arkeolojik dikkatlerin piramitlere ve diğer büyük taş yapılara odaklandığı daha önceleri kaydedilmemiş olan dayanıksız malzemelerden yapılmış küçük konut yapılarının önemli kanıtlarını ortaya çıkarmıştır. Bu araştırmalar tahkimat sistemlerini de teşhis etmiştir. İkincisi, hava, uydu ve uzay mekiği görüntüleri bu insan toplululuklarını besleyen sulamalı yükseltilmiş tarla sistemlerini saptamıştır. Daha önce "meydan" olduğu düşünülen yerlerin bostan parselleri olduğu ortaya çıkmıştır. Üçüncüsü Maya resim yazılarının deşifre edilmesindeki ilerlemeler, bazı hükümdarların ve Maya takvimiyle olayların ilişkisinin tespit edilmesine izin vermiştir. Son olarak ormanın derinliklerinde Geç Klasik Öncesine tarihlendirilen büyük boyutlu anıtsal kompleksler ortaya çıkarılmıştır ve bu sitelerdeki piramitler, tapınaklar ve top sahaları daha sonraki yıkıntılarda bulunana benzer ayrıntıları göstermektedir.

Bu Geç Klasik Sonrası merkezlerin en önemlilerinden bir tanesi 1960'ların sonuna kadar Guatemala'nın Peten Ormanı'ndaki erişilmez yeri yüzünden arkeolojik olarak bilinmeyen El Mirador'dur. Yaklaşık 16 kilometrekarelik bir alanda muazzam birkaç mimari kompleks ve (*sacbés* olarak bilinen) yükseltilmiş yollar vardır. Sitenin merkezinde birbirlerinden yaklaşık bir kilometre ayrı iki mimari kompleks kümesi olan Batı Grubu ve Doğu Grubu yer almaktadır. Batı Grubu'ndaki El Tigre denilen en büyük mimari kompleks, üzerinde üç tapınak, çevresinde de başka tapınaklar bulunan 55 metre yüksekliğinde bir piramit-

ten oluşmaktadır. El Tigre Kompleksi'ndeki tapınaklardan birinin üzerinde Maya tanrılarını betimleyen insan ve jaguar şekilleri olan dev sıva maskeler vardır. Doğu grubunda doğal bir tepenin üzerine, ona toplam 70 metre yükseklik veren Danta Kompleksi inşa edilmiştir. Danta Piramidi'nin tepesinden yaklaşık 40 kilometrelik bir uzaklığa kadar orman örtüsüne bakılabilir. Bu merkezden yağmurlu yaz mevsiminde önemli erişim yolları olan yükseltilmiş altı yol yayılmaktadır. Böyle anıtsal komplekslerin olabileceği 30 yıl önce düşünülmemiştir. Civardaki Nakbe Sitesi'ndeki anıtsal yapılar daha da eskiden inşa edilmiş gö-

Şekil 8.3 Monte Albán'daki merkezi tören bölgesi (Flannery, 1983: Şekil 4.12).



rünmektedir; bu yüzden orman en eski Maya şehirleriyle ilgili daha çok sır saklıyor olabilir.

Yeşim, deniz kabuğu, quetzal* tüyü ve doğal cam gibi itibar mallarının elde edilmesi seçkinlerin ortaya çıkışıyla bağlantılı olduğundan Maya araştırmasındaki önemli ilerlemelerden birisi, eski ticaret ağlarının tespit edilmesi olmuştur. Belize'nin Karayip kıyısı üzerindeki Cerros sitesi özellikle önemlidir (Robertson ve Friedel, 1986). Belise'nin içlerine kadar giden New River ve Rio Hondo ağızları yakınındaki Chetumal Körfezi'nde bulunmaktadır. Yeri yalnızca kuzeyde Yucatan'daki tuz üretim alanlarıyla güneyde Guatemala ve El Salvador'daki doğal cam ve yeşim kaynak sahası arasındaki kıyı ticaretiyle uğraşmak için uygun olmayıp, buradan mallar Belize içlerine ve Kuzey Guatemala'ya da gidebiliyordu. MÖ 50 ila MS 200 yılları arasında, doğrudan sahile yerleştirilen 5 hektarlık ayrıntılı bir anıtsal mimari dâhil, azami boyutlarına erişmiştir. Merkez yerleşim yeri hazne işlevi gören kanala benzer bir alçaltıyla sınırlandırılmış olup, daha küçük kanal ve alçaltılardan oluşan bir su yönetim sistemi de saptanmıştır (Scarborough, 1994: s. 190).

MS ikinci yüzyıl sonlarında Mezoamerika'nın doğusundaki ovarların her yerinde kent merkezleri kurulmuştu. Bunlar, hükümder hanedanları ataerkil verasete dayanan ve tek tek şehirlerle yakından özdeşleşen küçük krallıkların merkezleriydi. MS 199'a tarihlendirilen bir dikilitaş, makamının şaman âdetlerini yerine getiren bir Maya kralının ilk açık resimlenişini sergilemektedir (Friedel, 1992: s. 119). Maya hükümdarları doğaüstü dünyayla tebaları arasında aracılık ederken sıklıkla dillerini ve sünnet derilerini delmek için stingray dikenleri kullanarak kendini yaralama âdetini yerine getirmişlerdir. Maya toplumunda halk küçük hanehalkı grupları içerisinde yaşamaktaydılar. Mutfak bostanları yakındayken uzakta tarlaları bulunmaktaydı. Özellikle büyük merkezler civarındaki Maya arazisine yoğun şekilde yerleşilmişti ve buralar kullanılmaktaydı.

Zaman geçtikçe bu Maya yönetimleri boyut bakımından büyümüştür. Örneğin MS sekizinci yüzyılda Dos Pilas, Kuzeybatı Guatemala'da neredeyse 4.000 kilometrekareden fazla bir alan üzerinde egemenlik sürdürmüştür (Demarest, 1993). Yine de ayrıntılı bir tahkimat sistemi Dos Pilas'ı kendi vasallarının isyanından koruyamamış ve iki tarafı da kırıp

* Anavatanı Mezoamerika olan çarpıcı renklere sahip bir kuş türü - ç.n.

geçiren savaş bir sonraki yüzyılda krallığı kasıp kavurmuştur. Birçok Maya sitesinde tahkimatlar ortaya çıkmıştır; resim yazıları da fetih ve esirlerin kurban ediliş hikâyelerini anlatmaktadır. Yine de Arthur Demarest (1992, s. 144) savaştaki yenilginin galibin mağlup üzerindeki siyasal egemenliğiyle ya da arazi kontroluyla sonuçlanmadığına işaret etmektedir. Örneğin, MS 678'de Tikal, Dos Pilas tarafından yenildikten sonra, ikincisinin itibarı çok arttığı halde, Tikal'in bir sonraki hükümdarı, Dos Pilas kralının vasalı değildi.

MS birinci binyılın ilk yüzyıllarında Maya toplumu, Orta Meksika ve Oaxaca'daki devletlerin başına gelen aynı dönüşümleri geçirmiştir. 1970 başlarında Maya'nın çöküşünü açıklamaya çalışmak için çok çaba harcanmıştır (örneğin Culbert, 1973'teki tezlere bkz.). Daha yeni çalışmalar çeşitli Maya kent merkezlerinin çöküşündeki çeşitliliğe ışık tutmuştur. Meselâ, güneydeki merkezler çökerken, Yucatan'dakilerin birçoğu Rönesans yaşamaktaydı. Askeri ve siyasi kargaşalar ve çevresel gerilimler kilit rol oynamış görünürken, büyük Maya şehirlerinin birçoğunun çöküşünden tek bir faktör sorumlu değildir.

ANDLARIN İLK UYGARLIKLARI

Yaygın Chavin "olgusunun" çöküşünü takiben Andlar Güney Amerika'sı, devlet toplumlarının işaretlerinden birçoğunu taşıyan birkaç bölgesel yönetimin doğuşunu görmüştür. MÖ 200 ila 600 arası dönem, And tarihöncesinde "Erken Ara" olarak bilinmektedir ve dikkate değer altın yapıtlar içeren gösterişli sahil mezar kalıntılarıyla arkeologların (ve ne yazık ki koleksiyoncuların ve mezar soyguncularının) dikkatini çekmiştir. Bu dönemde Peru sahilinde, iki önemli toplum olarak kuzey kıyısında Moche ve güney kıyısında Nasca ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda yükseklerde, neticede Güney Andları'na egemen olan Tiwanaku devleti şekillenmeye başlamıştı. Buradaki kısa tartışma bu dikkate değer toplumlara kısa bir girişten fazlasını sağlamak umudunda değildir.

MOCHE VE CHİMU

Moche devletinin kökleri, Peru'nun kuzey sahili üzerinde binyıl önce Pampa de las Llamas-Moxeke ve Sechin Alto gibi yerel yönetimlerin makamlarının bulunduğu (yukarıda bölüm 7'ye bakınız) Chicama ve Casma vadileri arasında yatmaktadır. Bu medeniyetin ismini aldığı Moche Vadisi kurak kıyı ovasını sulayan bu küçük nehirler grubu ara-

sında uzanmaktadır. MÖ son yüzyıllarda bu kıyı şeridi seçkin konutları olan merkezlerin ortaya çıkışını, sulama ve yol şebekelerinin ve (birkaç asır önce Chavin zamanında önemli bir evcil hayvan haline gelen) lama ağıllarının yayılışına şahit olmuştur. Bunların vadilerde çok daha önce başlamış olan küçük yerel yönetim modelinin ayrıntılanışını temsil ettikleri açıktır. Arkeologların yaşadığı zorluk bu yönetimlerden birinin siyasal güç ve dini otoritesinin sahilin yukarısındaki ve aşağısındaki komşu vadilere ne zaman taştığının belirlenmesidir.

Şimdilik bunun en iyi adayı MÖ 200 ila MS birinci yüzyıl arasında gelişen ve merkezi Viru Vadisi'nde olan "Gallinazo kültürü'dür. Bu küçük vadide tepeler üzerine Castillo de Tomoval dâhil tahkimatlı birkaç site inşa edilmişken, başka yerlerde tavlanmış çamur dilimlerinden, daha sonra da kalıplanmış çamur tuğlalardan büyük kerpiç teraslar yapılmıştır (Bawden, 1996: s. 188-9). Kuzeyde bir sonraki vadi olan Moche'de teraslı büyük Cerro Orejas sitesi yaklaşık 25 kilometre içerilere inşa edilmişken, kıyıya daha yakın olan Cerro Blanco sitesi bulunmuştur. Komşu vadilerde de benzer gelişmeler olmuştur. Yine de Gallinazo Grubu denilen belki de en önemli site Viru Vadisi'nin kıyı ovası üzerinde bulunmuştur. Bawden (1996, s. 191) Gallinazo Grubunu ev kümelerinin avlu ve sokaklarla ayrıldığı sekiz kilometrekareden daha geniş muazzam bir şehir olarak nitelendirmektedir. Her yerde zengin mezarlar içeren ayrıntılı konut komplekslerinin bitişiğinde idareciler ve uşakları tarafından kamusal işlevler için kullanılan teraslar vardı. Çok kişi bu sitenin ilk Kuzey Kıyısı çok vadili devletinin başşehri olarak hizmet ettiğine inanmaktadır (Fogel, 1993; Bawden, 1996).

Öte yandan kısa zamanda faaliyetler kuzeye, Moche vadisine kaymıştır. Gallinazo ve Moche kültürleri arasındaki bağlantılar açık değildir. Bawden (1996, s. 197), Moche kültürünün Gallinazo'dan farklı olduğu ve MS 100'lerde onu gölgede bırakacak şekilde paralel geliştiği iddiasında bulunmaktadır. Yine de Moche, Gallinazo'nun niteliklerinin birçoğunu, özellikle de dağınık konut kümelerine egemen muazzam teraslar inşa etmek için güneşte kuruyan çamur tuğla kullanımını devam ettirmiştir. Seramik tasarımda devamlılık da barizdir (Fogel, 1993). Şimdilik belli olan şey Moche seçkinlerinin -soyları ne olursa olsun- komşu vadilere egemen oldukları ve sonunda 600 kilometrelik Peru sahili boyunca kontrollerini genişlettikleridir.

Bu vadide Gallinazo zamanında kurulmuş olan Cerro Blanco Sitesi yer

almaktaydı. Moche halkı yaklaşık 6 kilometre içerde olan Cerro Blanco'yu başşehirleri olarak seçmiş ve dikkate değer bazı yapılar, özellikle de tepesi yassı muazzam piramitler inşa etmişlerdir. Hayalperestçe isimlendirilen Huaca del Sol ("Güneş Mabedi," Meksika'da Teotihuacan'daki benzer isimli piramitle karıştırılmamalıdır) Yeni Dünya'daki en büyük çamur tuğla piramittir. 140 milyondan fazla kerpiç tuğla kullanılarak sekiz aşamada inşa edilmiştir (Bawden, 1996: s. 229) ve halen 40 metre yüksekliğinde olup, 160'a 340 metrelik bir alanı kapsamaktadır (1602'de bir nehir saptırılarak yağma edilmesi teşebbüsünde aşındığı için orijinal höyüğün yalnızca bir kısmıdır). Yaklaşık 500 metre doğuda, "yalnızca" 50 milyon kadar tuğla kullanılarak yapılan daha karmaşık bir odalar, avlular ve yaklaşık 25 metre yüksekliğindeki teraslardan oluşan daha küçük Huaca de la Luna ("Ay Mabedi") bulunmaktadır. Charles Hastings ve Michael Moseley (1975) Huaca del Sol ve Huaca de la Luna'nın, yapımcılarını gösteren şekillerle markalanmış tuğlalarla bölümler halinde inşa edildiklerine işaret etmişlerdir. Onlar bu sistemin, Moche lortlarının uzaktaki toplulukları, bina inşaası için her birinin kendi tuğlalarını yaptığı çalışma tugaylarına katkı sağlamaya mecbur ettiği bir çalışma vergisini yansıttığına inanmaktadırlar. Bu türden angarya uygulaması And tarihöncesi boyunca daha sonra da devam etmiştir.

Huaca del Sol ve Huaca de la Luna hangi amaca hizmet etmiştir? Olgunluk dönemlerinde göz kamaştırıcı olan heybetli kamu anıtları oldukları bellidir. Huaca del Sol kırmızı sıvayla kaplanmışken, Huaca de la Luna'yı çok renkli duvar resimleri süslemektedir. Modern mimarlar, ilkinin bakanın üzerine geldiği, diğerininse çevresiyle hoş bir şekilde harman olduğu "ön plan" ve "geri plan" binalarını birbirlerinden ayırırlar. Cerro Blanco'daki iki önemli yapı kesinlikle *ön plan* binalarıdır! Bawden (1996, s. 233) bu terasların seçkin iktidarını ilân eden çeşitli törenlere sahne olduğu bir resim çizmektedir. Seçkin nitelikleri bunların aralarındaki alanlarda bulunan seçkin konutları, avlular, idare teras ve yapıları ve mezar odaları sayesinde vurgulanmıştır. Ek olarak Huaca del Sol terasları üzerinde seçkin konutlarının (ve çöplerinin) ve zengin mezarlarının izleri mevcuttur. Bawden (1996, s. 233) piramitin böyle ev ve mezar olarak kullanılmasının onun "yalnızca egemen bir güç sembolü olmayıp, gündelik toplumsal bütünleşme faaliyetlerinin odak noktası olduğunu" belirttiğine işaret etmektedir. Ne ki Theresa Topic (1982, s. 268), Huaca de la Luna Kompleksi'nin parlak boyalı odaların-

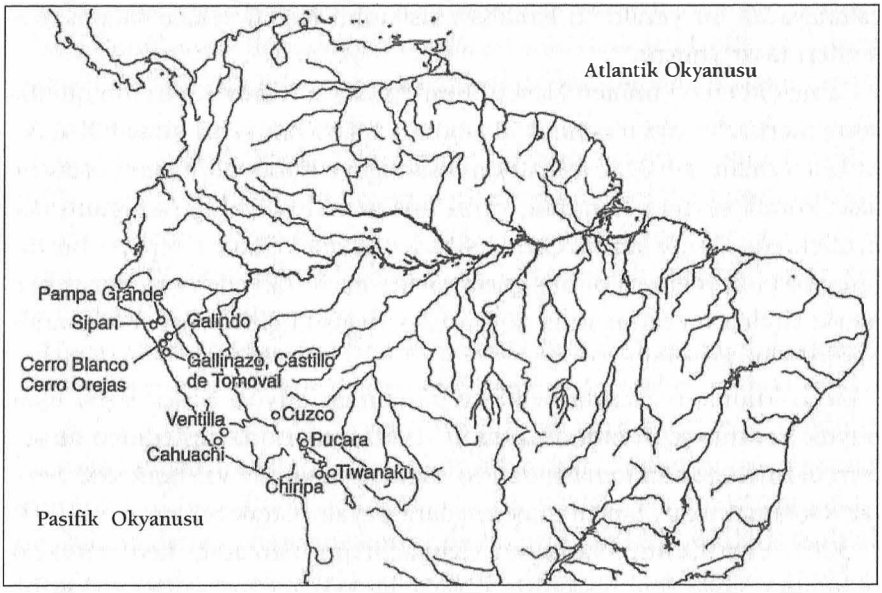
da en yüksek seçkinlerin gerçekten yaşadıklarını ileri sürmektedir.

Moche iktidarı güneye, Huarmey Vadisi'ne ve kuzeye Piura Vadisi'ne yayıldıkça kuzey kıyısı boyunca benzer piramit kompleksleri inşa edilmiştir. Moche lortları güçlerini her yerde görkemli ve gösterişli bir şekilde sergilemişlerdir. 1987'de Lambayeque Vadisi'ndeki Sipan'da dikkate değer bir lâhit keşfedilmiştir (Alva ve Donan, 1993). İkisi de nehire ve suladığı tarlara tepeden bakan tipik bir Moche idare ve seçkin kompleksi olan bir piramit ve teraslar kompleksi içinde iki lâhit daha açığa çıkarılmıştır. Lâhit 1 ve 2, MS 250'ye tarihlendirilmişken, üçüncüsü biraz daha eskidir. Lâhit 1 ve 2 ahşap tabutlar içinde gömülmüş yetişkin erkeklere aitken, Lâhit 3'teki erkek kilim ve dokumalara sarılıydı. Her lâhit, şaşırtıcı miktarda altın, gümüş ve bakır yapıtların ve çok sayıda Moche kaplarının (Lâhit 1'de yüzlerce) yanı sıra bir ya da iki ilâve kişiyi ve kurban edilmiş lamaları içermekteydi. Bu mezarlar Moche Devleti adına Lambayeque Vadisi'ne hükmeden kraliyet teokrasisinin üyeleriydi.

Moche devleti zirvesine, her vadideki idare merkezleriyle Peru'nun kuzey kıyısının çoğunu kontrol ettiği 200 ila 400 yılları arasında ulaşmıştır. Öte yandan 500'lerden sonra işler çözülmeye başladı. Moche'nin güneyindeki vadilerde kontrol yitirildi, Huaca del Sol ve Huaca de la Luna kullanılmamaya başlandı ve güç merkezi kuzeye Lambayeque Vadisi'ndeki Pampa Grande'ye kaydı (Shimada, 1994). Pampa Grande, Moche Vadisi başkentinde görülmemiş derecede resmi bir şehir planlaması sergilemektedir. Merkez bölge muazzam ana piramit Huaca Fortaleza'yı çevreleyen elit konutları ve uzmanlaşmış zanaatkâr atelyeleriyle duvarlarla kuşatılmış bir komplekstir. Huaca del Sol'un tersine, Huaca Fortaleza ve çevresindeki mimari çok fazla kerpiç tuğla gereksinimini ortadan kaldıran modüler bir inşaat tekniği kullanılarak çok çabuk inşa edilmiş görünmektedir. Bu önemli binaların arasında Cerro Blanco'daki dağınık konut kümeleriyle zıt olan yoğun yerleşim bölgeleri vardı.

Moche Vadisi'nde, artık büyük çapta boşalmış olan Cerro Blanco'daki daha eski başkentten daha içerilerdeki Galindo'da yine bir derecede resmi planlaması olan yeni bir merkez kurulmuştur. Galindo, Moche Devleti'nin son nefesini temsil etmektedir. Garth Bawden (1996, s. 304), siteye egemen olan yüksek duvarlarla Galinda'nın seçkin ve seçkin olmayan konut bölgelerine kesin bir şekilde bölünüş derecesini vurgulamaktadır. Burası 5 kilometre kareyi kapsayan ama nitelik bakımından törensel ve idari faaliyetlerin görülmesinin istendiği daha önceki Moche mer-

Şekil 8.4 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Güney Amerika haritası.



kezlerinden çok farklı olan çok büyük bir şehirdi. Galindo'da son Moche hükümdarları kendilerini duvarla çevrili yapılarla ayırmaktaydılar.

700 yıllarında Moche Devleti, belki El Nino olaylarının birbirini takip etmesi gibi çevre faktörlerinin, belki de iç istikrarsızlıkların sonucu olarak fiilen çökmüştür. Orta yaylalar bölgesinde ortaya çıkan kısa ömürlü Huari İmparatorluğu'nun gölgesinde kalmıştır. Sican Devleti ve Chimu İmparatorluğu gibi daha sonraki Kuzey Kıyısı yönetimleri, ana yerleşimlerin sadece seçkinlere ve uşaklarına ait olduğu çarpıcı şekilde farklı kent biçimlerine sahipti. Daha sonraki bu yönetimler bu kitabın kapsamı dışındadır ama Moche siyasi ve dini kavramlarının kalıntıları daha sonraki Peru tarihöncesinde izlenebilir (Bewden, 1996, s. 332-7).

NASCA

Kabaca çağdaşı olduğu Moche'ye kıyasla Peru'nun Güney Kıyısı'ndaki Nasca toplumunun kısaca tartışılması burada önemlidir. Moche'nin tersine Nasca toplumu devlet değildi. Bunun yerine belki de küçük şeflik yönetimleri halinde örgütlenmiş, sakinleri antik Yeni Dünya'da en dikkate değer çömlek ve dokumalarından bazılarını yapmış olan bir küçük köy toplumuydu. Güney Kıyısı'nın tarım potansiyeli yağmur eksik-

liği ve uzak Andlar'dan gelen akarsulara bağımlı olmak yüzünden sınırlıdır. Bu durumda en iyisini elde etmek için, Nasca halkı zemin suyunu yakalayacak bir yeraltı su kanalları sistemini içeren zekice sulama sistemleri tasarlamıştır.

Cahuachi en iyi bilinen Nasca Sitesi'dir, fakat Kuzey Kıyısı'nın büyük idare merkezlerinin tersine, 150 hektar kaplasa bile şehir olmadığı açıktır (Silverman, 1993). Evsel atık noksanlığı ve kurak bir ovanın ortasındaki konuk sevmez konumu, varsa bile az nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir. Bunu yerine Cahua 40 adet höyük ve taraslı tepeyle bir tören ya da hac merkezi olmuş görünmektedir. Burada daha sonraları hac merkezinden mezar alanına doğru işlev değişikliğini belirten kapsamlı mezarlıklar kurulmuştur.

Yirmi kilometre uzakta belki de bilinen en büyük Nasca sitesi olan büyük Ventilla şehri bulunmaktadır. 1980 sonlarında keşfedilien bu şehir çöl düzlüğünün kenarında Rio Ingenio boyunda yaklaşık 200 hektar kaplamaktadır. Sınırlı araştırmalara dayalı olarak Silverman (1993, s. 326), Ventilla'nın, Nasca'nın Cahuachi'nin olamadığı kent merkezi olduğunu, belki dini başkentin Cahuachi, seküler başkentinse Ventilla olduğunu öne sürmektedir. Bu iki önemli site arasındaki ilişkiyi açıklamak için daha fazla araştırma gerekecektir.

Nasca toplumu en çok "yer resimleri" ile, ya da daha ince alt toprağı ortaya çıkarmak için kızıl-kahverengi yüzey çakıllarını kazıyarak yapılan dev çöl işaretleriyle bilinmektedir. Bu "Nasca Çizgileri" 200 kilometre kare çöl alanını kaplamaktadır. Hava araştırmaları ve fotoğraflarla bunlardan binlercesi saptanmıştır. Yalnızca birkaçı insan ya da (maymun, örümcek ve katil balina gibi) hayvan şekillerini temsil etmekte olup, çoğu öncelikle ikizkenar yamuk olan geometrik şekillerdir. Nasca çizgilerinin ne olduklarından çok ne olmadıkları hakkında daha fazla şey bilmekteyiz. Bunlar kesinlikle 1970'lerde Ehrich von Daniken'in popülerleştirdiği gibi dünyadışı yabancıların işi değildir. Son çalışmalar da bunların göksel kişilerle bağlantılı olmadıklarını ve takvim sistemini temsil etmediklerini göstermiştir. Bunların en iyi açıklaması kutsal yerleri birleştiren ayin yolları olarak hizmet ettikleridir (Aveni, 1990). Çizgilerin birçoğu Cahuachi üzerinde birleşirken, diğerleri üzerlerinde küçük mabetler olduğu keşfedilen küçük tepelerden dışa doğru yayılmaktadır. Bu, Cahuachi'nin tören merkezi rolüyle ve Nasca toplumunda dinin yaygın rolüyle tutarlıdır.

TIWANAKU'NUN KÖKENLERİ

Peru'nun kuzey kıyısında Moche Devleti, güney kıyısında da Nasca şeflikleri ortaya çıkarken, Titicaca Gölünü çevreleyen *altiplano* [yüksek plato] kentli uygarlığın doğuşunu görmüştür. Titicaca Gölü, yaylaların yüksek verimli çiftçilik ve hayvancılık ekonomisini tamamlayan zengin su kaynaklarını temin etmiştir. Kamu mimarisi ve örgütlü yerleşim kanıtları olan büyük köyler MÖ birinci binyılda ortaya çıkmıştır. Chiripa'da çukur bir avluyu titizce düzenlenmiş on altı bina kuşatmaktadır (Mohr Chavez, 1988; Conklin, 1991). Çukur avluya yılan, hayvan ve insan motifli dikilitaşlar dikilmiş olup, ilâve oymalı taş plakalar duvarlarını astarlamaktadır.

Titicaca Göl Havzası'nın her iki ucunda iki eski kent merkezi kurulmuştur. Birincisi gölün yaklaşık 75 kilometre kuzeybatısındaki Pucara yapay bir teras üzerinde merkezi bir dini ve idari komplekse sahiptir. Bu komplekste ana çevirme çukur bir avlunun etrafındaki üç kenar üzerine dizilmiş dikdörtgen odalarla Chiripa'daki düzeni yansıtmaktadır. Bu binaların, üzerlerine kerpiç duvarların dikildiği dizilmiş taş blok temelleri vardır. Pucara'daki taş oymalar daha önce Chiripa'da görülenden daha ayrıntılıdır ve taşa oyulan motifler, Pucara'nın özgün boyalı seramiklerinde tekrarlanmıştır. Bunlar gerçekçi ganimet kelleleri tutan insan betimlemelerinin yanı sıra kedigilleri, kuşları, balık ve yılanları içermektedir. Pucara'daki seçkin merkez bölgesinin etrafında yazında sıklıkla 4 kilometre karenin üzerinde bir alana "yayılmış" olarak tanımlanan kentsel bir toplanma mevcuttur. Pucara MÖ 200 ila MS 200 arasında gelişmiş olup zirve durumunda daha ufak kent ve köy sakinlerinin çiftçilik, hayvancılık ve balıkçılıkla uğraştıkları çevre bölgeye egemen olmuştur (Kolata, 1993: s. 71). Yine de kısa zamanda Tiwanaku'nun gölgesinde kalmıştır.

Titicaca Gölü'nün güneydoğu ucunda MS birinci binyıl başlarında Tiwanaku (sıklıkla "Tiahuanaco" olarak da yazılır) şehri ortaya çıkmıştır. Birkaç yüzyıl içerisinde 6 kilometrekareyi kaplar hale gelmiş ve yüksek platoya egemen olan imparatorluğun başşehri olmuştur. Tiwanaku Devleti'nin köklerinin Chiripa ve Pucara geleneğinde olduğu bellidir ama Tiwanaku başkent sitesinin kökenleri ancak yeni yeni anlaşılmaya başlamıştır (Kolata, 1993, 1996). MÖ birinci binyıl sonlarında kurulmuş küçük bir çiftçi köyü şeklindeki başlangıcından itibaren Tiwanaku, MS 100 yıllarında Akapan olarak bilinen teraslı bir piramidin hâkim

olduğu ve bir tören hendeğinin kuşattığı büyük bir tören ve idare merkezi inşaatıyla dönüşmeye başlamıştır. Tiwanaku seçkinleri kontrollerini bu merkezden Titicaca Havzası'na, sonunda ötesine kadar da genişletmişlerdir. Bu genişlemenin anahtarı dikkate değer ürünler veren yükseltilmiş tarh tekniği kullanılarak tarımsal üretimin seferber edilmesiydi (Erickson, 1988; Kolata, 1991).

Tiwanaku İmparatorluğu'nun ve diğer And devlet ve imparatorluklarının kapsamlı tartışması bu kitabın kapsamı dışındadır. Yine önemli olan nokta, İspanyolların onaltıncı yüzyılda karşılaştıkları İnka'ların, Peru ve Bolivya'da önceki iki binyılda varolan bir dizi devlet ve imparatorluğun en şaşırtıcı ve karmaşığı da olsa, yalnızca sonuncusu olduğuydu. Bu yönetimler hakkındaki bilgimiz bunların bize yazılı bir dil bırakmadıkları gerçeği ve sitelerinin antika pazarları için büyük çapta yağmalanması yüzünden engellenmiştir. Yine de bunlar dikkate değer bir örgütsel ve sembolik insan başarısı kaydı sağlamaktadır.

MISIR VE NUBYA*

Mısır'daki uygarlıklar MÖ 3000'lerde doğmuş ama uzun bir ilk tarım yerleşimleri dizisini takip etmiştir. Mısır Uygarlığı'nın çarpıcı özelliği, çeşitli derecelerdeki toplumsal farklılık sayesinde dünyanın devlete doğru uzatmalı bir koşturmacanın olduğu diğer kısımlarına kıyasla oldukça ani ortaya çıkışıdır. Mısır'daki Hanedan öncesi gelişme ardışıklığının anlaşılması için Nil Vadisi coğrafyasının anlaşılması lâzımdır. İlk devletlerin oluştuğu diğer Eski Dünya nehirlerinin tersine Nil Vadisi, nehir boyunca ötesinde misafirperver olmayan çölün bulunduğu çok dar bir verimli ve nemli toprak şeridine sahiptir. MÖ 7000'lerde modern iklim koşullarının başlangıcının ardından yalnızca Fayum Çöküntüsü gibi birkaç vaha tarımı destekleyebiliyordu. Nil'in kuzeye doğru akışı, Mısır'ın ve güney komşusu Nubya'nın coğrafi terminolojisini belirlemektedir. Aşağı Mısır, Nil Deltası ve genel Kahire havalisi içerisinde Nil'in ana gövdesinin kısa bir devamından ibaretken, Yukarı Nil oradan güneye, Asuvan'a kadar uzanmaktadır. Aşağı ve Yukarı Nubya, Nil boyunca Sudan'daki Hartum'a kadar devam etmektedir.

MÖ 5300'lerde Fayum Çöküntüsü'nde tarımsal yerleşimler ortaya çıkmıştır (Hassan, 1988; Close ve Wendorf, 1992; Wetterstrom, 1993).

* Bugün Güney Mısır ve Kuzey Sudanı içine alan bölge - ç.n.

Bunların buğday ve arpalarının, evcil hayvanlar gibi Doğu Akdeniz kökenli olduğu ve oradan getirildiği bellidir (Wetterstrom, 1993) ama sakinleri fil, suaygırı ve ceylan avlamaya ve büyük çöküntü göllerinde balık yakalamaya devam eden yerli yağmacılardı. Bir süre sonra MÖ 4800 ila 4300 arasında Nil Deltası'nın batı kıyısında Merimde beni-Salama sakinleri 24 hektar kaplayan büyük bir yerleşim kurmuşlardır. İlk dönemlerdeki hafif, yuvarlak ya da oval 2-3 metre çapındaki yapılara, sonraki dönemlerde çamurdan, yarı toprakaltı 4 metre kadar çaplı yapılar eklenmiştir. Çamur yapılar, belki depolama için, özel işlevli binalar olabilir (Einwanger, 1982: s. 68). Merimde ardışıklığı içerisinde daha sonraları depolama maksadıyla gömülmüş sepetler de kullanılmıştır. Merimde yerleşimi sürdükçe depolamaya ve daha sağlam yapıların kullanımına giderek önem verilmesi tarıma daha da fazla bağımlılığı belirtmektedir. Fauna örnekleri, büyük ölçüde evcil koyunlardan ibaret olsa da (Gautier, 1987) balık, timsah, suaygırı ve kaplumbağa gibi nehir hayvanlarının avlanması devam etmekteydi. Kahire'nin güneyindeki El Omari'de de benzer özellikler bulunmuştur (Watterstorm, 1993: s. 214).

Mezar buluntularına dayanılarak Flinders Petrie tarafından saptanan klasik kültür ardışıkığı -Badari, Amrati, Gerze- sayesinde Yukarı Mısır'daki Hanedan öncesi ardışıklık daha iyi bilinmektedir (Petrie, 1920). Ardışıklık MÖ 4500'lerde, belki de daha öncesinde, sakinleri siyahlatılmış ağızları olan farklı, ince duvarlı, kızıl kahverengi çömelekler üreten Badari bölgesinde başlamaktadır. Badari çökeltilerine sahip olduğu bilinen birkaç yerleşimden biri olan Hamamiye'deki tek tük kanıtlar hafif yerüstü yapılarını ve sepet astarlı birkaç yeraltı depo çukurunu akla getirmektedir (Wetterstorm, 1993: s. 218). Bu sitedeki MÖ 3900'ler sonrası Amrati ortamı, 2-3 metre kadar çapında, saman ve saz damlı, çamurdan yuvarlak kulübeleri içeren daha sağlam yerüstü yapılarını üretmiştir. Çok sayıda Badari ve Amrati mezarı bilinmektedir ve daha sonraki Amrati zamanlarında mezar eşyalarındaki farklılaşma MÖ dördüncü bin ortalarında mevki ve servet için rekabetin başlamış olduğunu belirtmektedir.

MÖ 3600'lerden itibaren Gerze ve türdeşleri daha önceki hafif oval barınakların yerini alan yeni bir ev tipinin ortaya çıkışına şahit olmuştur. Bunun iyi bir örneği Hoffman (1980) tarafından Hierakonpolis 29'da incelenmiştir. Nil alüvyonuna kenarları çamurla sıvanmış dikdörtgen bir çukur kazılıyordu. Çukurun etrafına duvar örmek için çamur tuğlalar kullanılıyor ve çatı sekiz direkle destekleniyordu. Daha

sonraki Hanedan zamanlarından konut mimarisinde devamlılığı yansıtan buna benzer çamurdan tuğla evler bilinmektedir. Yukarı Mısır'da birkaç yerde bazıları gayet özenli olan çok sayıda Gerze mezarı bulunmuştur. Bir asır önce Edfu'da kazılan bir tanesi, çamur tuğlayla astarlanıp sıvanmış, sonra da insan ve tekne sahneleri çizilmiş 2X5 metrelik bir çukurdu. Daha basit mezarlar ölünün birkaç mezar eşyasıyla yerleştirildiği küçük çukurlardan ibaretti.

50'den fazla yerleşim ve mezarlığın keşfedildiği Hierakonpolis bölgesi MÖ dördüncü binyılın ikinci yarısında büyük nüfuslu bir merkezken, daha aşağıdaki Nagada'da büyük mezarlıklar ve yerleşimler önemli nüfusa sahip bir başka merkezi belirtmektedir. Hassan (1988, s. 61), Hierakonpolis'in nüfusu yaklaşık 2000 iken, Nagada'daki iki büyük yerleşimin her birinde 800-900 sakinin yaşamakta olduğunu ileri sürmektedir. Bu yerleşimlere "kent" denilmiştir ve artan bir nüfus çekirdeğini yansıtmaktadır ama ayrıca bunlar muhtemelen seçkinlerin konum ve zenginliklerini savurgan mezar uygulamalarıyla sergiledikleri yerel yönetim makamlarıydı (Hassan, 1988: s. 163-9). Bu yönetimler genellikle politik ekonominin şeflik modeline uyar gibidir ve sonraki birkaç yüzyılda farklı bir yerel ve üstün şefler hiyerarşi ortaya çıkmış görünmektedir (Hassan, 1988: s. 172).

Aşağı Mısır'da, Kahire'nin güneyindeki Maadi Sitesi'nde aynı zamanların uzun mesafeli ticaret kanıtları bulunmuştur (Hassan, 1988: s. 160; Bard, 1997: s. 72-3). Maadi büyük bir yerleşim ve mezarlık kompleksidir. Maadi'deki yer altı çukur evleri Yukarı Mısır'da bulunanlardan daha az sağlam olsa bile, birçok büyük değirmen taşı ve depo çukuru tarım ekonomisinin önemini göstermektedir. Öte yandan site depo tesisleriyle kuşatılmış merkezi bir yerleşim bölgesi şeklinde bölünmüştü (Hassan, 1988: s. 160). Fazla mezar eşyası olmayan mezarlarsa daha basitti (Bard, 1997: s. 73). Çömlekler Yukarı Mısır'da bulunanlardan farklı olduğu halde Maadi'ye teknelerle yukarılardan gelen arduvaz levhalar ve diyorit [yeşiltaş] kavanozlar gibi birçok ithal malları mevcuttur. Ek olarak Maadi, Filistin'deki topluluklarla, Negev ve ötesiyle Suriye-Filistin tas ve bakır objelerinin doğruladığı sağlam ilişkilere sahipti.

Mısır medeniyetinin kökleri Yukarı ve Aşağı Mısır'ın geç Hanedan öncesi topluluklarında bulunmaktadır. Bugüne kadar odak noktası Yukarı Mısır'ın oluşmaya başlayan Mısır Devleti'nin çekirdeğini meydana getirdiği varsayılan Hierakonpolis ve Nagada gibi seçkin şehirler üzerin-

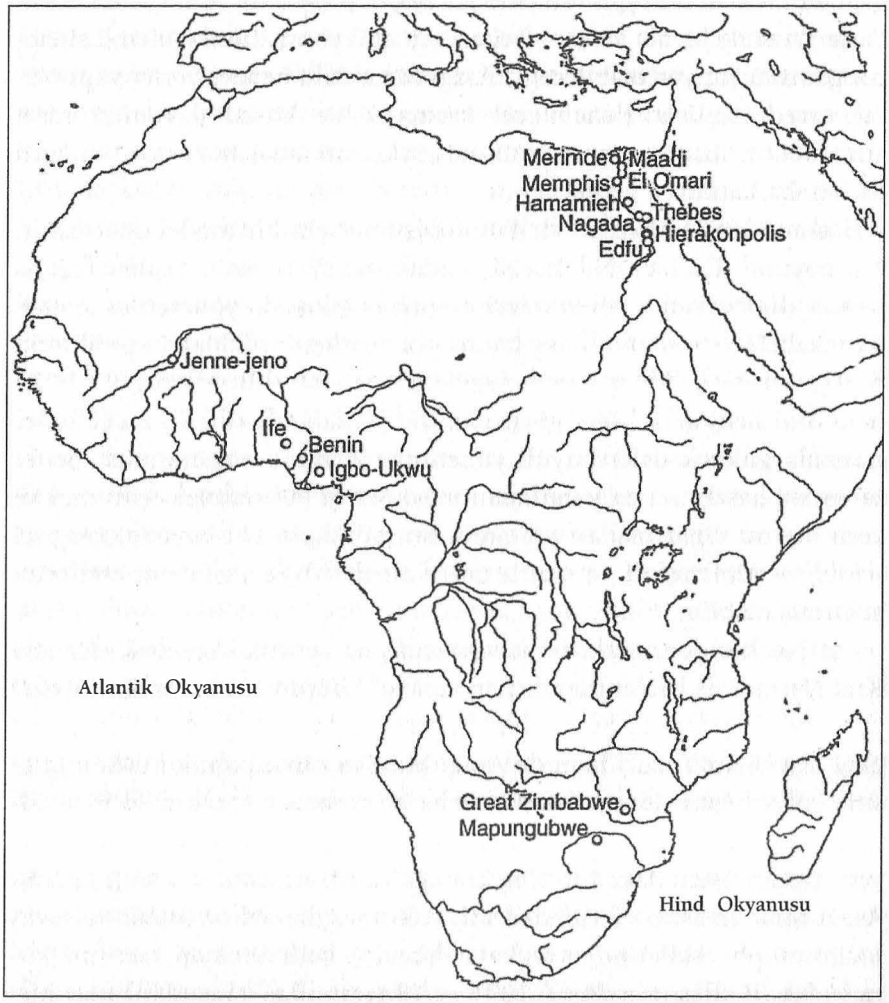
deydi. Devlet yönetimlerini nitelendiren kamu mimarisinin ve başlangıç halindeki kentliliğin yanı sıra karmaşık şefliklerin tüm süsleri buradadır. Yine de Maadi ve (Nil Deltası'nın alüvyonu altında önemli sitelerin gömülü yatıyor olabileceği) Aşağı Mısır'daki benzer yerler yapı olarak neredeyse ticari denebilecek karmaşık bir iktisadi davranışa işaret etmektedir. Mısır medeniyetinin kökenlerinin anlaşılmasında bunların da hesaba katılması gerekecektir.

Hassan (1988) Mısır Devleti'nin oluşumu için bir model önermiştir. Nil boyuna dizili ve Nil koridorundaki nehir ve kara taşımacılığıyla bağlantılı olan şeflik yönetimlerinin ortaya çıkışı bu yönetimler arasında rekabete ve sistemli savaş haline yol açarken ittifaklar ve şefliklerin birleşmesi bir şeflikler hiyerarşisiyle sonuçlandı. Bu şeflerin her birisi hem dini hem de seküler gücü olan bir ikonografi edindi. Bu şeflikler zamanla giderek daha büyük yönetimler halinde bütünleştiler. Şefler savaştaki başarıdan da yararlanan mevkilerini yükseltmek için ithal ve yerli üretim itibar malları kullandı. Bu şefliklerin Nil boyunca çizgisel şekilde tertiplenişleri ve sınırlı tarım alanları bu çatışmanın etkilerini arttırmış olabilir.

Dar Nil koridorundaki bu karışık çatışma ve ittifak modeli, efsanevi Kral Narmer ile bağlantılandırılan ama MÖ dördüncü binyılın son yüzyıllarında başlayan karmaşık toplumsal süreçlerin sonucu olabilecek bir olay olan hem Yukarı hem de Aşağı Mısır'ın nihai politik bütünleşmesine yol açmıştır. Kemp (1989), daha az karmaşık toplumları içine almacak şekilde kuzeye Aşağı Mısır'a ve güneye Nubya'ya doğru genişleyen Yukarı Mısır'daki bir "ön krallığı" tarif etmiştir. Bu birleşmenin Aşağı Mısır'ın askeri fethinden mi, yoksa nesiller boyu ittifak ve savaş halinin toplu etkilerinden mi kaynaklandığı belli olmayıp, tartışma konusudur. Halihazırda (Bard, 1997: s. 78 tarafından yansıtılan) fikir birliği tedrici bir süreci tercih ediyor görünmektedir. Yine de açık olan şey, MÖ 3000'lerde Mısır'ın Nil boyunca 1300 kilometre kadar uzanan tek bir devlet halinde birleştiğidir.

Firavunlar tecrit edilmiş saraylarda yaşarlarken, nüfus esas olarak hergün tarlalarına giden çiftçilerden oluştuğu için, eski Mısır'ın "şehirsiz bir uygarlık" olduğu (Wilson, 1960) yıllarca bir inanç konusuydu. Yine de Mısır'ın şehir ve kasabalara sahip olduğunun giderek artan kanıtları vardır. Memphis ve Thebes, Hanedan başkentleriyken, Geç Hanedan öncesi şeflerin yerel makamları *nome*'lere ya da bürokratik birimlerin idare

Şekil 8.5 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Afrika haritası.



merkezlerine dönüşmüştü. Hassan (1993) en eski Mısır kentlerinin gelişimiyle Mısır Devleti'nin gelişimi arasındaki bağlantıları izlemiştir. *Nome* başkentleri siyasi ve dini iktidar merkezleri ve ayrıca zanaat üretim ve dağıtımı gibi iktisadi faaliyet merkezleriydi. Bunların boyutları Nil taşkın ovasının genişliğiyle sınırlıydı çünkü sakinlerinin bir tarımsal hinterland tarafından beslenme yeteneklerinin ötesine büyüyemezlerdi. Yine de bunlar Hassan'a göre (1993, s. 567), "sayesinde Mısır'ın bütünleştiği zincirdeki kilit halkalar" idi. Onun için Mısır Devleti, çoğu kişinin küçük çiftçi köylerinde yaşamaya devam ettiği gerçeğine rağmen,

Güney Mezopotamya'daki çağdaşı ama çok daha küçük olan şehir devletlerinden çok daha geniş bir alan üzerinde var olabilmiştir.

Ayrıntılı bir Mısır Hanedan Uygarlığı tanımı bu kitabın kapsamı dışındadır. Buradaki tartışmadan çıkarılacak en önemli sonuç, Aşağı Mısır ile Güneybatı Asya arasındaki ticaretin belgelenebileceği gerçeğine rağmen, Mısır Devleti'nin köklerinin yerli olduğu ve Mezopotamya veya başka bir yerden gelen etkilerin sonucu olmadığıdır. Ne ki dünyanın başka kısımlarındaki gibi küçük çaplı yönetimler arasındaki rekabet giderek daha fazla siyasal bütünleşmeye yol açan fetih ve ittifak belirtileri ortaya çıkarmıştır. Bu bütünleşme devlet bürokrasisini idare etmede yerel idare merkezlerinin kilit rol oynadığı dikkat çekecek kadar uzun ama çok dar bir alanda gerçekleşmiştir.

İNDUS UYGARLIĞI

İran Platosu'nun doğusu ve Tayland'ın batısındaki Güney Asya'nın tarihöncesi, ilk hominid dağılımları tartışmasındaki bahisler dışında bu kitapta daha önce tartışılmamıştır. Öncelikle bu bölgenin tarihöncesinin MÖ üçüncü binyıl İndus Vadisi Uygarlığı'nın egemenliğinde olması nedeniyle buna bilinçli bir şekilde karar verilmiştir. Bu uygarlığın MÖ 2500 ila 2000 yılları arasında gelişmesi bu bölgenin daha sonraki tarihöncesi için merkezi bir referans noktası sağlamaktadır. Bunun öncülleri tartışmasını daha önceki bölümlere dağıtmaktansa, İndüs ya da Harappan Uygarlığı'nın köklerinin burada, bu dikkate değer tarihöncesi gelişim hikâyesinin bir parçası olarak ele alınması daha akıllıcadır.

Merkezi iki büyük kent sitesi Harappa ve Mohenjo-Daro'nun konuşlandığı İndüs Vadisi olsa bile, İndus Medeniyeti çok geniş Pakistan ve Kuzeybatı Hindistan bölgesine yayılmıştı. 1920'lerde Britanyalı ve Hintli arkeologlar tarafından keşfedilinceye kadar tarih literatür ve geleneğinde hiç bilinmemekteydi. Bugün bile gizemli kalmaya devam etmektedir. İndus yazısı, tersine iddialara rağmen deşifre edilememiştir. Öncesindeki siteler düzgün ve tedrici bir gelişim ardışıklığı sağlamamaktadır. Medeniyetin çöküşü de açıklanmadan kalmıştır.

Aynen İndus Uygarlığı'na iki büyük site Harappa ve Mohenjo-Daro'nun egemen oluşu gibi, bu şehirlerin kuruluşuna yol açan beş binyıllık kayıtları tek bir site, Kuzey-Orta Pakistan'daki Mehrgarh tanımlamaktadır (Jarrige ve Meadow, 1980). Bu dikkate değer sitenin en eski katmanları tarım ve köy hayatının bu bölgeye Bereketli Hilâl'deki geli-

şiminden sonra çok çabuk, en azından MÖ 6500'lerde geldiğini ve *Bos indicus* [hint sığırı] hayvancılığının en eski kanıtlarını sağladığını göstermektedir (Meadow, 1993). Samanla tavlanmış çömlekçilik MÖ 5500'lerde üretilmeye başlamış ve izleyen yüzyıllarda çömlek teknolojisi giderek incelmiştir. Sonunda Mehrgarh, MÖ beşinci binyıl sonlarında 75 hektar kapsar hale gelmiştir. O zaman zanaat üretimi özellikle önemli olmuştur. Yerel tüketim ve ticaret için çarkta yapılmış çömlekler, sabuntaşı ve deniz kabuğu boncukları üretilmekte olup (Kenoyer, 1992; Wright, 1989), bakır metalürjisi de önemliydi. Pakistan'daki Kili Ghul Mohammed gibi beşinci binyıldan diğer birkaç tarım topluluğu saptanmış olsa da, Mehrgarh MÖ 4000 evveli İndüs Vadisi tarihöncesinin başlangıç ardışıklığını sağlamaktadır.

MÖ dördüncü binyılda bölgesel etkileşim ve alışveriş ağlarıyla birbirlerine bağlı küçük birçok çiftçi köyü İndus sisteminin nehir boylarında ve Pakistan'ın Markan sahili boyunca İran Platosu'na doğru yayılmıştı. İçerde Güney İran boyunca Mezopotamya yönünde önemli bir ticaret yolu uzanırken, diğerleri kuzeye, Orta Asya'ya ulaşmaktaydı (Kenoyer, 1991: 344). Mehrgarh'daki çömlekçiler, boncuk yapımcıları ve metal işçileri zanaatlerini inceltmeyi sürdürmekteydiler. Kuzey Pakistan'daki Lewan gibi küçük bir sitede bile sakinler, MÖ dördüncü binyıl sonlarında taş alet imalatında uzmanlaşmış görünmektedirler (Allchin ve Allchin, 1993). Birkaç sitenin sağlam çamur tuğla ya da taş duvarları vardı.

Ne ki bütün bunlar asıl olayın, MÖ üçüncü binyıllarda geniş ama kentsel olduğu tartışmalı yerleşimlerin ortaya çıkışının başlangıcıydı. Arkeologlar arasında İndus kentleşmesinin niteliğiyle ilgili iki zıt fikir geçerlidir. Birinci konum bunu tedrici yerleşim merkezileşmesinin sonucu olarak görürken (örn. Mughal, 1990), diğeri küçük köylerden büyük kent sitelerine hızlı, neredeyse birdenbire dönüşüm şeklinde görmektedir (örn. Possehl, 1990). Arkeolojik zamanlarda ve küresel bakış açısıyla tarımsal köy yığını içerisinde İndüs kent sitelerinin ortaya çıkışı kesinlikle hızlı olduğu halde, şu an için bu görüş farkının tamamen çözülmesi muhtemel görünmemektedir. Merkezileşmiş yerleşimlerin, kamusal mimarinin ve belirgin toplumsal farklılaşmanın uzun bir gelişim ardışıklığı yoluyla geriye doğru izlenebildiği diğer bölgelerin tersine, İndus Uygarlığı'nın bu tür bariz öncüllerinin yakalanması zordur.

Bu geriplan karşısında İndus Uygarlığı'na neyin sebep olduğundan çok, neyin *olmadığını* söylemek daha kolaydır. Örneğin, İran Platosu ve

İran Körfezi ile ticaret gerçekten önemli olduğu halde bunun kolonileşmenin hatta Mezopotamya etkisinin sonucu olmadığı açıktır. Kentli uygarlığın doğuşunu izah etmek için başvurulan alışılmış faktörler -savaş, ideoloji, nüfus baskısı- ya yoktur ya da belgelenmesi imkânsızdır. İndüs Vadisi'nin dördüncü binyıl sonu ve üçüncü binyıl başı köy ve kentlerinde yoğun zanaat üretimi ve yerel alışveriş kanıtları bol bol bulunmakta olup, bunların desteklediği siyasal ve iktisadi sistem ufak değişikliklerin aniden büyüdüğü karmaşık bir dönüşüm yaşamış olabilir. İndus Uygarlığı'nın ortaya çıkışı karmaşık bir kendiliğinden örgütlenmiş olay kategorisine ait olabilir.

Kökenleri ne olursa olsun MÖ 2600 yıllarında İndüs Vadisi'nde dört kademeli bir site hiyerarşisi ortaya çıkmıştır (Kenoyer, 1991: s. 351). En tepede 50 hektarın üzerinde bir başka büyük yerleşim olan Ganwariwala ve muhtemelen dördüncüsü Rakhigarhi'nin yanı sıra, klasik Harappa ve Mohenjo-Daro siteleri vardır. Böyle büyük siteler "şehir" olarak kabul edilmektedir. 10 ila 50 hektar arasındaki ikinci bölgesel merkez katmanı Kalibangan, Dholavira ve Judeirjo-Daro gibi siteleri içermektedir. 5 ila 10 hektar arasındaki büyük köy dizisi Amri, Lothal, Chanhu-Daro ve Rojdi'yi içerirken, dördüncü kademe olan 1 ila 5 hektarlık küçük köyler Allahdino, Kot Diji, Balakot ve Nausharo gibi önemli siteleri içine almaktadır. Ek olarak kırsal kamp ya da kısa süreli üretim sitesi gibi görünen birçok mekân bulunmaktadır.

İndüs şehirleri dikkat çekecek kadar benzerdir. Bunların şehir planları çok düzenli ve düzgün hatlıdır, binaları modülerdir ve sıhhi tesisatları kentsel yapıyla bağlantılıdır. Bunlar Mezopotamya kentlerinin daha az örgütlenmiş tertibinden çok, Minoa ve Miken saray kentlerini hatırlatmaktadır. Yerleşimlerin bazı kısımları yükseklik farklılıklarıyla sonuçlanan dev çamur tuğla teraslar üzerine inşa edilmiştir. Örneğin Mohenjo-Daro'nun geleneksel olarak "hisar" diye bilinen kısmı, 200'e 400 metrelik ve 12 metre yüksekliğinde bir teras üzerine yerleşikti ve kuramsal ve hayali olarak "Büyük Hamam," "Tahıl Ambarı," ve "Yüksek Okul" adı verilen çeşitli mimari yapıları içermekteydi. Yine de arkeologlar bu mekânların gerçekten nasıl kullanıldıklarıyla ilgili bir fikre sahip değillerdir. Harappa ve diğer İndüs kent ve kasabalarında benzer kamu yapıları bulunmuştur. Yerleşim bölgeleri bir sokak ağı boyunca dizili evler ve dükkânlardan oluşmaktadır. Evlerden merkezi lâğımlara üzeri kapalı kanallar uzanmaktadır. Mohenjo-Daro'da her birisi bir

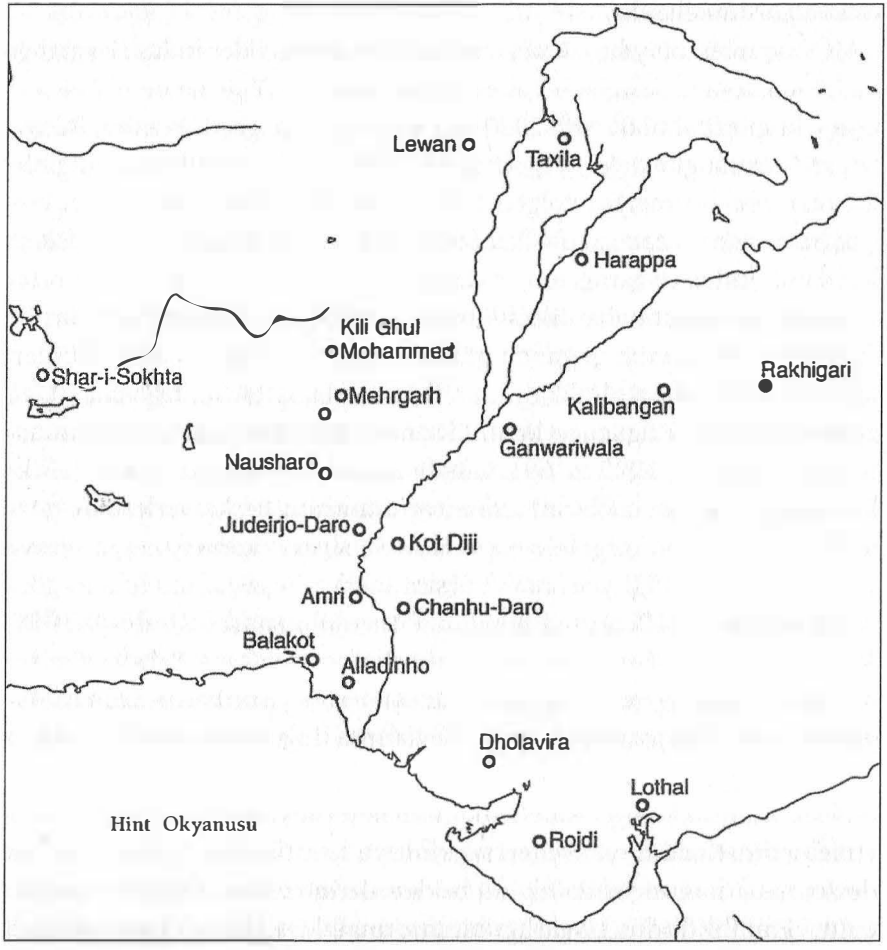
grup hanehalkına hizmet eden yaklaşık 700 kuyu saptanmıştır.

Bu kent ve kasabaların sakinlerinin uzaktaki köylerle birlikte avcılık ve balıkçılığın desteklediği bir tarımsal ve kırsal ekonomiyle beslendikleri açıktır. Hem evcil hem de yabani çok sayıda diğer bitkilerin kullanımı belgelenmiş olsa da ana mahsuller sonbaharda ekilen arpa ve buğdaydı (Weber, 1992). Manda (*Bubalus bubalus*), koyun ve keçi kadar hem hörgüçlü *Bos indicus* hem de hörgüçsüz *Bos taurus* olmak üzere sığır özellikle önemliydi (Meadow, 1989). Evcil tavuk Mohenjo-Daro'da erkenden ortaya çıkmıştır. Daha ufak av hayvanlarının yanı sıra çok çeşitli yabani boynuzlugiller ve geyikgiller avlanmaktaydı. Nehir ortamındaki Harappa'da öncelikle kedibalığı ve sazan olmak üzere balık kullanımına ait önemli delillerin bulunması şaşırtıcı değildir (Belcher, 1991).

İndus Uygarlığı halkının hem yerel hem de uzak mesafeli ticaretle meşgula oldukları açıktır. Uzun mesafeli deniz ve kara ticaretinin özel önemi vardı. İndus ticaret yolları Afganistan'a (Francfort, 1992) ve Mezopotamya'ya (Potts, 1990) kadar uzanıyordu. Afganistan'dan lâcivert taşı, bakır ve kalay gelirken (Stech ve Pigott, 1986), muhtemelen İndüs ve Fırat arasında çeşitli mallar deniz ve kara yoluyla seyahat etmekteydi. Sabuntaşı ve firuze ticareti İran Platosu'nda Tepe Yahya ve Şehr-i Sokhta'da önemli merkezlerin gelişimine yol açmıştır. İndüs sitelerinde neredeyse hiç Mezopotamya yapıtı bulunmadığı halde, Mezopotamya ile ticaret Mezopotamya sitelerindeki mühür ve boncuklar gibi İndüs üretimi nesnelerin varlığıyla belgelenebilmiştir. Mezopotamya metinlerinde "Meluhha" diyarından söz edilmesi İndüs bölgesinden bahis olarak kabul edilmiştir.

İndüs toplumsal ve siyasal örgütlenmesiyle ilgili neredeyse hiçbirşey bilmiyoruz. Büyük çaplı kent mimarisine rağmen bariz büyük dini binalar ya da saraylar yoktur, onun için dini, iktisadi, ya da siyasi seçkinlerin saptanması zordur. Fairservis (1986), İndüs yönetimlerinin sadece abartılı şeflikler olduğunu ileri sürmüştür ama şefliklerde bile İndüs'te görülenden daha fazla toplumsal farklılaşma ve ideoloji kanıtlarının bulunması beklenir. Possehl (1996, s. 13), İndus Medeniyeti'ni şu an bu toplum hakkında söyleyebileceklerimizin çoğunu uygun şekilde özetleyen "bireylerin yükselmediği yüzsüz bir kültür" olarak nitelendirmektedir. İndus Medeniyeti'nin temel yapısal ilkeleri Mezopotamya, Mısır, Çin ya da burada tartışılan Yeni Dünya uygarlıklarının herhangi birinden tamamen farklı olup, şehir planlaması, yazı, uzun mesafeli ti-

Şekil 8.6 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren İndus Vadisi haritası.



caret ve zanaat üretiminin örgütlenmesi, hepsi de şu an için görünmez olarak kalan üst seviyede bir iktisadi ve politik organizasyona tanıklık etmektedir.

İndus Uygarlığı, tersine 50 iddiaya rağmen deşifre edilemeyen bir yazı sistemini bağımsız şekilde geliştirmiştir (Kenoyer, 1991: s. 262; Possehl, 1996). Bu, mühürler, muskalar ve seramik kaplar üzerindeki kısa metinlerden ibarettir. Her metin birkaç yüz sembollük bir repertuardan seçilmiş beş kadar hiyeroglif işaretten oluşmaktadır. Metnin mühürlerin ve çömleklerin üzerinde kullanılması ve yazıların kısalığı bunun asıl

amacının tanıtım, muhasebe ve paket ticareti olduğunu ortaya koymaktadır. Bilinen bir uzun metin ya da mimari üzerine yazı yoktur. Çoğunlukla kare şeklinde damga mühürlerinde bir hayvan betimlemesinin yanı sıra görünmektedir.

MÖ üçüncü binyılın ikinci yarısındaki zirvesinde İndus Uygarlığı 800.000 kilometrekarelik bir alanı kapsamaktaydı. Yine de neredeyse ortaya çıktığı çabuklukla MÖ 2000'den sonra çöküşe geçti. Pencap, Racastan ve Gucerat gibi diğer bölgelerde uygarlığın gelişmeye devam ettiğinin kanıtları olsa da; merkez bölgedeki Harappa, Mohenjo-Daro ve diğer birçok büyük site o zamanlar fiilen terk edildi. Aryan istilası ve sel felâketleri dâhil, İndus Uygarlığı'nın çöküşünü açıklayacak birçok hipotez ortaya atılmıştır fakat bunlar dikkatli incelemede ayakta kalamamaktadır.

Sonraki iki binyılın çoğunda güney Asya, daha önceki dönemlerden kalan birtakım devamlılıklar olsa bile, esas olarak tarım, hayvancılık ve zanaat üretimiyle ilgilenen kentlilik öncesi köy düzenine geri dönmüştür (Coningham, 1995: s. 69). Güney Asya'nın birkaç kısmında şeflikler, savaş ve itibar mallarını içeren ve dünyanın başka yerlerinde gözlemlenenlerle aynı çizgideki toplumsal ve siyasal karmaşıklığın ortaya çıkışının işaret ettiği yeni bir yerleşim merkezileşmesi modelinin gözlemlenebilmesi MÖ birinci binyıldan önce olmamıştır (Erdosy, 1988, 1995). Bu, Kuzey Hindistan ve Pakistan'ın her tarafında Taksila gibi şehir devletlerinin, en nihayetinde de MÖ son yüzyıllarda Güney Asya'nın çoğunu kapsayan Mauryan devletinin doğuşuyla sonuçlanmıştır.

İndus Uygarlığı'na devlet de diyebilir miyiz? Possehl (1996, s. 14), onu bu toplum kategorisine kabul etmekte ihtiyatlı olunmasında ısrar etmektedir. Kendini yükselten seçkinlerin kanıtlarının olmayışı, erken devlet hatta bunun şeflik öncülü beklentilerimize kesinlikle uymamaktadır. Şimdilik İndus Uygarlığı bir anormallik, 4.500 yıl önce eşitlikçi ötesi bir köy toplumundan kendiliğinden örgütlenmiş ve beş asır sonra ardında dikkate değer mimari ve deşifre olmamış bir yazı bırakarak aynı şekilde kendiliğinden çökmüş görünen karmaşık, kentli bir "gayri-devlet" olarak kalmaktadır.

ÇİN'DEKİ HSİA VE ŞANG UYGARLIKLARI

Çin Uygarlığı'nın arkeolojik incelemesi bu bölümde tartışılan diğer ilk uygarlıklardan çok daha farklı bir şekilde gelişmiştir. 1930'lar öncesi az araştırma yapılmış olup, II. Dünya Savaşı ve komünizmin başlama-

sı Çin'i, Batı ilmine onyıllar boyunca fiilen kapamıştır. Bilinen şeylerin çoğu sanat müzelerinin yolunu tutmuş ve arkeolojik ortamından mahrum kalmış yapıtlara dayanmaktaydı. Çin'in 1970'lerde açılmasına kadar antropolojik bir problem olarak ilk Çin Medeniyeti'nin doğuşuyla yalnızca küçük bir bilgin grubu ilgilenmiştir. Bunlar arasında önde geleni, 1950 ve 1960'ların Çin araştırmalarının sonuçlarını siyaset ve dil engellerinden geçirerek getirmekteki katkısı burada kabul edilmesi gereken Çin doğumlu Amerikalı arkeolog Kwang-Chih Chang idi. Onun ve son yirmi yılda artan sayıdaki Çinli ve Batılı bilginlerin çabaları sayesinde Çin Uygarlığı'nın kökenleri daha iyi anlaşılır hale gelmektedir.

Bir önceki bölümde Longşan Geç Neolitik ve bunun türdeşlerinde şeflik toplumlarının ortaya çıkışı tartışılmış olup toplumsal tabakalaşma sürecini izleyen yüzyıllarda bu hızlanmış görünmektedir. Liu (1996), sonunda devletlerin oluştuğu ana yurt olarak Kuzey ve Orta Henan'daki âdemi merkeziyetçi ve rekabetçi şefliklerin bulunduğu yerlere işaret etmiştir. Wangçenggang ve Pingliangtai gibi erken Longşan kentleri daha sonraki dönemlerde ayrıntılandırılan *hangtu* sıkıştırılmış toprak duvar ve teras inşaat tekniğini sergilemektedir (Wieshieu, 1997).

MÖ 2000'lerden hemen önce arkeolojik kayıtlar, ilk başta gerçeklerden çok efsanelere dayansa da tarihsel kanıtlarla yakınlaşmaya başlamaktadır. Üç dizili *San Dai* hanedanlarının -Xia, Şang ve Zhou- başlangıcının geleneksel olarak, bu şekil tarihlendirme güvenilir görülmese de, efsanelere dayanılarak MÖ 2200'lerde olduğu tahmin edilmektedir (Chang, 1986: s. 306). Xia (Hsia) hanedanı uzun zamandır efsane olarak kabul edilmiştir. 1950 ve 1960'larda Henan'da Erlitou Sitesi'ndeki, bölgesel arkeolojik kültürün sitenin adıyla özdeşleşmesine yol açan kazılar bunun gerçekliğine işaret etmiştir (Chang, 1983). 1970'lerde önemli anlaşmazlık konusu olsa da çoğu arkeolog artık Erlitou'nun Hsia ile özdeşleştiğini kabul etmektedir.

Erlitou siteleri farklı üçayaklı seramik kaplar, yeşim süsler (*cong* tüpleri dâhil), bronz kadehler, aletler ve silâhlarla nitelendirilmiştir. Bronz kaplar, Çin'deki en eskiler arasındadır ve şarap için kullanılmıştır. Erlitou'da bir duvarın çeşitli boyutlardaki evleri çevrelediği yapısal kalıntılar çok ilginçtir. Çevreleme içerisinde *hangtu* sıkıştırılmış toprağıyla inşa edilmiş yaklaşık 100 metre karelik bir teras, içinden direklerle sınırlandırılmış bir koridorun geçtiği kendi duvarıyla kuşatılmıştır. Onun

üzerinde alçak bir platformdan yükselen yaklaşık 30 metre uzunluğundaki bir holü içeren büyük kereste binalar inşa edilmişti. Bu bileşkeden 150 metre kadar uzaklıkta bir başka duvarlı platform bileşkesi de yine birincisiyle kabaca aynı konumda yükseltilmiş bir holü içermekteydi. Holün bitişiğinde soyguna uğramış ama verniklenmiş bir tabutun parçalarının ve bir köpek iskeletinin onun zengin bir gömüt içerdiğini belirten çukur bir mezar vardı. Erlitou'daki duvarlı platform bileşkelerinden nitelik bakımından "saray" olarak bahsedilmektedir ve Chang'a (1986, s. 314) göre Longşan şeflerinden daha üst seviyede, güçlü ve zengin seçkinlerin varlığını ortaya koymaktadır.

Erlitou'nun yaklaşık 100 kilometre doğusunda, Erligang bölgesinin, kehanet kemikleri üzerindeki yazılarda her ikisinin de sözü edildiği ilk Şang başşehri olan Ao ya da Bo'nun izlerini temin ettiği (An, 1986) Zhengzhou şehri vardır. Bu şehrin merkez bölgesi, yaklaşık 3,5 kilometre karelik bir alanı kaplamakta ve MÖ ikinci binyılın ortalarına tarihlendirilmektedir. 9 metre yüksekliğinde ve temelde 22 metre genişliğindeki yerleri ayakta kalan kabaca dikdörtgen bir *hangtu* duvarıyla çevriliydi. *Hangtu* terasları üzerine bazıları 300 metreye 150 metre olan büyük saray bileşkeleri inşa edilmiş olup muazzam kereste direk izleri vardır. Temellerinde bulunan kurban gömütlerinin yanı sıra yeşim ve bakır yapıtlar bu yapıların saray olarak tanımlanışını desteklemektedir. Erligang'daki çok ilginç bir şey bu merkez bölgenin dışındaki zanaat üretimi kanıtlarıdır. Bir yerdeki yoğun kırık kap ve süsleme aletleri toplanmasıyla ilişkili olan ondört fırın bir çömlek fabrikasını belirtmektedir. Bir başka yerdeki kemik alet imalat atıkları hayvan kemikleri kadar insan kemiklerini de içermekteydi. Bronz dökümhaneleri ok başları gibi kitlesel silâh ve kap kacak üretimi için kilden kalıplar ihtiva ediyordu.

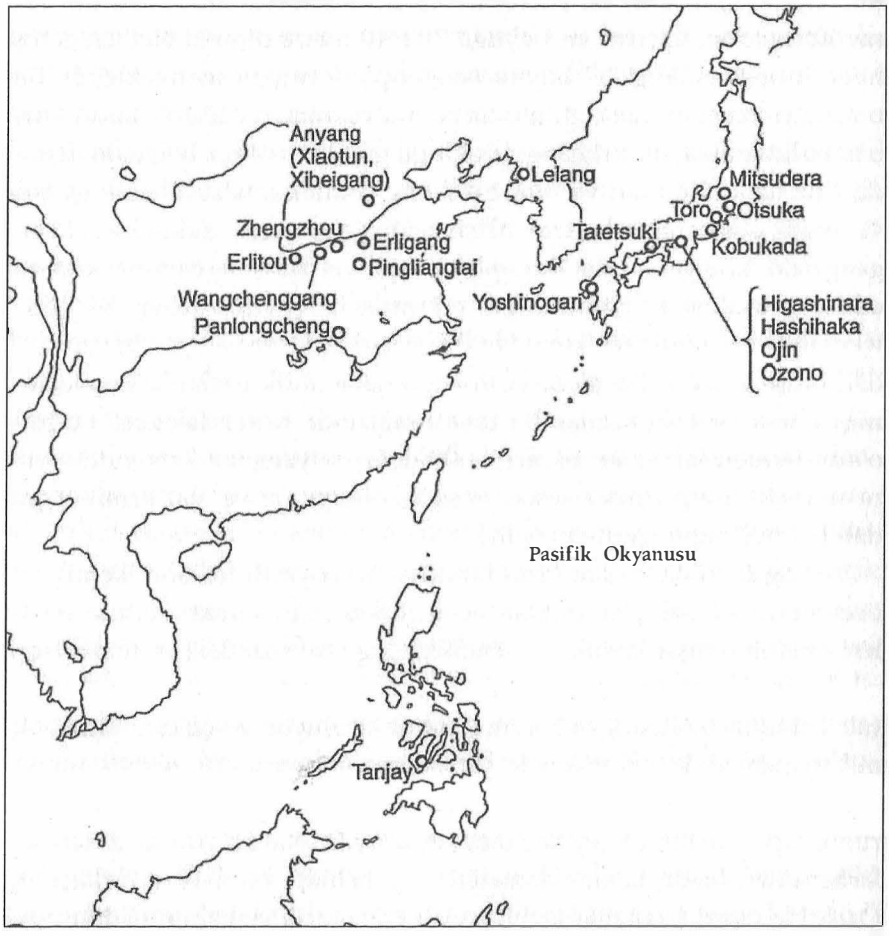
Erligang, daha küçük çapta da olsa, birkaç yüzyıl sonra Şang başkentinin taşındığı daha sonraki Anyang Sitesi'yle organizasyon ve yerleşim bakımından aynıdır. Erligang'ın yaklaşık 150 kilometre kuzeyinde yer alan Anyang, modern Çin arkeolojisinin kurucusu kabul edilen Li Chi tarafından kazılmaya başlandığı 1920'lerden beri yoğun bir arkeolojik ilgi odağı olmuştur. Bu, 24 kilometre kare kaplayan muazzam bir sitedir ve Huan Nehri'nin her iki kenarında yaklaşık 6 kilometre uzanmaktadır. MÖ 1300 ila 1050 arasında bu şehir tarih anlatımlarında Yin ya da Yinxu ("Yin harabeleri") diye bilinen Geç Şang Devleti'nin 273 yılda 12 kralın hüküm sürdüğü başşehriydi.

Anyang, Hsiaotun'daki saray kompleksini, Hsibeigang'daki kraliyet mezarlarını, diğer birçok konut ve atelye sitelerini ve kehanet kemiği hücrelerini içine alan bir siteler kompleksinden ibarettir. Hsiaotun Saray Kompleksi, üzerine en büyüğü 70'e 40 metre olduğu ölçülen geniş hollerin inşa edildiği 53 büyük *hangtu* platformunu içermekteydi. Bu binaların temellerinde çoğunlukla boynu vurulmuş yüzlerce insan kurban bulunmaktaydı. Erligang'da olduğu gibi bu merkez bölgenin dışında yine halk konutları ve bronz döküm, çömlek imalatı, kemik işleme ve yeşim oymacılığında uzmanlaşmış atelyeler vardı. Yakında, Hsibeigang'daki kraliyet mezar kompleksi kraliyet naaşını üzerine kurban edilmiş uşakların gömüldüğü çıkıntılarla çevrili ahşap bir oda içerisinde tutan merkez kuyudan ibaret birkaç karmaşık yeraltı yapısından oluşmaktadır. Bu mezarların çoğu daha antik çağlarda yağmalanmıştır ama 1976'da kazılan bir tanesi sağlamdı. Kral refakatçisi Fu Hao'nun olduğu saptanan mezar, 7.000 deniz salyangozu kabuğunun yanı sıra 440 bronz dinsel nesne ve silâh, 590 yeşim ve 560 kemik yapıt dâhil, 1.600 yapıt içermekteydi.

Anyang'da 100.000'den fazla bulunan üzeri yazılı kehanet kemikleri özel bir öneme sahiptir. Bunların çoğu arkaik Çin karakterlerinin şekilleri oyulmuş yassı kemikler, genellikle sığır ve mandaların temizlenip cilalanmış kürek kemikleri ya da kaplumbağaların göğüs kemikleridir (alt kabukları). Kemiği yüzeyine çukur oyuluyor ve çukura sıcak bir mil uygulanarak ters yüzeyde çatlakların görünmesine neden olunuyordu. Bu çatlaklar daha sonra kehanet sorularına cevap şeklinde yorumlanıyordu. Birçok şey kehanet konusuydu: Hava durumu, askeri seferberlikler, hasat, haraç ödemeleri ve gebelikler bunlardan birkaçıdır. Özellikle uğurlu kehanet kemikleri üzerine tarih ve kâhinin adının yanı sıra kehanet soru ve cevapları yazılıydı. Kehanet okuryazar kraliyet elitinin özel alanı olup, Şang krallarına hizmet eden 120'den fazla kâhinin adlarını biliyoruz (Keightley, 1994: s. 73). Büyük sayıdaki bu yazıların sonucu olarak Şang hükümdarları ve onların pek çok kaygılarıyla ilgili de epeyce şey bilinmektedir.

Şang kralları, tanrısal kabul edilmiştir ve iktidar onlardan kendi bölgelerine oldukça özerk bir şekilde hükmeden karmaşık bir memurlar hiyerarşisine akmıştır. Ne kadar arazinin Şang hükümdarının kontrolü altında olduğu belli değildir. Şang yapıtları Kuzey ve Orta Çin'in oldukça ötesine kadar dağılmıştır ama doğrudan siyasal kontrolün Huanghe

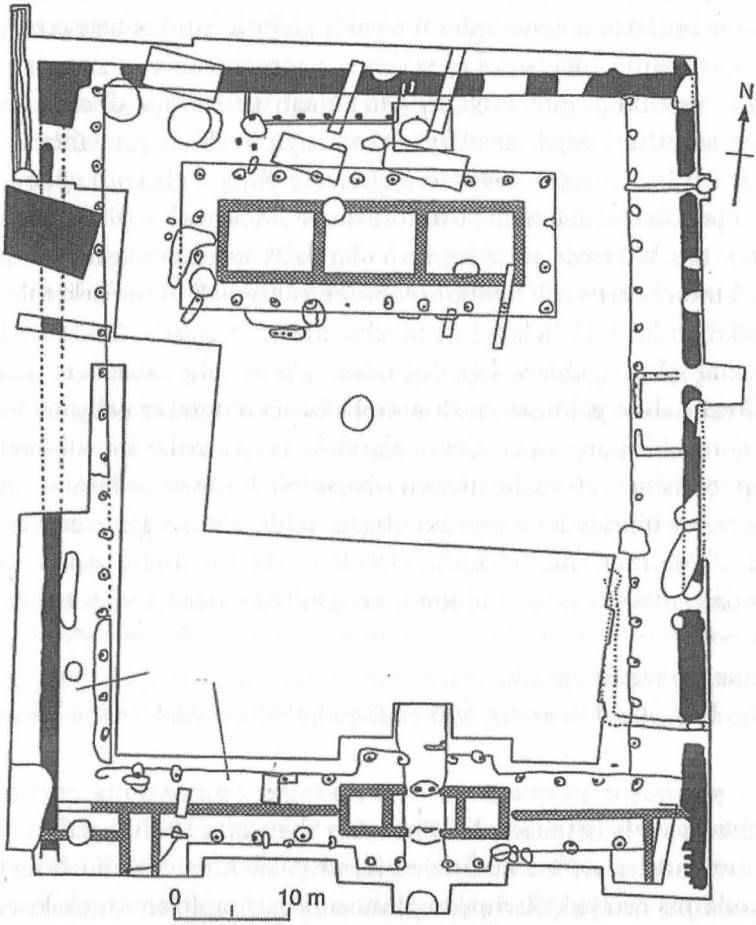
Şekil 8.7 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Doğu Asya ve Filipinler haritası.



Nehri boyunca gayet küçük bir alanla sınırlı olması mümkündür. Hubei ilindeki 75 hektarlık, duvarla çevrili bir kent olan Panlongcheng'in Şang siyasal sisteminin güney ileri karakolu olduğu düşünülmektedir.

Şang Devleti'nin Zhou tarafından fethedildiği zamanda Çin Uygarlığı tarihin alanına tamamen girmişti ve daha sonraki Çin devlet ve imparatorluklarının gelişimi bu kitabın kapsamının epeyce dışında kalmaktadır. Yine de erken Çin Uygarlığı arkeolojisinin, giderek bronz metalürjisinin, kehanet kemiği yazılarının ve seçkin saray ve mezarları olan gerçek kent merkezlerinin eklenmesiyle Longşan Neolitiğinden, hatta

Şekil 8.8 Erlitou'da bir teras üzerine yerleştirilmiş, keresteden salonu ve kolonlu bir koridorla kuşatılmış avlusuyla saray yapısı (Chang, 1986: Şekil 262).



daha öncesinden uzun vadeli birçok devamlılığı yansıttığı gerçeği büyük önem taşımaktadır. Arkeolojik araştırmalar, büyük birkaç site üzerinde yoğunlaştığı halde, Hsia ve Şang yönetimlerinin yapısının daha iyi anlaşılması için MÖ 2200 ila 1000 arasına tarihlendirilen çok sayıda küçük köy ve kasabanın araştırılması önemli olacaktır.

SAHRAALTI AFRİKA KRALLIKLARI

Sahraaltı Afrika arkeolojisinin az bilinen bir yönü MS birinci binyılda

krallıkların ve devletlerin ortaya çıkmasıdır. Bunlar nispeten küçük yönetimlerdi fakat son yıllardaki arkeolojik araştırmalar bunların karmaşık kentli toplumlar olduklarını göstermiştir. Bunlar kıtanın birçok kısmında yerel Demir Çağı şeflikleri temeli üzerinde ortaya çıkmışlardır. Yerimiz burada bu yönetimlerden yalnızca birkaçından bahsetmeye izin vermekte olup, diğerleri keşfedilmek üzere kalacaktır. Bunlar bir zamanlar inanıldığı gibi esasında Müslüman ve Avrupa dünyalarıyla temasın sonuçları değil, neredeyse tamamiyle yerli oluşumlardır.

Batı Afrika'da Jenne-jeno ("eski Jenné") Nijer Nehri'nin iç deltasında bir tepe oluşturmaktadır (McIntosh ve McIntosh, 1993; McIntosh, 1995). MS 300'lerde yerleşim alan olarak 25 hektara ulaşmış olup, sonraki birkaç asırda 33 hektara genişlemiş (bitişik Hambarketolo Sitesi hesaba katılırsa 41 hektar) ve bir duvarla çevrilmiştir. MS 800'lerde site metal işleri, çömlekçilik, değirmen taşı ve takı zanaatleri uzmanlık merkezi haline gelmişti ve altın ve bakır içeren gayet gelişmiş bir ticaret ağının bir parçasıydı. Çevre alandaki araştırmalar bir kilometre yarıçap içerisinde 25 uydu siteden oluşan bir kümeyi ve bunun ötesinde bir site büyüklüğü hiyerarşisini oluşturan diğer birçoğunu ortaya çıkarmıştır. (McIntosh ve McIntosh, 1993: s. 634-8). MS birinci binyıl sonlarındaki zirvesinde Jenne-jeno, zenginliğini ticaret için tercih edilir konumuna ve Nijer taşkın ovasının zengin iktisadi potansiyeline dayanan kentli bir merkezdi.

Bin beş yüz kilometre güneydoğuda Nijerya'daki Igbo-Ukwu'daki bulgular, MS birinci binyılda birkaç yüzyıl sonra Ife ve Benin krallıklarının kuruluşunun öncülü olan mevki, güç ve zenginlik erişimindeki farklılaşmayı belirtmektedir. Thurstan Shaw'un (1970) kazıları mevkiinin tüm süsleriyle bir taburede oturan yüksek mevkili bir bireyin mezar odasını ortaya çıkarmıştır. Bunlar bronz saplı bir sinek kovucusu, üç fildişi, çok sayıda başka bakır ve bronz nesneler (toplam 685) ve 100.000'den fazla cam ve akik boncuğu içermektedir. Hindistan bu topluluğun katıldığı ticaret ağının boyutunu belirtecek şekilde muhtemel akik kaynağıydı (McIntosh ve McIntosh, 1988: s. 119). Ayrıntılı şekilde süslenmiş vazolar dâhil, daha büyük bronzların birçoğu "kayıp balmumu" yöntemiyle dökülmüştü. Bilinen yerel öncülleri olmasa da Igbo-Ukwu vazolarının yerli imalat olduğuna inanılmaktadır (Phillipson, 1993: s. 179). Radyokarbon tarihlendirmeleri Igbo-Ukwu Mezarı'nın MS dokuzuncu yüzyıla ait olduğunu göstermektedir ki bu, ilk rapor

edildiğinde açıkça kuşku uyandırmış ama artık genelde kabullenilmiştir (Connah, 1987: s. 138).

Igbo-Ukwu Mezarı'yla ilişkili yerleşimler hakkında hiçbirşey bilinmediği halde, böyle bir zenginlik birikimi karmaşık ticaret ağlarının ve zanaatte uzmanlaşmanın MS 1100'lerde Ife devletinin kuruluşunun habercisi olduğunu belirtmektedir. Ife'deki yerleşim MS birinci binyılda başlamış ama kısa zamanda yerel fildişi, altın, biber ve kolacevizi ticareti kontrolü nedeniyle öne çıkmıştır. 1300'lerde zanaatkârları bronz işleri ve natürel pişmiş toprak baş imalatıyla bilinen duvarlarla çevrili bir devlet başkentiydi. İki yüzyıl sonra Ife geriledi ve iktidar bronz işleriyle ünlü ve bölgeyi ziyaret eden ilk Avrupalıların temas ettiği Benin'e kaydı. Darling'in (1984) Benin'in zirvesinin çok öncelerinde bir dinsel ve siyasal merkez olduğunu belirten araştırmaları, MS birinci binyıl sonlarına inşa edilmeye başladığı belli olan ayrıntılı doğrusal toprak setlerin ve 41 genç kadının kitlesel mezarını içeren on üçüncü yüzyıl ortalarından kalma bir mahzenin varlığını ortaya koymuştur.

Sahraaltı Afrika'sının ilk devletlerinden belki de en iyi bilineninin merkezi, onun ismini alan ülkede konuşlanan Büyük Zimbabwe'dedir (adını bir arkeolojik siteden alan belki de tek ülke!). Zimbabwe'nin 1250'lerde ortaya çıkışından önce bu bölgedeki egemen yönetim, Limpopo Vadisi'ndeki sığır mülkiyetine ve sahille ticarete dayalı aşırı konum, güç ve zenginlik farklılıklarının ortaya çıktığı Mapungubwe idi (Huffman, 1986). Büyük Zimbabwe'nin öne çıkışı belki de bu yönetimin hükümdarlarının kuzeye taşınmalarını temsil etmektedir. Büyük Zimbabwe'deki en farklı özellik kuleleri olan, etrafı çevrilmiş ayrıntılı bir kompleks oluşturan harçsız yüksek taş duvarlardır. Bunlar muhtemelen seçkin konut ve tören yerleriyken nüfusun çoğu direk ve çamurdan evlerde yaşamaktaydılar. Tüm site yaklaşık 78 hektarı kaplamakta olup nüfusunun yaklaşık 18.000 olduğu tahmin edilmektedir (Huffman, 1986). Uluslararası ticarete katılım ithal Çin taş işlerinde ve Hint Okyanusu çevresindeki ülkelerden gelen cam, kumaş ve diğer ürün buluntularında yansımaktadır.

Geniş boyutları haricinde Büyük Zimbabwe özgün değildir ve Zimbabwe'nin başka yerlerinde ve komşu Mozambik'te etrafı çevrili benzer birkaç yer bilinmektedir (Barker, 1988; Sinclair ve diğerleri, 1993). Bu bölge merkezleri Büyük Zimbabwe hükümdarlarına tâbi seçkinlerin makamları olmuş gibi görünmektedir. Barker (1988) ve Garlake (1978)

sığır yetiştiriciliğinin bölgesel merkezlerin konumu ve belirgin servet ve mevki eşitsizlikleri yaratılmasıyla ilgili kritik rolüne işaret etmiştir. Güneydoğu Afrika kara içlerindeki mineral kaynaklarının kontrolü ve kıyı ticaretiyle meşguliyet bu kırsal sistemde uygulanmıştır.

İlk Afrika devletlerinin ayırt edici özelliği, yerel ve uzun mesafeli ticaretin yüksek yerel geçim verimliliğiyle, karşılığında siyasal ve ideolojik güce dönüşen mevki ve servet eşitsizlikleri yaratacak şekilde karşılıklı etkileşimi olmuş görünmektedir. Birinci binyılda nispeten küçük olan yönetimlerin hükümdarları otoritelerini gittikçe daha geniş alanlara yaygınlaştırabilmişlerdir. Sahraaltı Afrika'sının sonraki tarihöncesi dünyanın geri kalanına kıyasla halâ iyi bilinmemekte olup, bu bölgenin ilk şeflikleri ve devletleri hakkında keşfedilecek daha çok şey vardır.

DEVLETLERİN GÖLGESİNDEKİ ŞEFLİKLER

Burada tartışılan toplumlar sıklıkla antropolojik arkeologlar tarafından parlatılmış ve tarihçilere bırakılmıştır. Sonuç olarak bu kitaptaki insanın geniş tarihöncesi perspektifiyle pek bakılmamıştır. Onlara burada önemli yer ayrılmıştır çünkü (1) komşu okuryazar uygarlıklardaki yazarlar onlardan bahsetmelerine rağmen, onlar tarihöncesidir, (2) devlet örgütlerinin, hakkıyla güçlü olan ve yüzyıllarca süren örgütsel alternatifini temsil etmektedirler. Aslında seçkinlerinin, şefliklerin önceki bölümlerde anlatılan hızlı gelişme salınımlarına katkıda bulunan baskılara dayanmalarını sağlayan şey bunların komşu devletlerle olan temaslarıydı. Asırlarca devlet öncesi biçimde devam ettikleri gerçeğine rağmen, yakın devletlerin varlığı bunların siyasal ve ekonomik gelişimlerini doğrudan etkilemiştir. Bu bakımdan düşünülmeye özellikle değer bölgeler Atlantik'ten Moğolistan'a kadar Avrasya, Güneydoğu Asya, Japonya ve Filipinler'i içermektedir.

AVRASYA DEMİR ÇAĞI ŞEFLİKLERİ

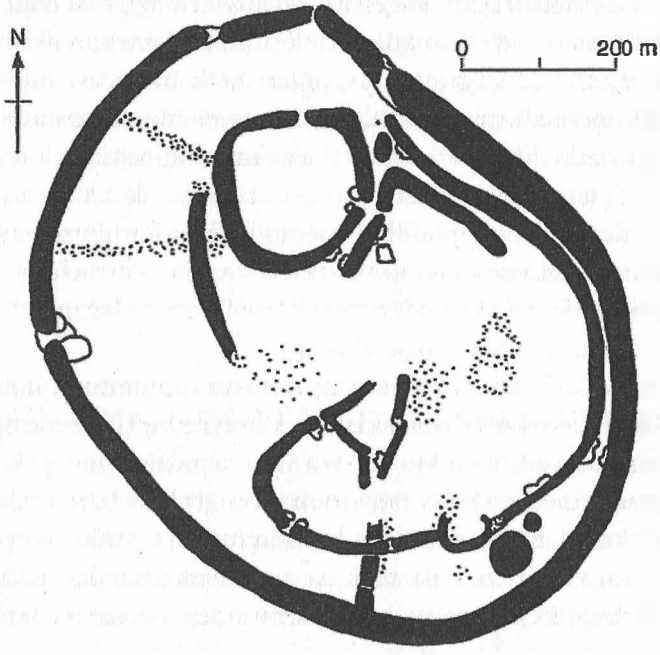
Avrasya'nın Demir Çağı kültürleri, tipik olarak tecrit edilmiş şekilde incelenmiştir. Avrupa'dakiler, Doğu Avrupa ve Orta Asya bozkırlarındakinden ayrı bir varlık şeklinde düşünülmüştür. Böyle bir yaklaşım bölgesel arkeolojik analizler için anlamlı olsa bile, buradaki maksat bunları daha geniş bir, devletlerle temas halindeki karmaşık şeflik yönetimleri örneği olarak incelemektir. Ilıman Avrupa'nın yerleşik çiftçi-

lerinin Güney Rusya bozkırlarının ve Altaylar'ın yüksek otlaklarının ata binen göçebe çobanlarınkinden farklı bir yaşam tarzına sahip oldukları açıktır. Yine de önemli ortak müşterekler vardı. Bir tanesi Bronz Çağı'ndan çok daha sağlam olan bölgeler ötesi alışveriş ağlarına dâhil olunmasıydı. Ender metal ve el sanatlarının kesintili ve ara sıra akışını yansıtmak yerine, Demir Çağı alışveriş ağları belli bir ticari niteliğe sahip olup, uzun mesafeli ve sürdürülen bir hammadde ve mamul mal akışını belirtmektedir. Bu ticari alışveriş sistemleri komşu devletlerinkilerle bağlantılıydı ama barbarlar arasında bunlar esas olarak Bronz Çağı şefliklerinin devamı olan politik ekonomilerde işlev görmüştür. Sonuç seçkinlerin muazzam servet oluşturmaları ve biriktirmeleriydi. Bu servet Fransa'dan Sibirya'ya kadar araziyi benekleyen olağanüstü savurgan "kraliyet" mezarlarında yansımaktadır.

Bu kısımda MÖ birinci binyılın üç Avrasya toplumunu, Ilıman Avrupa'nın Hallstatt ve La Tène halklarını, Ukrayna ve Güney Rusya steplerinin İskitlerini ve Çin ve Moğolistan sınırlarındaki Altay yükseklerinin adsız çobanlarını ele almak istiyorum. Son grubun bazen İskitlere çok benzediği kabul edilir ve sadece bir gömüt höyüğünün yerel adı olan "Pazirik" adı verilir. Her iki halk da ata binen çobanlar olduğu halde, aradaki birkaç bin kilometre onları birbirinden ayırmış ve farklı komşu devletlerle etkileşim içerisinde olmuşlardır. Arkeolojik isimlerle Klasik yazarların verdiği etnik isimlerin bir arada bulunmasıyla terminolojik bir karışıklık oluşmuştur. Hallstatt ve La Tène, Avusturya ve İsviçre'deki sitelerden türeyen arkeolojik dönemlerin ve süsleme tarzlarının isimleridir. Romalılar, La Tène halklarıyla ve onların Batı Avrupa'daki türdeşleriyle karşılaştıklarında bunlar tarihin Gallileri, Britonları ve Germenleri haline geldiler. İskitler vakasındaysa arkeologlar bu halklar için açıkça Herodot'un tabirini benimsemişlerdir.

Mirası bugün dünyayı rahatsız eden "etnisite" kavramını tartışmak için burada bir arasöz uygundur. Avrasya'da farklı etnik grupların varlığı fikri MÖ birinci binyılda ılıman Avrupa'nın sakinlerini Keltler ve İskitler şeklinde bölen Yunan filozoflar tarafından yapılan barbar halkların kategorileştirilmesine kadar geri götürülebilir. Yine de Colin Renfrew'un (1993, s. 23) belirttiği gibi, bu halkların kendilerini tek bir etnik varlık olarak düşündükleri, hatta kendilerine "Kelt" ya da "İskit" dediklerine dair kanıtımız yoktur. Yirminci yüzyıl sonlarındaki ulus devletlerinin sakinleri gibi, dünyanın farklı dillere, kültürlere ve tutar-

Şekil 8.9 Büyük Zimbabwe'deki Büyük Surlar'ın bugün ayakta olan ana taş duvarları gösteren planı.



lı öz-kimliklere bölündüğünü varsaymak eğilimindeyiz. MÖ son binyılın Demir Çağı dünyasında muhtemelen coğrafi, iktisadi ve siyasi ilişkilere dayalı büyük ayrımlar vardı ama bunlar muhtemelen Klasik yazarların koyduğu etnik etiketlerle düzgün bir şekilde çakışmıyordu.

ORTA ÇAĞ'DA DEMİR ÇAĞI TİCARİ ŞEFLİKLERİ

MÖ birinci binyılın ilk kısmında Avrupa, Bronz Çağı'nda olduğu gibi halâ çiftlikler ve köyler dünyasıydı. Orta Avrupa'daki tipik bir site Bavyera'daki, her birisi 6-12 kişilik bir hanehalkını barındıran etrafı çevrili üç çiftlikten oluşan Hascherkeller'dir (Wells, 1983, 1993). Sitede çömlek imalatı, dokuma ve broz işçiliğini içeren bir dizi üretim faaliyeti yapılmıştır. Ticaretse küçük mezraya cam boncuklar, bronz ve grafit getirmiştir.

Önceki Bronz Çağı'nda olduğu gibi basit şeflik yönetimleri halinde örgütlendikleri muhtemel bu çiftlik ve mezralar geri planı karşısında ti-

caret yeni bir boyut üstlenmiştir. Bronz Çağı boyunca alışverişi yapılan ana maddeler egzotik maddeler, az miktarlarda kehribar, kara kehribar ve diğer nadir şeylerin yanı sıra bronz yapımı için bakır ve kalaydı. MÖ birinci binyılda özellikle Alpler bölgesindeki bazı topluluklar demir ve tuz gibi sıradan metaları çıkarmaları ve işlemeleri nedeniyle zenginleşmeye başladılar. Avusturya Alplerinin yükseklerindeki Hallstatt MÖ 800'lerde önemli bir tuz madenciliği merkezi olarak ortaya çıktı. Tuz madenlerinin bitişiğindeki mezarlık dikkate değecek kadar zengin yakma ve iskelet gömütleri sağlamıştır. Çoğu maddeler 30 kilometrelik bir yarıçap içerisinde çıktığı halde, kehribar Baltık kıyısından elde ediliyor, fildişiyse İtalya yoluyla Afrika'dan geliyordu (Wells, 1984: s. 85). Alplerin güneyinde, Slovenya'daki Stiçna, İtalya'dan lüks eşyalar karşılığında ticaretini yaptığı demirin ergitilmesine ve dövülmesine dayalı bir ticaret merkezi şeklinde ortaya çıkmıştır. Hallstatt ve Stiçna kendi zamanları için alışılmamış olsalar bile, girişime olan daha büyük bir ilgiyi ve çok daha kuzeye, Ilıman Avrupa'ya kadar ulaşan çok gelişmiş bir alışveriş ağının varlığını yansıtmaktadırlar.

Sağlam bir hammadde çıkarma ve imalat altyapısıyla bu şeflik modeli, Orta Avrupa tarihöncesinin bir sonraki önemli gelişmesi için atlama tahtası olan MÖ 600 ila 400 arasındaki dönemde bu bölgenin, Akdeniz dünyasından kolayca ulaşılabilir kısımlarında olağanüstü zenginlik oluşumunu sağlamıştır. Bu gelişimdeki ana faktörler Akdeniz halklarının Orta Avrupa'nın orman ürünlerine olan talebi, Orta Avrupa şeflerinin (özellikle de şarap ve şarap içmekle ilişkili olanların) egzotik itibar mallarına olan iştahı, hammadde çıkarılması ve mamul mal üretilmesinde topluluk seviyesinde uzmanlaşma ve madde ve ürünlerin ticari alışverişi için bir iç ağın mevcudiyetidir. Akdeniz'in orman ürünlerine olan talebi barbarların egzotik ürünlere olan talebiyle birleşmiş, birleşim bu alışverişi kontrol eden elit bireylerin elinde dikkate değer bir servet birikimi ortaya çıkarmıştı.

Rhone Nehri, güneye yollanan orman ürünlerinin ve kuzeye giden itibar mallarının geçtiği otoban olduğu için bu tartışmada öne çıkmaktadır. Elbette Orta Avrupa, Akdeniz dünyasıyla binyıldır çeşitli yollardan temas halinde olmuştu. Geç Neolitik "Buz Adam"ın donmuş bedeni Alpler gibi doğal engellerin aşılması için bazen katı çarelere başvurulduğunu göstermektedir. Yine de hacimli malların yüksek Alp geçitlerinden çekilmesi pratik değildir; onun için Rhone, Orta Avrupa içleri-

ne giriş koridoru haline gelmiştir. Burada anlatılan gelişmeler, doğrudan bu erişimle ilgilidir çünkü Rhone kaynakları boylarında ya da Rhine ve Tuna kollarını ayıran dar drenaj ayırımlarında bunların izleri bulunmuştur. Ilıman Avrupa'nın diğer kısımlarında Akdeniz temasıyla ilgisi olmayan yerel gelişmeler sonraki değişikliklerin habercisi olsa da hayat Bronz Çağı'ndaki gibi sürmüştür.

Küçük Asya'daki Foçalı Yunanlılar tarafından MÖ 600 civarında Rhone ağzındaki Massalia'da bir ticaret kolonisi kurulmuştu (Wells, 1984: s. 104). Bu olayın Orta Batı Avrupa'nın Rhone, Rhine, Tuna ve Sen kollarının boylarındaki şeflikler üzerinde ani ve dramatik bir etkisi olmuştur. Bu yönetimlerin seçkinleri Massalia'dan kuzeye, muhtemelen teba ve vasalların karşılık olarak verdiği yerel ürünlerini temin etmek için gönderilen ticaret malları akışını kontrol edebildiler. Güneye doğru hangi malların ticaretinin yapıldığı kesin belli değildir. Metaller, tuz ve köle gibi, deri, kürk ve orman yiyecekleri bariz adaylardır. Bu ticaretten yararlanan barbar aristokratların bu malları tebalarından zenginliği paylaşmadan elde edecek kadar güçlü oldukları açıktır. Halk yerleşimlerinde ya da yukarıda tanımlanan ırmak kolları bölgesinin ötesindeki bölgelerde bulunduğu bilinen neredeyse hiçbir Akdeniz malı yoktur.

Orta Batı Avrupa'daki zengin Hallstatt Dönemi seçkinleri zenginliklerini iki şekilde ilân etmişlerdir: makamları olarak hizmet gören tahkimatlı tepe üstü yerleşimleri kurarak ve ölülerini bol egzotik nesnelerle birlikte yakına gömerek. Her iki durumda da Akdeniz dünyasıyla olan bağlantılarıyla ve Akdeniz davranışıyla, özellikle de şarap içmeyle olan tanışıklıklarıyla gösteriş yapmışlardır. Bu açıkça bir "itibar malları ekonomisiydi" ama Mississippi Kuzey Amerika'sında görülenin tersine, dış bağlantılarla ve egzotik ve alışmamış olanla tanışıklığı sergileme arzusuyla tetiklenmişti. Peter Wells (1984), Batı Hallstatt tahkimatlı yerleşimlerini bariz ticari işlevi olan "kentler" şeklinde nitelendirirken, Arnold (1995, s. 47), bunların işlevinin daha sembolik olduğunu ileri sürmüştür. Bunları en iyi "makam" terimi nitelendiriyor gibidir, çünkü bunlar açıkça şeflik yönetimlerinin odak noktalarıydı.

Heuneburg, bir Hallstatt şefinin makamına özellikle önemli bir örnektir. Güneybatı Almanya'da, Tuna'nın kollarına yukardan bakan bir tepe üzerine konuşlanmış olan Heuneburg'un surları yaklaşık 3 hektarlık bir alanı kuşatmaktaydı. İstihkâmlar MÖ 650 ila 450 arasında birkaç aşamada yenilenmiştir. Bunlar çoğu kısımda taş doldurulmuş kalas du-

Şekil 8.10 Bu bölümde bahsedilen ana siteleri gösteren Avrasya haritası.



varlardan oluşmaktaydı ama bir aşamada yakın aralıklı çıkıntılı burçları olan Akdeniz planında güneşte kurutulmuş çamur tuğlalarla inşa edilmiştir. Elbette, alçı sıva kaplama ve tepedeki ahşap yürüme yolu tuğlaları yağmurdan korusa da, çamur tuğlalar rutubetli Orta Avrupa'da daimi inşaat için oldukça dayanıksız bir malzemedir. Böyle bir duvar fikrinin Akdeniz dünyasından, muhtemelen güneye seyahatten döndükten sonra yabancı bağlantılarını gayet gösterişli bir şekilde teşhir etmeye karar veren bir *nouveau riche* [yeni zengin] tarafından getirilmiş olması gerektiği açıktır. Heuneburg'daki Akdeniz dünyasıyla ticaretin diğer kanıtlar Massalia'dan amforalar, siyah şekilli vazolar, ipek, evcil tavuk kemikleri ve mercandır. Duvarın içerisindeki yakın aralıklı kereste yapılar önemli bir yerleşik nüfusu ve atelyeleri belirtirken, duvarların dışında olağanüstü büyük evleriyle tahkimatsız bir yerleşim de bir süre işgal edilmiştir.

Akdeniz ile ticareti kontrol eden seçkinlerin biriktirdiği zenginlik Güney Almanya ve Doğu Fransa'daki genellikle önemli şeflik merkezlerinden birisinin yakınında bulunan gösterişli birkaç mezara yansımıştır. Böyle bir mezar Baden-Württemburg'daki Eberdingen-Hochdorf'da bulunmakta olup, MÖ 550 ila 500 arasına tarihlendirilmiştir ve yakındaki Hohenasperg merkezinin çağdaşıdır. Bunun 6 metre yüksekliğinde ve 60 metre çapında olduğu ve orijinal halinde 7.000 metreküp toprak içerdiği tahmin edilmekte olup, tümülüs merkezdeki 11X11 metre

ve 2,5 metre derinliğinde olan bir mezarı içermekteydi. Bu mezarda biri diğerinin içinde ve her ikisi de kereste çatıyla kaplı iki ahşap yapı vardı. Dıştaki meşe kerestesinden inşa edilmişti ve 7,5 metrekareye yaklaşık 1,5 metre derinliğinde bir kutu oluşturmaktaydı. Bunun içerisinde 4,7 metrekareye 1 metre derinliğinde bir başka meşe kutu vardı. İç kutunun içindeyse naaş ve onunla ilişkili tüm sunumlar bulunmaktaydı. Höyüğün kuzey kenarındaki alçak taş duvarlar merkez mezar odasına giden bir geçit oluşturmuştu. Sonra da bunların üzeri lahidin yakınlarında muhtemelen mezar eşyalarının çoğunu üreten atelyelerin bulunduğunu gösteren altın, bronz ve demir işleme kalıntıları içeren tümsekle kaplanmıştı.

Hochdorf Höyüğü'nde gömülü olan kişi yaklaşık 6 ayak boyunda ve 30 ila 40 yaşları arasında bir adamdı. Huşağacı kabuğundan konik bir şapka takmaktaydı. Boynunda altın bir halka, göğsündeyse içinde tahta tarak, demir ustura, beş tane kehribar boncuk ve üç tane demir balık oltası olan küçük bir çanta vardı. Dövülmüş altından broş, manşet ve şeritler giysilerini hatta ayakkabılarını süslüyordu. Naaş, Kelt Avrupa'sında bilinen benzeri olmayan bronz bir sedir üzerine yerleştirilmişti. Sedir kürk ve dokumalarla döşeliydi ve kollarını yukarı açmış bronzdan sekiz kadın tasviriyle desteklenmekteydi. Sedirin geniş arka ve yan bronz yüzeylerine araba ve dansçı sahneleri işlenmişti. Sedirin ayağında muhtemelen güney İtalya'daki bir Yunan kolonisinde yapılmış ve üç aslanla süslenmiş büyük bronz bir güğüm vardı. Güğümün içindeki, Kelt âdetlerinde büyük rol oynayan mid* kalıntısıydı. Mezar odasının diğer tarafında iki at için koşumları olan dört tekerlekli bir araba bulunmaktaydı. Oysa hafif yapısı, bunun yalnızca törensel kullanıma uygun olduğunu göstermektedir.

Hochdorf lâhidi ve Vix, Grafenbühl, Hohmichele ve Magdalenenberg'deki diğer benzerleri Akdeniz temaslarının gücüne ek kanıtlar sağlamaktadır. Mont Lassois şeflik merkezi yakınlarındaki Vix'de, 1,64 metre yüksekliğinde ve 200 kilogramdan daha ağır olan muazzam bir şarap karıştırma kabı mezar bulgularına egemendir. Bu, antik dünyada bilinen en büyük metal kap olup Güney İtalya'daki bir Yunan atelyesine yapıldığı açıktır. Hohenasperg ve Hochdorf yakınlarındaki Grafenbühl tümülüsündeki, kehribar yüzler ve bronz perçinlerle süslenmiş bir

* Mayalandırılmış bal ve sudan yapılan alkollü bir içki (mead) - ç.n.

çift oymalı kemik sfenks de benzer bir kaynağa maledilmiştir. Böyle nesneler Yunanlılardan yerel seçkinlere ticaret ilişkilerini pekiştirmek için verilen politik hediyeler şeklinde yorumlanmış olup, bunların servetlerini gösterişli bir şekilde teşhir etmek isteyen zengin girişimciler tarafından ısmarlanmış olması da mümkündür (Wells, 1984: s. 114).

Öte yandan MÖ 400'lerde Orta Batı Avrupa'daki Hallstatt gelişimi sona ermiştir. Tahkim edilmiş tepe üstü yerleşimler terk edilmiş ve zengin tümülüs mezarlar bitmiştir. Böyle bir çöküş bir önceki bölümde tartışılan şeflik yönetimlerinde görülen salınımlarla uyumludur. Akdeniz ile temas tam olarak sona ermemişse de (belki de aşağıda anlatılan Karadeniz boyundaki Yunan kolonilerinin öneminin aynı anda artması yüzünden) Massalia'nın öneminin azalması ve Orta Avrupa'daki yönetimler arasında artan rekabet bu çöküşün muhtemel faktörleridir. MÖ 400'den sonra Orta Avrupa'da ithal Akdeniz malları ender bulunmaktadır.

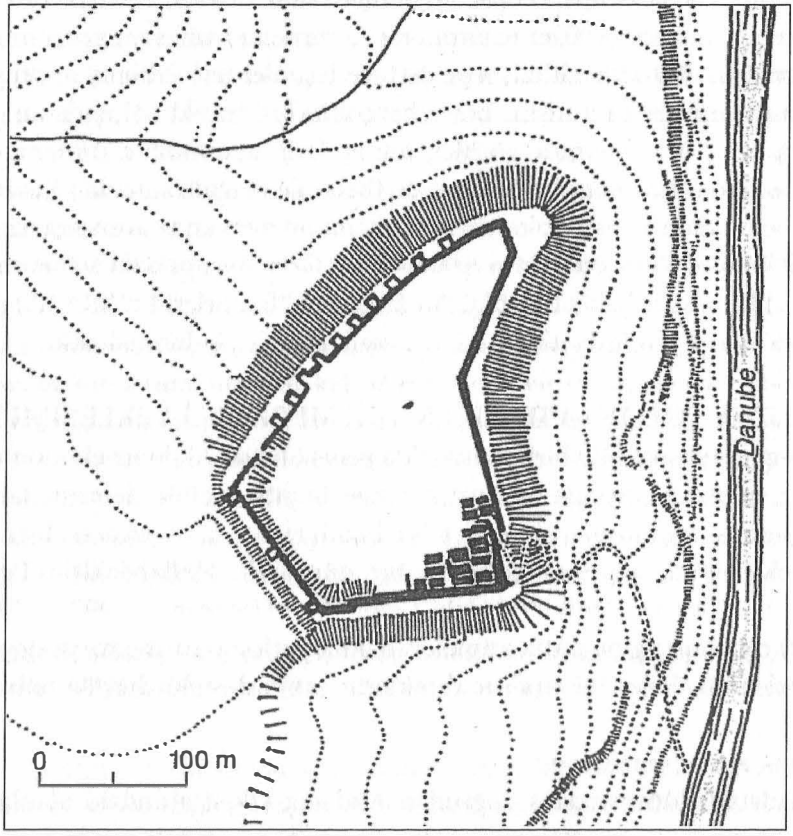
KUZEY POLONYA'DAKİ İLK TEK MERKEZLİ YERLEŞİMLER

Kuzey Avrupa, MÖ birinci binyılda geniş ölçüde Akdeniz ekonomilerinin etkisinin dışında kalmıştır. Orası büyük ölçüde demirin tarım ekonomisi için kullanışlı aletler imal edilmesine izin vermesi dışında, önceki binyıla göre az değişmiş bir dünyaydı. Hollanda'daki Peelo (Kooi, 1996) ve Danimarka'daki Gröntoft'ta (Hedeager, 1992: s. 193-200) bilinenler gibi çiftlik kümeleri hâkim yerleşim türü olmaya devam etmekteydi. Evler iki sıralı iç direklerin çatıyı desteklediği üç bölmeli tiptendi. Uzun evin bir ucu sığır bölmesi, diğeriyse insanların konutu olarak kullanılmaktaydı.

Hallstatt dünyasındaki doğrudan Akdeniz etkisi altındaki alanların çok ötesinde, Kuzey Polonya ovaları üzerinde erken gelişmiş birkaç tek merkezli yerleşim bulunmuştur. Civarda, bölgeye yayılmış birçok küçük göl üzerindeki adalar ve yarımadalarda bulunmuş benzer birkaç yerleşim olsa da, bu sitelerin en iyi bilineni Biskupin'dir. Biskupin kadar kapsamlı olmasa bile Sobiejuchy, Izdebno, Kruszwica ve Smuszewo'daki siteler de incelenmiş olup, benzer bir yerleşim ve kalas yapı kullanımına sahiptirler. Tümün içi, birçok ahşap yapıt, hatta dokumaların yanı sıra yerleşim planlarını da dikkate değer ayrıntıyla koruyacak şekilde suyla doluydu. Yükselen göl seviyeleri terk edilmelerini zorunlu kılmış ve yirminci yüzyılda keşfedilmelerine kadar onları örtmüştür.

Biskupin'deki İlk Demir Çağı yerleşimi yaklaşık 2 hektar kaplamak-

Şekil 8.11 Kerpiç-tuğla tahkimat sistemini, güneydoğu köşesindeki kazı yapılmış yapıları ve Tuna Nehri'ne tepeden bakan konumunu gösteren Güneybatı Almanya'daki Heuneburg (Wells, 1984: Şekil 31).



taydı; 4 metre kalınlığında kum ve taş doldurulup, dalga aşındırmasına karşı meşe kalasından dalgakıranla korunan kille sıvanmış kalas duvarlardan inşa edilmiş bir surla kuşatılmıştı. Yerleşime girişi tek bir geçit kontrol etmekteydi. Her biri 10'a 7 metrelik duvarları yaklaşık 4 ayak yüksekliğe kadar korunmuş on üç sıra ev yerleşimin esasını oluşturmaktaydı. Evlerin ortak duvarları vardı ve kapının yanında bekleme odası ve taş ocaklı merkez alanı olan tekbiçim bir modülden ibaretti. Böyle yaklaşık 100 ev saptanabilmiştir. Ev sıralarının arasında kalas döşeli onbir paralel sokak vardı ve surların hemen içinden bir çevre yolu geçmekteydi. Karbon 14 ve dendrokronoloji dâhil çeşitli tarihlendirme

yöntemleri, MÖ 650 ila 500 arasında bir yerde 100 yıllık yerleşime işaret etmektedir (Miklaszewska-Balcer, 1991; Pazdur ve diğerleri, 1991).

Biskupin'in sakinleri darı, buğday, arpa, çavdar ve fasülye yetiştirmişlerdir. Hayvan kemikleri domuzların önemli yiyecek hayvanları olduğunu belirtmektedir ama sığır et olduğu kadar süt ve koşum hayvanı olarak da tutulmuştur. Su dolu çökeltiler değirmen taşları ve metal takılara ek olarak ahşap, kemik ve kumaştan yapılmış olağanüstü çeşitlilikte ürünlerin çıkarılmasına izin vermiştir. Yemek pişirme ve metal işlemede olduğu kadar inşaat ve yerleşkenin bakımında da kullanılan muazzam miktarda ağacın yöresel orman örtüsü üzerinde önemli etkisi olmuş olmalıdır. Biskupin ve Sobiejuchy sakinleri öldüğü zaman yakılan kemikleri yakındaki bir mezarlıktaki bir küpe gömülmekteydi.

Biskupin ve türdeşleri, bir parça bilmece de ortaya koymaktadır. Bir önceki bölümde tartışılan Wasserburg-Buchau gibi sitelerde Geç Bronz Çağı yerleşiminin tek merkezli hale gelmesi kanıtları olsa bile, Orta Avrupa'daki hâkim Erken Demir Çağı yerleşim modelleri halâ yukarda anlatılan Hascherkeller'deki gibi dağınık çiftliklere dayanmaktaydı. Biskupin evlerinin tekbiçimliliği birkaç hanehalkının bir nedenle konutlarını birleştirmeyi ve bu yerleşkelerin surları dışındaki tarlalarda çalışmayı seçtiklerini ortaya koymaktadır. Bu yerel birtakım çatışmalar yüzünden miydi, yoksa daha büyük bir siyasal gelişmenin parçası mıydı?

Bu sitelerin yakınlığı ve bariz şekilde çağdaş olmaları her birisinin kendi yönetiminin merkezi olduğunun iddia edilmesini zorlaştırmaktadır. Dahası toplumda Biskupin ve Sobiejuchy gibi tahkimatlı yerleşkelerde yaşayan seçkinler ve kırsal hinterlanlarda yaşayan halk şeklinde açık bir bölünme olmuş görünmemektedir çünkü bu sitelerde zenginlik farklılıkları yok gibidir. Tek fark tahkim edilmiş merkezlerde bariz olan merkezilik ve planlamada yatmaktadır. Tahkim edilmiş sitelerin nüfusları (Biskupin'i ilk kazanların çok daha yüksek tahminlerine rağmen) nispeten az, belki en fazla birkaç yüz kişi civarında olmuş olabilir. Kısacası Biskupin ve türdeşleri birkaç yüz kilometre güneybatıda doğan elit Hallstatt merkezlerinden çok farklı çiftçi kasabaları olarak görünmektedir.

OPPIDA VE AVRUPA TARİHÖNCESİNİN SONU

MÖ ikinci yüzyılda Batı ve Orta Avrupa'da yeni bir yerleşim kategorisi ortaya çıkmıştır. MÖ 58-51 yılları arasında Gal seferberliğini anla-

türken Sezar, bölgenin her yerinde karşılaştığı türdeki tahkimatlı yerli kasabalarından bahsetmek için *oppidum* (çoğulu *oppida*) tabirini kullanmıştır. Gal'in doğusundaki Bavyera ve Bohemya'da da benzer siteler bulunmuştur. *Oppida* daha geniş dağılım ve gerçekleşen yerleşim, ticaret, sanayi ve yönetim faaliyetleri dizisi olarak Heuneburg gibi geç Hallstatt prenslik makamlarından farklıdır. Bunlar ayrıca, yine işlev kapsamı ve boyut olarak o zamanlar Britanya Adaları'nın her tarafında bulunan tepe kalelerinden de farklıdır. *Oppida* heybetli ve tipik olarak 30 hektarın üzerindedir (Heuneburg'daki duvarlarsa yalnızca 3,2 hektarlık bir alanı kuşatmaktadır).

"Tipik" bir *oppidum* olmasa bile, Orta Fransa'daki, MÖ 58'de Sezar'ın karşısına Aedui'nin başkenti Bibracte olarak çıkan Mont Beuvray iyi bir örnektir (Collis, 1984). On dokuzuncu yüzyılda modern kazı tekniklerinin gelişiminden önce araştırılmıştır ama *oppida*'larda genellikle karşılaşılan ana arkeolojik özelliklere sahiptir. Mont Beuvray'daki surlar *murus gallicus* kalas bağlama tarzında inşa edilmiş olup, duvarların içe döndüğü yerlerde girişlerin oluştuğu 135 hektarı kuşatmaktaydı. Ana giriş yanının birçok küçük atelyeyle sanayi mahallesi olduğu belliyken, sitenin içinde konut bölgeleri vardı. Küçük kare bir çevrili alan tapınak olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Surların arasından dereler akıyor, kaynaklar Bibracte'nin içine tatlı su sağlıyordu.

Bavyera'da Manching ve Kelheim gibi muazzam siteler son yıllarda, alanlarının muhtemelen ancak küçük bir kısmı kazılabilmişse de, sistematik biçimde araştırılmıştır. Paar Nehri'nin Tuna ile birleşim yeri yakınlarındaki Manching'in yaklaşık 7 hektarı kazılmış 380 hektarı kuşatan duvarları vardır. Bu kazılar binlerce çukur, direk deliği, ev konturları, başka yapılar ve yüz binlerce yapıt ve hayvan kemiği sağlamıştır. Kapsamlı demir ergitme ve zanaat üretimine sahne olmanın yanı sıra Manching bölgede ticaret merkezi de olmuş görünmektedir. MÖ 150'lerden itibaren hızla büyümüş ancak MÖ 50'lerde şiddetle son bulmuş gibidir. Yerleşkeye dağılmış demir silâh parçalarının yanı sıra birçoğunda, metal silâhların açtığı yaralar olan 300'den fazla iskelet bulunmuştur.

Britanya Adaları'nda MÖ birinci binyılda merkezi yerlerin gelişimi farklı bir yol izlemiştir. Güney Britanya'nın her yerinde MÖ altıncı yüzyıldan başlayarak, kökleri Geç Bronz Çağında olan seçkin yerleşkelerinin etrafının çevrilmesi modelinin devamı olan ve tepe kaleleri diye bilinen siteler ortaya çıkmıştır. Demir Çağı tepe kaleleri genellikle 5 ila

15 hektar arasında bir alanı çevreleyen toprak setlere sahiptir. Tepe kalesinin klasik bir örneği, Barry Cunliffe tarafından birçok sezon kazı yapılan Danebury'dir (1993). Danebury'nin duvarları içerisinde tahıl depolamak için tebeşir zeminde açılmış çukurların yanı sıra sıkışık bir yuvarlak evler ve dikdörtgen depo binaları topluluğu bulunmuştur. Yerleşkenin içinden yapı dizilerini ayıran sokaklar geçmektedir. MÖ 600 ila 100 arasındaki dönemde, sitenin yerleşim düzeni birkaç kez değiştirilmiştir. Danebury'de ve uzaktaki daha küçük çiftçi yerleşkelerinde bulunan yapıtlar arasında niteliksel bir fark görünmemektedir ama Cunliffe'nin (1993, s. 283) belirttiği gibi, "Kale öylesine iktidar ve bunu sergileme isteği kokuyor ki, seçkinlerin bir şekilde ilişkili olmadıklarını ileri sürmek ters olur."

MÖ birinci yüzyılda ya toplumsal düzendeki yerel bir değişik yüzünden ya da Manş Kanalı'nın ötesindeki Romalı faaliyetlerinin etkisiyle tepe kalelerinin birçoğu terk edilmiştir. Bunların yerini, karmaşık toprak set sistemlerinin geniş alanları sınırlandırdığı daha az sayıda site almıştır. Bunlar kıtadaki emsâlleri ölçeğindeki hakiki *oppidum*'lardır. Hampshire'deki Roma kenti Calleva haline gelecek olan Silchester gibi bazılarında toprak setlerin kuşattığı alan açıkça belirlenmiştir. Başka yerlerde setler ve hendekler, içinde yaşam alanları, sanayi alanları, mezarlar ve savunulan yerler olan bir araziyi kabaca sınırlandıracak şekilde uzun mesafelere kadar gitmekteydi. *Oppidum*'daki yaklaşık 16 kilometrekarelik bir alanı belirleyen toprak setler Romalılar tarafından Camulodunum (şimdi Essex'deki Colchester) olarak bilinmektedir (Cunliffe, 1995: s. 70). Camulodunum, Verulamium (Herfordshire'deki St. Albans) ve Noviomagus (Sussex'deki Chichester) gibi çoğu Demir Çağı *oppidum*'ları, MS 43 Claudian istilâsından sonra Roma kent siteleri olmuştur.

PONTİK BOZKIRLARININ İSKİT GÖÇEBELERİ

Karadeniz'in kuzeyi, Güney Rusya ve Ukrayna stepleri birkaç binyıldır ata binen halklar tarafından doldurulmuştu. Atlar bu bölgede MÖ 4000'lerde evcilleştirilmişti (Anthony ve Brown, 1991) ve bu bölgedeki Bronz Çağı mezar höyükleri, bol bol mezar eşyası ve kurban edilmiş at ihtiva etmektedir. Potapovka'daki MÖ yaklaşık 2000 tarihli bir mezar, kendisininkinin yerine konulmuş bir at başıyla gömülmüş olan kafası kesik bir insan içermekteydi (Brown ve Anthony, 1996: s. 1). Bu insanlar ayrıca, Kuzey Hindistan, İran ve Avrupa dillerinin çoğunun anası

olan ön-Hint-Avrupa dilini ilk konuşanlar arasındaydı (Anthony, 1995). Hayvancılıkla tarımı birleştirecek şekilde büyük ölçüde yerleşiktiler ve ölülerini yeraltındaki, höyüklerle örtülen keresteden yapılmış odalara gömüyorlardı (Dolukhanov, 1996: s. 117).

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda göçebe çobanlık modeli MÖ birinci binyıl başlarında yerleşmişti. Zenginliğin toprak ve emekten türediği yerleşik toplumların tersine, çoban zenginliği hayvanlarda yatmaktaydı. Hayvanlar otlayacak geniş otlaklar gerektirdiğinden, sürüleri ot tüketen çoban toplumlar mecburen gezgindir. Ev eşyalarının ve barınak çadırlarının taşınması için arabalardan ibaret olan donanımları hafif ve taşınabilirdir. Artık MÖ sekizinci ve yedinci asırlarda çoban göçebelerin doğu ve güneydoğudan Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara göç ettikleri ve hayvan yetiştirmek için en uygun birkaç yere yerleştikleri ortaya çıkmıştır (Marçenko ve Vinogradov, 1989: s. 806). Oralarda yerli halklarla karışmışlar ve Yunan anlatımlarından İskitler diye bilinen toplumu oluşturmuşlardır.

Güney Rusya'ya göç eden çoban toplumlar diğer karmaşık toplumsal örgütlenme biçimlerine yabancı değillerdi. Kafkasya'daki Maykop'ta bulunan zengin mezarlarda daha MÖ üçüncü binyılda Yakın Doğu toplumlarıyla olan temasın kanıtları bellidir. Daha sonraları MÖ birinci binyılın ilk kısmında, Pontik bozkırlarına göçlerinden önce göçebelerle Urartu gibi Kuzey Yakın Doğu krallıkları arasında belgeli çatışma kanıtları vardır.

MÖ yedinci yüzyıl sonlarından itibaren Küçük Asya'nın Yunanlıları, aynı zamanlarda Klasik Dünya'nın öbür ucundaki Massalia gibi sitelerde yaptıkları gibi Karadeniz'in kuzey kıyıları boyunca ticaret kolonileri kurmuşlardır. Bunlar arasında özellikle önde gelenleri Bug Nehri Ağzı'ndaki Olbia, Kırım'ın ucundaki Chersonesos ve Azov Denizi girişindeki Panticapaion'dur. Bu kolonilerin yerli halklarla samimi ilişkileri olduğu görülmektedir ve Yunanlılarla İskitler arasında Demosthenes'in annesi gibi belgelenmiş evlilik örnekleri mevcuttur (Rolle, 1989: s. 13). Yunan kolonileri Yunan, İskit ve diğer yerli halkların yaşadığı çok kültürlü hinterlandları olan önemli kentler haline gelmiştir. Sonraki üç yüzyılda hediye alışverişi ve haracın pekiştirdiği ticaret bağlantıları, Yunanlılarla İskitleri iktisadi ve siyasi bakımdan birbirine bağlamıştır.

Yunanlılarla temasın Karadeniz'in kuzeyindeki çoban toplumu üzerine belirleyici bir etkisi olmuştur. Yunanlılar tarafından verilen *Scytoi* et-

nik adıyla ilk kez bir kimliğe sahip olmuşlardır. Herodot'un anlattığı halkla özgün arkeolojik kalıntılar arasındaki doğrudan ilişki çoğunlukla belirsiz olduğu halde İskit adı, Karadeniz'in kuzeyinde birinci binyıl sonundaki tüm çobanları içerecek şekilde genişlemiştir (Dolukhanov, 1996). Bölgeye yeni çoban grupları geldikçe onlar da "İskit" etnik adı altına sokulmuşlardır.

Sanat tarihçilerinin ve genel kamunun gözünde İskitler en çok altın ve gümüş objelere olan iştahlarıyla bilinmektedirler. Sonuç olarak İskit mezarları antik çağdan beri düzenli şekilde yağmalanmıştır ve İskitlerin Herodot'un anlattıklarının ana kaynak olarak kaldığı günlük yaşamlarından çok, elde edip gömdükleri güzel mezar eşyalarıyla ilgili şeyleri bilmekteyiz. Herodot'un İskitya ziyareti, MÖ beşinci yüzyıl ortalarında gerçekleşmiş görünmektedir ve İskitya ülkesinin güney kıyısındaki Olbia'ya ulaştığı bilindiği halde, İskit ana karası içinde gerçekte ne kadar ileriye kadar seyahat ettiği belli değildir. Onun İskit adetleri anlatımlarının çoğunun söylentilere dayandığı açıktır; bu yüzden arkeoloji onun anlattıklarına önemli bir kontrol sağlamaktadır.

İskit altın ve gümüş takı ve kapları sıklıkla hayvan ya da savaş ve süt sağma gibi tipik gündelik sahnelerde yer alan insan betimlemeleriyle süslenmiştir. Yabani hayvanlar ve harp eden savaşçılar önde gelen iki konudur ama bazı motifler daha yumuşaktır. Örneğin Gaymanova lahidinden çıkarılan gümüş bir kâse, kürkle süslenmiş deriden tipik İskit tunikleri giymiş iki yaşlı savaşçının sakin bir sohbete daldıklarını gösteren altın kaplama bir frizle süslüydü. Tolstaya Mogila'daki altın göğüslük, koyun sağan bir çocuğu ve deri giysi yapan iki adamı resmetmektedir.

Hallstatt ticaret seçkinlerinin "krala yakışır" mezarları gibi, etkileyici mezar anıtı inşaatlarına önemli emek yatırımı yapan İskitler de kendi şeflerinin mezarlarında muazzam miktarda servet toplamışlardır. İskit lâhitlerinde tipik olarak 10-15 metre derinliğinde bir merkez kuyu vardır. Bunun temelindeki bir tünel çoğunlukla iri kalaslarla desteklenmiş oyuk bir mezar odasına girer. Mezar kuyusu daha sonra toprak ve taşla doldurulur ve kuyunun üzerine çevre alandaki kara yüzey toprağı belli bir uzaklığa kadar kazılarak 20 metre yüksekliğe ulaşabilen mezar höyüğü yığılırdı. Bazen bitişik kuyular kazılıp ya ilk mezar odasına tünel yapılarak ya da bir başkası oyularak ilâve mezarlar eklenirdi.

Tolstaya Mogila klasik bir İskit mezar örneğidir. 8,6 metre yükseklikle en büyüklerinden biri olmadığı halde (bazı İskit höyükleri 20 metre

yüksekliği bulur), iyi bir kabir mimarisi ve mezar eşyaları örneğidir. Tolstaya Mogila'daki 50 yaşlarında bir adama ait olan ana mezar antik çağda yağmalanmıştır ama ana mezarla bağlantılı olmayan dokunulmamış ikinci bir mezar kuyusu sağlam bulunmuştur. Yan mezar beş naaş içermekteydi: zengin mezar eşyalarıyla yan yana yatan genç bir kadın ve çocuk, ok ve yayı olan genç bir adam, içinde yiyecek sunumları bulunan bir duvar oyuğunun bitişiğinde genç bir kadın ve bütün bir araba ve birkaç atla ilişkili bir adam. Tolstaya Mogila seçkin bir İskit ailesinin kabri şeklinde yorumlanmıştır (Rolle, 1989: s. 29). Önce "prens" ölmüş ve ana mezara gömülmüştür. Kısa zaman sonra kadın ölmüş ve yan mezara gömülmüştür. Bu doldurulduktan sonra çocuk ölmüş, onun için yan mezara bir başka giriş kazılmış ve çocuk genç kadının sağına yatırılmıştır. Höyüğün etrafındaki hendek, muhtemelen bir cenaze ziyafetinin kalıntıları olan 35 atın, 14 yaban domuzunun ve iki erkek geyiğin kemiklerini ve şarap kabı kırıklarını içermekteydi.

Tolstaya Mogila'daki merkez mezar soyulmuş olduğu halde hırsızlar altın bir kılıf içindeki bir kılıcı ve altın bir göğüslüğü gözden kaçırmışlardır. İkincisi İskit topraklarında bulunan altın işlerinin belki de en güzel örneğidir. Birçok İskit altın yapıtında olduğu gibi bu, İskitya temalarının Yunan zanaatkârlarca yorumlandığı bir Yunan koloni atelyesinin ürünüydü. Tolstaya Mogila göğüslüğü karmaşık bir parçadır ama genel tema İskitlerin ev işleriyle kamplarının dışındaki vahşilik arasındaki tezattır. Üst parça meme emen tayları ve buzağıları betimlerken alt bant atlara saldıran grifinleri* ve geyiklere saldıran aslanları göstermektedir. Yan mezarda hem genç kadın hem de çocuğun altın yüzükleri ve kol halkalarını içeren benzer mezar eşyaları vardı. Atlardan birisinde bile ayakları yılanbaşı şeklinde biten bir kadını resmeden altın alınlık mevcuttu.

İskitlerin varsayılan göçebeliğine rağmen bunların Yunanlılarla olan temasları kendi kalıcı yerleşkelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Don ağzındaki bir adada bulunan Elizavetovka MÖ dördüncü yüzyılın ikinci yarısında bir zanaat üretim ve ticaret merkezine dönüşmüştür. (Marçenko ve Vinogradov, 1989: s. 810; Dolukhanov, 1996: s. 124). Burası tahkimat duvarları ve hendeklerle çevrilmişti. İskitya'daki bir başka büyük yerleşim, aşağı Dinyeper'de 12 kilometre karelik bir alanı kaplayan Kamensköy kalesidir (Rolle, 1989: s. 120-1). Kamensköy, Batı Avrupa *oppida*'sının Bavyera'daki Manching ölçüsündeki bir benzeri-

* Kartal başlı, aslan gövdeli ejderha - ç.n.

dir. Manching gibi Kamensköy'de bol bol demir işi kanıtları temin etmiştir; neredeyse her evde ergitme ve dövme izleri mevcuttur (Dolukhanov, 1996: s. 123). Ne var ki bu sitelerin ötesinde İskit yerleşim kanıtları çok zayıftır.

Yine de İskitlerle Yunanlılar arasındaki ilişkiler tamamen barışçıl değildi. MÖ 339'da İskitler Makedonya Kralı II. Filip tarafından, hemen Karadeniz kıyısındaki alanlarda çöküşlerine neden olan bir yenilgiye uğratılmıştır. Öte yandan bu bölgenin kuzeyinde gelişmeye devam etmişler, belki de daha yerleşik bir hayat tarzını benimsemişlerdir. 1996'da Polonyalı ve Ukraynalı bir arkeolog ekibi Kiev'in güneyindeki Ryzhanovka'da soyulmamış bir geç İskit kabrinde kazı yapmışlardır (Chochorovski ve Skoryi, 1997). Kabirin yerleşimi iki odalı bir eve benzemektedir. Odaların biri, içinde kaynamış at ve kuzu kemikleriyle bronz bir güğüm olan taklit ocaklı bir mutfağa benziyordu. Diğeriyse şefin naaşının ahşap platform üzerinde yattığı bir yatak odası gibiydi. Boynunda altından, tepesi aslan başlı bir meşale vardı. Yanında 34 altın madalyon ve bir başlığı süsleyen yüzden fazla işleme mevcuttu. Sıkıca mühürlenmiş bronz bir kovanın içinde bir boğaya ve geyiğe saldıran grifinlerle süslenmiş iki gümüş kupa bulunmuştu. Mezar odası girişinin dışında, muhtemelen ölümünde şefi koruması için gömülme sırasında öldürülmüş olan şefin uşağının naaşı ve uşağın atının iskeleti vardı. Bu mezarın "evsel" yapısı ve geç tarihi, sonraki İskitlerin göçebelikten yerleşik hayata geçiş halinde oldukları hipotezine yol açmıştır (Chochorovski ve Skoryi, 1997: s. 32).

İskitler, genişleyen Yunan devletiyle temasa geçen toplumsal mertebeleri olan göçebe bir toplum örneği sunmaktadır. Onlar da Orta Avrupa'nın Demir Çağı şeflikleri gibi, daha geniş dünyaya erişimlerini sergilemek için koloni atelyelerinde üretilmiş itibar mallarını kullanmışlardır. Koloni Yunanlıları ve İskitler, Yunanlıların bozkır ve orman ürünleri için, İskitlerin de Yunan lüks eşyaları için birbirlerine bağımlı oldukları sembiyoz bir ilişki içersine girmişlerdir. Bu ilişkinin İskitler için önemi Karadeniz boyundaki Yunan kolonilerinin esasında savunmasız olduğu ama İskitler iktidarda olduğu sürece var olmalarına izin verildiği gerçeğiyle sergilenmektedir.

ALTAY'IN DONMUŞ LAHİTLERİ

MÖ birinci binyılda Rusya'nın Çin ve Moğolistan sınırları üzerindeki

Altay Dağları aristokrasilerini savurgan lâhitler içersine gömen çobanların eviydi. Bu insanların ortak şekilde kabul edilmiş arkeolojik isimleri yoktur ancak onlardan sık sık, aslında "mezar höyüğü"nün yerel adı olan "Pazirik" diye bahsedilmektedir. 4.000 kilometre batıdaki İskitler ve aradaki Demir Çağı halklarının çoğu gibi bunlar da ata binen göçebelerdi. Aslında birçok arkeolojik tartışmada İskitlerin doğulu kuzenleri olarak ele alınmışlardır ki bu, her ikisi de mısır yetiştirdiği için (ve yalnızca 2.000 kilometre araları olan) Kuzey Amerika'daki Anasazilere Mississippililerin kuzenleri demek kadar geniş bir esnetmedir! Burada birlikte ele almaya yetecek kadar çok benzerliği paylaştıkları halde, onların dış ilişkileri İskitlerinkinden çok farklıydı.

Pazirik halkıyla ilgili neredeyse tüm bildiklerimiz bunların mezar höyüklerinden gelmektedir. Bu lâhitlerin birçoğunun muhtevası fiilen "zamanda donmuş" olup yalnızca insan ve atların fevkalade korunmuş bedenlerini değil, istisnai dokuma ve deri nesneleri de kapsamaktadır. Bu buluntular yalnızca bu uzak bölgenin Demir Çağı toplumları hakkında değil, onların temas ettiği halklar, özellikle de İran ve Çin hakkında da bilgi zenginliği sağlamaktadır. Altay mezarları satıhta 46 metre kadar çapı olan, taşlarla örtülmüş alçak toprak tümsekler şeklinde görünmektedir. Her büyük tümsek, yılın geri kalanında zemin donuk olduğu için sıcak mevsimde kazılmış olması gereken 4 ila 5 metre derinliğinde bir merkez kuyuyu gizlemektedir. Kuyuların arasına esas naaşı ve mezar eşyalarını içeren kalastan odalar yerleştirilmiştir. Bunların üzerindeki kütük ve taş katmanları kuyuyu tümseğin tabanına kadar doldurmaktadır. Bunların inşasından sonra odalarda kalan su buharı mezar dolgusundaki taşların üzerinde yoğunlaşmış, mezarın içine damlamış, naaşlar ve ona eşlik eden mezar eşyaları tarafından emilmiş, sonra da Sibirya kışında donmuştur. Üstteki tümsek donuk kabirleri tecrit etmiş ve böylece naaşlar ve mezar eşyaları yaklaşık iki binyıldan fazla donuk kalmıştır.

Ust Ulagan'da Höyük 2'deki mezar odası keçe duvar sarkıntılarıyla astarlanmıştı. İçerisinde bir erkek ve bir kadının tahnit edilmiş bedenleri yün bir kilime sarılı olarak, karaçam kütüğünden yapılmış bir tabuta yerleştirilmişti. Erkeğin bedeninde grifin, koç, kuş, yılan ve geyik gibi hayali ve gerçek hayvanları gösteren dikkat çekici döğmeler vardı. Mezar odasının bir başka yerinde diğer giysi ve dokumalar, deri nesneler, ahşap mobilya, altın ve gümüş takılar ve aynalar bulunmaktaydı.

İskit lâhitlerinde olduğu gibi Altay'daki kraliyet naaşıyla birlikte de çok sayıda at gömülmüştü. Ana mezar odalarının bir kenarının dışında lâhit başına 7 ila 14 tane bulunmuştur. Bazı durumlarda at başlıkları, eğerler ve kumaştan at ceketleri gibi olağanüstü donanımın yanı sıra at bedenleri de korunmuştu. Bir höyükteki atların arasında işlenmiş kuğu şekilleriyle süslü keçe bir sayvanı olan dört tekerlekli büyük bir araba vardı.

1993 yazında Rus arkeolog Natalya Polomsak, Ukok'ta bir başka önemli donuk lâhit bulmuştur. Höyük, dokumalar, deri eşyalar, üzerlerinde koyun ve at eti parçaları olan tahta tabakalarla birlikte karaçam kütüğünden uzun bir tabut içindeki bir kadının zarif döğmeler yapılmış bedeni bulunan yağmalanmamış bir donuk lâhiti ortaya çıkaracak şekilde dikkatle kazılmıştır. Mezar odasının hemen dışında kestane rengi yeleleri ve olağanüstü ayrıntılı şekilde korunmuş keçe eğer örtüleriyle her biri kafalarına vurularak öldürülmüş altı at vardı. Ukok lâhitindeki kadının bir şefin karısı ya da cariyesi değil, kendi hakkıyla yüksek konumda bir kişi olduğu belliydi.

Ukok kadınının giysileri istisnai şekilde iyi korunmuştu. Altın kaplama oyma kedilerle süslü kıl ve keçeden büyük bir başlık, vişneçürüğü renginde kaytanlı ipek bir bluz, yün elbise ve keçe çizme giymekteydi. İpek bluzun özel önemi vardı. Pazirik lâhitlerindeki ipeğin uzun zamandır Çin'den geldiği varsayılmıştır ama Ukuk bluzundaki ipliklerde bunun başka bir yerden, muhtemelen Hindistan'dan gelmiş olabileceğine dair bazı kanıtlar vardır. Bu da Pazirik halkının ticaret bağlantılarının şimdiye kadar beklenenden daha yoğun olduğunu göstermektedir.

YAYOI VE KOFUN JAPONYASI

Yukarıda bölüm 4'te anlatılan Jomonların deniz yağmacılığına alışmaları şaşırtıcı biçimde kalıcıydı. Aslında sonraki aşamalarında, yaklaşık olarak aynı zamanlarda Kuzey Amerika'nın kuzeybatı kıyısındaki tarih öncesinin daha sonrasında orada bulunan karmaşık şefliklerin habercileri şeklinde ortaya çıkanlara çok benzeyen eşitlikçi ötesi toplumların doğuşuna temel oluşturmuştur. Jomon halkı, MÖ 2000'lerden itibaren küçük ölçekli kuru pirinç, darı ve avluotu (*Echinochloa*) bahçıvanlığı yapmış olmalarına rağmen, sulu pirince dayalı ekonomiye geçiş MÖ birinci binyılın ikinci yarısından önce olmuş gibi görünmemektedir (Crawford, 1992). Bu geçiş MÖ dördüncü ve beşinci asırlarda Asya ana

karasından göçmenlerin gelişiyle ilişkilidir.

Japon tarihöncesinde MÖ beşinci ve MS üçüncü yüzyıllar arasındaki zaman Yayoi Dönemi olarak bilinir. Bunu önemli dört gelişme nitelendirmektedir (Imamura, 1996: s. 127):

1) Tarım sisteminin bel kemiği olarak sulu pirinç ekiminin yerleşmesi,
2) Aynı anda ortaya çıkan bronz ve demir aletlerin imalatı,
3) Kore ve Çin ile -göç, ticaret ve diplomasi biçiminde- etkileşim,
4) Mevki, güç ve servet farklılıklarının ortaya çıkması ve daha sonra ilk Japon devletinin temelini oluşturan yönetimlerin kurulması.

Metalürjinin yanı sıra sulu pirinç ekimi de Asya ana karasından getirildiği için bütün bu gelişmeler ilişkilidir. Metal nesneler itibar mallarıydı ve bu malların elde edilmesi ve dış ticarete ve diplomasiye katılım, doğmakta olan seçkinlerin itibarını yükseltmekteydi.

Sulu pirinç ekimi ve onunla birlikte demir tarım aletlerinin kullanımı çabucak Japonya'nın her yerine yayıldı. Çiftlik yerleşkeleri çeltiğin bitişiğine kuruldu. Orta Honşu'daki Şizuoka ilinde, Abe Nehri boyundaki bir taşkın ovasında set üzerine kurulu Toro böyle bir yerleşkeydi. Dört ana direkli ve setlerle kuşatılmış dörtköşemsi (yani yuvarlak köşeli dörtgen) on iki ev bulunmuştur. Kürekler, ateş yakma dibekleri, yaylar, bel kürekleri ve tabure gibi çok sayıda ahşap alet korunmuştur. Fazla uzakta olmayan daha büyük Otsuka Sitesi'nde birkaç düzine ev vardı ve Toro'nun tersine bir tahkimat hendeğiyle kuşatılmıştı. Bu çatışma kanıtları Japonya'nın her yerindeki, kemiklerin arasına demir, bronz ve taş ok başlarının gömülü olduğu birkaç mezarla desteklenmiştir.

Berkitilmiş bir başka Yayoi sitesi Japonya'nın Kore'ye en yakın kısmı olan Kuzey Kyuşu'daki Yoşinogari'dir. 1.000 metreye 450 metrelik düzgün olmayan bir alanı geniş bir dış hendek kuşatmaktayken, bu alanın içerisinde yaklaşık 150 metre çapında hendekle çevrili birkaç yer daha vardır. Bir bronz yapım atelyesi ve depo izlerine ek olarak 2.000'den fazla küp mezar bulunmuştur. *Funkyobo* denilen iki mezar höyüğü, içinde bronz kılıçlar ve cam boncuklar olan küp mezarları örtmektedir. *Funkyobo* höyüklerinin yüksek mevkide kişilerin mezarları olduğu kabul edilmiştir (Makoto, 1992; Imamura, 1996: s. 191). Şef kabul edilebilecek bir kişinin berkitilmiş makamı olduğunu belirten Yoşinogari Kompleksi, Toro ve Otsuka gibi çiftçi yerleşkelerinden çok daha özenli bir siteyi temsil etmektedir.

Yayoi seçkin çevrelerinde Çin'den ithal edilen bronz aynalar bariz şekilde mevcut olmuştur. Bunlar ana kara kronolojisiyle çok yakından ilişkilendirilebilir. İlk baştan bronz aynalar ve diğer bronz yapıtlar Kore ve Çin'den ithal edilmekteydi (Imamura, 1996: s. 170). Han Çin bronz aynaları, mezarlara gömülmeden önce Japonya'da birkaç asır boyunca birçok neslin elinden geçmiştir. Japonya'nın birkaç yerinde Çin aynalarının, bronz mızraklarının, demir baltalarının ve *dotaku* denilen bakır tören çanların kopyalarını yapan yerel bronz ve demir dökümhaneleri bulunmuştur. Kalıpları Higaşinara'da bulunan *dotaku* dökümleri komşu illerdeki birkaç sitede ortaya çıkarılmıştır. Avrupa'da MÖ ikinci binyıldan itibaren bulunan kalıntıları hatırlatan bronz alet ve *dotaku* istifleri Güneybatı Japonya'da yaygındır (Imamura, 1996: s. 174).

Mezar kanıtları seçkinlerle halk arasında artan bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Bu bazı yerlerde halk mezarlıklarının ortasındaki *funkyobo* mezar höyükleri biçimini alırken, başka yerlerde elitlerin kendi özel mezar bölgeleri vardı (Imamura, 1996: s. 182). Daha büyük *funkyobo* seçkinlerin sergileyişine giderek artan vurguya işaret etmektedir. En büyüklerinden biri olan Okayama ilindeki Tatetsuki, 40 metre çapında ve 5 metre yüksekliğindedir (Hiroshi, 1992: s. 66). *Funkyobo*'nun farklı yerel biçimleri de vardır. Bazen köşelerdeki ilâvelerle, bazıları plan olarak kare ya da dikdörtgen iken, başka yerlerde höyükler iki yan ekle yuvarlaktır.

Genel olarak Yayoi Dönemi, artan toplumsal farklılaşma ve hem Kore Boğazı yoluyla ithal edilen hem de yerel olarak üretilen itibar malları dönemidir. Han Çin anlatımları, Japonya'da bazıları Çin'in Kore'deki il merkezine delegasyon gönderen "100'den fazla yönetim" olduğunu bildirmektedir (Imamura, 1996: s. 185). Yayoi ile Han arasındaki ana temas noktası, modern Pyongyang yakınlarında bir Han ileri karakolu olan Lelang Kumandanlığı idi. Lelang'da Han saray hediyeleri Yayoi'ye aktarılırken, Han saray kullanımı için çeşitli hammaddeler elde edilmekteydi. Durum Massalia'daki Yunan ticaret kolonisini ve oranın Akdeniz dünyasıyla Orta Avrupa'daki Demir Çağı yönetimleri arasında ticareti kolaylaştırmasını çok hatırlatmaktadır. *Funkyobo* mezar höyüklerindeki farklılaşma da, her birinin kendi seçkin mezarlarını belirleme şekilleri farklı olan daha küçük birkaç yönetimin varlığına işaret etmektedir.

MS üçüncü yüzyılda mezar höyüklerinin boyutlarında dramatik bir artış gözlemlenebilir. Dahası bunlar, yuvarlak bir mezar höyüğünün plan olarak eski moda bir anahtar deliğine benzeyecek şekilde eşkenar

yamuk ilâvesinin olduğu ortak bir anahtar deliği planı sergiler hale gelmiştir. Bu anahtar deliği mezarlar, MS 300 ila 700 arasındaki döneme adını veren *kofun* diye bilinmektedir. Kofun Dönemi "devlet" olarak isimlendirilen ama karmaşık ticaret şeflikleri şeklinde de görülebilecek olan yönetimlerin ortaya çıkışıyla ilişkilidir.

Kofun mezarlarının standartlaşması seçkinlerin bölgeler arası bütünleşmesinin kanıtıdır. Kondo (1983) bu standartlaşmayı, ortak cenaze âdetleri sayesinde ortak atalarla olan bağların sergilenmesiyle seçkinler arasında sembolik bir akrabalığın kuruluşu şeklinde yorumlamaktadır. En eski *kofun*'lardan bir tanesi Kiyoto-Osaka bölgesinde Yamato Ovası'ndaki büyük Haşihaka Höyüğü'dür. MS üçüncü yüzyıl sonlarına tarihlendirilmiş olup, yaklaşık 300 metre uzunluğunda ve yuvarlak kısmın tepesinde 30 metre yüksekliğindedir. Haşihaka, yüzeyinde bulunan kalıplanmış bir *haniwa* kil heykel parçası sayesinde tarihlendirilmiştir. Mezarlara heykel koyma uygulaması Japonya'ya Çin sarayından ithal edilen bir başka uygulamaydı ve *haniwa* tarzları çok duyarlı bir kronolojik gösterge olmaya yetecek değişkenliğe sahiptir. Haşihaka teras etkisi yaratacak şekilde her iki yanda bir dizi basamakla inşa edilmiştir. Höyüğün yüzeyi çakıl taşlarıyla kaplıdır.

En eski imparatorların mezarları olduğuna inanıldığından *kofun*'ların çoğu İmparatorluk Aile Dairesi'nin vesayeti altında olduğu için bunların kazılması ancak yeni yeni ve genellikle tamirle birlikte başlamıştır (Edwards, 1997). Bunların yuvarlatılmış kısımları kesinlikle mezar odalarını örtüyorken, eşkenar yamuk ilâveler çoğunlukla cenaze töreni platformları şeklinde yorumlanmıştır. Mezar odalarına bronz aynalar dâhil büyük miktarda itibar eşyası konulmuştur.

İthal Wei Hanedanı Çin aynaları Erken Kofun Japonya'sında son derece önemli rol oynamıştır (Tanaka, Sasaki ve Sagawa, 1998). Bu aynaların birçoğu aynı kalıplara dökülmüş olup, yine de Güney Japonya'nın çok ayrı kısımlarında bulunmuşlardır. Bu aynalar çap olarak 20 ila 25 santimetre arasındaydı ve kalın bir çerçevesi vardı. Çerçeve üzerindeki yazılar, bunların doğru şekilde tarihlendirilmelerine izin vermektedir. Çeşitli bölgelerin seçkinleri siyasal bağlantılarını pekiştirmek için Çin bronz ayna alışverişinde bulunmuşlardır. Sasaki (1992), büyük *kofun*'da gömülenler gibi yüksek şeflerin kendilerine sadakat borcu olan yerel elitlere kopya aynalardan dağıttıklarını ileri sürmüştür.

Kofun yerleşim siteleriyle ilgili nispeten az şey bilinmektedir. Hiros-

hi (1992, s. 80-1) şeflik yerleşim yerlerinin kuruluşunu nüfusun geri kalanından ayrı anlatmaktadır. Mitsudera'da çukur evler bulunan bir alandan çitle ayrılmış direkten yapılmış büyük binaları olan merkezi bir yer vardı. İlk alanın zanaat uzmanlarının atelyeleri ya da uşakların evleri olduğu varsayılmaktadır (Hiroshi, 1992: s. 81). Ozono Sitesi, yalnızca direkten binalar içermektedir ve küçük bir şefin ya da güçlü bir çiftçinin konutu olarak yorumlanmaktadır. Diğer taraftan Kobukada Sitesi bir çukur evler topluluğudur ve halktan çiftçilerin köyü şeklinde yorumlanmaktadır.

Zamanla kofun anahtar deliği mezarlarının boyutları büyümeye devam etmiştir. Edwards'ın (1997, s. 42) işaret ettiği gibi, mezarların güvenilir şekilde belirli tarihsel kişilerle bağlantılandırılması mümkün olmasa bile, İmparator Ojin ve oğlu Nintoku'ya atfedilen Osaka yakınlarındaki *kofun* bilinen en eskisi olup, beşinci yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ojin anahtar deliği mezarı 415 metre uzunluğundayken, Nintoku'ya atfedileni 485 metre boyu ve Mısır piramitlerine benzer hacmiyle Japonya'daki en büyükleridir. O zamanlar Honşu yönetimleri, Yamato bölgesinden hükmedilen merkezi bir devlet şeklinde birleşmiş gibi görünmektedir.

Japonya'daki ilk devlet toplumunun Kiyuşu bölgesinin Kore Yarımadası'nın tam karşısında, en karmaşık Yayoi sitelerinin bulunduğu ve bunların Han imparatoruyla en güçlü bağlantı olduğu yerde doğmaması önemlidir. Bunun yerine en büyük *kofun* ve belirmekte olan Yamato Devleti'nin makamı birkaç yüz kilometre doğuda Honşu'da yerleşiktir. Yerli niteliğine rağmen Yamato Devleti, Çin Sarayı'yla ve çağdaşı olan Kore'deki krallıklarla yakın ilişkiler sürdürmüştür. Japonya'ya gelen Koreli göçmenler bu dönemin anahtar deliği mezarlarında bulunan ve *sue* olarak bilinen gri ve farklı bir sırlanmamış taş işi getirmişlerdir.

Japonya, yakındaki güçlü bir devletin rekabet eden küçük yönetimler şeklinde örgütlenmiş bir toplum üzerindeki etkisi hakkında ilginç bir vaka incelemesi sunmaktadır. Edwards'ın (1997) öne sürdüğü gibi, kısıtlama çağrılarına rağmen *Kofun* mezarlarının daha çoğunda kazı yapılmasının mümkün olduğu zaman sonunda gelecek (Imamura, 1996: s. 194), Japonya'da ilk devlet yönetimlerinin oluşmasıyla ilgili daha fazla ayrıntı ortaya çıkacaktır. Bronz ayna gibi yapıtlar sayesinde izlenen özel ilgi konusu, çeşitli yönetimlerdeki seçkinlerin giderek bütünleşmesini gösterecek olan kraliyet hediye verme modelleri olacaktır.

FİLİPİNLER'DEKİ TİCARİ ŞEFLİKLER

Japonya gibi Güneydoğu Asya ana karasında ve açıklardaki adalarda bulunan şeflikler, Çin Devleti'nin varlığından çok etkilenmişlerdir. Avrupa'da olduğu gibi ilişki iki taraflı gitmiştir. Devlet yerel olmayan madde ve ürünleri talep ederken, şefler bu maddeleri kaynağından çıkarma ve ticaret için biriktirme vasıtalarına sahipti. Şeflerin yalnızca konumunu desteklemek değil, aralarındaki rekabeti beslemek de devletin çıkarınaydı. Sonuç, Avrupa'da olduğu gibi seçkinlerin ticaret mallarının gideceği yerin çok uzağında inanılmaz büyük servetler biriktirmeleriydi.

Filipin Adaları'nda Avrupalılarla olan on altıncı yüzyıldaki temastan önce yaklaşık bin yıl "şeflik" diye nitelendirilen tabakalaşmış bazı karmaşık toplumlar yaşamaktaydı (Junker, 1993, 1994). Bu toplumlar Çinli ve İspanyol yazarların etno tarihsel anlatımlarından ve artan şekilde arkeolojiden bilinmektedir. Filipin şeflikleri öncelikle kıyı ovası yönetimleriyken, ada içi yüksekliklerini daha basit tarımcılar ve yağmacılar işgal etmekteydi. Filipin kıyı şeflikleri, ilk önce altıncı yüzyılda ortaya çıkmıştır ama onuncu yüzyıldan sonra Asya ana karasıyla, özellikle de Çin ile etkin uzun mesafeli alışverişe girişmişlerdir. Bu alışveriş Avrupalılarla temastan hemen önce on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda daha da yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Filipin yönetimlerinin alışveriş ilişkilerini pekiştirecek olan "ticaret misyonlarının" bile kanıtları vardır (Junker, 1994: s. 241).

Filipin şeflikleri, şef ve uşaklarının makamı olan büyük kıyı yerleşkelerini merkez almıştı. Böyle bir merkez Negros Adası'nın doğu sahilindeki Tanjay'dadır (Junker, 1993, 1994; Junker, Mudar ve Schwaller, 1994). Kazılar on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda iki ayrı konut bölgesinin var olduğunu ortaya koymuştur. Birinde üç büyük ev hendek ve kazık çit tahkimatla kuşatılmıştı. Bu evlerin etrafında, daha basit mimariye sahip olan diğer konut bölgesinden daha fazla Çin porseleni, bronz ve demir nesne ve cam boncuk yoğunluğu vardı. Tanjay'daki zenginlikte benzer yerleşim farklılıkları modelleri geriye doğru on birinci yüzyıla kadar izlenebilir.

Tanjay'ın çevresindeki alanda yapılan incelemeler, MS birinci binyılın ikinci yarısında iki katmanlı bir bölgesel yerleşim hiyerarşisinin başladığını belirtmektedir. On beşinci yüzyılda bu, içerilere doğru giden nehir ticaret yolları boyunca eşit aralıklarla ikincil merkezlerin konuşlandığı üç katmanlı bir yapıya dönüşmüştür. Seçkinlerin iç yükseklikle

kıyı ovaları arasındaki alışverişi kontrol etmesinin büyük miktarlarda yabancı itibar malı elde edilmesine izin veren önemli bir faktör olduğu bellidir. On beşinci ve on altıncı yüzyılda ovada üretilen çömleklerin giderek standartlaşması uzman üretimini belirtmektedir (Junker, 1993). Metal cevheri ve hint kamışı, balmumu, ağaç reçinesi, tropik sert ağaç ve diğer türler gibi orman ürünleri karşılığında bu çömlek kapların ticareti yapılmıştır (Junker, 1994: s. 235). Şefler de bu malları Asya ana karasından gelen lüks mallar karşılığında ihraç edebilmişlerdir. Çin porselenlerinin elde edilmesi daha onuncu yüzyılda başlamış ama yaklaşık beş yüzyıl nispeten düşük seviyede kalmıştı (Junker, 1993: s. 26). On beşinci yüzyılda dış itibar malları ticaretinin yoğunlaşmasının yerleşke yapısını yeniden düzenlemeye sevkettiği açıktır.

Etno tarihsel veriler, Filipin şeflerinin mevki ve itibarlarını yükselten servet teşhirine giriştiklerini de göstermektedir. Ayrıca Tanjay'daki seçkinlerin etin en iyi parçalarına eriştiklerine dair kanıtlar vardır. Şeflik konutlarındaki çöp kalıntılarında daha büyük oranda manda, domuz ve etno tarihsel anlatımlardan itibarı yüksek olduğu bilinen başka hayvanlar vardır (Junker, Mudar ve Schwaller, 1994). Dahası Tanjay'daki yüksek mevkili konutlar düşük mevkili konutlara kıyasla daha yüksek et değerli fauna unsurlarına sahiptir. Bir ihtimal bunun rekabetçi ziyafetler sırasındaki törensel hayvan karkası paylaşımının bir sonucu olduğudur (Junjer, Mudar ve Schwaller, 1994: s. 350).

On beş ve on altıncı yüzyıllardaki yönetimler arası çatışmanın önemli arkeolojik ve etno tarihsel kanıtları mevcuttur. Dokuz kişinin Tanjay'daki toplu mezarı şiddetle ölüm kanıtları olan kesilmiş dört kafatasını içermektedir. Bir olasılık yönetimlerin rakiplerinin dış ticaretini bozmaya; böylece itibar malları erişiminde avantaj kazanmaya çalışmalarıdır (Junker, 1994: s. 235). Aslında bu dönemde yönetimler arası rekabetin artmasına birkaç Filipin Şefliği'nin arazilerini genişletmesi eşlik etmiştir.

Demir Çağı Avrasya'sında olduğu gibi Filipin şeflikleri, özellikle on beş ve on altıncı yüzyılda dış ticaretin aşırı servet birikimine ve yerel iktisadi sistemin yeniden yapılanmasına katalizörlük ettiği karmaşık yönetimlerin bir örneğini vermektedir. Aslında Filipinler bu sendromun, örneğin Avrupa'dan daha güçlü bir halini temsil etmektedir. Avrupa'da yabancı itibar malları nispeten nadir olup, şaraba ve şarap içmeye odaklanmışken, Filipinler'deki Çin ticaret malları büyük ölçüde seçkin ev ortamlarında bulunmaktaydı ama toplumun diğer kesimlerine

de az miktarda nüfuz etmişti (Junker, 1994: s. 242). Tanjay bölgesinde bunlar alışveriş ve yeniden dağıtım ağlarında yerel olarak dolaşım görmüş gibidir. O nedenle, Hallstatt Avrupa'sındaki şefler kendi egzotik edinimlerini büyük ölçüde elde tutarlarken, Filipin şefleri bunlardan bazılarını yerel alışveriş ağına geri vermişlerdir.

SONUÇ

Tarihöncesi, dünyanın her tarafındaki insan toplumlarının değişik birçok şekillerde örgütlenmeleriyle sona ermektedir. İnsan toplumları arasında belki de en büyük çeşitlilik belki de MÖ 1000 ila MS 1000 arasında mevcut olmuş ve geleneksel kültürler gönüllü olarak ya da fetih yoluyla eski hallerini bıraktıkça, son bin yılda sürekli olarak azalmıştır. Böylesine bir kültürel çeşitlilik kaybı insan toplumunu artan lisan ve değer ortaklığına doğru götüren okuryazar uygarlığın ve iletişim ve seyahatteki teknolojik gelişmelerin kaçınılmaz bir yan ürünüdür. O nedenle tarih, tam kapsamı ancak arkeoloji sayesinde bilinen giderek artan bir kültürel çeşitlilik kaybını belgelemektedir.

Bu kitabın hiçbir akıllı okuyucusu, elbette tarihöncesi zamanlara dönüşü arzu etmeyecektir. Arkeoloji yoluyla geçmiş toplumları ziyaret edebiliriz ama onların içinde yaşamak istemeyiz. Yine de bu toplumların inclenmesi bizlere insanın intibak etmesiyle ilgili, insanın becerikliliğiyle ilgili, insanın güdülenmesiyle ilgili ve insan kararlarının neticeleriyle ilgili önemli dersler öğretebilir. Önemli dersler midir bunlar? Kesin faydacı anlamda belki de değildir. Bugün dünyayla ilgili kararların çoğu eski zamanlardaki atalarla ilgili tam bir bilgisizlikle verilmektedir. Öte yandan daha geniş anlamda, modern insanların başarılarını izledikleri karmaşık yolu biraz anlamadan takdir etmek olanaksızdır. Teknolojik olarak bu sürdürülen bir başarının kaydıdır. Siyasal olarak kısa vadeli başarının ve uzun vadeli başarısızlığın kaydıdır. Ruhsal ve sanatsal olarak bu niteliklerin insan olmak için ne kadar gerekli olduğunun kaydıdır. Bizler hayatta olmanın manasını tümüyle ancak bizden önce gelen 100.000 nesille ilgili bilgilerle değerlendirebiliriz.

İLÂVE OKUMA

Uygarlıkların ve devletlerin yükselişi alanın dışındaki insanların ilgisini çekmeyi başaran tarihöncesi arkeolojisinin konusudur. Bu bölü-

mün vurgusu, klasik medeniyetlerin tarihöncesi kökenlerine olduğu kadar, çeperlerinde onların gölgesinde gelişen toplumlar üzerineydi. İlk medeniyetlerin gelişim, zirve ve çöküşleriyle daha eksiksiz şekilde ele alınışı bu dizinin bir sonraki kitabı olan Robert Wenke'nin *The Beginnings of Civilization* [Uygarlığın Başlangıcı]'nda bulunabilir.

Kentleşme ve yazı ilk uygarlıkların iki önemli özelliğidir. Anthony Andrews'un (1995) *First Cities* [İlk Şehirler] kitabı şehirlerin gelişiminin kısa, okunaklı ve kapsamlı bir özetidir. Belli şehirlerin vaka incelemesi şeklinde ele alınışı Linda Manzanilia'nın (1997) editörlüğünü yaptığı *Emergence and Change in Early Urban Societies* [İlk Kentli Toplumlarında Ortaya Çıkış ve Değişim]'de bulunabilir. İlk yazı sistemleri ve bunların öncülleri Denise Schmandt-Besserat'ın (1992) *Before Writing: From Counting to Cuneiform* [Yazıdan Önce: Sayıdan Çiviyazısına] ve Andrew Robinson'un (1995) *The Story of Writing* [Yazının Hikâyesi]'nde tartışılmıştır.

Hans Nissen'in (1998) *The Early History of the Ancient Near East 9000-2000 BC* [Antik Yakın Doğunun Eski Tarihi MÖ 9000-2000] Mezopotamya Uygarlığı'nın ortaya çıkışının yemel özetini vermektedir. Jack M. Sasson'un editörlüğünü yaptığı (1995) *Civilizations of the Ancient Near East* [Antik Yakın Doğu Uygarlıkları] güncelleştirilmiş bilgiler vermektedir. Robert M. Adams ve Hans Nissen'in (1972) *The Uruk Countryside* [Uruk Kırsalı] aşağı Mezopotamya'da kentleşmeye eşlik eden yerleşim değişikliklerinin klasik incelemesi olarak kalmaktadır. Daniel T. Potts (1997) Mezopotamya sitelerinde bulunan yapıtları *Mezopotamian Civilization: The Material Foundations* [Mezopotamya Uygarlığı: Maddi Temeller]'de tartışırken, J. N. Postage (1992) *Early Mezopotamia: Society and Economy at the Dawn of History* [Eski Mezopotamya: Tarihin Şafağında Toplum ve Ekonomi]'de daha tarihsel bir bakış sunmaktadır. Çok önemli olan Uruk ve Jemdet Nasr dönemleri, Suas Pollock tarafından (1992) *Journal of World Prehistory* sayı 6, s. 297-336'daki "Bureaucrats and Managers, peasants and pastorials, imperialists and traders: research on the Uruk and Jemdet Nasr Period in Mesopotamia"da tartışılmıştır. Eski Mezopotamya siteleriyle İran Platosu arasındaki dış bağlantılar Timothy Potts'un (1994) *Mezopotamia and the East: An Archeological and Historical Study of Foreign Relations, ca 3400-2000 BC* [Mezopotamya ve Doğu: Arkeolojik ve Tarihsel Bir Dış İlişkiler İncelemesi MÖ 3400-2000]'de anlatılmıştır.

Harappa Medeniyeti'nin ortaya çıkışı, Gregory Possehl tarafından (1990) *Annual Review of Anthropology*, sayı 19, s. 261-82'de "Revolution in the urban revolution: the emergence of Indus urbanism" adlı ve Jonathan Mark Kenoyer tarafından (1991) *Journal of World Prehistory*, sayı 5, s, 331-85'de "The Indus Valley Tradition of Pakistan and Western India" adlı makalelerde anlatılmıştır. İlâve arkeolojik bilgiler, Possehl'in (1993) editörlüğünü yaptığı *Harappan Civilization: A Recent Perspective* [Harappa Medeniyeti: Yeni bir Bakış Açısı] ve F. R. Allchin'in (1995) editörlüğünü yaptığı *The Archeology of Early Historic South Asia: The Emergence of Cities and States* [Eski Tarihsel Güney Asya: Şehirlerin ve Devletlerin Ortaya Çıkışı]'nda bulunabilir. Possehl (1996) İndüs yazısını *Indus Age: The Writing System* [İndüs Çağı: Yazı Sistemi]'nde tartışmaktadır.

K. C. Chang'ın (1986) *The Archeology of Ancient China* [Antik Çin Arkeolojisi] (3. baskı) kitabı Çin şehir ve devletlerinin geleneksel başvuru metni olarak kalmaktadır.

Mısır Uygarlığı'nın kökleri Barry Kemp (1989) tarafından *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization* [Antik Mısır: Bir Uygarlığın Anatomisi]'nde anlatılmış olup, Robert Wenke'nin (1991) *Journal of World Prehistory* sayı 5, s. 279-329'daki "The evolution of early Egyptian civilization: issues and evidence" ve Fekri Hassan'ın *Journal of World Prehistory* sayı 2, s. 135-85'teki "The Predynastic of Egypt" makaleleriyle desteklenebilir.

Sahraaltı Afrika'sındaki eski kentli toplumlar Thurstan Shaw, Paul Sinclair, Bassey Andah ve Alex Okpoko'nun editörlüğünü yaptıkları (1993) *The Archeology of Africa: Food, Metals, and Towns* [Afrika Arkeolojisi: Yiyecekler, Metaller ve Kentler]'deki birkaç bölümde anlatılmıştır. David W. Phillipson'un (1993) *African Archeology* [Afrika Arkeolojisi] (2. baskı) kitabı ve Graham Connah'ın (1987) *African Civilizations. Precolonial Cities and States in Tropical Africa: an Archeological Perspective* [Afrika Medeniyetleri. Tropik Afrika'daki Sömürge Öncesi Kentler ve Devletler: Arkeolojik bir Bakış Açısı]'da önemli kaynaklardır.

Mezoamerika uygarlıklarının literatür tabanı muazzam olup burada önemli genel çalışmaların ancak bir kısmından bahsedilebilir. Meksika Vadisi ve Teotihuacan Sitesi için Esther Pasztory'nin (1997) *Teotihuacan: An Experiment in Living* [Teotihuacan: Yaşamda bir Deneyim] George Cawgill'in (1997) *Annual Review of Anthropology*, sayı 26, s. 129-

61'deki "State and Society at Teotihuacan, Mexico" başlıklı makaleyle tamamlanabilir. Oaxaca için ana kaynaklar, Richard Blanton'un (1978) *Monte Alban: Settlement Patterns at the Ancient Zapotec Capital* [Monte Alban: Antik Zapotek Başkentindeki Yerleşim Modelleri] ve Kent Flannery ve Joyce Marcus'un editörlüğünü yaptıkları (1983) *The Cloud People: Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations* [Bulut İnsanları: Zapotek ve Mikstek Uygarlıklarının Farklı Evrimi] çalışmasıdır. Maya ülkesi muazzam bir literatüre sahiptir. Güzel bazı genel özetler Robert Sharer'in (1994) *The Ancient Maya* [Antik Maya] (5. baskı), yine Sharer'in (1996) *Daily Life in Maya Civilization* [Maya Uygarlığında Gündelik Hayat], Jermy Sabloff'un (1994) *The New Archeology and the Ancient Maya* [Yeni Arkeoloji ve Antik Maya] ve Norman Hammond'un (1982) *Ancient Maya Civilization* [Antik Maya Uygarlığı] çalışmalarında bulunabilir. Bu çalışmalar tek tek sitelere odaklanan bazı kitaplarla desteklenebilir. William Fash'ın (1991) *Scribes, Warriors, and Kings: the City of Copan and the Ancient Maya* [Yazılar, Savaşçılar ve Krallar: Copan Kenti ve Antik Maya] ve Stephen Houston'un (1992) *Hieroglyphs and History at Dos Pilas: Dynastic Politics of the Classic Maya* [Dos Pilas'ta Hiyeroglif ve Tarih: Klasik Maya'nın Hanedan Siyaseti] bunlar arasındadır. Mezoamerika hiyeroglifleri, Joyce Marcus (1992) tarafından *Mesoamerican Writing Systems: Propaganda, Myths, and History in Four Ancient Civilizations* [Mezoamerika Yazı Sistemleri: Dört Antik Uygarlıkta Propaganda, Efsane ve Tarih]'te tartışılmışken, David Stuart ve Stephen Houston'un "Maya Writing" makalesi *Scientific American*, sayı 261, s. 82-9'da çıkmıştır. Ross Hassig'in (1992) *War and Society in Ancient Mesoamerica* [Antik Mezoamerika'da Savaş ve Toplum] bölgenin her yerindeki tarihöncesi rekabet ve çatışmaya odaklanmaktadır.

And Uygarlığı da benzer bir literatür bolluğuna sahiptir. James B. Richardson (1994) III'ün *People of the Andes* [Andlar'ın Halkı] mükemmel bir özetken Richard Keatinge'nin (1988) *Peruvian Prehistory. An Overview of Pre-Inca and Inca Society* [Peru Tarihöncesi. İnka Öncesi ve İnka Toplumuna Genel Bakış] daha fazla arkeolojik ayrıntıya girmektedir. Bu tür özetlerin ötesinde And Uygarlığı'nın ilk aşamaları, en iyi şekilde yerel olarak incelenmiştir. Peru'nun kuzey sahilindeki Moche halkları, Garth Bawden'in (1996) *The Moche* [Moche] kitabının konusu olup Walter Alva ve Christopher Donnan'ın (1993) *Royal Tombs of*

Sipan [Sipan Kraliyet Lâhitleri] ve Izumi Shimada'nın (1994) Pampa Grande and the Mochica Culture [Büyük Pampa ve Mochika Kültürü] ile desteklenebilir. Güney kıyısının önemli tören sitesi olan Cahuachi, Helaine Silverman (1993) tarafından *Cahuachi in the Ancient Nasca World* [Antik Naska Dünyasında Cahuachi] ayrıntılı olarak anlatılmışken, Nazka çizgileri Anthony Aveni'nin (1990) editörlüğünü yaptığı *The Lines of Nasca* [Nazka Çizgiileri]'ndeki makalelerde tartışılmıştır. Alan Kolata Tiwanaku yüksekleri hakkında *The Tiwanaku: Portrait of an Andean Civilization* (1993) [Tiwanaku: Bir And Medeniyeti'nin Portresi] ve *Tiwanaku and its Hinterland: Archeology and Paleontology of an Andean Civilization* (1996) [Tiwanaku ve Hinterlandı: Bir And Medeniyeti'nin Arkeolojisi ve Paleontolojisi] adlı iki yeni kitap yazmıştır.

Birkaç önemli kitap devletlerin yanı sıra var olmuş karmaşık toplumları tartışmıştır. Avrupa için en iyi özet Peter Wells'in (1984) *Farms, Villages, and Cities: Commerce and Urban Origins in Late Prehistoric Europe* [Çiftlikler, Köyler ve Şehirler: Geç Tarihöncesi Avrupa'sında Ticaret ve Kent Kökenleri]'nde bulunup, Françoise Audouze ve Oliver Büchsenschütz'ün (1992) *Towns, Villages, and Countryside of Celtic Europe from the Beginning of the Second Millenium to the end of the First Century BC* [MÖ İkinci Binyıldan Birinci Yüzyıl Sonuna Kadar Kelt Avrupa'sının Kentleri, Köyleri ve Taşrası] ve Bettina Arnold ve D. Blair Gibson'un (1995) editörlüğünü yaptıkları *Celtic Chiefdom, Celtic State* [Kelt Şefliği, Kelt Devleti] ile desteklenebilir. Britanya'daki Demir Çağı toplumları, her ikisi de Barry Cunliffe'e ait olan *English Heritage Book of Iron Age Britain* (1995) [Demir Çağı İngiliz Mirası Kitabı] ve *English Heritage Book of Danebury* (1993) [Danebury İngiliz Mirası Kitabı]'nın özel konusudur. Benzer bir özet, Güney İskandinavya için Lotte Hedeager'in (1992) *Iron Age Societies: From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700* [Demir Çağı Toplumları: Kuzey Avrupa'da Kabileden Devlete, MÖ 500 - MS 700]'de verilmiştir. İskit kültürü, Renate Rolle tarafından *The World of the Scythians* [İskitlerin Dünyası]'nda anlatılmıştır. Pazirik höyüklerinin ilk kazılarıyla ilgili temel kitap Sergei Rudenko'nun (1970) *Frozen Tombs of Siberia* [Sibirya'nın Donuk Lâhitleri] iken, Natalya Polosmak'ın *National Geographic*'teki (1994) sayı 186 s. 80-103'teki "A mummy unearthed from the Pastures of Heaven" adlı makalesi son araştırmalar hakkındaki ilk bilgileri vermektedir. Doğuya dönüldüğünde Keiji Imamura'nın (1996), *Prehistoric Japan: New*

Perspectives on Insular East Asia [Tarihöncesi Japonya: Adalar Doğu Asya'sına Yeni Bakış Açıları] Japon tarihöncesinin gerekli bir İngilizce özetini sağlamaktadır. Filipinlerin geç tarihöncesi şeflikleri Laure Lee Junker'in *Asian Perspectives*, sayı 33, s. 229-60'daki "Trade competition, conflict, and political transformations in sixth-to sixteenth-century Philippine chiefdoms" gibi birkaç makalesinin konusudur.

KAYNAKÇA

Abbott, David R. 1996. "Ceramic exchange and a strategy for reconstructing organizational developments among the Hohokam. Interpreting Southwestern Diversity: Underlying Principles and Overarching Patterns", P. R. Fish and J. J. Reid (ed), s. 147-58, Tucson: Arizona State University (Anthropological Research Papers 48).

Ackerman, Robert E. 1996. "Bluefish Caves *American Beginnings. The Prehistory and Palaeoecology of Beringia*", F. H. West (ed.), s. 511-13, Chicago: University of Chicago Press.

Adams, Robert M.ve Hans T. Nissen, 1972, *The Uruk Countryside*, Chicago: University of Chicago Press.

Adovasio, James M., 1993, "The ones that will not go away. A biased view of pre-Clovis populations in the New World. *From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic - Palaeo-Indian Adaptations*", O. Soffer ve N. D. Praslov (ed), s. 199-218, New York: Plenum Press.

---------- , J. D. Gunn, J. Donahue, R. Stuckenrath, J. E. Guilday, K. Volman 1980. "Yes, Virginia, it really is that ofld: reply to Haynes and Mead", *American Antiquity* 45: s. 588-95.

Agnew, Neville ve Martha Demas, 1998, "Preserving the Laetoli footprints", *Scientific American* 279: s. 44-55.

Aiello, Leslie C., 1993, "Fossil evidence for modern human origins in Africa: a revised view", *American Anthropologist* 95: s. 73-96.

---------- ve R. I. M. Dunbar, 1993, "Neocortex size, group size, and the evolution of language", *Current Anthropology* 34: s. 184-93.

Aikens, C. Melvin, 1995, "First in the world: the Jomon pottery of early Japan", *The Emergence of Pottery*", W K. Barnett ve J. Hoopes (ed), s. 11-21, Washington: Smithsonian Institution Press.

Akkermans, Peter M. M. G., 1993, *Villages in the Steppe - Later Neolithic Settlement and Subsistence in the Balikh Valley, Northern Syria*, Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

---------- ve Marc Verhoeven, 1995, "An image of complexity: the burnt village at late Neolithic Sabi Abyad, Syria", *American Journal of Archaeology* 99: s. 5-32.

Albrethsen, Svend E.ve Erik Brinch Petersen, 1976, "Excavation of a mesolithic cemetery at Vedbask, Denmark", *Acta Archaeologica* 47: s. 1-28.

Algaze, Guillermo 1993. *The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization,* Chicago: University of Chicago Press.

Allchin, Bridget ve Raymond Allchin, 1993, "Lewan - a stone tool factory of the fourth to third millennium BC." .*Harappan Civilization. A Recent Perspective,* G. L. Possehl (ed.), s. 521-53, New Delhi: Oxford and IBH Publishing.

Allchin, F. R., 1995, *The Archaeology of Early Historic South Asia. The Emergence of Cities and States,* Cambridge: Cambridge University Press.

Allen, Jim, 1989, "When did humans first colonise Australia?", *Search* 20: s. 149-54.

---------- 1994, "Radiocarbon determinations, luminescence dating and Australian archaeology", *Antiquity* 68: 339-43. - ve Simon Holdaway 1995. Contamination of Pleistocene radiocarbon determinations in Australia, *Antiquity* 69: s. 101-12.

Allen, Mark W., 1996, "Pathways to economic power in Maori chiefdoms: ecology and warfare in prehistoric Hawke's Bay", *Research in Economic Anthropology* 17: s. 171-225.

Allen, Michael J., Michael Morris ve R. H. Clark, 1996, "Food for the living: a reassessment of a Bronze Age barrow at Buckskin, Basingstoke, Hampshire", *Proceedings of the Prehistoric Society* 61: s. 157-89.

Altuna, Jesus, Anne Eastham, Koro Mariezkurrena, Arthur Spiess, Lawrence Straus, 1991, "Magdalenian and Azilian hunting at the Abri Dufaure", SW France, *ArchaeoZoologia* 4: s. 87-108.

Alva, Walter ve Christopher B. Dorrnan, 1993, *Royal Tombs of Sipan.* Los Angeles: Fowler Museum of Cultural History.

Ambrose, Stanley H.ve Karl G. Lorenz, 1990, "Social and ecological models for the Middle Stone Age in southern Africa", *The Emergence of Modern Humans. An Archaeological Perspective,* Paul Mellars (ed.), s. 3-33, Ithaca: Cornell University Press.

Ames, Kenneth M., 1996, "Life in the big house: household labor and dwelling size on the Northwest Coast", *People Who Lived in Big Houses. Archaeological Perspectives on Large Domestic Structures,* G. Coupland ve E. B. Banning (ed), s. 131-50. Madison: Prehistory Press.

Amiet, Pierre, 1993, "The period of Irano-Mesopotamian contacts 3500-1600 BC", *Early Mesopotamia and Iran: Contact and Conflict 3500-1600 BC,* John Curtis (ed.), s. 23-30. London: British Museum Press.

An Chin-huai, 1986. "The Shang city at Cheng-Chou and related problems", *Studies of Shang Archaeology,* K. C. Chang (ed.), s. 15-48. New Haven: Yale University Press.

Andersen, Seren H.ve Kaare Lund Rasmussen, 1991, "Bjernsholm: a stratified KJakkenmodding on the central Limfjord, North Jutland", *Journal of Danish Archaeology* 10: s. 59-96.

Anderson, David G., 1994, *The Savannah River Chiefdoms: Political Change in the Late Prehistoric Southeast.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

---------- 1996, "Fluctuations between simple and complex chiefdoms in the late prehistoric Southeast", *Political Structure and Change in the Prehistoric Southeastern United States,* J. F. Scarry (ed.), s. 231-52, Gainesville: University Press of Florida.

Anderson, David G., 1997, "The role of Cahokia in the evolution of Southeastern Mississippian society", *Cahokia. Domination and Ideology in the Mississippian World,* T. R. Pauketat ve T. E. Emerson (ed), s. 248-68, Lincoln: University of Nebraska Press.

Anderson, Patricia C., 1991, "Harvesting of wild cereals during the Natufian as seen from experimental cultivation and harvest of wild einkorn wheat and micro wear analysis of stone tools", *The Natufian Culture in the Levant,* O. Bar-Yosef ve F. R. Valla (ed), s. 521-56, Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

Andrews, Anthony, 1995, *First Cities,* Montreal: St. Remy Press.

Andrews, V., E. Wyllys, William M. Ringle HI, Philip J. Barnes, Alfredo Barrera Rubio ve Tomas Gallereta Negron, 1984, "Komchen: an early Maya community in northwest Yucatan", *Investigaciones Recientes en el Area Maya, vol. 1,* s. 73-92, Mexico City: Sociedad Mexicana de Antropologia.

Anthony, David, 1995, "Horse, wagon & chariot: Indo-European languages and archaeology", *Antiquity* 69: 554-65.

---------- Dimitri Y Telegin ve Dorcas Brown, 1991, "The origin of horsebackriding", *Scientific American* 265: s. 94-100.

Arnold, Bettina, 1995, "The material culture of social structure: rank and status in early Iron Age Europe", *Celtic Chiefdom, Celtic State,* B. Arnold ve D. B. Gibson (ed), s. 43-52, Cambridge: Cambridge University Press.

Arnold, Jeanne E., 1996, "Organizational transformations: power and labor among complex hunter-gatherers and other intermediate societies", *Emergent Complexity. The Evolution of Intermediate Societies,* J. E. Arnold (ed.), s. 59-73, Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

---------- ve Ann Munns, 1994, "Independent or attached specialization: the organization of shell bead production in California", *Journal of Field Archaeology* 21: s. 473-89.

Arroyo, Barbara, 1995, "Early ceramics from El Salvador. The El Carmen site", *The Emergence of Pottery. Technology and Innovation in Ancient Societies,* W. K. Barnett ve J. W. Hoopes (ed), s. 199-208, Washington: Smithsonian Institution Press.

Asch, David L. ve Nancy B. Asch, 1985, "Prehistoric plant cultivation in west-central Illinois", *Prehistoric Food Production in North America,* R. 1. Ford (ed.), s. 149-204. Ann Arbor: Museum of Anthropology (Anthropological Papers 75).

Ashmore, Wendy ve Richard R. Wilk, 1988, "Household and community in the Mesoamerican past", *Household and Community in the Mesoamerican Past,* R. R. Wilk ve W. Ashmore (ed), s. 1-27. Albuqerque: University of New Mexico Press.

Audouze, Francoise, 1987, "The Paris Basin in Magdalenian times", *The Pleistocene Old World,* O. Soffer (ed.), s. 183-200. New York: Plenum Press.

---------- ve Olivier Buchsenschutz, 1992, *Towns, Villages and Countryside of Celtic Europe from the Beginning of the Second Millennium to the End of the First Century* BC, Batsford: London.

---------- ve James Enloe, 1997, "High resolution archaeology at Verberie: limits and interpretations" *World Archaeology* 29: s. 195-207.

Aveni, Anthony (ed.), 1990, *The Lines of Nazca.* Philadelphia: American Philosophical Society; Ayala, Francisco J., 1995, "The myth of Eve: molecular biology and human origins", *Science* 270: s. 1930-6; Bahn, Paul G., 1991, "Pleistocene images outside Europe", *Proceedings of the Prehistoric Society* 57: 91-102; —— 1994, "New advances in the field of Ice Age art", *Origins of Anatomically Modern Humans;* M. H. Nitecki ve D. V. Nitecki (ed), s. 121-32. New York: Plenum Press. (ed.), 1996, *The Cambridge Illustrated History of Archaeology,* Cambridge: Cambridge University Press.

---------- ve Jean Vertut, 1988, *Images of the Ice Age,* New York: Facts on File.

Bailey, Geoff (ed.), 1997, *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece,* Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

Bailey, Robert, Genevieve Hear, Mark Jenike, Bruce Owen, Robert Rechtman, and Elzbieta Zechenter 1989. Hunting and gathering in tropical rain forest: is it possible? *American Anthropologist* 91: s. 59-82.

Baiter, Michael, 1995, "Did *Homo erectus* tame fire first?" *Science* 268: s. 1570-1.

Bar-Yosef, Ofer, 1986, "The walls of Jericho: an alternative interpretation", *Current Anthropo-*

logy 27: s. 157-62.

---------- 1991, "The archaeology of the Natufian layer at Hayonim Cave", *The Natufian Culture in the Levant*, O. Bar-Yosef ve F. R. Valla (ed), s. 81-92. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

---------- 1994. "The Lower Paleolithic of the Near East", *Journal of World Prehistory* 8: s. 211-65.

---------- ve Anna Belfer-Cohen 1989, "The origins of sedentism and farming communities in the Levant", *Journal of World Prehistory* 3: s. 447-98.

---------- ve Anna Belfer-Cohen 1992, "From foraging to farming in the Mediterranean Levant", *Transitions to Agriculture in Prehistory*, A. B. Gebauer ve T. D. Price (ed), s. 21-48. Madison: Prehistory Press.

---------- ve Avi Gopher (ed) 1997, *An Early Neolithic Village in the Jordan Valley. Part I: The Archaeology of Netiv Hagdud.* Cambridge: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology (American School of Prehistoric Research Bulletin 43).

---------- ve Richard Meadow, 1995, "The origins of agriculture in the Near East", *Last Hunters, First Farmers. New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*, T. D. Price ve A. B. Gebauer (ed), s. 39-94, Santa Fe: School of American Research Press.; Avi Gopher, Eitan Tchernov ve Mordechai E. Kislev, 1991, "Netiv Hagdud: an Early Neolithic village site in the Jordan Valley", *Journal of Field Archaeology* 18: s. 405-24.

B. Vermeersch, B. Arensburg, A. Belfer-Cohen, P. Goldberg, H. Laville, L. Meignen, Y. Rak, J. D. Speth, E. Tchernov, A.-M. Tillier ve S. Weiner, 1992, "The Excavations in Kebara Cave. Mt. Carmel", *Current Anthropology* 33: s. 497-550.

Bard, Kathryn A., 1997, "Urbanism and the rise of complex society and the early state in Egypt", *Emergence and Change in Early Urban Societies*, L. Manzanilla (ed.), s. 59-86. New York: Plenum Press.

Barfield, Lawrence, 1994, "The Iceman reviewed", *Antiquity* 68: s. 10-26.

Barker, Graeme, 1975a, "Prehistoric territories and economies in central Italy", *Palaeoeconomy*, E. S. Higgs (ed.), s. 111-75. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1975b, "Early Neolithic land use in Yugoslavia", *Proceedings of the Prehistoric Society* 41: 85-104.

---------- 1981, *Landscape and Society. Prehistoric Central Italy*, London: Academic Press.

---------- 1985, *Prehistoric Farming in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1988, "Cows and kings: models for zimbabwes", *Proceedings of the Prehistoric Society* 54: s. 223-40. (ed.) 1999. *The Routledge Companion Encyclopedia of Archaeology.* London: Routledge; ve Tom Rasmussen 1998. *The Etruscans.* Oxford: Blackwell.

Barlett, Peggy (ed.), 1982, *Agricultural Choice and Change. Anthropological Contributions to Rural Development*, New Brunswick: Rutgers University Press.

Barnes, Carolyn, Jean Ensminger ve Phil O'Keefe, 1984, *Wood, Energy and Households. Perspectives on Rural Kenya*, Stockholm, The Beijer Institute.

Barnett, William K., 1995, "Putting the pot before the horse: earliest ceramics and the Neolithic transition in the western Mediterranean", *The Emergence of Pottery: Technology and Innovation in Ancient Societies*, W. K. Barnett ve J. W. Hoopes (ed), s. 79-88. Washington: Smithsonian Institution Press.

Barrett, John C., 1994, *Fragments from Antiquity. An Archaeology of Social Life in Britain, 2900-1200 BC.* Oxford: Blackwell.

Barrett, V., G. Lassiter, D. Wilcock, D. Baker ve E. Crawford, 1982, *Animal Traction in Eastern*

Upper Volta: a Technical, Economic, and Institutional Analysis. East Lansing, Michigan: Department of Agricultural Economics, Michigan State University.

Baryshnikov, Gennady, John F. Hoffecker ve Robin L. Burgess, 1996, "Palaeontology and zooarchaeology of Mezmaiskaya cave" (Northwestern Caucasus, Russia). *Journal of Archaeological Science* 23: s. 313-35.

Bawden, Garth, 1996, *The Moche.* Oxford: Blackwell; Bednarik, Robert G., 1994, "The Pleistocene art of Asia", *Journal of World Prehistory* 8: s. 351-75.

Behrensmeyer, Anna K. ve Andrew P.-' Hill (ed), 1980, *Fossib in the Making: Vertebrate Taphonomy and Paleoecology.* Chicago: University of Chicago Press.

Belcher, William R., 1991, "Fish resources in an early urban context at Harappa" *Harappa Excavations 1986-1990. A Multidisciplinary Approach to Third Millennium Urbanism,* R. H. Meadow (ed.), s. 107-20. Madison: Prehistory Press.

Belfer-Cohen, A., L. A. Schepartz ve B. Arensburg, 1991, "New biological data for the Natufian populations in Israel", *The Natufian Culture in the Levant,* O. Bar-Yosef ve F. R. Valla (ed), s. 411-24. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

Benz, Bruce F. ve Hugh H. litis, 1990, "Studies in archaeological maize I: the "wild" maize from San Marcos Cave reexamined", *American Antiquity* 55: s. 500-11.

Bermudez de Castro, J. M., J. L. Arsuaga, E. Carbonell, A. Rosas, I. Martinez ve M. Mosquera, 1997, "A hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: Possible ancestor to Neandertals and modern humans", *Science* 276: s. 1392-5.

Berry, Michael S., 1982, *Time, Space, and Transition in Anasazi Prehistory.* Salt Lake City: University of Utah Press.

Berry, Sara, 1980, "Decision making and policy making in rural development", *Agricultural Decision Making. Anthropological Contributions to Rural Development,* P. Barlett (ed.), s. 321-35. New York: Academic Press.

Biel, Jorg, 1985, *Der Keltenfurst von Hochdorf.* Stuttgart: Konrad Thesis; Bietti Sestieri, Anna Maria, 1997, "Italy in Europe in the Early Iron Age", *Proceedings of the Prehistoric Society* 63: s. 371-402.

Binford, Lewis R., 1967, "Smudge pits and hide smoking: the use of analogy in archaeological reasoning", *American Antiquity* 32: s. 1612.

---------- 1968, "Post-Pleistocene adaptations", *New Perspectives in Archaeology,* S. Binford ve L. Binford (ed), s. 313-41. Chicago: Aldine.

---------- 1980, "Willow smoke and dogs' tails: hunter-gatherer site systems and archaeological site formation", *American Antiquity* 45: s. 4-20.

---------- 1981, *Bones: Ancient Men and Modern Myths.* New York: Academic Press.

---------- 1984, *Faunal Remains ofKlasies River Mouth.* New York: Academic Press.

---------- 1987, "Searching for camps and missing the evidence? Another look at the Lower Palaeolithic", *The Pleistocene Old World,* O. Soffer (ed.), s. 17-32. New York: Plenum Press.

1988, "Etude taphonomique des restes fauniques de la Grotte Vaufrey, couche VULL", *La Grotte Vaufrey: Paleoenvironment, Chronologie, Activites Humaines,* J. P. Rigaud (ed.), s. 535-63. Paris: Editions du CNRS (Memoires de la Societe Prehistorique Frangaise 19).

---------- ve Sally R. Binford, 1966, "A preliminary analysis of functional variability in the Mousterian of Levallois facies", *American Anthropologist* 68: s. 238-95.

---------- ve Chuan-Kun Ho, 1985, "Taphonomy at a distance: Zhoukoudian, "The cave home of Beijing man", *Current Anthropology* 26: s. 413-42.

---------- ve Nancy M. Stone, 1986, "Zhoukoudian: a closer look", *Current Anthropology* 27: s. 453-75.

Bird-David, Nurit, 1994, "Sociality and immediacy: or, past and present conversations on bands. *Man* 29: s. 583-603.

Blake, Michael, 1991, "Emerging Early Formative chiefdom at Paso de la Amada, Chiapas, Mexico", *Formation of Complex Society in Southeastern Mesoamerica,* W. R. Fowler, Jr. (ed.), s. 27-46. Boca Raton: CRC Press.

Blanton, Richard E., 1978, *Monte Albdn: Settlement Patterns at the Ancient Zapotec Capital.* New York: Academic Press.

---------- 1983, "Urban Monte Alban during Period HI", *The Cloud People. Divergent evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations,* K. V. Flannery veJ. Marcus (ed), s. 128-31. New York: Academic Press.

Bleed, Peter, Carl Falk, Ann Bleed ve Akira Matsui, 1989, "Between the mountains and the sea: optimal hunting patterns and faunal remains at Yagij an early Jomon community in southwestern Hokkaido", *Arctic Anthropology* 26: s. 107-26.

Blitz, John H., 1993, *Ancient Chiefdoms of the Tombigbee.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Blumenschine, Robert J., 1991, "Hominid carnivory and foraging strategies, and the socio-economic function of early archaeological sites", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B* 334: s. 211-21.

---------- ve John A. Cavallo, 1992, "Scavenging and human evolution", *Scientific American* 267: 90-6; ve Curtis W. Marean, 1993, "A carnivore's view of archaeological bone assemblages. *From Bones to Behavior: Ethnoarchaeological and Experimental Contributions to the Interpretation of Faunal Remains,* J. Hudson (ed.), s. 273-300, Carbondale: Center for Archaeological Investigations.

Blurton Jones, Nicholas G., 1991, "Tolerated theft: suggestions about the ecology and evolution of sharing, hoarding, and scrounging", *Primate Politics,* G. Schubert ve R. D. Masters (ed), s. 170-87. Carbondale: Southern Illinois University Press.

---------- Kristen Hawkes ve Patricia Draper, 1994, "Foraging returns of !Kung adults and children: why didn't !Kung children forage? *Journal ofAnthropological Research* 50: s. 217-48.

Boas, Niels Axel, 1983, "Egehoj: a setdement from the early Bronze Age in East Jutland", *Journal of Danish Archaeology* 2: s. 90-101.

---------- 1991, "Bronze Age houses at Hemmed Church, east Jutland", *Journal of Danish Archaeology* 8: s. 88-107.

---------- 1993, "Late Neolithic and Bronze Age settlements at Hemmed Church and Hemmed Plantation, east Jutland" *Journal of Danish Archaeology* 10: s. 119-35.

Bogan, Arthur E., 1983, "Evidence for faunal resource partitioning in an eastern North American chiefdom", *Animals and archaeology: 1. Hunters and their Prey,* J. Clutton-Brock ve C. Grigson (ed), s. 305-24. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 163).

Bogucki, Peter, 1984, "Linear Pottery ceramic sieves and their economic implications", *Oxford Journal of Archaeology* 3: 15-30.

---------- 1986, "The antiquity of dairying in temperate Europe", *Expedition* 28: s. 51-8.

---------- 1988, *Forest Farmers and Stockherders. Early Agriculture and Its Consequences in North-Central Europe.* Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1993, "Animal traction and household economies in Neolithic Europe", *Antiquity* 67: s. 492-503.

1995a, "Prelude to agriculture in north-central Europe", *Before Farming: Hunter-Gatherer Society and Subsistence,* D. V. Campana (ed.), s. 105-16. Philadelphia: University Museum, MASCA (MASCA Research Papers in Science and Archaeology 12, Supplement).

---------- 1995b, "The Linear Pottery Culture: conservative colonists?" *The Emergence of Pottery*, W. K. Barnett ve J. W. Hoopes (ed), s. 89-97. Washington: Smithsonian Institution Press.

---------- 1996a, "The spread of early farming in Europe", *American Scientist* 84: s. 242-53.

---------- 1996b, "Sustainable and unsustainable adaptations by early farming communities of northern Poland", *Journal of Anthropological Archaeology* 15: s.289-311.

---------- 1999, "How agriculture came to north-central Europe", *Europe's First Farmers*, T. D. Price (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.

---------- ve Ryszard Grygiel, 1993, "The first farmers of north-central Europe", *Journal of Field Archaeology* 20: s. 399-426.

Boisvert, Richard, 1979, "Mortuary practices, modes of exchange and cultural change: archaeological evidence from the Lower Ohio Valley", *Kentucky Archaeological Association Bulletin* 12: s.1-16.

Bokelmann, Klaus, 1991, "Some new thoughts on old data on humans and reindeer in the Ahrensburgian tunnel valley in Schleswig-Holstein, Germany", *Late Glacial in North-West Europe: Human Adaptation and Environmental Change at the End of the Pleistocene*, N. Barton, A. J. Roberts ve D. A. Roe (ed), s. 72-81. London: Council for British Archaeology (CBA Research Report 77).

Bokonyi, Sandor, 1974, *The History of Domestic Animals in Central and Eastern Europe*. Budapest: Akademiai Kiado.

Bordaz, Jacques, 1970, *Tools of the Old and New Stone Age*. Garden City: Natural History Press.

Bordes, Francois, 1961, *Typologie du Paleolithique Ancien et Moyen*. Paris: Editions du CNRS.

Boserup, Ester, 1965, *The Conditions of Agricultural Growth*. Chicago: Aldine.

Bourque, Bruce J. 1995. *Diversity and Complexity in Prehistoric Maritime Societies. A Gulf of Maine Perspective*. New York: Plenum Press.

Bowler, J. M., 1976, "Recent developments in reconstructing late Quaternary environments in Australia", *The Origin of the Australians*, R. L. Kirk ve A. G. Thorne (ed), s. 55-77. Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies.

---------- R. Jones, H. R. Allen ve A. G. Thorne, 1970, Pleistocene humanremains from Australia: a living site and human cremation from Lake Mungo. *World Archaeology 2:* 39-60. Boyle, Katherine V. 1990. *Upper Palaeolithic Faunas from South-West France. A Zoogeographic Perspective*. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 557).

Boysen, Aage ve Steen Wulff Anderson, 1983, "Trappendal: barrow and house from the early Bronze Age", *Journal of Danish Archaeology 2:* s. 118-26.

Braidwood, Robert J., 1960, "The agricultural revolution", *Scientific American* 203: s. 130-41.

---------- ve Gordon R. Willey (ed), 1962, *Courses toward Urban Life; Archaeological Considerations of Some Cultural Alternates*. Chicago: Aldine.

Brain, C. K., 1981, *The Hunters or the Hunted? An Introduction to African Cave Taphonomy*, Chicago: University of Chicago Press.

1993, "The occurrence of burnt bones at Swartkrans and their implications for the control of fire by early hominids", *Swartkrans: a Cave's Chronicle of Early Man*, C. K. Brain (ed.), s. 229-42. Praetoria: Transvaal Museum.

---------- 1995, "The influence of climatic changes on the completeness of the early hominid record in southern African caves, with particular reference to Swartkrans", *Palaeoclimate and" Evolution, with Emphasis on Human Origins*. E. S. Vrba, G. H. Denton, T. C. Partridge ve L. H. Burckle (ed), s. 451-8. New Haven: Yale University Press.

---------- ve A. Sillen 1988. Evidence from the Swartkrans cave for the earliest use of fire. *Nature* 336: s. 464-6.

Brain, Jeffrey P., Alan Toth ve Antonio Rodriguez-Buckingham, 1974, "Ethnohistoric archaeo-

logy and the de Soto Entrada into the Lower Mississippi Valley", *Conference on Historic Site Archaeology Papers* 7: s. 232-89.

Bratlund, Bodil 1991. Bone remains of mammals and birds from the Bj0rnsholm shell-mound: a preliminary report. *Journal of Danish Archaeology* 10: s. 97-104.

1996, Hunting strategies in the Late Glacial of northern Europe: a sur vey of the faunal evidence. *Journal of World Prehistory* 10: s. 1-48.

Briard, Jacques, 1979, *The Bronze Age in Barbarian Europe. From the Megaliths to the Celts*, London: Book Club Associates.

Bronson, Bennett, 1977, "The earliest farming: demography as a cause and consequence", *The Origins of Agriculture*, Charles Reed (ed.), s. 23-48. The Hague: Mouton.

Brooks, Alison S. ve Peter Robertshaw 1990, "The glacial maximum in tropical Africa: 22,000 to 14,000 BP", *The World at 18 000 BP.* Volume Two, *Low Latitudes*, C. Gamble ve O. Soffer (ed), s. 121-69. London: Unwin Hyman.

Brose, David S., 1990, "Toward a model of exchange values for the eastern Woodlands", *MCJA: Midcontinental Journal of Archaeology* 15: s. 100-36.

Brown, Dorcas ve David Anthony, 1996, "Excavations in Russia", *Institute for Ancient Equestrian Studies Newsletter* 3, Bahar, s. 1, 3.

Brown, James A. 1976. "The Southern Cult reconsidered", *MCJA: Midcontinental Journal of Archaeology* 1: 115-35.

---------- 1979, "Charnel houses and mortuary crypts: disposal of the dead in the Middle Woodland period", *Hopewell Archaeology*, D. S. Brose ve N. Greber (ed), s. 211-19. Kent, Ohio: Kent State University Press.

---------- 1983, "Summary", *Archaic Hunters and Gatherers in the American Midwest*, J. L. Phillips ve J. A. Brown (ed), s. 5-10. New York: Academic Press.

---------- 1989, "The beginnings of pottery as an economic process" *What's New? A Closer Look at the Process of Innovation*, S. E. van der Leeuw ve R. Torrence (ed), s. 203-24. London: Unwin Hyman.

---------- 1996, *The Spiro Ceremonial Center, the Archaeology of Arkansas Valley Caddoan Culture in Eastern Oklahoma.* Ann Arbor: Museum of Anthropology.

---------- ve Robert K. Vierra, 1983, "What happened in the Middle Archaic? Introduction to an ecological approach to Koster Site archaeology", *Archaic Hunters and Gatherers in the American Midwest*, J. L. Phillips ve J. A. Brown (ed), s. 165-95. New York: Academic Press.

---------- Richard A. Kerber ve Howard D. Winters, 1990, "Trade and the evolution of exchange relations at the beginning of the Mississippian period", *The Mississippian Emergence*, B. D. Smith (ed.), s. 251-80. Washington: Smithsonian Institution Press.

Brumfiel, Elizabeth, 1994a, "Factional competition and political development in the New World: an introduction", *Factional Competition and Political Development in the New World*, E. M. Brumfiel ve J. W. Fox (ed), s. 3-13. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1994b, "Introduction", *The Economic Anthropology of the State*, E. M. Brumfiel (ed.), s. 1-16. Lanham: University Press of America.

---------- ve Timothy K. Earle, 1987, "Specialization, exchange, and complex societies: an introduction", *Specialization, Exchange, and Complex Societies*, E. M. Brumfiel ve T. K. Earle (ed), s. 1-9. Cambridge: Cambridge University Press.

Brunet, M., A. Beauvillain, Y. Coppens, E. Heintz, A. H. E. Moutaye ve D. Pilbeam, 1996, *Australopithecus bahrelghazali*, "une nouvelle espece d'Hominide ancien de la region de Koro Toro (Tchad)", *Comptes Rendus des Seances de l'Academie des Sciences (Paris)* 322: s. 907-13.

Büchsenschutz, Olivier, 1995, "The significance of major settlements in European Iron Age so-

ciety", *Celtic Chiefdom, Celtic State. The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe*, B. Arnold ve D. B. Gibson (ed), s. 53-63. Cambridge: Cambridge University Press.

Burenhult, Goran (ed.), 1993, *The First Humans: Human Origins and History to 10,000 BC*. New York: HarperCollins.

Bunn, Henry T. ve Ellen Kroll, 1986, "Systematic butchery by Plio/Pleistocene hominids at Olduvai Gorge, Tanzania", *Current Anthropology* 27: s. 431-52.

Burger, Richard L., 1988, "Unity and heterogeneity within the Chavin horizon", *Peruvian Prehistory*, R. W. Keatinge (ed.), s. 99-144. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1992, *Chavin and the Origins of Andean Civilization*. London: Thames and Hudson.

---------- ve Lucy Salazar-Burger, 1986, "Early organizational diversity in the Peruvian Highlands: Huaricoto and Kotosh", *Andean Archaeology. Papers in Memory of Clifford Evans*, M. Ramiro Matos, S. A. Turpin ve H. H. Eling, Jr. (ed), s. 65-82. Los Angeles: Institute of Archaeology.

---------- ve Nikolaas J. van der Merwe, 1990, "Maize and the origin of highland Chavin civilization: an isotopic perspective", *American Anthropologist* 92: s. 85-95.

Burgess, Colin 1980. *The Age of Stonehenge*. London: Dent.

Burke, Ariane, 1993, "Applied skeletochronology: the horse as human prey during the Pleniglacial in southwestern France", *Hunting and Animal Exploitation in the Later Palaeolithic and Mesolithic of Eurasia*, G. L. Peterkin, H. M. Bricker ve P. Mellars (ed), s. 145-50. Washington: American Anthropological Association.

Burl, Aubrey, 1987, *The Stonehenge People*. London: J. M. Dent and Sons.

Burns, J. Joseph, 1977, *The Management of Risk: Social factors in the Development of Exchange Relations among the Rubber Traders of North Sumatra*. Basılmamış Doktora Tezi, Yale University.

Butzer, Karl W., 1991, "An Old World perspective on potential Mid-Wisconsinan settlement of the Americas", *The First Americans: Search and Research*, T. D. Dillehay ve D. J. Meltzer (eds), s. 137-56. Boca Raton: CRC Press.

Byers, Douglas S., 1954, "Bull Brook - a fluted point site in Ipswich, Massachusetts", *American Antiquity* 19: s. 343-51.

Byrd, Brian F., 1989, "The Natufian: settlement variability and economic adaptations in the Levant at the end of the Pleistocene", *Journal of World Prehistory* 3: s. 159-98.

---------- 1991, "Beidha: an early Natufian encampment in southern Jordan", *The Natufian Culture in the Levant*, O. Bar-Yosef ve F. R. Valla (ed), s. 245-64. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

---------- 1992, "The dispersal of food production across the Levant", *Transitions to Agriculture in Prehistory*, A. B. Gebauer ve T. D. Price (ed), s. 49-61. Madison: Prehistory Press.

Calavan, Michael M., 1984, "Prospects for a probabilistic reinterpretation of Chayanovian theory: an exploratory discussion", *Chayanov, Peasants, and Economic Anthropology*, E. Paul Durrenberger (ed.), s. 51-69. Orlando: Academic Press.

Caldwell, Joseph R., 1958, *Trend and Tradition in the Prehistory of the Eastern United States*. Washington: American Anthropological Association (Memoir 88).

1965, "Primary forest efficiency" *Southeastern Archaeological Conference Proceedings (Southeastern Archaeological Conference, Bulletin no. 3)*: 66-9.

Campbell, Stuart, 1992, "The Halaf Period in Iraq: old sites and new", *Biblical Archaeologist* December: s. 182-7.

Cancian, Frank, 1980, "Risk and uncertainty in agricultural decision making", *Agricultural Decision Making: Anthropological Contributions to Rural Development*, P. Barlett (ed.), s. 161-76. Orlando: Academic Press.

---------- 1996, "The hamlet as mediator" *Ethnology* 35: s. 215-28.

Caneva, Isabella, M. Frangipane ve A. Palmieri, 1989, "Recent excavations at Maadi", *Late Prehistory of the Nile Basin and Sahara*, L. Krzyzaniak ve M. Kobusiewicz (ed), s. 287-93. Poznari: Museum of Archaeology.

Cann, Rebecca L., Mark Stoneking ve Allan C. Wilson, 1987, Mitochondrial DNA and human evolution. *Nature* 325: s. 31-6.

Carbonell, E., J. M. Bermudez de Castro, J. L. Arsuaga, J. C. Diez, A. Rosas, G. Cuenca-Bescos, R. Sala, M. Mosquera, X. P. Rodriguez, 1995, "Lower Pleistocene hominids and artifacts from Atapuerca-TD6 (Spain)", *Science* 269: s. 826-30.

Carlstein, Tommy, 1982, *Time Resources, Society, and Ecology: on the Capacity for Human Interaction in Space and Time*. Boston: Allen & Unwin.

Carniero, Robert L., 1981, "The chiefdom: precursor of the state", *The Transition to Statehood in the New World*, G. D. Jones ve R. R. Kautz (ed), s. 37-75. Cambridge University Press.

---------- 1990, "Chiefdom-level warfare as exemplified in Fiji and the Causa valley", *The Anthropology of War*, J. Haas (ed.), s. 190-211. Cambridge: Cambridge University Press.

Carstens, Kenneth ve Patty Jo Watson (ed) 1996. *Of Caves and Shell Mounds*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Cassidy, Claire M., 1980, "Nutrition and health in agriculturalists and hunter-gatherers: a case study of two prehistoric populations", *Nutritional Anthropology. Contemporary Approaches to Diet and Culture*, N. W. Jerome, R. F. Kandel ve G. H. Pelto (ed), s. 117-45. Pleasantville, NY: Redgrave Publishing Co.

Castleden, Rodney, 1990, *Minoans: Life in Bronze Age Crete*. London: Routledge.

Catto, Norm R., 1996, "Richardson Mountains, Yukon-Northwest Territories: the northern portal of the postulated 'Ice-Free Corridor.'" *Quaternary International* 32: s. 3-19.

---------- David G. E. Liverman, Peter T. Bobrowsky ve Nat Rutter, 1996, "Laurentide, cordilleran, and montane glaciations in the western Peace River - Grande Prairie region, Alberta and British Columbia, Canada", *Quaternary International* 32: s. 21-32.

Chaloupka, George, 1984, *From Palaeoart to Casual Paintings*. Darwin: Northern Territory Museum of Arts and Sciences.

Chang, Kwang Chih, 1983, "Origin of Shang and the problem of Xia in Chinese archaeology", *The Great Bronze Age of China*, G. Kuwayama (ed.), s. 10-15. Los Angeles: Los Angeles County Museum.

---------- 1986, *The Archaeology of Ancient China*, New Haven: Yale University Press.

---------- 1994, "Ritual and power", *China. Ancient Culture, Modern Land*, R. E. Murowchick (ed.), s. 61-9. Norman: University of Oklahoma Press.

Chang, T. T., 1989, "Domestication and the spread of the cultivated rices", *Foraging and Farming. The Evolution of Plant Exploitation*, D. R. Harris ve G. C. Hillman (ed), s. 408-17. London: Unwin Hyman.

Chapman, Jefferson, 1985, *Tellico Archaeology: 12,000 Years of Native American History*. Knoxville: Department of Anthropology University of Tennessee.

Chapman, John C., 1983, "Secondary products revolution" and the limitations of the Neolithic. *Bulletin, Institute of Archaeology, London* 19: s. 107-22.

---------- 1990, "Social inequality on Bulgarian tells and the Varna problem", *Them Social Archaeology of Houses*, R. Samson (ed.), s. 49-92. Edinburgh: Edinburgh University Press.

---------- 1991, "Creation of social arenas in the Neolithic and Copper age of S. E. Europe: the case of Varna", *Sacred and Profane: Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion, Oxford, 1989*, P. Garwood, et al. (ed), s. 152-71. Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.

Chapman, Robert, 1981, "The emergence of formal disposal areas and the 'problem' of megalithic tombs in prehistoric Europe" *The Archaeology of Death*, R. Chapman, I. Kinnes ve K. Randsborg (ed), s. 71-81. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1990, *Emerging Complexity: the Later Prehistory of South-East Spain, Iberia, and the West Mediterranean*. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1995, "Ten years after - megaliths, mortuary practices, and the territorial model" *Regional Approaches to Mortuary Analysis*, L. A. Beck (ed.), s. 29-51. New York: Plenum Press.

Charles, Douglas K. ve Jane E. Buikstra, 1983, "Archaic mortuary sites in the central Mississippi drainage: distribution, structure, and behavioralimplications", *Archaic Hunters and" Gatherers in the American Midwest*, J. L. Phillips ve J. A. Brown (ed), s. 117-45. New York: Academic Press.

Chase, Philip G., 1986, *The Hunters of Combe Grenal. Approaches to Middle Paleolithic Subsistence in Europe*. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 286).

---------- 1989, "How different was Middle Palaeolithic subsistence? A zooarchaeological perspective on the Middle to Upper Palaeolithic transition", *The Human Revolution*, P. Mellars ve C. Stringer (ed), s. 21-337. Princeton: Princeton University Press.

---------- ve Harold L. Dibble, 1987, "Middle Paleolithic symbolism: a review of current evidence and interpretations", *Journal of Anthropological Archaeology* 6: s. 263-96.

Chauvet, Jean Marie, Eliette Brunei Deschamps ve Christian Hillaire, 1996, *Dawn of Art: the Chauvet Cave*. New York: Harry N. Abrams.

Chayanov, A. V., 1986, *The Theory of Peasant Economy*. Madison: University of Wisconsin Press.

Chen, Baozhang ve Qinhua Jiang, 1997, "Antiquity of the earliest cultivated rice in central China and its implications", *Economic Botany* 51 (3): s. 307-10.

Childe, V. Gordon, 1928, *The Most Ancient East*. London: Routledge and Kegan Paul.

---------- 1929, *The Danube in Prehistory*. Oxford: Clarendon Press.

---------- 1930, *The Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1957, *The Dawn of European Civilization*, London: Roudedge and Kegan Paul.

Chippindale, Christopher, 1988, "Invention of words for the idea of "Prehistory." *Proceedings of the Prehistoric Society* 54: s. 303-14.

---------- 1994, *Stonehenge Complete*, London: Thames and Hudson.

Chochorowski, Jan ve Sergei Skoryi, 1997, "Prince of the Great Kurgan", *Archaeology* 50 Eylül/Ekim: s. 32-9.

Cinq-Mars, Jacques, 1990, "La place des grottes du Poisson-Bleu dans la prehistoire beringienne", *Revista de Arquelogia Americana* 1: s. 9-32.

Claassen, Cheryl P., 1991, "Gender, shellfishing and the Shell Mound Archaic", *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, J. Gero ve M. Conkey (ed), s. 276-300. Oxford: Blackwell.

Clark, Geoffrey A. ve Lawrence G. Straus, 1983, "Late Pleistocene hunter-gatherer adaptations in Cantabrian Spain", *Hunter-Gatherer Economy in Prehistory: A European Perspective*, G. Bailey (ed.), s. 131-48. Cambridge: Cambridge University Press.

Clark, Grahame, 1961, *World Prehistory, an Outline*. Cambridge: Cambridge University Press.

Clark, J. Desmond, 1969, *Kalambo Falls Prehistoric Site, Volume I*. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- ve J. W. K. Harris, 1985, "Fire and its role in early hominid lifeways", *African Archaeological Review* 3: s. 3-27.

Clark, John E., 1995, "Craft specialization as an archaeological category", *Research in Economic Anthropology*, B. L. Isaac (ed.), Cilt 16, s. 267-94. Greenwich: JAI Press.

---------- ve Michael Blake, 1994, "The power of prestige: competitive generosity and the emergence of rank societies in lowland Mesoamerica", *Factional Competition and Political Develop-*

ment in the New World, E. M. Brumfiel ve J. W. Fox (ed), s. 17-30. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- ve Dennis Gosser, 1995, "Reinventing Mesoamerica's first pottery", *The Emergence of Pottery. Technology and Innovation in Ancient Societies*, W. K. Barnett ve J. W. Hoopes (ed), s. 209-21. Washington: Smithsonian Institution Press.

---------- ve William J. Parry, 1990, "Craft specialization and cultural complexity", *Research in Economic Anthropology*, B. L. Isaac (ed.), cilt 12, s. 289-346. Greenwich: RAI Press.

Clarke, D. V., T. G. Cowie ve Andrew Foxon, 1985, *Symbols of Power at the Time of Stonehenge*. Edinburgh: National Museum of Antiquities of Scodand.

Clay, R. Berle, 1992, "Chiefs, Big Men, or what? Economy, settlement patterns, and their bearing on Adena political models", *Cultural Variability in Context. Woodland Settlements of the Mid-Ohio Valley*, M. F. Seeman (ed.), s. 77-80. Kent: Kent State University Press (MCJA Special Paper 7).

Close, Angela E., 1996, "Plus ca change. The Pleistocene-Holocene transition in northeast Africa", *Humans at the End of the Ice Age: the Archaeology of the Pleistocene-Holocene Transition*, L. G. Straus, B. V. Eriksen, J. M. Erlandson ve D. R. Yesner (ed), s. 43-60. New York: Plenum Press.

---------- ve Fred Wendorf, 1992, "The beginnings of food production in the Eastern Sahara", *Transitions to Agriculture in Prehistory*, A. B. Gebauer ve T. D. Price (ed), s. 63-72. Madison: Prehistory Press.

Clottes, Jean, 1996, "Thematic changes in Upper Palaeolithic art: a view from the Grotte Chauvet", *Antiquity* 70: s. 276-88.

---------- ve Jean Courtin, 1996, *The Cave Beneath the Sea. Paleolithic Images at Cosquer*. New York: Henry N. Abrams, Inc.

Clutton-Brock, Juliet (ed.), 1989, *The Walking Larder. Patterns of Domestication, Pastoralism and Predation*. London: Unwin Hyman.

Coe, Michael D., 1981, "Gift of the river: ecology of the San Lorenzo Olmec", *The Olmec and their Neighbors. Essays in Honor of Matthew W. Stirling*, E. P. Benson (ed.), s. 15-19. Washington: Dumbarton Oaks.

Darling, P. J., 1984, *Archaeology and History in Southern Nigeria: the Ancient Linear Earthworks of Benin and Ishan*, Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 215).

Dart, Raymond A., 1957, *The Osteodontokeratic Culture of Australopithecus prometheus*. Praetoria: Transvaal Museum.

Davidson, Iain, 1989, "Escaped domestic animals and the introduction of agriculture to Spain", *The Walking Larder. Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation*, J. Clutton-Brock (ed.), s. 59-71. London: Unwin Hyman.

---------- ve William Noble, 1989, "The archaeology of perception", *Current Anthropology* 30: s. 125-55.

Davidson, Thomas E. ve Hugh McKerrell, 1980, "The neutron activation analysis of Halaf and 'Ubaid pottery from Tell Arpachiyah and Tepe Gawra", *Iraq* 42: s. 155-67.

Davis, S. J. M. ve F. Valla, 1978, "Evidence for domestication of the dog 12,000 years ago in the Natufian of Israel", *Nature* 276: s. 608-10.

Deacon, Terrence W., 1989, "The neural circuitry underlying primate calls and human language", *Human Evolution* 4: s. 367-401.

---------- 1992, "Biological aspects of language", *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*, S. Jones, R. Martin, D. Pilbeam (ed), s. 128-33. Cambridge: Cambridge University Press.

Dean, David ve Eric Delson, 1995, "*Homo* at the gates of Europe", *Nature* 373: s. 472-3.

Dean, Jeffrey S., Robert C. Euler, George J. Gumerman, Fred Plog, Richard H. Hevley ve Thor N. V. Karlstrom, 1985, "Human behavior, demography, and palaeoenvironment on the Colorado

Plateaus", *American Antiquity* 50: s. 537-54.

Deetz, James, 1965, *The Dynamics of Stylistic Change in Arikara Ceramics.* Urbana: University of Illinois Press.

Delagnes, Anne ve Anne Ropars, 1996, *Paleolithique Moyen en Pays de Caux (Haute-Normandie). Le Pucheuil, Etoutteville: Deux Gisements de Plein Air en Milieu Loessique.* Paris: Editions de la Maison des Sciences de PHomme.

Delpech, Francoise, 1983, *Les Faunes du Paleolithique Superieur dans le Sud-Ouest de la Prance,* Paris: Editions du CNRS (Cahiers du Quaternaire 6).

Demarest, Arthur A., 1989, "The Olmec and the rise of civilization in eastern Mesoamerica", *Regional Perspectives on the Olmec,* R. J. Sharer ve D. C. Grove (ed), s. 303-44. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1992, "Ideology in ancient Maya cultural evolution: the dynamics of galactic polities", *Ideology and Pre-Columbian Civilizations,* A. A. Demarest ve G. W. Conrad (ed), s. 135-57. Santa Fe: School of American Research Press.

---------- 1993, "Violent saga of a Maya kingdom", *National Geographic* 183: s. 94-111.

---------- ve Geoffrey W. Conrad (ed), 1992, *Ideology and Pre-Columbian Civilizations.* Santa Fe: School of American Research Press.

Dennell, Robin, 1984, "The expansion of exogenous-based economies across Europe: the Balkans and central Europe", *Exploring the Limits: Frontiers and Boundaries in Prehistory,* S. P. de Atley ve F. J. Findlow (ed), s. 93-116. Oxford: British Archaeological Reports.

---------- 1992, "The origins of crop agriculture in Europe. *The Origins of Agriculture: an International Perspective,* C. W. Cowan ve P. J. Watson (ed), s. 71-100. Washington: Smithsonian Institution Press.

---------- ve Wil Roebroeks, 1996, "The earliest colonization of Europe: the short chronology revisited", *Antiquity* 70: s. 535-42.

Dent, Richard J., 1995, *Chesapeake Prehistory. Old Traditions, New Directions.* New York: Plenum Press.

---------- ve Barbara E. Kauffman, 1985, "Aboriginal subsistence and site ecology as interpreted from microfloral and faunal remains", *Shawnee Minisink,* C. W. McNett (ed.), s. 55-79. Orlando: Academic Press.

Dibble, Harold L., 1987, "The interpretation of Middle Palaeolithic scraper morphology", *American Anthropologist* 52: s. 109-17.

---------- ve Ofer Bar-Yosef (ed), 1995, *The Definition and Interpretation of Levallois Technology.* Madison: Prehistory Press.

---------- ve Simon Holdaway, 1993, "The Middle Palaeolithic industries of Warwasi", *The Palaeolithic Prehistory of the Zagros-Taurus,* D. I. Olszewski ve H. L. Dibble (ed), s. 75-99. Philadelphia: University Museum.

---------- ve Anta Montet-White (ed), 1988, *Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia.* Philadelphia: University Museum of Archaeology and Anthropology.

---------- ve Nicolas Rolland, 1992, "On assemblage variability in the Middle Palaeolithic of western Europe: history, perspectives, and a new synthesis", *The Middle Palaeolithic: Adaptation, Behavior, and Variability,* H. L. Dibble ve P. Mellars (ed), s. 1-28. Philadelphia: University Museum.

Dickinson, Oliver, 1994, *The Aegean Bronze Age.* Cambridge: Cambridge University Press.

Diehl, Richard, 1989, "Olmec archaeology: what we know and what we wish we knew", *Regional Perspectives on the Olmec,* R. J. Sharer ve D. C. Grove (ed), s. 17-32. Cambridge: Cambridge University Press.

Dietler, Michael, 1995, "Early "Celtic" socio-political relations: ideological representation and

social competition in dynamic comparative perspective", *Celtic Chiefdom, Celtic State. The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe*, B. Arnold ve D. B. Gibson (ed), s. 64-71. Cambridge: Cambridge University Press.

Dikov, Nikolai N., 1996, "The Ushki sites, Kamchatka Peninsula", *American Beginnings. The Prehistory and Palaeoecology of Beringia*, F. H. West (ed.), s. 244-50. Chicago: University of Chicago Press.

Dillehay, Thomas D., 1989, *Monte Verde. A Late Pleistocene Settlement in Chile*. Washington: Smithsonian Institution Press.

---------- 1997, "The battle of Monte Verde", *The Sciences* 37: s. 28-33.

Dincauze, Dena F., 1976, *The Neville Site: 8,000 Years at Amoskeag, Manchester, New Hampshire*. Cambridge: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.

---------- 1993, "Fluted points in the eastern forests. *From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic - Palaeo-Indian Adaptations*, O. Soffer ve N. D. Praslov (ed), s. 279-92. New York: Plenum Press.

Doebley, John, 1990, "Molecular evidence and the evolution of maize", *New Perspectives on the Origin and Evolution of New World Domesticated Plants*, P. K. Bretting (ed.), s. 6-28. New York: New York Botanical Garden (Economic Botany 44).

Dolukhanov, Paul, 1996, *The Early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*. London: Longman.

Donahue, Randoph E., 1988, "Microwear analysis and site function of Paglicci Cave, level 4A", *World Archaeology* 19: s. 357-75.

---------- 1992, "Desperately seeking Ceres: a critical examination of current models for the transition to agriculture in Mediterranean Europe", *Transitions to Agriculture in Prehistory*, A. B. Gebauer ve T. D. Price (ed), s. 73-80. Madison: Prehistory Press.

Dortch, Charles, 1984, *Devil's Lair: ji Study in Prehistory*. Perth: Western Australian Museum.

Doyel, David E., 1991, "Hohokam cultural evolution in the Phoenix Basin", *Exploring the Hohokam. Prehistoric Desert Peoples of the American Southwest*, G. J. Gumerman (ed.), s. 231-78. Dragoon, Arizona: Amerind Foundation.

Drennan, Robert D., 1991, "Pre-Hispanic chiefdom trajectories in Mesoamerica, Central America, and northern South America", *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, T. K. Earle (ed.), s. 263-87. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1995, "Chiefdoms in northern South America, *Journal of World Prehistory* 9: s. 301-40.

---------- 1996, "Betwixt and between in the Intermediate Area", *Journal of Archaeological Research* 4: 95-132.

Drewett, Peter, 1979, "New evidence for the structure and function of Middle Bronze Age round houses in Sussex", *Archaeological Journal* 136: s. 3-11.

Driesch, Angela von den ve Joachim Boessneck, 1985, *Die Tierknochenfunde aus der neolithischen Siedlung von Merimde-Benisalame am westlichen Nildelta*. Munich: Institut fur Palaeoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin.

Dunbar, Robin, 1993, "Co-evolution of neocortex size, group size, and language in humans", *Behavioral and Brain Sciences* 16: s. 681-735.

---------- 1996, "On the evolution of language and kinship" *The Archaeology of Human Ancestry. Power, Sex and Tradition*, J. Steele ve S. Shennan (ed), s. 30-96. London: Routledge.

Dye, David H., 1996, "Riverine adaptation in the Midsouth", *Of Caves and Shellmounds*, K. C. Carstens ve P. J. Watson (ed), s. 140-58. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Dyke, A. S. ve V. K. Prest, 1987, "Late Wisconsinan and Holocene history of the Laurentide Ice Sheet", *Geographie Physique et Quaternaire* 41: s. 237-64. Montreal: Les Presses de L'Universite de Montreal.

Earle, Timothy K., 1987, "Chiefdoms in archaeological and ethnohistorical perspective", *Annual Review of Anthropology* 16: s. 279-308.

---------- 1991, "The evolution of chiefdoms", *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, T. K. Earle (ed.), s. 1-15. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1997, *How Chiefs Come to Power, the Political Economy in Prehistory*, Stanford: Stanford University Press.

Edwards, P. P., S. J. Bourke, S. M. Colledge, J. Head ve P. G. Macumber, 1988, "Late Pleistocene prehistory in the Wadi al-Hammeh, Jordan Valley", *The Prehistory of Jordan: the State of Research in 1986*, A. N. Garrard ve H. G. Gebel (ed), s. 525-65. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 396).

Edwards, Walter, 1997, "Japan's new past", *Archaeology* March/April: s. 32-42. Ehrenreich, Robert M. 1995. Early metalworking: a heterarchical analysis of industrial organization. *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, R. M. Ehrenreich, C. L. Crumley ve J. E. Levy (ed), s. 33-9. Washington: American Anthropological Association.

Eiwanger, Josef, 1982, "Die neolithische Siedlung von Merimde-Benisalame: vierter Bericht", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Institut, Abteilung Kairo* 38: s. 67-82.

Emerson, Thomas E., 1997a, "Reflections from the countryside on Cahokian hegemony", *Cahokia. Domination and Ideology in the Mississippian World*, T. R. Pauketat ve T. E. Emerson (ed), s. 167-89. Lincoln: University of Nebraska Press.

---------- 1997b, *Cahokia and the Archaeology of Power*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Enghoff, Inge Bedker, 1991, "Mesolithic eel-fishing at Bjornsholm, Denmark, spiced with exotic species", *Journal of Danish Archaeology* 10: s. 105-18.

Englebrecht, William, 1987, "Factors mamtaining low population density among the prehistoric New York Iroquois", *American Antiquity* 52: s. 13-27.

Enloe, James G., 1993, "Subsistence organization in the early Upper Palaeolithic: reindeer hunters of the Abri du Flageolet, Couche V.", *Before Lascaux. The Complex Record of the Early Upper Palaeolithic*, H. Knecht, A. Pike-Tay ve R. White (ed), s. 101-15. Boca Raton: CRC Press.

Erdosy, George, 1988, *Urbanization in Early Historic India*. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 430).

---------- 1995, "The prelude to urbanization: ethnicity and the rise of Late Vedic chiefdoms", *The Archaeology of Early Historic South Asia. The Emergence of Cities and States*, F. R. Allchin (ed.), s. 75-98. Cambridge: Cambridge University Press.

Erickson, Clark, 1988, "Raised field agriculture in the Lake Titicaca basin: putting ancient Andean agriculture back to work", *Expedition* 30: s. 8-16.

Eriksen, Berk Valentin, 1996, "Resource exploitation, subsistence strategies, and adaptiveness in late Pleistocene-early Holocene northwest Europe", *Humans at the End of the Ice Age. The Archaeology of the Pleistocene-Holocene Transition*, L. G. Straus, B. V. Eriksen, J. M. Erlandson ve D. R. Yesner (ed), s. 101-28. New York: Plenum Press.

Evans, Robert K., 1978, "Early craft specialization: an example from the Balkan Chalcolithic", *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating*, C. L. Redman, M. J. Berman, E. V. Curtin, W. T. Langhorne, Jr., N. M. Versaggi ve J. C. Wanser (ed), s. 113-29. New York: Academic Press.

Fairservis, Walter A., 1986, "Cattle and the Harappan chiefdoms of the Indus Valley", *Expedition* 28: 43-50.

Falconer, Steven E. ve Stephen H. Savage, 1995, "Heartlands and hinterlands: alternative trajectories of early urbanization in Mesopotamia and the southern Levant", *American Antiquity* 60: s. 37-58.

Farizy, Catherine ve Francine David, 1992, "Subsistence and behavioral patterns of some Middle Palaeolithic local groups", *The Middle Palaeolithic: Adaptation, Behavior, and Variability,* H. L. Dibble ve P. Mellars (ed), s. 87-96. Philadelphia: University Museum.

Farnsworth, Kenneth B., 1990, "The evidence for specialized Middle Woodland camps in western Illinois", *Illinois Archaeology 2:* s. 109-32.

Fash, William L., 1991, *Scribes, Warriors, and Kings: the City ofCopan and the Ancient Maya.* London: Thames and Hudson.

Feibel, C. S., N. Agnew, B. Latimer, M. Demas, F. Marshall, S. A. C. Waane ve P. Schmid, 1995, "The Laetoli hominid footprints - preliminary report on the conservation and scientific restudy", *Evolutionary Anthropology* 4: s. 149-54.

Feinman, Gary M., 1995, "The emergence of inequality. A focus on strategies and processes", *Foundations of Social Inequality,* T. D. Price ve G. M. Feinman (ed), s. 255-79. New York: Plenum Press.

---------- ve Jill Neitzel, 1984, "Too many types: an overview of prestate societies in the Americas", *Advances in Archaeological Method and Theory,* vol. 7, M. B. Schiffer (ed.), s. 39-102. Orlando: Academic Press.

Feldman, Robert A., 1987, "Architectural evidence for the development of nonegalitarian social systems in coastal Peru", *The Origins and Development of the Andean State,* J. Haas, S. Pozorski ve T. Pozorski (ed), s. 9-14. Cambridge: Cambridge University Press.

Fernandez Castro ve Maria Cruz, 1995, *Iberia in Prehistory.* Oxford: Blackwell.

Fiedel, Stuart J., 1987, *Prehistory of the Americas.* Cambridge: Cambridge University Press.

Firth, Raymond W., 1959, *Social Change in Tikopia: Re-study of a Polynesian Community after a Generation.* London: Allen & Unwin.

Fischer, Anders, 1982, "Trade in Danubian shaft-hole axes and the introduction of Neolithic economy in Denmark", *Journal of Danish Archaeology* 1: s. 7-12.

Fischer, Franz, 1995, "The early Celts of west central Europe: the semantics of/ social structure", *Celtic Chiefdom, Celtic State. The Evolution of Complex" Social Systems in Prehistoric Europe,* B. Arnold ve D. B. Gibson (ed), s. 34-40. Cambridge: Cambridge University Press.

Fladmark, Knut R., 1979, "Routes: alternate migration corridors for early man in America", *American Antiquity* 44: s. 55-69.

Flannery, Kent V., 1968, "Archaeological systems theory and early Mesoamerica", *Anthropological Archaeology in the Americas,* B. J. Meggers (ed.), s. 67-87. Washington: Anthropological Society of Washington.

---------- 1969, Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East. *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals,* P. Ucko ve G. W. Dimbleby (ed), s. 73-100. London: Duckworth.

---------- 1972, "The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East: a comparative study" *Man, Settlement and Urbanism,* P. J. Ucko, R. Tringham ve G. W. Dimbleby (ed), s. 25-53. London: Duckworth.

---------- 1973, "The origins of agriculture", *The Annual Review of Anthropology 2:* s. 271-310.

---------- (ed.) 1976, *The Early Mesoamerican Village,* New York: Academic Press.

---------- 1983, "The development of Monte Alban's main plaza in Period II", *The Cloud People. Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations,* K. V. Flannery ve J. Marcus (ed), s. 102-4. New York: Academic Press.

---------- ve Joyce Marcus, 1983a, "The earliest public buildings, tombs, and monuments of Monte Alban, with notes on the internal chronology of Period I" *The Cloud People. Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations,* K. V. Flannery ve J. Marcus (ed), s. 87-91. New York:

Academic Press.

---------- ve Joyce Marcus, 1983b, "The growth of site hierarchies in the Valley of Oaxaca", Part I. *The Cloud People. Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations,* K. V. Flannery ve J. Marcus (ed), s. 53-64. New York: Academic Press.

Flannery, Tim, 1990, "Pleistocene faunal loss: implications of the aftershock for Australia's past and future" *Archaeology in Oceania* 25: s. 45-67.

Flood, Josephine, 1996, "Culture in early aboriginal Australia", *Cambridge Archaeological Journal* 6: s. 3-36.

Fogel, Heidy P., 1993, *Settlements in Time: a Study of Social and Political Development during the Gallinazo Occupation of the North Coast of Peru,* Ann Arbor: UMI Dissertation Services.

Foley, Robert, 1995, *Humans Before Humanity,* Oxford: Blackwell.

Ford, Richard I., 1985, "The processes of plant food production in prehistoric North America", *Prehistoric Food Production in North America,* R. I. Ford (ed.), s. 1-18. Ann Arbor: Museum of Anthropology, University of Michigan (Anthropological Papers 75).

Forest, Jean-Daniel, 1987, "La grande architecture obeidienne, sa forme et sa fonction", *Prehistoire de la Mesopotamie,* J.-L. Huot (ed.), s. 385-423. Paris: Editions du CNRS.

Forest-Foucault, Chantal, 1980, "Rapport sur les fouilles de Kheit-Qasim IH, Hamrin" *Paleorient* 6: 221^1.

Fortes, Meyer, 1958, "Introduction" *The Developmental Cycle in Domestic Groups,* J. Goody (ed.), s. 1-14. Cambridge: Cambridge University Press.

Fortier, Andrew C, Thomas O. Maher, Joyce A. Williams, Michael C. Meinkoth, Kathryn E. Parker ve Lucretia S. Kelly, 1989, *The Holding Site: A Hopewell Community in the American Bottom (ll-Ms-118).* Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

Foucault, Michel, 1977, *Discipline and Punish. The Birth of the Prison,* çeviren Alan Sheridan, New York: Pantheon Books. Fowler, Melvin L. 1975. A Pre-Columbian urban center on the Mississippi. *Scientific American* 233: s. 926101.

Francfort, Henri-Paul, 1992, "New data illustrating the early contacts between Central Asia and the north-west of the subcontinent" *South Asian Archaeology 1989: Papers from the Tenth International Conference of South Asian Archaeologists in Western Europe, Musee National des Arts Asiatiques -Guimet, Paris, France, 3-7 July 1989,* C. Jarrige (ed.), s. 97-102. Madison: Prehistory Press.

Freidel, David A., 1992, "The Trees of life: *Ahau* as idea and artifact in Classic lowland Maya civilization", *Ideology and Pre-Columbian Civilizations, A. A.* Demarest ve G. W. Conrad (ed), s. 115-33. Santa Fe: School of American Research Press.

Fried, Morton, 1967, *The Evolution of Political Society: an Essay in Political Anthropology,* New York: Random House.

Frison, George C ve Danny N. Walker, 1990, "New World palaeoecology at the Last Glacial Maximum and the implications for New World prehistory", *The World at 18 000* BP, sayı I. High Latitudes, O. Softer ve C. Gamble (ed), s. 312-30. London: Unwin Hyman.

Fritz, Gayle J., 1993, "Early and Middle Woodland period palaeoethnobotany" *Foraging and Farming in the Eastern Woodlands,* C. M. Scarry (ed.), s. 39-56. Gainesville: University Press of Florida.

---------- 1994, "Are the first American farmers getting younger?", *Current Anthropology* 35: s. 305-9.

---------- ve Bruce D. Smith, 1988, "Old collections and new technology: documenting the domestication of Chenopodium in eastern North America", *MCJA: Midcontinental Journal of Archaeology* 13: s. 3-27. Frost, Peter, 1994, "Geographic distribution of human skin colour: selective compromise between natural selection and sexual selection?", *Human Evolution* 9: s. 141-53.

Fullagar, R. L. K, D. M. Price, L. M. Head, 1996, "Early human occupation of northern Austra-

lia: archaeology and thermoluminescence dating of Jinmium rock-shelter, Northern Territory", *Antiquity* 70: s. 751-74.

Fung, Christopher, 1994, "The beginnings of settled life. *China, Ancient Culture, Modem Land*, R. E. Murowchick (ed.), s. 51-9. Norman: University of Oklahoma Press.

Gabunia, L. ve A. Vekua, 1995, "A Plio-Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus", *Nature* 373: s. 509-12.

Galloway, Patricia (ed.), 1989, *The Southeastern Ceremonial Complex: Artifacts and/Analysis. The Cottonlandia Conference.* Lincoln: University of Nebraska Press.

Gamble, Clive, 1983, "Culture and society in the Upper Palaeolithic of Europe", *Hunter-Gatherer Economy in Prehistory: A European Perspective*, G. Bailey (ed.), s. 201-11. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1991. The social context for European' Palaeolithic art. *Proceedings of the Prehistoric Society* 57: s. 3-15.

---------- 1993, "The center at the edge. *From Kosteńki to Clovis. Upper Palaeolithic - Palaeo-Indian Adaptations*, O. Soffer ve N. D. Praslov (ed), s. 313-21. New York: Plenum Press.

---------- 1994a, *Timewalkers: the Prehistory of Global Colonization.* Harvard: Harvard University Press.

---------- 1994b, "The peopling of Europe 700,000-40,000 years before the present", *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, B. Cunliffe (ed.), s. 5^1. Oxford: Oxford University Press.

---------- 1996, "Making tracks. Hominid networks and the evolution of the social landscape", *The Archaeology of Human Ancestry. Power, Sex, and Tradition*, J. Steele ve S. Shennan (ed), s. 253-77. London: Routledge.

---------- 1998, "Palaeolithic society and the release from proximity: a network approach to intimate relations", *World Archaeology* 29: s. 426-49.

---------- ve Olga Soffer (ed), 1990, *The World at 18000 BP*, sayı II: Low *Latitudes.* London: Unwin Hyman.

Gannon, Patrick J. ve Jeffrey T. Laitman, 1993, "Can we see language areas on hominid endocasts?", *American Journal of Physical Anthropology* supplement 16: s. 91.

Gardner, William M., 1977, "Flint Run Paleoindian complex and its implications for eastern North American prehistory", *Amerinds and their Paleoenvi-ronments in Northeastern North America (Annals of the New York Academy of Sciences 288)*, s. 257-63. New York: New York Academy of Sciences.

Gargett, Robert H., 1989, "Grave shortcomings: the evidence for Neandertal burial", *Current Anthropology* 30: s. 157-90.

---------- 1996, *Cave Bears and Modern Human Origins. The Spatial Taphonomy of Pod Hradem Cave, Czech Republic.* Lanham: University Press of America.

Garlake, Peter S., 1978, "Pastoralism and Zimbabwe", *Journal of African History* 19: s. 479-93.

Garland, Elizabeth B., 1992, *The Obion Site: an Early Mississippian Center in Western Tennessee.* Starkville, Mississippi: Cobb Institute of Archaeology (Report of Investigations 7).

---------- 1996, "Some observations on ceremonialism at the Obion Site", *Mounds, Embankments, and Ceremonialism in the Midsouth*, R. C. Mainfort ve R. Walling (ed), s. 44-9. Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey.

Gaudzinski, Sabine, 1995, "Wallertheim revisited: a re-analysis of the fauna from the Middle Palaeolithic site of Wallertheim (Rheinhessen/Germany)", *Journal of Archaeological Science* 22: s. 51-66.

---------- 1996, "On bovid assemblages and their consequences for the knowledge of subsistence patterns in the Middle Palaeolithic", *Proceedings of the Prehistoric Society* 62: s. 19-39.

Gebauer, Anne Birgitte ve T. Douglas Price (ed), 1992, *Transitions to Agriculture in Prehistory.* Madison: Prehistory Press.

Geneste, Jean-Michel, 1985, *Analyse Lithique d'Industries Mousteriennes du Perigord: une Approche Technologique du Comportement des Groupes Humains au Paleolithique Moyen*, University of Bordeaux I (Dibble ve Rolland 1992 ve Mellars 1996'dan alıntılanmıştır).

Gibson, Jon L., 1994, "Before their time? Early mounds in the lower Mississippi Valley", *Southeastern Archaeology* 13: s. 162-86.

---------- 1996, "Poverty Point and greater Southeastern prehistory. The culture that did not fit", *Archaeology of the Mid-Holocene Southeast*, K. E. Sassaman ve D. G. Anderson (ed), s. 288-303. Gainesville: University Press of Florida.

Gibson, Jon L., 1998, "Broken circles, owl monsters, and black earth midden. Separating sacred and secular at Poverty Point", *Ancient Earthen Enclosures of the Eastern Woodlands*, R. C. Mainfort ve L. P. Sullivan (ed), s. 17-30. Gainesville: University Press of Florida.

Giedion, S., 1962, *The Eternal Present. A Contribution on Constancy and Change*. New York: The Bollingen Foundation.

Gilead, Isaac, 1991, "Upper Paleolithic Period in the Levant", *Journal of World Prehistory* 5: s. 105-54.

Gilman, Antonio, 1987, "Unequal development in Copper Age Iberia", *Specialization, Exchange, and Complex Societies*, E. M. Brumfiel ve T. K. Earle (ed), s. 22-9. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1991, "Trajectories towards social complexity in the later prehistory of the Mediterranean", *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, T. K. Earle (ed.), s. 146-68. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1995, "Prehistoric European chiefdoms: rethinking 'Germanic' societies", *Foundations of Social Inequality*, T. D. Price ve G. M. Feinman (ed), s. 235-51. New York: Plenum Press.

Gimbutas, Marija, 1965, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, The Hague: Mouton.

Glance, Natalie S. ve B. A. Huberman, 1994, "The dynamics of social dilemmas", *Scientific American* 270: s. 76-81.

Goody, Jack, 1986, *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gorman, Chester F. ve Pisit Charoenwongsa, 1976, "Ban Chiang: a mosaic of impressions from the first two years", *Expedition* 18: s. 14-26.

Gould, Stephen Jay, 1989, *Wonderful Life*. New York: W. W. Norton.

Gramly, Richard Michael, 1981, "Eleven thousand years in Maine", *Archaeology* 34: s. 32-9.

---------- 1984, "Kill sites, killing ground and fluted points at the Vail site", *Archaeology of Eastern North America* 12: s. 110-21.

Graves, Michael W. ve Maria Sweeney, 1993, "Ritual behavior and ceremonial structures in eastern Polynesia: changing perspectives on archaeological variability", *The Evolution and Organisation of Prehistoric Society in Polynesia*, M. W. Graves ve R. C. Green (ed), s. 106-25. Auckland: New Zealand Archaeological Association (Monograph 19).

Grayson, Donald K., 1984, "Explaining Pleistocene extinctions: thoughts on the structure of a debate", *Quaternary Extinctions*, P. S. Martin ve R. G. Klein (ed), s. 807-23. Tucson: University of Arizona Press.

---------- 1987, "Analysis of the chronology of late Pleistocene mammalian extinctions in North America. *Quaternary Research* 28: s. 281-9.

---------- 1991, "Late Pleistocene mammalian extinctions in North America: taxonomy, chronology, and explanations", *Journal of World Prehistory* 5: s. 193-231.

---------- ve Francoise Delpech, 1994, "The Evidence for Middle Palaeolithic scavenging from

Couche VTA, Grotte Vaufrey (Dordogne, France)", *Journal of Archaeological Science* 21: s. 359-75.

Green, Stanton W. ve Marek Zvelebil, 1993, ""Interpreting Ireland's prehistoric landscape: The Bally Lough Archaeological Project" *Case Studies in European Prehistory,* P. Bogucki (ed.), s. 1-29. Boca Raton: CRC Press.

Greenfield, Haskel J., 1988, "Origins of milk and wool production in the Old World: a zooarchaeological perspective from the central Balkans, *Current Anthropology* 29: s. 573-93.

1989, "Zooarchaeology and aspects of the secondary products revolu tion: a central Balkan perspective", *ArchaeoZoologia* 3: s. 191-200.

---------- 1993, "Zooarchaeology, taphonomy, and the origin of food production in the central Balkans", *Culture and Environment: a Fragile Coexistence,* R. W. Jamieson, S. Abonyi ve N. A. Mirau (ed), s. 111-17. Calgary: University of Calgary Archaeological Association.

Gregg, Susan Ailing, 1988, *Foragers and Farmers. Population Interaction and Agricultural Expansion in Prehistoric Europe.* Chicago: University of Chicago Press.

Gregory, David A., 1987, "The morphology of platform mounds and the structure of Classic Period Hohokam sites", *The Hohokam Village: Site Structure and Organization,* D. E. Doyel (ed.), s. 183-210. Glenwood Springs, Colorado: Southwestern and Rocky Mountain Division, AAAS.

---------- 1991, "Form and variation in Hohokam settlement patterns", *Chaco &Hohokam. Prehistoric Regional Systems in the American Southwest,* P. L. Crown ve W. J. Judge (ed), s. 159-93. Santa Fe: School of American Research Press.

Grieder, Terence, A. Bueno Mendoza, C. E. Smith, Jr. ve R. M. Malina, 1988, *La Galgada, Peru: a Preceramic Culture in Transition.* Austin: University of Texas Press.

Griffin, P. Bion, 1984, "Forager resource and land use in the humid tropics: the Agta of northeastern Luzon, the Philippines", *Past and Present in Hunter-Gatherer Studies,* C. Schrire (ed.), s. 95-121. Orlando: Academic Press.

---------- 1989, "Hunting, farming, and sedentism in a rain forest foraging society", *Farmers as Hunters: the Implications of Sedentism,* S. Kent (ed.), s. 60-70. Cambridge University Press.

Grigson, Caroline, 1989, "Size and sex: evidence for the domestication of cattle in the Near East", *The Beginnings of Agriculture,* A. Miles, D. Williams ve N. Gardner (ed), s. 77-109. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 496).

Gran, Ole ve Jergen Skaarap, 1991, "Mallegabet II - a submerged Mesolitbic site and a "boat burial" from Aera", *Journal of Danish Archaeology* 10: s. 38-50.

Groube, L., J. ChappeU, J. Muke ve D. Price, 1986, "A 40,000 year-old human occupation site at Huon Peninsula, Papua New Guinea", *Nature* 324: s. 453-5.

Grove, David C., 1981, "Olmec monuments: mutilation as a clue to meaning", *The Olmec and their Neighbors. Essays in Honor of Matthew W. Stirling,* E. P. Benson (ed.), s. 49-68. Washington: Dumbarton Oaks.

---------- ve Susan D. Gillespie, 1992, "Ideology and evolution at the pre-state level: Formative Period Mesoamerica", *Ideology and Pre-Columbian Civilizations,* A. A. Demarest ve G. W. Conrad (ed), s. 15-36. Santa Fe: School of American Research Press.

Gruhn, Ruth, 1994, "The Pacific Coast route of initial entry: an overview" *Method and Theory for Investigating the Peopling of the Americas,* R. Bonnichsen ve D. G. Steele (ed), s. 249-56. CorvaUis (Oregon): Center for the Study of the First Americans.

Grygiel, Ryszard ve Peter Bogucki, 1997, "Early farmers in north-central Europe: 1989-1994 excavations at OslonM, Poland", *Journal of Field Archaeology* 24: s. 161-78.

Guilday, John E., 1971, *Biological and Archaeological Analysis of Bones from a 17th Century Indian Village (46-Pu-31), Putnam County, West Virginia.* Morgantown: West Virginia Geological and Economic Survey.

Gumerman, George J., 1991, "Understanding the Hohokam", *Exploring the Hohokam. Prehistoric Desert Peoples of the American Southwest*, G. J. Gumerman (ed.), s. 1-27. Dragoon, Arizona: Amerind Foundation.

Guthrie, R. Dale, 1990, *Frozen Fauna of the Mammoth Steppe: the Story of Blue Babe*. Chicago: University of Chicago Press.

Haas, Jonathan, 1987, "The exercise of power in early Andean state development", *The Origins and Development of the Andean State*, J. Haas, S. Pozorski ve T. Pozorski (ed), s. 32-5. Cambridge: Cambridge University Press.

Hally, David J., 1993, "The territorial size of Mississippian chiefdoms", *Archaeology of Eastern North America. Papers in Honor of Stephen Williams*, J. B. Stoltman (ed.), s. 143-68. Jackson, Mississippi: Mississippi Department of Archives and History.

---------- 1996, "Platform-mound construction and the instability of Mississippian chiefdoms", *Political Structure and Change in the Prehistoric Southeastern United States*, J. F. Scarry (ed.), s. 92-127. Gainesville: University Press of Florida.

---------- Marvin T. Smith ve James B. Langford, Jr., 1990, "The archaeological reality of De Soto's Coosa", *Columbian Consequences II: Archaeological and Historical Perspectives on the Spanish Borderlands East*, D. H. Thomas (ed.), s. 121-38. Washington: Smithsonian Institution Press.

Hammond, Norman, 1982, *Ancient Maya Civilization*, N. Brunswick: Rutgers University Press.

---------- (ed.), 1991, *Cuello: an Early Maya Community in Belize*, Cambridge: Cambridge University Press.

Harding, Anthony F., 1983, "Bronze Age in central and eastern Europe: advances and prospects", *Advances in World Archaeology* 2: s. 1-50. New York: Academic Press.

Harlan, Jack, 1971, "Agricultural origins: centers and non-centers", *Science* 174: s. 468-74.

---------- 1995, *The Living Fields. Our Agricultural Heritage*, Cambridge University Press.

Harris, David R., 1989, "An evolutionary continuum of people-plant interaction" *Foraging and Farming. The Evolution of Plant Exploitation*, D. R. Harris ve G. C. Hillman (ed), s. 11-26. London: Unwin Hyman.

Harrold, Francis B., 1980, "A comparative analysis of Eurasian Palaeolithic burials. *World Archaeology* 12: s. 195-211.

Hassan, Fekri A., 1988, "The Predynastic of Egypt", *Journal of World Prehistory* 2: s. 135-85.

1993, "Town and village in ancient Egypt: ecology, society, and urbaniza tion", *The Archaeology of Africa. Food, Metals, and Towns*, T. Shaw, P. Sinclair, B. Andah ve A. Okpoko (ed), s. 551-89. London: Routledge.

Hassig, Ross, 1992, *War and Society in Ancient Mesoamerica*, University of California Press.

Hastings, C. Mansfield ve Michael Edward Moseley, 1975, "The adobes of Huaca del Sol and Huaca de la Luna", *American Antiquity* 40: s. 196-203.

Hastorf, Christine A., 1993, *Agriculture and the Onset of Political Inequality before the Inka*. Cambridge: Cambridge University Press.

Haury, Emil W., 1976, *The Hohokam: Desert Farmers and Craftsmen*, University of Arizona Press.

Hawkes, Kristen, 1993, "Why hunter-gatherers work. An ancient version of the problem of public goods", *Current Anthropology* 34: s. 341-61.

Hawkins, Gerald S., 1965, *Stonehenge Decoded*, Garden City (NY): Doubleday.

Hayden, Brian, 1992, "Models of domestication", *Transitions to Agriculture in Prehistory*, A. B. Gebauer ve T. D. Price (ed), s. 11-19. Madison: Prehistory Press.

---------- 1995a, "A new overview of domestication", *Last Hunters, First Farmers. New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*, T. D. Price ve A. B. Gebauer (ed), s. 273-99. Santa Fe: School of American Research Press.

---------- 1995b, "Pathways to power. Principles for creating socioeconomic inequalities", *Foundations of Social Inequality*, T. D. Price ve G. M. Feinman (ed), s. 15-86. New York: Plenum Press.

---------- ve Aubrey Cannon, 1982, "The corporate group as an archaeological unit", *Journal of Anthropological Archaeology* 1: s. 132-58.

Haynes, C. Vance, Jr., 1980, "Paleoindian charcoal from Meadowcroft Rockshelter: is contamination a problem?" *American Antiquity* 45: s. 582-7.

---------- 1992, "Contributions of radiocarbon dating to the geochronology of the peopling of the New World", *Radiocarbon After Four Decades*, R. E. Taylor ve R. S. Kra (ed), s. 355-74. New York: Springer-Verlag.

---------- 1993, "Clovis-Folsom geochronology and climatic change", *From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic - Palaeo-Indian Adaptations*, O. Soffer ve N. D. Praslov (ed), s. 219-36. New York: Plenum Press.

Hays, J. D., J. Imbrie ve N. J. Shackleton 1976, "Variations in the Earth's orbit: pacemaker of the ice ages", *Science* 194: s. 1121-32.

Helmer, Daniel, 1989, "Developpement de la domestication au Proche-Orient de 9500 a 7500 BP: les nouvelles donnees d'El Kowm et de Ras Shamra", *Paleorient* 15: s. 111-21.

Headland, Thomas N. ve Lawrence A. Reid, 1989, "Hunter-gatherers and their neighbors from prehistory to the present", *Current Anthropology* 30: s. 43-66.

Headland, Thomas N. ve Lawrence A. Reid, 1991, "Holocene foragers and interethnic trade: a critique of the myth of isolated independent hunter-gatherers", *Between Bands and States*, S. A. Gregg (ed.), s. 333-40. Carbondale, Illinois: Center for Archaeological Investigations.

Hedeager, Lotte, 1992, *Iron-Age Societies. From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700*, Oxford: Blackwell.

Henry, Donald O., 1989, *From Foraging to Agriculture: the Levant at the End of the Ice Age*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

---------- 1995, *Prehistoric Cultural Ecology and Evolution: Insights from Southern Jordan*. New York: Plenum Press.

Hensel, Witold ve Sarunas AiiUsauskas, 1985, *Excavations of Neolithic and Early Bronze Age Sites in Southeastern Poland*. Wroclaw: Ossolineum.

Hesse, Brian, 1984, "These are our goats: the origins of herding in west-central Iran", *Animals and Archaeology 3: Early Herders and their Flocks*, J. Clutton-Brock ve C. Grigson (ed), s. 243-64. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 202).

Hewitt, Kenneth, 1983, "Interpreting the role of hazards in agriculture", *Interpretations of Calamity from the Viewpoint of Human Ecology*, K. Hewitt (ed.), s. 123-39. Boston: Allen and Unwin.

Higham, Charles, 1983, "The Ban Chiang culture in wider perspective", *Proceedings of the British Academy* 69: s. 229-61.

---------- 1989a, *The Archaeology of Mainland Southeast Asia from 10,000 BC to the Fall of Angkor*, Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1989b, "The later prehistory of mainland Southeast Asia", *Journal of World Prehistory* 3: s. 235-82.

---------- 1995, "The transition to rice cultivation in Southeast Asia", *Last Hunters, First Farmers. New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*, T. D. Price ve A. B. Gebauer (ed), s. 127-55. Santa Fe: School of American Research Press.

---------- 1996, *The Bronze Age of Southeast Asia*, Cambridge: Cambridge University Press.

---------- ve Bernard Maloney, 1989, "Coastal adaptation, sedentism, and domestication: a model for socioeconomic intensification in prehistoric Southeast Asia", *Foraging and Farming. The*

Evolution of Plant Exploitation, D. R. Harris ve G. C. Hillman (ed), s. 650-66. London: Unwin Hyman.

---------- ve Rachanie Thosarat, 1994, *Khok Phanom Di: Prehistoric Adaptation ' to the World's Richest Habitat.* Fort Worth: Harcourt Brace.

Hill, James N. 1970, "Broken K Pueblo", *Prehistoric Social Organization in the American Southwest.* Tucson: University of Arizona Press.

Hillman, Gordon C., 1989, "Late Palaeolithic plant foods from Wadi Kubbaniya in Upper Egypt: dietary diversity, infant weaning, and seasonality in a riverine environment", *Foraging and Farming. The Evolution of Plant Exploitation,* D. R. Harris ve G. C. Hillman (ed), s. 207-39. London: Unwin Hyman.

---------- ve M. S. Davies, 1992, "Domestication rates in wild wheats and barley under primitive cultivation: preliminary results and archaeological implications of field measurements of selection coefficient", *Prehistoire de l'Agriculture: Nouvelles Approches Experimentales et Ethnographiques,* P. C. Anderson (ed.), s. 113-58. Paris: Editions du CNRS.

----------, Susan M. Colledge ve David R-Harris, 1989, "Plant-food economy during the Epipalaeolithic period at Tell Abu Hureyra, Syria: dietary diversity, seasonality, and modes of exploitation", *Foraging and Farming. The Evolution of Plant Exploitation,* D. R. Harris ve G. C. Hillman (ed), s. 240-68. London: Unwin Hyman.

Hiroshi, Tsude, 1992, "Kofun period and state formation", *Acta Asiatica* 63: s. 64-86.

Hodder, Ian, 1984, "Burials, houses, women and men in the European neolithic", *Ideology, Power and Prehistory,* D. Miller ve C. Tilley (ed), s. 51-68. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1990, *The Domestication of Europe,* Oxford: Blackwell.

Hoffman, Michael A., 1980, "A rectangular Amratian house from Hierakonpolis", *Journal of Near Eastern Studies* 39: s. 119-37.

Hole, Frank, 1984, "A reassessment of the Neolithic Revolution", *Paleorient* 10: s. 49-60.

---------- 1989, "Patterns of burial in the Fifth Millennium", *Upon this Foundation - the 'Ubaid Reconsidered,* E. F. Henrickson ve I. Thuesen (ed), s. 149-80. Copenhagen: Carsten Niebuhr Institute.

---------- 1994, "Environmental instabilities and urban origins", *Chiefdoms and Early States in the Near East: the Organizational Dynamics of Complexity,* G. Stein ve M. S. Rothman (ed), s. 121-51. Madison: Prehistory Press.

Hoopes, John W., 1995, "Interaction in hunting and gathering societies as a context for the emergence of pottery in the Central American isthmus", *The Emergence of Pottery. Technology and Innovation in Ancient Societies,* W K. Barnett ve J. W. Hoopes (ed), s. 185-98. Washington: Smithsonian Institution Press.

Hopf, Maria ve Ofer Bar-Yosef, 1987, "Plant remains from Hayonim Cave, western Galilee. *Paleorient* 13: s. 117-20.

Hopkins, David M., 1996, "Introduction: the concept of Beringia", *American Beginnings. The Prehistory and Palaeoecology of Beringia,* F. H. West (ed.), s. xvii-xxi. Chicago: University of Chicago Press.

Houghton, Philip, 1993, "Neandertal supralaryngeal vocal tract", *American Journal of Physical Anthropology* 90: s. 139-46.

Houston, Stephen D., 1992, *Hieroglyphs and History at Dos Pilas: Dynastic Politics of the Classic Maya,* Austin: University of Texas Press.

Hoyle, Fred, 1977, *On Stonehenge.* San Francisco: W. H. Freeman.

Hudson, Charles M., 1990, *The Juan Pardo Expeditions.. Explorations of the Carolinas and Tennessee, 1566-1568.* Washington: Smithsonian Institution Press.

Huffman, Thomas N., 1986, "Iron Age settlement patterns and the origins of class distinction

in southern Africa", *Advances in World Archaeology*, sayı 5, F. Wendorf ve A. E. Close (ed), s. 291-338. New York: Academic Press.

Huot, Jean-Louis, 1989, "'Ubaidian villages of lower Mesopotamia: permanence and evolution from 'Ubaid 0 to 'Ubaid 4 as seen from Tell el 'Oueili", *Upon this Foundation ó the 'Ubaid Reconsidered*, E. F. Henrickson ve I. Thuesen (ed), s. 19-42. Copenhagen: Carsten Niebuhr Foundation.

---------- 1992, "The first farmers at Oueili", *Biblical Archaeologist* December: s.188-95.

---------- 1994, *Les Premiers Villageois de Mesopotamie. Du Village a la Ville*, Paris: Armand Colin.

Iitis., Hugh H., 1983, "From teosinte to *maize:* the catastrophic sexual transformation", *Science* 222: s. 886-94.

Imamura, Keiji, 1996, *Prehistoric Japan. New Perspectives on Insular East Asia*, Honolulu: University of Hawaii Press.

Ingold, Tim, 1984, "Time, social relationships, and the exploitations of animals: anthropological reflections on prehistory", *Animals and Archaeology: 3. Early Herders and their Flocks*, J. Clutton-Brock ve C. Grigson (ed), s. 3-12. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 202).

---------- 1987, *The Appropriation of Nature: Essays on Human Ecology and Social Relations*. Iowa City: University of Iowa Press.

Irwin, Geoffrey, 1992, *The Prehistoric Exploration and Colonisation of the Pacific*, Cambridge: Cambridge University Press.

Isaac, Glynn L., 1978, "The food-sharing behavior of protohuman hominids", *Scientific American* 238: s. 90-108.

---------- 1981, "Stone age visiting cards: approaches to the study of early land use patterns", *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, I. Hodder, G. Isaac ve N. Hammond (ed), s. 131-55. Cambridge: Cambridge University Press.

Jackson, H. Edwin ve Susan L. Scott, 1995a, "The faunal record of the southeastern elite: the implications of economy, social relations, and ideology" *Southeastern Archaeology* 14: s. 103-19.

---------- ve 1995b, "Mississippian homestead and village subsistence organization. Contrasts in large-mammal remains from two sites in the Tombigbee valley", *Mississippian Households and Communities*, J. D. Rogers ve B. D. Smith (ed), s. 181-200. University of Alabama Press.

James, Steven R., 1989, "Hominid use of fire in the Lower and Middle / Pleistocene: a review of the evidence", *Current Anthropology* 30: s. 1-26.

Jarrige, Jean Francois ve Richard H. Meadow, 1980, "The antecedents of civilization in the Indus Valley" *Scientific American* 243: s. 122-33.

Jasim, Sabah Abboud, 1985, *The Ubaid Period in Iraq: Recent Excavations in the Hamrin Region*, Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 267).

Jazdzewski, Konrad, 1981, *Pradzieje Europy Srodkowej*, Wroclaw: Ossolineum.

Jelinek, Arthur J., 1992, "Perspectives from the Old World on the habitation of the New", *American Antiquity* 57: s. 345-7.

Jensen, Jorgen, 1988, "Bronze Age research in Denmark 1970-1985", *Jounal of Danish Archaeology* 6: 155-74.

Jochim, Michael, 1983, Palaeolithic cave art in ecological perspective. *Hunter-Gatherer Economy in Prehistory: A European Perspective*, G. Bailey (ed.), s. 212-19. Cambridge University Press.

---------- 1987, "Late Pleistocene refugia in Europe" *The Pleistocene Old World*, O. Soffer (ed.), s. 317-31. New York: Plenum Press.

Joffe, Alexander H., 1993, *Settlement and Society in the Early Bronze Age I and II, Southern Levant: Complementarity and Contradiction in a Small-Scale Complex Society*, Sheffield: Sheffield Academic Press.

Johanson, Donald ve Maitland A. Edey, 1981, *Lucy: the Beginnings of Humankind*, New York: Simon & Schuster.

---------- ve Blake Edgar, 1996, *From Lucy to Language*, New York: Simon & Schuster.

Johnson, Gregory A., 1982, "Organizational structure and scalar stress", *Theory and Explanation in Archaeology*, C. Renfrew, M. J. Rowlands, B. A. Segraves (ed), s. 389-421. New York: Academic Press.

Jones, B. Calvin, 1994, "The Lake Jackson mound complex (8LE1): stability and change in Fort Walton culture", *The Florida Anthropologist* 47: s. 120-46.

Jones, Rhys, 1973, "Emerging picture of Pleistocene Australians", *Nature* 246: s. 278-81.

---------- 1990, "From Kakadu to Kutikina: the southern continent at 18,000 years ago", *The World at 18000* BP, sayı 2, Low Latitudes, C. Gamble ve O. Soffer (ed), s. 264-95. London: Unwin Hyman.

---------- 1992, "Human colonisation of the Australian continent", *Continuity or Replacement: Controversies in Homo sapiens Evolution*, G. Brauer ve F. H. Smith (ed), s. 289-301. Rotterdam: A. A. Balkema.

Joyce, Arthur A., 1994, "Late Formative community organization and social complexity on the Oaxaca coast", *Journal of Field Archaeology* 21: s. 147-68.

Judge, W. James, 1991, "Chaco: current views of prehistory and the regional system", *Chaco & Hohokam. Prehistoric Regional Systems in the American Southwest*, P. L. Crown ve W. J. Judge (ed), s. 11-30. Santa Fe: School of American Research Press.

Junker, Laura Lee, 1993, "Craft goods specialization and prestige goods exchange in Philippine chiefdoms of the fifteenth and sixteenth centuries", *Asian Perspectives* 32: s. 1635.

---------- 1994, "Trade competition, conflict, and political transformations in sixth- to sixteenth-century Philippine chiefdoms", *Asian Perspectives* 33: s. 229-60.

---------- Karen Mudar ve Maria Schwaller, 1994, "Social stratification, household wealth, and competitive feasting in 15th- and 16th-century Philippine chiefdoms", *Research in Economic Anthropology*, sayı 15, B. L. Isaac (ed.), s. 307-58. Greenwich: JAI Press.

Kadrow, Slawomir, 1991, "Iwanowice, Babia Gora site: spatial evolution of an Early Bronze Age Mierzanowice culture settlement (2300-1600 BC)", *Antiquity* 65: s. 640-50.

---------- 1994, "Social structures and social evolution among early-Bronze-Age communities in south-eastern Poland", *Journal of European Archaeology* 2: s. 229-48.

Kantner, John, 1996, "Political competition among the Chaco Anasazi of the American Southwest", *Journal of Anthropological Archaeology* 15: s. 41-105.

Kealhofer, Lisa, 1996, "The human environment during the terminal Pleistocene and Holocene in northeastern Thailand: phytolith evidence from Lake Kumphawapi", *Asian Perspectives* 35: s. 229-54.

Keatinge, Richard W. (ed.), 1988, *Peruvian Prehistory. An Overview of Pre-Inca and Inca Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

Keefer, Erwin, 1990, "'Siedlung Forschner' am Federsee and ihre mittel-bronzezeitlichen Funde, *Bericht der Romisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archaologischen Instituts* 71: s. 38-51.

Keeley, Lawrence H., 1996, *War Before Civilization*. New York: Oxford University Press.

Keightley, David N., 1994, "Sacred Characters" *China. Ancient Culture, Modern Land*, R. E. Murowchick (ed.), s. 71-9. Norman: University of Oklahoma Press.

Kelly, John E., 1990, "The emergence of Mississippian culture in the American Bottom region", *The Mississippian Emergence*, B. D. Smith (ed.), s. 113-52. Washington: Smithsonian Institution Press.

---------- 1991, "Cahokia and its role as a gateway-center in interregional exchange" *Cahokia*

and the Hinterlands: Middle Mississippian Cultures of the Midwest, T. E. Emerson ve R. B. Lewis (ed), s. 61-80. Urbana: University of Illinois Press.

Kelly, Robert L., 1995, *The Foraging Spectrum. Diversity in Hunter-Gatherer Lifeways*, Washington: Smithsonian Institution Press.

---------- ve Lawrence C. Todd, 1988, "Coming into the country: early Paleoindian hunting and mobility", *American Antiquity* 53: s. 231-44.

Kemp, Barry J., 1989, *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*, London: Routledge.

Kenoyer, Jonathan Mark, 1991, "The Indus Valley Tradition of Pakistan and Western India", *Journal of World Prehistory* 5: s. 331-85.

1992, "Harappan craft specialization and the question of urban segrega tion and stratification", *Eastern Anthropologist* 45: s. 39-54.

Kent, Susan, 1989, "Cross-cultural perceptions of farmers as hunters and the value of meat", *Farmers as Hunters: the Implications of Sedentism*, S. Kent (ed.), s. 1-17. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1995, "Unstable households in a stable Kalahari community in / Botswana", *American Anthropologist* 97: s. 297-312.

Kimbel, W H., R. C. Walter, D. C. Johanson, K. E. Reed, J. L. Aronson, Z. Assefa, C. W. Marean, G. G. Eck, R. Bobe, E. Hovers, Y. Rak, C. Vondra, T. Yemane, D. York, Y. Chen, N. M. Evensen ve P. E. Smith, 1996, "Late Pliocene *Homo* and'Oldowan Tools from the Hadar Formation (Kada Hadar Member), Ethiopia", *Journal of Human Evolution* 31: s. 549-61.

King, Adam ve Jennifer A. Freer, 1995, "Mississippian Southeast: a world-systems perspective", *Native American Interactions. Multiscalar Analyses and Interpretations in the Eastern Woodlands*, M. S. Nassaney ve K. E. Sassaman (ed), s. 266-88. Knoxville: University of Tennessee Press.

Kipp, Rita Smith ve Edward M. Schortman, 1989, "The political impact of trade in chiefdoms, *American Anthropologist* 91: s. 370-84.

Kirch, Patrick Vinton, 1984, *The Evolution of the Polynesian Chiefdoms*, Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1994, *The Wet and the Dry: Irrigation and Agricultural Intensification in Polynesia*. Chicago: University of Chicago Press.

---------- 1997, *The Lapita Peoples. Ancestors of the Oceanic World*, Oxford: Blackwell.

Kislev, Mordechai, 1992, "Agriculture in the Near East in the seventh millennium BC", *Prehistoire de l'Agriculture: Nouvelles Approches Experimentales et Ethnographiques*, P. C. Anderson (ed.), s. 87-93. Paris: Editions du CNRS.

Klein, Richard G., 1983, "Stone Age prehistory of southern Africa", *Annual Review of Anthropology* 12: s. 25-48.

---------- 1989, *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins*, Chicago: University of Chicago Press.

Klima, Bohuslav, 1987, "Triple burial from the Upper Paleolithic of Dolni Vestonice, Czechoslovakia, *Journal of Human Evolution* 16: s. 831-5.

Knight, Frank H., 1921, *Risk, Uncertainty, and Profit*, Boston: Houghton Mifflin Company.

Knight ve rnon James, Jr., 1986, "The institutional organization of Mississippian religion", *American Antiquity* 51: s. 675-87.

---------- 1990, "Social organization and the evolution of hierachy in southeastern chiefdoms", *Journal of Anthropological Research* 46: s. 1-23.

---------- 1997, "Some developmental parallels between Cahokia and Moundville", *Cahokia. Domination and Ideology in the Mississippian World*, T. R. Pauketat ve T. E. Emerson (ed), s. 229. Lincoln: University of Nebraska Press.

Kohl, Philip L., 1975, "Carved chlorite vessels: a trade in finished commodities in the mid-third millennium", *Expedition* 18: s. 18-31.

Kolata, Alan L., 1991, "Technology and organization of agricultural production in the Tiwanaku state", *Latin American Antiquity* 2: s. 99-125.

---------- 1993, *The Tiwanaku: Portrait of an Andean Civilization*, Oxford: Blackwell.

---------- 1996, *Tiwanaku and its Hinterland: Archaeology and Paleoecology of an Andean Civilization*, Washington: Smithsonian Institution Press.

Kolb, Michael J., 1994, "Monumentality and the rise of religious authority in precontact Hawaii", *Current Anthropology* 35: s. 521-48.

Kondo, Yoshiro, 1983, *The Age of the Keyhole-Shaped Tombs* (in Japanese), Tokyo: Iwanami Shoten.

Kooi, P. B., 1996, "Het Project Peelo. Het onderzoek van her Kleuvenveld (1983, 1984), het Burchtterrein (1980) en het Nijland (1980) met enige kanttekeningen bij de resultaten van het project", *Palaeohistoria* 37/38: s. 417-79.

Kozlowski, Janusz K., 1986, "The Gravettian in central and eastern Europe", *Advances in World Archaeology, sayı.* 5, F. Wendorf ve A. Close, (ed), s. 131-200. Orlando: Academic Press.

Kozlowski, Janusz K., 1990, Northern Central Europe c. 18000 bp", *The World at 18000 bp. Volume One. High Latitudes*, O. Soffer ve C. Gamble (ed), s. 204-27. London: Unwin Hyman.

Kristiansen, Kristian, 1987, "From stone to bronze: the evolution of social complexity in Northern Europe", *Specialization, Exchange, and Complex Societies*, E. M. Brumfiel ve T. K. Earle (ed), s. 30-51. Cambridge: Cambridge University Press. *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, T. K. Earle (ed.), s. 16-43. Cambridge: Cambridge University Press

Kumar, Shubh K. ve David HotchMss, 1988, *Consequences of Deforestation for Women's Time Allocation, Agricultural Production, and Nutrition in Hill Areas of Nepal*, Washington: International Food Policy Research Institute.

Kusatman, B., 1991, *The Origins of Pig Domestication with Particular Reference to the Near East*, basılmamış doktora tezi, Institute of Archaeology, University of London (cited in Bar-Yosef ve Meadow, 1995).

Ladefoged, Thegn N., 1993, "The impact of resource diversity on the sociopolitical structure of Rotuma: a geographic information system analysis", *The Evolution and Organization of prehistoric Society in Polynesia*, M. W. Graves ve R. C. Green (ed), s. 64-71. Auckland: New Zealand Archaeological Association (Monograph 19).

Lamberg-Karlovsky, C. C., 1994, "Bronze Age khanates of Central Asia, *Antiquity* 68: s. 398-405.

Langebaek, Carl Henrik, 1995, *Regional Archaeology in the Muisca Territory: a Study of the Fuquene and Susa Valleys*, Pittsburgh: University of Pittsburgh (Memoirs in Latin American Archaeology 9).

Larick, Roy ve Russell L. Ciochon, 1996, "The African emergence and early Asian dispersals of the genus *Homo*" *American Scientist* 84: s. 538-51.

Larsen, Clark Spencer, 1984, "Health and disease in prehistoric Georgia: the transition to agriculture", *Paleopathology at the Origins of Agriculture*, M. N. Cohen ve G. J. Armelagos (ed), s. 367-92. Orlando: Academic Press.

Larsson, Lars, 1990, "Dogs in fraction - symbols in action", *Contribution to the Mesolithic in Europe*, P. M. Vermeersch ve P. van Peer (ed), s. 153-60. Leuven: Leuven University Press. in southern Sweden. *Case Studies in European Prehistory*, P. Bogucki (ed.), s. 31-62. Boca Raton: CRC Press.

Leakey, Mary D., 1971, *Olduva i Gorge: Excavations in Beds I and II, 1960-1963*. Cambridge: Cambridge University Press.

Leakey, Meave G., 1995, "The farthest horizon", *National Geographic* 188: s. 38-51.

---------- Craig S. Feibel, Ian McDougall ve Alan C. Walker, 1995, "New four- million-year-old hominid species from Kanapo i ve Allia Bay, Kenya", *Nature* 376: s. 565-71.

LeBlanc, Steven A. ve Patty Jo Watson, 1973, "A comparative statistical analysis of painted potery from seven Halafian sites", *Paleorient* 1: s. 117-33.

Lee, Richard B., 1979, *The IKung San*. Cambridge: Cambridge University Press; *Man the Hunter*, Chicago: Aldine; *Kalahari Hunter-Gatherers: Studies of the IKung San and their Neighbors*. Cambridge: Harvard University Press.

Legge, A. J., 1972, "Prehistoric exploitation of the gazelle in Palestine", *Papers in Economic Prehistory*, E. S. Higgs (ed.), s. 119-24. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- ve Peter A. Rowley-Conwy, 1987, "Gazelle killing in Stone Age Syria" *Scientific American* 257: s. 88-95.

Lekson, Stephen H., 1984, *Great Pueblo Architecture of Chaco Canyon*, Albuquerque: National Park Service.

---------- 1991, "Settlement patterns and the Chaco region", *Chaco & Hohokam*.

---------- 1991, "Settlement patterns and the Chaco region, Chaco and Hohokam", *Prehistoric Regional Systems in the American Southwest*, P. L. Crown ve W. J. Judge (ed), s. 31-56. Santa Fe: School of American Research Press.

---------- ve Catherine M. Cameron, 1995, "Abandonment of Chaco Canyon the Mesa Verde migrations, and the reorganization of the Pueblo world", *Journal of Anthropological Archaeology* 14: s. 184-202.??

---------- Thomas C. Windes, John R. Stein ve W. James Judge, 1988, The Chaco Canyon Community, *Scientific American* 259: s. 100-9.

Leroi-Gourhan, Andre, 1968, *The Art of Prehistoric Man in Western Europe*, London: Thames and Hudson.

---------- ve M. Brezillon, 1966, "L'Habitation Madgalenienne No.l de Pincevent pres Montereau (Seine-et-Marne)", *Gallia Prehistoire* 9: s. 263-385.

---------- ve 1972, "Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalenien", *Gallia Prehistoire* (Vlleme supplement a Gallia Prehistoire). Paris: Editions du CNRS.

Leroi-Gourhan, Arlette, 1975, "The flowers found with Shanidar F, a Neanderthal burial in Iraq", *Science* 190: s. 562-4.

Levy, Janet E., 1991, "Metalworking technology and craft specialization in Bronze Age Denmark", *Archaeomaterials* 5: s. 55-74.?1995. Heterarchy in Bronze Age Denmark: settlement pattern, gender,

1995, "Heterarchy in Bronze Age Denmark: settlement pattern, gender, and ritual", *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, R. M. Ehrenreich, C. L. Crumley ve J. E. Levy (ed), s. 41-53. Washington: American Anthropological Association.

Lewenstein, Suzanne M., 1987, *Stone Tool Use at Cerros. The Ethnoarchaeo-logical and Use-Wear Evidence*, Austin: University of Texas Press.

Lewis, Henry T., 1991, "Technological complexity, ecological diversity, and fire regimes in Northern Australia: hunter-gatherer, cowboy, ranger", *Profiles in Cultural Evolution*, A. T. Rambo ve K. Gillogly (ed), s. 261-88. Ann Arbor: Museum of Anthropology (Anthropological Papers 85).

Lewis-Williams, J. David, 1983, *The Rock Art of Southern Africa*, Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1991, "Wrestling with analogy: a methodological dilemma in Upper Palaeolithic art research", *Proceedings of the Prehistoric Society* 57: s. 149-62.

Lewis-Williams, J. David ve T. A. Dowson, 1988, "Signs of all times: entop-tic phenomena in

Upper Paleolithic art", *Current Anthropology* 29: s. 201-15.

Lieberman, Daniel E., 1993, "The rise and fall of seasonal mobility among hunter-gatherers. The case of the southern Levant", *Current Anthropology* 34: s. 599-631.

---------- 1995, "Cementum increment analyses of teeth from Wadi Hisma: estimations of site seasonality", *Prehistoric Cultural Ecology and Evolution: Insights from Southern Jordan*, D. O. Henry (ed.), s. 391-8. New York: Plenum Press.

---------- ve Ofer Bar-Yosef, 1994, "On sedentism and cereal gathering in the Natufian", *Current Anthropology* 35: s. 431-4.

Lieberman, Philip ve Edmund S. Crelin, 1971, "On the speech of Neanderthal man", *Linguistic Inquiry* 2: s. 203-22.

Liu, Li, 1996, "Settlement patterns, chiefdom variability, and the development of early states in North China", *Journal of Anthropological Archaeology* 15: s. 237-88.

Lohof, Eric, 1994, "Tradition and change. Burial practices in the late Neolithic and Bronze Age in the north-eastern Netherlands", *Archaeological Dialogues* 1: s. 98-132.

Longacre, William A., 1970, *Archaeology as Anthropology: a Case Study*, Tucson: University of Arizona Press.

Louwe Kooijmans, L. P., 1993a, "The Mesolithic/Neolithic transformation in the lower Rhine basin", *Case Studies in European Prehistory*, P. Bogucki (ed.), s. 95-145. Boca Raton: CRC Press.

---------- 1993b, "An Early/Middle Bronze Age multiple burial at Wassenaar, the Netherlands" *Analecta Praehistorica Leidensia* 26: s. 1-20.

Love, Michael W., 1991, "Style and social complexity in Formative Mesoamerica", *Formation of Complex Society in Southeastern Mesoamerica*, W. R. Fowler, Jr. (ed.), s. 47-76. Boca Raton: CRC Press.

Lowe, Gareth, 1989, "The heartland Olmec: evolution of material culture, *Regional Perspectives on the Olmec*, R. J. Sharer ve D. C. Grove (ed), s. 33-67. Cambridge: Cambridge University Press.

Lumley, Henry de, 1969, "A Palaeolithic camp at Nice", *Scientific American* 220: s. 42-50.

Lynch, Thomas F., 1990, "Glacial-age man in South America? A critical review", *American Antiquity* 55: 12-36.

MacNeish, Richard S., 1964, "Ancient Mesoamerican civilization", *Science* 143: s. 531-7.

Mainfort, Robert C, Jr. ve Lynne P. Sullivan, 1998, "Explaining earthen enclosures", *Ancient Earthen Enclosures of the Eastern Woodlands*, R. C. Mainfort ve L. P. Sullivan (ed), s. 1-16. Gainesville: University Press of Florida.

Makoto, Sahara, 1992, "Rice cultivation and the Japanese", *Acta Asiatica* 63: s. 40-63.

Mandryk, Carole A. Stein, 1993, "Hunter-gatherer social costs and the nonviability of submarginal environments", *Journal of Anthropological Research* 49: s. 39-71.

Manzanilla, Linda, 1997, "Teotihuacan. Urban archetype, cosmic model, *Emergence and Change in Early Urban Societies*, L. Manzanilla (ed.), s. 109-31. New York: Plenum Press.

Marcenko, Konstantin ve Yuri Vinogradov, 1989, "The Scythian period in the northern Black Sea region (750-250 BC), *Antiquity* 63: s. 803-13.

Marcus, Joyce, 1976, "The origins of Mesoamerican writing", *Annual Review of Anthropology* 5: 35-67.

---------- 1983a, "The first appearance of Zapotec writing and calendrics", *The Cloud People. Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilisations*, K. V. Flannery ve J. Marcus (ed), s. 91-6. New York: Academic Press.

---------- 1983b, "The conquest slabs of Building J, Monte Alban", *The Cloud People. Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations*, K. V. Flannery ve J. Marcus (ed), s. 106-8. New York: Academic Press.

---------- 1989, "Zapotec chiefdoms and the nature of Formative religions", *Regional Perspectives on the Olmec*, R. J. Sharer ve D. C. Grove (ed), s. 148-97. Cambridge University Press.

---------- 1992, *Mesoamerican Writing Systems: Propaganda, Myth, and History in Four Ancient Civilizations*, Princeton: Princeton University Press.

---------- ve Kent V. Flannery, 1996, *Zapotec Civilization. How Urban Society Evolved in Mexico's Oaxaca Valley*, London: Thames and Hudson.

Marks, Anthony E., 1990, "The Middle and Upper Palaeolithic of the Near East and the Nile Valley: the problem of cultural transformations", *The Emergence of Modern Humans: an Archaeological Perspective*, P. Mellars (ed.), s. 56-80. Ithaca: Cornell University Press.

Martin, Paul S., 1984, "Prehistoric overkill: the global model", *Quaternary Extinctions*, P. S. Martin ve R. G. Klein (ed), s. 354-403. Tucson: University of Arizona Press.

Maska, K., 1886, *Der diluviale Mensch in Mahren: ein Beitrag zur Urgeschichte fur das Schuljahr 1885/86*, Neutitschen (Svoboda, Lozek ve Vlcek'ten alıntılanmıştır, 1996).

Masse, W. Bruce, 1991, "The quest for subsistence sufficiency and civilization in the Sonoran Desert", *Chaco & Hohokam. Prehistoric Regional Systems in the American Southwest*, P. L. Crown ve W. J. Judge (ed), s. 195-223. Santa Fe: School of American Research Press.

Mathers, Clay ve Simon Stoddart (ed), 1994, *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age, Sheffield Archaeological Monographs 8*. Sheffield: J. R. Collis Publications.

Matson, R. G., 1991, *The Origins of Southwestern Agriculture*, University of Arizona Press.

---------- 1996, "Households as economic organization: a comparison between large houses on the Northwest Coast and in the Southwest", *People who Lived in Big Houses. Archaeological Perspectives on Large Domestic Structures*, G. Coupland ve E. B. Banning (ed), s. 107-19. Madison: Prehistory Press.

---------- ve Gary Coupland, 1995, *The Prehistory of the Northwest Coast*. San Diego: Academic Press.

Mazonowicz, Douglas, 1975, *Voices from the Stone Age: a Search for Cave and Canyon Art*, London: Allen and Unwin.

McBride, Kevin A. ve Robert E. Dewar, 1981, "Prehistoric settlement in the lower Connecticut River valley", *Man in the Northeast* 22: s. 37-66.

McCann, James, 1984, *Plows, Oxen, and Household Managers: a Reconsideration of the Land Paradigm and the Production Equation in Northeast Ethiopia*, Boston: African Studies Center, Boston University.

McCorriston, Joy ve Frank Hole, 1991, "The ecology of seasonal stress and the origins of agriculture in the Near East", *American Anthropologist* 93: s. 46-69.

Mcintosh, Susan Keech (ed.), 1995, *Excavations at Jenne-Jeno, Hambarketolo, and Kaniana (Inland Niger Delta, Mali), the 1981 Season*, Berkeley: University of California Press.

---------- ve Roderick J. Mcintosh, 1988, "From stone to metal: new perspectives on the later prehistory of West Africa", *Journal of World Prehistory* 2: s. 89-133.

---------- ve 1993, "Cities without citadels: understanding urban origins along the middle Niger", *The Archaeology of Africa. Food, Metals, and Towns*, T. Shaw, P. Sinclair, B. Andah ve A. Okpoko (ed), s. 622-41. London: Routledge.

McKern, W. C., 1939, "The Midwestern Taxonomic System as an aid to archaeological study", *American Antiquity* 4: s. 301-13.

McNett, Charles W., Jr. (ed.), 1985, *Shawnee Minisink: a Stratified Paleoindian-Archaic Site in the Upper Delaware Valley of Pennsylvania*. Orlando: Academic Press.

Mead, Jim I., 1980, "Is it really that old? A comment about the Meadowcroft Rockshelter 'overview.'" *American Antiquity* 45: s. 579-82.

Meadow, Richard H., 1984, "Animal domestication in the Middle East: a view from the eastern margin", *Animals and Archaeology 3: Early Herders and their Flocks*, J. Clutton-Brock ve C. Grigson (ed), s. 309-37. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 202).

---------- 1989, "Osteological evidence for the process of animal domestication", *The Walking Larder: Patterns of Domestication, Pastoralism, and Predation*, J. Clutton-Brock (ed.), s. 80-90. London: Unwin Hyman.

---------- 1993, "Animal domestication in the Middle East: a revised view from the eastern margin", *Harappan Civilization. A Recent Perspective*, G. L. Possehl (ed.), s. 295-320. New Delhi: Oxford and IBH Publishing.

Meggers, Betty J., 1954, "Environmental limitations on the development of culture", *American Anthropologist* 56: s. 801-24.

Mark W., 1995, *Cahokia's Countryside. Household Archaeology, Settlement Patterns, and Social Power*. DeKalb: Northern Illinois University Press.

Meignen, Liliane (ed.), 1993, *L'Abri des Canalettes: un Habitat Mousterien sue les Grands Causses (Nant, Aveyron): Fouilles 1980-1986*, Paris: CNRS (Mellars'dan alıntılanmıştır, 1996).

MeUaart, James, 1975, *The Neolithic of the Near East*, New York: Charles Scribner's Sons.

Mellars, Paul A., 1976, "Fire ecology, animal populations and man: a study of some ecological relationships in prehistory", *Proceedings of the Prehistoric Society* 42: s.15-45.

---------- 1994, "The Upper Palaeolithic revolution" *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, B. Cunliffe (ed.), s. 42-78. Oxford: Oxford University Press.

---------- 1996, *The Neanderthal Legacy: an Archaeological Perspective from Western Europe*, Princeton: Princeton University Press.

Meltzer, David J., 1988, "Late Pleistocene human adaptations in eastern North America", *Journal of World Prehistory* 2: s. 1-52.

---------- 1991, "On 'paradigms' and 'paradigm bias' in controversies over human antiquity in America, *The First Americans: Search and Research*, T. D. Dillehay ve D. J. Meltzer (ed), s. 13-49. Boca Raton: CRC Press.

---------- 1993a, *Search for the First Americans*, Montreal: St. Remy Press.

---------- 1993b, "Is there a Clovis adaptation? *From Kostenki to Clovis*", *Upper Palaeolithic - Palaeo-Indian Adaptations*, O. Soffer ve N. D. Praslov (ed), s. 293-310. New York: Plenum Press.

---------- ve Bruce D. Smith, 1986, "Palaeoindian and Early Archaic subsistence strategies in eastern North America", *Foraging, Collecting, and Harvesting: Archaic Period Subsistence and Settlement in the Eastern Woodlands*, S. W. Neusius (ed.), s. 3-30. Carbondale: Center for Archaeological Investigations.

Midgley, Magdalena S., 1985, *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe*. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 259).

Miklaszewska-Balcer, Roza, 1991, "Datowanie osiedla obronnego kulturyhrzyckiej w Biskupinie. *Prahistoryczny Grod w Biskupinie. Problematyka Osiedli Obronnych na Początku Epoki Zelaza*, J. Jaskanis (ed.), s. 107-13. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Milisauskas, Sarunas ve Janusz Kruk, 1982, "Die Wagendarstellung auf einem Trichterbecher aus Bronocice in Polen", *Archdologisches Korrespondenzblatt* 12: s. 141-4.

---------- ve 1991, "Utilization of cattle for traction during the later Neolithic in southeastern Poland" *Antiquity* 65: s. 562-6.

Miller, George R. ve Richard L. Burger, 1995, "Our father the cayman, our dinner the llama: animal utilization at Chavin de Huantar, Peru", *American Antiquity* 60: s. 421-58.

Miller, Naomi, 1992, "The origins of plant cultivation in the Near East", *The Origins of Agriculture: an International Perspective*, C. W. Cowan ve P. J. Watson (ed), s. 39-58. Washington: Smith-

sonian Institution Press.

Millon, Rene, 1988, "The last years of Teotihuacan dominance, *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, N. Yoffee ve G. L. Cowgill (ed), s. 102-64. Tucson: University of Arizona Press.

Mills, Barbara J., 1986, "Prescribed burning and hunter-gatherer subsistence systems", *Haliksa'i, UNM Contributions to Anthropology* 5: s. 1-26.

Milner, George R., 1990, "The late prehistoric Cahokia cultural system of the Mississippi River valley: foundations, florescence, and fragmentation", *Journal of World Prehistory* 4: s. 1-43.

---------- 1996, "Development and dissolution of a Mississippian society in the American Bottom, Illinois, *Political Structure and Change in the Prehistoric Southeastern United States*, J. F. Scarry (ed.), s. 27-52. Gainesville: University Press of Florida.

Minnis, Paul E., 1985, *Social Adaptation to Food Stress: a Prehistoric Southwestern Example*. Chicago: University of Chicago Press.

---------- 1992, "Earliest plant cultivation in the desert borderlands of North America", *Origins of Agriculture: an International Perspective*, C. W. Cowan ve P. J. Watson (ed), s. 121-41. Washington: Smithsonian Institution Press.

Mithen, Steven J., 1991, "Ecological interpretations of Palaeolithic art", *Proceedings of the Prehistoric Society* 57: s. 103-14.

---------- 1993, "Simulating mammoth hunting and extinction: implications for the Late Pleistocene of the Central Russian Plain", *Hunting and Animal Exploitation in the Later Palaeolithic and Mesolithic of Eurasia*, G. L. Peterkin, H. M. Bricker ve P. Mellars (ed), s. 163-78. Washington: American Anthropological Association.

---------- 1994, "Technology and society during the Middle Pleistocene: hominid group size, social learning and industrial variability", *Cambridge Archaeological Journal* 4: s. 3-32.

---------- 1996. *The Prehistory of the Mind*. London: Thames and Hudson.

Mochanov, Yuri A. ve Svetlana A. Fedoseeva, 1996, "Berelekh, Allakhovsk region", *American Beginnings. The Prehistory and Palaeoecology of Beringia*, F. H. West (ed.), s. 218-22. Chicago: University of Chicago Press.

Mohr Chavez, Karen L., 1988, "The significance of *chiripa* in Lake Titicaca basin developments", *Expedition* 30: s. 17-26.

Moore, A. M. T., 1975, "The excavation of Tell Abu Hureyra in Syria: a preliminary report", *Proceedings of the Prehistoric Society* 41: s. 50-77.

1989, "The transition from foraging to farming in Southwest Asia: pre sent problems and future directions", *Foraging and Farming. The Evolution of Plant Exploitation*, D. R. Harris ve G. C. Hillman (ed), s. 620-31. London: Unwin Hyman.

---------- 1991, "Abu Hureyra I and the antecedents of agriculture on the Middle / Euphrates", *The Natufian Culture in the Levant*, O. Bar-Yosef ve F. R. Valla' (ed), s. 277-94. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

---------- 1994, "On seasonal mobility and agriculture in the Levant" *Current Anthropology* 35: s. 48-9.

---------- G. C. Hillman ve A. J. Legge, 1999, *Village on the Euphrates. The Excavation of Abu Hureyra*. New York: Oxford University Press.

Moorey, P. R. S., 1993, "Iran: A Sumerian El-Dorado?", *Early Mesopotamia and Iran: Contact and Conflict 3500-1600 BC*, John Curtis (ed.), s. 31-43. London: British Museum Press.

Moseley, Michael E., 1975, *The Maritime Foundations of Andean Civilization*, Menlo Park: Cummings Publishing Company.

Moss, Madonna L. ve Jon M. Erlandson, 1995, "Reflections on North American Pacific Coast prehistory", *Journal of World Prehistory* 9: s. 1-45.

Movius, Hallam L., 1944, *Early Man and Pleistocene Stratigraphy in Southern and Eastern Asia*, Cambridge: Peabody Museum.

---------- 1953, "The Mousterian cave of Teshik-Tash, south-eastern Uzbekistan, Central Asia", *American School of Prehistoric Research Bulletin* 17: s. 11-71.

Mughal, Mohammed Rafique, 1990, "Further evidence of the Early Harappan culture in the Greater Indus Valley: 1971-1990", *South Asian Studies* 6: 175-200.

Muller, Jon, 1986, *Archaeology of the Lower Ohio River Valley*, Orlando: Academic Press.

---------- 1987, "Salt, chert and shell: Mississippian exchange and economy", *Specialization, Exchange, and Complex Societies*, E. M. Brumfiel ve T. K. Earle (ed), s. 10-21. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1989, "The Southern Cult", *The Southeastern Ceremonial Complex: Artifacts Analysis. The Cottonlandia Conference*, P. Galloway (ed.), s. 11-26. Lincoln: University of Nebraska Press.

---------- 1997, *Mississippian Political Economy*, New York: Plenum Press.

Nadel, D., A. Danin, E. Werker, T. Schick, M. E. Kislev ve K. Stewart, 1994, "19,000-year-old twisted fibers from Ohalo II", *Current Anthropology* 35: s. 451-7.

Nash, D. T. ve M. D. Petraglia, 1987, *"Natural Formation Processes and the Archaeological Record"*, Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 352).

Neitzel, Jill, 1991, "Hohokam material culture and behavior: the dimensions of organizational change", *Exploring the Hohokam. Prehistoric Desert Peoples of the American Southwest*, G. J. Gumerman (ed.), s. 177-230. Dragoon, Arizona: Amerind Foundation.

Nelson, Richard S., 1986, "Pochtecas and prestige: Mesoamerican artifacts in Hohokam sites", *Ripples in the Chichimec Sea*, F. J. Mathien ve R. H. McGuire (ed), s. 154-82. Carbondale: Southern Illinois University Press.

Nelson, Sarah M., 1991, "'Goddess Temple' and the status of women at Niuheliang, China", *Archaeology of Gender*, D. Walde ve N. D. Willows (ed), s. 302-8. Calgary: Archaeological Association, University of Calgary.

---------- 1995, "Ritualized pigs and the origins of complex society: hypotheses regarding the Hongshan culture", *Early China* 20: s. 1-16.

---------- 1996, "Early civilizations of China", *The Oxford Companion to Archaeology*, B. Fagan (ed.), s. 137-40. New York: Oxford University Press.

Nissen, Hans J., 1988, *The Early History of the Ancient Near East 9000-2000 BC*, Chicago: University of Chicago Press.

---------- 1995, "Western Asia before the Age of Empires", *Civilizations of the Ancient Near East. Vol. II*, J. M. Sasson et al. (ed), s. 791-806. New York: Charles Scribner's Sons.

Nobbs, Margaret ve Ronald Dorn, 1993, "New surface exposure ages for petroglyphs from the Olary Province, South Australia", *Archaeology in Oceania* 28: s. 18-39.

Nobis, Gtinter, 1975, "Zur Fauna des ellerbekzeitlichen Wohnplatzes Rosenhof in Ostholstein", *Archaeozoological Studies*, A. T. Clason (ed.), s. 160-3. Amsterdam: North Holland Publishing Company.

Noble, William ve Iain Davidson, 1996, *Human Evolution, Language and Mind. A Psychological and Archaeological Inquiry*, Cambridge: Cambridge University Press.

Northover, Peter, 1982, "The metallurgy of the Wilburton hoards", *Oxford Journal of Archaeology* 1: s. 69-109.

Noy, Tamar, 1989, "Some aspects of Natuflan mortuary behavior at Nahal Oren", *People and Culture in Change: proceedings of the Second Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic Populations of Europe and the Mediterranean Basin*. I. Hershkovitz, (ed.), s. 53-7. Oxford: British Archaeological Reports (BAR International Series 508).

O'Brien, Patricia J., 1989, "Cahokia: the political capital of the 'Ramey' state? *North American Archaeologist* 10: s. 275-92.

---------- 1991, "Early state economics: Cahokia, capital of the Ramey state", *Early State Economics*, H. J. M. Claessen ve P. van de Velde (ed), s. 143-75. London: Transaction Publishers.

O'Connor, David, 1993, "Urbanism in Bronze Age Egypt and northeast Africa", *The Archaeology of Africa. Food, Metals, and Towns*, T. Shaw, P. Sinclair, B. Andah ve A. Okpoko (ed), s. 570-86. London: Routledge.

O'Connor, Mallory McCane, 1995, *Lost Cities of the Ancient Southeast*, Gainesville: University Press of Florida.

O'Shea, John M., 1996, *Villagers of the Maros. A Portrait of an Early Bronze Age Society*, New York: Plenum Press.

Ohnuma, K. ve C. A. Bergman, 1990, "A technological analysis of the Upper Palaeolithic levels (XXV-VI) of Ksar Akil, Lebanon", *The Emergence of Modern Humans: an Archaeological Perspective*, P. Mellars (ed.), s. 91-138. Ithaca: Cornell University Press.

Olsen, Sandra L., 1995, "Pleistocene horse-hunting at Solutre: Why bison jump analogies fail", *Ancient Peoples and Landscapes*, E. Johnson (ed.), s. 65-75, Museum of Texas Tech University.

Palmatary, Helen C., 1950, *The Pottery of Marajo Island, Brazil. Transactions of the American Philosophical Society*, sayı. 39. Philadelphia: American Philosophical Society.

---------- 1965, *The River of the Amazons. Its Discovery and Early Exploration 1500-1743*, New York: Carlton Press.

Parker Pearson, Michael, 1993, *English Heritage Book of Bronze Age Britain*, London: Batsford/English Heritage.

Parkington, John ve Glen Mills, 1991, "From space to place: the architecture and social organization of southern African mobile communities", *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites*, C. S. Gamble ve W. A. Boismier (ed), s. 355-70. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

Pasztory, Esther, 1997, *Teotihuacan. An Experiment in Living*, University of Oklahoma Press.

Patton, Mark, 1993, *Statements in Stone. Monuments and Society in Neolithic Brittany*. London: Routledge.

Pauketat, Timothy R., 1987, "Mississippian domestic economy and formation processes: a response to Prentice", *MCJA: Midcontinental Journal of Archaeology* 12: s. 77-88.

1989, "Monitoring Mississippian homestead occupation span and economy using ceramic refuse", *American Antiquity* 54: s. 288-310.

---------- 1994, *The Ascent of Chiefs. Cahokia and Mississippian Politics in Native North America*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

---------- 1997a, "Socialization, political symbols, and the crafty elite of Cahokia", *Southeastern Archaeology* 16: s. 1-15.

---------- 1997b, "Cahokian political economy", *Cahokia. Domination and Ideology in the Mississippian World*, T. R. Pauketat ve T. E. Emerson (ed), s. 30-51. University of Nebraska Press.

---------- ve Thomas E. Emerson, 1997a, "Conclusion: Cahokia and the Four Winds", *Cahokia. Domination and Ideology in the Mississippian World*, T. R. Pauketat ve T. E. Emerson (ed), s. 269-78. Lincoln: University of Nebraska Press.

---------- ve (ed) 1997b, *Cahokia. Domination and Ideology in the Mississippian World*, Lincoln: University of Nebraska Press.

---------- ve Neal H. Lopinot, 1997, "Cahokian population dynamics", *Cahokia. Domination and Ideology in the Mississippian World*, T. R. Pauketat ve T. E. Emerson (ed), s. 103-23. Lincoln: University of Nebraska Press.

Payne, Claudine, 1994, "Fifty years of archaeological research at the Lake Jackson site. *Florida Anthropologist* 47: s. 107-19.

Pazdur, Mieczyslaw F., Roza Miklaszewska-Balcer, Wojciech Piotrowski ve Teresa Wegrzynowicz, 1991, "Chronologia bezwzgledna osady w Biskupinie w swietle datowari radioweglowych", *Prahistoryczny Grod w Bishupinie. Problematyka Osiedli Obronnych na Poczqtku Epoki Zelaza*, J. Jaskanis (ed.), s. 115-25. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Pearce, R. H. ve Mike Barbetti, 1981, "A 38,000-year-old archaeological site at Upper Swan, Western Australia", *Archaeology in Oceania* 16: s. 173-8.

Pearson, Richard ve Anne Underhill, 1987, "Chinese Neolithic: recent trends in research", *American Anthropologist* 89: s. 807-22.

Peck, Mary, 1994, *Chaco Canyon. A Center and its World*, Museum of New Mexico Press.

Peebles, Christopher S. ve Susan Kus, 1977, "Some archaeological correlates of ranked societies", *American Antiquity* 42: s. 421-48.

Peregrine, Peter, 1992, *Mississippian Evolution: a World-System Perspective*. Prehistory Press.

Perles, Catherine, 1994, "Les debuts du Neolithique en Grece", *La Recherche* 266: s. 642-9.

Perrot, Jean ve Daniel Ladiray, 1988, *Les Hommes de Mallaha (Eynan) Israel. I. Les Sepultures*. Paris: Association Paleorient.

Peterkin, Gail Larsen, Harvey M. Bricker ve Paul Mellars (ed), 1993, *Hunting and Animal Exploitation in the Late Palaeolithic and Mesolithic of Eurasia*. Washington: American Anthropological Association.

Petersen, Glenn, 1982, *One Man Cannot Rule a Thousand: Fission in a Ponapean Chiefdom*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

---------- 1993, "Kanengamah and Pohnpei's politics of concealment", *American Anthropologist* 95: 33-4-52.

Peterson, Jean Treloggen, 1978a, "Hunter-gatherer/farmer exchange", *American Anthropologist* 80: s. 335-51.

---------- 1978b, *The Ecology of Social Boundaries: Agta Foragers of the Philippines*, Urbana: University of Illinois Press.

Petrie, W. M. Flinders, 1920, *Prehistoric Egypt* (Egyptian Research Account). London: British School of Archaeology.

Phillipson, David W., 1993, *African Archaeology*, 2. baskı, Cambridge University Press.

Piggott, Stuart, 1938, "The early Bronze Age in Wessex, *Proceedings of the Prehistoric Society* 4: s. 52-106.

Pigott, Vincent C. ve S. Natapintu, 1988, "Archaeological investigations into prehistoric copper production: the Thailand Archaeometallurgy Project 1984-1986", *The Beginning of the Use of Metals and Alloys*, R. Maddin (ed.), s. 156-62. Cambridge: MIT Press.

Pike-Tay, Anne, 1991, *Red Deer Hunting in the Upper Palaeolithic of South-West France: A Study in Seasonality*, Oxford: Tempvs Reparatvm (BAR International Series 569).

Pineda, Rosa Fung, 1988, "The Late Preceramic and Initial Period. *Peruvian Prehistory*, R. W. Keatinge (ed.), s. 67-96. Cambridge: Cambridge University Press.

Piperno, Dolores, 1989, "Non-affluent foragers: resource availability, seasonal shortages, and the emergence of agriculture in Panamanian tropical forests. *Foraging and Farming. The Evolution of Plant Exploitation*, D. R. Harris ve G. C. Hillman (ed), s. 538-54. London: Unwin Hyman.

---------- ve Deborah M. Pearsall, 1998, *The Origins of Agriculture in the Lowland Neotropics*. San Diego: Academic Press.

Politis, Gustavo G., Jose L. Prado ve Roelf P. Beukens, 1995, "The human impact in Pleistocene-Holocene extinctions in South America - the Pampean Case", *Ancient People and Landscapes*, E.

Johnson (ed.), s. 187-205. Lubbock: Museum of Texas Tech University.

Pollock, Susan, 1992, "Bureaucrats and managers, peasants and pastoralists, imperialists and traders: research on the Uruk and Jemdet Nasr periods in Mesopotamia", *Journal of World Prehistory* 6: s. 297-336.

Polosmak, Natalya, 1994, "A mummy unearthed from the Pastures of Heaven", *National Geographic* 186(4): s. 80-103.

Possehl, Gregory L., 1986, *Kulli. An Exploration of Ancient Civilization in Asia.* Durham: Carolina Academic Press.,

---------- 1990, "Revolution in the urban revolution: the emergence of Indus urbanism, *Annual Review of Anthropology* 19: s. 261-82.

---------- (ed.) 1993, *Harappan Civilization. A Recent Perspective,* New Delhi: Oxford and Brill Publishing.

---------- 1996, *Indus Age. The Writing System,* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

---------- ve M. H. Raval, 1989, *Harappan Civilization and Rojdi,* Leiden: E. J. Brill.

Postgate, J. N., 1992, *Early Mesopotamia. Society and Economy at the Dawn of History,* London: Routledge.

Potts, D. T., 1990, *The Arabian Gulf in Antiquity,* Oxford: Clarendon Press.

----------1993, "The late prehistoric, protohistoric, and early historic period in Eastern Arabia (ca. 5000-1200 BC)", *Journal of World Prehistory* 7: s. 163-212.

---------- 1997, *Mesopotamian Civiltzation. The Material Foundations,* London: The Athlone Press.

Potts, Richard, 1988, *Early Hominid Activities at Olduvai,* New York: A. de Gruyter.

---------- 1996, *Humanity's Descent. The Consequences of Ecological Instability,* New York: William Morrow and Company.

Potts, Timothy, 1994, *Mesopotamia and the East. An Archaeological and Historical Study of Foreign Relations, ca. 3400-2000, BC,* Oxford: Oxford University Committee for Archaeology.

Powers, William R. ve John F. Hoffecker, 1989, "Late Pleistocene settlement in the Nenana Valley, central Alaska", *American Antiquity* 54: s. 263-87.

Pozorski, Shelia, 1987, "Theocracy vs. militarism: the significance of the Casma Valley in understanding early state formation", *The Origins and Development of the Andean State,* J. Haas, S. Pozorski ve T. Pozorski (ed), s. 15-30. Cambridge: Cambridge University Press.

ve Thomas Pozorski, 1979, "Alto Salaverry: a Peruvian coastal preceramic site" *Annals of the Carnegie Museum of Natural History* 49: s. 337-75.

---------- ve 1987, *Early Settlement and Subsistence in the Casma Valley, Peru,* Iowa City: University of Iowa Press.

---------- ve 1992, "Early civilization in the Casma Valley, Peru", *Antiquity* 66: s. 845-70.

Prentice, Guy, 1983, "Cottage industries: concepts and implications", *MCJA: Midcontinental Journal of Archaeology* 8: s. 17-48.

---------- 1985, "Economic differentiation among Mississippian farmsteads", *MCJA: Midcontinental Journal of Archaeology* 10: s. 77-122.

Price, Barbara J., 1984, "Competition, productive intensification, and ranked society: speculations from evolutionary theory", *Warfare, Culture, and Environment,* R. B. Ferguson (ed.), s. 209-10. Orlando: Academic Press.

Price, T. Douglas, 1991, "Mesolithic of Northern Europe", *Annual Review of Anthropology* 20: s. 211-33.

---------- (ed.) 1999, *Europe's First Farmers.* Cambridge: Cambridge University Press.

---------- ve Gary M. Feinman, 1995, "Foundations of prehistoric social inequality", *Founda-*

tions of Social Inequality, T. D. Price ve G. M. Feinman (ed), s. 3-14. New York: Plenum Press.

---------- ve Anne Birgitte Gebauer, 1992, "The final frontier: first farmers in northern Europe", *Transitions to Agriculture in Prehistory*, A. B. Gebauer ve T. D. Price (ed), s. 97-117. Madison: Prehistory Press.

---------- ve Lawrence H. Keeley, 1995, "The spread of farming into Europe north of the Alps", *Last Hunters - First Farmers. New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*, T. D. Price ve A. B. Gebauer (ed), s. 95-126. Santa Fe: School of American Research Press.

Pryor, Francis, 1991, *The English Heritage Book of Flag Fen: Prehistoric Fenland Centre*, London: Batsford.

Pumpelly, Raphael, 1908, *Explorations in Turkestan. Expedition of 1904. Prehistoric Civilizations of Anau: Origins, Growth, and Influence of Environment*, Washington: Carnegie Institution.

Pyranarn, Kosum, 1989, "New evidence on plant exploitation and environment during the Hoabinhian (Late Stone Age) from Ban Kao caves, Thailand", *Foraging and Farming. The Evolution of Plant Exploitation*, D. R. Harris ve G. C. Hillman (ed), s. 282-91. London: Unwin Hyman.

Quilter, Jeffrey, 1989, "Households and societies in Preceramic Peru: Paloma and El Paraiso", *Households and Communities*, S. MacEacherm, D. J. W. Archer ve R. D. Garvin (ed), s. 469-77. Calgary: Archaeological Association, University of Calgary (Proceedings, Chacmool Annual Conference, no. 21).

---------- 1991, "Late Preceramic Peru", *Journal of World Prehistory* 5: s. 439-80.

---------- Bernardino Ojeda E., Deborah M. Pearsall, Daniel H. Sandweiss, John G. Jones ve Elizabeth S. Wing, 1991, "Subsistence economy of El Paraiso, an early Peruvian site", *Science* 251: s. 277-83.

Rasmussen, Kaare Lund, 1993, "Radiocarbon dates from late Neolithic and Early Bronze Age Settlements at Hemmed, Hojgard, and Trappendal, Judand, Denmark", *Journal of Danish Archaeology* 10: s. 156-62.

Rasmussen, Marianne, 1995, "Setdement structure and economic variation in the Early Bronze Age", *Journal of Danish Archaeology* 11: s. 87-107.

Raymond, J. Scott, 1981, "The maritime foundations of Andean civilization: a reconsideration of the evidence", *American Antiquity* 46: s. 806-21.

Raynal, Jean-Paul, Lionel Magoga ve Peter Bindon, 1995, "Tephrofacts and the first human occupation of the French Massif Central", *Analecta Praehistorica Leidensia* 27: s. 129-46.

Reader, John, 1981, *Missing Links*, Boston: Litde, Brown.

Redmond, Elsa M., 1994, *Tribal and Chiefly Warfare in South America*, Ann Arbor: Museum of Anthropology (Memoirs of the Museum of Anthropology 28).

---------- ve Charles S. Spencer, 1983, "The Cuicatlan Canada and the Period LI frontier of the Zapotec state", *The Cloud People. Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations*, K. V. Flannery ve J. Marcus (ed), s. 117-20. New York: Academic Press.

---------- ve 1994, "Pre-Columbian chiefdoms", *National Geographic Research & Exploration* 10: s. 422-39.

Reeves, B. O. K., 1973, "The nature and age of the contact between the Laurentide and Cordilleran ice sheets in the western interior of North America", *Arctic and Alpine Research* 5: s. 1-16.

Renfrew, Colin, 1972, *The Emergence of Civilisation*, London: Methuen.

---------- 1973, *Before Civilization. The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe*, New York: Knopf.

---------- 1974, "Beyond a subsistence economy: the evolution of social organization in prehistoric Europe", *Reconstructing Complex Societies*, C. B. Moore (ed.), s. 69-95. Cambridge: American Schools of Oriental Research.

---------- 1975, "Trade as action at a distance:, questions of integration and communication", *Ancient Civilization and Trade,* J. A. Sabloff ve C. C. Lamberg-Karlovsky (ed), s. 3-59. Albuquerque: University of New Mexico Press.

---------- 1976, "Megaliths, territories, and populations", *Acculturation and Continuity in Atlantic Europe,* S. J. de Laet (ed.), s. 298-320. Brugge: De Tempel.

---------- 1993, *The Roots of Ethnicity, Archaeology, Genetics and the Origins of Europe,* Rome: Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell Arte.

---------- ve Paul G. Bahn, 1996, *Archaeology: Theories, Methods and Practice,* 2. baskı, London: Thames and Hudson.

---------- ve John Cherry (ed), 1986, *Peer-Polity Interaction and Socio-Political Change.* Cambridge: Cambridge University Press.

Rensink, Eelco, 1995, "On Magdalenian mobility and land use in north-west Europe. Some methodological considerations", *Archaeological Dialogues* 2: s. 85-119.

Revillion, Stephane ve Alain Tuffreau, 1994, *Les Industries Laminaires au Paleolithique Moyen,* Paris: Editions du CNRS.

Richardson, James B., DI 1994, *People of the Andes,* Montreal: St. Remy Press.

Rigaud, Jean-Philippe ve Jean-Michel Geneste, 1988, "L'utilisation de l'espace dans la Grotte Vaufrey", *La Grotte Vaufrey: Paleoenvironnement, Chronologie, Activites Humaines,* J.-Ph. Rigaud (ed.), s. 593-612. Paris: Editions du CNRS (Memoires de la Society Prehistoriques Francaise 19).

---------- ve Jan F. Simek, 1991, "Interpreting spatial patterns at the Grotte XV. A multiple-method approach", *The Interpretation of Archaeological Spatial Patterning,* E. M. Kroll ve T. D. Price (ed), s. 199-220. New York: Plenum Press.

Rindos, David, 1984, *The Origins of Agriculture: an Evolutionary Perspective,* Academic Press.

Rissman, Paul C ve Y. M. Chitalwala, 1990, *Harappan Civilization and Oriyo Timbo,* New Delhi: Oxford & LBH Publishing Co.

Ritchie, William A., 1932, *The Lamoka Lake Site: the Type Station of the Archaic Algonkin Period in New York,* Researches and Transactions of the New York State Archaeological Association 8(1). Rochester: NY State Archaeological Association.

Ronne, Preben, 1986, "Stilvariationer i seldre bronzealder: undersogelser over lokalforskellei brag af omamenter og oldsager i seldre bronzealders anden periode", *Aarboger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1986: s. 71-124.

Roberts, Mark B., Clive S. Gamble ve David R. Bridgland, 1995, "The earliest occupation of Europe: the British Isles, *Analecta Praehistorica Leidensia* 27: s. 165-91.

Roberts, Richard G, Rhys Jones ve M. A. Smith, 1994, "Beyond the radiocarbon barrier in Australian prehistory", *Antiquity* 68: s. 611-16.

Michael Bird, Jon Olley, Rex Galbraih, Ewan Lawson, Geoff Laslett, HiroyuM Yoshida, Rhys Jones, Richard Fullagar, Geraldine Jacobsen ve Quan Hua, 1998, "Optical and radiocarbon dating at Jinmium rock shelter in northern Australia", *Nature* 393: s. 358-62.

Robertson, Robin A. ve David A. Freidel (ed), 1986, *Archaeology at Cerros, Belize, Central America. Volume I: an Interim Report,* Dallas: Southern Methodist University Press.

Robinson, Andrew, 1995, *The Story of Writing,* London: Thames and Hudson.

Robinson, Brian S., 1992, "Early and Middle Archaic Period occupation in the Guly of Maine region: mortuary and technological patterning", *Early Holocene Occupation in Northern New EnglanU,* B. S. Robinson, J. B. Petersen ve A. K. Robinson (ed), s. 63-116. Augusta: Maine Historic Preservation Commission (Occasional Publications in Maine Archaeology 9).

Roebroeks, Wil ve Thijs van KoLfschoten, 1995, "The earliest occupation of Europe: a reappraisal of the artefactual and chronological evidence", *Analecta Praehistorica Leidensia* 27: s. 297-315.

Rogers, J. Daniel, 1996, "Markers of social integration: the development of centralized authority in the Spiro region", *Political Structure and Change in the Prehistoric Southeastern United States*, J. F. Scarry (ed.), s. 53-68. Gainesville: University Press of Florida.

---------- ve Bruce D. Smith (ed), 1995, *Mississippian Communities and Households*, Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Rolland, Nicolas ve Harold L. Dibble, 1990, "A new synthesis of Middle Palaecolithic variability", *American Antiquity* 55: s. 480-99.

Rolle, Renate, 1989, *The World of the Scythians*, London: Batsford.

Roney, John R., 1992, "Prehistoric roads and regional integration in the Chacoan system", *Anasazi Regional Organization and the Chaco System*, D. E. Doyel, (ed.), s. 123-32. Albuquerque: Maxwell Museum of Anthropology.

Roosevelt, Anna Curtenius, 1987, "Chiefdoms in the Amazon and Orinoco", *Chiefdoms in the Americas*, R. D. Drennan ve C. A. Uribe (ed), s. 153-84. Lanham: University Press of America.

---------- 1991, *Moundbuilders of the Amazon: Geophysical Archaeology, on Marajo Island, Brazil*, San Diego: Academic Press.

---------- 1993, "The rise and fall of the Amazon chiefdoms", *L'Homme* 33: s. 255-83.

---------- M. Lima da Costa, C. Lopes Machado, M. Michab, N. Mercier, H. Valladas, J. Feathers, W. Barnett, I. Imazio da Silveira, A. Henderson, J. Silva, B. Chernoff, D. S. Reese, J. A. Holman, N. Toth ve K. Schick, 1996, "Palaeoindian cave dwellers in the Amazon: the peopling of the Americas", *Science* 272: s. 373-84.

Rose, Lisa ve Fiona Marshall, 1996, "Meat eating, hominid sociality, and home bases revisited", *Current Anthropology* 37: s. 307-38.

Rosenberg, Michael, R. Mark Nesbitt, Richard, W. Redding ve Thomas F. Strasser, 1995, "Hallan Cemi Tepesi: some preliminary observations concerning Early Neolithic subsistence behaviors in eastern Anatolia", *Anatolica* 21: s. 1-12.

Rothman, Mitchell S., 1994, "Introduction Part I. Evolutionary typologies and cultural complexity", *Chiefdoms and Early States in the Near East. The Organizational Dynamics of Complexity*, G. Stein ve M. S. Rothman (ed), s. 1-10. Madison: Prehistory Press.

Rothschild, Nan A., 1979, "Mortuary behavior and social organization at Indian Knoll and Dickson Mounds", *American Antiquity* 44: s. 658-75.

Rowlands, Michael J., 1976, *The Production and Distribution of Metalwork in the Middle Bronze Age in Southern Britain*, Oxford: British Archaeological Reports (BAR British Series 32).

Rowley-Conwy, Peter, 1983, "Sedentary hunters: the Ertebölle example" *Hunter-Gatherer Economy in Prehistory: A European Perspective*, G. Bailey (ed.), s. 111-26. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1984, "Postglacial foraging and early farming economies in Japan and Korea: a west European perspective", *World Archaeology* 16: s. 28-42.

---------- 1995, "Wild or domestic? On the evidence for the earliest domestic cattle and pigs in south Scandinavia and Iberia", *International Journal of Osteoarchaeology 5:* s. 115-26.

Rudenko, Sergei I., 1970., *Frozen Tombs of Siberia. The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, Berkeley: University of California Press.

Runnels, Curtis ve Tjeerd H. van Andel, 1988, "Trade and the origins of agriculture in the Eastern Mediterranean", *Journal of Mediterranean Archaeology* 1: s. 83-109.

Russo, Michael, 1994, "Why we don't believe in Archaic ceremonial mounds and why we should: the case from Florida", *Southeastern Archaeology* 13: s. 93-109.

---------- 1996, "Southeastern Archaic mounds", *Archaeology of the Mid-Holocene Southeast*, K. E. Sassaman ve D. G. Anderson (ed), s. 259-87. Gainesville: University Press of Florida.

Rust, William F. ve Robert J. Sharer, 1988, "Olmec settlement data from La Venta, Tabasco, Mexico", *Science* 242: s. 102-4.

Ruvolo, Maryellen, 1996, "A new approach to studying modern human origins: hypothesis testing with coalescence time distributions", *Molecular Phylogenetics and Evolution* 5: s. 202-19.

Sabloff, Jeremy, 1994, *The New Archaeology and the Ancient Maya.* 2. baskı, New York: W. H. Freeman.

Safar, Fuad, Mohammed Ali Mustafa ve Seton Lloyd, 1981, *Eridu,* Baghdad: State Organization of Antiquities and Heritage.

Sahlins, Marshal D., 1958, *Social Stratification in Polynesia,* American Ethnological Society.

---------- 1972, *Stone Age Economics,* Chicago: Aldine-Atherton.

Sand, Christophe, 1993, "A preliminary study of the impact of the Tongan maritime chiefdom on the late prehistoric society of 'Uvea, western Polynesia", *The Evolution and Organization of Prehistoric Society in Polynesia,* M. W. Graves ve R. C. Green (ed), s. 43-51. Auckland: New Zealand Archaeological Association (Monograph 19).

Sanders, William T. ve Barbara J. Price, 1968, *Mesoamerica: the Evolution of a Civilization.* New York: Random House.

Sandweiss, Daniel H., Heather McInnis, Richard L. Burger, Asuncion Cano, Bernardino Ojeda, Rolando Paredes, Maria del Carmen Sandweiss, Michael D. Glascock, 1998, "Quebrada Jaguay: early South American maritime adaptations", *Science* 281: s. 1830-5.

Sanger, David, 1975, "Culture change as an adaptive process in the Maine-Marrtimes region", *Arctic Anthropology* 12: s. 60-75.

Santley, Robert S., 1980, "Disembedded capitals reconsidered", *American Antiquity* 45: s. 132-45.

---------- 1993, "Late Formative Period society at Loma Torremote: a consideration of the Redistribution vs. the Great Provider models as a basis for the emergence of complexity in the Basin of Mexico", *Prehispanic Domestic Units in Western Mesoamerica. Studies of the Household, Compound, and Residence,* R. S. Santley ve K. G. Hirth (ed), s. 67-86. Boca Raton: CRC Press.

Sasaki, Ken'ichi, 1992, "Chohoji-Minamibara investigations in the framework of Kofun Period archaeology", *Chohoji-Minamibara Tumulus: a Fourth Century Burial Mound in Southwestern Kyoto, Japan.* Osaka University Studies in Archaeology 2. Osaka: Faculty of Letters, Osaka University.

Sassaman, Kenneth E., 1993, *Early Pottery in the Southeast. Tradition and Innovation in Cooking Technology,* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Sasson, Jack M. (ed.), 1995, *Civilizations of the Ancient Near East,* New York: Charles Scribner's Sons.

Saunders, Joe W., Thurman Allen ve Roger T. Saucier, 1994, "Four Archaic? Mound complexes in northeast Louisiana", *Southeastern Archaeology* 13: s. 134-53.

Savage, Stephen Howard, 1989, *Late Archaic Landscapes. A Geographic Informations Systems Approach to the Late Archaic Landscape of the Savannah River Valley, Georgia and South Carolina,* Columbia: Institute of Archaeology and Anthropology.

Scarborough Vernon L., 1994, "Maya water management", *National Geographic Research & Exploration* 10: s. 184-99.

Scarre, Christopher (ed.), 1983, *Ancient France,* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Scarry, C. Margaret, 1993a, "Variability in Mississippian crop production strategies", *Foraging and Farming in the Eastern Woodlands,* C. M. Scarry (ed.), s. 78-90. Gainesville: University Press of Florida.

---------- 1993b, "Agricultural risk and the development of the Moundville chief-dom", *Foraging and Farming in the Eastern Woodlands,* C. M. Scarry (ed.), s. 157-81. Gainesville: University Press of Florida.

---------- ve Vincas P. Steponaitis, 1997, "Between farmstead and center: the natural and social landscape of Moundville", *People, Plants, and Landscapes: Studies in Paleoethnobotany*, K. J. Gremillion (ed.), s. 107-22. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Scarry, John F., 1995, "Apalachee homesteads: the basal social and economic units of a Mississippian chiefdom", *Mississippian Communities and Households*, J. D. Rogers ve B. D. Smith (ed), s. 201-23. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

---------- 1996, "Stability and change in the Apalachee chiefdom", *Political Structure and Change in the Prehistoric Southeastern United States*, J. F. Scarry (ed.), s. 192-227. Gainesville: University Press of Florida.

---------- ve Claudine Payne, 1986, "Mississippian polities in the Fort Walton area: a model generated from the Renfrew-Level XTENT algorithm", *Southeastern Archaeology* 5: s. 79-90.

Schepartz, L. A., 1993, "Language and modern human origins", *Yearbook of Physical Anthropology* 36: s. 91-126.

Schick, Kathy, 1987, "Modeling the formation of early stone age artifact concentrations", *Journal of Human Evolution* 16: s. 789-808.

---------- ve Nicholas Toth, 1993, *Making Silent Stones Speak: How the Dawn of Technology Changed the Course of Human Evolution Two and a Half Million Years Ago*, New York: Simon & Schuster.

---------- ve Dong Zhuan, 1993, "Early Paleolithic of China and Eastern Asia", *Evolutionary Anthropology* 2: s. 22-35.

Schild, Romuald, 1996, "The North European Plain and eastern Sub-Balticum between 12,700 and 8000 BP", *Humans at the End of the Ice Age. The Archaeology of the Pleistocene-Holocene Transition*, L. G. Straus, B. V. Eriksen, J. M. Erlandson ve D. R. Yesner (ed), s. 129-57. New York: Plenum Press.

Schmandt-Besserat, Denise, 1978, "The earliest precursor of writing", *Scientific American* 238 Haziran: s. 50-9.

---------- 1992, *Before Writing. From Counting to Cuneiform*, Austin: University of Texas Press.

Scott, Katherine, 1986, "The bone assemblages of layers 3 and 6", *La Cotte de St. Brelade 1961-1978. Excavations by C. B. M. McBurney*, P. Callow ve J. M. Comford (ed), s. 159-83. Norwich: Geo Books.

Sebastian, Lynne, 1991, "Sociopolitical complexity and the Chaco system", *Chaco & Hohokam. Prehistoric Regional Systems in the American Southwest*, P. L. Crown ve W. J. Judge (ed), s. 109-34. Santa Fe: School of American Research Press.

---------- 1992, *The Chaco Anasazi. Sociopolitical Evolution in the Prehistoric Southwest*, Cambridge: Cambridge University Press.

Seeman, Mark F., 1979a, "Feasting with the dead: Ohio Hopewell charnel house ritual as a context for redistribution", *Hopewell Archaeology*, D. S. Brose ve N. Greber (ed), s. 39-46. Kent, Ohio: Kent State University Press.

---------- 1979b, *The Hopewell Interaction Sphere: Evidence for Interregional trade and Structural Complexity*, Indianapolis: Indiana Historical Society (Prehistory Research Series 5/2).

---------- 1992, "Woodland traditions in the Midcontinent: a comparison of three regional sequences", *Long-Term Subsistence Change in Prehistoric North America*, D. Croes, R. Hawkins ve B. Isaac (ed), s. 3-46. Greenwich: JAI Press (Research in Economic Anthropology, supplement 6).

Semaw, S., P. Renne, J. W. K. Harris, C. S. Feibel, R. L. Bernor, N. Fesseha ve K. Mowbray, 1997, "2.5-million-year-old stone tools from Gona, Ethiopia", *Nature* 385: s. 333-6.

Service, Elman, 1962, *Primitive Social Organization*, New York: Random House.

Sharer, Robert, 1994, *The Ancient Maya*. 5. baskı, Stanford: Stanford University Press.

---------- 1996, *Daily Life in Maya Civilization*, Westport: Greenwood Press.

---------- ve David C. Grove (ed), 1989, *Regional Perspectives on the Olmec*, Cambridge: Cambridge University Press.

Shaw, Thurstan, 1970, *Igbo-Ukwu*, London: Faber.

Shea, John J., 1993, "Lithic use-wear evidence for hunting by Neanderthals and early modern humans from the Levantine Mousterian", *Hunting and Animal Exploitation in the Late, Palaeolithic and Mesolithic of Eurasia*, G. L. Peterkin, H. M. Bricker ve P. Mellars (ed), s. 189-97. Washington: American Anthropological Association.

---------- 1997, "Middle Palaeolithic spear point technology", *Projectile Technology*, H. Knecht (ed.), s. 79-106. New York: Plenum Press.

Sherman, Stephen J., 1986, "Central Europe in the Third Millenium BC: an evolutionary trajectory for the beginning of the European Bronze Age", *Journal of Anthropological Archaeology* 5: 115-46.

---------- 1993a, "Settlement and social change in central Europe, 3500-1500 BC", *Journal of World Prehistory* 7: s. 121-61.

---------- 1993b, "Commodities, transactions, and growth in the central-European early Bronze Age", *Journal of European Archaeology* 1: s. 59-72.

---------- 1994, "Grounding arguments about burials", *Archaeological Dialogues* 1: s. 124-5.

Sherman, Susan, 1975, "The social organization at Branc", *Antiquity* 49: s. 279-88.

Sherratt, Andrew G., 1981, "Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution", *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, I. Hodder, G. Isaac ve N. Hammond (ed), s. 261-305. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- 1983, "The secondary exploitation of animals in the Old World", *World Archaeology* 15: s. 90-104.

---------- 1990, "The genesis of megaliths: monumentality, ethnicity and social complexity in Neolithic north-west Europe", *World Archaeology* 22: s. 147-67.

---------- 1993, "What would a Bronze-Age world system look like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in later prehistory", *Journal of European Archaeology* 1: s. 1-58.

Shimada, Izumi, 1994, *Pampa Grande and the Mochica Culture*, Austin: University of Texas Press.

Shipek, Florence C., 1989, "An example of intensive plant husbandry: the Kumeyaay of southern California", *Foraging and Farming. The Evolution of Plant Exploitation*, D. R. Harris ve G. C. Hillman (ed), s. 159-70. London: Unwin Hyman.

Shipman, Pat, 1986, "Studies of hominid-faunal interactions at Olduvai Gorge", *Journal of Human Evolution* 15: s. 691-706.

Shott, Michael J., 1992, "On recent trends in the anthropology of foragers: Kalahari revisionism and its archaeological implications", *Man* 27: s. 843-71.

Silverman, Helaine, 1993, *Cahuachi in the Ancient Nasca World*, University of Iowa Press.

---------- 1996, "The Formative Period on the south coast of Peru: a critical review", *Journal of World Prehistory* 10: s. 95-146.

Simmons, Alan H., 1986, "New evidence for the early use of cultigens in the American Southwest", *American Antiquity* 51: s. 73-89.

Sinclair, Paul J., Innocent PiMrayi, Gilbert Pwiti ve Robert Soper, 1993, "Urban trajectories on the Zimbabwean plateau", *The Archaeology of Africa. Food, Metals and Towns*, T. Shaw, P. Sinclair, B. Andah ve A. Okpoko (ed), s. 705-31. London: Routledge.

Singh, Ram D., 1988, *Economics of the Family and Farming Systems in Sub-Saharan Africa: Development Perspectives*, Boulder: Westview Press.

Skinner, G. William, 1964, "Marketing and social structure in rural China. Part I-m", *Journal of*

Asian Studies 24: s. 3-43, 195-228, 363-99.

Smirnov, Yuri, 1989, "Intentional human burial: Middle Paleolithic (last glaciation) beginnings", *Journal of World Prehistory* 3: s. 199-233.

Smith, Bruce D., 1978, *Prehistoric Patterns of Human Behavior, a Case Study in the Mississippi Valley*, New York: Academic Press.

---------- 1989, "Origins of agriculture in eastern north America", *Science* 246: s. 1566-71.

---------- 1990, "Introduction. Research on the origins of Mississippian chiefdoms in eastern North America", *The Mississippian Emergence*, B. D. Smith (ed.), s. 1-8. Washington: Smithsonian Institution Press.

---------- 1992, *Rivers of Change. Essays on Early Agriculture in Eastern North America*, Washington: Smithsonian Institution Press.

---------- 1993, "Reconciling the Gender-Credit Critique and the Floodplain Weed Theory of plant domestication", *Archaeology of Eastern North America. Papers in Honor of Stephen Williams*, J. B. Stoltman (ed.), s. 111-25. Jackson, Mississippi Department of Archives and History.

---------- 1995a, *The Emergence of Agriculture*, New York: W. H. Freeman (Scientific American Library).

---------- 1995b, "Seed plant domestication in eastern North America", *Last Hunters, First Farmers. New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*, T. D. Price ve A. B. Gebauer (ed), s. 193-213. Santa Fe: School of American Research Press.

---------- 1995c, "The analysis of Mississippian single-household settlements", *Mississippian Communities and Households*, J. D. Rogers ve B. D. Smith, (ed), s. 224-49. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Smith, Fred H., 1992, "The role of continuity in modern human origins", *Continuity or Replacement? Controversies in* Homo sapiens *Evolution*, G. Brauer ve F. H. Smith (ed), s. 145-56. Rotterdam: A. A. Balkema.

Smith, Fred H. ve Erik Trinkaus, 1992, "Modern human origins in central Europe: a case of continuity", *Aux Origines de la Diversite Humaine*, J.-J. Hublin ve A.-M. Tillier (ed), s. 251-90. Paris: Presses Universitaires de France.

Smith, K., J. Coppen, G. J. Wainwright ve S. Beckett, 1981, "The Shaugh Moor Project: third report, settlement and environmental investigations", *Proceedings of the Prehistoric Society* 47: s. 205-73.

Smith, Patricia, 1991, "The dental evidence for nutritional status in the Natufians", *The Natufian Culture in the Levant*, O. Bar-Yosef ve F. R. Valla (ed), s. 425-32. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

Smith, Philip E. L. ve T. Cuyler Young, 1972, "The evolution of early agriculture and culture in Greater Mesopotamia", *Population Growth: Anthropological Implications*, B. Spooner (ed.), s. 1-59. Cambridge: MIT Press.

Smith, Shelley L. ve Francis B. Harrold, 1997, "A paradigm's worth of difference? Understanding the impasse over modern human origins", *Yearbook of Physical Anthropology* 40: s. 113-39

Smyth, Michael P. ve Christopher D. Dore, 1994, "Maya urbanism", *National Geographic Research & Exploration* 10: s. 38-55.

Soffer, Olga 1985, *The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain*, Orlando: Academic Press.

---------- 1987, "Upper Palaeolithic connubia, refugia, and the archaeological record", *The Pleistocene Old World*, O. Soffer (ed.), s. 333-48. New York: Plenum Press.

---------- 1990, "The Russian Plain at the Last Glacial Maximum", *The World at 18000 BP*, sayı 1: High Latitudes, O. Soffer ve C. Gamble (ed), s. 228-52. London: Unwin Hyman.

---------- 1993, "Upper Palaeolithic adaptations in central and eastern Europe and man-mam-

moth interactions", *From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic-Palaeo-Indian Adaptations*, O. Soffer ve N. D. Praslov (ed), s. 31-49. New York: Plenum Press.

---------- ve Clive Gamble (ed), 1990, *The World at 18000 BP*, sayı 1: High *Latitudes*. London: Unwin Hyman.

---------- James M. Adovasio ve D. C. Hyland, 1999, "Perishable industries from Upper Palaeolithic Moravia: new insights into the origin and nature of the Gravettian", *Archeologicke Rozhledy*

---------- Pamela Vandiver, Bohuslav Klima, and Jifi Svoboda, 1993, "The pyrotechnology of performance art: Moravian Venuses and wolverines", *Before Lascaux. The Complex Record of the Early Upper Palaeolithic*, H. Knecht, A. Pike-Tay ve R. White (ed), s. 259-75. Boca Raton: CRC Press.

Solecki, Ralph S., 1971, *Shanidar, the First Flower People*, New York: Knopf.

---------- 1995, "The cultural significance of the fire hearths in the Middle ' Palaeolithic at Shanidar Cave, Iraq", *Ancient Peoples and Landscapes*, E. Johnson (ed.), s. 51-63. Lubbock: Museum of Texas Tech University.

Solheim, Wilhelm G., 1968, "Early bronze in northeastern Thailand", *Current Anthropology* 9: s. 59-62.

---------- 1972, "An earlier agricultural revolution", *Scientific American* 226: s. 34-41. Sollas, W. J. 1911. *Ancient Hunters and their Modern Representatives*. London: Macmillan. Spencer, Charles S. 1987. Rethinking the chiefdom. *Chiefdoms in the Americas*, R. D. Drennan ve C. A. Uribe (ed), s. 369-89. Lanham: University Press of America.

---------- 1993, "Human agency, biased transmission, and the cultural evolution of chiefly authority", *Journal of Anthropological Archaeology* 12: s. 41-74.

---------- 1994, "Factional ascendance, dimensions of leadership and the development of centralized authority", *Factional Competition and Political Development in the New World*, E. M. Brumfiel ve J. W. Fox (ed), s. 31-43. Cambridge: Cambridge University Press.

---------- ve Elsa M. Redmond, 1983, "A Middle Formative elite residence and associated structures at la Coyotera, Oaxaca", *The Cloud People. Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations*, K. V. Flannery ve J. Marcus (ed), s. 71-2. New York: Academic Press.

---------- ve 1992, "Prehispanic chiefdoms of the western Venezuelan llanos", *World Archaeology* 24: s. 134-57.

Spiess, Arthur E., 1979, *Reindeer and Caribou Hunters: an Archaeological Study*, San Francisco: Academic Press.

---------- 1992, "Archaic period subsistence in New England and the Atlantic Provinces", *The Early Holocene Occupation in Northern New England*, B. Robinson, J. Petersen ve A. Robinson (ed), s. 163-85. Augusta: Maine Historic Preservation Commission (Occasional Publications in Maine Archaeology 9).

---------- 1993, "Caribou, walrus, and seals: Maritime Archaic subsistence in Labrador and Newfoundland", *Archaeology of Eastern North America. Papers in Honor of Stephen Williams*, J. B. Stoltman (ed.), s. 73-100. Jackson, Mississippi: Mississippi Department of Archives and History.

Spooner, Nigel A., 1998, "Human occupation at Jinmium, northern Australia: 116,000 years ago or much less?", *Antiquity* 72: s. 173-9.

Spores, Ronald, 1983, "Middle and Late Formative settlement patterns in the Mixteca Alta", *The Cloud People. Divergent Evolution of the Zapotec and Mixtec Civilizations*, K. V. Flannery ve J. Marcus (ed), s. 72-4. New York: Academic Press.

Srejovic, Dragoslav, 1969, *Lepenski Vir*, London: Thames and Hudson.

Stark, Barbara, 1986, "Origins of food production in the New World", *American Archaeology Past and Future*, D. Meltzer, D. Fowler ve J. Sabloff (ed), s. 277-321. Washington: Smithsonian

Institution Press.

Starr, Marthan A., 1987, "Risk, environmental variability and drought-induced impoverishment: the pastoral economy of central Niger", *Africa* 57: s. 29-50.

Stech, Tamara ve Vincent C. Pigott, 1986, "Metals trade in Southwest Asia in the third millennium BC", *Iraq* 48: s. 39-64.

Stein, Gil, 1994, "Economy, ritual, and power in 'Ubaid Mesopotamia", *Chiefdoms and Early States in the Near East: the Organizational Dynamics of Complexity*, G. Stein ve M. S. Rothman (ed), s. 35-46. Madison: Prehistory Press.

Steponaitis, Vincas P., 1983, *Ceramics, Chronology, and Community Patterns. An Archaeological Study at Moundville*, San Diego: Academic Press.

---------- 1991, "Constrasting patterns of Mississippian development", *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology*, T. K. Earle (ed.), s. 193-228. Cambridge: Cambridge University Press

Stiner, Mary C., 1991, "Faunal remains from Grotta Guattari: a taphonomic perspective", *Current Anthropology* 32: s. 103-17.

---------- 1993, "Small animal exploitation and its relation to hunting, scavenging, and gathering in the Italian Mousterian", *Hunting and Animal Exploitation in the Later Palaeolithic and Mesolithic of Eurasia*, G. L. PeterMn, H. M. Bricker ve P. Mellars (ed), s. 101-19. Washington: American Anthropological Association.

---------- 1994, *Honor Among Thieves. A Zoo archaeological Study of Neanderthal Ecology*, Princeton: Princeton University Press.

Straus, Lawrence Guy, 1986, "Late Wiirm adaptive systems in Cantabrian Spain: the case of eastern Asturias", *Journal of Anthropological Archaeology* 5: s. 330-68.

---------- 1991, "Epipalaeolithic and Mesolithic adaptations in Cantabrian Spain and Pyrenean France", *Journal of World Prehistory* 5: s. 83-104.

---------- 1993, "Upper Palaeolithic hunting tactics and weapons in western Europe", *Hunting and Animal Exploitation in the Later Palaeolithic and Mesolithic of Eurasia*, G. L. Peterkin, H. M. Bricker ve P. Mellars (ed), s. 83-93. Washington: American Anthropological Association.

Streuver, Stuart, 1964, "The Hopewell Interaction Sphere in riverine-western Great Lakes culture history", *Hopewellian Studies*, J. R. Caldwell ve R. Hall (ed), s. 85-106. Springfield (Illinois): Springfield Science Museum.

---------- ve Gail L. Houart, 1972, "An analysis of the Hopewell Interaction Sphere", *Social Exchange and Interaction*, E. Wilmsen (ed.), s. 47-80. Ann Arbor: Museum of Anthropology (Anthropological Papers 46).

Stringer, Christopher B., 1994, "Out of Africa - a personal history", *Origins of Anatomically Modern Humans*, M. H. Nitecki ve D. V. Nitecki (ed), s. 149-72. New York: Plenum Press.

1995, "The evolution and distribution of later Pleistocene human popu lations", *Palaeoclimate and Evolution with Emphasis on Human Origins*, E. S. Vrba, G. H. Denton, T. C. Partridge ve L. H. Burckle (ed), s. 524-31. New Haven: Yale University Press.

---------- ve Clive Gamble, 1993, *In Search of the Neanderthals: Solving the Puzzle of Human Origins*, London: Thames and Hudson.

---------- ve Robin McKie, 1996, *African Exodus*, London: Jonathan Cape.

Stuart, David ve Stephen D. Houston, 1989, "Maya writing", *Scientific American* 261(2): s. 82-9.

Stuart, David E. ve Rory P. Gauthier, 1988, *Prehistoric New Mexico. Background for Survey*. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Stuart George, 1993, "New light on the Olmec", *National Geographic* 184: s. 88-115.

Stuchlik, Stanislav ve Jana Stuchlikova, 1996, "Aunjetizer Graberfeld in Velke Pavlovice, Sudmahren", *Praehistorische Zeitschrift* 71: s. 123-69.

Styles, Bonnie Whatley, 1986, "Aquatic exploitation in the Lower Illinois River Valley: the role of palaeoecological change", *Foraging, Collecting, and Harvesting: Archaic Period Subsistence and Settlement in the Eastern Woodlands*, S. W Neusius (ed.), s. 145-74. Carbondale: Center for Archaeological Investigations.

Steven R. Ahler ve Melvin L. Fowler, 1983, "Modoc Rock Shelter revisited" *Archaic Hunters and Gatherers in the American Midwest*, J. L. Phillips ve J. A. Brown (ed), s. 261-97. New York: Academic Press.

Svoboda, Jifi, Vojen Lozek ve Emanuel Vlcek, 1996, *Hunters Between East and West. The Palaeolithic of Moravia*, New York: Plenum Press.

Swisher, C. C, III, G. H. Curtis, T. Jacob, A. G. Getty, A. Suprijo Widiasmoro, 1994, "Age of the earliest known hominids in Java, Indonesia", *Science* 263: s. 1118-21.

Tacon, Paul ve Christopher Chippindale, 1994, "Australia's ancient warriors: changing depictions of fighting in the rock art of Arnhem Land, N.T", *Cambridge Archaeological Journal* 4: s. 211-48.

Tainter, Joseph A., 1988, *The Collapse of Complex Societies*, Cambridge University Press.

---------- ve Bonnie Bagley Tainter (ed), 1996, *Evolving Complexity and Environmental Risk in the Prehistoric Southwest. Proceedings of the Workshop "Resource Stress, Economic Uncertainty, and Human Response in the Prehistoric Southwest."* Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Company.

Tanaka, Migaku, Ken'ichi Sasaki ve Masatoshi Sagawa, 1998, "Archaeology", *An Introductory Bibliography for Japanese Studies, Volume 10, Part 2: Humanities 1993-94*, s. 1-30. Tokyo: The Japan Foundation.

Tankersley, Kenneth B., 1994, "Was Clovis a colonizing population in eastern North America?", *The First Discovery of America*, W. S. Dancey (ed.), s. 95-109. Columbus: The Ohio Archaeological Council.

Tattersall, Ian, 1995, *The Last Neanderthal: the Rise, Success, and Mysterious Extinction of Our Closest Human Relatives*. New York: Macmillan.

Taylor, Walter W., 1948, *A Study of Archaeology*. Washington: American Anthropological Association.

Tchernov, Eitan, 1991, "Biological evidence for human sedentism in southwest Asia during the Natufian", *The Natufian Culture in the Levant*, O. Bar-Yosefve F. R. Valla (ed), s. 315-40. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

Templeton, Alan R., 1993, "'Eve' hypotheses: a genetic critique and reanalysis", *American Anthropologist* 95: s. 51-72.

Testart, Alain, 1982, "The significance of food storage among hunter-gatherers: residence patterns, population densities, and social inequalities", *Current Anthropology* 23: s. 523-30.

---------- 1988, "Food storage among hunter-gatherers: more or less security in the way of life?", *Coping with Uncertainty in the Food Supply*, I. de Garine ve G. A. Harrison (ed), s. 170-4. Oxford: Clarendon Press.

Thorn, Alexander, 1971, *Megalithic Lunar Observatories*, Oxford: Clarendon Press.

Thomas, Julian, 1991, *Rethinking the Neolithic*, Cambridge: Cambridge University Press.

Thorpe, I. J., 1996, *The Origins of Agriculture in Europe*, London: Routledge.

Tilley, Christopher, 1996, *An Ethnography of the Neolithic: Early Prehistoric Societies in Southern Scandinavia*, Cambridge: Cambridge University Press.

Tishkoff, S. A., E. Dietzsch, W. Speed, A. J. Pakstis, J. R. Kidd, K. Cheung, B. Monne-Tamir, A. S. Santachiara-Benercetti, P. Moral, M. Krings, S. Paabo, E. Waltson, N. Risch, T. Jenkins ve K. K. Kidd, 1996, "Global patterns of linkage disequilibrium at the CD4 locus and modern human origins", *Science* 271: s. 1380-7.

Toll, H. Wolcott, 1991, "Material distributions and exchange in the Chaco system", *Chaco and Hohokam. Prehistoric Regional Systems in the American Southwest*, P. L. Crown ve W. J. Judge (ed), s. 77-108. Santa Fe: School of American Research Press.

Topic, Theresa L., 1982, "The Early Intermediate period and its legacy", *Chan Chan: Andean Desert City*, M. E. Moseley ve K. C. Day (ed), s. 255-84, University of New Mexico Press.

Toth, Nicholas, 1985, "Oldowan reassessed: a close look at early stone artifacts", *Journal of Archaeological Science* 12: s. 101-20.

Trigger, Bruce G., 1989, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press.

Tringham, Ruth E., 1974, "The concept of "civilization" in European archaeology", *The Rise and Fall of Civilizations*, J. A. Sabloff ve C. C. Lamberg-Karlovsky (ed), s. 470-86. Menlo Park: Cummings Publishing. European prehistory. *Selevac, a Neolithic Village in Yugoslavia*, R. Tringham ve D. Krstic (ed), s. 567-616. Los Angeles: Institute of Archaeology.

Trinkaus, Erik, 1983, *The Shanidar Neanderthals*, New York: Academic Press.

1989, "Comment on 'Grave shortcomings. The evidence for Neandetal Burial' by Robert H. Gargett", *Current Anthropology* 30: s. 183-4.

---------- ve Pat Shipman, 1993, *The Neandertals: Changing the Image of Mankind*, New York: Knopf.

Tuck, James A., 1976, *Ancient People of Port au Choix: the Excavation of an Archaic Indian Cemetery in Newfoundland*, St John's (Nfld.): Institute of Social and Economic Research.

---------- 1978, "Regional cultural development, 3,000 to 300 BC", *Handbook of North American Indians* 15: s. 28-43. Washington: Smithsonian Institution.

Tylecote, R. F., 1987, *The Early History of Metallurgy in Europe*, London: Longman.

Uerpmann, Hans-Peter, 1979, "Probleme der Neolithisierung des Mittelmeerraums", *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, Reihe B, nr. 28, Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.

---------- 1987, "The Ancient Distribution of Ungulate mammals in the Middle East", *Beihefte zum Tübinger Atlas des vorderen Orients*, Reihe A, no. 27. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.

---------- 1989, "Animal exploitation and the phasing of the transition from the Palaeolithic to the Neolithic", *The Walking Larder*, J. Clutton-Brock (ed.), s. 91-6. London: Unwin Hyman.

Ukraintseva, Valentina V., Larry D. Agenbroad ve Jim I. Mead, 1996, "A palaeoenvironmental reconstruction of the 'Mammoth Epoch' of Siberia", *American Beginnings. The Prehistory and Palaeoecology of Beringia*, F. H. West (ed.), s. 129-36. Chicago: University of Chicago Press.

Underhill, Anne P., 1991, "Pottery production in chiefdoms: the Longshan Period in northern China", *World Archaeology* 23: s. 12-27.

---------- 1994, "Variation in settlements during the Longshan period of nortern China", *Asian Perspectives* 33: s. 197-228.

----------1996, "Craft production and social evolution during the Longshan period of northern China" *Craft Specialization and Social Evolution: in Memory of V. Gordon Childe*, B. Wailes (ed.), s. 133-50. Philadelphia: University Museum of Archaeology and Anthropology.

---------- 1997, "Current issues in Chinese Neolithic archaeology", *Journal of World Prehistory* 11 (2): 103-60.

Valla, F. R., 1991, "Les Natoufiens de Mallaha et Pespace", *The Natufian Culture in the Levant*, O. Bar-Yosef ve F. R. Valla (ed), s. 111-12. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory,

van Andel, Tjeerd H., 1994, *New Views on an Old Planet. A History of Global Change*, 2. baskı, Cambridge: Cambridge University Press.

---------- ve Curtis Runnels, 1995, "The earliest farmers in Europe", *Antiquity* 69: s. 481-500.

Van De Mieroop, Marc, 1997, *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford: Oxford University Press.

Vandermeersch, Bernard, 1989, "The evolution of modern humans: recent evidence from so-

uthwest Asia", *The Human Revolution*, P. Mellars ve C. Stringer (ed), ss. 155-64. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Vandiver, Pamela B., Olga Softer, Bohuslav Klima ve Jifi Svoboda 1989, "The origins of ceramic technology at Dolni Vestonice, Czechoslovakia", *Science* 246: 1001-8.

Vang Petersen, Peter ve Lykke Johansen, 1991, "Solbjerg I-an Ahrensburgian Site on a reindeer migration route through eastern Denmark" *Journal of Danish Archaeology* 10: 20-37.

Vavilov, Nikolai I. 1992 [1926]. *The Origin and Geography of Cultivated Plants*, Cambridge: Cambridge University Press.

Velichko, A. A. ve E. I. Kurenkova, 1990, "Environmental conditions and human occupations of northern Eurasia during the Late Valdai. The World at 18000", bp. cilt 1. *High Latitudes*, O. Soffer and C. Gamble (ed), s. 255-65. London: Unwin Hyman.

Villa, Paola, 1983, *Terra Amata and the Middle Pleistocene Archaeological Record of Southern France*, Berkeley: University of California Press.

Vivian, R. Gwinn, 1991, "Chacoan subsistence", *Chaco & Hohokam. Prehistoric Regional Systems in the American Southwest*, P. L. Crown and W. J. Judge (ed), s. 57-75. Santa Fe: School of American Research Press. The Kiva 63: 7-34, 35-67.

von Daniken, Erich, 1970, *Chariots of the Gods*, New York: Bantam.

Voorhies, Barbara, 1976, "The Chantuto people: an Archaic period society of the Chiapas littoral", Mexico. Papers of the New World Archaeological Foundation 41: s. 1-147.

Vrba, Elisabeth S., 1996, "Climate, heterochrony, and human evolution", *Journal of Anthropological Research* 52: s. 1-28.

Van De Mieroop, Marc, 1997, The Ancient Mesopotamian City, Oxfort: Oxfort University Press.

Vandermeersch, Bernard, 1989, "The evolution of modern humans: recent evidence from southwest Asia", The Human Revolution, P. Mellars ve C. stringer (eds), s. 155-64, Edinburg Universty Press.

Vandiver, Pamela B., Olga Soffer, Bohuslav Klima ve Jiri Svoboda, 1989, "The Origins of ceramic tecnology at Dolni Vestonice, Czechoslovakia, *Science* 246: s. 1001-8.

Vang Petersen, Peter ve Lykke Johansen, 1991, "Solbjerg I-an Ahrensburgian Site on a reindeer migration route through eastern Denmark", *Journal of Danish Archaeology* 10: s. 20-37.

Vavilof, Nikolai I., 1992 (1926), *The Origin and Geography of Cultivated Plants*, Cambridge: Cambridge Universty Press.

Velicko, A. A. ve E. I. Kurenkova, 1990, "Environmental conditions and human occupation of northern Eurasia during the Late Valdai", *The World at 18000 BP, Volume One, High Latitudes*, O. Soffer ve C. gamble (eds), s. 255-65, London: Unwin Hyman.

Villa, Paola, 1983, *Terra Amata and the Middle Pleistocene Archaeological Record of Southern France*, Berkeley: Universty of California Press.

Vivian, R. Gwinn, 1991, "Chacoan subsistence", *Chaco & Hohokam. Prehistoric Regional Systems in the American Southwest*, P. L. Crown ve W. J. Judge (eds), s. 57-75. Santa Fe: School of American Research Press.

---------- 1997a, "Chacoan roads: morphology", *The Kiva* 63: s. 7-34.

---------- 1997b, "Chacoan roads: function", *The Kiva* 63: s. 35-67.

von Daniken, Eric, 1970, *Chariots of the Gods?*, New York: Bantam.

Voorhies, Barbara, 1976, "The Chantuto people: an Archaic period society of the Chiapas littoral, Mexico", *Papers of the New World Archaeological Foundation* 41: s. 1-147.

Vrba, Elisabeth S., 1996, "Climate, heterochrony, and human evolution", *Journal of Anthropological Research* 52: s. 1-28.

Wadley, Lyn 1993, "The Pleistocene Later Stone Age south of the Limpopo River", *Journal of*

World Prehistory 7: s. 243-96.

Wailes, Bernard (ed.), 1995, *Craft Specialization and Social Evolution: In Memory ofV. Gordon Childe,* Philadelphia: University Museum of Archaeology and Anthropology.

Walker, Alan ve Richard Leakey, 1993, *The Nariokotome* Homo erectus *skeleton,* Cambridge: Harvard University Press.

---------- ve Pat Shipman, 1996, *The Wisdom of the Bones: In Search of Human Origins,* New York: Knopf.

Waring, Antonio J. ve Preston Holder, 1945, "A prehistoric ceremonial complex in the southeastern United States", *American Anthropologist* 47: s. 1-34.

Watchman, Alan, 1993, "Evidence of a 25,000-year-old pictograph in Northern Australia", *Geo archaeology* 8: s. 465-73.

Waters, Michael R., Stevel L. Forman ve James M. Pierson, 1997, "Diring Yuriakh, a Lower Palaeolithic site in central Siberia", *Science* 275: s. 1281-3.

Watkins, Trevor, 1992, "Pushing back the frontiers of Mesopotamian prehistory", *Biblical Archaeologist,* Aralık: s. 176-81.

Watson, Patty Jo, 1983, "The Halafian Culture: a review and synthesis", *The Hilly Flanks and Beyond. Essays on the Prehistory of Southwestern Asia,* s. 231-49, Chicago: The Oriental Institute (Studies in Ancient Oriental Civilization 36).

---------- 1985, "The impact of early horticulture in the upland drainages of the Midwest and Midsouth", *Prehistoric Food Production in North America,* R. I. Ford (ed.), s. 99-148. Ann Arbor: Museum of Anthropology (Anthropological Papers 75).

---------- 1995, "Explaining the transition to agriculture", *Last Hunters, First Farmers. New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture,* T. D. Price ve A. B. Gebauer (ed), s. 3-37. Santa Fe: School of American Research Press.

---------- ve Mary C. Kennedy, 1991, "Development of horticulture in the eastern woodlands of North America: women's role", *Engendering Archaeology: Women and Prehistory,* J. M. Gero ve M. W. Conkey (ed), s. 255-75. Oxford: Blackwell.

---------- ve Steven A. LeBlanc, 1990, *Girikihaciyan: a Halafian Site in Southeastern Turkey.* Los Angeles: Institute of Archaeology.

Webb, Clarence H., 1982, *The Poverty, Point Culture,* Baton Rouge: Louisiana State University *(Geoscience and Man,* vol. 17, 2nd edn revised).

Webb, William S., 1974 [1946], *Indian Knoll.* Knoxville: University of, Tennessee Press.

Weber, Steven A., 1992, "South Asian archaeobotanical variability", *South Asian Archaeology 1989: Papers from the Tenth International Conference of South Asian Archaeologists in Western Murope, Musee National des Arts Asiatiques - Guimet, Paris, France, 3-7 July 1989,* C. Jarrige (ed.), s. 283-90. Madison: Prehistory Press.

Weiner, Steve, Qinqi Xu, Paul Goldberg, Jinyi Liu ve Ofer Bar-Yosef, 1998, "Evidence for the use of fire at Zhoukoudian, China", *Science* 281: s. 251-3.

Welch, John R., 1991, "From horticulture to agriculture in the late prehistor of the Grasshopper region, Arizona", *Proceedings of the Fifth Biannual Mogollon Conference,* P. H. Beckett (ed.), s. 75-92. Las Cruces: COAS Publishing and Research.

Welch, Paul D., 1991, *Moundville's Economy.* Tuscaloosa: University of Alabama Press.

---------- 1996, "Control over goods and the political stability of the Moundville chiefdom", *Political Structure and Change in the Prehistoric Southeastern United States,* J. F. Scarry (ed.), s. 69-91. Gainesville: University Press of Florida.

Wells, Peter S., 1983, "Rural Economy in the Early Iron Age: Excavations at Hascherkeller, 1978-1981", *American School of Prehistoric Research Bulletin* 36, Cambridge: Peabody Museum.

---------- 1984, *Farms, Villages, and Cities: Commerce and Urban Origins in Late Prehistoric Europe.* Ithaca: Cornell University Press.

---------- 1993, "Investigating the origins of temperate Europe's first towns: excavations at Hascherkeller, 1978 to 1981", *Case Studies in European Prehistory,* P. Bogucki (ed.), s. 181-205. Boca Raton: CRC Press.

Wenke, Robert J., 1991, "The evolution of early Egyptian civilization: issues and evidence", *Journal of World Prehistory* 5: s. 279-329.

Wesler, Kit W., 1996, "An elite burial mound at Wickliffe?", *Mounds, Embankments, and Ceremonialism in the Midsouth,* R. C. Mainfort ve R. Walling (ed), s. 50-3. Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey.

West, Frederick Hadleigh, 1996a, "The study of Beringia", *American Beginnings: the Prehistory and Palaeoecology of Beringia,* F. H. West (ed.), s. 1-10. Chicago: University of Chicago Press.

---------- 1996b, "The archaeological evidence", *American Beginnings. The Prehistory and Palaeoecology of Beringia,* F. H. West (ed.), s. 537-59. Chicago: University of Chicago Press.

Wetterstrom, Wilma, 1993, "Foraging and farming in Egypt: the transition from hunting and gathering to horticulture in the Nile Valley", *The Archaeology of Africa. Food, Metals, and Towns,* T. Shaw, P. Sinclair, B. Andah ve A. Okpoko (ed), s. 165-226. London: Routledge.

Whallon, Robert, 1989, "Elements of cultural change in the later Palaeolithic", *The Human Revolution,* P. Mellars ve C. Stringer (ed), s. 433-54. Edinburgh: Edinburgh University Press.

White, Joyce C., 1995, "Incorporating heterarchy into theory on socio-political development: the case from Southeast Asia", *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies,* R. M. Ehrenreich, C. L. Crumley ve J. E. Levy (ed), s. 101-23. Washington: American Anthropological Association.

---------- ve Vincent C. Pigott, 1996, "From community craft to regional specialization: intensification of copper production in pre-state Thailand", *Craft Specialization and Social Evolution: In Memory of V. Gordon Childe,* B. Wailes (ed.), s. 151-75. Philadelphia: University Museum of Archaeology and Anthropology.

White, Randall, 1989, "Visual thinking in the Ice Age", *Scientific American* 260: s. 92-9.

---------- 1992, "Beyond art: toward an understanding of the origins of materialmrepresentation in Europe", *Annual Review of Anthropology* 21: s. 537-64.

White, Randall, 1993, "Technological and social dimensions of 'Aurignacian-age' body ornaments across Europe", *Before Lascaux. The Complex Record of the Early Upper Palaeolithic,* H. Knecht, A. Pike-Tay ve R. White (ed), s. 277-99. Boca Raton: CRC Press.

White, Tim D., Gen Suwa ve Berhane Asfaw, 1994, "*Australopithecus ramidus,* a new species of early hominid from Aramis, Ethiopia", *Nature* 371: s. 306-12.

---------- ve 1995, "Corrigendum", *Nature* 375: s. 88.

Whitelaw, Todd, 1991, "Some dimensions of variability in the social organisation of community space among foragers", *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites,* C. S. Gamble ve W. A. Boismier (ed), s. 139-88. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.

Whitde, Alasdair, 1996, *Europe in the Neolithic,* Cambridge: Cambridge University Press.

Wieshieu, Walburga, 1997, "China's first cities. The walled site of Wangchenggang in the central plain region of North China", *Emergence and Change in Early Urban Societies,* L. Manzanilla (ed.), s. 87-105. New York: Plenum Press.

Wilcox, David R., 1991, "Hohokam social complexity", *Chaco & Hohokam. Prehistoric Regional Systems in the American Southwest,* P. L. Crown ve W. J. Judge (ed), s. 253-75. Santa Fe: School of American Research Press.

---------- Thomas R. McGuire ve Charles Sternberg, 1981, *Snaketown Revisited.* Tucson: Arizona State Museum, University of Arizona.

Wilhelmi, Klaus, 1985, *Ausgrabungen in Niedersachsen*, Stuttgart: Konrad Theiss.

Wilk, Richard R. ve Robert M. Netting, 1984, "Households: changing forms and functions. *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, R. M. Netting, R. R. Wilk ve E. J. Arnould (ed), s. 1-28. Berkeley: University of California Press.

---------- ve William L. Rathje, 1982, "Household archaeology", *Archaeology of the Household*, R. R. Wilk ve W. L. Rathje (ed), s. 617-39 (American Behavioral Scientist vol. 25).

---------- ve Harold L. Wilhite, Jr., 1991, "The community of Cuello: patterns of household and settlement change", *Cuello. An Early Maya Community in Belize*, N. Hammond (ed.), s. 118-33. Cambridge: Cambridge / University Press.

Wilkerson, S. Jeffrey K., 1994, "The garden city of El Pital", *National Geographic Research & Exploration* 10: s. 56-71.

Willey, Gordon R., 1962, "The early great styles and the rise of the pre-Columbian civilizations", *American Anthropologist* 64: s. 1-14.

Williams, Stephen ve Jeffrey P. Brain, 1983, *Excavations at the Lake George Site, Yazoo County, Mississippi, 1958-1960*. Cambridge MA: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology (Papers of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology 74).

Wills, W. H., 1988, *Early Prehistoric Agriculture in the American Southwest*, Santa Fe: School of American Research Press.

---------- 1992, "Foraging systems and plant cultivation during the emergence of agricultural economies in the prehistoric American Southwest", *Transitions to Agriculture in Prehistory*, A. B. Gebauer ve T. D. Price (ed), s. 153-76. Madison: Prehistory Press.

---------- 1995, "Archaic foraging and the beginnings of food production in the American Southwest", *Last Hunters, First Farmers. New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*, T. D. Price ve A. B. Gebauer (ed), s. 215-42. Santa Fe: School of American Research Press.

Wilmsen, Edwin N., 1989, *Land Filled with Flies: a Political Economy of the Kalahari*. Chicago: University of Chicago Press.

Wilson, David J., 1981, "Of maize and men: a critique of the maritime hypothesis of state origins on the coast of Peru", *American Anthropologist* 83: s. 93-120.

Wilson, J. A., 1960, "Egypt to the New Kingdom: civilization without cities", *City Invincible*, C. Kraeling ve R. M. Adams (ed), s. 124-64. Chicago: University of Chicago Press.

Winter, Marcus C., 1976, "The archeological household cluster in the Valley of Oaxaca", *The Early Mesoamerican Village*, K. V. Flannery (ed.), s. 25-31. New York: Academic Press.

Winters, Howard D., 1974, "Introduction to the new edition", *Indian Knoll* by William S. Webb, s. v-xxvii. Knoxville: University of Tennessee Press.

Wintle, A. G. ve M. J. Aiken, 1977, "Thermoluminescence dating of burnt flint: application to a Lower Paleolithic site, Terra Amata, *Archaeometry* 19: s. 111-30.

Witthoft, John, 1952, "A Paleo-Indian site in eastern Pennsylvania: an early hunting culture", *American Philosophical Society Library Bulletin:* s. 464-95.

Wobst, H. Martin, 1978, "The archaeo-ethnology of hunter-gatherers or the tyranny of the ethnographic record in archaeology", *American Antiquity* 43: s. 303-9.

Wolpoff, Milford H., Alan G. Thorne, Fred H. Smith, David W. Frayer ve Geoffrey G. Pope, 1994, "Multiregional evolution: a world-wide source for modern human populations", *Origins of Anatomically Modern Humans*, M. H. Nitecki ve D. V. Nitecki (ed), s. 175-99. New York: Plenum Press.

Wood, Bernard, 1992, "Origin and evolution of the genus *Homo*", *Nature* 355: s. 783-90.

Woodburn, James, 1982, "Egalitarian societies", *Man* 17: s. 431-51.

Wright, Rita P., 1989, "New tracks on ancient frontiers: ceramic technology on the Indo-Irani-

an borderlands", *Archaeological Thought in America*, C. C. Lamberg-Karlovsky (ed.), s. 268-79. Cambridge: Cambridge University Press.

Wymer, John, 1968, *Lower Palaeolithic Archaeology in Britain as Represented by the Thames Valley*, London: John Baker.

Yellen, John E., 1996, "Behavioral and taphonomic patterning at Katanda 9: a Middle Stone Age site, Kivu Province, Zaire", *Journal of Archaeological Science* 23: s. 915-32.

Yen, Douglas E., 1977, "Hoabinhian horticulture: the evidence and the questions from northwest Thailand, Sunda and Sahul" *Prehistoric Studies in Southeast Asia*, J. Allen, J. Golson ve R. Jones (ed), s. 567-99. London: Academic Press.

Yerkes, Richard W., 1989, "Mississippian craft specialization on the American Bottom", *Southeastern Archaeology* 8: s. 93-106.

---------- 1991, "Specialization in shell artifact production at Cahokia", *New Perspectives on Cahokia: Views from the Periphery*, J. Stoltman (ed.), s. 49-64. Madison: Prehistory Press.

Yesner, Devid R., 1996, "Human adaptation at the Pleistocene-Holocene boundary (circa 13,000 to 8000 bp) in eastern Beringia", *Humans at the End of the Ice Age. The Archaeology of the Pleistocene-Holocene Transition*, L. G. Straus, B. V. Eriksen, J. M. Erlandson ve D. R. Yesner (ed), s. 255-76. New York: Plenum Press.

Yoffee, Norman, 1985, Perspectives on "Trends toward Social Complexity in Prehistoric Australia and Papua New Guinea." *Archaeology in Oceania* 20: s. 41-9.

---------- 1993, "Too many chiefs? (or, safe texts for the '90s)", N. Yoffee and A. Sherratt (ed), s. 60-78. Cambridge: Cambridge University Press.

ve George L. Cowgill, (ed) 1988, *The Collapse of Ancient States and Civilizations*, Tucson: University of Arizona Press.

Zeitlin, Robert N. ve Judith Francis Zeitlin, "The Palaeoindian and Archaic cultures of Mesoamerica", *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas. Mesoamerica*, R. E. W. Adams and M. MacLeod (ed). Cambridge: Cambridge University Press.

Zhimin, An, 1989, "Prehistoric agriculture in China", *Foraging and Farming. The Evolution of Plant Exploitation*, D. R. Harris and G. C. Hillman (ed), s. 643-49. London: Unwin Hyman.

Zilhao, Joao, 1993, "The spread of agro-pastoral economies across Mediterranean Europe: a view from the far west", *Journal of Mediterranean Archaeology* 6: 5-63.

---------- (ed.) 1998, *Arte Rupestre e Pre-Historia do Vale do Coa*, 2nd edn. Lisbon: Ministerio da Cultura.

Zohary, Daniel, 1992, "Domestication of the Neolithic Near Eastern crop assemblage", *Prehistoire de l'Agriculture: Nouvelles Approches Experimentales et Ethnographiques*, P. C. Anderson, (ed.), s. 81-6. Paris: Editions du CNRS.

ve Maria Hopf, 1993, *Domestication of Plants in the Old World: the' Origin and Spread of Cultivated Plants in West Asia, Europe, and the Nile Valley*, 2. baskı, Oxford: Clarendon Press.

Zvelebil, Marek, 1994, "Plant use in the mesolithic and its role in the transition to farming", *Proceedings of the Prehistoric Society* 60: s. 35-74.

DİZİN

A

Abu Hureyra 216
Akdeniz 6, 54, 55, 62, 75, 76, 77, 82, 83, 88, 93, 103, 127, 137, 138, 165, 183, 184, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 206, 207, 216, 221, 222, 223, 238, 241, 242, 245, 253, 254, 255, 262, 267, 274, 291, 305, 359, 369, 428, 440, 446, 463, 483, 484, 485, 486, 487, 499
Akkermans, Peter M. M. G. 305, 306, 307, 340
Aldan river 147
Ali Koş 223
Allahdino 469
Allen, Jim 145, 146
Allen, Mark W. 348
Allerød salınımı 119
Alliik 190
alpaka 384
Alpler 53, 115, 241, 242, 292, 483
Altamira 165
Altay dağları 115, 481, 495, 496, 497
Alto Magdalena 396
Alto Salaverry 388, 389
Altuna, Jesus 131
Amazon 114, 158, 159, 160, 169, 395, 396, 397
Ambrona 78
American Bottom 321, 402, 405, 408, 410, 415, 416
Amoskeag Falls 191
Amrati 463
Amri 469
AMS radiocarbon dating 36, 141, 150, 158, 167, 169, 170, 195, 218, 232, 243, 322
Anasazi 327, 328, 332, 333, 335, 341, 496
Anau 249
Anderson, Edgar 8, 234, 349, 352, 353, 362, 402, 415, 416
Anse Amour 189, 190, 203
Antartika 54, 161, 166, 177
anthropology, archaeology and antler, as material 6, 11, 12, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 28, 30, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 69, 73, 105, 147, 159, 188, 275, 326, 328, 345, 354, 433, 445, 493, 504
antilop 88, 140
Anyang 227, 474, 475
Apollo Mağarası 169
Appalachian Dağları 156, 316, 318, 319
Ardipithecus ramidus 56, 64
arkaik 74, 82, 98-100, 103, 129, 176, 177, 188-194, 196, 244, 475
arpa 138, 201, 221, 222, 223, 224, 225, 238, 239, 250, 252, 253, 322, 362, 470, 489
Arpachiyah 305, 307
Artemisia 121
Aryan istilası 472
Aspero 388, 389
Atapuerca 77
Auel, Jean 92
Australopithecus (sp.) 56, 57, 58, 60, 63, 64
Australopithecus aethiopicus 58
Australopithecus afarensis 58, 64
Australopithecus africanus 56, 58
Australopithecus anamensis 58
Australopithecus boisei 60, 63
Australopithecus robustus 58, 81
Avebury 369
Ay Piramidi 448

B

Badari 463
badem 225
badem yabani 186, 201
Balakot 469

Balsas nehir vadis 231, 232
Ban Chiang 326
Ban Na Di 327
Bangkok plain 323, 327
Banpo 417
barbarlar 481
Barca 361
Barinas llanos 395
Barker, Graeme 12, 50, 132, 239, 440, 479
Barmenz 295
barracuda 318
barrows, bkz. mounds, burial 363
Barthes, Roland 42
Bat Cave 243
Bavnehoj 375
Bawden, Garth 391, 456, 457, 458, 507
Beach Grove 400
Beadle, George 231
Beidha 198, 199, 200, 203
Beiyinyangying 421
Belfer-Cohen, Anna 178, 198, 200, 201, 202, 203, 223, 262
Benin 478, 479
Benz, Bruce 231
Berelek 148, 150, 168
Bering Boğazı 120, 122, 158
Beringia 6, 114, 120, 121, 122, 144, 148, 149, 150, 152, 156, 172
beyaz ceviz 186
beyin ebadı 59, 83, 85, 97, 110
Bibracte 490
Binford 37, 78, 89, 90, 252, 253, 257
Binford, Lewis 72, 130, 251
Binford, Sally 86
Bird-David, Nurit 109
Biskupin 3 487, 489
bizon 88, 90, 130, 148, 149, 153, 154, 163, 166, 167, 319
Bjerre 375
Bjørnsholm 183
Black Earth 192, 193
Black Patch 9, 363, 364
Black Warrior Nehir Vadisi 402, 408
Blackwater Draw 152
Blake, Michael 111, 278, 279, 288, 313, 314
Blanton, Richard 379, 380, 451, 507
Bluefish Mağarası 149, 150
Blumenschine, Robert 73
Bogan, Arthur 409
Boheimkirchen 361
Boker Tachtit 137
Bordes, Francois 86, 124
Boserup, Ester 253
Bourque, Bruce 189, 190, 191, 215
Boxgrove 77
Braidwood, Robert 250, 257
Brain, C. K. 64, 65, 81, 255, 402, 404, 429
Branç 366, 367
Breuil, Abbe 124, 164
Britanya Akademisi 42
Broca alanı 98
Bronocice 8, 301, 302
Brooks Range 120
Brose, David 10, 318, 319, 320
Brown, James A. 192, 193, 268, 317, 318, 356, 411, 412, 413, 429, 491
Brumfiel, Elizabeth 288, 340, 350, 352, 358, 410, 427, 436, 437
Bryansk Aralığı 147
Brzeşç Kujawski 292
bufalo 140
Bull Brook 154
Bunn, Henry 72, 73
Burger, Richard 387, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 428
Bush Barrow 365
Büyük Adam 23
Bylany 26
Byrd, Brian 198, 201, 203, 262

C

cadde Stonehenge 371, 426
Cahuachi 460, 508

Calavan, Michael M. 263
Caldwell, Joseph 192, 319
Calico Hills 156
Calleva 491
Camulodunum 491
Cancian, Frank 263, 287
Cann, Rebecca 102
Cannon, Aubrey 399
Cantabria mağara 124
Carlston Annis 192, 194
Casma Vadisi 388, 391, 428
Castillo de Tomoval 456
Catherwood, Frederick 19
Celebes adaları 122
Cerro Blanco 456, 457, 458
Cerro de la Cruz 380
Cerro Orejas 456
Cerros 452, 454
Chaco Anasazi 328, 333, 341
Chaco Canyon 332
Chalchuapa 452
Champlost 94
Chang, Kwang-Chih 9, 229, 418, 419, 420, 421, 429, 473, 474, 477, 506
Chanhu-Daro 469
Chapman, John 299
Chapman, Robert 295, 298, 428
Charco Redondo 380
Chase, Philip 89, 96, 130
Chauvet Mağarası 173
Chavin de Huantar 392, 393, 394
Chayanov, A. V. 303
Chenopodium 219
Cherry, John 289, 384
Chersonesos 492
Chesowanja 80
ChetroKetl 333
Chicago, University of 231, 251
Chicama vadisi 455
Chichester, bkz. Noviomagus 491
chiefdoms 509
Childe, V. Gordon 32, 34, 223, 249, 250, 294, 357, 373, 384, 433, 436
Chillon Vadisi 387, 388
Chimu İmparatorluğu 459
Chippindale, Christopher 19, 169, 369
Chiripa 394, 461
Chongoyape 394, 395
Chukchi Denizi 120
Ciochon, Russell L. 75, 76
Clark, Grahame 176
Clovis, New Mexico 6, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 172, 243, 327, 328, 332, 333
Coa Vadisi 173
Coe, Michael 12, 381, 382
Colchester, bkz. Camulodunum491
Colinda, trawler 120
Combe Grenal 89
competition 509
Coningham, R. A. E. 436, 472
Coosa 402, 414
Corballis, Michael 99
Cordillera Oriental 395
Cordilleran buz tabakası 117, 118, 150, 151, 152
Cosquer, Henri 126, 165, 166, 173
Cotter, John L. 13, 153
Coxcatlán Mağarası 195
Crelin, Edmund 98
Crenshaw tören merkezi 409, 410
Cro-Magnon 127, 136
Cueva Blanca 196
Cueva Morin 136
Cuicatlán 451
Cuicuilco 377, 448
Cumhuriyetçi Parti 48
Cunliffe, Barry 491, 508
Çatalhöyük 304, 305
Çengziyai 417, 419

D
D'Altroy, Terence 350
Dadivan 228
Dalton uçları 154
Daňebury 491, 508

Daniel, Glyn 18
Daniken, Erich von 460
Danube river 32
danzantes 380
Darion 241
Dart, Raymond 64, 65
Davies, M. S. 224
Dawenkou kültürü 417, 418
De Luna (Ay Mabedi) 402, 457, 458
De Soto 402
Deacon, Terrence W. 97, 98, 99
Debert 154
Delpech, Francoise 90, 130
Demarest, Arthur 348, 383, 454, 455
Demosthenes 492
Denali Kompleksi 150
Dentalium 138, 399
Derrida, Jacques 42
deve 222
Devil's Lair (Şeytan İni) 145
Dholavira 469
Dibble, Harold 86, 87, 96, 172
Dicle 277, 304, 305, 306, 311, 441, 446
Dillehay, Tom 158, 160, 172
Dilmun 446
Dinyeper 115, 135, 237, 494
Diprotodontidae 143
Diring Yuriak 77
Diyuktay Mağarası 147
Dmanisi 75, 77
Doebley, John 231
Dolni Vûstonice 97, 129, 135
Domebo mamutu 154
Donahue, Randolph 133, 247
Dordogne Vadisi 92, 124, 130-132
Dos Pilas 454, 455, 507
dotaku 499
Drachenloch 91
Drennan, Robert 395, 396, 428
Dry Creek 149, 150
Duck Nehri 321
Dunbar, Robin 99

E
Ealing 88
Eanna 443
Earle, Timothy 337, 344, 346, 347, 350, 352, 358, 375, 376, 410, 422, 425, 427,
Eberdingen-Hochdorf 485
Edwin 317, 322, 409
Egtved 367, 368
Egypt 506
Egyptian civilization 506
El Mirador 447, 452
El Nino 459
El Omari 463
El Paraiso 9, 387, 388
Elizavetovka 494
Enloe, James 131
Erdosy, George 436, 472
Eridu 8, 307, 309, 310, 441, 442
Erligang 474, 475
Erlitou 9, 473, 474, 477
Etiolles 135
Etoutteville 94
Etowah 404, 412, 414
Eva 192

F
fakpure 424
False Narrows 400
Federsee 363
Feinman, Gary 276, 278, 346, 350, 427
Feldman, Robert 388, 389
Fennoscandian 6, 115, 116, 134, 160
Fernandez Castro, Maria Cruz 298
Feyerabend, Paul 42
Fırat 198, 201, 202, 216, 223, 227, 277, 304, 305, 311, 441, 445, 446, 470
Fırat Nehri 201, 223
Fiji 422, 424
Firth, Raymond 421, 424
Fitzhugh, William 189
Fladmark, Knut 151
Flag Fen 368, 369
Flannery, Kent 9, 141, 143, 171, 195,

196, 205, 251, 252, 253, 254, 258, 312, 313, 340, 378, 428, 453, 507
Foley, Robert 58, 59, 111
Folsom, New Mexico 153, 154, 159
Ford, Richard 7, 246, 247
Formatif dönem 275, 277, 278, 310, 312, 313, 314, 315, 336, 338, 339, 340, 377, 381, 383
Formativ 314
Forschner site 363
Foucault, Michel 42, 212, 307
Fowler 9, 189, 192, 406, 436
Foxe Basin 117
Foz Coa 6, 166
Franchthi Mağarası 239
Friebritz 297
Fried, Morton 7, 275, 276
Fritz, Gayle 219, 232, 321, 322
Fu Hao 475
Fukui Mağarası 180
funkyobo 499

G
Galgenberg 163
Galindo 458, 459
Gallinazo 456
Gamble,'Clive 77, 78, 80, 84, 91, 94, 96, 104, 109, 110, 111, 112, 171, 172
Ganj Dareh 223, 226
Ganwariwala 469
Gargett, Robert 92, 96
Garrod, Dorothy A. E. 196, 223
Gaymanova 493
Gebauer, Anne-Birgitte 182, 232, 271
Georgia 268, 316, 399, 400, 402, 404, 413, 414
Georgia Körfezi 399, 400
geyik boynuzu 96, 120, 128, 129, 160, 163, 184, 185, 190, 209
Gila Nehri 330, 331
Gilgal 224
Gilman, Antonio 348, 349, 350, 351
Girikihaciyan 306
Gladwin, Harold S. 328, 329
Gona, West 6, 64, 66
Gould, Stephen Jay 58
Gravettian 124, 125, 129, 133, 134, 163
Grayson, Donald 90, 143
Greenfield, Haskel 239, 300, 301
Griffin, P. Bion 212, 269
Grimaldi Mağaraları 136
Grotta dei Moscerini 89
Grotta dell'Uzzo 89, 96, 133, 242
Grotta Guattari 96
Grotta Paglicci 133
Grotte Vaufrey 89, 90, 92
Grove, David 382, 400, 428
Guadalajara, University of 231
Guidon, Niede 159
Guilday, John 26
Gulf Stream 54
Gustorzyn 368, 375
Guthrie, R Dale 116, 122, 144
Güneş Piramidi 448
Gwithian 362
Gypsy Joint 405

H
Haas, Jonathan 394, 395
Hadar 60, 64
Hadza 106
Haguenau 366
Haida 206
Halaf kültürü 277, 304, 305, 306, 307, 311
Hallstatt 19, 481, 483, 484, 487, 489, 490, 493, 504
Hally, David 402, 413, 414
Hambarketolo 478
Hambledon Hill 318
Han 499, 501
Hang Dang 187, 188
Harappa 467, 469, 470, 472, 506
Harappan 467, 506
Harding, Anthony 360, 427

Harlan, Jack 7, 221, 228, 234, 235, 271
Harris, David 6, 7, 66, 246, 247, 248
Harvard Üniversitesi 12, 23, 34, 103, 148
Hascherkeller 482, 489
Hassan, Fekri 462, 464, 465, 466, 506
Hastings, Charles 457
Haury, Emil W. 328, 329
Havana 316, 317, 319
Hawkins, Gerald 371
Hayden, Brian 254, 255, 256, 260, 278, 279, 339, 399
Haynes, C. Vance 154, 158
Hayonim Mağarası 198, 201, 209
hayvan kemikleri 18, 25-28, 31, 39, 63, 70, 72, 73, 75, 78, 89, 92, 96, 125, 130, 131, 136, 144, 148, 162, 199, 218, 220, 230, 240, 241, 301, 309, 318, 474, 489, 490
Hazar 76, 444, 485
Helmer, Daniel 226
Helmsdorf 365, 366
Hemudu 230, 323
Henry, Donald 178, 216, 251, 254
Hesse, Brian 226
Heuneburg 9, 484, 485, 488, 490
Hewitt, Kenneth 263
Heyerdahl, Thor 422
Hierakonpolis 463, 464
Higham, Charles 8, 187, 188, 208, 228, 229, 230, 323, 324, 325, 326, 327, 340, 418, 419
Hillman, Gordon 139, 201, 202, 216, 224, 225, 271
Himalayalar 229
Hoabinhian kültürü 7, 186, 187, 188, 216
Hochdorf 485, 486
Hodder, Ian 296, 304
Hohenasperg 485, 486
Hohmichele 486
Hohokam kültürü 8, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 335, 341
Holdaway, Simon 86, 146
Holding site 322
Hole, Frank 248, 253, 308, 309, 311, 441, 442
Holmes, W. H. 402
Holocene 172
Homo (sp.) 6, 46, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 70, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 91, 97, 98, 99, 104, 105, 107, 112, 114, 115, 130, 218
Homo erectus 6, 56, 60, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 91, 97, 98, 99, 112, 114, 115
Homo ergaster 60
Homo habilis 56, 59, 63, 98, 99
Homo neanderthalensis, see Neanderthals Homo rudolfensis
Homo sapiens 6, 56, 98, 99, 104, 105, 115, 130
Hopewell 10, 277, 290, 309, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 326, 332, 335, 336, 338, 340, 389, 402, 403, 417
Hopewell site 316, 317, 326
Hopf, Maria 201, 224, 227, 237, 271
Houart, Gail 318, 319
Howard, Edgar 153, 411
Howieson 85
Hoxne 78
Hoyle, Fred 371
Huaca de la Luna 457, 458
Huaca del Sol 457, 458
Huaca Fortaleza 458
Huanghe 227, 228, 229, 417, 418, 419, 421, 475
Huari 459
Huaricoto 390, 392
Huaynuna 388, 389
Huon 145
Huot, Jean-Louis 307, 309, 311
Hürmüz 445

I

Ice Age, see Pleistocene epoch 172, 173, 216
Icehouse Bottom 192, 322
Igbo-Ukwu 478, 479

lieberman, Philip 98, 199
Indian Knoll 194, 201, 204
Isaac, Glynn 71, 72, 73
Itford 363
Iwanowice 361
Izdebno 487
ibex 133
İndus 439, 467, 468, 469, 470, 471, 472
İnka 462, 507
İran Platosu 82, 444, 467, 468, 470, 505

J
Jarmo 223, 250
Jasim, Sabah Abboud 8, 307, 308, 309, 311
Jemdet Nasr 441, 443, 444, 445, 505
Jenne-jeno 478
Jericho, bkz. Tell es-Sultan
Jiahu 229
Jiangou 420
Jochim, Michael 132
Johanson, Donald 64, 111
Jomon 7, 180, 181, 182, 189, 216, 497
Joyce 380, 428, 507
Judd Mağarası 168
Judeirjo-Daro 469

K
Kadrow, Slawomir 361
Kalambo 6, 69, 81
Kalibangan 469
Kalkedon 2
kanaryum cevizi 186
kandil cevizi 186
kano 182, 185
Kantner, John 335
Karadeniz 76, 83, 291, 485, 487, 491, 492, 493, 495
Karpatlar 292, 297, 361
Karwa 394
Katanda 89, 94
kayra cevizi 192, 194
Kebara Mağara sitesi 197
Kebara Mağarası 93
Kebaran 196, 197, 198, 203
Keeley, Lawrence 241, 271, 354
Keewatin 117
kehribar 365, 399, 483, 486
Kelheim 490
Kelly, Robert 154
Kelt 369, 481, 486, 508
Kemp, Barry 465, 506
Kennedy, Mary C. 265
Kent, Susan 109
Kenyon, Kathleen 224, 250
Kerber, Richard 411
Kheit 307, 309
Khok Phanom Di 8, 187, 323, 324, 325, 326, 327, 335, 340
Kırmızı Boya 190
Kızıl Nehir 323
Kidder, Alfred V. 34
Kiik-Koba 204
Kili Ghul Mohammed 468
Kish 442
Kislev, Mordechai 224
Klasies 89
Klein, Richard 67, 74, 89, 90, 140
Klithi 133
Kluckhohn, Clyde 435
Knight, Frank 263, 411, 413
Kobukada 501
kofun 500, 501
kolacevizi 479
Komchen 447
Koobi Fora 63, 67, 80
Koster 192, 193
Kot Diji 469
Kotosh 390, 391
Kramer, Samuel Noah 446
Kristiansen, Kristian 337, 374
Kroll, Ellen 72, 73
Kruszwica 487
Kubbaniya 139
Kung San, bkz. San KunturWasi 73, 105, 205, 206, 209
Kwakiutl 206
Kyjovice 297

L
La Blanca 314
La Chapelle-aux-Saints 83, 95
La Cotte 6, 92, 93
La Ferrassie 95
La Galgada 390, 391, 392
La Madeleine 127, 163
La Venta 315, 382, 383, 408
Ladefoged, Thegn 424
Laetoli 57
Lake George 404, 414, 429
Lake Jackson 404, 413, 414
Lamanai 452
Lambayeque 458
Lamoka 188
Lang Cao 187, 188
Lapita 422
Larick, Roy 75, 76
Larsen, Clark 172, 268
Lascaux 124, 127, 165
Laurentide 6, 117, 118, 150, 151, 152, 156
Le Flageolet 127
Le Moustier 85
Le Pucheuil 94
Leakey, Frida 63
Leakey, Louis 56, 59, 100
Leakey, Mary 63, 66, 67
Leakey, Richard 59
LeBlanc, Steven 306, 307
Lekson 333, 334, 335
Lelang 499
Lena 77, 120, 147
Lepenski 239, 240
Leroi 95, 135, 164, 167
Leroi-Gourhan, Arlette 95
Les Canalettes 92
Leubingen 365, 366
Levallois 87, 88, 128
Levant 216
Levy, Janet 337, 339, 374, 420
Lewan 468
Lewisville 156
Li Chi 474
Libby, Willard 35
Lijiacun 228
Limpopo 140, 479
Liu, Li 418, 420, 429, 473
llanos 395
Lockwood, Pilgrim 120
Lohof, Eric 367
Loma Terramote 9, 377, 379
lomas 384
Longshan 420
Los Millares 298
Los Vientos 298
Lothal 469
lotus 186
Lubbock, John 20
Lubbub Creek 409, 410
Lucy 17, 46, 58, 64, 111
Lumley, Henry de 78, 91

M
Maadi 464, 465
Maas 240
Mackenzie 120
Magdalena 395, 396
Magdalenenberg 486
Malakunaja H 123, 146, 168
Maloney, Bernard 208
Manching 490, 494, 495
Mangelsdorf, Paul 231
Mapungubwe 479
Marajo 397
Marcus, Joyce 196, 314, 378, 380, 428, 439, 450, 507
Maritime 117, 215
Marks 137
Marlborough Downs 369
Maros 376, 428
Marpole 399, 400
Marquesas 423
Marshall, Fiona 73
Maska, Karel 133, 136
Massalia 484, 485, 487, 492, 499

mastodon 158
Mauran 90, 94
Mbuti 106
McCorriston, Joy 253
McJunkin, George 153
Meadow, Richard 196, 197, 198, 200, 201, 248, 467, 468, 470
Meadowcroft 156, 158, 160
megafauna 179
Mehrgarh 467, 468
Meiendorf 161
Meier 401
Mekong 327
Meksika Körfezi 195, 312, 313, 314, 316, 319, 381, 449, 450
Meksika Vadisi 313, 377, 448, 449, 450, 506
Mellaart, James 304
Mellars, Paul 84, 87, 88, 89, 92, 93, 96, 111, 165, 172, 213
Meltzer, David 142, 148, 155, 158, 168, 172, 192
Meluhha 470
Memphis 465
mercan 145
Merimde beni-Salama 463
Mesa Verde 332
Mesopotamia 505
Mezmaiskaya Mağarası 90
mısır 220, 221, 222, 231, 232, 236, 243, 244, 261, 313, 322, 328, 350, 387, 399, 407, 409, 496
Michigan Üniversitesi 23, 101
Mierzanowice 361, 376, 425
Milisauskas, Sarunas 8, 301, 302, 361
Mills 208, 209, 213
Minnesota, University of 231
Minnis, Paul 220, 243, 244
Mississippi 9, 192, 316, 319, 385, 394, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 421, 428, 429, 436, 484
Mithen, Steven 97, 98, 99, 134, 164
Mitsudera 501
Moc Long 187, 188
Moche 389, 455, 456, 457, 458, 459, 461, 507
Modjokerto 75
Modoc 192, 193
Mogollon 243, 327
Mohenjo-Daro 467, 469, 470, 472
Moldova 94
Monnier, Jean-Laurent 80
Mont Beuvray 490
Mont Lassois 486
Monte Alban 425, 447, 449, 450, 451, 507
Monte Verde 158, 159, 160, 170
Montelius, Oskar 34
Moore, A. M. T. 12, 201, 202, 216, 225, 253
Moose Creek 149
Morse, Edward S. 180
Moseley, Michael 386, 387, 457
Moundville 9, 402, 404, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 429
Mousterian 85, 86, 88, 89, 90, 91
Movius 70, 95
Movius, Hallam 70, 95
Muisca 395
Muller, Jon 410, 413, 429
Muller, Sophus 344, 359, 410, 411, 413, 429
Mungo 144
Murray Springs 154

N
Nagada 464
Nahal Oren 199, 200
Nakbe 452, 453
Napoleon Hollow 219
Naquitz 195
Natufian 7, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 216, 223, 224
Nausharo 469
Nauwalabila I 123, 146, 168

Neanderthals 111
Negev 464
Negrito 106
Negros 502
Neitzel, Jill 276, 278, 330, 346
Nenana 149, 150
Netiv Hagdud 223, 224, 225
New England (North America) 40, 117, 188, 189, 244
Newark 317
Niaux 124
Nintoku 501
Nippur 442
Nissen 442, 443, 444, 505
Nitriansky 361
Niuheliang 417
Non Nok Tha 326
Non Pa Wai 327
Nong Nor 323
Noviomagus 491
Nulliak 189

O
Oaxaca 195, 196, 313, 378, 379, 380, 383, 447, 449, 455, 507
Oaxaca, see Valley of Oaxaca 195, 196, 313, 378, 379, 380, 383, 447, 449, 455, 507
Obion 404
Ocaklar Mağarası 81
Oder 33, 115, 240
Ohalo 138
Ojin (emperor) 501
Ojin 501
ok ve yay161, 494
Okladnikov, A. P. 95
Olary 169
Olbia 492, 493
Old Crow 149, 150
Oldowan 66, 67, 68, 69, 70, 75
Olduvai 52, 63, 66, 67, 72, 74, 77
Olmec 313, 315, 428, 447
Olsen, Sandra 131
Omo 64, 67, 77
oppida 490, 494
Orinoco 397
Orkney 237
Osteodontokeratic 65
otorite 43, 334, 338, 353, 359, 381, 390, 402, 427, 435, 450
otorite 43,50, 275, 288, 334, 338, 339, 345-348, 353, 354, 359, 372, 381, 389, 390, 395, 402, 411, 412, 415, 416, 418, 421, 427, 429, 435, 439, 442, 450, 456, 480
Otsuka 498
Oueili 307, 309, 311
Ozono 501
Ölüler Caddesi 448, 449

P
Paar 490
Palliardi 34
Palmrose 401
Pampa de las Llamas-Moxeke 391, 455
Pampa Grande 458, 508
Pampas 391
pamuk 222, 384, 386, 387
Panama, Isthmus of 54
Panlongcheng 476
Panticapaion 492
Pardo 402
Parkington, John 208, 209
Parry, William J. 358
Paso de la Amada 314
Paul Mason 399, 400
Pavlov 135
Pavlovice 366
Payne, Claudia 404, 413
Peabody 148
Pechora 147
Pedra Furada 158, 159
Pedra Pintada 158, 159, 169
Pedra Pintada mağarası 159
Peelo 487
Peiligang 228, 229

Penobscot 190
Petersen, Glenn 161, 184, 426
Petrie, W. M. Flinders 463
Petriolo 242
Peyrony, Dennis 124
Phoenix 8, 328, 329, 331
Phu Lon 327
Pietersburg 85
Pincevent 135, 170
Pingliangtai 419, 473
Piura 458
Pleistocene 172
Pod Hradem 92
Pod Hradem Mağarası 92
Poljanica 299
Pollock, Susan 443, 505
Polosmak, Natakya 508
Ponape 426
porsuk 200
Port au Choix 189, 190
Potapovka 491
Poverty Point 194, 195
Powell, John Wesley 332
Predmosti 133, 136
Prentice 410
Preshute 367
Price, T. Douglas 146, 182, 215, 232, 271, 276, 339, 348, 427, 447
Prljusa-Mali Sturac 292
Pucara 461
Puebla 378
Pueblo Alto 333
Pueblo Bonito 333
Pumpelly, Rafael 249, 250
Putnam, Frederic Ward 148

Q
Qafzeh 96
Qijia 418, 419
Quannas 445
Quebrada Jaguay 155
Quiotepec 451

R
Ramsauer, Johann Georg 19
Rathje, William 399
Reeves, B. O. K. 150
Reinecke, Paul 34
Renfrew, Colin 35, 50, 289, 295, 319, 350, 360, 384, 389, 481
Rhine 120, 239, 240, 484
rhinoceros 142
Rhone 483, 484
Rhys 146
Rindos, David 246
Rio Verde valley
Rio Viejo 380
risk 170, 206, 210, 237, 260, 261, 262, 263, 264, 272, 275, 280, 348
Riss 53
Rocky Dağları 55, 117, 154, 316
Rojdi 469
Rolland 86, 87
Roney 334, 335
Roosevelt, Anna C. 159, 160, 169, 395, 396, 397
Rose, Lisa 73
Rosenberg, Michael 226
Rotuma 424
Rowlands, Michael 373, 420
Rudna Glava 292
Runnels 239, 255, 260
Russian Plain 172
Ruvolo, Maryellen 103
Ryzhanovka 495

S
Sahlins, Marshall 106, 346, 349, 421, 423
Sahul 120, 122, 123, 142, 146
Salisbury 369, 371, 405
salmon 401
Samoa 422
San Lorenzo 315, 381, 382, 408
Sandy Creek 123, 168
Sanger, David 189

Sangiran 75
Santa Cruz 331
Santley, Roger 9, 377, 379, 380
Sarı Nehir 227
Sasaki, Ken'ichi 500
Scarry, C. Margaret 404, 406, 408, 409, 413, 429
Scarry, John 429
Schepartz, Lynne 98, 201
Schick, Kathy 6, 67, 68, 69, 73, 77, 111, 127
Schmandt-Besserat, Denise 438, 505
Schuchhardt, Carl 32, 34
Scioto 316, 319, 320
Scott, Susan 6, 92, 93, 394, 409
Scythians 508
Sebastian, Lynne 335
Sechin Alto 391, 455
Sempukuji 180
sepet 129, 156, 213, 463
seramik 129, 241, 300, 307, 309, 313, 325, 329, 334, 359, 381, 416, 417, 420, 422, 449, 471, 473
seramik 129, 241, 300, 307, 309, 313, 325, 329, 334, 359, 381, 416, 417, 420, 422, 449, 471, 473
Service, Elman 275, 346
Sezar 490
Shanidar 95, 204
Shaugh Moor 362
Shaw, Thurstan 478, 506
Shawnee-Minisink 155
Sherratt, Andrew 296, 297, 300
shicra 9, 388, 389
Shillacoto 391
Shungura 64
Sican 459
Silbury Hill 370
Silchester, see Calleva Silesia 491
Sipan 458, 508
Siyam Körfezi 186
Skateholm 7, 136, 184, 185, 193, 201, 203, 204, 215, 296
Skhul 96
Skinner, G. William 287
Smith, Bruce D. 233, 271, 429
Smith, Fred 102
Smithsonian Institution 23
Smuszewo 487
Snaketown 8, 329, 330
Sobiejuchy 487, 489
Society 2, 428, 430, 505, 507
Soffer, Olga 129, 133, 134, 135, 148, 172
Sokhta 470
Sollas,W.J. 105
Somme 68
Songze 421
Southeastern Ceremonial Complex 429
Spencer, charles 288, 345, 378, 395, 396, 451
Spiess, Arthur 130, 131, 189, 190, 191, 192
Spirit Mağarası 186, 187, 188
Spiro 404, 412, 414, 429
St Albans 491
Stark, Barbara 251, 271
Stein, Gil 351
Stellmoor 161
Steno, Nicolaus 34
Stephens, John Lloyd 19
Sterkfontein 64
Stiner, Mary 89, 96
Stirling, Matthew 383
Stonehenge 9, 365, 369, 370, 371, 372, 404, 425, 426
Stoneking, Mark 102
Straus, Laurence 172
Streuver, Stuart 318, 319
Stringer, Christopher 84, 96, 101, 111, 112
Stukeley, William 369
su kanalı 460
Sunda 120, 122, 123, 124, 146, 186, 187
Sungir 136

Susa 445
Sümer Kral 441
Svodin 297
Swan 145
Swartkrans 64, 81
Swartkrans Mağarası 81
Swiderian 160, 161
Şanidar Mağarası 82, 93, 95

T
Tagus 237
Tahiti 423
takvim 14, 439, 460
Tanjay 502, 503, 504
Taosi 418, 420, 421
Tell Abada 8, 307, 308, 309
Tell es-Sultan (Jericho) 224
Tell Sabi Abyad 305, 306
Tello, Julio 393
Templeton, Alan 102
Teotihuacan 447, 448, 449, 450, 451, 457, 506, 507
Tepe Gawra 305
Terra Amata 74, 78, 91
Testart 210
Thebes 465
Thomas, Julian 295
Tigre 452, 453
Tikal 447, 455
Tikopia 424
tilki cevizi 230
Timor 122
Tiwanaku 455, 461, 462, 508
Tiwanaku 455, 461, 462, 508
Tjeerd 54
Tlingit 206
Todd, Lawrence 152, 154, 155
Tolbaga 168
Tolstaya Mogila 493, 494
Toltec 404
Tonga 422, 424, 425
Tonkin 186
Topic, Theresa 457
Toqua 409
Torihama 182
Toro 498
Torralba 78
Toth, Nicholas 6, 67, 68, 69, 73, 111, 127, 402
Tournal, Paul 19
Trenton 148
Tres Zapotes 315
Tringham, Ruth E. 281, 284, 434
Trinkaus, Erik 83, 84, 95, 96, 102, 111
Tripsacum 231
Trois 163
Tuck, James 189, 190, 191
Tule Springs 156
Turkana 59, 60, 63
Turkana Boy 59, 60, 63
Turner Farm 190, 191
Tylor, Edward 19

U
Ubaid 277, 278, 304, 307, 308, 309, 310, 311, 336, 338, 339, 356, 441, 442, 443
Ubeidiya 75, 77
Uerpmann, Hans-Peter 220, 223, 226
Ukok 497
Ulagan 496
Ulica Spadzista 134
Upton Lovell 367
Ur 310, 442
Urartu 492
urbanism 506
Uruk 441, 442, 443, 444, 445, 446, 505
Uvea 424

Ü
Ürdün 75, 82, 198, 200, 223, 225
Ürdün Vadisi 75, 82, 200, 223, 225

V
Vaihingen/Enz 7, 240
Vail site 154

Vallon-Pont-d'Arc 167
van Andel, Tjeerd 54, 55, 239, 255, 260
Vanuatu 422
Varna 292, 293, 294, 299, 300
Velda 406
Ventilla 460
Verberie 135, 170
Verulamium 491
Verulamium 491
Vilas Ruivas 94
Villa, Paola 91
Vivian, Gwinn 334
Vix 486
Vogelherd 163
Vrba, Elizabeth 59

W
Wadi Hammeh 201
Wadi Judayid 199
Walker Road 149
Wallace, Alfred Russel 122
Wallertheim 90
Wassenaar 368, 375
Wasserburg 363, 489
Watson Brake 193
Watson, Patty Jo 215, 265, 271
Wei 12, 227, 500
Welch, Paul 262, 410, 411, 429
Wenke, Robert 432, 505, 506
Wessex 365, 375, 376, 385
Whittle, Alasdair 237, 239, 241, 290, 294, 340
Wilhite, Harold L. 315
Wilk, Richard 280, 281, 315, 399
Willendorf 17, 133, 135
Wilson, Allan 102
Wilson, Daniel 19
Wilson, David 19, 102, 387, 465
Winters, Howard 411
Winterville 404
Wisconsin, University of 9, 231, 406
Wobst, Martin 105
Wolpoff, Milford 101
Xia Hanedanı 473

Y
Yabrud 138
Yagi 181, 182
Yamato 500, 501
Yangzi 227, 229, 230, 231, 323, 417, 421
Yarborough 409
Yayoi 498, 499, 501
Yin (Yinxu) 474
Yoffee, Norman 24, 345, 346, 347, 437
Younger Dryas 119, 178, 197, 202
Yukon 149, 150, 151
Yunanistan 21, 133, 237, 239, 240, 242, 307

Z
Zagros 82, 125, 178, 221, 223, 226, 227, 250
Zambujal 298
Zapotec 428, 507
zebra 88, 140
Zhengzhou 474
Zhou Hanedanı476
Zimbabwe, see Great Zimbabwe 9, 479, 482
Zinjanthropus boisei, Bkz Australopithecus boisei 63
Zohary, Daniel 224, 227, 237, 271
Zukodyen mağarası 78

İNSAN TOPLUMUNUN KÖKENLERİ

Peter Bogucki

İnsan olmanın anlamının çok muhafazakâr bir tarifiyle bile, insan türünün bugüne kadarki varlığının yüzde 99'dan fazlası yazılı kayıtların gelişiminden önce olmuştur. Bu oranın yüzde bir bile düşmesi için binlerce yıl geçecektir. Bu sarsıcı bir ifade değilse, bir nesil öncesinde bile dünyanın kendi yazılı kayıtlarını üretmemiş kısımlarının olduğunun ve eski okuryazar uygarlıklar dünyasında bile belgelere kaydedilen şeylerin toplumun çok dar bir kesimini yansıttığının hatırlanması da önemlidir.

Buna bakmanın bir başka yolu, tüm niyet ve amaçlar için bu gezegen üzerindeki insan hayatı kaydının tarihöncesi olduğunun düşünülmesidir. Bugün varlığımızı yöneten insan davranış biçimleri bu sisli geçmişin derinlerinde kurulmuştur. İlk önder, ilk savaş, ilk antlaşma, ilk suç hakkında kimse yazmamıştır. İlk anıtsal mimari ya da ilk artistik başarılar hakkında hiçbir eleştirmen yorum yapmamıştır. Aile ve toplumsal farklılaşma gibi kurumlar bu kaydedilmemiş geçmişte başlamıştır.

İnsanın tarihöncesinin kapsamı yıllar, onyıllar ve yüzyıllarla düşünmeye alışkın olan bizler için çok zordur. Yazılı kayıtların gelişmesinden bu yana ancak elli yüzyıl, en fazla 250 nesil geçmiştir. Okuryazarlıktan önceki binlerce yüzyıllık insan varlığı, olaylar daha sıradan olsa da hiç de az olaylı değildi.

İnsanlar hem bireysel, hem de toplu olarak yüzsüz ve isimsizdirler. Tarihçiler tarihsel dönemlerin yüzü ve ismi olmayan insanlarını incelemeye ancak yeni yeni başlamıştır, ama tarihöncesini inceleyen arkeologlar hep kendileriyle konuları arasındaki bu büyük mesafeyle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Kişi tarihöncesi araştırmacısı olunca, kişiler hakkında ve okuryazar komşuları onlara isim takmadıkça inceledikleri insanların toplu kimlikleri hakkında bilgisiz kalacağı gerçeğini kabullenir. Arkeologlar onlara isim takarlar -"Lucy," Jaguar Kral, Willendorf Venüsü, Gömüt 3- ama elbette bunlar kuru kalıntılara biraz insanlık verilmesine ya da katalog kartına yazılmasına yardım eden uyduruk etiketlerdir.

Fakat *insan* oldukları hakkında herhangi bir soru işareti yoktur ve onları açık bir şekilde atalarımız olarak tanımlayabiliriz. Başarısız evrim yollarından geçmiş en eski primatlar bile bizlerle ortak bir geçmişi paylaşmaktadırlar. Anatomik bakımdan modern insanlar son 100,000 yılda ortaya çıktığına göre, genetik kodumuzun doğrudan onlardan geldiğini artık inkâr edemeyiz.

Bu kitabın amacı, bu insan geçmişini tarihten ayrı olarak değil, ona giriş olarak araştırmaktır. Arkeologlar tarafından bu geçmişi incelemek için kullanılan teknikler tarihçilerinkilerden farklı olsa bile, onlar daha az entelektüel ya da özenli değillerdir. Arkeologların birincil verileri, metinler ve belgeler yerine imal edilmiş objeler ve yapımcılarının fiziksel kalıntılarıdır, ama bilimsel amaçlar aynıdır. Bu ciltteki ana bir tema, okuyucuya uzak geçmişle ilgili yaptıklarımızı *neden* ve *nasıl* anlattığımız hissini vermek için arkeolojik geçmiş bilgisinin ardındaki bilginlik olacaktır.

ISBN 978-605-4511-63-1

THG
0012239
NSZ
2018
THG 0012239 NSZ